

ETHNOGRAPHIA

A MAGYAR NÉPRAJZI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

FŐSZERKESZTŐ
ORTUTAY GYULA

A SZERKESZTŐBIZOTTSÁG TAGJAI
GUNDA BÉLA, TÁLASI ISTVÁN, VARGYAS LAJOS

SZERKESZTŐ
BALASSA IVÁN

LXIV. ÉVFOLYAM
1953

TARTALOM — СОДЕРЖАНИЕ — SOMMAIRE

- P. I. Kusnyer:** A Szovjetunió népei szocialista kultúrájának és életmódjának néprajzi tanulmányozásáról — Об этнографическом изучении социалистической культуры и быта народов СССР — L'étude de la culture et de la vie socialiste des peuples de l'Union Soviétique..... 1—19
- : A Szovjetunió népei szocialista kultúrájának és életmódjának néprajzi tanulmányozásáról tartott egyeztető értekezlet határozatai — Резолюция Координационного совещания по этнографическому изучению социалистической культуры и быта народов СССР — Résolutions prises à la conférence de coordination sur l'étude de la culture socialiste et de la vie des peuples de l'Union Soviétique 20—23

Tanulmányok — Научные статьи — Études

- Bakó Ferenc:** Adatok a szocializmus faluépítkezéseinek történetéhez. (Györgytarló) — Образование хуторского центра в Дьердьтарло — Die Entfaltung des Gehöftszentrums von Györgytarló 24—86
- Takács Lajos:** A képmutogatás kérdéséhez — К вопросу о балаганщиках в Венгрии — Zur Frage der Bänkelsänger 87—103
- Szolnoky Lajos:** Néprajzi megfigyelések egy új szocialista község kialakulásával kapcsolatban — Образование нового села на месте хутор — Observations ethnographiques concernant la formation d'une nouvelle commune socialiste 104—147
- Belényesy Márta:** A halászat a XIV. században — Рыболовство в XIV веке — Der Fischfang im XIV. Jahrhundert 148—166
- Harmatta János:** Iráni nyelvi adatok a kenyér történetéhez — Данные в иранских языках об истории хлеба — Die Geschichte des Brotes im Lichte von drei iranischen Wörtern 167—196
- Kiss Lajos:** A boglyakemence és élete Hódmezővásárhelyen — Стоговидная печь в Ходмезёвашархей — Der Bauernofen und das Leben um den Ofen in Hódmezővásárhely 197—218
- Korompay Bertalan:** Észak bylinái — Былины Севера — Les chansons de geste du Nord 219—241
- Vajda László:** A pigmeusok harca a darvakkal — Борьба пигмеев с журавлями — Der Kampf zwischen Pygmäen und Kranichen 242—256

Adatközlések — Сообщение данных — Documentation

- Béres András:** Adatok a juhászkaipó készítéséhez és használatához Hajdú-Bihar megyéből — Об изготовлении и применении в комитате Хайду-Бихар «палки с крючком» отарщиков — Angaben zur Verfertigung und des Gebrauchs des Hackenstockes der Hirten aus dem Komitate Hajdú-Bihar 257—276
- Bodgál Ferenc:** Egy munkásdal változatai — Варианты одной из песен рабочих — Variationen eines Arbeiterliedes..... 277—282
- Lukács Károly:** Adatok a Fertő és a Rábaköz halászatának történetéhez — Данные к истории рыболовства на озере Ферте и Рабакез — Beiträge zur Geschichte der Fischerei im Fertő-See und im Rábaköz 282—290
- Bálint Sándor:** Régi szegedvidéki néphagyományok Rákóczi halhatatlanságáról és a Rákóczi-nótáról — Древние народные традиции в сегоднейской местности — Old folk-traditions from the region of Szeged 290—292

- Takáts Gyula*: Az utolsó talpasapja Somogyjádön — Сарай построенный на ногах — Die letzte Sohlenbalken-Scheune in Somogyjád..... 293—299
- Beke Ödön*: Egy zürjén (komi) erdei szellemnévről — О названии лешего у коми — Ein syrjänischer (komi) Waldgeistname..... 299—301
- Scheiber Sándor*: Motivum-találkozás — Встреча мотивов — Concurrence of motifs..... 302—303
- Diószegi Vilmos*: Adatok a táltos révülésére — О трансе жреца — Contributions to the question of shamanistic trance..... 303—311
- Adatok a néprajz történetéhez — К истории этнографии — Contributions à l'histoire de l'ethnographie
- Sándor István*: Néprajzi múzeológiánk kezdetei — Начало венгерского этнографического музееведения — The beginnings of Hungarian ethnographical museology..... 312—344

Vitarovat — Дискуссии — Discussions

- Cs. Sebestyén Károly*: A néprnyelvgyűjtők és a magyar néprajz — Собиратели явлений в народном языке и венгерская этнография — Die Mundartenforschung und die ungarische Volkskunde..... 345—348
- Markó Imre Lehel*: A gyermekjátékok rendszerének kérdéséhez — К вопросу о систематизации детских игр — Zur Frage des Systems der Kinderspiele..... 349—366
- Kardos László*: A szocialista kultúra és életmód kibontakozása falvainkban — Развертывание социалистической культуры и быта в венгерских деревнях — Le développement de la culture socialiste et de la vie dans nos villages..... 366—380
- Banó István*: Megjegyzések a Kálmány-kötet körüli vitához — Примечания к спору об издании этнографического наследия Кальмана — Remarques concernant le débat de l'édition annotée du recueil de Kálmány..... 380—386

Néprajzi hírek — Этнографические известия — Nouvelles ethnographiques

- kl.*: I. V. Sztálin »A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban« c. műve útmutatás a magyar néprajztudomány számára — Труд И. В. Сталина »Экономические проблемы социализма в СССР« является руководством для Венгерского этнографического общества — L'oeuvre de J. V. Staline »Les problèmes économiques du socialisme dans l'Union Soviétique«, directive pour l'éthnologie hongroise..... 387—388
- Barabás Jenő*: Néprajzi munka 1952-ben — Этнографическая работа в 1952 году — Travail ethnographique en l'an 1952..... 388—393
- : A Magyar Néprajzi Társaság ünnepi ülése Kodály Zoltán 70-ik születésnapja alkalmából — Торжественное заседание Венгерского этнографического общества по случаю 70-летия со дня рождения Золтана Кодаль — Séance solennelle de de Société d'Ethnographie Hongroise à l'occasion du 70e anniversaire de Zoltán Kodály..... 393—395
- Morvay Péter*: Az 1952. évi Országos Néprajzi Gyűjtőpályázat — Национальный конкурс собирателей этнографических данных на 1952 год — Concours national des collecteurs ethnographiques..... 395—398
- Maácz László*: A művészeti együttesek II. országos versenye után — После второго соревнования народных ансамблей — Après le deuxième concours national des ensembles populaires..... 398—400

- Lengyel Béliáné*: A népművészeti pályázat eredményei — Результаты конкурса деятелей народного творчества — Les résultats du concours de l'art populaire 400—404
- T. A. Zsdanko*: A Szovjet Tudományos Akadémia Néprajzi Intézetének munkája az 1952. évben — Работа Института этнографии Академии наук СССР в 1952 году — Travail de l'Institut Ethnographique de l'Académie des Sciences de l'Union Soviétique 404—410
- M. G. Levin*: Szibéria néprajzi atlasza — Этнографический атлас Сибири Atlas ethnographique de la Sibérie 410—414
- Balassa Iván*: Néhány szó a lengyel néprajz felszabadulás utáni fejlődéséről — К развитию польской этнографии после освобождения — Le développement de l'ethnographie polonaise après la Libération... 414—417
- : Néprajzkutatók kongresszusa Krakkóban — Конгрес этнографов в Кракове — Congrès ethnographique à Cracovie 417—418
- Hriszto Vakarelszki*: A bolgár néprajzi irodalom 1943-tól 1951-ig — Болгарская этнографическая литература с 1943 года до 1951 года — La littérature ethnographique bulgare de 1943 à 1951..... 418—428

K ö n y v s z e m l e — Р е ц е н з и я — R e v u e l i t t é r a i r e

- Kodály Zoltán*: A magyar népzene (Rajeczky Benjamin) 429—430
- Vargyas Lajos*: A magyar vers ritmusa (Rajeczky Benjamin) 430—436
- Kodály Zoltán és Gyulai Ágost* (szerk.): Arany János népdalgyűjteménye (Avasi Béla)..... 436—437
- Bartha Dénes és Kiss József* (szerk.): Pálóczi Horváth Ádám: Ötödfélszáz énekek (Major Ervin) 438—447
- Szabolcsi Bence és Bartha Dénes* (szerk.): Emlékkönyv Kodály Zoltán 70. születésnapjára. (Avasi Béla)..... 448—452
- Kiss Géza—Keresztes Kálmán*: Ormánysági szótár (Balassa Iván)..... 452—454
- Dégh Linda*: A szabadságharc népköltészete (Major Ervin)..... 454—458
- Zsirai Miklós*: A modern nyelvtudomány magyar úttörői (Beke Ödön) ... 458—461
- Bodrogi Tibor*: Kolonizáció és vallásos mozgalmak Melanéziában — Jabim dobok a Biró gyűjteményben (D. A. Olderogge, N. A. Butyinov)... 461—464
464—467
- T. A. Zsdanko*: Очерки исторической этнографии каракалпаков — А каракалпакок történeti néprajzának vázlatja (Diószegi Vilmos)..... 467—468
- A. F. Anyiszimov*: Культ медведя у эвенков и проблема эволюции тотемических верований — Az evenkik medvekultusza és a totemisztikus hiedelmek fejlődésének kérdése (Diószegi Vilmos) 468—470
- : Jahrbuch des Museums für Völkerkunde (Bodrogi Tibor) 470—471
- A. R. Radcliffe-Brown and D. Forte*: African Systems of Kinship and Marriage (Bodrogi Tibor) 471—474
- G. Peel*: Isles of the Torres Straits (Bodrogi Tibor)..... 474—476

ETHNOGRAPHIA

A MAGYAR NÉPRAJZI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

LXIV. ÉVFOLYAM 1—4. SZÁM

BUDAPEST, 1953

Főszerkesztő:

ORTUTAY GYULA

Szerkesztőbizottság tagjai:

GUNDA BÉLA, TÁLASI ISTVÁN, VARGYAS LAJOS

Szerkesztő:

BALASSA IVÁN

Felelős kiadó: az Akadémiai Kiadó igazgatója

Terjeszti a Posta Központi Hírlap Iroda, Budapest, V., József nádor-tér 1.
Távbeszélő: 180—850; csekkzámlaszám: 61.256 „Ethnographia-előfizetés“

TARTALOM

<i>P. I. Kusnyer</i> : A Szovjetunió népei szocialista kultúrájának és életmódjának néprajzi tanulmányozásáról	1—19
— —: A Szovjetunió népei szocialista kultúrájának és életmódjának néprajzi tanulmányozásáról tartott egyeztető értekezlet határozatai	20—23
Tanulmányok	
<i>Bakó Ferenc</i> : Adatok a szocializmus faluépítkezéseinek történetéhez	24—86
<i>Takács Lajos</i> : A képmutogatás kérdéséhez	87—103
<i>Szolnoky Lajos</i> : Néprajzi megfigyelések egy új szocialista község kialakulásával kapcsolatban	104—147
<i>Belényesy Márta</i> : A halászat a XIV. században	148—166
<i>Harmatta János</i> : Iráni nyelvi adatok a kenyér történetéhez ..	167—196
<i>Kiss Lajos</i> : A boglyakemence és élete Hódmezővásárhelyen ..	197—218
<i>Korompay Bertalan</i> : Észak bylinái	219—241
<i>Vajda László</i> : A pigmeusok harca a darvakkal	242—256
Adatközlések	
<i>Béres András</i> : Adatok a juhászok készítéséhez és használatához Hajdú-Bihar megyéből	257—276
<i>Bodgál Ferenc</i> : Egy munkásdal változatai	277—282
<i>Lukács Károly</i> : Adatok a Fertő és a Rábaköz halászatának történetéhez	282—290
<i>Bálint Sándor</i> : Régi szegedvidéki néphagyományok Rákóczi halhatatlanságáról és a Rákóczi-nótáról	290—292
<i>Takáts Gyula</i> : Az utolsó talpaspajta Somogyjádán	293—299
<i>Beke Ödön</i> : Egy zürjén (komi) erdei szellemnévről	299—301
<i>Scheiber Sándor</i> : Motivum-találkozás	302—303
<i>Diószegi Vilmos</i> : Adatok a táltos révülésére	303—311
Adatok a néprajz történetéhez	
<i>Sándor István</i> : Néprajzi múzeológiánk kezdetei	312—344
Vitarovat	
<i>Cs. Sebestyén Károly</i> : A néprajzgyűjtők és a magyar néprajz ..	345—348
<i>Markó Imre Lehel</i> : A gyermekjátékok rendszerének kérdéséhez	349—366
<i>Kardos László</i> : A szocialista kultúra és életmód kibontakozása falvainkban	366—380
<i>Banó István</i> : Megjegyzések a Kálmány-kötet körüli vitához ..	380—386
Néprajzi hírek	387—428
Könyvezemle	429—476

ETHNOGRAPHIA

A MAGYAR NÉPRAJZI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

LXIV. ÉVFOLYAM * BUDAPEST 1953 * 1—4. SZÁM

A Szovjetunió népei szocialista kultúrájának és életmódjának néprajzi tanulmányozásáról

(A vita mérlegéhez)

1.

J. V. Sztálin »A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban« című új, klasszikus művének elméleti tételei és a Szovjetunió Kommunista Pártja XIX. kongresszusának határozatai oly széles távlatokat nyitottak meg a szovjet tudomány előtt és annyira új módon világították meg a szovjet társadalom fejlődésének további perspektíváit, hogy számunkra, etnográfusok számára elengedhetetlenül szükséges, hogy felülvizsgáljuk a néprajztudomány számos közeli feladatát és megkíséreljük újból megfogalmazni a Szovjetunió népei szocialista kultúrájának és életmódjának néprajzi tanulmányozására irányuló munkánk tartalmát és célját.

J. V. Sztálin zseniális munkájában minden oldalról megvizsgálta a szocializmus gazdasági rendszerének alapvető törvényszerűségeit és megjelölte a szocializmusból a kommunizmusba való fokozatos átmenet útjait.

A modern kapitalizmus gazdasági alaptörvényét J. V. Sztálin a következőkben határozta meg: »a maximális tőkés profit biztosítása az adott ország lakossága többségének kizsákmányolása, tönkretétele és nyomorbadóntása útján, más országok, különösen az elmaradott országok népeinek leigázása és rendszeres kifosztása útján, végül a legmagasabb profit biztosítása háborúk és a nemzetgazdaság militarizálása útján«¹ — s szembeállította ezzel a szocializmus gazdasági alaptörvényét: »az egész társadalom állandóan növekvő anyagi és kulturális szükségletei maximális kielégítésének biztosítása a szocialista termelésnek a legfejlettebb technika alapján történő szakadatlan növekedése és tökéletesedése útján.«²

Ezek a Sztálin elvtárs által feltárt gazdasági alaptörvények lehetővé teszik, hogy megértsük és megmagyarázzuk a gazdasági rendszer valamennyi törvényszerűségét, — mind a kapitalizmus gazdasági rendszerét, kibékíthetetlen ellentmondásaival, a konkurrencia törvényével, termelési anarchiájával, mind pedig a szocializmus rendszerét, amelyben a szocializmus gazdasági alaptörvényére támaszkodva, a népgazdaság tervszerű fejlődése végbe megy.

¹ J. V. Sztálin: A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban. Szikra, 1952, 40.

² u. o. 41.

Meghatározva a szocialista társadalom gazdasági fejlődésének tudományos alapjait, J. V. Sztálin megjelölte az átmenet további útját a szocializmus első, alacsonyabb fejlődési szakaszából a második, magasabb szakaszba, amelyben lehetővé válik az áttérés a szocialista alapelvről — »mindenkitől képességei szerint, mindenkinek munkája szerint« — a kommunista alapelvre — »mindenkitől képességei szerint, mindenkinek szükségletei szerint.«

A marxizmus-leninizmus elmélete ismét klasszikus, rendkívüli történelmi jelentőségű művel lett gazdagabb; ennek a zseniális munkának programadó tételein alapszanak az SzKP XIX. kongresszusán jóváhagyott irányelvek, amelyeket a Szovjetunió fejlesztésének ötödik ötéves tervéhez dolgoztak ki. A pártkongresszus határozatai beláthatatlan távlatokat nyitottak meg a szovjet nép előtt és új feladatok elé állítottak mindnyájunkat.

A kongresszus a szovjet tudósok felelős feladatává tette, hogy dolgozzák ki azokat a bonyolult technikai, gazdasági és kulturális problémákat, amelyeknek megoldására feltétlenül szükségünk lesz a kommunizmushoz való átmenet folyamataiban. A kongresszus felhívta a tudósokat, fejlesszék tovább a szovjet tudományt, hogy az a legelső helyet foglalja el a világ tudományos életében.

J. V. Sztálin elméleti tételeinek és a XIX. pártkongresszus határozatainak fényében kell most megvizsgálnunk soronlévő feladatainkat a Szovjetunió népei kultúrájának és életmódjának néprajzi tanulmányozása terén.

2.

»Ahhoz, hogy a kommunizmusba való tényleges, nempedig csak ki-jelentéseken alapuló átmenetet előkészíthessük — mondja J. V. Sztálin — legalább is három alapvető feltételt kell megteremteni.«³ Először is biztosítani kell az egész társadalmi termelés szakadatlan növekedését, elsősorban növelve a termelési eszközök termelését. Másodsorban az szükséges, hogy fokozatos átmenetek útján a kolhoztulajdont az ösznépi tulajdon színvonalára emeljük, az áruforgalmat pedig a terméksere rendszerével váltsuk fel. Harmadsorban pedig az szükséges, hogy elérjük a társadalom kultúrájának olyan növekedését, amely a társadalom minden tagja számára biztosítja fizikai és szellemi képességeinek minden oldalú fejlesztését.

Ezeknek az alapvető előfeltételeknek megteremtése során, »meg kell járnunk a társadalom gazdasági és kulturális átnevelésének több szakaszát,«⁴ s ezek eredményeképpen válik majd lehetségessé, hogy áttérjünk a kommunista alapelv megvalósítására: »mindenkitől képességei szerint, mindenkinek szükségletei szerint.« A társadalom kulturális átnevelése a szovjet állam különféle intézkedéseit kívánja meg — mind általános jellegű intézkedéseket, mind pedig olyan, speciális intézkedéseket, amelyek számításba veszik a különböző területeken élő népesség életformájának jellegzetes sajátosságait és műveltségi színvonalát. A szovjet néprajztudomány, amely a Szovjetunió népeinek nemzeti kultúráját és életmódját tanulmányozza, bekapcsolódhat — és be is kell, hogy kapcsolódjék — a kulturális átneveléssel kapcsolatos problémák kidolgozásába.

³ J. V. Sztálin: A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban. Szikra, 1952. 66.

⁴ U. o. 66.

A társadalom kulturális fejlődése bonyolult folyamat. A kapitalista országokban ez a fejlődés lassan és ellentmondásokkal telve megy végbe. A kapitalista társadalom osztályszerkezete a néptömegeket jogtalanságra és műveletlenségre ítéli. V. I. Lenin mondotta, hogy a kapitalista országokban »az emberi elme, az emberi génusz csak azért alkotott, hogy egyeseknek juttassa a technika és a kultúra minden áldását, a többieket pedig megfosssa a legszükségesebbtől — a művelődéstől és a fejlődéstől.«⁵

Közoktatás a tőke országaiban csak olyan mértékben áll fenn, amilyenben az a gyáripari munkára való előkészítés szempontjából elengedhetetlen. Az imperializmus korszakában a monopoltőke nemcsak, hogy nem segíti elő a közoktatás fejlődését, hanem ellenkezőleg, minden módon akadályozza a tömegek művelődését, mert arra számít, hogy ily módon könnyebben tudja kizsákmányolni őket.

A szocialista társadalomban, amelynek gazdasági alaptörvénye »az egész társadalom állandóan növekvő anyagi és kulturális szükségletei maximális kielégítésének biztosítása«⁶, a néptömegek kulturális fejlődésének folyamata szakadatlanul és gyors ütemben halad előre, minthogy a szovjet állam minden anyagi eszközzel rendelkezik ahhoz, hogy nagyszabású intézkedésekkel segítse elő a lakosság műveltségi szintjének felemelését és ezirányban állhatatos és következetes politikát folytat.

Nagy tanítónk, Lenin, egyik utolsó írásában, »A szövetkezetekről« szóló cikkében, amelyben a »korszakalkotó fő feladatokat« fogalmazta meg, leszögezte annak szükségességét, hogy nagy mértékben emeljük a néptömegeknek, különösen a parasztságnak »éppen a parasztságnak, mint óriási tömegnek« műveltségét a szocializmus felépítésének megvalósítása érdekében. »Ahhoz, — írta Lenin — hogy teljesen szocialista országgá váljunk, nekünk most már csak erre a kultúrforradalomra van szükségünk, ez a kultúrforradalom azonban számunkra hihetetlen nehézségekkel jár, mind tisztán kulturális nehézségekkel (minthogy analfabéták vagyunk), mind anyagi nehézségekkel (mert ahhoz, hogy kultúránk legyen, az anyagi termelőeszközök bizonyos fejlettsége, bizonyos anyagi alap szükséges).«⁷ 1938 elejéig nemcsak azok az anyagi előfeltételek valósultak meg, amelyekről Lenin beszélt, hanem igazi kultúrforradalom is ment, végbe s ezzel lehetségessé vált, hogy befejezzük a kommunista társadalom első szakaszának, a szocializmusnak felépítését.

»Ami a nép kulturális helyzetét illeti, — mondotta Sztálin elvtárs a párt XVIII. kongresszusán — annak emelkedése nyomon követte a nép anyagi helyzetének emelkedését.

A nép kulturális fejlődésének szempontjából az elmúlt öt év valóban a kultúrforradalom szakasza volt. Az általános, kötelező, a Szovjetunió nemzetiségi nyelvein folyó elemi oktatásnak életbeléptetése, az összes különböző fokozatú iskolák és tanulók számának növekedése, a főiskolát végzett szakemberek számának növekedése, az új szovjet értelmiség megteremtése és megerősödése — ez a nép kulturális emelkedésének általános képe.«⁸ »Úgy gondolom — tette hozzá J. V. Sztálin — hogy ennek az új, a népből

⁵ V. I. Lenin: Művei. 26. k. 499.

⁶ J. V. Sztálin: A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban. Szikra, 1952. 41.

⁷ V. I. Lenin: Válogatott Művek, II. 1005.

⁸ J. V. Sztálin: A leninizmus kérdései. Szikra, 1949. 691—692.

származó, szocialista értelmiségnek megszületése az országunkban végbe-
ment kulturális forradalom egyik legfontosabb eredménye.⁹

A társadalom fejlődésében elért minden egyes új szakasz új feladatokat is hoz magával. Azoknak a feladatoknak értelmében, amelyek most, a kommunizmus első szakaszának, a szocializmusnak felépítése után, s a kommunista társadalom új szakaszába való átmenet előkészítésével kerülnek előtérbe, jelentékenyen fel kell emelni a néptömegek kultúrájának mai színvonalát. A szovjet embereknek az élet minden területén alapos ismeretekre kell szert tenniük. A kommunizmusba való tényleges, nem pedig csak kijelentéseken alapuló átmenet három alapvető előfeltétele között, amelyeket Sztálin elvtárs fogalmazott meg, a harmadik feltétel a társadalom kulturális fejlődésének jelentőségéről beszél.

»Harmadszor az szükséges, hogy elérjük a társadalom kultúrájának olyan növekedését, amely a társadalom minden tagja számára biztosítja fizikai és szellemi képességeinek minden oldalú fejlesztését, hogy a társadalom tagjai olyan képzettséget szerezhessenek, amely elegendő ahhoz, hogy a társadalmi fejlődés aktív tényezőivé váljanak, hogy szabadon választhassanak foglalkozást és ne legyenek a fennálló munkamegosztás folytán egész életükre egy bizonyos foglalkozáshoz láncolva.«¹⁰

»Mi szükséges ehhez?« — veti fel a kérdést Sztálin elvtárs és megjelöli azokat a konkrét intézkedéseket, amelyeket végre kell hajtani, s amelyeket a szovjet hatalom kétségtől határozott következetességgel végre is fog hajtani.

»Helytelen lenne azt gondolni — írja J. V. Sztálin — hogy a munka mai helyzetében bekövetkező komoly változások nélkül elérhető a társadalom tagjainak ilyen komoly kulturális fejlődése. Ennek érdekében mindenképp előtérbe kell hozni a munka és a szabadidő közötti különbséget. Erre azért van szükség, hogy a társadalom tagjai megkapják a mindenoldalú képzettség megszerzéséhez szükséges elegendő szabadidőt. Ennek érdekében továbbá be kell vezetni az általános és kötelező politechnikai oktatást, amelyre azért van szükség, hogy a társadalom tagjai szabadon választhassák meg foglalkozásukat és ne legyenek egész életükre egy bizonyos foglalkozáshoz láncolva. Szükséges továbbá ennek érdekében a lakásviszonyok gyökeres megjavítása, a munkások és alkalmazottak reálbérének felemelése legalább kétszeresére, ha nem még nagyobb arányú emelése, mind a pénzbeli fizetés közvetlen emelése, mindpedig — különösen — a közszükségleti cikkek árának további rendszeres csökkentése útján.«¹¹

A S:KP XIX. kongresszusának az ötödik ötéves tervre vonatkozó irányelveiben már előírták a középfokú oktatás kötelező bevezetését a nagyobb városokban (azzal, hogy ezt az intézkedést a következő ötéves tervben az egész országra kiterjesztik), a politechnikai oktatásra való áttérést a középiskolákban és az általános politechnikai oktatásra való áttéréshez szükséges intézkedések előkészítését, a felnőttek magántanulását szolgáló oktatási intézmények, továbbá a felnőttek közép- és felsőfokú esti szakiskoláinak és általános műveltséget nyújtó iskoláinak fejlesztését, a felsőiskolát végzett szakemberek, s ezen belül a tanítók számának növelését,

⁹ J. V. Sztálin: A leninizmus kérdései. Szikra 1949. 694

¹⁰ J. V. Sztálin: A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban. Szikra, 1952. 68.

¹¹ u. o. 68.

és így tovább. Ugyanakkor folytatódik a közszükségleti cikkek kiskereskedelmi árának csökkentése, s a munkások és alkalmazottak reálbérének, a kiskereskedelmi árak csökkenését is számításba véve, az ötéves terv folyamán nem kevesebb, mint 35%-kal kell emelkednie. A kolhozparasztok pénzbeli és természetbeni jövedelmének nem kevesebb, mint 40%-kal kell növekednie. E írták emellett a munkások és alkalmazottak lakásviszonyainak további javítását is, mind állami lakóház-építkezések útján, mindpedig egyéni lakóházak építése útján.¹² S mindez csak egy része azoknak a széleskörű intézkedéseknek, amelyeket az ötödik ötéves terv időszakában a néptömegek anyagi jóléte emelésének és a kultúra fejlesztésének érdekében megvalósítanak. A következő ötéves tervek során az idevágó intézkedésekre még nagyobb hangsúly esik.

Az emberek műveltségi színvonalát nemcsak tudásuk, nemcsak hasznos termelési és társadalmi ismereteik készlete határozza meg, hanem politikai fejlettségük is, továbbá abban való jártasságuk, hogy tudásukat és készségeiket mindennapi életükben alkalmazzák. Mindezt együttvéve nevezte V. I. Lenin az emberek kultúráltságának.¹³ Az ember kultúráltsága jelentkezik munkájában, a dolgokhoz és a többi emberhez való viszonyában, önmagáról és környezetéről alkotott elképzeléseiben. Minthogy a szovjet ember kultúráltságának — a szocialista társadalom tagja műveltségének — alapja a kollektívizmus, a politikai képzettség, a munka és a szovjet társadalmi együttélés szabályai iránti tisztelet, ezért ez a kultúráltság minőségileg különbözik a burzsoá, az egyéni paraszt, a polgári értelmiségi vagy hivatalnok kultúráltságától és annál összehasonlíthatatlanul magasabb színvonalon áll: »a tőke láncaitól megszabadult legutolsó szovjet polgár is — mondotta J. V. Sztálin a XVIII. pártkongresszuson tartott beszámolójában — magasabban áll, mint bármely külföldi magasállású hivatalnok, aki vállán hordja a kapitalista rabság igáját.«¹⁴

A néptömegek anyagi jólétének növekedésével és a lakosság műveltségi igényei emelkedésével kapcsolatban, a Szovjetunió valamennyi népének nemzeti kultúrája további nagy fejlődésen megy keresztül. A szovjet etnográfusoknak tanulmányozniuk kell ennek a fejlődésnek a formáit, a különböző népek nemzeti kultúrája közötti kölcsönös egymásrahatás útjait, különösen azt a jótékony befolyást, amelyet a nagy orosz nép nemzeti kultúrája gyakorol a Szovjetunió többi népeinek kultúrájára és életmódjára — ez a szovjet néprajztudomány legfontosabb feladata.

A szovjet etnográfusok módszertani rendszerének elméleti bázisa a nemzeti kultúráról szóló marxista tanítás, amelyet V. I. Lenin és J. V. Sztálin dolgozott ki.

A kapitalista társadalomban a nemzeti kultúra, azaz egy nép uralkodó kultúrája, tartalmát tekintve, burzsoa kultúra. Azonban, amint arra V. I. Lenin rámutatott »*Minden* nemzeti kultúrában megvannak — ha nem is kifejeletten — a demokratikus és a szocialista kultúra *elemei*, mert *minden* nemzetben van dolgozó és kizsákmányolt tömeg, amelynek életviszonyai elkerülhetetlenül demokratikus és szocialista ideológiát szülnék.«¹⁵ »A prole-

¹² L. a SzKP. XIX. kongresszusának a Szovjetunió 1951—55 évi, ötödik ötéves tervére vonatkozó irányelveit.

¹³ V. I. Lenin: Ö. M. 29. k. 183, 185. 32. k. 47. 33. k. 265. (Oroszul.)

¹⁴ J. V. Sztálin: A leninizmus kérdései. Szikra, 1949. 695.

¹⁵ V. I. Lenin: Kritikai megjegyzések a nemzeti kérdésről. Művei. 20. k. 8 (oroszul). — Magyarul: Marx—Engels—Lenin—Sztálin: Proletárnemzetköziség és hazafiság. Szikra, 1952. 103.

táriátus legjobb vezető része, — írta Lenin másutt — amely a városokban évtizedeken át elkeseredett harcot folytatott, ebben a harcban elsajátíthatta a városi, illetve fővárosi élet egész kultúráját és bizonyos tekintetben el is sajátította azt.¹⁶ Ezzel a műveltséggel együtt a proletáriátus élenjáró rétegei átvették a forradalmi demokraták kulturális hagyatékát is, megerősítették és fejlesztették a kultúra valamennyi demokratikus és forradalmi elemét és megerősítették annak az új (szocialista) kultúrának alapjait, amely teljes mértékben csak a szocialista társadalomban fejlődhetett ki. A lakosság e proletár rétegeinek kultúrája, miközben nemzeti formáját megőrizte, tartalmában különbözött nemcsak a kapitalista burzsoázia kultúrájától, hanem a parasztságétól is.

A város nemzeti kultúrája és a falu nemzeti kultúrája között a kapitalizmusban jelentős különbségek vannak, azzal kapcsolatban, hogy a falu, a maga megrekedt életében, a mezőgazdaság évszázadok alatt elmaradt technikáját, a lakóépületek és gazdasági épületek hagyományos típusait, a viselet, táplálkozás régi formáit, a hagyományos szokásokat és szertartásokat őrzi; a városban viszont e hagyományok közül sok eltűnik, minthogy a városi élet viszonyai s különösen a munka feltételei szükségtelenné és feleslegessé teszik mindazokat a régi szokásokat, amelyek az egykori földművelő foglalkozással függnek össze. A kultúra formáinak ez az átalakulási folyamata különösen a városi lakosság azon részének életmódjában kísérhető világosan szemmel, amely az iparba nemrégiben bekapcsolódott, faluról jött elemekből tevődik össze. A fejlődő kapitalizmus korszakában, amikor az ipari lakosság növekedése ütemében felülmúlja a lakosság általános növekedését, az új proletárok túlnyomó tömegét a tegnapi falusiak teszik ki. Ezek különböző vidékekről és körzetekből érkeznek a városokba és ipari központokba, magukkal hozzák szokásaikat és műveltségi állományukat, de miután beköltöznek a gyári munkásszállásokra vagy városi lakásokba, s állandó kapcsolatba kerülnek a városiakkal, vagy az ország más részeiből jött munkásokkal, fokozatosan elhagyják — egyiket a másik után — régi, elmaradott falusi életmódjuk jellegzetes sajátosságait. A város úgyszólván átörli ennek a nemrégiben még paraszti népességnek közösségi és családi életformáját, és eltávolítja belőle az egy-egy vidékre jellemző, helyi sajátosságokat. Ennek következtében, a városi munkások életmódja, bár nemzeti formáját továbbra is megőrzi, mégis jelentékenyen különbözik a falusi lakosság életmódjától.

A burzsoa etnográfusok, abbéli törekvésükben, hogy a nemzeti kultúra leginkább szembeötlő formáit és a különböző területek népi életmódjának változatosságát megragadják, kutatásuk kereteit a parasztság kultúrájára és életmódjára korlátozták. A munkások életmódjának nemzeti vonásai és kultúrájuk sajátosságai már kívül kerültek a néprajzosok látókörén, s így a nemzeti kultúrának éppen e leginkább demokratikus és szocialista elemeit a néprajz nem tanulmányozta.

Követnünk kell-e nekünk, szovjet etnográfusoknak a burzsoa kutatók e tradícióját?

A szovjet társadalomban kibontakozó népi kultúra : szocialista kultúra, amely formájában nemzeti. E kultúra hordozója a szovjet társadalom mindkét osztálya — a munkásosztály és a kolhozparasztság (és a szovjet értelmi-

¹⁶ V. I. Lenin: Művei. 29. k. 206.

ség is) — egyenlő mértékben. A szocialista életmód mind a munkásosztály, mind a kolhozparasztság körében kialakul. Ezért nemcsak a kolhozparasztság kultúráját és életmódját kell néprajzilag tanulmányozni (amint azt a néprajz »tradíció« megszabná), hanem a munkásosztályét is. Ha a szovjet néprajzkutatók csak a kolhozparasztság nemzeti kultúráját és mai életmódját tanulmányozzák, egész feladatuknak csak egy részét oldják meg. Igaz, a nemzeti kultúrának és életmódnak a kolhozfaluban olyan formái őrződtek meg, amelyek a szovjet városokban igen gyakran hiányoznak, s amelyek jelentékeny mértékben a mezőgazdasági termelés sajátosságaiban gyökereznek. De, a másik oldalon, éppen a városi, különösen a munkás-lakosság életmódjában tanulmányozhatók a szocialista kultúra legfejlettebb formái. Kulturális és életmódbeli viszonylataiban a város a kolhozfalunál előtérbe halad, — és még jó ideig előtte is fog haladni. S ha a kommunizmusba való átmenethez országunk városi lakosságának további, igen jelentős kulturális fejlődésére van szükségünk, akkor ez még nagyobb mértékben áll a szovjet falura.

A mai szovjet társadalomban a város és falu, az ipar és mezőgazdaság közötti ellentét talaja már megsemmisült, de még fenn állanak lényeges különbségek közöttük. Léteznek — és jelentékeny mértékben létezni fognak a jövőben is — különbségek a városi és vidéki életmód között, amelyeket a mezőgazdasági munka feltételeinek s az ipari munka feltételeinek egymástól való eltérése idéz elő.¹⁷ Mindezek a különbségek visszatükröződnek a lakosság életmódjában; ezért egyfelől a kolhozparasztság életmódját, másfelől a munkásságét önállóan, önmagában kell az etnográfusoknak tanulmányozniok. De minden egyes néprajzi kutatásnál, amely a kolhoz-falunál foglalkozik, különös figyelmet kell fordítanunk arra a kulturális és életmódbeli hatásra, amelyet a szocialista város gyakorol a kolhozfalura — amely hatás a munkásosztály történelmi hivatásából, a szocialista társadalomban betöltött vezető szerepéből ered.

A mai falusi élet alapjai a Szovjetunióban a szocialista termelési viszonyok; ezeken nyugszik mind a közösségi, mind a családi életforma. A forradalmak és nagy társadalmi átalakulások időszakában azonban — mint amilyen a mi korunk is — az életmód bizonyos mértékig mindig elmarad fejlődésében a politikai és társadalmi rendszertől; ezért, a haladó vonások mellett, többet vagy kevesebbet őriz a régiből is.

A szovjet etnográfusok néhány év óta tanulmányozzák már az új szocialista viszonyokat és azoknak a falu életmódjában való tükröződését. Nem említve itt néhány balsikerű kísérletet e tárgy körében, amelyeket a maga idejében az 1951-ben (Moszkvában) tartott néprajzi értekezlet megtárgyalt, a rendelkezésre álló új publikációk s különösen az a néhány, még eddig nem publikált monográfia, amelyeket disszertációként nyújtottak be tudományos fokozatok elnyerésére, jelentékeny anyagot adnak a Szovjetunió különböző népei (abházok, dargincok, kumükok, latüsook és mások) mai néprajzához.

Meg kell említeni azokat a legutóbbi sajtó alá rendezett (s részben már megjelent) tanulmányokat, amelyek a Szovjetunió népei kulturális örökségének egy-egy ágát tárgyalják, — azt az örökséget, amely szocialista

¹⁷ J. V. Sztálin: A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban. Szikra. 1952. 27—31.

kultúránk nemzeti formában történő további fejlődésének mély alapját alkotta. Ilyenek a népi díszítőművészetről, a képzőművészetről, népköltészetéről, népzénéről, népi építészetéről stb. írt monográfiák és részlettanulmányok.

Azok a munkák, amelyek a falusi lakosság kultúráját és életmódját tárgyalják, megvilágítják a nemzeti kultúrák fejlődésének útjait a szocialista társadalomban, meghatározzák különböző népek egymásra gyakorolt kölcsönös hatását kultúrájuk fejlődésében. Valamivel kevésbé tárgyalják a város és falu közötti kapcsolat kérdését és annak a hatásnak formáit, amelyet a szocialista város a kolhozfalura gyakorol. A tanulmányok többségében azonban, mint eddig is, még hiányzik a tudományos leírás mellől a problémák elméleti felvetése és ezért nem mindig válnak világossá azok a törvényszerűségek, amelyeknek ismerete segítséget nyújthatna a falusi lakosság kultúrászínvonalának emelésének meggyorsításában.

Meg kell jegyezni azt is, hogy néhány tanulmányban a leíró jelleg bizonyos túlzaladott jelenségek »korszerűsítésével« jár együtt. A szerzők kísérletet tesznek arra, hogy »átértékeljenek« olyasmit, amit a valóságban a lakosság egyáltalában nem értékelt át, hanem ami, mint eleven, de eléggé ártalmas csökevény él tovább. A falusi életmód szocialista alapjainak feltárása nem szabad, hogy elfeledtesse az etnográfussal, hogy az új mindig a régivel való harcban születik, s ezért a maradiság megnyilvánulásai ellen — bármennyire »kitűnők« is azok formai oldalukat tekintve etnográfiai szempontból — szüntelen harcot kell folytatni. A különböző csökevények legnagyobb részét bizonyára a családi élet szertartásai őrzik; a legutóbbi időben a kutatók figyelmét magára vonja a kolhozlakodalom egyre növekvő pompája, amelynek alkalmából felélednek egyes régi vallásos szertartások, a lakomázás során pedig rendkívül nagy tömegű élelmiszert költenek el.

A kolhozélet néprajzi tanulmányozásának legnagyobb és legfontosabb általános kérdéseként kell kitzűznünk a kolhozrendszer hatásának felderítését a különböző nemzetiségű falusi lakosság kultúrájára és életmódjára. Ezzel a problémával országunk számos néprajzi intézménye foglalkozik. A kérdés megoldása céljából az etnográfusok vizsgálják a kolhozok gazdálkodását, a kolhozparasztok anyagi műveltségét (a lakóházat, táplálkozást, öltözetet stb.), családi és társadalmi életüket, a szórakozás formáit, a falusi lakosság művészetét — egy-egy kolhoz vagy település keretében, a kolhozok, illetve települések egy-egy csoportjában, egy vidék, sőt olykor egy kisebb nép keretében. Ennek a témának minden oldalú néprajzi tanulmányozása lehetőséget ad arra, hogy felderítsék a népi élet különböző oldalainak kölcsönös egymásrahatását, s emellett bizonyos törvényszerűségeket állapítsanak meg a nemzeti formák átalakulásának folyamatában.

A Szovjetunió Tudományos Akadémiájának Mikluho-Maklájáról elnevezett Néprajzi Intézete jelenleg három ilyen természetű vizsgálatot végez: 1. a tadzsik lakosság kultúrájának és életmódjának vizsgálatát a Tadzsik SzSzk Leninabádi kerületében fekvő Szkálovszk település »Sztálin Útja« nevű kolhozában; 2. a kirgiz lakosság kultúrájának és életmódjának vizsgálatát a Kirgiz SzSzk Isszik-Kul-i kerülete Vorosilovról elnevezett magashegységi kolhozában; 3. az orosz lakosság kultúrájának és életmódjának vizsgálatát a voronyezsi kerület annyeni körzetének Sztárája Csigla és Sztárája Tojda településeiben, a »Vörös Október« és a »XVII. Pártkongresszus« nevű kolhozokban, továbbá a tambovi kerület szosznovi kör-

zete »Sztálin Útja« nevű kolhozában, az Orosz Szovjet Föderatív Szocialista Köztársaságban.

A kutatásokat tudományos brigádok végzik, amelyek a néprajztudomány különböző területeinek specialistáiból állnak; a helyszínen végzett munkába a szomszédos szaktudományok képviselőit is bevonják.

Hasonló vizsgálatokat folytatnak jelenleg a Bjelorussz, Tadzsik, Kazah, Örmény, Lett Szovjet Szocialista Köztársaságok néprajzi intézményei is.

A Tudományos Akadémia Néprajzi Intézetének keretében folyamatban van egy nagyarányú vizsgálat a Dagesztáni Autonóm SzSzK népeinek mai néprajzáról. A többéves expedíció, amely munkája bevégzését 1955-re tervezi, már elvégezte az avarcok és lakok jelenlegi életmódjának néprajzi vizsgálatát és megkezdte a lezgek és dargincok életmódjának tanulmányozását. Az összegyűjtött anyag fényt vet Dagesztán népei és etnikai csoportjai nemzeti konszolidációs folyamatára és lehetőséget ad arra, hogy tanulmányozzuk az új szocialista nemzetek kialakulásának problémáját, a kommunizmusba való fokozatos átmenet feltételei között. Hasonló kutatásokat végcz az Intézet az Altajban, az altaji népek között.

Ezeket a nagy, komplex kérdéseken kívül a szovjet etnográfusok más témákon is dolgoznak, amelyek a népi élet különböző oldalait ölelik fel. De ezekben a tárgykörökben is túnyomóan a falusi lakosság néprajzi tanulmányozásáról van szó, bár az utolsó időben, országunk néhány néprajzi intézménye foglalkozik már a munkásság életével is; ebben az irányban főképp az Örmény, Grúz és Ukrán SzSzK etnográfusai dolgoznak aktívan.

Az alapvető ok, amely a munkásosztály néprajzára irányuló kutatás fejlődését visszatartja: a vizsgálat feladatait illető szilárd módszertani irányelvek hiánya. Az előttünk ismeretes munkák két alapvető irányban térnek el a fő feladattól: 1. a kutató a fő hangsúlyt a munkásosztály multbeli (kapitalizmus alatti) és jelenlegi (a szovjet rendszerben elért) anyagi helyzetének tanulmányozására helyezi; 2. a fő hangsúlyt a forradalmi mozgalom történetének tanulmányozására helyezi valamely üzemben vagy iparvidéken. Vitán felül áll, hogy a munkásosztály történetének tanulmányozása mindkét jelzett irányban rendkívül fontos tudományos feladat, de az ilyen kutatások a történészekre tartoznak.

A Szovjetunióban a munkásosztály a szocialista kultúra legfejlettebb formáinak megteremtője és elterjesztője, ezért annak a szerepnek tanulmányozása, amelyet a Szovjetunió munkásosztálya a szovjet népek formájában nemzeti és tartalmában szocialista kultúrájának fejlődésében és életmódjuk szocialista átépítésében betölt, rendkívül nagyjelentőségű tudományunk számára.

De egy másik, nem kevésbé fontos feladat is áll etnográfusaink előtt: az, hogy a munkásosztály kultúrájának nemzeti formáit a tőkés országok viszonylatában tanulmányozzák. Abban a történelmi helyzetben, amely korunkban a burzsoá országokban kialakult, a munkásosztály feladatává vált, hogy magához ragadja a vezetést a demokratikus szabadságjogok és a nemzeti függetlenség védelmezése terén. »A burzsoáziát azelőtt — mondotta J. V. Sztálin a SzKP XIX. kongresszusán tartott beszédében — a nemzet vezetőjének tekintették, védelmezte a nemzet jogait és függetlenségét, amelyeket, mindenck fölé' helyezett. A 'nemzeti elvnek' most már nyoma sem maradt. A burzsoázia most dollárokért áruba bocsátja a nemzet

jogait és függetlenségét. A nemzeti függetlenség és a nemzeti szuverénitás zászlaját félrelökte. Ezért Sztálin elvtárs, a tőkés országok kommunista és demokratikus pártjainak képviselőihez fordulva, arra hívta fel őket, hogy vegyék saját kezükbe és vigyék előre ezt a zászlót, ha hazafiak akarnak lenni, ha nemzetük vezető erejévé akarnak válni, mert nincs más, aki a zászlót magasra emelje.

A kapitalista országok demokratikus értelmiségének, kispolgárságának, parasztságának legjobb, leghaladóbb elemei országunk munkásosztályában látják most azt az alapvető erőt, amely elég hatalmas, hogy »mentse nemzetét«, azaz lehetőséget adjon a népnek, hogy megőrizze függetlenségét és nemzeti kultúráját. És valóban a munkásosztály ilyen erővé válik ezekben az országokban. A munkásosztály lett a legjobb nemzeti hagyományok örökösévé és őrzőjévé, a kultúra legteljesebb és leghaladóbb formáinak hordozójává. Ezeknek a formáknak tudományos tanulmányozása rendkívül időszerű feladat, és ha a szovjet etnográfusok kezükbe veszik ezen a téren a kezdeményezést, s kidolgozzák a kutatás módszerét, akkor nem kétséges, hogy lesznek a tőkés országok haladó tudósai között olyanok, akik vállalják ennek az ügynek továbbvitelét és a néprajzi anyag tényleges összegyűjtését.

Abból a szerteágazó tematikából (a kolhozrendszernek a falusi lakosság kultúrájára és életmódjára gyakorolt hatása általános problémája mellett), amelyet jelenleg az etnográfusok tanulmányoznak, a SzKP XIX. kongresszusának történelmi jelentőségű határozataival kapcsolatban leginkább két téma vált időszerűvé: a család és családi életforma témája és a népi lakóház témája.

A kommunista társadalom első szakaszának, a szocializmusnak a felépítése gyökeres változásokat eredményezett a Szovjetunió népei anyagi életmódjában és kulturális színvonalában. Ezek a változások igen élesen jelentkeznek a kolhozparaszt-család és családi életforma néprajzi tanulmányozása során. A paraszteszalád a Szovjetunióban elveszítette termelési funkcióját és így megszűnt a társadalom alapvető gazdasági egysége lenni. Végbement a paraszti életben »az egész asszonyi nem bekapcsolódása a társadalom munkáiba« (Engels), ami különösen azoknak a népeknek életében jelent erős változást, amelyeknél az asszony egészen a szovjet korszakig főképpen a háztartásban dolgozott. A szovjet hatalom az asszonyt jogilag felszabadította, a kolhozrendszer pedig meghozta gazdasági felszabadulását. Az új társadalmi-gazdasági viszonyok eredményeképpen a paraszteszalád valamennyi tagjának kölcsönös viszonylatai átalakultak; a kulturális színvonal feltűnően megnőtt, a művelődési igények kiszélesedtek. De ezzel együtt a kolhozparasztcsalád családi életében még sok régi szokás és eljárás él; egyrésztük már megváltozott tartalommal, olyannal, amely megfelel az új szocialista életmódnak; másrésztük azonban esőkevényként, amely akadályozza a kultúra fejlődését, az életmód átépülését. Mindezeknek a paraszti család életében végbemenő folyamatoknak tanulmányozása a néprajztudomány elsőrendű fontos feladata.

Az etnográfusok mindig foglalkoztak a család történetének tanulmányozásával és a szovjet néprajzosok számos munkát szenteltek a család történetének a Szovjetunió különböző népeinek körében. A kutatók alapos figyelmet fordítottak az asszony helyzetére a családban, a nemzedékek kölcsönös viszonyára, a családtagok műveltségi színvonalára. Ezek a szem-

pontok teljesen jogosultak és szükségesek a család vizsgálatánál, de nem kevésbé lényeges a családi élet anyagi alapjainak tanulmányozása, holott a kutatásnak ez az oldala eddig hiányzik. E hiány fő oka a családi költségvetés kérdésének elhanyagolása. Mellőzik a családdal kapcsolatos szokások vizsgálatát is, pedig éppen a jogi vizsgálat tárná fel a szocialista rendszer számos jellemző vonását, s ugyanakkor a nemzeti sajátosságok e téren megmutatózó változatosságát.

A kolhozcsalád témája tehát nemcsak időszerűségével tűnik ki, hanem néprajzi tartalmának gazdagságával is. Ha ilyen témával egyidejűleg számos néprajzi intézmény foglalkozik és a kutatást egységes terv, összeegyeztetett anyaggyűjtés és feldolgozási módszer szerint folytatják, akkor a legközelebbi két-három év alatt olyan kollektív tudományos munka megjelenését várhatjuk a Szovjetunió népei családi életéről, amely nagy segítséget nyújt a szovjet hatalomnak a kommunizmusba való fokozatos átmenet gyakorlati intézkedéseinek kidolgozásában.

Minden néprajzi kutatóintézetben folyik a népi lakóház kutatása is. Azokkal az új feladatokkal kapcsolatban, amelyek a szovjet ország előtt állanak, módosítanunk kell e kutatás alapelveit és az eddiginél nagyobb hangsúlyt kell adnunk ennek a témának.

A kommunizmusba való átmenet szakaszán a szovjet emberek kulturális szükségletei az anyagi életszínvonal emelkedésével és a műveltség általános emelkedésével együtt szélesednek. Ezzel kapcsolatban a jelenleg nálunk létező lakóház-típusok közül sok elavulttá válik, mert nem felel már meg népünk megnövekedő igényeinek.

A népi lakóház formáinak fejlődésében az etnikai hagyományok igen nagy szerepet játszanak — ezek határozzák meg mind a lakóépület mindennapi belső használatának, mind pedig külső képének sajátosságait. Az évszázadok alatt felhalmozódott népi hagyományok a tömegek értékes építési tapasztalatait őrzik, amelyek kapcsolatban állanak a lakosság életformájával, valamint a helység földrajzi fekvésével. Az emberek életformája azonban változik a történelmi fejlődés folyamán s ennél fogva az etnikai hagyományok sem maradnak változatlanok; ez a másodlagos folyamat (az etnikai hagyományok változása) azonban bizonyos késéssel megy végbe azokban a korszakokban, amikor a népi élet gyors és gyökeres fordulatai beállnak. Hogy mire vezethet az ilyen késés, világítsuk meg egy példával.

Az Orosz Szovjet Föderatív Szocialista Köztársaság voronyezsi kerületének északi és középső vidékein régi orosz lakosság él, amelynek elődei erdős tájakról költöztek ide és magukkal hozták hagyományos faházukat, a boronaházat. Az átköltözés korszakában a terület, amelyet az újonnan jöttek megszálltak, még eléggé gazdag volt fában s ezért a boronaház maradt a lakóépület alapvető formája. A XX. század elejére azonban az erdőségeket mindinkább kiszorította a szántóföld, s a voronyezsi paraszt számára az épületfa megkevesbedése miatt egyre nehezebbé vált, hogy faházat építsen. Úgy tűnhetett volna, hogy ez erdők pusztulásának egyenes következményeképp a lakosságnak tömegesen át kell térnie a fanélküli építkezésre. Ez azonban nem történt meg. Nem lévén lehetőség arra, hogy új faházat emeljen, a lakosság a régi gerendákat kívül-belül sárral tapasztotta be, hogy meghosszabbítsa a fa életét, új építőanyagra azonban nem szívesen tért át. Napjainkban, a kolhozrendszer viszonyai között, a voronyezsi kerület északi sávjában az égetett téglából való építkezés kiszorítja a fát, de a kerület középső öve-

zetében az orosz lakosság erősen ragaszkodik roszkatag faépületeihez, s nem óhajt áttérni sem a vályogtéglá lakóházra, amely a dél-voronyezsi kerület ukrán lakosságának körében elterjedt, sem északi szomszédainak égetett téglából épült házára.

Vajjon mi ennek a körülménynek az oka? Egyedül az etnikai hagyományok ereje. Ezek a hagyományok akadályozzák a lakóház új típusainak meghonosodását. Ha a voronyezsi kolhozparasztok jobban ismernék a többi, fejlettebb lakóház-típusokat, amelyek más, hozzájuk kultúrában közelálló népeknél léteznek, akkor nem ragaszkodnának ehhez az etnikai hagyományhoz, és átvennék a szomszédos népek építkezési szokásait. A Kazah S.SzK északi területének kazahjai például, mikor áttértek a letelepült életmódra, gyorsan átvették a vályogtéglaház délorosz típusát, s ezzel magukévá tették azt a kényelmes és tágas lakóházat, amely teljesen megfelelt növekvő kulturális igényeiknek. Ez az út más népek előtt is nyitva áll.

A népi találékonyság szakadatlanul dolgozik a lakóház típusainak tökéletesítésén. A legjobb, a szocialista életmódnak leginkább megfelelő lakóház e kísérletező keresését feltétlenül tanulmányoznia kell a néprajzi kutatásnak. Számos néprajzi intézmény együttes munkájának eredményeképpen olyan művet készíthetnénk elő a Szovjetunió népi lakóházáról, amelyben összegyűjthetnénk ismereteinket az építkezés népi hagyományainak és új eljárásainak egész gazdagságáról, azzal a célkitűzéssel, hogy megállapítsuk a lakóház ama típusait, amelyek a leginkább megfelelnek a népi életmód sajátosságainak és a kulturális és életformabeli igényeknek is.

Annak érdekében, hogy tudományos munkánk a lakóépületek új típusainak tervezésében a lehető legjobban hasznosítható legyen, az etnográfusoknak egész kutatómunkájukat a legszorosabb kapcsolatban kell végezniük az építészekkel és műtörténészekkel.

3.

Az 1952-es évben vita folyt folyóiratunk hasábjain a kolhozparaszt-ság néprajzi tanulmányozásának feladatairól és módszereiről. Ezidőben a szovjet etnográfusok körében eltérő vélemények éltek ebben a kérdésben és szükség volt arra, hogy megtárgyaljuk az alapvető irányelveket.

A vita, amelyet »A kolhozparaszt-ság néprajzi tanulmányozásáról« írt cikkem nyitott meg, élénken folyt folyóiratunk négy számán át (az 1952-es évfolyam 1, 2, 3 és 4. számában) s annak során számos olyan etnográfusunk nyilvánította véleményét, akik a néprajzi terepmunkában kiterjedt tapasztalattal rendelkeznek, és akik az utóbbi években ezzel a tematikával foglalkoztak. A vita során a különböző álláspontok annyira közeledtek egymáshoz, hogy az alapvető nézeteltéréseket sikerült kiküszöbölni. A vita már megérett arra, hogy mérlegét megvonjuk, de ebben az időben két történelmi esemény következett be: napvilágot látott J. V. Sztálin műve »A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban« és végbement a Szovjetunió Kommunista Pártjának XIX. Kongresszusa. Ezek az események szükségessé tették számunkra, hogy új módon fogalmazzuk meg néprajztudományunk soronlévő feladatait és e feladatok világában értékeljük a lefolyt vita eredményeit.

Milyen következtetésekre jutunk tehát a vitát illetően?

A vita kétségkívül hasznos volt, de többet adhatott volna a tudomány számára, ha mélyebben fejtette volna ki az elméleti kérdéseket és ha a vita kibontakozása során nem követtünk volna el néhány szervezési és elméleti hibát.

A vita résztvevői figyelmüket főképp nem az elméleti, hanem a módszertani kérdésekre fordították, holott, mint ismeretes, a módszer kérdéseit soha sem szabad elszakítani azoktól a tudományos problémáktól, amelyeknek megoldását az illető módszernek szolgálnia kell. Abban, hogy a vita ilyen irányt vett, nemcsak a vitázó cikkek szerzői hibásak, hanem a folyóirat szerkesztősége is. Cikkszemben, amely a vitát megindította, a probléma elvi, elméleti oldalát vázlatos módon vetettem fel, ugyanakkor viszont a módszertan kérdései sokkal kifejezettebb formában kaptak benne helyet. Minden bizonnyal ez is olyan irányban határozta meg a vita további menetét, hogy abban az elmélet kérdései háttérbe szoruljanak.

Az utolsó két év során oly gyakran kellett előadásokat tartanom különböző értekezleteken és konferenciákon erről a tárgyköriről, s ezeknek az értekezleteknek résztvevői köre annyira egynemű volt, hogy úgy tűnt előttem, szükségtelen újból bebizonyítani, tehát érvekkel alátámasztani a már nem egyszer elmondott és mások által is elfogadott tételeket. Szem elől tévesztettem azonban azt, hogy ezek az előadások és az értekezleteken elhangzott részletes beszámolók nem láttak nyomtatásban napvilágot és ezért teljesen ismeretlenek az olvasóközönség szélesebb köre előtt. Ha egy kérdést a folyóirat hasábjain vitára bocsátunk, módot kell adnunk az olvasónak, hogy a szóbanforgó kérdéssel teljes terjedelmében megismerkedjék. Az ismertetés vázlatos, összefoglaló formája erre a célra egyáltalában nem felel meg. Minthogy pedig a vita többi résztvevői is többszörösen felléptek az említett értekezleteken és konferenciákon, s az alapvető irányelvek tekintetében közöttünk elvi véleménykülönbség nem volt, ily módon csak azoknak a kérdéseknek taglalásába bocsátkoztak bele (vitacikkeikben), amelyekben nem értettünk egyet. Ezek pedig főképpen módszertani kérdések voltak. A vita eredményeképpen ezekben a kérdésekben is egyetértésre jutottunk, amint ez az 1952. novemberében megtartott néprajzi koordinációs értekezleten beigazolódott; ugyanakkor azonban a felvetett probléma elvi lényege nem került eléggé tiszta megvilágításban folyóiratunk számos olvasója elé, akik pedig a mi néprajzi aktívánkat alkotják. Jelen cikkkel — annak első részével — a vitának ezt a hiányosságát kívánom helyrehozni. Ami mármint a vitában felmerült módszertani kérdéseket illeti, e tekintetben a vita résztvevői, majd a tudományos tevékenységünket koordináló értekezlet résztvevői is arra az egyetértő eredményre jutottak, hogy jelenleg nincs semminemű alapvető elvi nézeteltérés a kolhozparasztság kultúrája és élete »monografikus« tanulmányozásának hívei és ugyane tárgykör »tematikus« vizsgálatának hívei között.

A monografikus kutatást, vagy helyesebben szólva, egy-egy kolhoz, falu, kolhoz-esoport, vidék, sőt kisebb nép mindenoldalú néprajzi tanulmányozását nem szabad egészében szembeállítani ugyanennek az életmódnak tematikus vizsgálatával: íme, ebben egyeztek meg a szovjet néprajzosok. Ugyanakkor viszont elismerték azt, hogy a néprajzi kutatás tudományos elmélyítése érdekében feltétlenül szükséges gyökeresen megjavítani a néprajzi terepmunkát oly módon, hogy arra több időt szánjunk s a legjobban képzett szakembereket küldjük ki. A vita gyakorlati eredménye máris jelent-

kezik abban, hogy számos néprajzi intézményünk felülvizsgálta tudományos kutatómunkájának tervét és megszervezte az első néprajzi »állomásokat«, mint a több évre tervezett néprajzi vizsgálatok támaszpontjait.

Vitanyitó cikkemben elkövettem egy elméleti hibát. Igaz, ez a hiba nem jelentkezett a vita további folyamán, sem pedig eredményeiben, mint-hogy a résztvevők közül senki sem csatlakozott e helytelen elméleti állásponthoz és nem indult ki abból.

Miután kifejtettem azt a teljesen helyes tételt, hogy a kolhozparasztnak a szocialista tudata nemcsak a kolhozgazdaság befolyására formálódik, de a szocialista rendszernek, mint egésznek, a kommunista párt és a szovjet kormány befolyásának hatására is, hogy mindez kihatással van az életmód formáira, ehhez a helyes tételhez a következő teljesen helytelen következtetést kapcsoltam: »A szovjet szocialista társadalomban maga a gazdaság az emberi tudatnak (a szocialista tudatnak!) van alávetve — ezen alapul a mi tervgazdaságunk.« Ezt mondtam a cikkemben.

Ez a tétel hibás, és olyan voluntarisztikus értelmezésekhez nyit utat, amelyek a gazdasági törvények objektív jellegének tagadásához vezetnek. A tervgazdaság egyáltalában nem azon alapszik, hogy »a gazdaság alá van vetve az emberi tudatnak«, hanem a népgazdaság tervszerű, arányos fejlődésének a szocializmusban érvényes objektív gazdasági törvényén.

Ez a törvény, mondja J. V. Sztálin, »lehetőséget ad tervező szerveinknek, hogy helyesen tervezzék a társadalmi termelést. A lehetőséget azonban nem szabad összekeverni a valósággal. Ez két különböző dolog. Ahhoz, hogy ezt a lehetőséget valósággá változtassuk, tanulmányoznunk kell, el kell sajátítanunk ezt a gazdasági törvényt, meg kell tanulnunk teljes hozzáértéssel való alkalmazását, olyan terveket kell összeállítanunk, amelyek teljesen visszatükrözik ennek a törvénynek a követelményeit. Nem mondhatjuk, hogy a mi éves és öt éves terveink teljesen tükrözik ennek a gazdasági törvénynek a követelményeit.«¹⁸

Ezért semmiképpen nem lehet azt állítani, mintha a szocialista gazdaság az emberi tudatnak volna »alávetve«, amint azt az említett cikkben helytelenül fogalmaztam. Az emberi tudat szerepe az adott esetben abban áll, hogy az emberek felfedezhetik, megismerhetik ezeket a törvényeket, támaszkodhatnak rájuk, felhasználhatják őket a társadalom javára, más irányt szabhatnak egyes törvények romboló hatásának, korlátozhatják hatókörüket, teret adhatnak más törvényeknek, amelyek utat igyekeznek törni maguknak. . .«¹⁹ s egyedül ilyen értelemben lehet beszélni arról, hogy az emberek »leigázzák« a természet erőit vagy a gazdasági erőket és uralkodnak azokon.

Ezt az egyedül helyes marxista meghatározását a tudat és gazdaság közötti viszony kérdésének a szocializmus körülményei között Sztálin elvtárs szögezte le. Az én megfogalmazásom ellenkezett ezekkel a materialista tételekkel és így, szándékomtól függetlenül, hozzájárulhatott szubjektív-idealista nézetek terjedéséhez.

A vita folyamán más résztvevők is követtek el elméleti hibákat.

¹⁸ J. V. Sztálin: A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban. Szikra 1952. 11.

¹⁹ U. ott. 7—8.

N. I. Vorobjev »A kolhozparasztság néprajzi tanulmányozásának kérdéséhez« című cikkében ezt írta: »Ha a múltban a falu sokkal inkább elzárt élete folytán az életmód nemzeti hagyományainak megteremtője és megőrzője volt, akkor ez, ilyen vagy olyan mértékben, máig is megmaradt. A szocialista életmód nemzeti formái rendszerint a faluban alakulnak ki, ahol erősek a nemzeti hagyományok, s ezek között azok a jó hagyományok is, amelyek átalakult értelemmel bevonulnak a szocialista életmódba és minden adottságuk megvan ahhoz, hogy abban hosszabb ideig megőrződjenek.«²⁰ A helyes állítások annyira összefonódnak itt helytelen, illetve hibás tételekkel, hogy részletesebb tisztázásra van szükség.

A falu a kapitalizmusban korántsem volt az életmód valamennyi nemzeti hagyományának »megteremtője«: a város teremtette meg a burzsoa, a polgári-demokratikus és a forradalmi hagyományokat. A falu viszont, amely kulturális viszonyaiban és életmódjában elmaradt a kapitalista várostól, a régi életmód állandó rezervációs területe lett, s benne olyan hagyományok is megőrződtek, amelyek a burzsoa nemzetek létrejötté előtt alakultak ki. A városi hagyományok közül némelyik eljutott a faluba és ott konzerválódott, a városi hagyományok behatolását azonban akadályozta — az életforma különbségén túl — az a néha nyílt ellenségességgig növekvő bizalmatlanság, amely a falusi lakosok és a városi emberek között fennállott. Ennek az ellenséges viszonynak magyarázatát a város és falu között a kapitalizmusban fennállt ellentét, a falunak a várostól való kizsákmányolása, a falusi lakosságnak az ipar, kereskedelem és hitelrendszer fejlődése által történt tönkretétele adja meg.²¹

A szovjet szocialista társadalomban a város és falu közötti ellentét eltűnt, minthogy felszámolódott az a talaj, amely ezeket az ellenmondásokat táplálta. Eltűnt a városiakkal szemben való bizalmatlanság is. »Az a hatalmas segítség, amelyet a szocialista város munkásosztálya nyújtott parasztságunknak a földbirtokosok és a kulákság felszámolása terén, megszilárdította a talajt a munkásosztály és a parasztság szövetsége számára, a parasztságnak és kolhozainak elsőrendű traktorokkal és egyéb gépekkel való rendszeres ellátása pedig barátsággá változtatta a munkásosztály és a parasztság szövetségét.«²² A haladásnak minden vívmányát, amely a szocializmusban a városokban megszületik, ma átvehetik a kolhozfalui lakói is.

A falusi életmód új formáit természetesen a kolhozparasztság maga alakítja ki, de a szocialista város hatalmas befolyást gyakorol ezekre. A szocialista városok a politikai élet, a kultúra, az ipar központjai, a munkásosztálynak — a társadalom élenjáró osztályának — központi telephelyei. Ez az osztály teremti meg a szocialista kultúra, az új élet leghaladóbb formáit. Noha a kolhozparasztság kulturális színvonala mérhetetlenül nagyot emelkedett a szocializmus építésének éveiben és természetesen magasan áll bármelyik kapitalista ország parasztságának színvonala fölött, mégis, a szocialista város a társadalmi és kulturális élet minden területén a kolhozfalui előtt halad — a város viszi a falut magával.

Ebből látható, mekkora elméleti hibát követ el N. I. Vorobjev, amikor azt állítja, hogy »a szocialista életmód nemzeti formái rendszerint a faluban alakulnak ki.« Az ilyen tételekből egyenes következtetésként adódik az új

²⁰ Szovj. Etn. 1952, 1. sz. 142. (oroszul)

²¹ J. V. Sztálin: A szocializmus gazdasági problémái a Szovjetunióban, 27.

²² U. ott. 27.

életmód nemzeti formája kialakulási folyamatának tagadása a városokban, ami egyet jelent a szocialista városi kultúra nemzeti formájának tagadásával. A dolog lényegét tekintve N. I. Vorobjev a munkásosztály történeti hivatását, a társadalom átépítésében betöltött vezető szerepét tagadja.

Ugyancsak helytelen N. A. Kiszljákovnak, a »Kolhozok néprajzi tanulmányozása kérdéséhez« című cikk szerzőjének néhány tétele. A kolhozok jellegének kérdéséről polemizálva velem, N. A. Kiszljákov ezeket írja: »Nem helyes, hogy a kolhoz csak gazdasági szervezet. A kulturális intézményeknek mindazon formái, amelyekről a szerző beszél — (az én vitaindító cikkemről van szó — P. Kusnyer) — nevezetesen: az iskola, olvasószoba, rádió, mozi stb. minden egyes kolhozban megtalálhatók; a kolhoz társadalmi munkát végez saját tagjai sorában; végül a kolhozoknak megvannak a saját pártszervezeteik. A kolhoz ily módon nemcsak gazdasági, hanem társadalmi-politikai közösség is, és nem helyes szembeállítani vele a települést, a falut.«²³ Ezekben az állításokban sok a pontatlanság és a hiba. »A kolhoz a gazdaság szocialista szervezeti formája, éppúgy, mint ahogy a szovjetek a politikai szervezet szocialista formája.«²⁴ A szervezet tartalma azonban attól függ, hogy milyen munka folyik benne, hogy ki irányítja és milyen céllal irányítja ezt a munkát. A szocializmus érdeke az, hogy a kolhozok élén igazi forradalmárok álljanak, a szocialista rendszer odaadó hívei, akiknek megvan a jártasságuk és tudásuk a kollektív mezőgazdaság vezetésében. A kommunistáknak, akik a kolhozokban dolgoznak, nemcsak a termelésben kell az élen járniuk, hanem a kollektívát összetartó erővé, a párt befolyása, a párt politikája közvetítőjévé kell lenniük. Őket egyesíti a párt alapszerve, amelynek joga van a kolhoz gazdasági tevékenysége fölötti ellenőrzésre.

Így áll a helyzet a kolhozok jellegével és a kolhozbeli pártalapszervek szerepével. N. A. Kiszljákov nem értette meg ezt egészen. Azon az alapon, hogy a kolhozokban nemcsak gazdasági, hanem politikai munka is folyik, elkeresztelte a kolhozokat »társadalmi-politikai szervezetek«-nek. De társadalmi-politikai munka folyik minden egyes gyárban, üzemben, szovhozban, faluban, intézményben, iskolában, a Szovjet Hadsereg egységeiben és így tovább.²⁵ Ilyen munka nélkül egyetlen szervezet sem létezik a szovjet országban. Ez azonban nem gátolja meg azt, hogy a gyárak *termelő üzemek* legyenek, az iskolák viszont *oktatási intézmények*, míg a hadsereg és a flotta egységei *katonai szervezetek*.

Pontatlan elképzelései vannak N. A. Kiszljákovnak a falusi lakosság körében folyó politikai-felvilágosító munka és kulturális-oktatási munka intézményeiről is. Az iskolák, kultú házak, egyéb politikai-felvilágosító intézmények, az egészségházak, kórházak, a posta, távíró, rádióadások, sajtó — nemcsak a kolhoztagokat szolgálják, hanem az egész lakosságot, amely az illető község vagy körzet területén él, kivétel nélkül. Ezek az intézmények az állam kezében vannak és tevékenységi területet nem a kolhoz határai, hanem a közigazgatási (főképp a községi) határok szabják meg. Ami viszont a kolhoz-klubokat, vezetékes rádiókat, könyvtárakat, bölcsődéket, illeti, ezek már kizárólagosan a kolhoz tagjait szolgálják. Gyakori eset, hogy egy településen belül két klub, vagy két könyvtár létezik — egyik a falué,

²³ Szovj. Etn. 1952, 1. sz. 147 (oroszul).

²⁴ J. V. Sztálin: A falusi munkáról. A leninizmus kérdései. Szikra, 1949, 482.

²⁵ L. A SzKP. szabályzatát, VIII. rész, 54 § (oroszul)

másik a kolhozé. Nagyobb településeken két pártalapszerv is lehet — a falusi és a kolhoz-alapszerv. Az etnográfusnak mindezt feltétlenül tudnia kell, mert máskülönben nem tudja összegyűjteni a legszükségesebb ismereteket a falu társadalmi és kulturális életéről.

4.

Azoknak a problémáknak néprajzi kidolgozása szempontjából, amelyek az SzKP XIX. kongresszusa után különösen időszerűvé váltak, nagy jelentőséggel bír a néprajzi vizsgálat tárgyainak kiválogatása.

A SzKP központi bizottságának a XIX. kongresszuson tartott beszámolójában G. M. Malenkov érintette a »tipikusság« problémáját az irodalomban. Következtetései, amelyeket levont, nemcsak az irodalomra vonatkoztathatók; az etnográfusoknak mindenesetre alkalmazniuk kell ezeket a következtetéseket kutatómunkájukban. Tipikus az, ami a legteljesebben és a legélesebben tükrözi vissza az adott jelenség lényegét; ezért a tipikusság meghatározásához mindenekelőtt a vizsgálat alapvető feladatát kell tisztázni.

Ha például a kolhozrendszer hatását tanulmányozzuk a lakosság kultúrájára és életmódjára, akkor a néprajzi vizsgálatot olyan kolhozokban kell végezni, ahol a kolhozszerkezet valamennyi alapvető vonása a legvilágosabban jelenik meg, ahol a mezőgazdasági termelésnek az illető nép és az adott földrajzi környezet tekintetében tipikus formái fejlődtek ki, és ahol az életmód is tipikusnak jellemzi a szóban forgó népet. »Tipikus« kolhozok e probléma tanulmányozása szempontjából a vezető, élenjáró kolhozok, mert ezekben a kollektív gazdálkodás szervezettebb, a gépesítés fejlettebb fokon áll (a technika fejlődése pedig ösztönzi az emberek kulturális haladását, kiváltja a specializálódást, az ismeretszerzés szükségességét), több feltétele van meg a kolhozparasztok anyagi életszínvonalának emelkedésének és műveltségük fejlődésének. De az, hogy »tipikus« vagy élenjáró — ez nem feltétlenül a leggazdagabbat, a »milliomos« kolhozot jelenti; ha a kolhoz jövedelmei valamely helyileg ritkán előforduló gazdasági ágból erednek, vagy a városi piac közelségéből, a kolhoz nem lehet tipikusnak tekinteni, még ha milliomos is, s a kolhozparasztok anyagi életszínvonalának ennek megfelelően magas. Más a helyzet akkor, ha a kutatás feladata történetesen a városközeli kolhozok népének kulturális fejlődése és életmódjuk átépülése, amikor éppen a piac közelsége adja meg a városközeli gazdag kolhoz tipikus jellegét.

Ha így, a néprajzi vizsgálat feladataiból kiindulva közeledünk a tipikusság fogalmához, akkor egy és ugyanaz a tárgy tipikus lehet az egyik téma szempontjából és egyáltalában nem tipikus a másikkól. Minden körülmények között olyan tárgyakat kell azonban kiválasztanunk, amelyek a lehető legteljesebben képviselik a népi élet vizsgálatra kerülő oldalait a maguk nemzeti sajátosságában.

A terepen végzett kutatómunka fő módszerei a szovjet etnográfusoknál eléggé kialakultak; e módszerek alapja a kutató személyes megfigyelése, a helyi lakosság kikérdezése, és a helyiekkel való beszélgetés, az anyag dokumentatív rögzítésének különböző formái (vázlatrajzok, alap- és távlatrajzok, fényképek, hangfelvételek stb.) az írásos források felhasználása. Az anyaggyűjtés megszervezése azonban általában azt a formát ölti, hogy

a kutató önmaga jegyez fel mindent. Rendkívül ritkán létesítenek helyi »levelező állomást«, és még ritkábban szokás igénybe venni a kérdőívet. Pedig mind a levelező, mind a kérdőíves módszer kiszélesíti a megfigyelésben résztvevők körét, s a kutatást olyan kiegészítő anyaggal gazdagítja, amelyet semmiképp sem szabad elhanyagolni. Ez nem annyit jelent, hogy a személyes megfigyelést fel kell cserélni különböző kérdőívek terjesztésével, vagy, hogy feltétlenül levelező munkatársakra kell hárítani olyan adatok gyűjtését, amelyekhez az etnográfus maga is könnyen hozzájuthat. Hanem annyit jelent, hogy az etnográfus értsen hozzá, hogy maga körül aktívát teremtsen, bevonja a gyűjtőmunkába a helyi értelmiséget. A maguk idejében a »tájkutatók« értettek ahhoz, hogy felkeltsék az érdeklődést a falusi értelmiségekben és tanuló ifjúságban a szülőföldjüket illető ismeretek összegyűjtése iránt; miért ne kísérelnék meg az etnográfusok is, akik a *népi életet tanulmányozzák*, hogy saját szakterületükön a *tömegek munkájává* tegyék a gyűjtőmunkát?

A levelezőhálózat megszervezése és a kérdőíveknek (a részletkérdésekre és nem általános kérdésekre vonatkozó) alkalmazása arra ösztönzi az etnográfust, hogy gondosabban dolgozza ki kutatási tervét, tehát már ezzel is segítséget ad a terepmunka módszerének javításához. Tudományos Akadémiánk Néprajzi Intézetének dagesztáni expedíciója sikerrel alkalmazta a kérdőívet olyan kérdésekben, mint a különböző nyelvek, különösen az orosz nyelv a lakosság körében való elterjedtségi fokának kérdései. A kérdőívek, miután feldolgozták őket, értékes eredményeket adtak, olyan jelenségeket is feltártak, amelyeket a személyes megfigyelések és beszélgetések útján semmiképp sem sikerült felderíteni.

Érdemtelenül feledésbe ment az anyaggyűjtésnek olyan formája is, mint a családi költségvetés vizsgálata. Minden etnográfus előtt ismeretes, hogy a családi költségvetés elemzése felfedi a család fogyasztásának (a háztartás) gazdasági alapjait és belső mozgását, és hogy a családi életmódot a költségvetés ismerete nélkül kutatni igen nehéz. Mégis, ritkán akad a családdal foglalkozó kutatók közül, aki feldolgozná a szóbanforgó családok költségvetését. Országunk statisztikai intézményei módszeres családköltségvetési vizsgálatokat folytatnak a lakosság különböző rétegeinél, de ezeknek a vizsgálatoknak programja nagyon bonyolult s az etnográfus számára a részletező adatok nem mindig szükségesek. Valamely kolhozparaszt családi háztartása gazdasági alapjainak meghatározásához megelégedhetünk a bevételek és kiadások adatainak bizonyos minimumával. A költségvetés bevételi oldalán meg kell ismerni a család minden tagjának munkaegység jövedelmét, továbbá kiegészítő fizetésekből, prémiumokból, a háztáji gazdaságból, egyéb munkabérből (ha pl. a családban traktorista, kombájnvezető, ipari munkás, alkalmazott is van) származó jövedelmeket; a különleges, alkalmi bevételeket el is lehet hanyagolni. A költségvetés bevételi oldala képet ad a család anyagi életszínvonaláról, továbbá a kollektív gazdálkodás közvetlen gazdasági jelentőségéről és befolyásáról az illető család anyagi életére. Ami pedig a költségvetés kiadási oldalát illeti, ott az etnográfus számára leginkább a kiadásoknak az a része érdekes, amely használati tárgyak beszerzésére és a kulturális szükségletek kielégítésére megy.

Ezeket az adatokat minden egyes etnográfusnak a lehetőséghez képest gyűjtenie és elemeznie kell.

A mai élet összetett folyamatait tanulmányozása során az etnográfusnak gyakran át kell lépnie a tulajdonképeni néprajztudomány határait, — mint például akkor, ha a kolhoz-rendszer hatását tanulmányozza a falusi lakosság kultúrájára és életmódjára. Az etnográfusok egy részének körében olyan vélemény él, hogy a szomszédos szaktudományok specialistáinak az ilyen kutatásokba való bevonása több hátránnyal mint előnnyel jár az ügyre nézve, mert ezek a tudósok — állítólag — nem értik meg a néprajztudomány sajátos feladatait és ezért eltávolódnak a kutatás helyes irányától.

Ez a vélemény helytelen. A különböző szakterületek művelőinek együttes munkájában jelentkező esetleges kudarcok nagy részben arra vezethetők vissza, hogy a kutatást a program és a módszer megfelelő előzetes kidolgozása nélkül végezték, — viszont ilyen feltételek mellett semmiféle komplex vizsgálat nem vezethet sikerre. Ha az ügyet jól szervezik meg, az eredmények is mások lesznek. Nem szabad elfelejtenünk, hogy a népi életnek egy és ugyanazt a jelenségét különböző szempontokból lehet tanulmányozni. A lakóház kérdésében például együttesen lépnek fel kutatóként a néprajzosok, az építészek és a műtörténészek. A zenei folklór kutatásánál elengedhetetlenül szükséges az etnográfus-folklorista és a zenetudós együttes munkája és így tovább. Annak érdekében azonban, hogy ez a közös munka eredményes is legyen, idejekorán össze kell azt hangolni. Ami pedig néhány néprajzosnak azt a hiú elképzelését illeti, hogy a népi élet valamennyi oldalán univerzális kutatóként lépjen fel, az ilyen elképzelések ellen harcolni kell, az ilyen törekvéseket korlátok közé kell szorítani. A néprajztudomány nem tekintheti céljának a népi élet *minden* formájának tanulmányozását — ezen számos más tudomány is dolgozik, amelyek az idevágó ismeretek különböző ágaira specializálódtak. A népi kultúra nemzeti formáinak tanulmányozása, a népi élet etnikai vagy nemzeti vonásainak felderítése — ez viszont a néprajz szakterülete.

A Szovjetunió Kommunista Pártjának XIX. Kongresszusa nagy feladatokat állított a szovjet tudomány elé. E feladatok megoldása vezet el bennünket ahhoz, hogy tudományunk elfoglalja az első helyet a világ tudományosságában. Dolgozzunk tehát mi etnográfusok is úgy, hogy a szovjet néprajztudomány kivívja élenjáró helyét a tudomány frontján.

Szovj. Etn. 1953. 1. 10—26.

P. I. Kusnyer

A Szovjetunió népei szocialista kultúrájának és életmódjának néprajzi tanulmányozásáról tartott egyeztető értekezlet határozatai

1. Az értekezlet megállapítja, hogy az utóbbi években országunk néprajzi intézményei módszeres munkát indítottak a Szovjetunió népei kolhozparaszttsága és munkásosztálya szocialista kultúrájának és életmódjának tanulmányozása terén.

Ezideig azonban a szovjet néprajzosok még egyetlen nagyobb tanulmányt sem tettek közzé ebből a tárgykörből, az idevágó, nem nagy számban megjelent folyóiratcikkek pedig nem egyebek, mint többé-kevésbé sikeres tudományos leírások, mélyebb elméleti következtetések és tudományos általánosítások nélkül.

2. A SzKP XIX. kongresszusa, amely Sztálin elvtárs zseniális műve, »A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban« alapján kidolgozta országunk további, a szocializmusból a kommunizmusba vezető fejlődésének programját, a szovjet tudósok elé új felelős feladatokat állított. A szovjet etnográfusok előtt az a feladat áll, hogy tanulmányozzák a Szovjetunió népei szocialista kultúrájának és életmódjának nemzeti formáit, e népek kultúrája egymásra hatásának útjait és formáit, különösen és elsőrendűen azt a kedvező hatást, amelyet a nagy orosz nép kultúrája gyakorol a Szovjetunió többi népének kultúrájára és életmódjára; tanulmányozzák a kultúra és életmód fejlődésének útjait azok között a körülmények között, amelyeket a nagyipar és a gépesített nagyüzemi mezőgazdaság hatalmas fejlődése, a város és a falu közötti lényeges különbségek fokozatos felszámolása, a nép anyagi jólétének és szellemi szükségletei kielégítésének — a szocializmus gazdasági alaptörvénye által meghatározott — gyors emelkedése teremt meg.

J. V. Sztálinnak a társadalmi élet fejlődésére vonatkozó törvények objektív jellegéről adott, újlag megalapozott tétele arra kötelezi a szovjet etnográfusokat, hogy feladatul tűzzék maguk elé a kultúra és életmód fejlődési törvényszerűségeinek kutatását a szocializmus és a szocializmusból a kommunizmusba való fokozatos átmenet feltételei között.

3. E feladatok megoldásának alapvető feltételei: a néprajztudományt át kell hatnia a marxizmus elméletének, az etnográfusoknak mélyen és alkotó módon kell elsajátítaniok J. V. Sztálinnak a nemzeti kérdéstről, a nyelvtudomány kérdéseiről, s a szocializmus közgazdasági problémáiról írt zseniális műveit és a párt XIX. kongresszusának határozatait; magasabbra kell emelni mindenfajta tudományos munka elvi-elméleti színvonalát, kiterjedten alkalmazni kell a tudományos viták módszerét, meg kell szervezni az ország külön-

böző néprajzi intézményeinek kollektív munkáját, s az etnográfusok figyelmét az alapvető, központi jelentőségű kérdésekre kell irányítani.

4. Abból a célból, hogy az ország valamennyi néprajzi intézményének kollektív munkáját megszervezzék, az értekezlet szükségesnek tartja két kérdés kiemelését a jelenleg folyó munkák sokrétű tematikájából. E két kiválasztott téma: a »Család és családi élet« kérdése és a »Mai népi lakóház« kérdése. Mindkét kérdéstről gyűjteményes kötetet kell előkészíteni az 1955-ik évre.

A kommunista társadalom első szakaszában, a szocializmus felépítése gyökeresen megváltoztatta a Szovjetunió népeinek anyagi életét és kultúrájuk színvonalát. Ez a változás a legélesebben a kolhozparaszt-család és családi életmód néprajzi tanulmányozása útján ragadható meg. A család, minthogy termelési funkcióját elvesztette, megszűnt a társadalom alapvető gazdasági sejtje lenni; végbement az asszonyi nem visszatérése a társadalmi munkához» (Engels); megváltoztak a család tagjainak egymás közötti viszonyatai; megvalósult a nők valódi felszabadulása; erőteljesen emelkedett a kulturális színvonal s ezzel kapcsolatban szélesebbé váltak az emberek kulturális szükségletei. Ugyanakkor a családi életmódban sok régi szokás él még, de a megőrzött formákban átalakulóban van, vagy már át is alakult a tartalom. E folyamatok tanulmányozása nagyjelentőségű azoknak a feltételeknek megismerése szempontjából, amelyek a társadalom még gyorsabb kulturális emelkedéséhez szükségesek a kommunizmusba való átmenet során.

A népi lakóház vizsgálata mindig is magára vonta az etnográfusok figyelmét, s jelenleg csaknem valamennyi hazai néprajzi intézmény keretében folynak idevágó kutatások. Azokkal az új feladatokkal kapcsolatban azonban, amelyek a párt XIX. kongresszusának történelmi jelentőségű határozatai után a szovjet ország előtt állanak, a népi lakóházra vonatkozó tudományos munkának nagy lendületet kell adni és pontosan meg kell jelölni a kutatás alapvető célkitűzéseit.

A kommunizmusba való átmenet szakaszában, az anyagi életszínvonal emelkedésével és a lakosság kulturális fejlődésével együtt, gyorsan növekednek az emberek szükségletei. Nőni fognak a népi tömegek igényei a lakóházat illetően is, s a népi ház ma létező típusai közül sok rövidesen elavultnak bizonyul. Ugyanakkor fáradhatatlanul tovább dolgozik a nép alkotóereje a lakóház típusainak állandó tökéletesítésén, s a néprajzi kutatás — amely feltárja a nemzeti lakóház régi, népi hagyományait és az új építkezési eljárásokat és épülettípusokat — segítséget nyújthat a lakóház-típusok leg-sikeresebb megoldásainak kidolgozásához, olyan megoldásokhoz, amelyek a népi élet nemzeti sajátosságainak és a kulturális és életmódbeli igényeknek a lehető legjobban megfelelnek.

Az értekezlet tudomásul vette, hogy a »Család és családi élet« gyűjteményes kötet összeállításában a következő néprajzi intézmények vesznek részt: 1. A Szovjetunió Tud. Akad. kazáni fiiláléja. 2. Litván Tud. Akad. 3. Grúz Tud. Akad. 4. Szovjetunió Tud. Akad. dagesztáni fiiláléja. 5. Örmény Tud. Akad. 6. Bjelorussz Tud. Akad. 7. Ukrán Tud. Akad. 8. Lett Tud. Akad. 9. A Szovjetunió Tud. Akad. Néprajzi Intézete.

Az értekezlet tudomásul vette, hogy a »Mai népi lakóház« gyűjteményes kötet összeállításában a következő néprajzi intézmények vesznek részt: 1. Ukrán Tud. Akad. 2. Bjelorussz Tud. Akad. 3. Szovjetunió Tud. Akad. moldvai fiilálé. 4. Kazahsztáni Tud. Akad. 5. Szovjetunió Tud. Akad. kazáni

filiáléja. 6. Lett Tud. Akad. 7. Litván Tud. Akad. 8. Észt Tud. Akad. 9. Tadzsik Tud. Akad. 10. Grúz Tud. Akad. 11. Szovjetunió Tud. Akad. Néprajzi Intézete.

5. Annak érdekében, hogy az e témák körébe vágó kutatások egységesen folyjanak, egységes programot kell kidolgozni, s erre programmbizottságokat kell alakítani.

A »Család és családi élet« téma programmbizottságának elfogadott összetétele: 1. P. I. Kusnyer (Szovj. Tud. Akad. Népr. Int.) 2. V. Ju. Krupjanskaja (u. ott). 3. M. O. Koszven (u. ott). 4. A. I. Robakidze (Grúz SzSzK. Tud. Akad.) 5. N. A. Kiszljakov (Tadzsik SzSzK. Tud. Akad.) 6. M. Ja. Grinblat (Bjelorussz SzSzK. Tud. Akad.)

A »Népi lakóház« téma program-bizottságának elfogadott összetétele: 1. N. N. Csebokszarov (Szovj. Tud. Akad. Népr. Int.) 2. G. Sz. Maszlova (u. ott) 3. N. I. Vorobjev (Szovj. Tud. Akad. kazáni fil.) 4. N. F. Nyikolajev (Szovj. Tud. Akad. moldvai fil.) 5. G. E. Sztelmah (Ukrán SzSzK. Tud. Akad.) 6. I. V. Zaharova (Kazak SzSzK. Tud. Akad.) 7. R. A. Pelse (Lett SzSzK. Tud. Akad.) 8. M. K. Geremidze (Grúz SzSzK. Tud. Akad.)

A program-bizottságokat fel kell kérni, hogy a munkaterveket és a megfelelő módszertani útmutatásokat 1953. február-márciusig dolgozzák ki; a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának Néprajzi Intézetét fel kell kérni, hogy a munkaterveket 1953. március-áprilisában sokszorosítsa és küldje szét.

6. Fel kell kérni a szövetséges köztársaságok tudományos akadémiáit és a Szovjetunió Tudományos Akadémiája filiáléit, hogy 1953. évi terveikbe vegyék fel az e témákkal kapcsolatos előkészítő munkálatokat, 1954–1955-ös terveikbe pedig az idevágó tanulmányok elkészítését. A gyűjtemények számára készülő cikkek beküldésének határidejét 1955. májusra kell megállapítani. 1955. őszen tanácskozást kell összehívni mindkét gyűjtemény megtárgyalására.

7. Annak érdekében, hogy emelkedjék azoknak a monográfiáknak elméleti és eszmei-politikai színvonala, amelyek a különböző néprajzi intézményekben a kolhozparasztág kultúrájáról és életmódjáról készülnek, az értekezlet a következőket tartja szükségesnek:

1. E monográfiák tájékoztató vázslatait kölcsönösen ki kell cserélni, a tapasztalatok számontartása és a vázlatok kölcsönös megvitatása céljából.

2. Fel kell kérni a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Néprajzi Intézetét, hogy 1953. folyamán szervezze meg a Bjelorussz, Tadzsik és Üzbég kolhozparasztág kultúrájával és életmódjával foglalkozó monográfiák megvitatását.

8. Az értekezlet szükségesnek tartja, hogy kiterjedt munka indíttassék a munkásosztály néprajzi tanulmányozása területén. Annak érdekében, hogy az e tárgykörben folyó munka tapasztalatait kicseréljék, fel kell kérni a Szovjetunió Tud. Akadémiája Néprajzi Intézetét, hívja össze 1953. őszen a munkásosztály kultúrájával és életmódjával foglalkozó etnográfusok értekezletét.

9. Fel kell kérni az Azerbajdzsán, Örmény és Grúz Köztársaságok tudományos akadémiáit, biztosítsák a cikkek beküldését legkésőbb 1953. októberig, a »Világ népei« sorozat »Kaukázus népei« c. kötete számára.

10. Fel kell kérni az Ukrán, Bjelorussz, Lett, Litván és Észt Köztársaságok tudományos akadémiáinak néprajzi intézeteit, hogy legkésőbb 1953.

decemberéig bocsássák vitára azokat a cikkeket, amelyek a »Világ népei« sorozat »A Szovjetunió európai részének népei« c. kötete számára készülnek.

11. 1953. márciusában Dagesztánban össze kell hívni a Szovjetunió Tud. Akadémiája Néprajzi Intézete dagesztáni expedíciójának, továbbá a Tud. Ak. dagesztáni fiáláléja Történelem,- Nyelv- és Irodalomtudományi Intézetének egyesített értekezletét, annak a tervnek megtanácskozására, amely a dagesztáni népek nemzeti megszilárdulási folyamatának összeegyeztetett kutatását szolgálja.

12. Fel kell kérni az Örmény Tud. Akadémiát, hívja össze 1953. tavaszán a soronlevő kaukázusi néprajzi értekezletet.

13. Az értekezlet kinyilvánítja azt a szilárd meggyőződését, hogy a szovjet etnográfusok, a párt XIX. kongresszusának történelmi jelentőségű határozatait és J. V. Sztálinnak »A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban« című művét követve, sikeresen teljesítik új feladataikat és ezzel kiveszik részüket a kommunizmus építésének munkájából.

Szovj. Etn. 1953. 1. 180—182.

TANULMÁNYOK

Adatok a szocializmus faluépítkezéseinek történetéhez

A györgyarlói tanyaközpont kialakulása

Sárospatak nagyközség határának a Bodrogtökre eső részén az ú. n. Alsóhatárban az ötéves terv egyik célkitűzéseként 1952-ben új község létesült. Az új falu egyike a szocializmus számos faluépítkezéseinek,¹ melyek részben megváltoztatják egyes vidékeink településrajzi képét, részben pedig új típusú falvakat hívnak életre, olyan községeket, amelyek sok tekintetben különböznek eddig ismert településeinktől.²

Tanulmányunk célja felmérni azt a változást, amely az uradalmi tanyák cselédségének és az új falu földhöz juttatott birtokosainak életmódjában beállott az elmúlt tíz esztendő során, vizsgálva ezt a néprajztudomány módszereivel, elsősorban a lakásviszonyok és a művelődés területén. Dolgozatunk ezért három fő részre oszlik: az uradalmi cselédség életkörülményeinek vizsgálatára — részletesebben azért, hogy alapot teremtsünk az összehasonlításra —, az építkezés történetének leírására, és végül a mai helyzet rögzítésére.

I. Földrajzi és történeti tájékoztatás

Az új falu lakossága öt volt uradalmi tanya cselédségéből alakult. Ezekből három a sárospataki határba esik: Györgyarló, Lápló és Szophomok, kettő pedig Vencsellő község határába: Érhát és Borsós tanyák. Az új falu Györgyarló és Lápló tanyák közé, eddig szántóföldnek használt területen épült mindkettőtől kb. 1 km távolságra. — 1930-ban a régi tanyák lakossága lélekszám szerint Györgyarlón 348 (kereső: 15 férfi, 13 nő), Szophomokon 165 (kereső: 50 férfi, 18 nő), Érháton 138 (kereső: 47 férfi, 8 nő) volt.³ Borsóstanyáról a hivatalos statisztika nem ad adatokat, csak annyit tudunk, hogy 1945-ben 16 család lakott a tanyán.

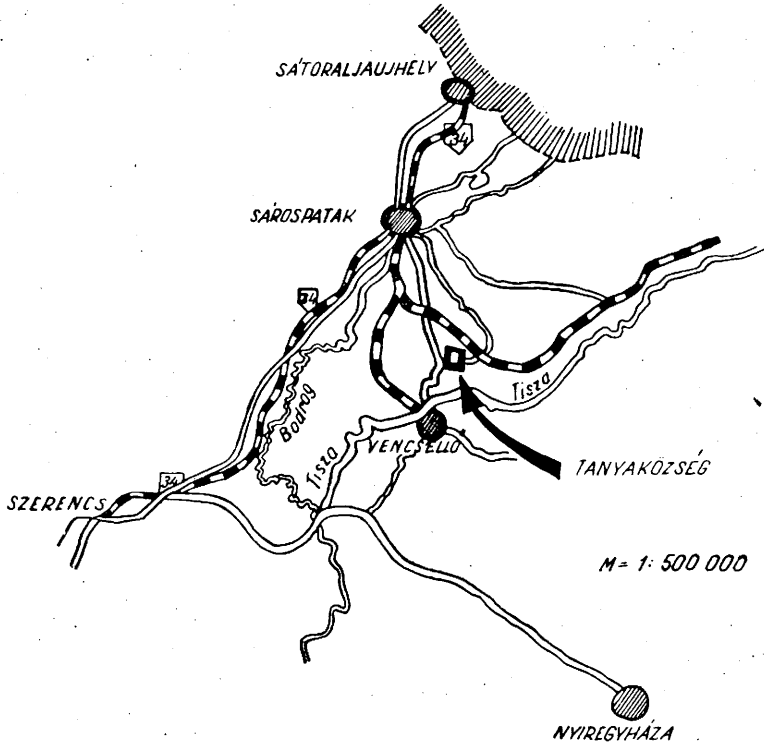
Az uradalmi tanyák történetére vonatkozóan két okból igen kevés adattal rendelkezünk. Az irodalmi adatok és levéltári források úgyszólván teljességgel hiányoznak, egyrészt azért, mert tudományos irodalmunk ezen a

¹ *Balassa I.*: A szocialista élet falun történő építése néprajzi kutatásának néhány kérdése. Ethn. LXIII, 438. — *Erdei Ferenc*: A tanyarendszer kérdései a mezőgazdaság szocialista átszervezésével kapcsolatban. Bp., 1952.

² *J. V. Sztálin*: A leninizmus kérdései. 544. Bp. 1950.

³ Magyar Stat. Közl. 86. k. Az 1930. évi népszámlálás II. rész. Foglalkozási adatok. 540., 489—490. Bp., 1934.

területén az ilyen kis településekkel nem foglalkozott; másrészt azért, mert mindegyik egy-egy nagybirtokhoz tartozott, de a tulajdonos rendszerint nem maga kezelte, hanem bérbe adta a tanyákat. Az a kevés adat, amely mégis hozzáférhető, inkább az általánosnak a kis pontokra való leszűkítése. — A történeti adatok másik forrása a néphagyomány. Esetünkben azonban a néphagyomány sem használható fel olyan mértékben, mint az átlagos néprajzi kutatások alkalmával. A falvak állandó törzslakosságával szemben ugyanis az uradalom népe szüntelenül változott, a cselédeknek néhány évi szolgálat

1. A tanyaközség földrajzi helyzete

után a gazdaság cserélte, változtatta. Jellemző, hogy az új faluban egyetlen olyan emberrel találkoztunk, aki ötven éve egy helyben lakott, de ő is innen távol, Heves megyében született. A cselédek túlnyomó része elmondhatta magáról, hogy »sok kemencéből evett«, tehát sok uraságot végigszolgált, amíg saját házának építéséig eljutott.

A Bodrogköz tanyáinak a mai értelemben vett élete, földjeinek intenzív használata csak a múlt század végén, a vizek lecsapolása után kezdődött. A lecsapolás előtti időkben, tehát kb. az 1890. esztendő megelőző korszakban a határnak ez a része vizenyős terület, túlnyomó részben nádas volt, magasabb pontokon nagykiterjedésű kaszálókkal, a partos helyeken, a homokokon extenzív mezőgazdálkodással. Az ilyen természeti viszonyok

között élő falusi lakosság életmódja szakirodalmunkban már eléggé ismert,⁴ keveset tudunk azonban arról, hogy a nádasok, kaszálók gyakran víz alatt álló nagy területei közé beékelt uradalmi tanyák hogyan gazdálkodtak, vagyis milyen volt akkor az uradalmi cseléd élete.

A régi térképek adataival megegyezően, a hagyomány szerint is György-tarló egész környéke nádas volt. *Gerind*nek nevezték az olyan magaslatokat, amelyek árvíz idején is kiálltak a vízből. Árvíz után a vizet vezették le. Az új falu mellett is van egy ilyen ér, a Gergely-ér, Érhát mellett pedig a Malom-ér. Azokat a lapos helyeket, ahol árvíz után a víz megállapodott, *összeszaladt, lapálnak* nevezték. György-tarló és mellette Kis-György-tarló akkor is megvolt, az előbbiben uradalmi cselédek (béresek és pásztorok) laktak, az utóbbiban pedig dohányosok, számszerint tizenketten. A pásztoroknak csak a családjuk lakott a tanyán, maguk a férfiak szanaszét légeltették a falkát a vízből kiálló füves partokon. Kint voltak egész nyáron, de sokszor »azt sem tudták merre van a falka«. Egymást és a tanyát néha »ladikon meg tutajon érintették«.

Földet csak a gerindeken műveltek: a Kis-György-tarlón, a Lúdhallgatón és az Ózgerinden. A cselédek hétfő reggel ladikon, vagy — ha volt ilyen — száraz úton kimentek a földekre és csak szombaton tértek vissza a tanyába. Az ökrökkel *nyári jászolyt* vittek ki, ami alatt négy kerék volt, úgyhogy az ökrök húzhatták oda és vissza. Kint a gerinden kivették a kerekeket és felállították a jászolt. Tizenkét ökör fért el a jászol mellett. — A cselédek egész héten kint háltak; maguk alá szalmát vagy takarmányt tettek és szűrrel, gubával, vagy bundával takaróztak.

A halászat és a csikászás szabad volt, minden cseléd annyit foghatott, magának, amennyit csak bírt. Ezzel az uradalomnak nem kellett elszámolnia. Annyi volt a hal, hogy »büdös volt tőle a tanya«.⁵ Még 1910. körül is a disznólegelőn a kútban temérdek halat lehetett fogni.

Szárazabb időben hatalmas területeket kaszáltak. A Körtvélyesen pl. volt egy kilencven holdas kaszáló, amit a cselédek és a napszámosok kaszáltak le. Körben kaszálták, először a szélén mentek körül és úgy haladtak befelé. Mikor az első kört befejezte egy kaszás, a *principáros*, aki kivitt egy *csobány*-ban pálinkát és melléje szalonnát, adott neki a pálinkából és a szalonnából. Kenyeret mindenki vitt. Nyelt egyet, harapott egyet, és kaszált tovább. A szénát, vagy szalmát tutajon szállították a tanyába. A tutaj elejére kötelet kötöttek és csigán keresztül ökrökkel húzták a tanya felé.

Ezek a viszonyok csak a lecsapolás után változtak meg. 1891-ben fejezték be a kenézliői közsilip és a hozzá tartozó csatornák elkészítését. Ugyanakkor készültek el a tervek — a néhány év múlva megvalósított — füzeséri csatornák megépítésére.⁶ Ezek a munkálatok tették területünket nádasok és legelők helyett termőföldekké. Valószínűleg ekkor, tehát 1890. után épült az összes bennünket érdeklő tanya és akkor épült György-tarló is olyan méretűre, amilyennek a következőkben meg fogjuk ismerni.

1945-ig György-tarló a sárospataki Református Kollégium, Láplótanya Csajka Endre, Szophomok a Meczner-család, Érhát és Borsós-tanya

⁴ *Majláth J.*: A Bodroghközi Tiszaszabályozó Társulat monographiája 1846—1896. 51., 53. Bp. 1896.; M. N. II. k. Gazdálkodás c. fejezet, az idevonatkozó irodalommal.

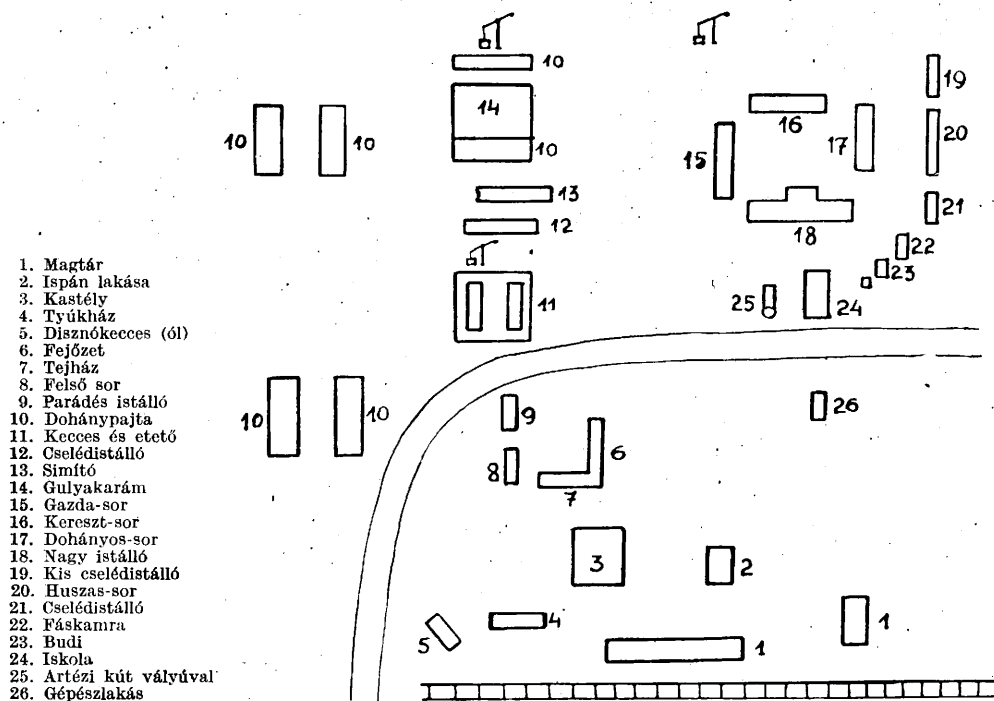
⁵ A tárgyra vonatkozó adatok egyetlen — a már említett — adatközlőtől, *Köles József* 53 éves volt györgy-tarlói dohányostól (sz. Verpelét) származnak, aki egyéves korában még apjával került György-tarlóra.

⁶ *Majláth J.*: i. m. 36—37.

pedig Dessewffy gróf tulajdona volt. Az öt tanyán a cselédség nem élt egyforma körülmények között. Az adatközlők megítélése szerint míg Szophomokon élt a cseléd a legrosszabb körülmények között, addig Györgytarlón volt viszonylag legjobb a helyzete. Az uradalmak gazdáiról alkotott véleményre jellemző az egyik láplói dohányos megjegyzése: »Csajka jó uraság volt, de ű is leette a csontról a húst, hogy annyi se maradt rajta, amennyit egy légy a szárnyá elvihet«. Vagyis dolgozni kellett, de házat senki sem vett abból, amit a tanyán kerestek. — Nem is az urak jóvoltából jutottak a cselédek házhoz.

II. A mult — Felszabadulás előtt

A tanulmányunk kutatási körébe eső uradalmi tanyák épületeinek száma és jellege különböző volt. A legtöbb lakó- és gazdasági épületet Györgytarlón

2. Györgytarló vázlata (részben szóbeli adatok alapján)

találjuk, kevesebbet Érháton és Láplón. Legkisebb volt Szophomok, és a Borsós-tanya. Ez utóbbi kivételével a tanyák alacsony homokdombokon épültek, tehát olyan helyeken, amelyek a vizek lecsapolása előtti időkben is a vízből kiálló, ideiglenes szállásra alkalmas területek voltak.

A tanya legmagasabb pontján volt a *tiszt* vagy ispán lakása. A tanya egyéb épületei, tehát a cselédházak, istállók, dohánypajták, színek, aklok stb. többé kevésbé szabályos négyszögben helyezkedtek el. Nem tudunk arról, hogy bármelyik tanyát is kerítés vette volna körül, de nem is volt erre szükség a falvaktól való nagyobb távolság és a számtalan kutya miatt. Tudomásunk

szerint egyik tanya udvarán sem volt kövezés sem a szekerek, sem a gyalogjárók számára. Esős évszakban a sok különböző jószág úgy *összevágta* az utat, hogy alig lehetett az udvaron közlekedni. Ezért több irányban trágyából *gátakat* raktak, hogy el ne merüljön a lábbeli a nagy sárban. — Az uradalomban leginkább gémeskutak voltak. Egyedül Györgytarlón volt ezek mellett még artézi kút is. A kutak állapotáról hű leírást adnak ezek a sorok, melyeket Szophomokon 1935-ben jegyeztek fel: »...Utunk egy... rossz állapotban levő kút mellett vezetett el, melynek kávája csak egyik oldalon van már meg, míg a többi oldalon csak néhány szál deszka van, vagy egyáltalán semmi. Csodálatos, hogy — állítólag — még senki sem esett bele. A kút felső része alig van fentebb a föld felszínénél, úgy, hogy sokszor a víz visszafolyhat a kútba, ami egészségi szempontból éppen nem kívánatos, annál is inkább, mivel pár méternyire trágyadomb van.⁷ Volt eset, hogy az asszonyok 200—400 méter távolságról hordták a vizet vederben vízholdó rudon: *garagulyán*.

Az alábbiakban megvizsgáljuk közelebbről az uradalmi tanya egyes építményeit és az épületen keresztül, illetve az épületekhez fűződő emlékeken keresztül a cselédség életviszonyait.

1. Az úri lakóépület

A *kastély*, vagy *tisztalakás*, vagy egyszerűen csak iroda a cselédházaktól és gazdasági épületektől némi távolságra állott, a nagyobb tanyákon gyümöl-

3. Tisztalakás Láplop tanyán

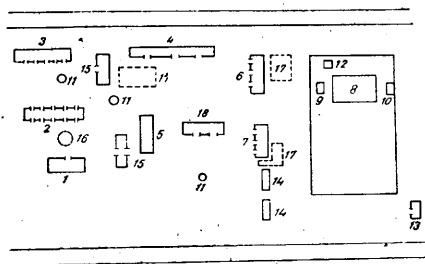

4. Láplop tanya. Baloldalon a Hosszú-sor, jobboldalon a Rövid-sor

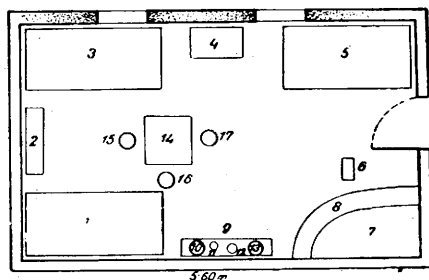
csöskert közepén. Ebben a házban mindig az uraság legnagyobb hatalommal felruházott helyi megbízottja, a gazdatiszt vagy ispán vagy gyakornok székelt. Volt rá eset, hogy maga a bérlő is állandóan a tanyán lakott (Érhát, Borsós), ami — a bérlők közismerten kizsákmányoló gazdálkodási módszerei miatt — fokozott elnyomást jelentett a cselédek számára.

Az urasági lakóház már külső megjelenésében is különbözött a tanya többi épületétől. Nagyobb arányaival, a vidéki kúriák klasszicizáló stílusával méretben és szellemben egyaránt a többi épület fölé kívánt emelkedni. Falai téglából vagy vályogból készültek, a kisebb tanyáin, pl. a Borsóson igaz, hogy vert falú volt, de a cserép- vagy palatető minden esetben hangsúlyozta a különbséget. Láplop az egyszerű tisztalakást nagyvonalú, fából ácsolt

⁷ Újszászy K.—Szabó Z.: Szophomok tanya. Kézirat a sárospataki Ref. Egyházkerületi Gyűjtemények Adattárában. At. 1169. sz. 1.

5. Érhát tanya vázlata

6. Bodnár György uradalmi cseléd lakása a györgytarlói Huszas-soron

1. Gépész-, kovács-,
korékvártóműhely	10. Nyári konyha (a kastélyhoz)	1. Ágy	10. Veder
2. Betonistálló	11. Gémeskút	2. Kredenc	11. Csupor
3. Új-sor	12. »Pompás kút«	3. Ágy	12. Veder
4. Cselédlakás	13. Kerülő lakása a csűrőskertben	4. Kis-kredenc	13. Fazék
5. Kocsiszín	14. Tengeri göré	5. Dikó	14. Asztal
6. Cselédlakás	15. Juh-hodály	6. Kiszék	15—17. Karszékek
7. Kis-sor	16. Trágyatelep	7. Kemence	
8. Kastély	17. Az egyes cselédlakásokhoz
tartozó melléképületek helye	8. Padka	
9. Jégverem	18. Cselédistálló	9. Vizes lóca	

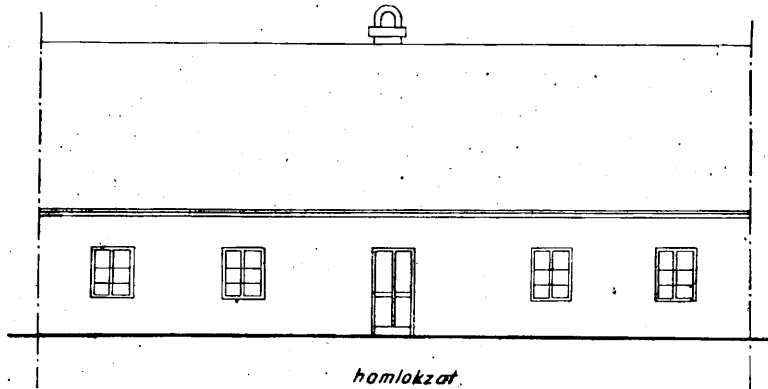
veranda tette méltóságossá, Györgytarlón a kastély bejáratát kétoldali lépcsős feljártatú *gang* díszítette.

Napjainkban a volt cselédek alig tudnak valamit ezeknek a lakásoknak berendezéséről, mert általában a cseléd csak az irodába jutott el. A lakások beosztásáról, a szobák számáról nyert adatok 1944—45-ben jutottak birtokukba, amikor számukra is megnyílt az elhagyott kastélyok ajtaja. — Érháton 11 helyiség volt a kastélyban: ebédlő, társalgó, vendégszoba, leányszoba, konyha, fürdőszoba, WC, iroda, három hálószoba. A bérelő lakott benne családjával, összesen öt személy. Györgytarlón 10 szoba és egy *előkonyha* volt a kastélyban szintén egy öttagú család számára. Ehhez volt még egy »négyfiókos vécé-, nagy zuhantartállyal« — mondja egy volt cseléd. Láplón négy-szobás volt a tisztihal és egyetlen gyakornok lakta.

Századunk elején és még korábban a cselédasszonyok úrdolgára jártak a kastélyba: mosni, takarítani. Legújabbban az úrdolga csak bizonyos beosztású cselédekre, vagy feleségükre korlátozódott. Ezeknél a munkáknál természetesen a feudális állapotra utaló *úrdolga* szó nem volt használatos, lényegileg azonban a régi szolgáltatásnak kései utódai. Így a tehenészt rendszeresen igénybe vették a kastélyban köpülésre, kemencefűtésre, a zöldséges kert gyomlálására. A bivalyos köteles volt az intéző fáját felhordani a csűrőskertből a kastélyba, kifuvározni a szemetet a kastélyudvarról. A parádéskocsis felesége állandóan mosott, mosogatott, kenyeret süttött a kastélyban, segédkezett a főzésnél és időnként fürdővizet készített.

A cselédek nagyobb része tehát, akik »nem voltak bejáratosak«, csak az irodáig mehettek. Ha valami betegség volt a családban, vagy vá-árra kérezt valaki, a szolgáló bejelentette, az úr kijött és úgy intézte el a dolgot. Az egyik dohányos asszony, mikor özvegyiségre jutott, fel akart menni az intézőhöz, hogy búzát vegyen a gyerekei számára, de az intéző, aki a kertben sétált, észre sem akarta venni. Az asszony séta közben mindig csak ment utána, míg aztán az intéző szembefordult és szóba állt vele.

Így uralkodott a kastély a tanya, a cselédházak és azok lakói felett.

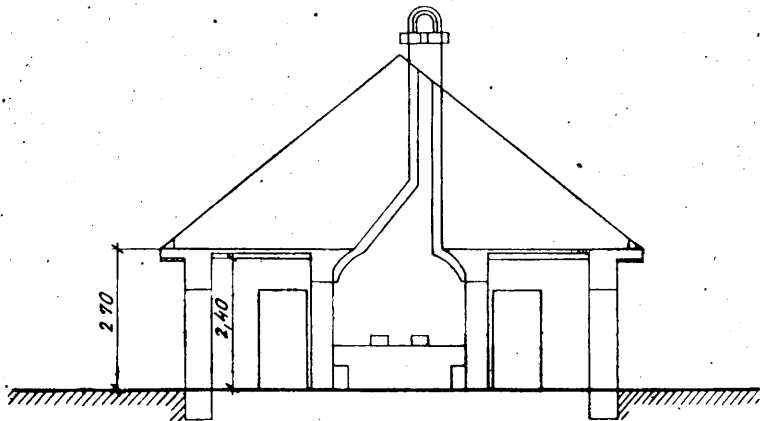

7. A györgytarlói Huszas sor egy részlete : egy négyeskonyha homlokzati képe

2. A cselédházak

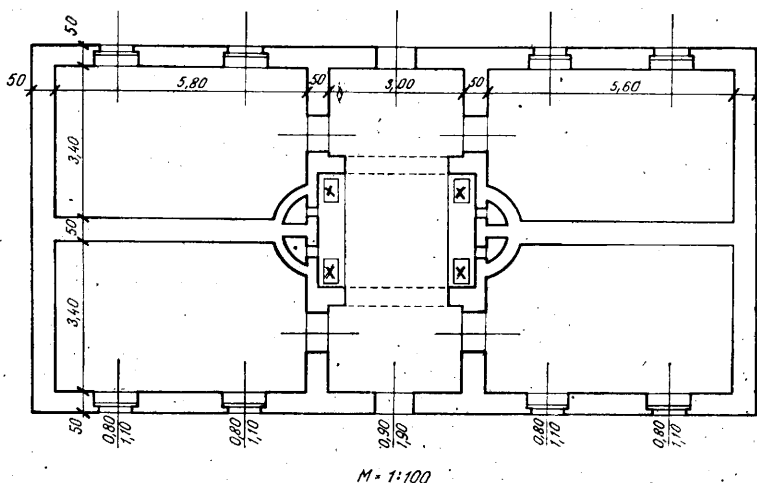
Az uradalom munkásai a kommenció által meghatározott rangsor szerint külön épületekben laktak. Rendszerint egy házban laktak a béresek és kocsisok, külön házban a dohányosok és megint külön a legmagasabb kategóriába tartozó uradalmi iparosok és gazdák. A házak nevét sokszor rendeltetésük, máskor valamilyen jellemző tulajdonságuk adta meg. A dohányosok házeit rendszerint Dohányos-sornak nevezték. Györgytarlón külön Gazda-sor volt, Érhaton pedig az Új-soron laktak ugyanezek az alkalmazottak. Láplón Hosszú-sor és Rövid-sor állt egymással szemben, méreteikről elnevezve. Györgytarlón a Huszas-sor onnan kapta nevét, hogy húsz család lakhatott benne. Ugyanott a Kereszt-sor merőlegesen feküdt az egyik ház végére. Érhaton a tetőfedés adott nevet a cselédházaknak; Szalmás-sor és Zsindelyes-sor. A Kis-Borsós tanyán kevés volt a cselédház, ezért megkülönböztető elnevezések nem is alakultak ki, a cselédek egyszerűen kaszárnyáknak nevezték a lakóházakat.

A szájhagyomány szerint a mult században más formájú és beosztású cselédházak is voltak, mint amelyeket még a felszabadulás előtt meg lehet

8. A négyeskonyha keresztmetszete

tett figyelni. Ilyen épület volt a Györgyterlőn 1908-ban lebontott Bagolyfogó. Köles József 53 éves dohányos szerint a Bagolyfogó 30—40 éves objektum lehetett akkor, amikor lebontották, és ő mindig úgy hallotta, hogy ez volt az első ház Györgyterlőn. A Bagolyfogó *fundamentoma* téglából, a fala vályogból épült, a tetején fazsindely, falai kívül-belül fehérre meszelve. Az újabb cselédházaktól abban különbözött, hogy alaprajza majdnem négyzet alakú volt, tehát nem olyan hosszán elnyúló téglalap mint a legújabbaké. A Bagolyfogó közfalakkal három házra volt osztva, pitvar egyáltalán nem volt benne és minden ház külön bejárattal rendelkezett. Minden házban három család lakott a ház egy-egy sarkában és a negyedik sarkot a tűzhely, a *masina* foglalta el. A közfalak találkozásánál volt a kéménylyuk, úgy hogy a három masinának egyetlen közös kéménye volt. A kilenc család számára egy boglyakemence állt a ház előtt, melyben 6—7 kenyeret lehetett megsütni. — A három ház

9. A négyeskonyha alaprajza

közül az egyik nagyobb volt mint a többi, ezt mindig azoknak a családoknak adták, ahol több férfi is szolgált. A Bagolyfogó idejében a cselédházak bútora is nagyon kezdetleges volt: a földbevert négy karóra fektetett deszka szalmával leszórva töltötte be az ágy szerepét. Minden család külön lámpát vagy mécsest égetett. A mécesbe dohánymag-, vagy napraforgómag-olajat öntöttek. — Ugyancsak erre az időre esik az, hogy a cselédasszonyok a házért évente 28—30 napot úrdolgára jártak az urasághoz (utolsó adat: kb. 1900).

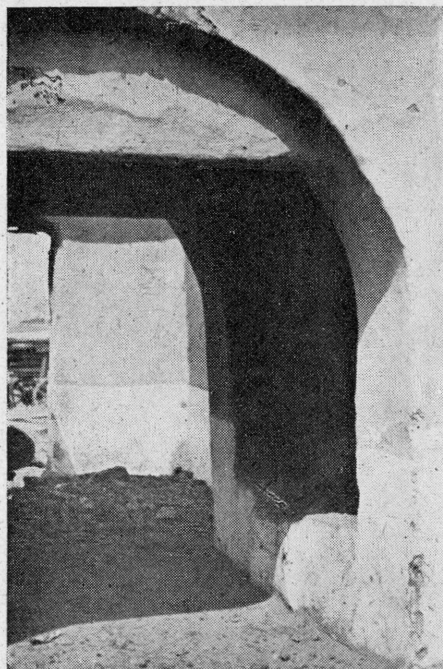
Az újabb típusú cselédház beosztására az volt jellemző, hogy egy tető, vagyis egy haj alatt több család lakott úgy, hogy a négyes, vagy kettes pitvarok egymás mellé sorakoztak, mindegyik külön bejárattal. A század elején általában négyes pitvarok épültek, vagyis egy közös, két kemencével ellátott konyhából négy házba lehetett bejutni. Tudunk olyan esetről, hogy a négyes konyhát hármassá alakították: az egyik oldalon a két lakás közötti közfalat elbontották valamelyik igen nagy számú család számára. Újabb kezdték a kettes konyhás lakásokat építeni, ahol két család használt közös konyhát; ebből nyílt mind a két lakás bejárata.

A cselédházak nagysága egykonyhástól 4–5 konyhásig változott. A láplói Hosszú-soron öt »pitvar ajtó mögött« 17 család lakott. A pitvarokból négyeskonyha volt, a házvégén pedig egy egyeskonyha. 1944-ben a lakók száma lakásonként : |3, 7, 5, 5|, |5, 5, 7, 7|, |8, 8, 5, 8|, |10, 8, 3, 6|, |8|, összesen 108 lélek. — A györgyarlói Huszas-soron öt négyeskonyha volt, ahol az 1944-es állapot szerint 117 lélek lakott.

A cselédházak falanyaga építési idejüktől és az uradalom anyagi viszonyaitól függően : kő-, vályog-, vertfal, vagy paticsfal volt. A tetőt náddal, zsúppal, vagy cseréppel fedték. Sok helyen a kellő alapozás hiányában állandóan süllyedt a fal, a ház földjének szintje mélyebben volt, mint az udvar szintje.

10. Négyes pitvarhoz tartozó szoba kemencéje (bontás alatt, Györgyarló)

11. Négyes pitvar, jobboldalt a kemenceszájjal (bontás alatt, Györgyarló)

Előfordult, hogy a talajvíz feljött a cselédház »padlóján« és kénytelenek voltak összeköltözni a cselédek, míg a ház kiszárad. Sok helyen a tetők állapota sem volt kielégítő. »A tető annyira rossz egy-egy helyen, hogy ha nagyobb esők vannak akkor teljesen beázik a lakás... A tetők behorpadva, a hiányos helyek nád helyett szalmával berakva, a ház oldala megtámasztva...« — írja egy szemlélő Szophomokról 1935-ben.⁸

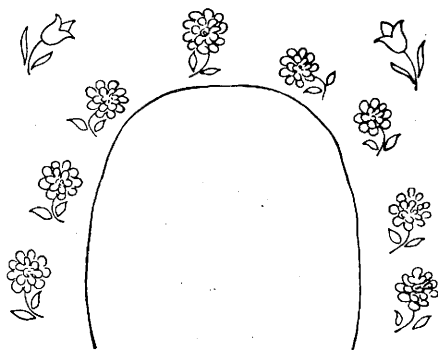
A cselédházat kívül mindig fehérre meszelték. A pitvar bejáratától jobbra és balra a szűk kis ablakok alatt egy-egy sárpadka húzódtott, amit a cseléd maga készített.

⁸ Újszászy K.—Szabó Z.: i. m. 3., 9.

A négyes- vagy ketteskonyhák lakói még boldogoknak érezték magukat azok mellett, akiknek még konyha sem jutott, csak egyetlen szoba. Az ilyen szobák a cselédházak végén szoktak elhelyezkedni. Akinek ilyen egyes szoba jutott, a bejárat elé kis tornácfélét kerített el magának *góréből* és ezt az *égre-nyíló*t használta konyhának. Kenyeret a ház elé épített *tábori* kemencében sütött.

A négyeskonyhában a négy sarokhoz közel esett a négy lakás bejárata és ezek között az oldalfalakon foglalt helyet a két kemence, illetve a két kemenceszáj. Ketteskonyhákban a bejárattal szemben lévő falon volt a kemence, és előtte két oldalt voltak a házajtók. A pitvar fölött, mindkét esetben szabadkémény, néhol már lepadlásolva. A kemenceszájak előtti térséget elől-hátul *tűzfalak*, vagy *bóthajtás* választotta el a lakások bejárati térségétől. Az udvar felőli bejáratok előtt a *padlás*on vagyis a pitvar mennyezetén négyzetalakú *padlyuk*, mellé támasztott létrával.

A pitvar falát téglafestékekkel mázolták. Összetörték a téglát, egy kis savót öntöttek rá és azzal, vagy égett földdel festettek. A kemenceszáj feletti kis falat kevés marhatrágyával összekevert sárral kenték szürkére. A szürkén *talluval*, vagy félbevágott krumplival, vagy újabban meszelővel odacsapkodott fehér, meszes foltok díszlettek. A bolthajtás díszítésére — különösen ott, ahol lány vagy fiatal asszony lakott a konyhán — már több gondot fordítottak. Rendszerint újjal *pingáltak* rá tulipánt, szőlőfürtöt, orgonát, labdarózsát, szegfűt. Egyszerűbb díszítésmód volt ujjlenyomattal a boltív vonalát követve több sorban *babokat* elhelyezni. Minden sor hab más színű volt. Néhol csak mésszel, másutt többszínű festékekkel *pingáltak*. Györgytarlón felirat is került a díszítmény közepére: »Jó reggelt!«, vagy: »Boldog húsvéti ünnepeket!« A bolthajtás átfestésére a nagy ünnepek előtt került sor. Az ünnepen azután mentek nézni a lányok, asszonyok a pitvarokat, hogy kié lett a legszebb.

12. A pitvar bolthajtásának díszítése
Rajzolta Lukács Jánosné, juhász felesége,
(Érhát tanya)

A cselédházhoz nem tartozott kamra, és ezért minden holmit, ami falon a kamrában szokott állni, a konyhában helyeztek el. Moslékoshordó, káposztás-hordó, vizeslőca, egy kis asztal, két-három sáml, lisztesláda, garagulya (vízhordó-rúd), vasvilla szorongott az egy családra eső szűk helyen. A helyszűke miatt a padlás alatti térséget is igyekeztek kihasználni. Az ajtó fölötti falra három lécből összeszegezett *kenyértartót* akasztottak. Két szál dróttal a padlásgerendához erősítették és egy vashoroggal a fal felé húzták. Ott tartották sütés után a kenyeret, amíg asztalra nem került.

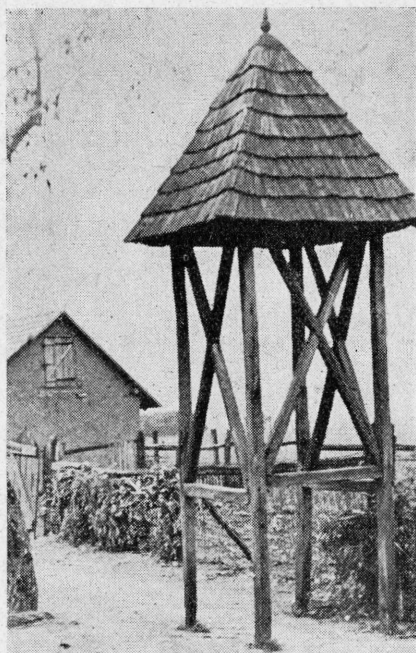
A kemence szája mellett mindenütt *masina* volt, vagy vasból vagy vályogból rakva. Télen a masinát a házban tartották, mert a »éügos négyes pitvaron« nem lehetett huzamosabban tartózkodni a hideg miatt. A pitvart ezért nyáron jobban igénybevétték: a főzésen kívül itt zajlott le a mosás, fürdés, állatok ételének elkészítése. Láplón és Györgytarlón még a kemence

szája előtt szabad tűzön is főztek a környéken általános *drejfsz* (vasháromláb) igénybevételével.

A házon mindig egy vagy két kis ablak volt a bejárattól jobbra vagy balra eső falon, attól függően, hogy a négyes konyha elülső vagy hátsó részére esett-e a lakás. A padló nagyon ritka kivétellel földes volt, a falak fehérre meszelve. A gerendákra ledeszkázott padlást sohasem meszelték vagy festették. Mindig a maga színében hagyták és időnkint lemosták. A padló hiánya az egy-két szűk ablak és a rossz tető miatt gyakori beázás azt eredményezte, hogy »télen akárhogy is takarított az asszony, mégis olyan nehéz szag volt a cselédházban« — mondják.

13. Vízfordás *garagulyával*
(Györgytarló)

14. Cselédharang (Györgytarló)

A bejárat melletti jobb- vagy balsarokban volt mindig a kemence, ill. a szomszédal közös kemencének a közfalon innen eső része (10-11 kép). A két lakást fűtő kemencét csak közösen, a pitvarból lehetett fűteni. A kemencét *padka* övezte, melyen üldögélni szoktak. A kemence és az ajtó között szokott lenni a *spór*, vagy a vályogból rakott *fali masina*, különösen télen. Az ajtó másik oldalán a sarokra és az oldalfal mellé elhelyezett *dikó* szokott állni. A dikó végében a két ablak között vagy *kiskredenc*, vagy karosláda állt, az utóbbi esetben előtte asztal. A kiskredenc tetején tányérok, tálak, üveg-poharak, bögrék és virágvázának használt üvegkancsó, mind olcsó, vásári holmi állott. Egyetlen alsó polcán cipő és mindenféle lim-lom. Az asztal más esetben a ház közepén volt, de mindig úgy, hogy az egy vagy két ablak világossága az asztalra essék. Az asztal mellett két-három karosszék szokott állni. Ahol két ágy volt, ezeket az ajtóval szemben levő jobb és bal sarokban helyez-

ték el. Sok esetben az egyik ágy hiányzott és helyére láda, vagy szekrényféle került. A karosláda és az ágyak az olcsóbb kivitelű asztalosmunkák közé tartoztak. Nyilván a cselédek anyagi helyzetének tulajdonítható, hogy a drágább festett bútor — amely még a bodrogközi falvakban szép számmal fellelhető — náluk úgyszólván teljességgel hiányzott. — A két ágy között, az ajtóval szembeeső fal közepén *kredenc*, melynek felső két polcán üvegpocharak, kancsók, a kredenc tetején pedig kőedénygyári bögrék, kis szent-szobrok, üveg virágvázák voltak. A kemence és az ágy vége között egyszerű vizes-lóca, rajta *vedér*, csupor, és fazekak.

Az ajtóval szemben lévő falon a kredenc két oldalán és felette szentképek: Jézus- és Mária-nyomatok üveg alatt, keretben, gipszből nyomott gyári színes, domborműves tányérok és két színes tütartó párna. Az ajtó mellett szegre akasztva kovászfa lógott. A kemence melletti falon ugyancsak szegre akasztott lábasok, szűrőkanál, reszelő.

Az ajtó felőli első három gerendába vert szögekről dróton dorong lógott a kemence fölé: a *ruhatartó*. A napközben használatos, azaz *viselőruhákat*, törülközőket dobták rá száradni. A padlás alatt a második és harmadik gerenda aljára deszkát szegeztek, ez volt a szappantartó. A harmadik gerendáról szegen csizma lógott.

Olyan családnál, ahol eladó lány volt, a ház bútorzatát a lányok állandóan változtatták: a rendelkezésükre álló nyomorúságos anyagot igyekeztek a lehető legszebben, legmutatósbabban elrendezni.

A négy konyhás szobák alapterülete átlag 4×4 méter volt, magasságuk 2,5 méter. Ebből a méretből következik, hogy a fentebb leírt cselédlakás a felsorolt bútorokkal eléggé zsúfolt volt. Ezek az adatok azonban már nem az eredeti cselédház-berendezést tükrözik, mert ezek között néhány olyan bútor van, amelyet már a felszabadulás után a juttatott föld jövedelméből vettek. A régi cselédház bútorzata ennél jóval gyéresebb volt, amit bizonyít az, hogy egy szobában gyakran két, sőt három család is ellakhatott egész bútorzatával együtt.

Területünkön egyetlen uradalmi tanyán sem volt villany, így a cselédházakban lámpással, vagy méccessel világítottak. A gazdaság havonta hat liter petróleumot adott egy családnak, amit lámpában égettek el. A lámpák állapotáról írta Györgytarlón 1935-ben az egyik megfigyelő: »...Egyszerűen kiütötték a tányér fenekét s ráerősítették a lámpa drótyjára, már kész is az ernyő.«⁹ — Amikor nem volt petróleum, a gazdaság olajat adott, amit méccsében használtak. Volt gyári mécces öntöttvasból, ezt *vasmacskának* hívták és hoztak a *tótok* is Szepes megyéből, de a tanyasi kovács is készített. Ez utóbbi volt a legelterjedtebb. Bádogból készült, a tetején nyúlt ki a kanóc és mellette, lezárható lyukon lehetett beleönteni az olajat. Oldalán fül volt.

Kamra céljára a cselédek a *padot* használták. Amint már említettük, a padlásra *lábtón* (»gömbölyű fogu« létra), a két padlyukon keresztül lehetett feljárni. A padlástér a négyeskonyha felett csaknem a szobák nagyságának megfelelően négy részre volt osztva. A padláson volt egy folyosó, arról nyílt két-két ajtó az egyes szobák feletti padlászélszékbe. Ezek egymástól napraforgó-szárból készített *közkerítéssel* voltak elválasztva. Ha több család lakott egy szobában, a szoba feletti padlásteret a családok számának megfelelően

⁹ Nagy S.: Györgytarló tanya. Kézirat a sárospataki Ref. Egyhk. Gyújt. Adattárában. At. 1168. sz. 2. 1.

ugyanígy kerítették el. A deszkaajtón mindig lakat lógott. A padon napraforgómagot, kukoricát, babot, éppen nem használatos gazdasági szerszámot és általában lim-lomot tartottak. Búzát nem mertek odafent raktározni, mert a közkerítést könnyű volt kitörni és a szomszéd ellophatott volna belőle.

A négyeskonyhákon a szomszédok, a *közfalasok* között legtöbbször ilyen fajta ügyekből adódott a veszedelem. A cseléd nemcsak az uraságét, hanem a saját fajtája holmiját is lopta. De nemcsak a padláson. Megdézsmálták a pitvar lisztesládáját, a kint hagyott zöldséget, sőt még a kaszát is elvitték. Előfordult az is, hogy *puffancs* sütés közben, míg az asszony bement a házba, a kemence elől elloptak a kész puffancsból, vagy csörögébből. Nem volt azonban minden szomszéd ilyen, csak »akinek forrt a vére a másakra«, csak az nem törődött semmivel. Mások nyugodtan nyitva hagyták egymás előtt a házajtót is, nem történt semmi baj, még inkább vigyáztak egymásra. — A pitvart közösen takarították; mindenki a maga felét seperte. Ha valamelyik asszony nem seperte a pitvart, kipletykálták, amiből veszekedés lett. A gyerekek miatt is sok baj volt. Ha két gyerek összeverekedett, az asszonyok még birokra is mentek miattuk. Az is előfordult, hogy valaki »rossz szót mondott« a gazdaságra és a szomszéd szaladt elvinni a szót az ispánnak. Ebből elbocsátás lett és nagy veszekedés. A cselédházak körül állandóan hangos volt a táj. Mikor nagy ricsaj volt valahol, a többi házból is szaladtak az asszonyok nézni és hallgatni a veszekedést.

3. A cselédek saját gazdasági épületei

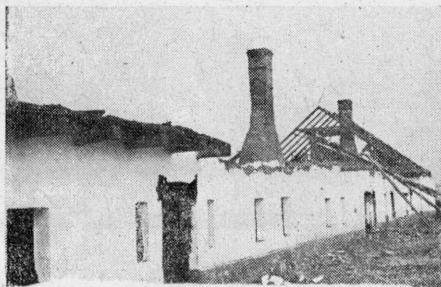
Az iparosoknak, ispánnak, gazdának a ház végéhez ragasztott, deszkából készült, cseréptetővel ellátott *kamorát* biztosított az uradalom, amelyben terményét, saját gazdasági szerszámait és a házba nem férő holmiját tarthatta. Az átlagos cseléd azonban maga volt kénytelen ilyen »gazdasági melléképületeket« készíteni a körülmények adta anyagból. Az alábbiakban a cseléd maga készítette, kezdetleges építményeit és a használatára átengedett uradalmi épületeket fogjuk leírni.

A cseléd közvetlenül a pitvarajtó előtt, vagy egyéb, a házhoz, közeleső, az uradalomtól meghatározott helyen építhetett magának kamrát, tyúk-*ketrecet*, sertésólat, vagy istállót.

A kamrát melyet általánosan *pecunak* neveztek, mindig a konyhaajtó elé, tehát szemmel tartható helyen készítették el. Mérete általában 2×3 méter körül mozgott. Leástak hat faoszlopot (*culáp*), közéjük sűrűn napraforgószárat szúrtak a földbe, melyet középen botfával korcoltak meg. Az elejére sűrűn összerakott botfából ajtó került, melyet vesszővel korcoltak. Az ajtón lakat szokott lenni. Szalmából készült nyereg-tetővel fedték. Volt, aki törekes sárral kívül-belül betapasztotta. A pecuban krumplit, ritkán lisztet (de csak, ha be volt tapasztva), gazdasági szerszámokat; villát, ásót, lapátot, kapát, lim-lomot tartottak. Eső elől a *fűtőt* vagyis leginkább a csutkaiziket, vagy lopott fát is a pecuba dobták be. — A pecu elkészítése az anyagbeszerzés miatt volt nehéz. A hozzá szükséges oszlopokat csak kevés család tudta megvenni, leginkább lopták az uradalomtól. Így azután akadt olyan cseléd is, akinek egyáltalán nem volt pecuja, minden holmiját a pitvarban, vagy a padon rakta el.

A tyúkketrecet, amit *kurnyik*nak vagy *tyúk-kurnyik*nak vagy *tyúkülő*-nek neveztek, szintén a pitvarajtó elé szokták építeni. Körülbelül egy méter magas, átlag 50×60 cm alaprajzú alkotmány volt, az oldala napraforgó-szárból, a teteje szalmából, lapos, *félereszű*. Oldalain botokat dugtak keresztül és azon ültek a tyúkok. Oldalát törekes sárral kívül-belül betapasztották. Oldala ritkán deszkából is készült.

A sertésól vagy *ólka* szintén oda került, ahol a pecu és a tyúkketrec állott. Az ólkát botfából, ritkábban deszkából készítették. A botfákat egymástól 12–20 cm távolságra a földbe verték, elől botfából, vagy deszkából ajtót csináltak rá. Nyergeshátú szalmatetővel fedték. Három oldalról a tető aljáig körülrakták trágyával, ami a szilárdabb falak készítését feleslegessé tette. Akinek két kocája volt, belül kétfelé rekesztette. Az ólka elé »tetőnélküli karámot« húztak botfából. Ide engedték ki napközben a disznót, nyári időben állandóan itt tartózkodott. Karám minden ólka előtt volt, mert így

15. A Huszás-sor bontás közben
(Györgytarló)

16. Tyúkketrec és több pecu
a cselédház előtt (Györgytarló)

biztosította magát a cseléd, hogy az állat ne menjen az uradalom vetésébe, krumpli, vagy répakúpjába. Ha bement, levonták büntetésben az *ángáriából* (l. lejjebb). Azért is hasznos volt még a karám, mert etetésnél az asszony kiengedte a disznót és nem tépte el a ruháját, mikor bebújt az ajtón.

Az uradalom a cselédek tehenei számára mindenütt közös istállót biztosított. Voltak azonban esetek (pl. betelt a közös istálló), amikor a cseléd maga készített egy, az istálló céljának megfelelő *burgyét*. A burgyé a lakóházaktól nagyobb távolságra, az erre kijelölt helyen szokott állni. Félig földbeásott, földkunyhó-szerű építmény volt a burgyé, alapterülete átlag 5×5 méter, 50 cm. mélyen a földbeásva. A két végén egymással szemben középen egy-egy oszlop, culáp volt a földbe ásva, ezeken szelemen, *mestergerenda* feküdt. A szelemenre a másik két oldalról szarufákat támasztottak, melyeknek vége a földig ért. A szarufák között a tetőt szalmával fedték, majd leföldelték. A burgyének azok az oldalai, ahol az oszlopok állottak, és háromszögűen végződtek, napraforgó szárból voltak, ganajos sárral betapasztva. A két másik oldala közül az egyik (ezt a terepviszonyok határozták meg) volt a bejárat. Középen a tető megszakadt, és a nyílás elé egy-egy méter hosszú, kis folyosóféle *gátor* épült *góréból*, szalmával fedve. A gátor elejére is és a burgyé bejáratához is egy-egy ajtót iktattak. A külső ajtótól a belsőig lefelé haladt az ember, úgy, hogy az egy méter távolságon a burgyé feke és a

külszín közötti szintkülönbség kiegyenlítődt. ¹⁰ — A burgyében saját tehenét tartotta a cseléd. Lovat nem, mert az uradalmi cselédnek nem voltak lovai.

Az építményeknek még egy olyan fajtája volt a tanyán, amelyet a cseléd maga készített, és ez volt a verem, illetve *kup*. Ahol a terepviszonyok megengedték, burgonyatárolás céljára vermet ástak maguknak a cselédek. Györgytarlón pl. csak a kastélykörnyéki homokos talajban lehetett vermet ásni. A veremhez kb. 3 méter hosszú 2 méter széles és 1 méter mély gödröt ástak, az elejére ajtókeretet állítottak, majd ennek a tetejére és a verem hátsó peremére gerendát fektettek. A gerendára két oldalról botfákat, gallyat, górot támasztgattak, leszórták szalmával, majd a tetejét leföldelték. Elöl rátették a deszkaajtót, amit lelakatoltak. — Ahol nem lehetett vermet ásni, *kuppokba* vagy *pirimusokba* rakták a krumplit. Ebben az esetben egyszerűen leöntötték a burgonyát a földre, szalmát raktak rá, és leföldelték. Körülötte árkot húztak, hogy utat engedjenek a víz lefolyásának.

4. Az uradalom tulajdonát képező épületek és azok használata

A gazdaság tulajdonát képező egyéb, eddig még nem tárgyalt épületek között kettő van, amely a cselédek személyes használatára készült: a tehenistálló és az árnyékszék.

Az istállók, mint általában a gazdasági épületek, jobb anyagból épültek, jobban karbantartott objektumok voltak: kőalapozás, vályogfal, cseréptető. Györgytarlón minden *sornak* külön istállója volt, ahol csak a cselédek jószágai nevelkedtek. A Huszas-sor istállója pl. az öt négyes pitvarnak megfelelően, öt részre volt osztva, a közfalakat a cselédek bugagóróból készítették. Minden öt négyeskonyha istállórészének külön bejárata volt, tehát négy tehen járt be egy ajtón. Az ajtóval szemben levő fal előtt volt egy hosszú közös jászol, a tehenek alatt szalma, körömrugó nélkül. Az istállóban nem tartottak semmiféle eszközt, vagy szerszámot, (pl. villa, kosár) mert mindig félni lehetett, hogy valaki ellopja. — A jószágot csaknem teljesen az asszony látta el. A férj vagy nagyobb fiú, mint az uradalom cselédje, legfeljebb vasárnap délután jutott hozzá, hogy bemenjen az istállóba. A szénát és szalmát négysarkú ponyvában, *ajdában* hordták az istállóba. Etetésnél vigyázni kellett, hogy a közös jászolban az egyik asszony el ne húzza a szénát a másik tehene elől. Itatáshoz a kútra hajtották ki a jószágot. Száj- és körömfájás esetén az uraság nem engedte, hogy a kútra hajtsák ki őket, akkor mindenki vederrel hordta a vizet az istállóba. — A szénát többnyire úgy szerezték meg a cselédek, hogy vasárnap harmadában kaszáltak az uradalomnak. A cselédek jószágainak (tehen, disznó) külön pásztora volt, akit az uradalom fizetett. — A tehenek faránál levő térséget, a *placcot* közösen takarították, amiből — éppúgy mint a pitvar miatt — többször veszedelem támadt.

Az istállótól 100–200 méterre szokott lenni a cselédek közös rakodója, ahol mindenki külön tartotta a maga szénáját.

Árnyékszék csak a »haladóbb szellemű« uradalmakban volt, több tanyán ezt teljesen feleslegesnek tartották. Györgytarlón a Huszas-sornak (117 lélek)

¹⁰ A mestergerenda elnevezés és egyéb analóg példák valószínűvé teszik, hogy a *burgyé* hajdan emberi lakóhely volt és benne a századokkal ezelőtt az alföldön használatos földházaknak egyik, a mostoha körülmények konzerváló hatására fennmaradt és szerepet cserélt típusát tekinthetjük. V. ö.: M. N. II. kiad. I. k. 125–126.

két *budija* volt. Mindegyik egy-egy négyzetméteren feküdt, deszkából készült falai kb. 180 cm magasak voltak, rendes deszka-ülőkével ellátva. Takarításával azonban sem a gazdaság, sem a cselédek nem törődtek. Ha tele lett, nem tisztították ki, s így a legtöbb cseléd nem is használta, mert félt a ragályos betegségektől.

Az uradalmi építmények többi részét a gazdasági épületek tették ki. Mindenütt volt magtár, ökör- és lóistálló (általában: *ól*) kerékgyártó- és kovásműhely, székérszín, kukorica-kas, *dísznökecces* (fiaztató), *fejőzet*. Abban a gazdaságban, ahol dohánytermeléssel foglalkoztak, voltak dohánypajták és csomózó, ahol pedig juhokat tartottak, ott voltak hodályok is, de rendszerint a tanyától 1–2 km távolságra. Az uradalom nagyüzemi gazdálkodásának sajátos építményeivel közelebbről nem foglalkozunk, mert ezek az általános magyar viszonyoktól nem sok eltérést mutatnak, és így szorosabban nem tartoznak tanulmányunk keretébe. Mindenesetre megállapítható az, hogy a gazdasági épületekre és azok felszerelésére jóval több gondja volt az uradalomnak, mint az eddig felsorolt, a cselédek használatába kiadott építményekre. Ha látogató érkezett a tanyára, nem a cselédházakat, hanem az istállókat, a gépszínt és a magtárakat mutogatták neki.

Ezeknek a többé kevésbé korszerű épületeknek a bemutatása helyett az alábbiakban inkább azoknak a munkásoknak a viszonyaival foglalkozunk, akiket a gazdasági épületekben és az egész gazdaságban foglalkoztatott az uradalom, akik a földesúr hasznára a termelő munkát végezték.

A cselédeket mindig egy esztendőre, tehát január 1-től január 1-ig, illetve április 1-től április 1-ig fogadta fel az uradalom. Az esztendő lejárta előtt három hónappal közölte velük, hogy a jövő esztendőre megtartja-e vagy felmond-e nekik. 1938-ig október 1-én fogadták, illetve *marasztották* és január 1-én költöztették a cselédeket. 1938-tól kezdve újévkor volt a marasztás és április 1-én a költözés. A marasztás napján minden cselédnek fel kellett menni a kastélyba. »Akinék tetszett a pofája — meghagyták —, akinek nem — kiadták az elbocsájtó levelet« — mondja egyik adatközlőnk. 1943 óta nem volt marasztás, leegyszerűsítették a dolgot. Azoknak a cselédeknek, akiket nem akartak a következő évre megtartani, kivitték az istállóba az elbocsátó levelet. Nem kellett mindenkinek megjelennie a kastélyban vagy az irodán. Az is előfordult, hogy valakinek kiadták a levelet még mielőtt az esztendeje lejárt volna. Ha valaki összeveszett az *ispánnal*, a vétség fokától függött, hogy *megcsendöröztették-e*, vagy kiadták a levelét. Enyhébb esetben csak kivették munkahelyéről és rosszabb helyre osztották be. Sok helyen felmondást idézett elő az is, ha valakit lopáson értek. Egy alkalommal az egyik juhásznak kiadták a levelet azért, mert a határból hazajövet tépett a zöld gabonából egy *maricskával* csak egy *porciót*, ráakasztotta a kaszára, és hazahozta.

Az a cseléd, akit elbocsátottak, elindult helyet keresni. Erre három napot kapott. Ez alatt nem kellett dolgoznia. Egyik tanyáról a másikra ment addig, míg helyet nem kapott. Elment pl. a szomszéd tanyába Csajka Endréhez és kérte, hogy fogadja fel. Csajka vagy *bizatta*, vagy nem. Ha nem bizatta, visszaadta neki az elbocsátó levelet, de ha igen, akkor átvette tőle és megmondta neki, hogy pl. egy hét múlva jöjjön vissza. Ez alatt Csajka érdeklődött a régi munkaadónál, hogy a cseléd milyen magaviseletű, miért bocsátották el stb. Nehezen kaptak helyet azok, akik *visszafelestek* az ispánnak, vagyis akik bármilyen módon ellenállást fejtettek ki az elnyomókkal szemben. Ha a

három nap alatt nem talált magának helyet, hazajött, dolgozott két napot és újra elmehetett három napra. Ha akkor sem sikerült, megint hazajött, dolgozott két napot, és még egyszer kapott három napot, hogy helyet keressen magának. Ha még akkor sem sikerült, azután már csak vasárnaponként mehetett el, több munkanapot nem kapott az uradalomtól. Az ilyen cseléd, aki sehohol sem kapott kommcenciós helyet, kénytelen volt elmenni a *taksás* uradalmakba. A környéken kettő volt ilyen, mind a kettő Csajka Endrée: Lápló és Nagyhomok. Ezekben az uradalmakban a legkedvezőtlenebb feltételek mellett dolgozott a cseléd: a kettes- vagy inkább négyeskonyha egy szobájának használata fejében évente 45 napot kellett dolgoznia a gazdaságban. Ezeket a munkásokat *taksások*nak nevezték. A taksás az uraság által meghatározott időben ledolgozott 45 napon kívül napszámra járt, vagy harmados földet kapált, vagy *kepére* aratott (részes aratás).

A cselédek egy évre szóló bért, kommcenciót kaptak a lakáson kívül. Területünkön a kommcenciókat öt formáját ismerhettük meg, és az ötféle kommcenció mindjárt az uradalom alkalmazottai között is rangsorbeli különbségeket eredményezett. Adatközlőink szerint az egyes kommcenciótípusok a következőképpen tagolták rétegekre az uradalom cselédségét (Györgytarló):

a) A béres, kocsis és bivalyos kommcenciója: 14 q búza,¹¹ 8 méter fa, 30 pengő ángária (készpénz), 6 kg só, 1600 négyszögöl föld¹², 1 tehéntartás és 1 kocatartás. — A béresek és a kocsisok az uradalom legnépesebb rétegét képviselték, tehát ebből a kommcenciótípusból élt a tanyánlakó cselédek nagyobb része. Lényegében a béres és a kocsis végezte a föld megművelését: szántás, vetés, boronálás stb. A fuvaros munkákat is ők látták el, a béres és a kocsis rakodott, a kocsis hajtotta a szekeret. A kocsis munkájához még az is hozzátartozott, hogy távolabbi helyekre is elment, pl.: valamilyen mesterembert hozott el Nyíregyházáról, vagy Debrecenből és ezenkívül minden vasárnap reggel megkente az uradalom szekereit. Ha eltört egy lócs, legtöbbször a kocsist *okolták meg* érte, neki kellett megcsináltatni és a költséget levonták az ángáriából. — A bivalyos leginkább fuvarozással foglalkozott. Az egész állatállomány takarmányát ő hordta le szekérrel az istállóba, ő fuvarozta a tejet minden reggel az állomásra, kihordta a szemetet a kastélyudvarról, az intéző fáját fuvarozta, és ha egy-egy állat elhullott, kiszállította a dögtemetőbe.

b) A kondás, tehenész és első béres kommcenciója: 15 q búza, 8 méter fa, 40 pengő ángária, 8 kg só, 1600 négyszögöl föld, 2 tehéntartás, 1 kocatartás szaporulatával. A tehenész kapott külön havonta 1% fejesi díjat (10–12 pengő). Ez a kommcenció tehát nem sokban különbözik az előbbitől, ezért társadalmi különbséget nem is eredményezett. — A kondás feladata volt a ráeső 200–250 db disznó őrzése, etetése, az etető takarítása, a fiaztató kisebb arányú karbantartása. A tehenész fejt, *életett*, takarmányt készített elő, trágyát hordott az ököristállóból a trágyatelepre. Sokszor igénybe vették a kastélyban köpülésre, kemencefűtésre, kerti munkára is. — Az első béres ugyanazt a munkát végezte mint a béresek, azzal a különbséggel, hogy minden

¹¹ A búzamennyiség mindig úgy számolandó a kommcencióban, hogy fele, vagyis pl. itt 7 q rozsból, másik fele pedig búzából adódott.

¹² A kommcenciós földet mindig a határ legsilányabb részén osztották ki. A talajmunkát és a vetést az uradalom végezte, azontúl pedig mindent a cselédasszonyok. Csak akkor vetették be, ha már az egész gazdaság be volt vetve. A kommcenciós földön nem volt szabad csak krumplit és kukoricát termelni.

reggel fél órával korábban kelt, hogy dudával vagy csengővel felkeltse a tanya népét.

c) A juhász és parádéskocsis kommenciója : 20 q búza, 10 méter fa, 60 pengő ángária, 10 kg só, 2400 négyszögöl föld, 2 tehéntartás szaporulatával bennkoszton, 2 kocatartás szaporulatával (ezeket szabad volt kihajtani). A juhász kapott még havonta 4% fejési díjat. — A juhász kötelessége volt a rábizott 200—250 juh legeltetése, fejése, elletése, gondozása és a túró- vagy gomolyakészítés. — A parádéskocsis a tisztet vagy intézőt *hurcolta* kocsin a gazdaság területén belül és kívül. Ő látta el a gazdaság összes hámjának javítását, toldozását. Íratlan törvény volt az, hogy az ő felesége állandóan dolgozzék a kastélyban : mosott, mosogatott stb.

d) A pucolókovács, kovács, és kerékgyártó kommenciója : 20 q búza, 12 méter fa, 45 pengő ángária, 24 kg só, 2400 négyszögöl föld, 2 tehéntartás, szabad disznótartás és az ipari munka után 1% díj, mint pl. patkolási, vagy kerékgyártói díj stb. — A kovács a gazdasági épületek karbantartását végezte. A cselédházakhoz csak akkor nyúlt, ha már nagyon rosszak voltak, azokat különben a cselédeknek kellett rendbe tenni. A kovács új szekeret csinált, a gazdaság szekereinek javításához a kovácsmunkát adta, lovat vasalt. A cselédeknek csak *lopiba* dolgozhatott, pl. ha valakinek kellett a disznóól ajtajára hevedervasalás, megcsinálta, de csak ha kellő tisztelettel közelítették hozzá. Az iparosokat a cselédek már *úrnak* szólították : gépész úr, mester úr. — A kerékgyártó új szekeret csinált a gazdaság számára és megjavította az eltörött kerékküllöt, keréktalpat, rudat, rúdszárnyakat.

e) A pálcásgazda, tehenészgazda, béresgazda, kulcsár, juhász-szamadó, kondás-szamadó kommenciója : 24 q búza, 15 méter fa, 60 pengő ángária, 30 kg só, 2 kat. hold föld, 2 marha szaporulatával bennkoszton, sertés szabadon, és 2% elosztói díj az elvégeztetett munka után. — A gazdák és a szamadók élvezték a legnagyobb kommenciót, fizikai munkát alig végeztek. Minden este jártak *parancsra* az intézőhöz, aki kiadta nekik a következő napi munkát : hová mennyi iga kell, mit kell az iganak elvégezni, hány nap-számot kell felfogadni és milyen munkára stb. Reggel etetés után az istállóban kiadták a parancsot a cselédeknek, napközben pedig ellenőrizték a munkát. A cselédek szerint csak »együk hűvösrül a másokra mentek«.

A gazdák feje volt az ispán, aki a négy elemi után mezőgazdasági iskolát is végzett. Ő már kétségtelenül magasabb társadalmi osztályba tartozónak érezte magát, mint a cselédek : nemcsak hogy *ispán úrnak* kellett szólítani, hanem azt is tiltotta, hogy a cselédek tegezzék a gyerekeit. Az uradalmi ispánok közismert hatalmaskodásainak jellemzésére álljon itt egy györgytarlói Szabó ispán magatartása, melyből kitűnik, hogy az általános alól területünk sem volt kivétel.

Egy alkalommal Tóth bácsi, a tanya egyik idősebb cselédje darát fuvarozott a fejjőzetbe. Mikor vette volna le az egyik darászsákokat a szekérről, kibomlott a zsák és a dara kiömlött a földre. Látva ezt Szabó ispán, Tóth bácsit szidalmazni kezdte, majd odarohant hozzá és botjával jó nagyot húzott az öreg cseléd hátára. Az ispánok szavajárása volt, hogy »ki hogy viselkedik úgy veszi hasznát«. Ebbe a »viselkedés«-be nemcsak az alázatos meghunyászkodást értették bele, hanem olyan mozzanatokat is, melyek a cseléd szorosán vett magánügyei közé tartoztak. Szabó ispán pl. kifogásokat emelt még a cselédasszonyok és lányok ruházkodásával kapcsolatban is. Történt egyszer, hogy az egyik cselédasszony divatosabb ruhát vett magának

Sárospatakon és ő mindjárt megjegyezte: »Na, már olyan ruhában akar járni, mint az én feleségem!« Az asszony hiába mondta, hogy ők megdolgoztak azért a ruháért, az ispán mégis *piszkolta* hacsak találkozott vele. Ilyeneket mondott neki: »nem cifra ruhában kell járni, hanem nagy disznót ölni«. Ha egy cseléd jobb ruhát vett magának, mindjárt azt a gyanúját hangoztatta, hogy a rávalót az uradalomtól lopta. Még azt sem állta megjegyzés nélkül, ha egy cselédlány kisütötte a haját.

Az uradalom kommenciós cselédeiről és parancsolóikról szólva, meg kell még emlékeznünk arról is, hogy az eddig felsorolt kommenciófajtákat, tehát a *teljes kommenciót* csak a 20 évét betöltött férfi kapta meg. 16 és 20 év között a cseléd csak fél kommenciót kapott, tehát a felsorolt természetbeni járandóságok és készpénz felét. Ez független volt akár az egyén munkaképességétől, akár az általa eltartott személyek számától (pl. ha családfenntartó volt). 16 éven alul pedig csak napszámra lehetett menni: *gurdonyozásra*, *kapálásra*, *kaszálásra*, *répaegyelésre* stb. Általában 40–50 fillér volt a napszám, kaszálásért 80 fillér. A napszamosokat mindig csak 1–1 napra fogadták. A család fiatalabb tagjai, vagy a nők leginkább napszámra jártak. Reggel négykor mentek az istállóba a gazdához jelentkezni, aki vagy felfogadta őket, vagy nem. A napszamos munka keserűségére jellemző, hogy mikor lányok dolgoztak valamit a magtárban, az ispán rájuk zárta az ajtót, és még szükségükre sem engedte ki őket, míg munkaidejük le nem járt.

A kommenciós cselédek munkaideje a gyakorlatban nem volt meghatározva. Általában napkeltétől *sürvedésig*, vagyis napnyugtáig dolgoztak. Nyáron ez annyit jelentett, hogy 3 órától 9–10 óráig, beleértve a jószág ellátását is reggel és este. A cselédek átlagos munkanapjának bemutatására közöljük Fekete András elsőbéres egy tavaszi munkanapjának eseményeit.

Már említettük, hogy az elsőbéres munkája csak abban különbözött a többi béresétől, hogy reggel költenie kellett a többit. Ezért minden nap 2 óraker kelt, hogy dudálással, vagy a cselédharang meghúzásával felébressze a tanyát. Háromkor mindenkinek az istállóban kellett lennie. Ébresztés után ő is hozzáfogott két óra hosszat etetni, majd hazament egy rövid időre mosdani és reggelizni. Azután ment a határba, a számára reggel kiosztott munkát elvégezni: pl. *szántásba kibarázdolni*, vetésforgót csinálni, hengerelni, boronálni. Ez tartott féltizenkettőig és akkor indult haza a többiekkel. Ebédidőt egy órát kapott, majd újra ment a határba aszerint, hogy a gazdától reggel milyen parancsot kapott: trágyát hordani, és még aznap délután vetni. Az is előfordult, hogy *kivették abból a munkából* és elküldték takarmányért vagy szalmaért. A cselédek annak örültek, ha többféle munkát kaptak egy nap. *Kitolás* volt a gazda részéről, ha valakit egész nap egy munkára osztott be: Ez a munka tartott sürvedésig, vagy *napszállatig*, akkor hazajött és ment az istállóba. Két és félóra alatt megetette, megitatta a jószágot, majd kilenc, féltíz tájban került haza. Ezért a munkáért, az évi kommencióból kiszámítva, napi kb. 22 fillért kapott.

A kommenciót negyedévenként mérték. Minden cselédasszony zsákot fogott és vitte a magtárba, ahol az ispán könyvből megállapította, hogy kinek miből mennyi jár. Az asszonyok zsákba töltötték a terményt, vitték a mázsára, és a kulcsár mérte az esedékes mennyiségeket. A cselédek pedig befogtak és vitték a terményt öröltetni a malomba.

Az eddig felsoroltakon kívül voltak még alkalmazottai az uradalomnak, akik nem tartoztak a kommenciós cselédek közé. A dohányosok vagy *kukások*

felesben dolgoztak a gazdaságnak, tehát az előbbieknél valamivel önállóbbak és gazdaságilag is kedvezőbb helyzetben voltak. A dohányosokat is egy évre szerződítették, a következő feltételek mellett: vetőmagot kaptak és ehhez melegágyat, maguk és családjuk számára lakást, továbbá 1200 négyszögöl földet. Minthogy jövedelmüket csak az év végén a dohány Rakamazra (dohánybevéltőhely) való beszállítása után kapták meg, a gazdaság elszámolásra apránként adott nekik 8 q búzát, hogy őszig ki tudjanak tartani. Mikor a dohány árával elszámoltak, 5%-ot pajtakopásra, 10%-ot pedig pásztorbérre levont tőlük a gazdaság.

A dohányosok munkája Talpas Sándorné 51 éves volt györgytarlói dohányos szerint a következő volt: »Kapálás, koccsolás, tetejelés, törés. Szállítás a szárítóba, fűzés, kiegyeselés. November elején kezdtük a simítást, tartott decemberig. Ez közös csomózóban történt. Oda mindenkinek betettünk egy öt méteres asztalt. Mindenki a saját családjával dolgozott a saját asztalánál. Tizenkét asztal fért be. Minden asztalnál égett egy lámpa. — A csomózóban 10—15 pórójával először nagyoltuk (simítottuk), a tunkót beraktuk bányába, onnan szedtük felfele és válogattuk osztályozás alá, páraztattuk. Akkor megint bányába raktuk és vittük a pajtába. — Mikor eljött a szárítás ideje, báloztuk és szállítottuk *Rakamazra*.«

5. Az uradalom iskolája és műveltsége

Az öt tanya közül kettőben volt iskola: Láplón és Györgytarlón. Érháton 1948-ban a kastélyt alakították át iskolává, addig a szomszéd községbe, Kenézlőre jártak a gyerekek tanulni. »Ha jó kedve volt az uraságnak, elszállíttatta a gyereket, mert — különösen a kisebbje — nem bírta a három és félkilométeres utat. Ha el is vitték őket, vissza nem nagyon hozták. Télen aztán kevés gyerek járt rendszeresen az iskolába: »többrészi tanulatlan maradt« — mondja egy érháti adatközlőnk.

Ott, ahol helyben volt az iskola, beadták ugyan a gyereket rendszeresen az iskolába, de hamar ki is vonták onnan. A tízéves gyerek már pénzt kereshetett a családnak: elmehetett gurdonyozni, béresek mellé lovat vezetni, vetőgép után járnival, vagy varjúpásztornak. Az iskola nem erőszakoskodott, a gazdaságnak pedig egyenesen érdeke volt, hogy a gyerekek dolgozzanak, mert így olcsón jutott munkaerőhöz. A gyerekek 50%-a nem ment tovább a négy alsó osztálynál. — Azokon a tanyákon pedig, ahonnan nagyobb távolságra kellett az iskolába menni, még ezeket az elemi ismereteket sem sajátították el a gyerekek, kisebb korukban az időjárás és a szegénység (lábbeli hiánya), később pedig munkábaállásuk miatt. Innen ered az, hogy 1930. táján (becslés szerint) a cselédek 60%-a írástudatlan volt. 1938-ban — az állami rendelet kényszerítő hatására — tartottak néhol analfabéta tanfolyamokat, melyek valamit javítottak a helyzeten.

Újság, vagy könyv alig került a tanyasiak kezébe. Még egy gazdának is engedélyt kellett kérnie az uradalomtól, hogy újságot járathasson. 1942-ben Györgytarlón egy Tatárka nevű cselédet elcsaptak azért, mert a Kis Újságot járatta. Ha meglátta az intéző, vagy ispán, hogy egy cseléd újságot olvas, az már biztosan nem maradt meg a következő esztendőre. »Mikor idejöttünk — meséli egy volt györgytarlói cseléd — az intéző megkérdezte a fiamról: Szeretik-e a legények a regényt, mert én nem szeretem az olyan legényeket,

akik olvasnak!» — A tanyai tanítónak voltak saját könyvei, azokból adott kölcsön, de csak megbízható embereinek. »Azt a tanítót, aki kultúr munkát próbált végezni, a gazdaság nem állhatta, elhelyeztette. Takács Árpád tanító énekkart szervezett, de nem tanított soká: elhelyezték. Azt mondták, letartja az embereket a munkától« — mondja ifj. Szilágyi György.

A moziról, vagy a színházról egészen homályos elképzeléseik voltak. Érdeklődésünkre egyikük így válaszolt: »Egyszer volt egy mozi, vándormozi a tanyán, a csűrben volt az előadás. Kést nyeltek el, két gyereket felhíttak, aztán palacsintát ígéretett nekik az asszony.« — Még annak idején történt, hogy egy öreg cseléd Sárospatakon járva, nem állhatta meg, hogy el ne menjen a moziba megnézni, hogy milyen is az. Mikor azonban a filmen egy mozdony futott szembe a nézőkkel, annyira megijedt az öreg, hogy kiszaladt a moziból. — Ez természetesen csak ritka kivétel volt, a legtöbb cseléd el sem jutott odáig, hogy a film játékát valóságnak vegye.

Az irodalmi műveltség tehát igen vékony erecskében csordogált le a tanya lakóihoz. Egész életük munka volt, szabad idejük alig maradt és ha mégis akadt egy kevés, akkor az eszközök hiányoztak, melyek segítségével közelebb juthattak volna hozzá. Ezek ellenére a cselédség mégis élt kulturális életet: élte a maga sok vidékről összehordott, sajátosan keveredett és átalakított hagyományait, népi kultúráját.

A cselédek vasárnapja csak formailag volt szabadnap, ténylegesen így festett: a reggeli etetés-ítatás után elmentek az úrhoz sepregetni, majd körülboronálták a tanyát. Ha kijött valamelyik pap Sárospatakról, el kellett menni az iskolába (ott tartották a szertartást), de megmondták nekik, hogy templom után senki se menjen haza, hanem munkába. Mire munka után hazament, megmosakodott, megborotválkozott, evett, majdnem este lett. Akkor kiültek a cselédház elé a padkára és daloltak, a legények játszottak a lányokkal. Játékok: »Kútba estem«; »Fordulj kis szék«; »Húzd meg, ereszd meg«; »Ajtón keresztül meghúdom a hajadat«; »Kémény alá küldeni« stb. Nótáik között olyanok is akadnak, melyek vagy eredeti szöveggel, vagy átírással a cselédelet nyomorúságát verselik meg.

1.

Tanya, tanya, györgytarlói tanya.
Térdig jár az ökröm a Fizes tón a sárba.
Szenyvedj ökröm, szenyvedj a heréér,
Én is veled szenyvedek a gabona kenyérér.

Adatközlő: Volom Pál, 59 éves volt györgytarlói cseléd.

2.

Csajka Sándor azt üzente Lápló tanyájára:
Szegődjetez fiúk, lányok a sárgarépára.
Pucoljátok lányok meg a sárgarépát,
Vasárnapra kihozatom az Ernő bandáját.

Adatközlő: özv. Szenderák Andrásné, 55 éves volt györgytarlói dohányos.

3.

Jó módja van a béresnek, sóra, fára nincsen gondja,
Csajka Sándor a parancsot minden nap kiadja.
Hosszú ostor a kezében, felül a szekéire,
Onnan nézi, merre jár a kőkény szemű szeretője.

4.

- I. Béres legény, hová hajtod az ökröt,
Tán azt hiszed, udvaromra bekötöd?
Oda bizon béres legény, nem kötöd be az ökröt,
Gyenge a rozmaring ága, letöröd.
- II. Ha letörik, megfizetem az árát,
Adj egy kaszát, hogy vágjak egy rend szénát.
Apró a fű, nem bírok rendet vágni, node levágni,
Nem érdemes tanyasi lányho jární.

Adatközlő: Ragó Pál, 53 éves volt láplói dohányos.

Ritka eset volt, hogy a tanyába faluból hoztak lányt. A falusi lány — akármilyen szegény is volt, szóba se igen akart állni a tanyasi legényekkel. Ha mégis megtörtént, a faluból jött menyecske — legalább is eleinte — érezte a cselédasszonyokkal, hogy ő nem tanyasi. Házasságkötéskor még a tanyán belül is érvényesültek az osztálykülönbségek. A dohányos lány pl. semmiképpen sem ment béreslegényhez. — Adatközlőink szerint a tanyán vidáman, *tanyasi*an ment a lakodalom, sokkal több kedvvel, nótával, viccel mint falun. »A faluban olyan a lakodalom, mint a temetés... Itt csapásoltak, vígan mulattak.« Az élet nagy fordulópontjai: a keresztelő, lakodalom, temetés a tanyán különösen nagy súlyt kapott a robotban eltelt hétköznapok monoton egymásutánjában. Így a naptári ünnepekhez kapcsolódó szokások is, melyek között egyeseket különösen élénken tartottak felszínen a sajátos gazdasági és társadalmi viszonyok. A szilveszteri szüzugyafordítás¹³ mellett élt az ó-esztendői-temetés is. Györgytarlón éjfélkor az összes cseléd kiment a cselédharanghoz és valaki meghúzta: a többiek elénekelték a Himnuszt. Mikor az *úr* meghallotta a hangokat, kijött a kastélyból és megkínálta őket egy kis itallal. — Az újév is nagyobb esemény volt a tanyán, mint másutt. A gyerekek verses vagy énekes köszöntőkkel járták végig a cselédházakat:

Újévnápra virradtam,
Eldöcögtem a fagyon.
Ha nem adnak egy garast,
Ellopom a mag-kakast.
Ha nem adnak, visszatérek,
Düljön be a kemencéjek.

Adatközlő: Sajkóczki József, 53 éves volt györgytarlói cseléd.

¹³ V. ö. *Gulyás J.*: A szüzugyafordítás. Ethn. XXXVII, 89.

István, János, András nap alkalmával énekes köszöntőkkel keresték fel a gyerekek a tanya ünnepeltjeit :

1.

- I. Ma szent József napja vagyon,
Felderült hajnala vagyon.
Néztem az egekre, kánforgós versekre,
Éljenekre, éljenekre.
- II. Jaj, de sok száz ember megholt,
Kinek neve szent József volt!
De te megmaradtál, napodra virradtál,
Már légyen ammen, már légyen ammen.

Adatközlő: Kánya Mária, 14 éves, volt györgytarlói cseléd leánya.

2.

- I. Eljött névnapod ünnepe,
Szívünk örömmel van tele.
Azt kívánjuk élj boldogan,
Részed legyen minden jóban,
Részed legyen minden jóban.
- II. Adjon az úristen néked,
Boldogságot, hosszú évet.
Távolodjon tőled a baj,
Legyen úgy mint szived óhajt,
Legyen úgy, mint szived óhajt.

Adatközlő: Oláh Borbála, 14 éves, volt györgytarlói cseléd leánya.

A dohányosok ünneppé avatták a dohánytörést, mely már az esztendő végének közeledését jelentette. Mikor az utolsó szekér dohányt hozták be a tanyára, »...középre tettünk egy kivágott dohánytőkét, levelestül. Virággal ki volt díszítve, úgy jöttünk haza. Útközben danoltunk :

Ha akarok, új esztendőt csinállok,
Én, má többet a dohánba nem járok.
Megmosom a dohántól a kezemet,
Nem eszek már több keserű kenyeret.

Mikor beértünk, a dohán tőkét felkötöttük a dohánpajtába, a fináncjárásba, egy szerdiára. Ott volt, míg be nem csomóztunk. Akkor az utolsó pórival bevittük a dohántőkét a csomózóba, leszedtük a levelet róla és becsomóztuk azt is. (Emondta özv. Szenderák Andrásné, 55 éves volt györgytarlói dohányos). — Ez a dohányszüret tehát eltérően az aratószokásoktól nem keres kapcsolatot az urasággal, nem tart igényt annak néhány liter pálinkájára, vagy borára : függetlenségre törekvő és optimista.

Hivatalosan rendezett társas összejövetelek ritkán voltak a tanyán. Bál kétszer ha volt egy évben, a fiatalok rendeztek ugyan hetenként többször is *citerabálat*, de ott kevesen voltak. A béresfiúk az *ólban* daloltak, muzsikáltak sokszor még éjfélig is. Olyan tanyán, ahol dohányosok is voltak, a csomózó adott alkalmat a hagyományos kultúra gyakorlására és átadására. Azok a tanyák, ahol hiányoztak a dohányosok, folklór-anyagban jóval szegényebbek voltak. Náluk a *citerabálat* kapta nagyobb szerepet, de ezekben csak a fiatalság vett részt. Egy érháti asszony szerint csak a lányok daloltak, az asszonyoknak »nem volt kedvük hozzá«.

A dohánytermelő gazdaságokban volt egy nagyobb méretű helyiség, ahol a dohányosok összel simították, csomózták a dohányt. A csomózó akkora volt, hogy Györgyarlón pl. a tizenkét dohányos be tudott tenni egy-egy ötméteres asztalt, hogy családjával együtt amellett dolgozzék, kora reggeltől késő estig. Hajnalban négykor kezdték a munkát és este tízkor fejezték be. A munkaidő hosszúsága (16 óra egyhuzamban) megkívánta közben a rövid szórakozást, a testmozgást, különben nem bírták volna a hosszú munkát. Így kapott szerepet a munka termelékenységének fokozásában a dal, a játék és a tánc. A csomózó különben nemcsak a dohányosok szűk körét foglalta egységbe, mert a dohányosok erre a munkára cselédlányokat is alkalmaztak napszám fejében, akikhez este rendszeresen bejártak a legények is. Az esős idők beálltával a felnőttek közül is többen odajártak esténként, úgyhogy a csomózót a tanya kulturális élete színterének tekinthetjük. — A csomózóban *citerabált* és harmonikabált is szoktak rendezni. Volt rá eset, hogy a lakodalmat is a csomózóban tartották meg. Lényegében tehát a kultúrház szerepét töltötte be a tanya életében.

Különösen hajnalban és este járta a nóta, a játék, amikor a munkások a legálmosabbak voltak. Ilyenkor viccelődtek: verebet fogtak, cédulát kötöttek a lábára és beengedték a csomózóba. Előjöttek a játékok is, melyekből a jellemzőbbeket az alábbiakban mutatjuk be:

1. Halott-játék

»Valaki elkiáltotta magát: haljon meg egy! — Aki nem tudta mi lesz, vállalkozott rá. Ezt ráfektették egy soroglyára. — Kössünk le, mert le talál sz esni! — Lekötötték a lábát, meg a derekát dohányzsineggel. Letakarták egy pokróccal, hogy ne lásson semmit, a halott le van takarva szemfedéllel. Megfogta két ember és vitték a csomózó végibe a paphoz. Közben ezt danolták:

Ó, mi csodálatos a lovak élete,
Hogyha megöregszik, nincsen becsülete.
Ütik-verik, hajtják, cigányoknak adják,
Purgatóriumba táncolni tanítják.

Mikor ezt elénekelték, véget ért a gyászmenet, odaértek a paphoz. Az elkezdett prédikálni, összebeszélt mindenféle bolondokat: in tum teterum, te meredj meg, az akasztófa tetejibe, csak te száradj meg! — Olyan hangon mondta, mint a pap a temetésen. A végén aztán a pap beszentelte a halottat; leöntötte egy vedér vízzel. A halott le se tudott ugrani, mert le volt kötözve.

Adatközlő: Talpas Sándorné, 51 éves volt györgyarlói dohányos.

2. *Megy a kosár*

»Ha valaki elálmosodott, elkiáltotta magát : Megy a kosár! — a szomszédja megkérdezte : ki ül benne? — visszafelelt : három szép legény. — Szomszédja : adj egyet belőle! — Megint ő mondta : Adok egy szőkét! — Akkor a második szomszéd mondja a túlsó szomszédjának : Megy a kosár! — és ugyanúgy folyik közöttük a párbeszéd. Ez körbe megy mindenkin háromszor. Akkor az első aki kezdte, megkérdezi a szomszédját : Hová teszed az elsőt? — A szomszédja felelt: ölelésre. — Akkor megmondja a másik, hogy ki volt az, akit adott neki. Megint kérdezi a szomszédját, hogy : Hová teszed a másodikat? — Megint felel : takarítani! — Megint megmondja, hogy ki volt az illető. Akkor megint kérdezi : Hova teszed a harmadikat? — Erre felel a szomszédja : csókra! — Most is megmondta, ki volt az illető. Ezeken aztán nagyokat nevtünk, mert azt is mondták pl. hogy az ágyra teszi, és olyan félkegyelmű fiúkat is adtunk a másíknak.«

Adatközlő : özv. Szenderák Andrásné, 55 éves volt györgyarlói dohányos.

3. *Mije leszel az ökörnek?*

»Ezt sorba kérdezték minden asztaltól : Mije leszel az ökörnek? — Az egyik azt mondta, hogy ő feje lesz, a második hogy ő körme lesz, a harmadik mondta, hogy ő füle lesz, tovább mondta hogy farka lesz, aztán mondta hogy hasa lesz, szeme, szája lesz, csunyát, mindent. Mikor mindenkit megkérdeztek, mindenki megjegyezte, hogy ő mije az ökörnek. Akkor aki kezdte, kiáltotta, hogy pl : Az én szarvam a Julisba! A többi rákiáltotta : fülelem én azt ; hasalom én azt ; tökölöm én azt ; farkalom én azt ; szívelem én azt ; stb. (Mindenki a maga főnevéből alkotott igét és azt kiáltotta.) Ezen aztán rettentően nevettek. Aztán sorba mondták mindenkinek a nevét, a többiek pedig válaszoltak rá ugyanígy.«

Adatközlő : Talpas Sándorné, 51 éves györgyarlói dohányos.

4. *Az amerikai gúnár*

»Mink ilyet játszottunk a csomózóban. Odaszóltam egyszer az egyik fiúnak : Te, az egész nép meg van halva, se nóta, se móka. Csinálok én bellüled olyan amerikai libát, hogy mindenki bámulni fog! — Jól van — mondta a fiú — de hogy kell? — Ne félj semmit, majd én felötöztetek. — Akkor vettem egy hosszú botot, amit a hátára tettem, a két kezit meg rákötöttem a bot két végire. Akkor mind a két kezibe tettem egy lúd szárnyat, a fejire egy fehér főkötőt, a nadrágot, ujjast lehúztuk róla, mer a gúnárnak mindig tiszta fehérbe kellett lenni. Mikor el volt így készítve, bementem a csomózóba, vettem két darab fát, odaálltam a dobkályhához és verni kezdtem mint a dobót : Köz-hírré tétetik! — kiabáltam, erre mindenki tudta hogy már lesz valami. — Itt jön egy amerikai gúnár befele! — Akkor a fiú jött be az ajtón, az egyik karja előre dugva, mer másként nem fért vóna be, aztán megállt a csomózóban. Egy fiú meg éles késsel mögéje lépett és elnyisszantotta a gatyája madzagját. Az leszaladt a horgasinára, mer le vót kötözve a karja, nem tudta tartani.

Kilátszott az egész szerszámja. — Dugd el, nem szégyelled magad?! — kiabáltak az asszonyok, de nem tudta szegény. Akkor egy asszony leöntötte egy vedér hideg vízzel. — Neki se volt kedve többet libának felöltözni.»

Adatközlő: Ragyó Pál, 53 éves volt láplói dohányos.

5. Száraz górot égetek

»A csomózóban ha álmosak voltunk, akkor játszottuk ezt: négy lány kimentünk a csomózó közepibe, összefogóztunk, egymás kezét fogtuk és ezt danoltuk:

Száraz górot égetek,
 Úgy megégett, hogy!
 Édes tejet forralok,
 Úgy kifutott, hogy!
 Pap kéri kezemet,
 Úgy szégyellem, hogy!
 Legény mondja: üljek mellé,
 Úgy örülök, hogy-hogy-hogy,
 Még a szívem is dobog.

Közben táncoltunk. Az első négy sor alatt balról jobbra lépegettünk a nóta ütemére. Mikor azt mondtuk: Pap kéri kezemet..., tapsoltunk egyet. Mikor pedig azt mondtuk: Legény mondja, üljek mellé... — akkor csípőre tettük a kezünket és a szembe levő lány elé táncoltunk, majd vissza, míg a szöveg tartott addig, hogy: Míg a szívem is dobog. — Mikor vége lett, akinek kedve volt táncolni, felugrott az asztal mellől és járta a csárdást.»

Adatközlő: özv. Szenderák Andrásné, 55 éves volt györgyarlói dohányos.

Nemcsak játszottak és daloltak, hanem meséltek is a csomózóban. A számtalan, lejegyzésre váró meséből álljon itt egy rövid csodás történet a tudós parádéskocsisról, aki hatalmával megfélemlítette az urakat és aki egy kicsit minden cseléd vágyainak teljesítésére cselekedett.

»Apám is dohánykertész volt Ibrányban, őtőle hallottam a csomózóban ezt a történetet:

Dohánt szállítottak egyszer Rakamazra és akkor a Tisza be volt fagyva. Az egyik cselédember, a gazdaság parádéskocsisa, az urakat vitte dohány-számadásra. És akkor, amikor odaértek a Tisza mellé, azt mondta a révész, hogy nem engedi át őket, mert a Tisza jege gyenge mán. Ő meg azt mondta az uraknak: Akarnak-e átjönni az urak, vagy nem akarnak? — Az urak azt mondták, hogy ők nem mernek átmenni rajta. És akkor ő bosszankodott, hogy ővele miért nem mernek menni, őbenne nem bíznak meg. Azt mondta, hogy hunnyák be a szemeket és majd nyissák ki, ha ő azt mondja, hogy átjöttek. Az urak ráhallgattak, ő meg áthajtott a jég tetején, úgy hogy a keréknyomot se lehetett meglátni. Négy lóval, a suhogót kicsavarta, a két elsőnek a füle közé vágott, és neki a jégnek! — Aztán elmentek Rakamazra, beváltották a dohánt és mikor odaértek a Tiszához, megint nem akarták őket

átengedni, mert már egyáltalán nem volt jég, a komp meg még nem járt. Nagy erőszakra megint vissza-áthozta őket. Hétszer lelte ki a hideg az urakat — míg a Tiszán átértek — a félelemtől. Mikor hazaértek, odaállt a kocsis a kastély elibe, az urak leszálltak, ő egyben leragasztotta a lovakat ottan és mikorlevetterőla a szerszámot a két hátsó ló eldőlt. — Mivan a lóval? — kérdezték az urak. — Hát megdöglöttek még Rakamazon! — Akkor hogy jött haza? — Tán én húzzam haza a szekeret? Nekik kellett azt visszahúzni, ha elhúzták! — Még egy félévje, hogy ott volt csak a kocsis, de rögtön elcsapták. Attak neki két évre való komenciót, lakást, de elküldték, mer félték tőle, hogy megint fog valamit csinálni.«

Adatközlő: Talpas Sándorné, 51 éves volt györgyarlói dohányos.

Végül megemlékezünk még röviden arról, hogy milyen szerepe volt a népművészetnek a cselédek használati tárgyainak díszítésében. A művészkedés, csaknem egyetlen, számukra is elérhető útjáról, a pitvar bolthajtásának díszítómódjáról már a lakóház ismertetésénél szoltunk. A cselédek szerették a szépet, mert egyes szerszámaik — kaszanyél, fentek — ki voltak *cifrázva*. A díszítést azonban nem maguk tették rá, hanem egyik-másik ügyesebb pásztorral végeztették el, aki jobban ráért erre. A munkát rendszeren meg is fizették. A pásztorok között mindig akadt olyan, aki ostort font, nyelet *vert ki*, sószarut vágott ökörszarvból és kidíszítette, lószórból láncot, mutatós borotvapamacsot készített.

Megfigyelésünk szerint a cselédség férfitagjai — a pásztorok kivételével — főként gazdasági okból nem művészkedtek. Az asszonyok nem tudtak szőni, fonni, mert kendert általában nem termelhettek (tiltotta az uraság), venni pedig nem volt érdemes. A törülközőt, abroszt és egyéb vászonneműt ki szokták ugyan varrni (*merkeléssel* és *tömött öltéssel*), de a mintát mindig régi hímzésről zsiros kanállal dörzsölték le. Kivételesen bementek Sárospatakra a hímzőhöz drukkoltatni. »Olyan nem volt, aki maga rajzolta volna ki a mintát. Nem merte, mert félt, hogy elrontja a vásznat. Az pedig sokba került!« — mondja Volom Pál, volt györgyarlói cseléd. A cselédasszony tehát nem produkált csak egy ágban népművészetet, mert — az előbbi szempontok mellett — elég dolga volt az állatokkal és a házimunkával. Este pedig főzte a vacsorát »amitől nem lett nehéz a gyomra, de mégis nehéz volt elaludni.«

III. Felszabadulás után

Az építkezés

»1945-ben az itt lakó dolgozó parasztok világos hajnalra ébredtek, a dicső Vörös Hadsereg felszabadította a dolgozó parasztokat. Új élet kezdődött. A föld azé lett, aki megdolgozta.«¹⁴ — írja az egyik volt uradalmi cseléd. Az őt uradalom termőterületeit kiosztotta az állam a cselédek között. A györgyarlói cselédeknek pl. 435 kh holdat, a borsóstanyaiaknak 94 kh holdat osztottak ki.

A juttatott földeken nyomban meg is indult a munka. Volt olyan uradalom, melyből a bérlő minden felszerelést elvitt (Borsós), nem maradt

¹⁴ A MDP. sárospataki Járási Bizottsága kéziratanyagából.

semmiféle szerszám, vagy igavonó állat. Ilyen tanyákon az új gazdák csak úgy tudtak megindulni, hogy a szomszéd falvakból, tanyákról kölcsönkértek, vagy hitelbe vettek ekét és egyéb gazdasági szerszámot. »Töviskből kötöttem magamnak berenát« — mondja id. Bokori Sándor. Volt, aki zsákból csinált a tehénnek hámot, vagy »viselt« hámot vett Nyiregyházán. Összeálltak ketten és úgy szántottak. 1948-ra már Borsóson is volt mindenkinek szer- száma, jószága.

Györgytarlón minden gazdasági felszerelés megmaradt. Az új gazdák a tanya egész gazdasági felszerelését kiosztották egymás között. Minden két családnak jutott egy eke és minden nyolc családnak egy »négylevelű berena«. Volt négy vetőgép is, melyet felváltva közösen használtak. Minden két családnak volt egy pár jószága (ló vagy ökör) és ezzel szántottak vetettek hol az egyik, hol a másik földjén. A lóhámot ökorre-tették, mert nem volt ökorház. Az ekekapához egyesjármot készítettek a tehénnek, vagy ökor- nek. Aratás után négyesével álltak össze a családok, közösen behordani a terményt. A cselédházaknak nem volt megfelelő kamrájuk és ezért a mag- tárba közösen tárolták a terményt. Behordáskor mindenkéi le mérték és 4%-ot hagytak apadásra, hogy a végén senki se károsodjék. Mikor a ter- mény már mindenkinek rendelkezésére állt, csereterményért szerzett magá- nak ekét, boronát, jószágot. A közös tárgyakat (eke, borona stb.) egy-egy személy megváltotta a többiektől. 1949-ben már mindenkinek volt saját felszerelése, kivéve a nagyobb, drágább eszközöket. Boronája pl. még most sincs minden gazdának, és ha szükség van rá, kölcsönkérlik egymástól.

1946-ban Györgytarlón is megalakult a Magyar Kommunista Párt 87 taggal. A tanya ügyeit a párttitkár segítségével a megbízott előljáró intézte. Innen, a györgytarlói pártszervezettől indult ki az új falu meg- építésének terve. A taggyűléseken többször szóbakerültek a rossz lakás- viszonyok és e tárgyalások eredményeképp 1948-ban a Földhivatal kijelölt egy területet, a mai új falu helyét, ahol minden földhözjuttatott telket is kapott.

1948. júniusában a sárospataki járási Pártbizottság titkára a hely- színen tizenhét olyan családot választott ki, melyek szociális és lakás- viszonyaik alapján állami kölcsönt kaptak kislakások építésére. Ezek még mind györgytarlóiak voltak. A tanyában néhány épületre (a nagy ökor- istálló, a disznó-kecces egy része, a trágyatelep kerítése, és három tengeri kas) bontási engedélyt adtak ki az építetők számára. Az építkezés menete hasonló volt a két-három évvel későbbi építkezéshez (l. alább).

1948-ban egy magánépítkező akadt, aki nem vett igénybe állami köl- csönt, később pedig minden évben építettek ilyen módon néhány házat. A munkában a magánépítkezők is kíségették egymást.

1949-ben egy párttaggyűlés újra foglalkozott a rossz lakásviszonyokkal. Ez azt eredményezte, hogy 1950-ben a Megyei Tanács megbízta a sárospataki községi mérnököt azzal, hogy vizsgálja meg a györgytarlói helyzetet. A mér- nök javasolta a párttitkárnak, hogy a Belügyminisztérium Kommunális osztályához forduljanak és kérjenek állami kölcsönt az építkezésre. 1950. őszén jött meg a végzés és a sárospataki Járási Tanács nyomban megkezdte a szervezést. Először 44, majd 88 és végül 137 házat kötöttek le. Utóbb már a környékbeli volt uradalmi tanyák lakosságát is bevonták a szerve- zésbe. A feltételek a következők voltak: egy ház építésére 15.000 forint hitelkeret állt rendelkezésre, de az építéshez adott munka ebből az összegből

levonásba került. Az építetők készen kapták az ajtót, ablakot, előre gyártott tetőszerkezetet, és kedvezményes áron az építési anyagokat. Így az építő iparosoknak más dolguk sem volt, csak összeállítani a házat. Az összes ház megépítése után a terheket egyenlően osztották meg az építetők között és 13.440 Ft költség jutott egy házra. Ezt az összeget 15 évi törlesztésre az állam előlegezte 3%-os kamat mellett, azzal a kedvezménnyel, hogy aki öt év alatt az összeg 75%-át kifizeti, annak a hátralévő összeget elengedik.¹⁵ 1952. augusztusára mind a 137 ház felépült és ezzel az új falu házainak száma 187-re emelkedett.

A falu mai lakóházai tehát a következő időkben és a következő viszonyok között épültek:

1. 1948-ban állami kölcsönrel;
2. 1948—1951 között magánépítkezés formájában;
3. 1951—1952-ben állami kölcsönrel.

Ez a három időpont és építkezési körülmény majd később, a háztípusok ismertetésénél válik fontossá. Egyelőre csak az építés menetét kívánjuk vázolni, a lakóház és a telekforma változatait a következő fejezetre hagyjuk.

Az építkezés zöme 1951—52-ben állami kölcsönrel történt. Az ilyen állami házak építését mondjuk most el, alapul véve id. Kovács Sándor (szül. 1896. Vencsellő) elbeszélését. Azoknál a részleteknél, ahol más építési módok is adódtak, ezekre külön kitérünk.

A falu létesítése azzal kezdődött, hogy kimérték a parcellákat. *Ölessel* mérték, egy nagy körzökhöz hasonló általánosan ismert földmérő eszközzel.

A házhelyeket *nyilazással* osztották szét. Minden teleknek megvolt a száma, mindeniket ráírták egy-egy cédulára, az egészet beletették egy sapkába, összerázták, mindenki belenyúlt és húzott belőle egy cédulát. A falu egyes részeit előre megosztották a különböző tanyák lakói között, vagyis egy györgyarlói csak a györgyarlóiaknak kiszemelt parcellák közül húzhatott. Akik később jelentkeztek, azok keveredtek csak el a többi tanya-beliekkel. A kihúzott cédulákkal azután cserélgetések kezdődtek. A rokonok igyekeztek összehúzódní, mások azért cseréltek, hogy a házuk közelebb kerüljön a földjükhöz. A rokoni kapcsolatoknál megállapítható, hogy inkább a lányok igyekeztek szüleik mellé kerülni mint a fiúk. Kovács Sándor ezt mondja: »A rokonok mind itt vannak a közelben. A fiam már inkább a felesége anyjához ment, annak a szomszédjába.« Természetesen, sokszor nem lehetett cserélni, el kellett fogadni a nyilazással húzott telket.

Az új ház építésének az volt az első mozzanata, hogy a még teljesen üres telken kiásták a meszesgödört. »Én ástam magam, a (leendő) ház sarkától öt méterre.« Mikor megérkezett a mész az állomásra, bepakolták a gépházba és mindenki ácsolt magának egy meszesládát, amit a mésszel együtt fuvarozott ki a telekre. A meszesládát lefektették a gödör szélére, úgyhogy a ládán lévő kis ajtó, a *süber* a gödör fölé essék. Belerakták a meszet a ládába és a fúrt kútról vizet hordtak rá. Hordóban fuvarozták a vizet és a víz tetejére zöld gallyat, leveleket tettek, hogy a víz »ki ne pottyanjon.« Két ember állandóan keverte a meszet kis vasgareblyével, ketten pedig »öntözték a vizet, amikor már főtt a mész.« A beoltott meszet a süberon keresztül bele-

¹⁵ Rubicsék László, a sárospataki Járási Tanács építésügyi előadójának szives közlése.

engedték a gödörbe, majd letakarták a gödröt deszkával és leföldelték. Egyszerre hét mázsa meszet oltottak be. Ezt a munkát »négyen csináltuk, a család meg a Meskó lány. Nekik visszamentem ezért igával segíteni, mert nekik nem volt igájuk.«

A *fundamentum* kiásása már brigádmunkában történt. Tíz családból tíz férfi alkotta a brigád, »mind a tizen györgytarlósiak voltunk, akik most szomszédok lettünk«. A brigád sorban végigásta mind a tíz háznak a fundamentumát. A lakóház alapját az építésvezető mérte ki: a négy sarkára cövekeket vertek és közéjük dohányzsineget húztak ki. A dohányzsineg mellett ásóval *kijegyezték* az alapvonalakat, a fal szélességét pedig deszkával mérték ki. Öt ember ásott, a másik öt lapátolta a földet. A fundamentumot 80 cm mélyre ásták. A brigádtagok hazamentek enni, a gazda nem kínálta meg őket, mert ezt költségesnek tartották.

A ház alapfalához a követ vonat szállította az állomásra. Mikor jött a vonat a kövel vagy később a téglával, faanyaggal Sárospatak felől, már Láplónál elkezdett fűtyülni, hogy mindenki meghallja, még az is, aki a határba

17. Az építkezés részleteinek megbeszélése

18. A Bálványosi Állami Gazdaság traktorosai hordják a követ

dolgozott. A vonatfűttyre mindenki abbahagyta a munkát és szaladt az állomásra lerakni a követ. A Bálványosi Állami Gazdaság traktorosai hordták a követ a telkekre és ezzel sokat segítettek a dolgozó parasztnak, meggyorsították a munkát. Hét *fuhar* követ szállítottak egy házhoz. A kő fel- és lerakásához tizennégyen álltak össze. Éjjel-nappal hordtak és rakodtak felváltva a család tagjai, amíg mind a tizennégy ház anyagát a telkekre nem szállították.

A homokot már igával hordták. A homokkal azért kellett sietni, hogy kéznél legyen, ha a kőművesek elkezdi a munkát. Akinek volt igája, maga hordta. Akinek nem, de ilyen kevés volt, vontatóval. Egy házhoz kb. harminc szekér homok volt szükséges, amit közvetlenül a meszesgödör mellé raktak le.

Az anyag fuvarozása közben ásták meg a kutat. Tiszaberceli mester csinálta, de hárman voltak mellette a családból. »Ű ásta a kutat, mink meg húztuk a földet felfelé csigán és ami föld kijött belülről, azt a kút körül elplanéoztuk, hogy magosabban legyen a kút szája, mint az udvar. A belsejébe kilenc betongyűrű van. Csináltunk hozzá (magunk) két faállványt és

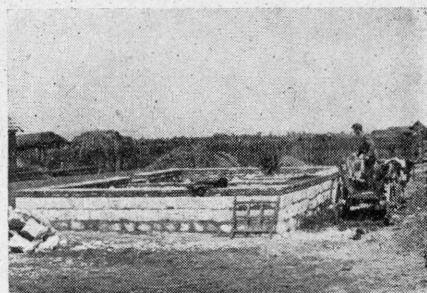
egy hengert korbával.¹⁶ A hengerre láncot, vedret tettünk.« A kút vizével egyébként meg vannak elégedve.

A téglát legtöbbször vontatóval hordták. Akkor még nem volt kész az út a tanyából az újfaluba, nagy sár volt, alig bírta az ökör. »Én igával hordtam, háromszáz téglát egy szekeren. Sokszor fordultam, mert sokszor egy fuvarra valót kétszer is kellett hozni a sár miatt.«

Mikor ezek az anyagok a telken voltak, jöttek a kőművesek lerakni a fundamentumot. Kovács Sándorhoz »Kemecséről (Szatmár-Szabolcs megye) jött a mester. Adtam mellé egy embert (a fiát) és kosztot adtam neki ingyen. A kőműves munkájával nincs megelégedve, felrója neki, hogy nagyon sietett, »ütötte mint Bóna a moslékot«, mert kellett neki a pénz: házasodni akart. A kőművesnek egy segédje is volt, ketten rakták a falat. Több ház alapozásánál szépen kifaragtattak egy követ a kőművessel és ráiratták, hogy a ház mikor épült. Pl. »1951. V. P.« A V. és P. betűk az építető monogramját jelentik. Máshol a kőműves nevét írták a kőre. Az ilyen követ az alap harmadik kősorába szokták tenni.

19. Kőalapot húznak fel a kőművesek

20. Feltöltik földdel a ház belvilágát

A kőalpra még két sor téglá is került és mikor elkészült vele a mester, »betötötték a ház belvilágát.« »Szekeremmel harmadmagammal (két fiával) hordtuk a földet.« Lapáttal földet hánytak a ház közepére, majd *lapos bunkó*-val ledöngölték. Három sor földet bunkóztak így, amíg el nem érték a felső téglasor szintjét.

Most már elkezdheték a falverést. Kovács Sándor még korábban elment Gávára (Szatmár-Szabolcs megye) és hozott magának falverő mestert, aki azután másoknak is dolgozott. A mester vezette a munkát, de részt vettek benne harmincnyegen: »Elsősorban a rokonság, aztán *segítség* és napszámosok.« A *segítség*nek a munkát munkával kellett visszaadni. A falverő mesternek vagy *falfelhúzó*nak az építető ingyenkosztot adott, de a többieknek nem. »Két és fél nap alatt felvertük a falat.« Mikor kész lett, a mester a fal négy sarkára zöld gallyat szűrt ki.¹⁷

A típusházhoz szabvány-méretre elkészített faanyag Nyíregyházáról vonaton jött. Az első szállítmány megérkezésétől a párttitkár beosztotta az embereket a rakodásra. A vagonból így közös erővel rakták ki az anyagot,

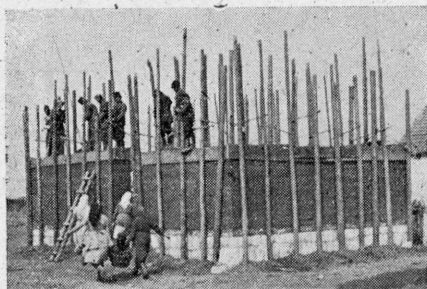
¹⁶ Korba a. m. hajtókar.

¹⁷ A falverés és a falfelhúzás egyéb módozatait alább részletesebben ismertetjük.

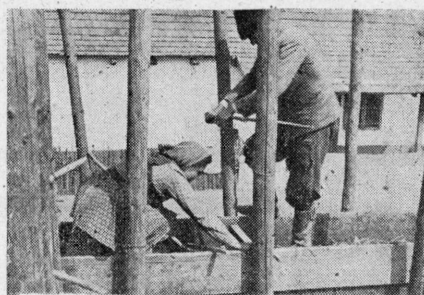
de mindenki maga szállította el. Akinek már épülőben volt a háza: ki az új faluba, akinek még el sem kezdték, csak be a tanyára.

A fal elkészülése után egy hétre tették fel a tetőt. Buj községből (Szatmár-Szabolcs megye) való ácsmester készítette a tetőszerkezetet két segédjével. Ebben nem segített a család semmit, de már a cserép-felrakásban mindenki. »Azt akartuk, hogy hamar fent legyen a cserép, ne ázzon (meg) a fal.« Mikor elkészült a tető, a mester zöld gallyat tűzött ki a ház utca felőli oromzatára, a *csapolórúdh*oz. Néhol színes krepp-papír szalagokat is akasztottak a gallyra. Télen, amikor nincs kéznél zöld gally, cementes-zsákot tűztek a rúdra.

Az a mester, aki az alapot esinálta, felhúzta azután a közfalakat és a kéményt téglából. Az ác elkészítette a *padlást*, felülről a család tapasztotta lé törekes sárral, majd a kőműves felhúzta a tűzfalakat. Ugyancsak ő állította be a készen leszállított ajtókat, ablakokat. *Kipucolta* a három helyiséget: cementtel és mésszel bevakolta, azután lesimította. Az utóbbi munkához Kovács Sándor a fiát adta segítségül.

21. Falverés: elől földhordó lányok, a fal mellett falverő rudak, a fal tetején bunkósok

22. Falverés: megszoritják a csatlást

A falak kimeszelését és a ház földjének *megcsinálás*át teljesen a család végezte. A falakat először homokos mésszel meszelték át, majd egy-egy nap kihagyásával kétszer tiszta mésszel. A ház földjét »elsőben lebunkóztuk, adtunk neki szép, törekes sima sárt. Simítóval lesimítottuk, lehintettük jó, apró pelyvával ezt a tapaszt. Aztán lesúrolta az ember mázolócsutakkal.« A *kamorát* is maga a család betonozta le.

A kőműves elkészítette a típusház jellegzetes *féltornác*át: féleresz cseréptető az ajtó előtt, amely két faoszlopon, culápon nyugodott. Kovács Sándor azonban Sárospatakról hozatott mestert (ezzel nem volt megelégedve!) és egész tornácot csináltatott. Ez a tornác teljesen végigkísérte az udvarra néző házfalat, cserépteteje öt téglából készült *lábra* támaszkodott. A lábakat egy méter magas *futófal* köti össze. Elöl az utca felé eső része, vagyis a *félvégi* »bóthajtásos van felrakva.« A tornác építésében a család két férfitagja, apa és fiú segítettek a kőműveseknek.

Ezzel tehát elkészült a ház és nyomban bele is hurcolkodtak. Sajat igájával hordta át Kovács Sándor a bútort és a család ingóságait a tanyából az új házba. Közben felesége és lánya *intézték* a lakás berendezését, hogy hogyan is lenne legjobb a bútorokat elhelyezni. »Akik már itt laktak, azokhoz mentünk megnézni, hogy hogy is kell azt. Nehéz volt, mert ezt nem is

lehet hasonlítani ahhoz a szűk kis ketrechez, ahol azelőtt laktunk» — mondja Kovács Sándorné.

Megfigyelésünk szerint a régi babonás szokások, melyek régen az új házba költözés velejárói voltak, csak egyes öregeknél jutottak érvényre. A régi cselédek ha új tanyába mentek, arra ügyeltek mindig, hogy kenyér legyen náluk a beköltözésnél: »Kenyeret vigyél fiam, hogy mindig boldog legyél az új házban!« — tanították a régiek. Az is csak a régieknél volt szokás, hogy tüzet vittek először az új házba. A mai emberek ezekre a babonás szokásokra ezt mondják: »Annyit ártson, amennyit tudok hozzá! Én nem tudok, hát ne ártson.«

Mikor végül is berendezték az új otthont, nekikezdték az istálló építésének. Az istállót és általában a gazdasági épületeket bontási anyagból építették. »Bontási engedélyünk volt arra a házrészre, ahol a tanyán laktunk. Annak a negyed

23. Falverés: a lécca behelyezése a tömődeszkák közé

részit én jussoltam el. Meg volt egy kis istálló: öt méter hosszú, három méter széles, azt jussoltam el. Gerendákat, pár darab szarufát, ajtót, cserepet lehetett belőle használni.« Nem minden tanyán jutottak az új gazdák bontási anyaghoz. Láplón pl. nem bontottak el semmit, a régi épületeket felhasználta az Állami Gazdaság, ezért a láplóiak nem részesültek ebben a kedvezményben. Az istállóhoz kenézlői cigányok vetették a vályogot és Kovács Sándor azoknak is segített. Hordta a vizet, hogy hamarabb készen legyenek. Az istálló kőalapját és vályogfalát a sárospataki kőműves húzta fel, ehhez a munkához is igával hordta a vályogot, hogy »kéz alatt legyen minden, gyorsabban menjen.« A tetőszerkezetet és a jászolt tiszaberceli ácsmester csinálta, ő is cserepezte. A falat kívül és belül cigányok mázolták ki, de már a padlást napraforgószárból a család rakta le és ugyan-

csak ők tapasztották le törekes sárral. Akinek kevés volt a pénze, az istállót teljesen egyedül csinálta.

Az árnyékszék számára a család ásta ki a gödröt, melyet a kőműves rakott ki téglával. A *budira* maga rakta a gerendákat, maga csinálta a deszkafalat és erre a féleresztes, szalmás tetőt.

Kovács Sándor napraforgószárral kerítette körül a telket. A *górókerítés* úgy készül, hogy 150–180 cm távolságra egy-egy napraforgószárat dugnak be a földbe és azokhoz kb. 60 és kb. 120 cm magasságban dróttal vízszintesen fekvő napraforgószárat kötnek. Azután megkezdik ezt a kerítés-vázat kitölteni úgy, hogy sűrűn egymás mellé napraforgószárat dugnak a földbe, melyeket váltakozóan az alsó, keresztben fekvő szár előtt és a felső mögött vezetnek el. »A kaput én csináltam a fiammal lécből — kettős kapu —, a kiskapu deszka.«

Az istállóval szembe, a telek szélire épült a disznóól. Leástak a férfiak hat ágast a földbe, a két középsőre szelement fektettek, hogy ne legyen lapos a tető, »az eső leguruljon rulla.« Az oldala lécből, az ajtaja deszkából készült. Szalmával fedték be.

A veremnek — szintén a család — ásott egy 3 méter hosszú, $1\frac{1}{4}$ méter széles, 1 méter 20 centiméter mély gödröt; előre ajtókeretet állítottak, majd a gödör hátsó peremére és az ajtókeret tetejére gerendát fektettek. A gerendához két oldalról léceket támasztottak, *berakták* szalmával és leföldelték. Az elejére Kovács Sándor deszkából ajtót készített. A belsejét egy deszkával kétfelé rekesztették: egyik felében répát, a másikban krumplit tartanak.

A tyúkketrecet is maguk ütötték össze. *Deckábul* készült az oldala kétemeletesre. Alul vannak az *aprólékok*, felül a tyúkok. Mind a két emelet számára külön ajtó készült deszkából és ugyanígy a teteje is félereszesen: *csappanósan*.

A kemencét a kemecsei kőműves építette. Ugyanolyan *tábori* kemence téglából, mint amilyen minden háznál van. Az elején, a szája felett rövid kémény.

A telek hátsó részét a kert foglalja el. Kovács Sándor ennek a fásításáról is gondoskodott. »Volt itt egy ember, az irogatta, hogy ki vesz gyümölcsfát. Mink is vettünk tizenhét darabot: négy szilvafa, öt almafa, két cseresznyefa, egy meggyfa, egy körtefa és négy rózsafa az ablak alá. A rózsafa már nem a hátsó kertbe, hanem a ház elé, az utca felőli kiskertbe került.«

Így épült fel tehát id. Kovács Sándor háza, így alakult ki az eseményeknek ebben a sorrendjében az a telek, amit annyi cselédsorban eltöltött esztendő után magáénak mondhat. Az események folyamatossága és az aránytalanságok elkerülése érdekében nem tértünk ki az építkezés során megfigyelt különböző építési módokra, melyek jellemzők erre a vidékre, és amelyek ismerete nélkül nem lehet teljes képünk az építkezés jellegéről.

Az új faluban a legtöbb ház vertfallal, rakott fallal és vályogfallal készült.

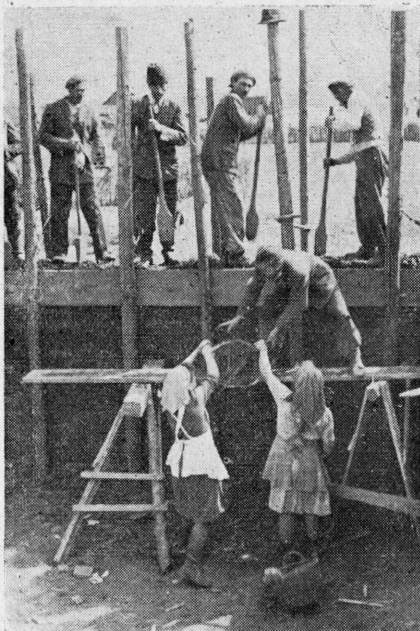
A falverést — a mint Kovács Sándor adataiból is értesültünk — szabolcsmegyei mesterek vezették és 35—40 személy vett részt a munkában. Mindenkinek megvolt a maga beosztása, kit milyen munkára lehetett használni. A föld felvágását, veréshez való elkészítését inkább az öregekre hagyták. Az udvar hátsó részén először kapával vagy ásóval felvágta a földet. Megjegyzendő, hogy a falveréshez nem jó mindenféle föld, csak a közép-kötött talaj. Az erős föld azért nem jó, mert megrepedezik, a gyenge föld pedig nem köt és hamar omlik. Ha az udvaron nem volt megfelelő a föld összetétele, máshonnan is hoztak és keverték. A felvágott földre búzaszalmát vagy rozsszalmát szórtak, öntözőkannából vízzel lelocsolták, majd kapával összeforgatták a szalmát és a földet. Ha elég nedves a föld, nem szükséges locsolni, de ha túl nedves, száraz homokkal keverték. Az így elkészített földet lányok, a *földhordók* vitték vesszőkosárban, *kétfülös* kosárban az épülethez.

A már kész, kőből készült alapfal mindkét oldalán 80—100 cm távolságra rudakat ástak a földbe. Ezeket eredeti rendeltetésükről *szerdia rudaknak*,¹⁸ vagy *vendégódal rudaknak* nevezték. Egy házhoz általában hetvenkét rudat állítottak fel, majd ezeket később szarufának használták fel. A rudak közé egy-egy, a fal hosszúságának megfelelő deszkát — *sablondeszka*, *tömődészka*, *falverődészka* — tettek, majd a rudakat *csatlással* összeszorították. A csatlás egy hajlékony fa volt, melynek egyik végére drótot erősítettek

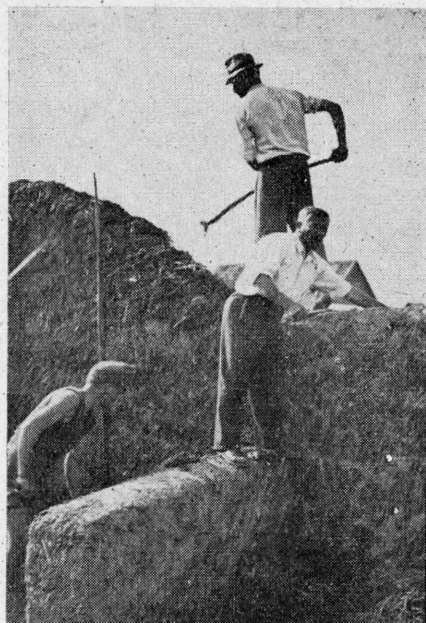
¹⁸ Szerdia-rudaknak az uradalmi dohánypajtába beépített rudakat nevezték, melyekhez szárításra kötözték a zsinigre fűzött dohányleveleket.

és úgy húzták meg vele a két rudat, hogy a csatlást a két rúd egyik oldalára helyezték, a drótot pedig a másik oldalon vezetve, rákötötték a csatlás szabad végére. Így a hajlékony fa egy kissé — mint az íj — meghajlott. Hogy a deszkák a csatlás szorításától össze ne boruljanak, kb. két méternyi távolságra egy-egy, a fal szélességének megfelelő bottal, a gávaiak szerint léckáival feszítették szét őket.

Amint a földhordók a falhoz értek, a kosár tartalmát beöntötték a deszkák közé és egy lány kézzel elegyengette a földet a fal tetején, hogy kb. 15 cm vastagon legyen. A földet három-négy pár állandóan hordta a

24. Falverés : földet adnak fel az állóra

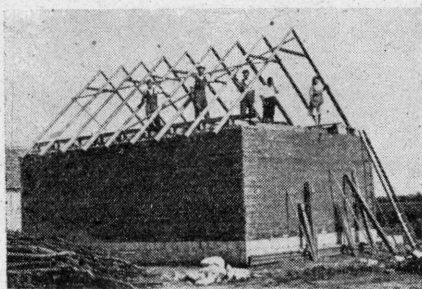

25. Sárfa rakás : a fal tetején a mester villával rakja a sarat, a közfalon az építésvezető

falhoz. A kiöntött és elegyengetett földet a *bunkósok* döngölték le, általában hatan, mind férfiak. Az *első bunkós* kezdte a döngölést, először a fal szélén, a két deszka mellett. Az *éles bunkó*, vagy *lapos bunkó* mindkét szélé egyenes volt, hogy a fal szélét jól le tudja verni. Ha az első bunkós rosszul döngölt : hézag, vagy *pászma* maradt a két sor között, ami később is jól látható a falon. A következő két-három bunkós is éles bunkóval dolgozott, de ők már a fal közepét is döngölték, nemcsak a szélét. A többi három ember *nagy bunkó*val dolgozott, ezek simára lapították a fal tetejét. Minden bunkós külön *fiókban* döngölt, vagyis két-két csatlás között és amikor végzett egy fiókkal, előrement. Mikor mindenki végig ment egy fiókon, a földhordók önthették a falra a következő kosár földet. Ilyen módon három réteg, három *sor* került egymásra és akkor a fal elérte a deszka tetejét. A második sor verésénél kiszedték a léckákat, mert az első sor már meg tudta akadályozni a deszkák

összeborulását. Amikor a deszka magasságáig felverték a falat, a csatlókat megtágitották, és a deszkákat feljebb húzták úgy, hogy a deszkák alja kb. 5 cm-t takarjon a már kész falból. Így haladtak a fallal felfelé. Ha már olyan magas volt a fal, hogy a földön állva nem tudták a kosarakat kiüríteni, a falon belül két bakból és egy deszkából állót készítettek. Ezen az állványon mindig egy férfi állt, aki elvette a kosarakat a lányoktól és beöntötte a földet a deszka közé. Mikor elkészült a fal, a rudakat és a deszkákat még egy hétig a fal mellett hagyták, »hogy a meleg el ne húzza,« majd elszedték a deszkát és akkor nyomban rakhatták is a falra a tetőt.

A vertfal után az új falu lakóházainak legtöbb fala vályogból készült, az istállók fala pedig túlnyomó részben. A vályogot sátoraljaújhelyi, kenéz-lői, és tiszaberceli cigányok vetették. Maguk jöttek ide munkát keresni és ahol meg tudtak egyezni, felvállalták a vályogvetést. Az újazdák a vályogvetésért a cigányoknak *kommenciót* adtak. Ezer darab vályog után adtak 120 Ft-ot, egy kenyeret, félvéka krumplit, 4 liter tejet és félliter olajat.

26. Az ácsok összeállítják a tetőszerkezetet

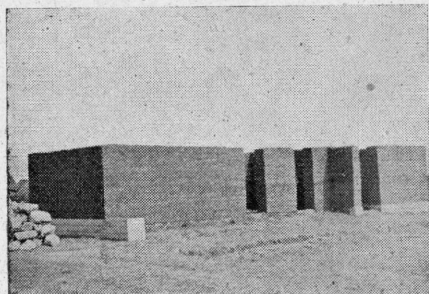
27. Vályogvetés

A típusházhoz nyolcezer vályogra volt szükség. Az új faluban 40 cm hosszú, 20 cm széles és 3 coll vastag vályogot vetettek. A cigányok rendszerint családstól megtelepedtek a faluban a vályogvetés idejére. Mikor kész volt a vályog, a szabványos kőalapra felrakta a kőműves a vályogfalat. Először letette a két sarokvályogot, közéjük kihúzott egy zsinórt, vagy felfektetett egy falazólécet és ahhoz rakta a falat. A két sarokvályogot lefüggőzte, hogy vízszintesen feküdjenek. Minden sor vályogot sármalterral (föld és víz) kötötték. A sármalter olyan híg volt, hogy a vályogok között lévő 1 cm hézagba be tudott folyni és azt is kitöltötte. Így haladtak felfelé, míg kész nem lett a fal.

Az új faluban használatos harmadik falhúzási mód a *sárfal-rakás* volt. A rakott falhoz ugyanúgy készítették elő a földet, mint a vertfalhoz, csak jóval hígabbra, *sárnak hagyták*. A falrakásnál nyolc ember szokott dolgozni. Egy ember rakta állandóan a furikokat, három ember pedig hordta a sarat a falhoz. A fal előtt kidöntötték a sarat a földre, amit két ember adogatott villával a mesternek (itt Paszab községből volt), aki a falon állt és rakta a sarat. Mielőtt feladták volna a sarat a mesternek, leejtették a földre, hogy szétlapuljon és csak akkor adták fel. A mester a sarat lecsapta a villával a fal tetejére, hogy jól illeszkedjék a többiekhez. A mester először az egyik oldalon felrakta a falat kb. 110 cm magasra és azután úgy haladt tovább, hogy villanyél hosszúságra nem rakta fel teljesen, hanem a maga irányába

ferdén (l. 25. ábra). Az egyes sárdarabokat nem pontosan egymás fölé, hanem úgy rakta, hogy az alsó és felső mindig a középső sor közötti hézagokat kösse. Egy 244 cm magas falat háromszor raktak fel. Mikor a fal elérte a 110 cm magasságot, egy hetet szüneteltek és csak azután folytatták a rakást. Másodsor 60–70 cm-t raktak fel és újabb egyhetes szünet után fejezték be a falat. Rakás közben egy ember vasvilla hátával állandóan simítani szokta a falat, hogy egyenes legyen. A harmadik sor rakásánál függőztek, hogy a fal függőleges legyen. Mikor elkészültek a fallal, ásóval az egész falat kívül-belül *megtakarították*, hogy sima legyen és csak azután adták át a tulajdonosnak.

A családi házak építkezéseivel egyidőben megkezdődtek azok a munkálatok is, amelyek az új községet középületekkel és egyéb közhasznú létesítményekkel látják el. 1951-ben elkészült a falu központjában a közös fűtőkút, melynek az építkezések során vették igen nagy hasznát, mert a kutak nagy része csak később készült. 1952-ben megépült a tanácsháza és meg-

28. Vertfal száradás alatt (1951-es magánépítkezés)

29. Kész, rakott fal; az építésvezető méri a jól látható, három ízben rakott rétegek magasságát

kezdődött az iskola, valamint a nevelői lakás építése. Ugyancsak ebben az évben kövesút is épült, amely a régi Györgytarlót — ahol az állomás is van, még egyelőre — és a sárospataki kövesutat köti össze az új faluval. 1952-ben az egész falu területén befejeződött a csatornázás, vagy víztelenítés munkája is, az utcák és az út két oldalán mindenütt vízlevezető árkokat ástak. Elkezdődött a közterületek fásítása is, de ez a munka még folytatódik az 1953. esztendőben.

IV. A mai állapot

1. Az új falu településrajza

Az új község közigazgatási viszonyai 1953. tavaszán még rendezés alatt állottak. Készen volt ugyan a tanácsház, de a tanácsszervezet még csak alakulóban volt, az új község határát még nem hasították ki a szomszédos falvak területéből. Egyelőre neve sem volt még, a posta hivatalosan az Árpádfalva nevet használta, de a falu és a környék népe a legnagyobb volt uradalmi tanyáról csak Györgytarlónak nevezte. Ugyanígy a szabályosan kialakult utcáknak sem volt még hivatalos nevük.

Ezek az időlegesen rendezetlen viszonyok elősegítették a helymeghatározó nevek önálló alakulását, mert a szükség is megkívánja, hogy a falu egyes pontjai meghatározhatók legyenek. Az egész községet a környéken lakók »Betyárszállás«-nak, vagy »Zsiványszállás«-nak kezdték el nevezgetni az állítólagos gyakori verekedés, lopás miatt. A környékbeli magányos tanyák középarasztjai és kulákjai, valamint a volt uradalmi tanyák makacs-ságból helybenmaradt lakói részéről ebben a pejoratív névadásban részben lenézés (a *felkapaszkodókkal* szemben), részben irigység (a szerencsésebbekkel szemben) nyilatkozott meg.

A falu utcái is lassanként valamennyien nevet kaptak. Ahol az utca névadó jellege nem volt eléggé szembetűnő, ott több név is tapadt egy utcához. Sajátságos, hogy sokszor egy utca mindkét oldala *sor* megjelöléssel külön nevet kapott, nyilvánvalóan az uradalmi Gazda-sor, Huszas-sor stb. hagyományaképpen. Az új faluban a következő ilyen önállóan alakult utcanevekkel találkozunk.

30. Utcarészlet

31. Utcarészlet

1. Kupec-sor, Pletyka-sor, Novák-utca. Mind a három név azonos utcát, illetve annak két oldalát jelzi. A Kupec név onnan ered, hogy az utcában két öregember lakik, aki *kupeckedik* a lovával. A Pletyka-sor nevet úgy kapta, hogy néhány olyan öregasszony lakik benne, akik *mindent mondanak*. Novák-utca pedig azért, mert az első házban Novák János lakik.

2. Zsivány-sor, vagy Bíró Jancsi sora. Az első név onnan ered, hogy két olyan embert bélyegez meg, akiket lopáson értek. A második nevet Bíró Jánosról azért kapta, mert ő lakik az első házban.

3. Gerenda-sor. Arról a nevezetes eseményről kapta nevét, hogy az építkezés alatt onnan loptak el egy gerendát.

4. A Koszos-sor, és Bagoly-utca névadó okai előttünk ismeretlenek.

5. Tejes-sor, vagy Hangácsi János utca. Itt lakik a tejbegyűjtő, illetve az első ház Hangácsi Jánosé.

6. A Hézsai János utca, Fekete utca, Karakó Bertalan utca, Kecskés (Miklós) utca az első ház lakóiról kapta nevét. Az első ház részben úgy értendő, hogy a ház az utca sarkán áll, részben pedig úgy, hogy elsőnek készült el abban az utcában.

A falu közepén lévő térség a Piac-tér nevet kapta, bár itt egyelőre sem venni, sem eladni nem szoktak. Ez a kissé túlzó, nagyvonalú névadás a volt uradalmi cselédek büszkeségét, jövőbetekintését fejezi ki.

Mielőtt rátérnénk a falu telkeinek és építményeinek részletes ismertetésére, közöljük az új falu lakóinak névsorát, az 1952. évi állapotnak megfelelően.

Sorszám	N é v	Régi lakhely	Építés ideje					Állami	Magán
			1948	49	50	51	52		
1.	Alföldi István	Érhát	-	-	-	-	+	+	-
2.	Bacsó Ferenc	Borsós tanya	-	-	-	+	-	+	-
3.	Bakonyi István	Györgytarló	-	-	-	+	-	+	-
4.	Bakura János	«	-	-	-	+	-	+	-
5.	id. Balog István	«	+	-	-	-	-	+	-
6.	ifj. Balog István	«	-	-	-	+	-	+	-
7.	Balog József	«	-	-	-	+	-	+	-
8.	Balog László	Érhát	-	-	-	-	+	+	-
9.	Baluja Péter	Szophomok	-	-	-	+	-	+	-
10.	Bartha János	Györgytarló	-	-	-	-	+	+	-
11.	Bárány András	Tiszacsermely	-	-	-	-	+	+	-
12.	Bárány István	Lápló	-	-	-	+	-	+	-
13.	Bárány József	Füzesér	-	-	-	-	+	+	-
14.	Benyus Pál	Lápló	-	-	-	+	-	+	-
15.	Berta István	Szophomok	-	-	-	-	+	+	-
16.	özv. Berta Józsefné	«	-	-	-	-	+	+	-
17.	Bíró Balázs	Lápló	-	+	-	-	-	-	+
18.	Bíró István	Györgytarló	-	-	-	-	+	+	-
19.	id. Bíró János	Lápló	-	-	+	-	-	-	+
20.	Bíró János	Györgytarló	-	-	+	-	-	-	+
21.	Bodnár György	«	-	-	-	+	-	+	-
22.	Bokori János	Lápló	-	-	-	-	+	+	-
23.	id. Bokori Sándor	Borsóstanya	-	-	-	-	+	+	-
24.	ifj. Bokori Sándor	Lápló	-	-	-	+	-	+	-
25.	Boldog József	«	-	-	-	-	+	+	-
26.	id. Busa Mihály	Györgytarló	-	-	-	+	-	+	-
27.	Cserhalmi József	Lápló	-	-	-	+	-	+	-
28.	Csirinyi Zsigmond	Györgytarló	-	-	-	+	-	-	+
29.	id. Deáki János	«	+	-	-	-	-	+	-
30.	ifj. Deáki János	«	-	-	-	+	-	+	-
31.	Demeter Elek	Lápló	-	-	-	-	+	+	-
32.	Demeter Pál	Érhát	-	-	-	-	+	+	-
33.	id. Elek János	«	-	-	-	-	+	+	-
34.	Farkas Lajos	Györgytarló	+	-	-	-	-	+	-
35.	Farkas Mihály	«	-	-	-	+	-	+	-
36.	Fekete György	Érhát	-	-	-	-	+	+	-
37.	id. Fekete János	Györgytarló	+	-	-	-	-	+	-

Sorszám	N é v	Régi lakhely	Építés ideje					Állami	Magán
			1948	49	50	51	52		
38.	ifj. Fekete János	Györgytarló	-	-	-	-	+	+	-
39.	Forgó János	Érhát	-	-	-	-	+	+	-
40.	Forgony Barna	Györgytarló	-	-	-	-	+	+	-
41.	Gáspár János	Lápló	-	-	-	-	+	+	-
42.	özv. Gáspár Jánosné	«	-	-	-	-	+	+	-
43.	Gáspár József	«	-	-	-	-	+	+	-
44.	id. Grabica Mihály	Érhát	-	-	-	-	+	+	-
45.	ifj. Grabica Mihály	«	-	-	-	-	+	+	-
46.	Győri Károly	Györgytarló	-	-	-	+	-	+	-
47.	Hangácsi János	«	-	-	-	+	-	+	-
48.	Hájas János	«	-	-	-	+	-	+	-
49.	Hézsai Ferenc	«	-	-	-	+	-	+	-
50.	id. Hézsai János	«	+	-	-	-	-	-	+
51.	özv. Hézsai Jánosné	«	+	-	-	-	-	+	-
52.	ifj. Horváth András	Szophomok	-	-	-	+	-	+	-
53.	özv. Horváth Andrásné	«	-	-	-	+	-	+	-
54.	Horváth Borbála	«	-	-	-	+	-	+	-
55.	Horváth János	«	-	-	-	+	-	+	-
56.	Hriez András	Borsóstanya	-	-	-	+	-	+	-
57.	Jaskó Adolf	Györgytarló	-	-	-	+	-	+	-
58.	Kajati András	Lápló	-	-	-	+	-	+	-
59.	Kajati Gábor	Györgytarló	+	-	-	-	-	+	-
60.	Karakó Bertalan	Lápló	-	+	-	-	-	-	+
61.	Kántor Miklós	Szophomok	-	-	-	-	+	+	-
62.	ifj. Kánya János	Györgytarló	-	-	-	+	-	-	+
63.	ifj. Kánya József	«	-	-	+	-	-	-	+
64.	Kánya Lajos	«	-	-	-	+	-	+	-
65.	Kecskés János	Lápló	-	-	-	+	-	+	-
66.	id. Kecskés Miklós	«	-	-	-	+	-	+	-
67.	ifj. Kecskés Miklós	Györgytarló	-	-	-	+	-	+	-
68.	Kertész Ferenc	Lápló	-	-	-	+	-	+	-
69.	id. Kertész János	«	-	-	-	+	-	+	-
70.	ifj. Kertész János	«	-	-	-	+	-	+	-
71.	Kertész Miklós	Szophomok	-	-	-	+	-	+	-
72.	Király István	Györgytarló	-	-	-	+	-	+	-
73.	Kiss János	Lápló	-	-	-	-	+	+	-
74.	Kiss József	Szophomok	-	-	-	-	+	+	-

Sorszám	N é v	Régi lakhely	Építés ideje					Állami	Magán
			1948	49	50	51	52		
75.	id. Kocsmárszki András.....	Györgytarló	+	-	-	-	-	+	-
76.	ifj. Kocsmárszki János	«	-	-	-	+	-	+	-
77.	Koszták János	Szophomok	-	-	-	+	-	+	-
78.	Koszták Mihály	«	-	-	-	+	-	+	-
79.	Kovács János	Lápló	-	-	-	+	-	+	-
80.	K. Kovács János.....	«	-	-	-	+	-	+	-
81.	id. Kovács Sándor	Györgytarló	-	-	-	+	-	+	-
82.	ifj. Kovács Sándor	«	-	-	-	+	-	+	-
83.	Kőfalvi Rudolf.....	Borsós tanya	-	-	-	+	-	+	-
84.	id. Köles József	Györgytarló	-	-	+	-	-	-	+
85.	ifj. Köles József.....	«	-	-	-	+	-	+	-
86.	Lénárt János	Lápló	-	-	-	+	-	+	-
87.	Lénárt József	«	-	-	-	-	+	+	-
88.	Licsku István	«	-	-	-	-	+	+	-
89.	Lukács János	Érhát	-	-	-	-	+	+	-
90.	Lukács Mátyás.....	Györgytarló	-	-	-	+	-	+	-
91.	Lukács Mihály	«	-	-	+	-	-	-	+
92.	Macej József	«	-	-	+	-	-	-	+
93.	Magyar Etel	Érhát	-	-	-	-	+	+	-
94.	Mahalek Ferenc	Lápló	-	-	+	-	-	-	+
95.	Mahalek Lajos	«	-	-	-	-	+	+	-
96.	Makó Ilona	Györgytarló	-	-	-	+	-	+	-
97.	Meskó László	«	-	-	-	+	-	+	-
98.	Meskó Mihály	«	-	-	-	+	-	+	-
99.	Miskolci Mihály	«	+	-	-	-	-	+	-
100.	Mitró Ferenc	Lápló	-	-	-	+	-	+	-
101.	Moha András	Szophomok	-	-	-	+	-	+	-
102.	id. Molnár János	Györgytarló	-	-	+	-	-	-	+
103.	ifj. Molnár János	«	-	-	-	+	-	+	-
104.	Molnár Sándor	«	+	-	-	-	-	+	-
105.	Mudróczki Gábor	«	-	-	-	+	-	+	-
106.	Mudróczki József	«	-	-	-	+	-	+	-
107.	Nagy János.....	«	-	-	-	+	-	+	-
108.	Nagy Mihály	«	-	-	-	+	-	+	-
109.	Nagy Pál István	«	-	-	-	-	+	+	-
110.	Oláh András	Szophomok	-	-	-	-	+	+	-
111.	id. Oláh János	Györgytarló	+	-	-	-	-	+	-
112.	ifj. Oláh János	«	-	-	-	+	-	+	-

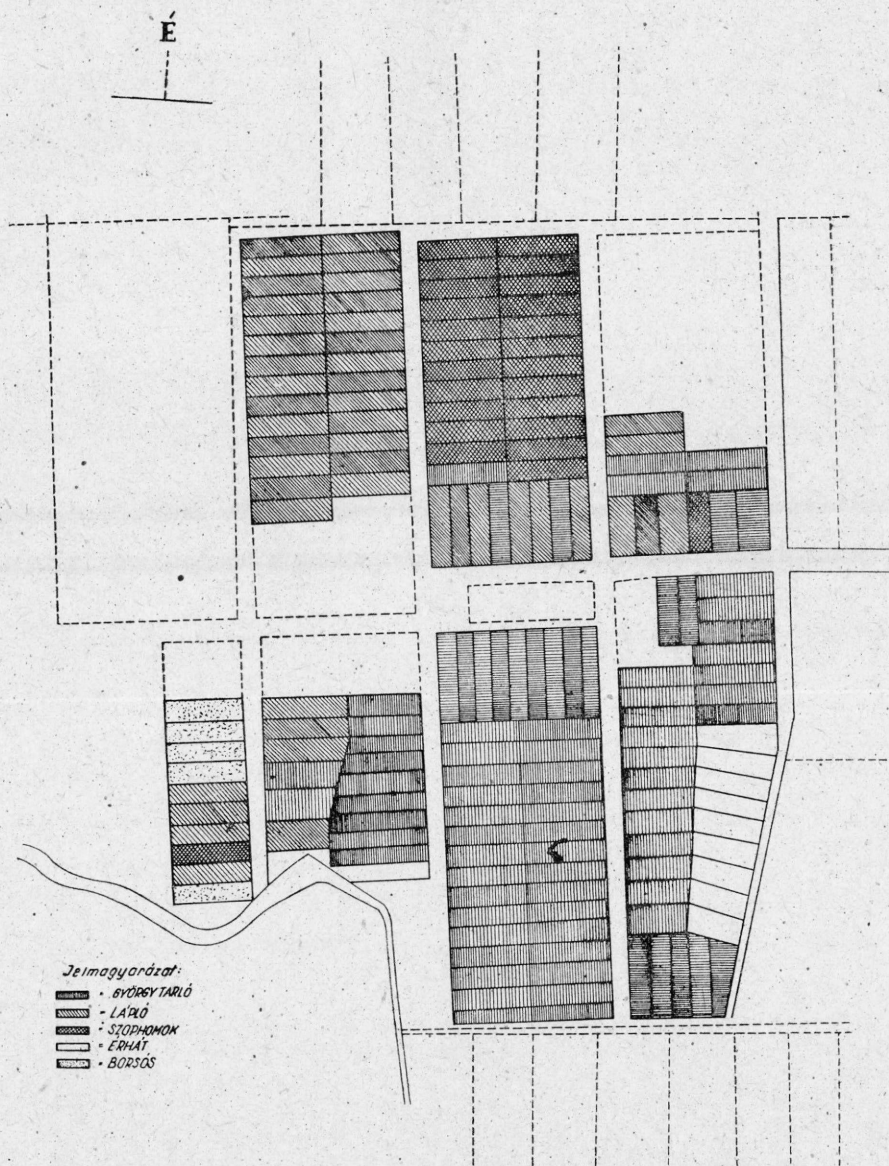
Sorszám	N é v	Régi lakhely	Építés ideje					Állami	Magán
			1948	49	50	51	52		
113.	id. Orosz András	Lápló	-	-	-	-	+	+	-
114.	ifj. Orosz András.....	Lápló	-	-	-	+	-	+	-
115.	Pacsuta János	Györgytarló	-	-	-	+	-	+	-
116.	özv. Pálinkás Andrásné	Szophomok	-	-	-	-	+	+	-
117.	Pálinkás Ferenc	«	-	-	-	+	-	+	-
118.	Pálinkás János	«	-	-	-	-	+	+	-
119.	Pénzes József.....	Györgytarló	+	-	-	-	-	+	-
120.	Pitlik Gyula	«	+	-	-	-	-	+	-
121.	Polgár István	«	+	-	-	-	-	+	-
122.	Ragó János	Lápló	-	-	-	+	-	+	-
123.	Ragó József	«	-	-	-	+	-	+	-
124.	Rác Lajos	Györgytarló	-	-	-	+	-	+	-
125.	özv. Rákosi Gyuláné	Érhát	-	-	-	-	+	+	-
126.	Sajkovszki József	Györgytarló	-	-	-	+	-	+	-
127.	Sárosi András	Lápló	-	-	-	+	-	+	-
128.	Sárosi István	«	-	-	-	-	+	+	-
129.	id. Sárosi János	«	-	-	-	+	-	+	-
130.	ifj. Sárosi János	Györgytarló	-	-	-	+	-	+	-
131.	id. Sárosi József.....	«	+	-	-	-	-	+	-
132.	ifj. Sárosi József	«	-	-	-	-	+	+	-
133.	Sikora András	«	+	-	-	-	-	+	-
134.	Sipeki János	«	-	-	-	+	-	+	-
135.	Spergel Gusztáv	Érhát	-	-	-	-	+	+	-
136.	özv. Szabó Istvánné	Györgytarló	-	-	-	+	-	+	-
137.	özv. Szabó Sándorné.....	Lápló	-	-	+	-	-	-	+
138.	Szaicz Ferenc	«	-	-	-	+	-	+	-
139.	Szaicz István	«	-	-	+	-	-	-	+
140.	özv. Szemán Andrásné	«	-	-	-	+	-	+	-
141.	Szemán Ferenc	«	-	-	-	-	+	+	-
142.	özv. Szenderák Andrásné.....	Györgytarló	-	-	-	+	-	-	+
143.	Szenderák Mihály	«	-	-	-	+	-	-	+
144.	Szénégető János	«	-	-	-	-	+	+	-
145.	Szilágyi Ferenc.....	Borsós tanya	-	-	-	-	+	+	-
146.	id. Szilágyi György	Györgytarló	-	-	-	+	-	+	-
147.	ifj. Szilágyi György.....	«	-	-	-	+	-	+	-
148.	Szógyéni György	«	-	-	-	+	-	+	-
149.	Szuhai András	Lápló	-	-	+	-	-	-	+
150.	Takács András	Györgytarló	+	-	-	-	-	+	-

Sorszám	N é v	Régi lakhely	Építés ideje					Állami	Magán
			1948	49	50	51	52		
151.	id. Takács János	Györgytarló	+	-	-	-	-	+	-
152.	Takács János	«	-	-	-	+	-	+	-
153.	Talpas Sándor	«	-	-	-	+	-	+	-
154.	Tóth András	«	-	-	-	+	-	+	-
155.	Tóth István	«	+	-	-	-	-	+	-
156.	Tóth József	Lápló	-	-	-	+	-	+	-
157.	ifj. Tóth Pál	Érhát	-	-	-	-	+	+	-
158.	Trócsányi Béla	Györgytarló	-	-	-	-	+	+	-
159.	Tüzér Mihály	Lápló	-	-	-	+	-	-	+
160.	id. Varga András	Érhát	-	-	-	-	+	+	-
161.	ifj. Varga András	Szophomok	-	-	-	+	-	+	-
162.	Varga Balázs	Borsós tanya	-	-	-	-	+	+	-
163.	Varga Sándor	Lápló	-	-	+	-	-	-	+
164.	Varró Ferenc	Szophomok	-	-	-	-	+	+	-
165.	Varró József	«	-	-	-	+	-	+	-
166.	Vavrek József	Györgytarló	-	-	-	+	-	+	-
167.	Váraljai János	Lápló	-	-	+	-	-	-	+
168.	Világi Béla	Érhát	-	-	-	-	+	+	-
169.	Visnyei János	Lápló	-	-	-	+	-	+	-
170.	Id. Volom Pál	Györgytarló	-	-	-	+	-	+	-
171.	ifj. Volom Pál	«	-	-	-	+	-	+	-
172.	Volom Zoltán	«	-	-	-	+	-	+	-
173.	Völgyák András	«	-	-	-	+	-	+	-
174.	Zalkodi János	Lápló	-	-	-	+	-	+	-
175.	Zele János	«	-	-	-	+	-	+	-
176.	özv. Zele Józsefné	«	-	-	+	-	-	-	+
177.	Zivák Mihály	Györgytarló	-	-	-	+	-	-	+
178.	Zsoldos János	Szophomok	-	-	-	+	-	+	-

A fenti adatokból kitűnik, hogy a lakosság honnan, milyen arányban költözött be a faluba. Györgytarlóról 85 család, Láplóról 49 család, Szophomokról 21 család, Érhátról 15 család, Borsós tanyáról 6 család, Füzesérről és Tiszacsermelyről 1—1 család. Az állami építkezések száma 1948-ban 18, 1951-ben 90, 1952-ben 47 lakóház. Magánépítkezések: 1948-ban 1, 1949-ben 2, 1950-ben 17, 1951-ben 3 ház. A falu mai lakóházainak tehát 86%-a állami költséggel épült, az építkezések zöme pedig (50%) az 1951. esztendőben.

A telkek nagysága általában 400 négyszögöl, túlnyomórészt elnyújtott téglalap formában (10×40 öl), ritkábban a telkek rövidebb, de szélesebb,

máskor szabálytalan, amint ezt a terepviszonyok megszabják. A telket *belhelynek* nevezik és középtájon kerítéssel kettéválasztják. A teltek első fele az udvar, a hátsó fele a kert.

32. A régi tanyák lakóinak elhelyezkedése az új faluban

Az udvaron az építmények elhelyezkedésének módja az új falu telkeit az irodalomban *soros*-nak nevezett telkek¹⁹ közé sorolja. Adatközlőink

¹⁹ V. ö. M. N. II. kiad. I. k. 116–117.

szerint az építkezés folyamán észrevehető volt csoportos telek kialakítására irányuló tendencia is, de az épületek olyan formában való elhelyezését hatóságilag tiltották. Volt rá eset, hogy valaki a lakóházzal szemben kezdte építeni az istállót, az építésvezető azonban közbelépett és lebontatta a már elkészült falrészeket. (Mindössze két olyan telket ismerünk, amelyen az istálló így helyezkedik el.) Így a telek berendezésének módja az egész faluban nem sok változatosságot mutat, csak a részletekben találhatunk kisebb eltéréseket.

A telket az utca felé csaknem kivétel nélkül kerítés határolja. A kerítésen belül öt méterre áll a ház (hivatalosan előírás!) a telek bal-, vagy jobb- oldalán. A ház mögött istálló, kocsiszín, disznóól, trágyadomb, árnyékszék és törekes egyvonalban az udvar végét jelző kerítésig. A törekestől jobbra szintén a kerítés mellett szalma- és szénakazlak, majd a szomszédos telek kerítése mellett az utca felé húzóda: összerakott napraforgószárak (*górókúp*), kút vályúval a mesgyén, favágóhely, tyúkketrec, kemence. A kemence

33. Juh-hodály

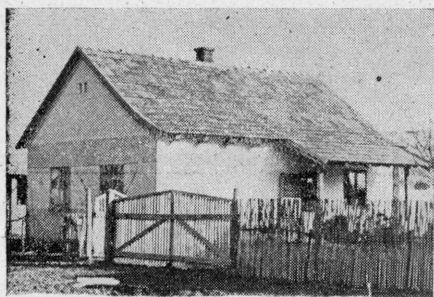
34. Háztól külön épített istálló, ablaka téglával díszítve

és az utcai kerítés között a házzal szemben veteményes kiskert, kerítéssel elválasztva az udvartól. Az udvar berendezési módjában ettől eltérő olyan változások vannak, hogy ahol a kút baloldalon van, a trágyadomb és a WC a jobboldalra kerül; a szín néha az istálló és a ház között van; a tyúkketrec az istálló mellé kerül; a disznóól nem a szín vagy az istálló mellé, hanem külön az udvar sarkába van építve. Juhászoknál látható hodály a ház mögött az udvar végén, dohányosoknál pedig dohánypajta, rendszerint az udvar végének közepén, ajtóval az udvarra.

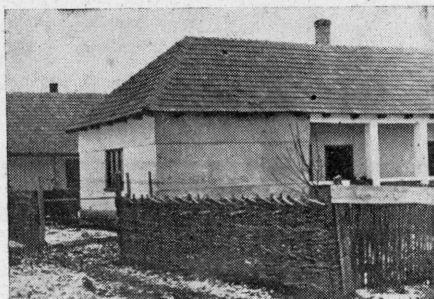
A kerítés napraforgószárból, lécből, drótból vagy dróthálóból (*kockadrót*) vagy sövényből szokott lenni. Anyagban és kivitelben különbség van a kerítésnek az utcára néző része és a többi része között. A kerítés utcai részét — aki már eddig tehette — lécből vagy drótból csinálta meg. Mindkettő váza egyforma: 3—3 méter távolságra oszlopok a földbeásva, melyeket alul és felül lécek kötnek össze. A közbeeső részt vagy dróthálóval, vagy ritka lécsórral töltik ki. Elvéve látni sövénykerítést is, szép fonással, de általános fájdalom, hogy nem lehet vesszőhöz jutni. Ha lenne anyag, a kerítések nagyobb része *vesszősövény* lenne. Néhol a ház bejárati oldala előtt is van virágos kert, és ennek a kerítése is a fentiekhez igazodik. A mesgyén körülfutó, valamint a kis veteményes kertet övező és az udvart a kertetől elválasztó kerítések legnagyobb részben napraforgószárból készülnek.

Az utca felé két kapu van minden kerítésen : kiskapu és nagykapu. A kiskapu egy méter széles, többnyire lécből, faragott karófából vagy deszkából, ritkábban drótból vagy góroból készült. Fa- vagy vaskilincs, esetleg *kapocs* zárja. A nagykapu mindig kétszárnyú, azaz *kettőskapu*. Szélessége négy méter, anyaga ugyanaz, mint a kiskapué. Egyes nagykapu is használatos, de csak hátul a kert kerítésén, szintén drótból vagy lécből, de előszeretettel kerítik vesszősövényből is (ez ritka). Az utcán a kapu előtti vízfolyó árokban egy betongyűrű fekszik, melyre két gerendát és fákat fektetnek, majd az egészet leföldelik. Ezt a kis hidat minden gazda maga szokta csinálni a kapuja elé.

Az új faluban három lakóház forma található és ezek közül kettő mérnöki tervezésű, ú. n. típusház. Az 1948-i állami kölcsönnel történt építkezések során egységes típusházak épültek, melyek nem teljesen azonos formájúak az 1951–52-ben épült típuslakásokkal. A harmadik formát a magánépítkezésű házak képviselik.

35. Típusház féltornáccal, (1948)
előtte kettős kapu

36. Vesszősövény kapu nélkül

1948-ban mind az állami kölcsönrel, mind a saját tőkéből épült házak lényegében kétosztatúak voltak : konyhából és egy szobából álltak. A szobából egy fürdőszoba volt elrekesztve, a konyhából pedig kamra. Míg a konyhából elrekesztett kamrát mindenütt megtartották, addig a fürdőszoba és a szoba közfalát — tudomásunk szerint — egyetlen kivétellel mindenütt kidobták. Előttünk ezt azzal indokolták, hogy egyrészt kicsi volt így a szoba és »ha vendégek jöttek, le se lehetett ültetni őket«; másrészt pedig egyelőre kilátástalannak tartották a fürdőszobaberendezés beszerzését. Ezeket a típusházakat az utca felé néző két ablakukról lehet megismerni.

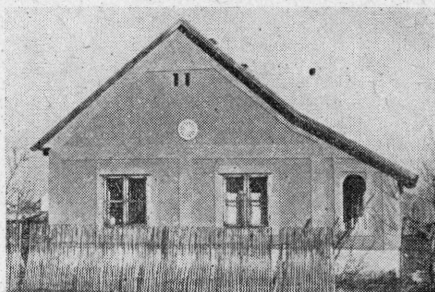
Az 1951–52-ben épült típusházak abban különböznek az előbbiektől, hogy a szobából nem rekesztettek el fürdőszobát és így az utcára egyetlen széles ablak nyílik. Kétosztatúsága és a konyhából elrekesztett kamrája az előbbivel megegyező.

Az 1949–51. években magánúton készült házak között vannak háromosztatúak : középen konyha, melyből egy első és egy hátsó ház nyílik. A legtöbb esetben azonban a magánépítkezés is az állami építkezés formáit követte.

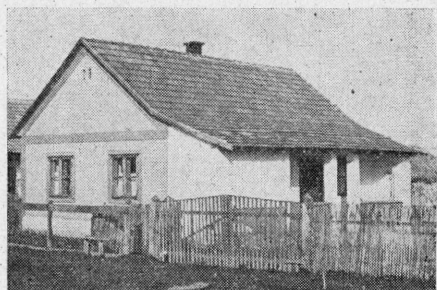
A típusházak mindkét fajtáján nyeregtető van, elől-hátul háromszög alakú tűzfalal. A magánépítkezésű házakon látni sátoztetőt és kanfaros

tetőt, melynek lecsapott eresztét *frontnak* nevezik. A típusházak tetőszerkezete mind egyforma: csüngő szarufás, a magánépítkezések között akad csak *ereszes tető*. Minden lakóház cseréppel fedett.

A lakóházakat általában *épségnek* nevezik, a konyhát nem hívják pitvarnak, mert éles különbséget tesznek a cselédház pitvara és a mai konyha

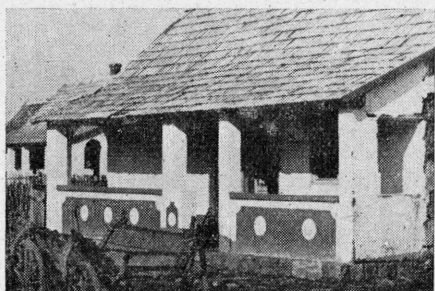
37. Típusház teljes tornáccal, 1948

38. 1948-as típusház; tornácának első felét kis kamrának rekesztették el

között: »a konyhát csak a tanyán mondtuk pitvarnak.« A konyhából nyíló kis helyiség neve kamra, kamora, vagy spejz. A szobát *nagy-háznak*, *elsőháznak*, vagy szobának nevezik, a ház előtt húzódó oszlopos folyosót pedig *tornácnak*. A *gang* kifejezést szemmeláthatóan kerülük, mert csak az uradalmi kastélynak volt gangja.

Nyáron csaknem kivétel nélkül a típusháznak csupán csak egy helyiséget használnak: a konyhát. Főzésre, étkezésre, általában nappali tartó-

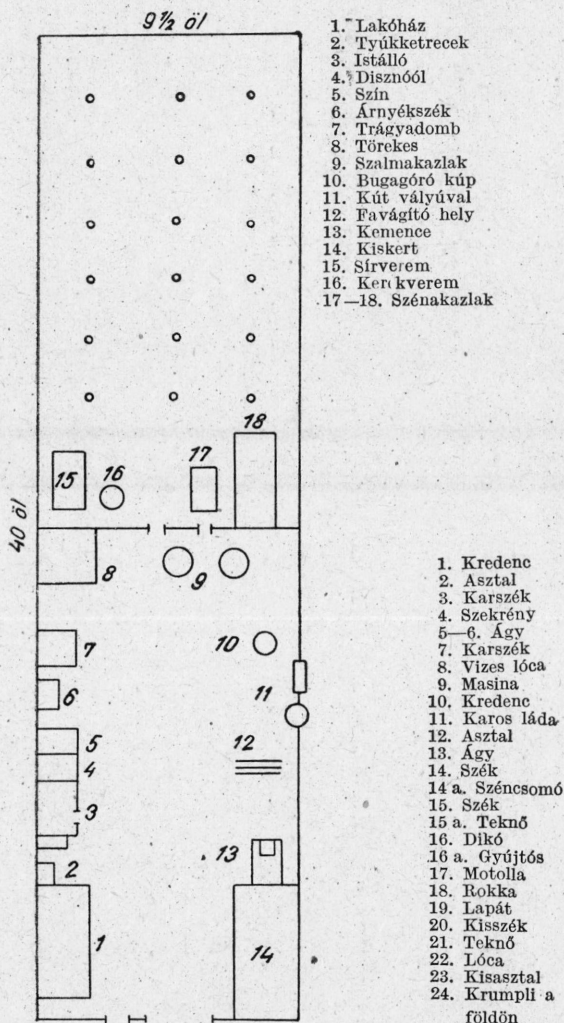
39. Kőlábas tornác, mellvédje pirosra festve

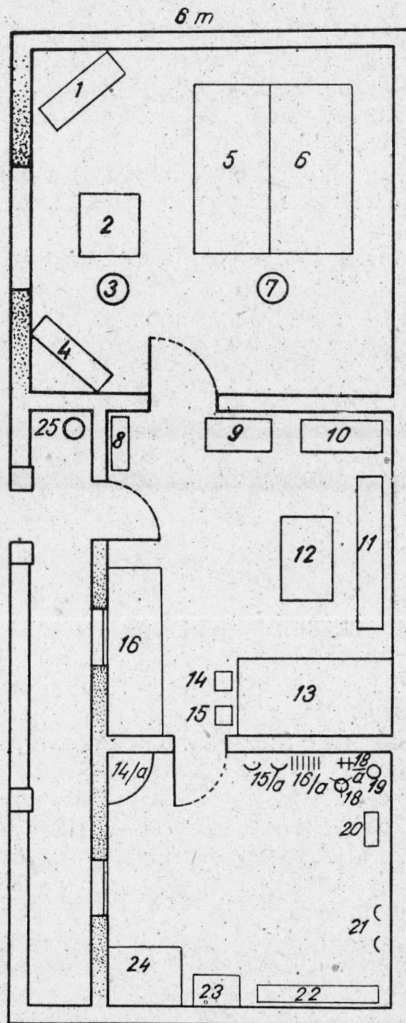
40. Típusház féltornáccal, 1951

kodási helyül és éjtszakai hálóhelyként a konyha szolgál. Télen a népesebb családok beköltöznek a szobába, a tűzhelyet is beviszik, amelyen főznek, de ugyanakkor fűtenek is vele. Gyűjtésünk során a faluban egyetlen kályhát sem láttunk. Megfigyelésünk szerint a konyhának téli időben való e kétféle használata arányosan megoszlik, egyiket sem mernénk a másik rovására általánosnak mondani. Az előbbi — nézetünk szerint — már a falu szokásainak átvételére utal (a tiszta szoba megőrzése), az utóbbi pedig a cselédházak használatának egyenes folytatása.

Azokban a házakban, ahol a konyhából télen kiköltöznek, belépéskor a konyha elhanyagoltsága tűnik szembe. A néhány bútor porosan és nagy hézagokkal álldogál a fal mellett, a masina szemmelláthatóan hiányzik, a helyiség közepén semmi sincs, a konyha üresnek hat. Látszik, hogy a konyhabútorok a szobabútorokkal össze vannak cserélgetve, mert a legszükségesebb

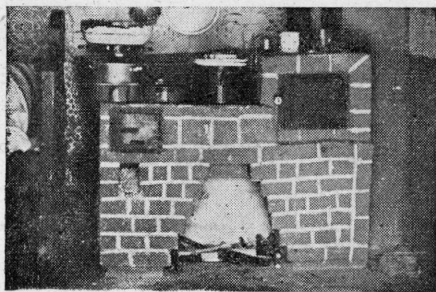
41. Bertalan József telke

42. Szenderák Mihály háza (1951, magánépítés)

darabokat bevitték a szobába, onnan pedig —ha szűk volt a hely — másokat hoztak ki helyettük. Ide került a fal mellé a köpülő, a gyúródeszka, a teknő, még a kerékár is, és csak a vizeslóca maradt a helyén. Itt tehát a berendezés rendjéről nem beszélhetünk.

Ahol nem bolygatták meg télire a ház berendezését, a konyha otthonos használati tárgyakkal van tele; sok helyen szinte zsúfoltnak mondható. A hely nagy részét az ágyak, vagy egy ágy és egy dikó foglalja el. A típusházban, ahol az ajtóval szemközti bal vagy jobb sarokban (aszerint, hogy a szoba merre esik) van a kamraajtó, az ágy kerülhet a bejárattal szemben lévő falhoz és a szobaajtóval szembe eső falhoz is; ritkán pedig a bejárat ajtó mellé, az ablak alá. Mind a három elhelyezésre találunk példát. Az asztal túlnyomó részben a bejárat ajtó mellé, az ablak alá kerül. Szék vagy lóca ritkán van mellette, legfeljebb karosláda, az ablak alatt a falnál. Ha szék vagy lóca van a konyhában, rendszerint az ágy előtt, vagy a mellett szokott állni. A tűzhely mindenütt a bejárat ajtóval szemben, a szoba és konyha közfala mellett van, mert a típusházakban mindenütt odaesik a kéménylyuk. Többnyire csikótűzhelyet lehet látni, tudomásunk szerint csak egy téglából rakott tűzhely van a faluban, amit rendkívül jó ízléssel és formaérzékkel maga a gazda készített. Az ajtó mellett mindenütt van vizeslóca, rajta két veder és egy bádögbögre, vagy füles üvegpohár. A főző- és tálalóedények, evőeszközök sokszor a masina mellett álló stelázsra, vagy a kredencben vannak. A konyha bútortát még sámlit és esetleg gyerekágy szokta kiegészíteni.

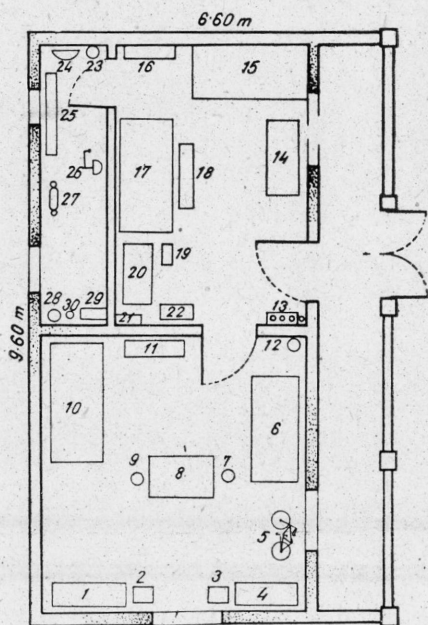

43. Rakott masina a konyhában

A szoba berendezésének tárgyalásánál is meg kell különböztetni a használat adta kettősséget. Ahol télen át nem használják a szobát (csak egy esetről tudunk, hogy mind a két helyiséget használják), alig van benne bútor. Ágy, vagy ágyak mindenesetre vannak, leginkább ahhoz a falhoz állítva, amely merőleges a bejárat falra, és amely az ajtótól messzebb van. A szobában áll még a díszesebb asztal a szoba közepén és a ruhásszekrény, sokszor sarokra állítva a fal nedvessége miatt. Egyébként nagyjából ugyanazok a tárgyak kapnak itt is helyet, mint a használaton kívül helyezett konyhában, kivéve, ha a család az átlagnál több bútortal rendelkezik. Ilyen esetben találunk még a szobában fehérre festett konyhaszéket, hokit, konyhakredencet, dikót, karszékeket is.

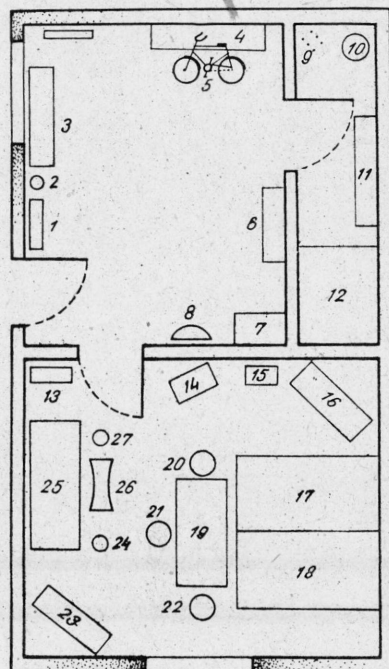
A télen használt szoba általában zsúfolt. Az ágyak többnyire a fent leírt módon elhelyezve a szoba közepéig nyúlnak ki, ritkábban látjuk őket egymástól elválasztva, a falak mentén elhelyezve, amint az a cselédházakban szokás volt. A két ágy végében, a szoba közepén áll az asztal, úgy hogy az ablak megvilágítsa. Ahol van, a telespes rádió az asztalra kerül. Az asztal körül székek vagy padféle. Ha három ágy van, akkor a harmadik a két ágyal és az asztallal szembenező falhoz kerül. A bejárat ajtó egyik oldalán a rövid fal mellett *stelázs*, vagy egy kisasztal áll, melyeknek azonos a rendeltetésük. Az ajtó másik oldalán tűzhely, mellette valamilyen edénytartó bútor és kisasztal. A fennmaradó bútorok az ablak két oldalára kerülnek: ruhásszekrény, vagy kredenc. Az újabban épült házakban a bútorok a faltól kissé távolabb állanak, a szekrények pedig sokszor sarokra vannak állítva a fal nedvessége miatt. A vertfal és a rakottfal ugyanis hosszabb idő alatt szárad ki, amit a gazda nem tudott kívárni, és beköltözött a házba.

A konyhából nyíló szűk kis helyiségben, a kamrában szerszámokat, háziesszközöket és élelmiszert tartanak.

44. Bertalan József háza (1948, állami építkezés)

1. Szekrény
- 2—3. »Hoki« (konyhaszék)
4. Kredenc
5. Kerékpár
6. Dikó
7. Karszék
8. Asztal
9. Karszék
10. Ágy
11. Szekrényes vizes lóca
12. Zsírosbödön
13. Vizeslóca
14. Asztal
15. Ágy
16. Stelázsi
17. Ágy
18. Lóca
19. Sámli
20. Gyerekágy
21. Kéménylyuk
22. Masina
23. Moslékos kanna
24. Teknő
25. Lisztes láda
26. Tengeri daráló
27. Teknő
28. Kosár
29. Asztal
30. Zsákok

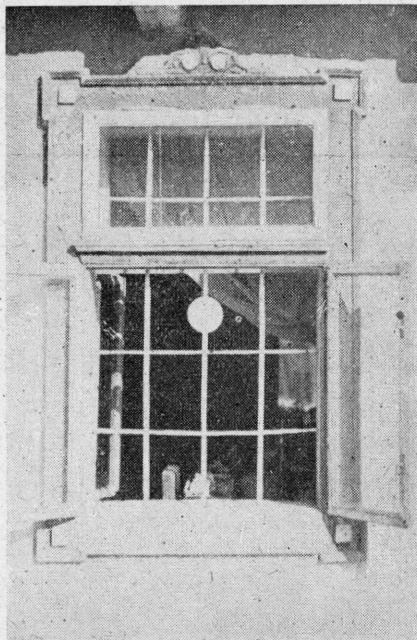

45. Id. Szilágyi György háza (1951, állami építkezés)

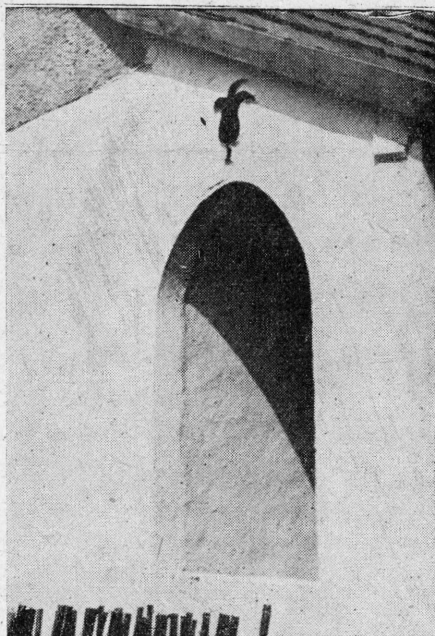
1. Vizeslóca
2. Köpülő
3. Kredenc
4. Karosláda
5. Kerékpár
6. Láda
7. Kéménylyuk
8. Teknő
9. Szerszámok (kasza, gurdonyozó)
10. Moslékos hordó
11. Lisztes láda
12. Krumpli
13. »Telázi«
14. Masina
15. Kisasztal
16. Szekrény
- 17—18. Ágy
19. Asztal
- 20—22. Karszék
23. Kredenc
24. Szék
25. Vaságy
26. Böleső
27. Fejőszék

A lakóház helyiségei közé kell még sorolnunk a tornácot is, amelyet az új gazdák — különösen betakarítás idején — különböző termények átmeneti tárolására használnak fel. A típusház tervezett tornáca csak a bejárat előtti térséget fedő, ú. n. féltornác volt, ilyet azonban az új faluban

alig lehet látni. A gazdák nagyrésze ezt a féltornácot az állami kölcsöntől függetlenül a ház végéig kiegészítette, a faoszlopok helyett téglából *lábakat* és a lábak közé egy méter magas mellvédet állított be. »Szébb is, meg alá lehet rakni egy kis búzamatot, vagy mást, hogy ne ázzon. Mindjárt mentve van az ember a bajtul« — mondják. A tornácnak az utcára néző végét vagy *bóthajtásosan*, vagy négyszegletesre csináltatták. Olyan tornác is van, ahol a négyszegletes végződés közepére ablakot csináltattak, azzal a többfelé hangoztatott szándékkal, hogy ott idővel a tornácból egy kis helyiséget fognak elkeríteni.

46. Díszes fa ablakkeret, bontási anyagként vették Sára-Zsadányban

47. Boltívesen végződő tornác felett piros tulipán

A cselédházak szobáitól eltérően; a lakóház helyiségeit — kivéve a kamrát — nem meszelik, hanem festik. Üzletben vásárolt különböző papírmintákkal maguk a háziak, — az asszony, vagy a nagy lány — húzzák le a falakat néhol még a tornác falát is. A cselédház pitvarának bolthajtására alkalmazott *pingálásokat* sehol sem láttuk az új környezetben. Egyesek szerint azért, mert többfelé a fal még nem száradt ki teljesen és ledobja magáról a vakolatot. Az egyetlen félig meddig szabad kézzel készült falfestés a két helyen, tornácra alkalmazott *kockafal*. Világosbarna alapon élükre állított négyszögek sötétbarnával kihúzza, a közök pedig lila, sárga, kék, barna pontokkal kitöltve.

A *padra* kivétel nélkül a ház hátsó részén van a feljárat. (*Padlásnak* a mennyezetet nevezik). A padon a megmaradott terményt szokták tartani, más egyebet alig. A pad — nem úgy, mint a falusi házaknál — általában üres; nincs telerakva a generációkon keresztül összegyűlemlett sokszor hasznavehetetlen ingóságokkal, ami annyira jellemzi a falusi házak padlását.

A csaknem nomád életet élő, ide-oda költözködő cselédnek nem maradtak ilyen ingóságai, elhullottak a sok költözködés alatt. Amije pedig van, az szükséges ahhoz, hogy hirtelen megnagyobbodott lakását megtöltse vele.

Az istálló — melyet általában *ólnak* neveznek — mindig a lakóház mögött foglal helyet. Legtöbbször szorosán hozzáépítve, ritkán — magánépületeknél — azzal egy fedél alatt, sokszor két-három méternyi távolságban tőle. Magánépítkezéseknél az istálló falanyaga ugyanaz, mint a lakóházé, az államiaknál pedig inkább vályog. A tetőt nagyobb százalékban fedi cserép, mint szalma. Az istállót általánosan lepadlásolják, a padon napraforgómagot,

48. Típusház egész tornáccal (1951), utólagosan vele egy fedél alá épített istállóval

49. Magánépítésű ház kanfaros tetővel, vele egy fedél alatt istállóval

zabot, csöveskukoricát szoktak tartani. *Belvilága* $4 \times 4 - 6$ méter az állatok számától függően. Az ajtóval szembenező fal mentén húzódik a jászol. Szerkezete: négy oszlop, vagyis *láb* a földbe ásva, melyeket felül egy rúd, a *jászolprém* köt össze. A lábak aljába csapolva és feljebb a falhoz erősítve egy keresztoszlop van. Erre és a láb kiálló részére fekszik rá a *fenékdeszka*. A lábak felső része és a jászolprém közötti teret az *ódaldeszka* tölti ki. A falon a jászolprém magasságától felfele *bélésdeszka* van, ami a falat védi azért, hogy a jóság a szarvával ki ne kezdje. A lovak előtt a falon rács szokott lenni. A jászolprémbe elől vaskarikák, *prémkarikák* vannak beverve, ezekhez kötik a jószágot. A lovak között *strajfa*, vagyis egy rúd van, amely kötélén lóg le a padlásgerendába vert két szegről. A jóság hátsó lábánál a szalma szélén botfa, amit *körömrugónak* neveznek. Minden istállóban van egy négyszegletes deszkából összeüjtött szénatartó. Van még: moslékoshordó a disznónak, répavágó, vasvilla, a falba vert szegen lószerszám, az istállóablakban kulcsok, kalapács, lóvakaró, véső, lyukasztó, tengelyvégszög, lósarok stb. Az istállót kívül mindig fehérre meszelik. Kedvelik a bejárat és az ablak fölé befalazott téglá szemöldökíveket, ahol a különálló téglákat festékekkel teszik még pirosabbakká. Az ablak alatt is ugyanilyen téglapárkányokat alkalmaznak. Az istálló megépítéséig átmenetileg szoktak burgyészzerű (l. az uradalmi tanyánál), kezdetleges hajlékot építeni a jószágnak, ezt azonban az istálló elkészülte után lebontják.

A kocsiszín vagy szín a ház vagy az istálló végéhez támaszkodik. Oldala nyitott, vagy napraforgósár, vagy egysoros vályogfal. Az előbbi két esetben a szín két sarkán egy-egy földbevert oszlopon nyugszik a féleresztes tető alsó része, a felső pedig a ház- vagy istállófalhoz támaszkodik. Fedése: szarufákon nyugvó cserép, vagy szalma. A színben a szekéren kívül gazdasági szerszámokat tartanak; ekét, ekekapát, boronát, szórórostát, kapát, ásót, kaszát stb.

Rendszerint az istálló mögött, a mesgyében van a kút, mindig itatóvályúval. Három fajta kút van a faluban: *korbáskút*, kerekeskút és gémeskút. Korbáskút van a legtöbb, kerekeskút már kevesebb. Mind a kettő hengerre szerelt láncon húzza fel a vizet, csak az egyiknél a henger végén kerék van, a másiknál pedig hajtókar: korba. Gémeskút csak kettő van a faluban. Mint-hogy minden telken van kút, a vízzel telt vedret csak kézbe fogva viszik a házba, nem használják a tanyáról megmaradt vízhordórudat. »Itt van a szánkban a víz« mondják és így a *garagulyák* a használatból kiesett lim-lomok közé kerültek a padlásra, vagy a kamrába.

50. Vesszőből font kukorica kas

51. Tornác végébe épített kemence

A telek végének egyik sarkában van a szalmarakodó. Mikor a szalmakazlat rakják, leásnak a földbe négy ágast, ezeket rájuk fektetett rudakkal kötik össze, felül pedig sűrűn berakják fával. Erre rakják azután a szalmakazlat, amely a négy ágast határolta *törek*nek három oldalát és tetejét képezi. Géplés után a töreket tárolják benne.

A telek végében a szalmakazal szomszédságában helyezkedik el a szénakazal, vagy szénaboglya is. Keresztbe rakott gerendákat szoktak alá tenni, vagy máskor napraforgószárat, és arra vastag szalmaréteget, hogy alulról meg ne nedvesedjék a széna. Tetejére ugyancsak szalmát raknak, amit póznákkal szorítanak le.

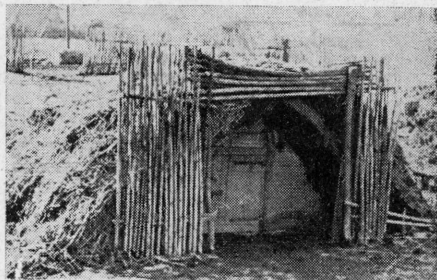
A *szarvas* és az árnyékszék tájékán szokott lenni a sertésól, vagy ólka. Falai fából, deszkából, vagy vályogból vannak, de lehet még látni az uradalmi

tanya leírásából ismert, trágyával vagy szalmával körülrakott ólat is. Többször szalmával, ritkábban cseréppel van *betetőzve*. Belseje fiókokra van elválasztva az anyagocák száma szerint. Egy háznál láttunk az istállóval egybeépített disznóólat is az istállóval egy fedél alatt, de külön bejáratral.

Kevés kukoricaszárító van a faluban, mindig a házajtóval szemben elhelyezve. Keresztbe fektetett gerendákon fekszenek, hogy a levegő alulról is járhassa. Ebből két fajtát figyelhettünk meg: az egyik lécfalakkal és cseréptetővel, a másik vesszőfonás és szalmatetővel készült.

A kenyérsütő kemencét sehol sem építették a házba, mindenütt — mondhatni — egyöntetűen a házajtóval szembe, a kis veteményeskert végére. A kemencét többnyire kőműves csinálta, ezért majdnem mind egyforma.

Alapja négyzetalakúra rakott téglák, fala vályog, azon cserépből készült nyeretető, elől a tetőn rövid kémény. Az elején négyszegletes száj, amely mindig az utca felé néz (tűzrendészeti előírás). Ezt a kemencét *táborinak* nevezik.

52. Sírverem

53. Krumpliszedés a kerek veremből

54. Pásztorfogadás az új faluban.

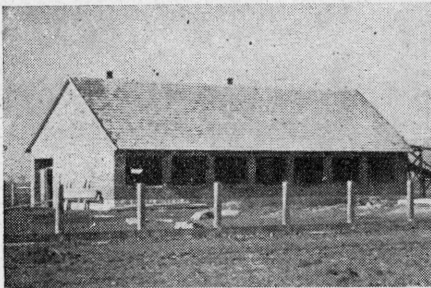
Tudomásunk szerint összesen két másfajta kemence van a faluban, ú. n. *boglyakemence*, de lényegében ez sem sokat különbözik az előbbtől, csak

kezdetlegesebb építésű (házilag készült!) és magasabb tetejű. Az 1952—53. telén a sok esőzéstől jó egynehány kemence bedőlt, ezért sokféle újat fognak készíteni. Általános helyeslésre és követésre találnak azok a kezdeményezők, akik a kemencét a tornác végére, vagy kemenceházzal összekapcsolva építették. Ennek hasznát abban látják, hogy a kemence esős időben is kényelmesen használható (nem ázik meg a fűtő) és a szél ellen is jobban van védve a rövid kémény, amelyből az erős szél hamar elviszi a szikrát.

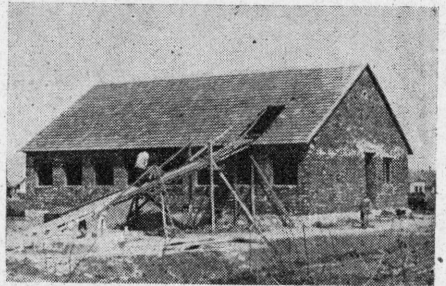
Az udvartól kerítéssel elválasztott kertben, a kerítés túlsó oldalán helyezkednek el a vermek. Több helyen a verem az udvaron van, de van eset arra is, hogy egy telken nemcsak az udvaron, hanem a kertben is van verem. Az új faluban kétfajta vermet használnak. Az egyik a *fennálló verem*, vagy *sírverem*, amelyet a típusház építése alkalmával már leírtunk. — Emellett még egy veremtípus is használatos, amit *kútveremnek*, *kerekveremnek* vagy *vaklyuknak* neveznek. A kerekverem egy 150 cm mély, 250 cm széles hengeralakú gödör, melynek a szájára gerendákat fektetnek, azokra rövid fákat, és szalmát szórnak, majd leföldelik azért, hogy a verem szája szűkebb legyen. A szájára deszkából fedőt tesznek és egyes helyeken napraforgószárból kis kunyhót építenek fölé, hogy ne essék bele az eső.

2. A mai művelődés

A különböző tanyákról összeverődött lakosság egyelőre még a régi keretek között éli közösségi életét. A láplóiak pl. nem járnak a györgyarlóiakhoz, vagy a többi idegen tanyabeliekhez és viszont. Hiába laknak egymás mellett, szívesebben elmennek a régi tanyabeli szomszédhoz, vagy rokonhoz a falu másik végére, mint az idegen tanyából ideköltözött szomszédhoz. Számszerint a györgyarlóiak vannak túlsúlyban és az ő összetartásuk a többiek rovására megy, legalább is a többiek szerint. »A györgyallósi kitart, tör azokra, akik más tanyákról kerültek ide. Össze kell szokni a népnek, össze kell törődni. Nincs olyan bál, hogy elmúljon verekedés nélkül« — panaszozza egy érháti asszony. Nehezíti az említett összeszokást az is, hogy nincs még olyan helyisége

55. Az iskola építés közben

56. Az épülő tanácsház.

a falunak, ahol a közösségi élet a normális mederben megindulhatna. A tanács sem alakult még meg, amelynek működése nagy lendítőerő lesz majd ezen az úton. Az új falunak egyelőre részekre tagolt lakossága három úton terelődik egymás megismerése és megértése, a közösségi szellem kialakítása felé.

A párt, mint végig az építkezés folyamán, ma is az egyetlen összetartó és irányító erő a kis közösségek széthúzó törekvései felett. Ugyanakkor elősegítője a társadalmi és kulturális egység kialakításának. Minden társadalmi megmozdulást, ahol az embereknek alkalmuk van összejönni, egymást megismerni, a párt kezdeményez. A politikai gyűlések, a közösséget érintő megbeszélések (pl. pásztorfogadás), vagy mulatságok — ha az idő engedi — mindig a szabadban folynak le, mert még nincs erre megfelelő középület, az iskola pedig távol, a régi tanyán van. Párthelyiség sincs, de a titkár háza mindig nyitva áll a látogatók, panaszkodók, tanácskérők előtt. Esténként itt jönnek össze a különböző tanyákból ideköltözött emberek, hogy a rádió hallgatása, újságok, folyóiratok olvasása és megtárgyalása, vagy az aktuális események megbeszélése közben összeismerkedjenek. Ugyanilyen eredménnyel járnak a politikai iskolák is, ahol a tanulás hozza egymáshoz közel az embereket.

Nincsenek meg ilyen mértékben ezek a válaszfalak a fiatalság között. A Gyógytárlóról ideköltözött legény, ha megtetszik neki egy lány, nem sokat törődik vele, hogy honnan jött a faluba. Igaz, hogy az eddigi három házasság közül az első kettőt tisztán gyógytárlóiak kötötték, de a harmadik már vegyes házasság volt. Az egész falu fiatalsága számára megvannak az ismerkedési alkalmak és jobban is ismerik egymást, mint az idősebbek, de a bál azért »nem múhat el verekedés nélkül«. A fiatalok esténként a fonóban, a *citerabálakon*, a *harmonikabálakon* és az aktuális közös mezőgazdasági munkákon (kukoricafosztás, tollfosztás, dohánysimítás stb.) találkoznak. Sajátságos, hogy míg a fonó az ország egyes vidékein most megy ki a szokásból, itt épp fordítva van. Említettük, hogy az uradalmak nagyobb részében a cselédasszonyok nem értettek a kendermunkához. Mióta azonban saját földjük van, csaknem mindenki vet kendert, és szívós szorgalommal tanulják egyik vagy másik szakértőtől (többnyire faluban nevelkedett asszonytól) a kender feldolgozásának módját. A tanulásban a fiatal lányok járnak elől, akik valamennyien tudnak már fonnai és ismereteiket a faluban szokásos fonóélet keretein belül hasznosítják, vagy adják át a még most tanulóknak. A citerabálban és a fonóban játszanak, dalolnak, táncolnak, élve azzal a hagyományos anyaggal, amit még a tanyáról hoztak magukkal. Itt tanulnak meg táncolni is, mert a tanyán nem volt tánciskola, de még a falu sem fejlődött ki annyira, hogy eljuthattak volna odáig. A fonót nyáron a Piac-tér helyettesíti. Esténként odajárnak szórakozni, beszélgetni. Tavaly már az idősebbek közül is jártak a Piac-térre, ahol id. Szilágyi György meséinek mindig volt hallgatósága. Vasárnap délután a lányok — éppúgy, mint bármelyik faluban — összeülekezve sétálnak a kövesúton, és ha kedvük támad, játszanak egyet-kettőt a Piac-téren. (Játékokat lásd lejjebb.) A fiatalság nagy kedvvel gyakorolja a hagyományos húsvéti öntözködést és a májusfa állítást. Utóbbiban jellegzetes, hogy ha nincs cigány, gramofont állít a legény az ablak alá.

Az új falu népe legintenzívebben az iskolán, az iskolai oktatásban részesülő generáción keresztül kovácsolódik egyé. Több mint kétszáz gyermek jár rendszeresen az általános iskola nyolc osztályába, akik nemcsak a tantermekben ismerkednek össze és kötnek életreszóló barátságokat, hanem az iskolán kívüli népművelés, valamint a hagyományos játékok alkalmával is. A tanterület gyakran rendez ünnepséget, színelőadásokat, melyeknek szereplői közelebbi kapcsolatba kerülnek egymással nemcsak az iskolán belül, hanem azon kívül is.

Szünetben az iskola udvarán, máskor a kiserdőben vagy a falu közepén a Piac-téren játszanak a gyerekek. Kevés helyen lehetne annyi gyermekjátékot leírni, mint az új faluban, ahova minden tanya elhozta a maga hagyománykincsét. Ez az anyag most megy keresztül az átadás-átvétel szigorú rostáján, az egységessé alakulás ritkán megfigyelhető folyamatán, hogy aztán kialakuljon ebből az egész falu egységes népi műveltsége. A számos gyermekjáték közül (Repül velem egy madárka; Libapásztor; Hiss ki libám a rétre; Csúnya mama; Körben áll egy kislányka stb.) bemutatunk kettőt, hogy jellemezzük vele azt a néphagyomány-anyagot, melyre most épül rá a falu szocialista kultúrája.

1. Lóra csikós, lóra. (Szenderák Margit, 15 éves, volt györgytarlóí dohános lányának szavaival.)

»Tizenhárman, vagy huszonhárman játsszák, úgy hogy páratlanok legyenek. Csak lányok. Körbe állnak, és elkezdik dalolni:

Ez élet, gyöngy élet
Ennél szebb nem lehet.
Az életem katona lett,
De én arról nem tehetek,
Lóra csikós, lóra.
Lóra csikós, lóra,
Hatot üt az óra.
Akinek nincs párja,
A lesz a gunárja.

Mindenki fog magának egy párt és akinek nem jut, az beáll a kör közepibe. Még egyszer kezdjük előlről és ha megint nem marad párja, megint ő áll a kör közepibe. Nem csinál semmit, csak áll és szemeli, hogy kit fog megkapni.

A hagyomány alakulására, mai átformálódására jellemző az adatközlő anyja, özv. Szenderák Mihályné (55 éves) közlése, mely szerint az ő gyermekkorában a játék vége teljesebb volt:

»Ezt a játékot gyerekkoromban mink is játszottuk, de másként. Mink a végén így mondtuk:

Lóra csikós, lóra,
Hatot üt az óra.
Megölelném ezt a kislányt,
Ha ő azt akarja.

Mikor mindenki talált párt, és egy maradt magába, körbefogóztunk, a páratlan a gunár középre állt. Akkor még ezt mondtuk:

Gunár, gunár, liba gunár,
gunár a teteje.
Akinek nincs párja,
A lesz a gunárja.

2. Csillag Boris. (Adatközlő: mint előbb.)

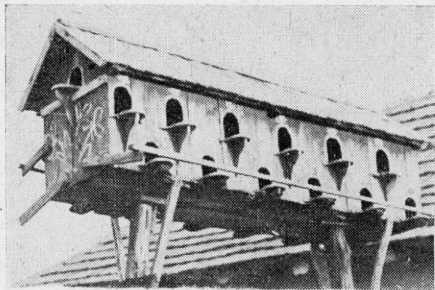
»Tíz, tizenkét lány játssza. Felálljunk körbe, egy a kör közepin marad, és elkezdik dalolni az egész: Csillag Boris... Közbe vesz magának egy párt és a kettő táncol a kör közepibe. Mikor a vége fele odaérnek, hogy: szállj ki már te kislány, elég volt már... , akkor az a lány, amelyik először ment a

kör közepibe, annak a nevit kiéneklik : Nincs a csikónak csengője, nincs Jolánnak szeretője . . . A pár forgolódik és Jolán kijön, a másik meg bent marad.

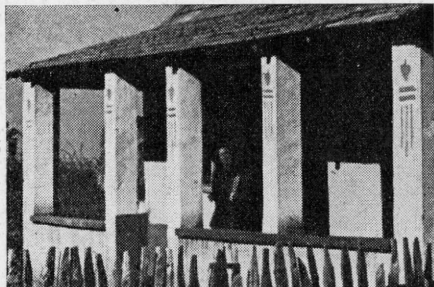
Csillag Boris, tudom a nevedet,
Érted vagyok halálos beteged.
Vesd rám rózsám fekete szemedet,
Hagy tudjam meg, szeretsz-e engemet.
Én az uram nem szeretem,
Még a csókját sem kedvelem.
Férfiú csók illet éngem,
Barna legény szeret éngem.
Bár szeretne, bár elvenne,
Bár piros papucsot venne.
Arany láncot tizenkettőt,
Három aranyos fejkendőt.
Három háznál hat kemence,
Körü járom, még sincs este.
Ha nincs este, van menyecske,
Eszem kincsem, teremtette.
A regement katonája, hej de cifra,
Benne forog ez a kislány, hej de nyalka.
Hej, libu-libuskám,
Szállj ki már te kislány,
Elég volt már.
Nincs a csikónak csengője,
Nincs Jolánnak szeretője.
Lesz a csikónak csengője,
Lesz Jolánnak szeretője.«

Szenderák Mihályné szerint a játék szövege és dallama az ő gyakorlatukhoz viszonyítva nem változott.

Így megy tehát át a hagyomány a falu közkincsévé : hol változatlanul, hol pedig — és ez a gyakoribb, megváltozott, átalakított formában. És ez a folyamat más területen is megfigyelhető. Az ó-év utolsó napján volt

57. Pirosra festett galambdúce,
rajta fehér virágdíszek

58. Lénárt Józsefné tornáca piros
szívvel és zászlóval

szokás a szűzgulya-fordítás, melyben csaknem az egész cselédség résztvett. Ma ez a szokás a gyerekek kezén él tovább és az uraság helyett az egész falu újjagdáihoz elmennek, végigjárják a falut. Új szokások is bukkannak fel,

amelyek nem mindig találnak követőkre. Az egyik család pl. *behozta* azt, hogy pünkösdkor tölgyfagallyakkal akasztja tele a ház mennyezetét, vagyis padlását. Értésülésünk szerint eddig ezt a szokást csak kevesen utánozták. A névnap dallamos és verses köszöntések tovább folynak, de a gyerekek névnapjára már nem vallásos érmeckét, hanem köztársasági címerrel díszített nyakláncot vesz az anya.

Az új, szocialista ünnepek a falu gyakorlatában az egész lakosság ünnepei lettek, ahol egészségesen kapcsolódik össze az új szokás a régi hagyománnyal. 1952. május elsején díszkaput állítottak a piactéren, ahol ünnepséget tartottak. Az ünnepség lezajlása után a lakosság 90%-a kivonult a kiserdőbe, ahol majálist rendeztek. Gondoskodtak italról is, ott szórakozott egész nap a falu népe. Daloltak, beszélgettek, a jóízű mesélők körül csoportosultak. Tánc is volt, de nem színlelőadásszerűen, hanem *jókedvűleg* maguktól járták. Id. Bokori Sándor verbungot, id. Szilágyi György, Forgony Barna és id. Kovács Sándor kanasztáncot mutattak be. De nemcsak az idősek, hanem a fiatalok is járják még a régi, *magyar* táncokat. Balog József is csapásolt és az egész falu bámulatára az ötéves Zivák fiú is, akit az apja tanít a régi táncokra és nótákra.

Az új ember, az új gondolkodásmód, az embereknek egymáshoz és az államhoz való új viszonyulása a népművészet területén is jelentkezőben van. Az uradalmi cselédség életkörülményeinek leírásánál megemlékeztünk azokról az erőkről, amelyek gátolták a népi művészet érvényrejutását. A felszabadulás óta eltelt nyolc esztendő — úgy látszik — még nem tudta felszínre hozni a rejtett tehetségeket, de már találkozunk olyan megnyilatkozásokkal, amelyek utalnak erre a folyamatra. Id. Balog István verseket ír, melyekben kifejezésre jut a múlt és a jelen közötti nagy különbség, láthatni piros alapon fehér virágokkal és levelekkel kifestett galambducot, ifj. Volom Péter (sz. 1931.) faragványokat készít. 1950-ben a sárospataki községi tanácsnak ajándékozott egy búzakalászból és szalmából font »koszorút«, ami egy típusházat ábrázolt, a tetején ótágú csillaggal. Lénárt Jánosné, idősebb volt láplói cselédasszony maga díszítette a tornác lábait. A fehérre meszelt falra sárból emblémákat ragasztott: felülre szívet, alája két vízszintes és legalulra három függőleges vonalat. A díszítést pirossal festette be. Lénártné szerint a díszítmény »a demokrácia pirosságát« jeleníti meg. A szív és alatta a zászló (a vonalak) arra utalnak, hogy a ház tulajdonosa hálás a demokráciának azért, hogy házat építhetett magának.

Az irodalmi műveltség terjedésének nincsenek meg már azok a korlátai, melyekről a múlt rendszer viszonyaival kapcsolatban írtunk. Bizonyítja ezt az, hogy a faluban tizennyolc rádió van és szép számmal járnak újságok és képeslapok is: 14 Szabad Nép, 27 Szabad Föld, 7 Nők Lapja, 1 Észak-magyarország, 1 Tartós Békéért és Népi Demokráciáért, 2 Rádió Újság, 40 Állami Gazdaság, 1 Béke és Szabadság. Jelentős az előfizetésen kívüli árusítás is: a Pajtás, Ludas Matyi, Kis Dobos és Úttörő című lapokból kb. 100 példány fogy el havonta. A falunak kultúrcsoportja is van, amely mint színjátszócsoporthoz alakult 1948-ban Györgytarló tanyán és azóta is működik. Nemcsak a tanyán és az új faluban szerepelnek, hanem játszottak már a környék falvaiban is.

3. Az 1953. évi tervek

1953-ban megalakul a Tanács, a már kész tanácsolházat átadják rendelkezésükre. Március hóban befejeződik az iskola és a tanítói lakás építése. Épül még ezeken kívül: orvoslakás, szülésznői lakás, a tanácsolház mellé két szolgálati

lakás, bölcsőde és üzlethelyiség. Bevezetik a villanyt. A régi Györgytarló tanyától már kiépítették a kövesutat a Borsós tanyáig, 1953-ban ennek építését folytatják, bekötik a kenézlő-sárospataki országútba. A faluban kikövezik a járdákat és újra kezdik a fásítást, amelyet a múlt évi szárazság sikertelenné tett. Az utcákon a járda mellé minden nyolc méterre egy gesztenyefát ültetnek, a piacteret parkírozzák. A tervek szerint gyepek és virágágyások lesznek a piactéren, két gyerekhinta, középen pedig gesztenyefák, melyek elhelyezése az ötágú csillag körvonalait fogja követni.²⁰

V. Következtetések

Vizsgálataink eredményeképpen az alábbi következtetéseket tartjuk érdemesnek megemlíteni:

1. A tanulmány tárgya két dologra hívja fel a figyelmet: a szocializmus építésének idején végbemenő változások vizsgálatára, és a volt uradalmi cselédség néprajzának kutatására. Az előbbi, napjainkban végbemenő döntő fontosságú folyamat vizsgálata csak most, az utóbbi évek során vált időszerűvé, amit a néprajztudomány vezető káderei idejekorán felismertek, és ma már külön munkaközösség foglalkozik ezekkel a kérdésekkel.²¹ Mulasztásaink vannak azonban a másik területen abban, hogy az uradalmi cselédség néprajzi kutatását elhanyagoltuk. Köztudomású, hogy a társadalom fejlődésének történetéhez bő anyagot szolgáltatnak nemcsak a »természeti népek«, hanem az elnyomott társadalmi osztályok életkörülményei is.²² Hogy ez Magyarországon mennyire helytálló, bizonyítják többek között a dolgozatunkban itt-ott felbukkanó archaikus jelenségek is, mint pl. a burgyá, az ősi cselédház, és a cselédek munkájának hajdani kihasználási módja. Szükségesnek tartjuk megjegyezni, hogy ebben a tárgykörben adatközlőinket egyáltalán nem merítettük ki, ennek az anyagnak részletesebb felgyűjtése nem fért volna be a jelen dolgozat keretei közé. Az uradalmi cselédség beható néprajzi vizsgálata más területen is jó eredményeket hozhat. Folklor-anyaguk általában gazdagabb a megszokottnál, amit indokol az, hogy a cselédek sokszor az ország különböző etnikai csoportjaiból kerültek egy közösségbe, ahová mindenki elhozta a maga faluja hagyományait és a fentiekből következően konzervatív módon őrizte is azokat. A magyar szocialista kultúra kialakításában jelentős szerepet játszhat a volt uradalmi cselédek hagyományainak felhasználása. Ehhez azonban szükséges az, hogy a jövőben intenzívebben foglalkozzunk velük.

2. A gyűjtés, majd a feldolgozás ideje alatt foglalkoztatott bennünket az a kérdés, hogy a különböző etnikai területekről egybeverődött népesség mennyiben fogja az új község települési képének kialakításában saját, sokszor egymástól elütő etnikai örökségét érvényesíteni. Közlebről: a palóc, vagy a hegyközi, vagy a bodrogközi stb. etnikai csoportokból ideszármazott egyedek a telek vagy a házbelső berendezésében, az egyes gazdasági épületek formájában, a tüzelőberendezés formájában és elhelyezésében követték-e a szülőföld hagyományos szabályait. Erre a kérdésre az anyagból nem sikerült kielégítő feleletet kapnunk. Ennek oka egyrészt az, hogy olyan mértékű volt ezen a téren az irányítás, hogy alig volt lehetőség önálló elgondolások megvalósítására; másrészt pedig megfigyelhető volt az egyes berendezések átmeneti

²⁰ *íj. Szilágyi György* helyi MDP titkár adatai.

²¹ Termelőszövetkezeti Munkaközösség célkitűzéseire l. *Balassa I.*: i. m.

²² V. ö. M. N. II. kiad. I. k. 11–12.

jellege, a végleges elrendeződés tehát még csak most van folyamatban. (Ideiglenes istállók, kemencék helyének és formájának küszöbön álló módosítása, több telken még nem is állnak gazdasági épületek stb.) A ház belső rendjének megfigyelését zavarta nemcsak az, hogy a falnedvesség miatt a bútorok elhelyezése ideiglenes, hanem az is, hogy a cselédlakás egyetlen szobájának bútorai egyelőre még nem töltik ki minden családnál a típusház három helyiségét és sok helyen ez az oka a szoba és a konyha közötti téli-nyári vándorlásnak.

3. Megfigyeléseinknek egyik szempontja az volt, hogy az egész életében önállóan, kész körülmények közé behelyezkedő és állandóan csak parancsra dolgozó uradalmi cseléd tudott-e a maga gazdája lenni, tudott-e élni a szabadsággal. Erre a kérdésre gyűjtött anyagunk határozott igennel felelt. Az a cseléd, akinek nagyszámú családja és bútorai, szerszámai egyetlen szűk helyiségbe voltak bezúfolva, akinek »gazdasági épületei« burgye- és pecu-féle helyiségek-ből álltak, pártunk és kormányunk támogatásával olyan falut épített magának, melynek egésze és részletei nem viselik magukon a tapasztalatlanság nyomait. A felsőbb szervek segítő támogatása azonban csak nagy vonalakban érvényesült. A részletkérdések megoldása minden építetőnek egyéni feladata volt, melyet saját erejéből kellett kiviteleznie. Ebben a cselekedetben döntő szerepe volt az egyes ritka, már falusi közösségben élt egyedek tapasztalatainak átvétele mellett az egyéni találékonyságnak, amely nemcsak a telek és házbelső kialakításában, hanem már a juttatott föld művelésének megindításakor is jelentkezett.

4. Végül kitérünk még egy jelenségre, amely az új falu lakóival való hosszabb érintkezés után nem kerülheti el a figyelmet: az új község még egy lépést sem tett a szocialista mezőgazdasági rendszer felé. Meglepő tünet ez annak ismeretében, hogy a faluban egyetlen kulák sincs, mert mindenki földhözjuttatott és a lakosság kétségtelenül nem reakciós, mert a múlt és jelen közötti nagy különbség önmagában is lehetetlenné teszi ezt. Mi tehát mégis az oka annak, hogy az új faluban még nem alakult termelőszövetkezet?

Ennek egyik okát az emberek egymás iránti bizalmatlanságában látjuk. A bizalmatlanság gyökereit még az uradalmi időkben kell keresnünk, amikor az uradalom tervszerűen cserélgette a munkásokat, hogy az ellenállást ezzel is gyengítse, a szervezkedési lehetőséget ilyen formában is csökkentse. Az emberek egymáshoz való viszonya más volt a tanyán, mint a falvakban, ahol az emberek születésüktől halálukig ismerték egymást, mindenki tudta, hogy mit ér a másik. A tanyai cselédek csak néhány évig éltek egy közösségben azután mehettek új uradalomba, új körülmények közé. Ez a rövid idő nem volt elég arra, hogy kiismerjék egymást (kevés kivétellel), mindenki félt attól, hogy a másik meglopja, vagy beárulja az ispánnak. Hozzájárult még ehhez az állandó bizonytalanság érzése is: senki sem tudhatta, hogy megmarad-e a következő esztendőben.

Ez a bizalmatlanság még az új falu lakosai között sem szűnt meg. Egyrészt mint a múlt átkos öröksége, egy belenevelkedett habitus él tovább, másrészt pedig a letelepülés utáni hibrid állapot különösen kedvez újjáéledésének. Az egyes tanyák lakossága már legalább tíz éve együtt élt, a szomszédai baráti kapcsolatok elmélyültek közöttük: megkezdődött egy közösség kialakulása. Az új faluba település ezt a folyamatot egyidőre megakasztotta. Új, szomszédosságok születtek, melyekben sokszor még az egy tanyából valók között sem volt meg az egyetértés, de különösen kiélesedett a helyzet akkor, ha külön-

böző tanyaiak kerültek egymás szomszédságába. A közösségi szellem kialakulásának nehézségeiről már fentebb szoltunk, itt még csak annyit teszünk hozzá, hogy újra megindultak a lopások is, mint az uradalmi tanya szellemének visszaidézői.

A másik ok: a politikai, közgazdasági kérdésekben való járatlanság, amely az oktatás, az agitáció elégtelenségéből adódik. A gyűjtőmunka során számtalan olyan véleményt hallottunk, amely nem tudott különbséget tenni az uradalom és a termelőszövetkezet «közös» gazdálkodása között. A termelőszövetkezetbe való belépésben az uradalmi állapotokhoz hasonló helyzet visszaállítását látják, amitől valamennyien félnek. A rendszeresen folyó pártoktatás eredményeként vannak, akik hajlandók lennének az első szövetkezetet megalakítani, de náluk is észrevehető a bizonytalanság, az ingadozás, mert többen vannak azok, akik a jövőbeli tagokkal szemben való bizalmatlanságot és egyéb kételyeiket hangoztatva lebeszélnek egymást ilyen irányú terveikről.

Az új falu tehát ahhoz, hogy szocialista községgé alakuljon, két feladat előtt áll még: egymás megismerésével, az emberek összeszokásával valódi faluközösséggé kell alakulnia; és hatékonyabb népnevelő munka segítségével tanulással, ismeretek szerzésével el kell jutnia arra a fokra, melyet a szocializmus építésének mai szakaszán a kultúrforradalom célkitűzései megkövetelnek. Ezekkel a feladatokkal kell majd a közeljövőben megalakuló tanácsszervezetnek megbirkóznia.

Bakó Ferenc

ОБРАЗОВАНИЕ ХУТОРСКОГО ЦЕНТРА В ДЬЕРДЪТАРЛО

В северо-восточной части Венгрии, за околицей большого села Шарошпатак, в 1952-ом году закончили постройку одного нового села. Население села состоит из бывших батраков пяти усадеб, ликвидированных в 1945-ом году.

Первая часть очерка, после исторического и географического обозрения, знакомит нас с жилищными и культурными условиями батраков до 1945-го года, когда и батраки этих усадеб влачили жалкое существование. В прошлом четыре, а позже две семьи располагали одной кухней, 8—10 человек жили в одной тесной, антигигиеничной комнате. Каждый батрак должен был сам пристроить к дому примитивные дворовые постройки. Говоря о хозяйственных постройках на этих поместных хуторах, очерк знакомит нас с работой и подходящими условиями батраков. При тогдашних хозяйственных и общественных условиях литературная культура не доходила до них. Они жили традиционной крестьянской жизнью, их крестьянская культура является, однако, чрезвычайно богатой и красочной ввиду того, что здесь заселившиеся батраки, принесли с собой свои традиции с различных концов страны, из разнообразных этнических групп. Особенно обращают на себя внимание трудовые игры, которыми очерк подробно занимается.

В 1945-ом году усадьбы размежывались государством, и бывшие батраки получили землю. В последующей части очерка рассказывается о том, как бывшие батраки начали хозяйствовать, как они построили себе новые квартиры под руководством Венгерской партии трудящихся при всесторонней поддержке государства. Описание постройки одного дома отражает все фазы построения села, начиная с отмежевания участков земли вплоть до сооружения дворовых построек. В описании постройки подчеркиваются индивидуальные инициативы, модификации.

В конце очерка изложены сегодняшние условия. Ни село ни улицы не имеют официального названия. Таким образом названия возникают сами по себе. Сооружения на отдельных участках земли существенно не отличаются друг от друга, зато внутренняя обстановка домов расходится. Запланированные по инженерным чертежам стандартные дома в большинстве случаев переустроены строителями. Большинство этих пере-

устройств касается сений. Дворовые здания были построены, чаще всего, по собственным соображениям. Известное число общественных зданий уже достроено, остальные же еще строятся или только планируются.

Культурные условия по сравнению с прошлым в значительной мере изменились. В селе имеется уже 18 радиоприемников, работает самодеятельная группа, развертывается народное искусство. Так процветает народный быт. Народные обычаи обогащаются новыми социалистическими праздниками, которые основываются на старых традициях.

DIE ENTFALTUNG DES GEHÖFTSZENTRUMS VON GYÖRGYTARLÓ

In Nordostungarn, im Gebiete der Stadt Sárospatak, wurde 1952 die Gestaltung einer neuen Gemeinde vollzogen. Die Einwohnerschaft dieser Gemeinde bildete die einstige Knechtschaft des Gutes. Vor 1945 wohnten die Knechte auf diesen Gütern im allgemeinen unter elendigen Verhältnissen. Einst teilten 4, später 2 Familien eine gemeinsame Küche, und 8 bis 10 Personen wohnten in derselben Stube. Ein jeder Knecht baute primitive Nebengebäude zu der ihm zugewiesenen Wohnung. Die Charakterisierung der Nebengebäude des Gutsgehöftes führt den Verfasser zur Darlegung der Arbeitskreise und Erwerbverhältnisse der zu verschiedenen Arbeiten angewandten Knechtschaft. Diese armen Leute konnten zu keiner Bildung kommen unter den wirtschaftlichen und gesellschaftlichen Verhältnissen der feudal-kapitalistischen Zeit. Sie pflegten nur das traditionelle bäuerliche Kulturgut, das bei ihnen ungemein bunt und reich erscheint, da ja die Knechte, aus den verschiedensten Gegenden Ungarns angesiedelt, die kulturellen Traditionen ihrer ethnischen Gruppen mit sich brachten. Eine besondere Mannigfaltigkeit erweisen ihre Arbeitsspiele, welche in diesem Aufsatz ausführlich besprochen werden.

Im Jahre 1945 löste der Staat die Herrschaftsgüter auf; die vormaligen Knechte erhielten alle ein Stück Acker. Der zweite Teil des Aufsatzes führt uns vor, wie die einstige Knechtschaft die Bestellung der eigenen Felder begann, und wie sie sich unter der Leitung der Ungarischen Kommunistischen Partei, mit der Unterstützung des Staates, neue Wohnungen baute. Die Schilderung der Bauarbeiten eines solchen Hauses illustriert die einzelnen Momente des Aufbaues des Dorfes selbst, von der Zuteilung des Grundstückes an, bis zur Fertigstellung der Nebengebäude. Bei der Schilderung der Bauarbeiten liegt der Akzent auf den Initiativen und Abänderungen der einzelnen Neubauern.

Der Schlussteil des Aufsatzes beschreibt die gegenwärtigen Zustände. Weder das Dorf, noch die einzelnen Gassen haben bisher offizielle Namen erhalten, so dass sich ihre Benennungen spontan ergaben. Was die äussere Anordnung der Grundstücke betrifft, erweist diese geringe Unterschiede auf, dagegen entspricht die Gestaltung der Innenräume ziemlich verschiedenartigen Bedürfnissen. Die nach Architektenprojekten gebauten Einheitshäuser wurden von den Insassen meistens etwas umgebaut. Die bedeutendsten Umgestaltungen erfuhr der offene Flur. Die Nebengebäude sind meist eigenhändig, nach persönlicher Vorstellung gebaut worden. Es existieren schon einige öffentliche Gebäude, an anderen wiederum arbeitet man eben, zu wieder anderen hat man zur Zeit nur den Plan fertig. — Auch die kulturellen Verhältnisse sind vielfach anders, als früher. Es gibt schon 18 Radioapparate im Dorfe, es kommen mehrere Zeitungen, auch die Kulturgruppe betätigt sich und die Volkskunst befindet sich im Gedeihen. Die Volksgebräuche sind vermehrt durch die Übernahme der neuen sozialistischen Festtage, die auf alten Traditionen fussen.

Der Schlussteil des Aufsatzes beschreibt die gegenwärtigen Zustände. Weder das Dorf, noch die einzelnen Gassen haben bisher offizielle Namen erhalten, so dass sich ihre Benennungen spontan ergaben. Was die äussere Anordnung der Grundstücke betrifft, erweist diese geringe Unterschiede auf, dagegen entspricht die Gestaltung der Innenräume ziemlich verschiedenartigen Bedürfnissen. Die nach Architektenprojekten gebauten Einheitshäuser wurden von den Insassen meistens etwas umgebaut. Die bedeutendsten Umgestaltungen erfuhr der offene Flur. Die Nebengebäude sind meist eigenhändig, nach persönlicher Vorstellung gebaut worden. Es existieren schon einige öffentliche Gebäude, an anderen wiederum arbeitet man eben, zu wieder anderen hat man zur Zeit nur den Plan fertig. — Auch die kulturellen Verhältnisse sind vielfach anders, als früher. Es gibt schon 18 Radioapparate im Dorfe, es kommen mehrere Zeitungen, auch die Kulturgruppe betätigt sich und die Volkskunst befindet sich im Gedeihen. Die Volksgebräuche sind vermehrt durch die Übernahme der neuen sozialistischen Festtage, die auf alten Traditionen fussen.

A képmutogatás kérdéséhez

A képmutogatásra vonatkozólag aránylag kevés magyar anyag áll rendelkezésünkre. Az érdekes kultúrjelenség iránti érdeklődés is csak Arany ismert balladájának megjelenése után¹ a ballada tárgy történeti, tehát irodalmi vonatkozásában indult meg. Tolnai két cikket is szentel a problémának² és Naumann után ismerteti a képmutogatás leírását, kialakulását, célját és közli a fellelhető magyar irodalmi vonatkozásokat.³ De ugyanakkor a néprajzosok felé is követelményt állít fel: ⁴ »... feltétlenül szükséges, hogy emlékeiket gyűjtsük, a vidéken talán még fel-felbukkanó képviselőiről biztos feljegyzéseket tegyünk; a Néprajzi Múzeumnak is meg kellene mentenie legalább egy-két ilyen ponyvát az utókor számára.« Jóval később, a Népünk és Nyelvünk 1934. évfolyamában Viski — ki már 1919-ben megjelent »Arany népe« című könyvében a képmutogatás jó leírását adja⁵ — végre eredeti képmutogatói képet és hozzávaló szöveget közöl.⁶ Az ismertetett kép azóta is a Néprajzi Múzeumban van, a vele kapcsolatos szöveget azonban nem eredeti lenyomatában sikerült megmenteni, hanem csak hallomás után jegyezte fel dallamával együtt Gönyey Sándor.⁷ A kérdés ezzel nyugvópontra is jutott és lényegében helyes eredménnyel: a képmutogatásnak nálunk nem volt nagy jelentősége; a szövegek idegenszerűek és a terjesztés legtöbbször idegen eredetű. Tolnai pl. így emlékezik vissza az Arad környékén ismert képmutogatóra: ⁸ »A mult század utolsó évtizedeiben magam is gyakran láttam képmutogatót Arad s a környező falvak vásárain. Éveken át mindig ugyanaz a képmutogató jelent meg, hozva a legújabb rémhistóriákat, legtöbbször *soha* meg nem történt, vagy inkább *mindig* megtörténhető borzalmas gyilkosságokat s egyebeket. Vásznán 6—9 mezőre osztva mutogatta pálcával a jeleneteket, minden versszakhoz más-mást, közben felesége nyekeregtette a kintornát; »előadás« után nyomtatva árulta a szöveget, de egyéb nótás és ponyvafüzetet is. Mi gyerekek

¹ A képmutogató. 1900-ban közltek először nyomtatásban *Arany* hagyatékából.

² *Tolnai Vilmos*: Arany Képmutogatójának személyes vonatkozásai. Irodalomtörténet. V. 167. U. a.: A »képmutogató« eredete. Ethn. XXXII (1921), 109. — V. ö. *Elek Oszkár*: Arany János »Képmutogató«-járól. Irodalomtörténet. V. 291.

³ *Jókai* is említi a »A hajdani »hangos« Budapest« c. cikkében az Auróra 1900. februári számában: »Ez a jelenet is elmúlik, szabad tér marad a verklisnek az utcán, aki felesége éneklése mellett nagy viaszkosvászonról magyarázza a legújabb hírhedt gyilkosságot a kíváncsi közönségnek...«

⁴ *Tolnai Vilmos*: A »képmutogató« eredete. Ethn. XXXII (1921), 113.

⁵ *Viski Károly*: Arany népe. Nagyvárad 1918. 14.

⁶ U. a.: A képmutogató. Népünk és Nyelvünk. 1934. 177.

⁷ V. ö. *Tolnai Vilmos*: A faragószék nótája. Ethn. XLI (1930), 204; *Triebnig-Pirkhert*: A faragószék nótájához. Ethn. XLV (1934), 77.

⁸ *Tolnai Vilmos*: A »képmutogató« eredete. Ethn. XXXII (1921), 111.

talián-nak mondtuk kecskeszakálla miatt, bár kiejtése szerint inkább német lehetett. «Az a tény, hogy a képmutogató idegen és a Viskitől közölt szövegek is rossz magyarságúak, azonnal azt tételezi fel, hogy nálunk a képmutogatás jelentősége nem volt nagy. Viski ugyan említett cikkében,⁹ mikor arról beszél, hogy a képet litografálva sokszorosították, tulajdonképpen azt pendíti meg, hogy a több példányban készült képnek el nem hanyagolható tömeghatása is lehetett, még ha idegen is volt a terjesztő.

Hogy most a kérdéssel újból foglalkozunk, annak az az oka, hogy paraszti história-kutatásunk során képmutogató-szöveget sikerült felfedeznünk, és szükségesnek mutatkozik az új adatokat az eddigi eredményekkel összevetni, és, ha röviden is, a paraszti históriákkal való kapcsolatra utalni.

A képmutogatást ugyan Viski és főképpen Naumann nyomán Tolnai¹⁰ részletesen ismertette fent említett cikkében, mégsem árt azonban, ha röviden mi is összefoglaljuk a képmutogató előadásának módjára és a műfaj kialakulására vonatkozó kutatások eredményeit.

A képmutogatás nem valami különleges népi kultúrjelenség, önmagában álló érdekes szokás, hanem a képmutogatónál nagy számban található rölapok terjesztésének egyik hatásos eszköze. E szövegek két részből állanak: az első rész, amelyik próza, részletesen ismerteti egy-egy eseményt; a második pedig, amelyik az eseményt összefoglaló pár strófás vers, a képmutogató énekszövegéül szolgál. A szövegben leírt eseményt ezenkívül egy nagyobb vászonlapra festett képsorozaton is ábrázolták, amint azt pl. a Viskitől közölt kép is mutatja.¹¹ E kép egyes kockái megegyeztek a nyomtatvány vers-részének strófaival: tulajdonképpen az egyes strófák mozzanatainak ábrázolására szolgáltak.

A képmutogató aztán a képpel, nyomtatvánnyal és legtöbbször egy ócska zeneszerszámmal, verklivel, hegedűvel, vagy ahogy Viski mondja, nálunk dudával¹², népes helyeken, vásárokon, búcsún, templom előtt — de itt is a legszembeötlőbb részen — helyezkedett el: képét valamilyen állványra, bódéra templomoldalra akasztotta, s eléje kis széket vagy alacsony pódiumot tett, hogy ráállva ő is kiemelkedjék a tömegből; szövegeit pedig egy kis asztalkára, vagy le a földre, ponyvára teregette. A képmutogató különben sohasem volt egyedül: legtöbbször egy család »dolgozott« együtt: férfi, asszony és esetleg a gyerekek.

Mikor aztán elérkezett az alkalmas pillanat, pl. a vásárba gyűlt a nép, vagy a templomból jöttek kifelé, megkezdődött »az előadás«. A csoport jóhangú tagja rázendített az énekre — mely a nyomtatványokban is olvasható volt — s közben a pódiumon állva, hosszú pálcával mutogatta a felakasztott képen a történetnek azt a részét, amit éppen énekelt; a másik »kezelte« a verklit, vagy hegedűt, s ha volt egy harmadik is, az a nyomtatványokra vigyázott és ha kérték, adott belőlük.

⁹ *Viski Károly*: A képmutogató. Népünk és Nyelvünk. 1934. 182.

¹⁰ Lásd idézett cikkét az Ethnographiában. — V. ö. *Hans Naumann*: Studien über dem Bänkelgesang. Zeitschrift des Vereins für Volkskunde. 1921. 1–21. — Zeitungen und Relationen des XV. bis XVIII. Jahrhunderts, mit einer Einleitung von dr. *Karl D'Ester*. Katalog 89. — *Jacques Rosenthal*: Buch und Kunstantiquariat. München. Bevezető. — *Karl Schlottenloher*: Flugblatt und Zeitung. Berlin 1922. 152–190. — *Weller*: Die ersten deutschen Zeitungen. Tübingen. 1872. — *Benda Kálmán*: A törökkor német újságirodalma Bp. 1942.

¹¹ *Viski Károly*: i. m. 183.

¹² *Viski Károly*: Arany népe. 14.

Az énekszóra és a látványosságra természetesen gyűlt a nép, annál is inkább, mert az, amit az előadó énekelt, mindig valami új, szenzációs, sokszor borzalmas vagy megható esemény volt: rablógyilkosság, szerencsétlenség, csapás stb., mindaz tehát, mi közel s távol megtörtént, vagy megtörténhetett, s aminek a híréért egyébként is megtudták volna. De itt még »frissiben érték« és azonkívül az énekes előadás és a képszerű bemutatás megkapó formájában. Mikor az »előadás« végére ért — mely, mint látjuk, csak csalétek volt a tömeg toborzására — az előadó felhívta a közönség figyelmét, hogy a hallott eseményt bővebben is olvashatják, ha akarják: csak meg kell vásárolni a nála kapható kis füzetet, mely nem is drága, egy-két krajcár. Ebben az ének is megtalálható, — ha valakinek az is tetszenék. Ilyenkor folyt tehát a szöveg-eladás, a vásár.

Közben pedig, különösen vásárban, új tömeg sodródott és ennek újból elő lehetett adni az éneket. Ha pedig több »garnitúra« volt, azaz több kép és hozzávaló szöveg, akkor a képmutogató rátérhetett a következő esemény »előadására«. Bár úgy szokott lenni, hogy egy-egy napnak, vásári alkalomnak mindig megvolt az új híre, egy-egy nagy száma, amely az illető alkalommal aztán szenzációként hatott. Mikor aztán a társas alkalomnak, a vásárnak, búcsúnak, templomelőtti gyülekezésnek vége lett, a képmutogató is szedhette a sátorfáját és új előadási alkalom után nézhetett: új vásárra, vagy búcsúra indulhatott. Ott aztán minden kezdődött előlről.

A híreket terjesztő röplapokat, az újságnak ezt a kezdeti formáját tehát addig, amíg a polgári fejlődés előre nem haladt és ki nem alakult az újságok időszakossága és terjesztői hálózata, az ilyenfajta röplapterjesztőnek, képmutogatónak kellett elhordania az olvasóhoz. E terjesztés azonban sokkal komplexebb, összetettebb jellegű volt és sokkal többet jelentett, mint a lapok egyszerű széthordása: a közönségnek egyúttal látványosságot, kulturális élményt is szolgáltatott. A vándorelet viszont lehetővé tette a képmutogatónak, hogy a fontos híreket összegyűjtse és aztán az anyagot vagy saját maga öntse formába, vagy átadja egy szövegírónak. Úgy látszik, hogy a képmutogatónak nem csupán egy-egy vásáron volt meg a külön helye, hanem egyes vidékeken is megvolt a maga meghatározott körzete, amelyet időnként bejárt. Nagyobb városokban természetesen, ahol a gyülekezési alkalmak, vásárok, piacok, búcsúk sűrűbben fordultak elő, mint pl. vidéken, ez a terjesztési körzet nagyon kicsinyre is összeszorulhatott és a képmutogató tevékenysége esetleg csak a városra korlátozódott. Itt tehetette meg különben a röplapkiadás is az első lépéseket a rendszeresség, az időszakosság felé.

A képmutogató tehát szövegterjesztő s előadó volt. »Kellékeit«: a szöveget, képet és a zeneszerszámot nem maga állította elő, hanem azok speciális készítőitől szerezte: a szöveget a nyomdásztól, a képet a festőtől, vagy később a litográfiai műhelyből és a hangszert a hangszerkészítőtől.¹³ Szövegeket ritkán saját maga is írt, általában azonban a nyomdásszal kapcsolatban lévő írástudó emberek, papok, nótáriusok, diákok, vagy éppen tudósok írták — főleg a XVI—XVII. században — vagy pedig a nyomdásznál éppen kéznél lévő alkalmi költők.¹⁴ Kezdetben nem egy népének, vagy históriás ének is került a röpla-

¹³ V. ö. *Naumann*: i. m. 1.

¹⁴ V. ö. *Paul Roth*: Die neuen Zeitungen in Deutschland im 15. und 16. Jahrhundert. Leipzig. 1914. 41—44.

pokba,¹⁵ később azonban a képmutogató szövegeknek elsősorban a »felső« irodalommal alakult ki kapcsolata.¹⁶ Magának a képmutogatásnak kialakulása a XVI–XVII. századra tehető,¹⁷ bár gyökerei, éppen a szóbeliséggel való kapcsolata révén egészen a XI–XII. századig nyúlnak.¹⁸ Nagyobb jelentősége addig volt, amíg ki nem alakult a rendszeres időközben megjelenő modern újság formája, és azoknál a rétegeknél, amelyek a polgári fejlődés átmeneti stádiumában éltek.

Magyarországon a röplapirodalom, mely, mint látjuk, alapja volt a képmutogatásnak, megindult már a XVI. században, azonban e század végén és a következő évszázadokban a sok háború, majd a szigorú cenzúra következtében fejlődése teljesen elakadt.¹⁹ A XVIII. század végén, illetve a XIX. század elején megindult ugyan a verses-nyomtatott hírterjesztés, azonban ekkorra már nálunk is ismertté vált — nyugati minták alapján — a rendszeresen megjelenő modern újság. Nem lehetett tehát nálunk e röplapirodalomnak olyan jelentősége, mint nyugaton, ahol ebből nőtt ki a hazai újság. A polgárosodó rétegeknél, igaz, nálunk is megvolt az átmeneti verses-nyomtatott hírközlés, azonban ezek formái nálunk lényegesen különböznek a korábbi, a XVI–XVII. századi nyugati, hasonló jellegű műfajoktól. Jellemző a mi ilyen természetű irodalmunkra, hogy elsősorban a polgárosodó paraszti rétegek, vagy a velük szorosan együtt élő falusi értelmiségiek tartják fenn, és ennélfogva az ő igényeikhez és műveltségükhöz is igazodik: hangjuk népibb és terjesztésmódjuk egyszerűbb. Ez a műfaj a paraszti história. Akad azonban nyoma a képmutogatásnak is — a bevezetőben szóltunk is róla, kik s hol gyűjtötték össze és közölték az erre vonatkozó adatokat. Egyedül szövegek nem maradtak ránk eredeti lenyomatban, helyesebben, a legutóbbi ideig nem kerültek elő. Nemrégiben azonban a Széchenyi Könyvtár ponyvagyűjteményében 14 darabot sikerült találnunk.²⁰ Ezeket szeretnénk a következőkben ismertetni. Meg kell még azt jegyezni, hogy e szövegeknek elsősorban az énekrészével foglalkozunk, mivel e révén kapcsolódhattak a hagyományokhoz és a képmutogatás műveleténél is ezeket használták fel.

E képmutogatószövegek címei a következők:

1. Irtóztató és hallatlan szülői gyilkolás, mely Hamilton városában, amerikai földrészén 1863-ik év január hó 6-kán történt. Pest 1864, Bucsánszky, 4°. 4 p.

2. Orbini rablóvezér és még más 25 rabló elfogatása Olaszországban. 116. szám. Pesten 1865, Bucsánszky, 8°. 8 p.

3. Seemüller Antal, a vitéz ausztriai katona Schleswig-Holsteinban. Az 1865-ki események. 117. szám. Pest 1865, Bucsánszky, 8°. 8 p.

¹⁵ V. ö. *Paul Roth* i. m. 8–9. — *Hubay Ilona*: Magyar vonatkozású röplapok, újságlapok, röpiratok az Országos Széchenyi Könyvtárban 1480–1718. Bp. 1948. XIII.

¹⁶ *P. Holzhausen*: Die Balladen und Romanze von ihrem ersten Auftreten in der deutschen Kunstichtung bis zu ihrer Ausbildung durch Bürger. Zeitschrift für deutsche Philologie. Bd. XV. (1930), 154. — v. ö. *Naumann* i. m. 11–18.

¹⁷ *Theodor Hampe*: Fahrende Leute in der deutschen Vergangenheit. Leipzig. 1902. Monographien zur deutschen Kulturgeschichte. Bd. X. 97–98. — *F. Brüggemann*: Bänkelsang und Singspiel vor Goethe. Leipzig. 1937. 8. Der grosse Herder... 1931. Bd. I. 1561. — *Richard Weiss*: Volkskunde der Schweiz. Zürich 1946. 295. — *Naumann* i. m. 3.

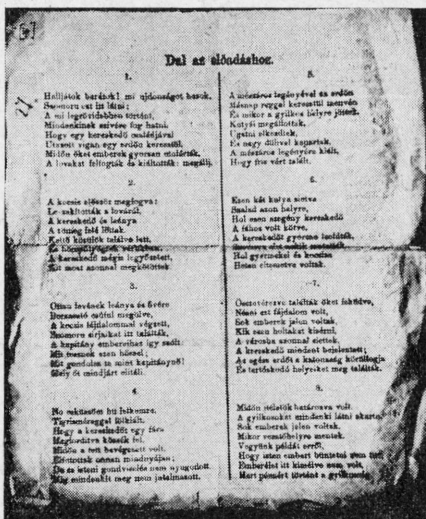
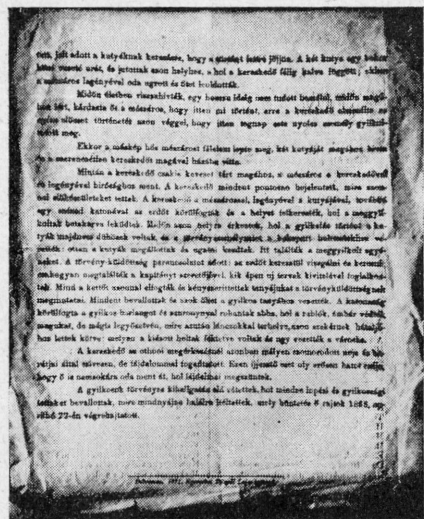
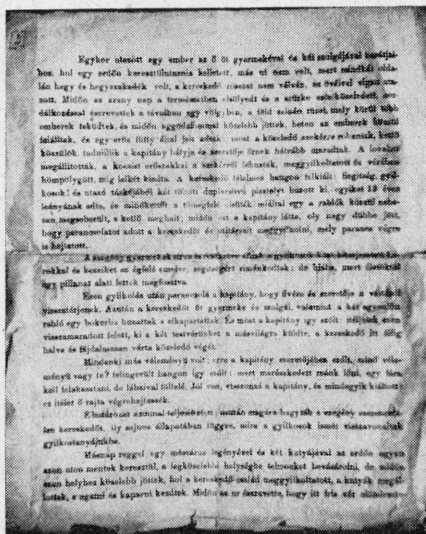
¹⁸ *O. Erich-R. Beißl*: Wörterbuch der deutschen Volkskunde. 45. — Schweizer Lexicon in sieben Bänden. Zürich 1945. 852–853 hasáb. — v. ö. *A. Becker*: Bänkelsang in der Pfalz. Volkskundliche Gaben John Meier zum 70. Geburtstag dargebracht. Berlin 1934. 20.

¹⁹ *Dezsényi Béla*: A magyar hírlapirodalom első százada. (1705–1807) Bp. 1941. 9, 14. stb.

²⁰ *Borzsák Istvánnak* szíves segítségéért ezúton is köszönetemet fejezem ki.

4. Az öt csudagyermek Franciaországban. 118. szám. Pest 1865, Bucsánszky, 8°. 8 p.

5. Valódi igaz és rettenetes esemény, mely Sziléziában Boroszló melletti egy faluban történt, midőn egy anyaség- és kétségbeesésből magát és öt gyermekét megölte. 120. szám. Pesten 1865, Bucsánszky, 8°. 8 p.

A 12. sz. képmutatószöveg fényképmásolata

6. Borzasztó esemény, elkövetett 13 haramia által, kik között Burg Ferenc nevű harambasa is volt. 121. szám. Pesten 1864, Bucsánszky, 4°. 4 p.

7. A felfedezettett bűn, vagy: Isten büntető igazságának új tanúsága. 123. szám. Pesten 1866, Bucsánszky, 8°. 8 p.

8. Rózsa Sándor híres rabló-vezér élete és elfogatása. 129. szám. Pesten 1866, Bucsánszky, 8°. 8 p.

9. Rettentő orv-rablógyilkosság, melyet Gréitbauer Antal gabonakereskedőn Z. Mihály és W. József Leobenben 1866. június 6-kán elkövetett. 134. szám. Pesten 1867, Bucsánszky, 4°. 4 p.

10. Rendkívüli történet, mely Dijon város mellett Franciaországban előadta magát, hol 13 rabló vezérökkel együtt hóhér keze által kivégeztetett és a büntetés 1866. január 4-én vitetett végbe. Pest 1866, Bucsánszky, 4°. 4 p.

11. Szomorú történet, mely Helvéthon Bern városában, 1864-dik évben január 13-dik napján történt, hol két óra alatt hét személy t. i. atya, anya és 5 gyermek életüket veszítették. Szeged 1865, Bába Imre, 4°. 4 p.

12. Rettentő gyilkossági történet, mely Stájerország közelében egy erdőben történt, hogy egy család 6 személyből, megtámadva, hol mind halállal végeztetett ki 1868. mártius 20-án. Debrecen 1871, Telegdy L. 4°. 4 p.

13. Valódi jelentés 25 tengeri rablók halálos ítéletéről és kivégeztetéséről, mely rájuk Riga városában, Oroszországban sokféle büntények és gyilkosságok miatt és mert ők több mind 100 hajóknak elsüllyedését a Livlandi tengerparton okozták, végrehajtatott. Debrecen 1871, Telegdy L. 4°. 4 p.

14. Leírása az orgyilkosok elítélésének és kivégeztésének Brassóban, kik Bukarestben Orescu Nikolaidi özvegyét és Cleopatra leányát megölték volt. Szeben é. n. Steinhäuser Tivadar örökösei, 4° 4 p.

A szövegek, amint látjuk 4, vagy 8-ad ívesek, 4-8 laposak. Címük hosszú, tartalmi ismertetésnek is beillő, egyiknél, másiknál a cím alatt kép is van. Mindegyik nyomtatvány két részből, egy prózai és egy verses részből áll, mint a fenti fényképmásolaton látjuk.

A legelső kérdés, amely felvetődik : honnét tudjuk, hogy e szövegek valóban képmutogató-szövegek : hiszen mi sosem láttuk ezek terjesztését s a hosszú cím és a kétrészség pl. más verses újságokra, így a históriákra is vonatkozhat. Legelőször tehát tisztáznunk kell a szövegek képmutogató-jellegét, illetve be kell bizonyítanunk, hogy miért is kell e szövegeket képmutogató-szövegeknek tekintenünk.

A fenti szenzációt ígérő címek, amelyek az újság funkcióról árulkodnak,²¹ és a szöveg kétrészsége, valóban vonatkozhat a históriákra is. Ha azonban a verseket közelebbről megvizsgáljuk, azonnal látjuk a különbséget. Míg a históriák ének-toldaléka bármilyen ének lehet, — rövid vagy hosszú, aszerint, hogy milyen vers volt éppen kéznél — s csak az a fontos, hogy ének legyen, — melyet a históriás a vásárbán énekelhet, — a képmutogató énekszövegét a megkötöttség jellemzi. Egyeznie kell strófaszámban is a mellékelt képpel, s azonkívül strófánként azt kell elmondania, amit az egyes képkockák ábrázolnak. Éppen ezért a képmutogatók strófái több eseményt közölnek, képszerűbbek, míg a históriások énekszövege megelégszik az egyszerű megindítással, s gyakran üres meditációkban, kántoros kesergésben vesz el. A következő két vers jó példa erre. Az első egy história énekszövege,²² a második pedig egy képmutogató szövegből való.²³

1. Miért, miért is hagyott el
Engemet az Úristen?
Oh! hogy tudtam ő ellene
Ilyen nagyon vétenem?

²¹ V. ö. Zeitungen und Relationen... VI. 1.

²² Kármán Mátyás a nagykatái rablógyilkos kivégzése Budapesten július hó 31-én. Tüzér Károly. Bp. ny. Bartalits Imre. 4 l. : Kármán Mátyás gyászdala.

²³ Rózsa Sándor híres rablóvezér elfogatása. 129. szám. Pesten 1866. Bucsánszky. 8°. 8. A 8. lapon : Ének.

A pénzszomjnak rút ördöge
Szállta meg a lelkemet,
Gyilkos lettem, akasztófa
Veszi el az életemet.

Te hű nőm, hő porontyaim
Oh! hagyjatok el engemet
Ne lássátok, hogy kisírtam
S vért könnyez a két szemem... stb.

2. Halljátok barátok! Mi újdonságot hozok
Szomorú ezt itt látni;
Ami legrövidebben történt
Mindenkinek szívére fog hatni
Hogy egy kereskedő családjával
Utazott vígan egy erdőn keresztül,
Midőn őket emberek gyorsan utólérték,
A lovakat felfogták és kiáltották: megállj!

A kocsis először megfogva:
Leszakították lováról,
A kereskedő és leánya
A tömeg felé lóttek.
Kettő közülök találva lett,
És hömpölyögtek vérükben,
A kereskedő mégis legyőzetett
Kit most azonnal megkötöttek.

Ottan levének leánya és fivére
Borzasztó csúful megölve,
A kocsis fájdalommal végzett,
Szomorú sírjaikat itt találták.
A kapitány embereihez így szólt:
Mit tesznek ezen hőssel;
Mit gondolsz te mint kapitánynő!
Mely öt mindjárt elítéli... stb.

De ha ez nem eléggé meggyőző, a szövegekből mást is kiolvashatunk; a prózai rész a legtöbb szövegénél szokatlanul tagolt: nagy hézagokkal van egy-egy szakasz elválasztva a másiktól. Ha ezeket összehasonlítjuk a verses résszel, azt tapasztaljuk, hogy egy, vagy esetleg két ilyen szakasz tartalmát adja egy-egy strofa. Hogy mennyire így van, azt az egyik szövegünk azzal is bizonyítja, hogy az egyes szakaszok után útmutatásként zárójelben azt is közli, hogy »Első kép«, »Második kép«... »Hatodik kép«.²⁴ Mondanunk sem kell, hogy e szakaszok a képhez igazodó versekkel a legszorosabban összevágnak. De mindezekén kívül még perdöntő bizonyítéknak kell tartanunk azt is, hogy az énekes-verses részek címei között a szokványos »Dal«, »Ének« stb. címjelzés között pl. ilyen is találunk: »Dal az előadáshoz«.²⁵ Nyilván ez is a képmutogatás műveletére utal.

De a fentiekén kívül még az énekszövegek első sorai is mintha egy-két esetben a képmutogatásra utalnának. A kezdősorok ugyanis éppúgy, mint a históriás énekekben, vagy a paraszti históriákban, legtöbbször a közönség figyelmét hívják fel az elmondandó eseményre s eközben — a szokásos formulák mellett, mint pl.: »halljátok a gyilkosságot...«²⁶ »halljátok ezen rettentő,

²⁴ Lásd a felsorolt címek közül a 3. számút. —

²⁵ L. 12. sz.

²⁶ L. 7. sz.

hajmeresztő vértettet . . .²⁷ »álljatok körbe barátim S haljatok (!) a történetet . . .²⁸ »emberek hallgassátok csak . . .²⁹ — a körülményekre, a bemutatás, a képszerű ábrázolás tényére is utalás történik ; mi legalább ilyennek gondoljuk a következő sorokat : »Egy anyának rettenetes Példája *mutattatik* . . .³⁰, vagy még inkább : »Halljátok barátok mi újdonságot hozok. Szomorú ezt itt *látni*«³¹.

Mindezek alapján jogosnak látszik az a vélemény, hogy e szövegek kép-mutogatással kapcsolatosak. De mi a jellemző rájuk?

A legelső, ami az első sorokban szembetűnik : az idegenszerűség, nehézkes stílus s rossz magyarság. Azonnal látszik, hogy fordítással, mégpedig gyatra fordítással van dolgunk. Már az ilyen címek is árulkodnak : »Rendkívüli történet, mely Dijon város mellett Franciaországban előadta magát, hol 13 rabló vezérökkel együtt hóhér keze által kivégeztetett és a büntetés 1866. január 4.-én vitetett végbe.«³² Vagy : »Valódi jelentés 25 tengeri rablók halálos ítéletéről és kivégeztetéséről, mely rájuk Riga városában, Oroszországban, sokféle bűntények és gyilkosságok miatt és mert ők több, mind 100 hajóknak elsüllyedését a Livlandi tengerparton okozták, végrehajtatott.«³³ A szövegben pedig ilyen sorokat, illetve strófákat találhatunk :

»Ám a király kegyelme
Tette örök fogságra . . .«³⁴

»Ki nem fogja forró könnyűkkel
Ezen történetet meghallgatni
Amit Frankhonban egy gonosz tett
És hol sok ilyen rossz történt.« . . .³⁵

»Öt gyermeknek anyja vala
Jól bírta volt magát ;
De férje pazarló élte
Öt nyomornak adta át ;
A szánandó anya ezért
Bús szívétől tanácsot kért!
Elhatározá, hogy véget vét
A viselhetlen inségnek . . .«³⁶

»Chelmsfortban, Angliában
Állott egy ház, híres volt,
Férfiak és nők számára
Az vendégfogadó volt.
Fehér lóhoz címezék azt,
Gazdája vigan éle
De honnan vette vagyonát,
Hogy úgy nem gondolt véle . . .«³⁷

²⁷ L. 9. sz.

²⁸ L. 2. sz.

²⁹ L. 1. sz.

³⁰ L. 6. sz.

³¹ L. 12. sz.

³² L. 10. sz.

³³ L. 13. sz.

³⁴ L. 8. sz.

³⁵ L. 10. sz.

³⁶ L. 5. sz.

³⁷ L. 7. sz.

»Egy gazdag ember az erdő közepén
 Talál magányosan ott egy gunyhót,
 És benne egy öregasszony
 Ki éppen a konyhában volt.
 Ő kérdezi azt, Oh! anyám
 Kaphatok itt éjjel szállást.
 Egy kutya erre megrohan
 Az öreg beszél ezután...«³⁸

De bármelyik szöveg bármelyik strófáját idézhetnénk: mindegyikben található súlyos magyartalanságokat, erőszakolt fordítást, sőt némelyikben a szöveg majdnem hogy érthetetlen, mint pl.:

»Vegyünk példát erről
 Hogy Isten embert büntetni nem tud
 Emberélet itt kimélve nem volt,
 Mert pénzért történt a gyilkosságuk.«...³⁹

Mindezekből az látszik, hogy a szövegek mind fordítások, mégpedig német eredetiből; a fordító nem tudhatott jól magyarul s úgy tűnik, hogy ez a közönsége számára sem volt fontos. Az ilyen szövegek természetesen nem nyújthattak különösen nagy esztétikai élvezetet. Hogy mégis létrejöttek és elterjedtek, az azt mutatja, hogy hírközlő jellegük volt a fontos és a közönség számára érdekes. Viszont arra is figyelmeztetnek, hogy a paraszti közönségnél nem számíthattak jelentős sikerre. E közönségnek idegen volt, hagyományaiába nem kapcsolódott. S különösen azért kell jelentősnek tartanunk e tényt, mivel volt helyette más, a paraszti história, amely a közvetlen hazai hagyományokra is támaszkodott, elsősorban a népi balladaköltészetre és a parasztság által is jól ismert kántorköltészetre. Felvetődik így a kérdés, kinek kellett hát ez? S lehetett e nagy szerepe? Nyilván az asszimilálódó alsó polgárság lehetett a képmutogatás közönsége.

Ezt egyébként a témaválasztás is bizonyítja. Miről szólnak ugyanis e szövegek, milyen a tárgyuk? A tárgyuk — kettő kivételével — mind külföldi, de ezek közül is az egyik erdélyi román környezetbe vezet. A magyar tárgyú éppen Rózsa Sándorról szól, a népi hősről, kiről népdalok és balladák ismeretesek! s feltételezhetnénk, hogy legalább valami kis népi hang szüremkedett be a képmutogató-szövegbe a népi hagyományokból. A vers teljes egészében így hangzik:

1. Borzadjatok emberek
 Rózsa Sándor mit mivel! —
 Feledé ég parancsát
 Becsületre nem figyelt.
 Szegény pásztort megrohant
 Negyedmagával levén
 Tőle fegyveres kézzel
 Szép marháját elvevén.

2. Aki mozdul meghal az,
 Elhajtják a barmokat
 A felsőbbség megtudá:
 Küldé ki pandurokat
 Istállóba szoríták
 Rózsa Sándor kitüzel
 Kiront és menekül
 De társát ott fogták el.

³⁸ L. 6. sz.

³⁹ L. 12. sz.

3. Ismét megszoríták őt
Katonák, sötét éjjel
Ajtó s ablak elállva
Mostan nem menekülsz meg
Azonban ismét kiront
Két katona elterül,
Mert lelőtte a rabló
Ő pedig elmenekül.
4. Hogy legyen biztossága
Kinozza a párokat,
Kik a tanyákon laktak
S vezettek zsandárokat.
Erre amint menének
Három zsandárt találtak
Ezeket legyilkolák
Mert velők szembeszálltak.
5. De mégis megszoríták
A sziget volt menhelye,
Tisza vize őrizé
Palkó Péter volt vele
De szorult a kapeza már
Egy társát ő megölé
Beszert s árokba veté
Katonaság meglelé.
6. Az üldözés megszűne
Rózsa Sándor megszöke
Ürményházba méne el
S egy bírót ott meglöve
De végtére elfogták
S elítélték halálra
Ám a király kegyelme
Tette örök fogságra.⁴⁰

E példa talán mindennél jobban mutatja, milyen messze állt az efajta költészet néphagyományainktól. Igaz, hogy külföldön is a XVIII—XIX. században elsősorban a »felső irodalommal« tartott kapcsolatot,⁴¹ de ott legalább ekkor ez hazai kapcsolat volt. A jelen esetben viszont még az látszik legvalószínűbbnek, hogy ez a vers is a külföldi röplapirodalomban oly nagy számban előforduló Rózsa Sándor-történetek egyikének fordítása.

De nézzük a további témákat. Legtöbbje rablógyilkosság, pénzszerzés, fosztogatás leírása; a főhősük jópénzű kereskedő,⁴² vendéglős, kocsmáros,⁴³ vagy csak egyszerűen »gazdag« ember.⁴⁴ Tehát amellet, hogy a téma a polgárságot legjobban érdeklő pénzzel kapcsolatos, amelyet elrabolnak, amelyért sokakat megölnek, a szereplő személyek is többnyire polgárok, kereskedők, pénzemberek. Ez nyilván azért van, mert e röplapokat a polgárság, illetve annak alsó rétege olvasta: saját környezetét és az őt érdeklő híreket találta benne. S az is valószínű, hogy nálunk is e rétegek részére készültek a fordítások. A külfölddel kapcsolatot tartó polgárt pl. a külföldi téma jobban érdekelhette, mint egy szomszéd falu paraszti eseménye.⁴⁵ A polgári közönség mellett szól még az is, hogy e nyomtatványok aránylag korai időpontban jelentek meg: a Bucsánszky-nál kiadottak 1865, 1866, 1867-ben, a Bábánál kiadottak 1865-ben (az egyik év nélkül), a debreceni Telegdynél aránylag legkésőbb: 1871-ben; mindenesetre akkor, amikor a parasztság nagy tömege még nem olvas.⁴⁶

A témák vizsgálata különben azt is mutatja, hogy a szöveggözléseknek reális alapjuk volt, a leírások valóságban nyugszanak. Kétségtelen azonban az, hogy a képmutogató szövegekben is gyakran jelentkezik bizonyos elvonatkoztatás, tipizálás, éppen úgy, mint általában a többi átmeneti műfajnál. Ez az elvonatkoztatás olyan mértékben szokott jelentkezni, amilyen mértékben

⁴⁰ L. 8. sz.

⁴¹ V. ö. 16-os.

⁴² L. 12. sz.

⁴³ L. 7. és 2. sz.

⁴⁴ L. 6. sz.

⁴⁵ V. ö. *Benda* i. m. 4, 24.

⁴⁶ V. ö. Szépirodalmi Közlemények 1850. VI. 10. sz. *Szinnyei József*: Novella és regényirodalmunk a Bach-korszakban. Bp. 1939. Amellet, hogy az egész parasztságunk polgárosodása s ezzel együtt az írás-olvasás paraszti gyakorlata lényegében a 48 utáni időben bontakozott ki, persze vannak korábbi szörványosnak tekinthető jelenségek, amelyek már hírt adnak egész korai paraszti olvasókról is. — Ilyeneket idéz *Vargya Lajos* is: *Hagyomány és kultúra* c. cikkében. *Társadalomtudomány* 1943. 3. sz. 291

kapcsolatos a szöveg a szóbeliséggel. Gyakran előfordul, hogy az eseményleírás két-három képmutogató-szövegben is azonos, csupán a nevek különböznek.⁴⁷ Ezért mondhatja Tolnai: ⁴⁸ »Éveken át mindig ugyanaz a képmutogató jelent meg, hozva a legújabb rémhistóriákat, legtöbbször *soha* meg nem történt, vagy inkább *mindig* megtörténhető borzalmas gyilkosságokat s egyebeket.« De ez az átmeneti irodalom mindezek ellenére igényt tart a hitelességre: hiszen ez a szövegterjesztés, az újságolás egyik legfontosabb feltétele.⁴⁹ Ezért van az, hogy sok szöveg már a címében is bizonyítja az igazat, mint pl.: »Valódi igaz és rettenetes esemény...«⁵⁰ Vagy: »Valódi jelentés...«⁵¹, s ezért találhatjuk a Seemüllerről szóló szöveg alcímeként zárójelben a következőt: »Nem költemény, de valóság.«⁵²

Érdemes felfigyelni még a következő jelenségre is: a legtöbb szöveget (14-ből 10 darabot) Bucsánszky, a pesti kiadó adta ki, ugyanaz, aki óriási mennyiségben bocsátotta útnak a különböző vallásos és erkölcsi tendenciájú »népies« ponyvafüzeteket. Ez nyilván nem lehet véletlen. A képmutogatás ugyanis soha sem került ellenkezésbe az uralkodó renddel, sőt a legmesszebbmenően lojális volt hozzá. Mint híradó eszközre különben jellemző a nyugodt, higgadt tényközlés, az objektivitás — bár forradalmi, vagy háborús időben nem egy alkalommal lett a szembenálló felek harcok fegyvere.⁵³ E nyugodt, látszólag objektív felfogás mögött azonban a rendet hűségesen védő polgár húzódik meg. Ez megmutatkozik már a témaválasztásban is, amikor a társadalmi problémákat felvető tárgyakat ügyesen mellőzik és helyettük, mint láttuk, apró kis ügyeket közölnek. De megmutatkozik abban a morális tanulságban is, amit a szöveggözléshez akár az elején, akár a végén függesztenek. Naumann éppen az oktatásban s morális tendenciában látta a képmutogatás egyik célját. Kétségtelen, hogy a történet nevelni, hatni akar — azonban kispolgári mentalitással, kispolgári szempontból. Intő példát akar adni azoknak az elégedetleneknek, akik a gazdagok kincse után törtek⁵⁴ és felhívni általában is a békétlenek figyelmét, hogy a bűnt, a rend ellen való felkelést büntetés követi.⁵⁶ A szegényeket további türésre bátorítja és a szükség és nyomor elviselésére.⁵⁷ A tanulság tehát egyforma mindegyiknél: légy jó, ne berzenkedj a sorsod ellen, ne vétkezz, örök e rend, ha felkelsz ellene akárhogy, íme ez a sorsod! A reakciót szolgáló »nép-irodalomnak« mindenkor ez volt a tendenciája, tanulsága. Morális tendencia a historiáknál is található, azonban ezeknél a leggyakrabban átmege a bűnös, a szenvedő sajnálkozásán keresztül a szegény emberek iránti részvétbe. A képmutogató szövegekben ilyenell nem találkozunk. S valószínű, hogy ez is oka lehetett annak, hogy a műfaj nálunk aránylag izolált s kishatású maradt.

Még egy jelentős kérdéssel kell foglalkoznunk, mégpedig azzal, hogy milyen számban terjedtek el e szövegek. A most ismeretes 14 példányból nehéz

⁴⁷ V. ö. Benda: i. m. 4; Roth i. m. 46. a historiákra.

⁴⁸ Tolnai: i. m. Ethn. XXII (1921),

⁴⁹ V. ö. Roth: i. m. 40.; Prutz i. m. 99.

⁵⁰ L. 5. sz.

⁵¹ L. 13. sz.

⁵² L. 3. sz.

⁵³ V. ö. A. Becker: i. m. 20.

⁵⁴ V. ö. Naumann: i. m.

⁵⁵ L. 7. sz.

⁵⁶ L. 2. sz.

⁵⁷ L. 2. sz.

véleményt mondani. Ha azonban e példányokat jól szemügyre vesszük, látjuk, hogy a Bucsánszkyknál kiadottak, kettő kivételével, számozottak. A legelső 120., a legfelső 130-as számot visel. A Neue Zeitungoknál, melyek Németországban hasonló átmeneti műfajt képviselnek, e számozás jelentette az átmenetet a rendszeres időközben megjelenő újságok felé.⁵⁸ Hasonlóképpen értékelhetnénk mi is e számozást, bár e korban, a múlt század közepén már nálunk is éppúgy, mint külföldön, a polgári rétegek között ismeretes a modern formátumú újság és napilap. Számunkra e számozás sokkal inkább amiatt lehetne fontos, mert ebből a szövegek példányszámára, az elterjedési arányra következtethetünk — ha valóban csak a képmutogatószövegekre vonatkozik. Lehetséges ugyanis az is, hogy ezek a számok a kiadótól közrebocsátott olyan ponyvasorozatot jelölnek, amelyben a többi között szerepel csupán képmutogatószöveg. Ha csak képmutogató-szövegre vonatkoznak, akkor nyilván azt mutatják, hogy nálunk is nagy arányokban terjedtek el. Mindez azonban nem érintené azt a megállapítást, hogy a parasztság között nem volt jelentős e műfaj szerepe és csak azt mutatná, hogy a polgárosodás ebben az időben milyen rohamos méretű volt és az ilyen formájú átmeneti műfaj iránt milyen erős az érdeklődés. A nagyobbarányú elterjedésre különben Viski utal akkor, amikor arról beszél, hogy a képet is sorozatban készítették: »Az ábrázolások fontosabb vonalait nem festették közvetlenül a vászonra, hanem litográfiai kőre és erről a kőről kerültek a vászonra — fekete nyomatként. Ebből arra következtethetünk, hogy egyszerre több példányban készültek.«⁵⁹ Az időpont és az előállítás helye is majdnem egyezik a mienkével: »Az itt bemutatott tábla — írja ugyancsak Viski⁶⁰ — egyes jelekből ítélve — a múlt század nyolcvanas éveiben készülhetett s valószínűleg pesti ponyvakiadó sokszorosította a vásárokat járó, képmutogatással »dolgozó« bizományosai számára.«

A számozás egyébként arra is jó lehetett, hogy a sokszor ezren felüli példányszámban készített szöveget és a sorozatban gyártott képet könnyebben azonosíthassák, s a nyomdász és képmutogató üzleti kapcsolatát könnyebbé tegyék.

A fentiekből mindenesetre kiderül, hogy a szövegek képmutogatással kapcsolatosak; stílusuk nehézkes, magyartalan, íróik nem valószínű, hogy magyar anyanyelvűek; a múlt század harmadik negyedében jelentek meg, amikor nálunk is nagyobb ütemben indult meg a polgárosodás; közönségük a kisvárosi polgárság lehetett.

A végső eredmény tehát lényegében egyezik azzal, amit Tolnai és Viski is már megállapítottak.

*

Viszont az is igaz, hogy a fenti 14 szöveg csak egy része a nálunk terjesztett magyarnyelvű képmutogató szövegeknek. S ilyen-e a többi is? — vetődik fel bennünk a kérdés. Vagy azok közül nem egy épp az ellenkezőjét bizonyítaná a fentieknek, azt, hogy a hazai hagyományokkal és elsősorban a balladaköltéssel volt kapcsolata? Ez utóbbi bizonyítására már történt is kísérlet. Dános Erzsébet pl. azt gondolja, hogy Szabó Gyula balladája képmutogató

⁵⁸ V. ö. A. Dresler: Über die Anfänge der gedruckten Zeitungen. Katalog 70. von J. Halten Antiquariat. München 1829. — Zeitungen und Relationen des XV. bis XVIII. Jahrhunderts i. m. VII. 1.

⁵⁹ Viski: A képmutogató. Népünk és Nyelvünk. 1934. évf.

⁶⁰ Viski i. m. 182.

ének.⁶¹ Ortutay Gyula is nemrég arra figyelmeztetett, hogy egyes képszerű balladák mögött érdemes lenne képmutogatást keresnünk.⁶² Valóban figyelemreméltó szempontok. »Nem nehéz Szabó Gyula balladáját — írja pl. Dános — képmutogató énekek vennünk. Láttuk, hogy minden egyes strófája egy-egy kép — foglalja össze az indokolást — hogy minden bizonyonnyal csakugyan megtörtént romantikus gyilkosságot beszél el, megfigyeltük az oktató elmékedést. Az elbeszélés hézagosságát pedig azzal magyarázhatjuk — mondja végül — hogy az eredetiben a képmutogató prózája töltötte ki őket.«⁶³

Az említett megállapítások valóban érvényesek a képmutogatóra is: 1. a szöveg képszerű; 2. az ének eseményt tartalmaz; 3. van benne morális célzat; 4. s végül kétrészes a szöveg. De csak a képmutogató szövegre vonatkozhat ez? S ha meg is található itt is mindegyik mozzanat, olyan formában van-e meg, ahogy az szokásos a képmutogató énekében?

Kezdjük talán a második ponttal, azzal a megállapítással, hogy valóban megtörtént »romantikus gyilkosságot beszél el«. Ez a megállapítás általánosságban nem helytálló a képmutogatóra, mert a szövege nemcsak gyilkosságot, történeteket tartalmaz, hanem minden olyan érdekes esemény helyet kap benne amely a hallgatók, olvasók érdeklődésére számíthat. Így pl. találkozhatunk olyanokkal is, amelyek csodákról, teológiai kérdésekről, vagy pl. a XVI. században Európába került új növények, a dohánynak csodálatos tulajdonságairól, gyógyerejéről tudósít.⁶⁴ Mindenkor arról ír, arról szól az előadás, ami közönségének érdeklődésére vág, ami hírt jelent. Tudjuk, hogy a képmutogatás a hírközlő rölapok terjesztésének egyik eszköze. Viszont, hogy a múlt század elején főképpen a gyilkosság az, ami a rölapokra kerül, ezt a polgári fejlődés magyarázza. De ugyanez a hírközlő jellegük megvan a történelmiaknak is. Sőt az aktuális események verses feldolgozása nálunk elsősorban a történelmiakba kerül. Ezek azok, amelyek az olvasni kezdő közönség igényét mindenekelőtt kielégítik.

De ugyanúgy megtaláljuk az erkölcsi tanulságot is bennük. Sőt rendszeresen még nagyobb mértékben: némelyiknél az egész verset ellepi a kántoros kesergés, jámbor oktatás, míg a képmutogató szövegeknél, mint láttuk, épp a képekhez való alkalmazkodás miatt csínján kell vele bánni. Ezért van a morális tanulság vagy a szöveg elején, vagy a végén.

Viszont e balladában mit látunk? Van ugyan tanulság — igaz, hogy egész általános — de a szöveg közepén. Ez az elrendezés pedig megbontaná az eseménysorozatot nyugodt előadását, csökkentené a hatást. Nem valószínűsíthető tehát képmutogató-voltát.

De ugyanez elmondható a szöveg kétrészségéről is. A korábban elmondottak után kétségtelen előttünk is, hogy a képmutogatás szövege kétrészes: az eleje próza, a második rész pedig vers. Ez megfelel a műfaj átmeneti jellegének is, hiszen már otthon olvashatják a prózában bővebben leírt eseményt, ugyanakkor rövid, verses kivonatát énekelhetik. A próza és a szövegrész viszont egymás után következik, a kettő egymástól élesen különválnak és semmiképpen sem folyhat össze. És itt? Dános közbe-közbe gondol prózát, oda, ahol ma a szöveg hézagosnak, homályosnak látszik. Viszont ilyen próza és vers keverekre példát nem találhatunk a képmutogatás gyakorlatában. De nem is valószínű,

⁶¹ Dános *Erzsébet*: A magyar népballada. Bp. 1938. 30—31.

⁶² V. ö. Ortutay Gyula: Székely népballadák. Bp. é. n. 23—24.

⁶³ Dános: i. m. 31.

⁶⁴ *Egon Caesar Conte Corti*: Die trockenere Trunkenheit. Leipzig. 1930. 26. t.

hogyan találni fogunk, hiszen az ilyen keveredés megbontaná az előadás nyugodt menetét s ugyancsak rontaná a hatást. A történelmi, ahol nincs kép — bár nehezen — de mégis jobban elképzelhető.

Talán a legdöntőbb érvnek látszik képmutogató szöveg-volta mellett a képszerűség. Valóban e ballada is jól tagolható. Viszont a tagoltság csak a képmutogató folyamatából magarázható? Nem eredményez-e más verseknél is jó tagoltságot olykor pl. az esemény is, amit leírnak? Vagy nem segíti elő ezt máskor a párbeszédes forma?

De ha ezt figyelmen kívül is hagyánk, gyanút ébresztene bennünk az, hogy a vers milyen szokatlanul hosszú. A képmutogatók szövege általában 5—6, esetleg 8 strófás — a képeknek megfelelően. Itt pedig 10 a strófák száma.

Azonkívül azt találjuk, hogy a vers közepén egy mozzanatra, egy képre két strófa is van, a hatodik és a hetedik. Ilyet ugyancsak nem igen találunk a képmutogató szövegeknél. Ez szintén kedvezőtlenül befolyásolhatta volna az előadás nyugodt, gördülő menetét.

De ha mégis, a fentiekellenére is, összekeresve néhány jól tagolható balladát, esetleg a fentieknél jobban kimutathatnánk a »képmutogatói nyomokat«, mit jelentene ez? Először is azt, hogy a parasztság között ismert, általános volt a képmutogató. A vers tehát vagy a képmutogatótól terjedt el a néphez — és ha ezt állítjuk, kikapcsolva minden más szempontot, lényegében kikötnénk Naumann elméleténél. Ha viszont feltételezzük, hogy a képmutogató tudatosan alkalmazkodott a néphez és átvette annak dalait, ismert szövegeit, akkor lényegében azt állítjuk, hogy e néptömeg jelentős bázisa volt, amelyre támaszkodott, számított és amelynek ízléséhez, gondolatvilágához alkalmazkodnia kellett. Egyszóval volt jelentős magyar képmutogató és volt magyar, vagy legalább is a magyar viszonyokhoz alkalmazkodó képmutogató. Valóban az első pillanatban ez nem látszik lehetetlennek, sőt talán nagyon is tetszetős!

De akkor miért nincs rá adat? Tolnai és Viski, akik az irodalmi anyagot is nagyrészt összegyűjtötték, lényegében megállapodtak abban, hogy ez a műfaj nálunk idegen. Ma a néphagyományban csak elenyészően kevés adalékot tudunk rájuk vonatkozólag összegyűjteni, — nem szólva arról, hogy ezek is a fentieket erősítik, — s ha olyan jelentős lett volna szerepük, akkor feltétlenül több nyom maradt volna fenn róluk.

De nem igazolnák ezt a valóban hitelesnek gondolható képmutogató szövegek sem. Mind a Viskitől, mind pedig a Tolnaitól idézettek, mind pedig a tőlünk említettek idegenszerűek.

De ellene szól, mint igen döntő szempont az egész képmutogató jellegének, társadalmi szerepének vizsgálata; az az eredmény, amit leszűrhetünk akkor, ha megnézzük, hogy a jelenség mögött milyen társadalmi bázisnak milyen háttérnek kellett lennie.

Már az előadás sokféle kelléke is másfajta társadalmat tételez fel, mint a paraszti történelmi fenntartó társadalom: egy polgárosultabb, erősebben specializált kisvárosi társadalmat. Tudjuk pl., hogy a képet külön festő-mesteremberek iparszerűen, kvadrátszám készítették. A XVIII—XIX. század nyugati kisvárosainak volt ez a jellegzetes műfaja. Ahhoz a társadalomhoz illett, melyben a manufaktúrának még jelentős szerepe volt, de már megtalálható benne a nagyfokú specializálódás, megvannak az olyan nem elsőrendű szükségletet kielégítő iparosok is, mint a nyomdászok, hangszerkészítők s »festő-mesterek«. Persze a forma — a társadalom elmaradt rétegeiben — tovább élt és más helyeken is felbukkant. De nem vált olyan jellegzetessé, mint ott.

Nem véletlen az sem, hogy Németországban a képmutogatásnak pl. igen komoly kapcsolata volt a műköltészettel is.

Persze amellett, hogy a mi társadalmi fejlődésünknek inkább az egyszerű história felelt meg, nem lehetett ismeretlen a képmutogatás sem, s első-sorban nem a kispolgárság, főleg az idegennyelvű, vagy frissen asszimilált városi polgárság között. De hallhatta a parasztság is, hiszen nem volt e réteg hermetikusan elzárva tőlük és a képmutogató is le-lerándulhatott magyar vidékre. Még az is feltételezhető, hogy hatott a népköltészetre is — csak az eddigi adatok szerint nem mutatható ki biztosan.

Ha már feltétlenül hatását keresnénk parasztságunk között, sokkal kézfelfoghatóbb, bebizonyíthatóbb eredményt érhetünk el, ha nem csupán a képszerű szövegekre ügyelnénk, hanem figyelmünket elsősorban egypár idegen és a hazai hagyományos anyagtól élesen elváló dalra fordítanánk. Vargyas Lajos pl. egy ilyen idegen keringő-dallamú és idegen szövegű történetet két ellentétes helyről is feljegyzett: Ájról és Alsómocsoládról. A teljesebb alsómocsoládi változatot közöljük is:⁶⁵

1. A magas hegytetőről, a völgybe néztem át
Ott láttam három gróft, a csónakon halász.
2. A legeslegifjabb gróf ki a csónak szélén állt
Aranyos serlegéből kínálja jó borát.
3. Minek nekem a borod, hisz ugysem ihatom
Mert én szegény leányka, te gazdag gróf vagyol.
4. Meghuzzák a nagy csengőt a nagy zárda előtt
Hol van az új apáca, ki nemrég idejött.
5. Idebe nem jött senki, ki se mehetett
Rátok gyujtom a szent zárdát, ha be nem engedtek.
6. Ki jött erre a leányka talpig fehérbe
Rövidre vágott hajjal, fel is van szentelve.
7. Zsebébe nyul erre a gróf, ki vesz egy karikát
Nesze te kisleányka, vedd szivem zálogát.
8. Minek nekem a gyűrűd, hisz úgy sem hordhatom
Mert én egy szegény leányka, te gazdag gróf vagyol.
9. Zsebébe nyul erre a gróf, kiveszi pisztolyát
Agyonlövi az apácát és aztán önmagát.

A szöveg képszerű, van benne moralizáló tendencia is, viszont az is igaz, hogy idegen. De van másféle ilyen adatunk is. Igen érdekes, hogy a Pápainé egyik balladaváltozatát Bartók idegen dallammal jegyezte le.⁶⁶ Esetleg emögött is feltételezhetnénk idegen képmutogatót.

De kérdés az, hogy feltétlenül szükséges képmutogatót feltételezni e dalok elterjesztésében? Az ájiaik közül, amint Vargyas Lajos említette, nem tudta mindenki a fenti dalt, s akik tudták, azok közül pl. az egyik Ameriká-

⁶⁵ Vargyas Lajos gyűjtése. Alsómocsolád, 1939. Adatközlő Banó Pálné (35 éves) A fenti és az alábbi idegenszerű dallamokra vonatkozó adatokat Vargyas Lajos volt szíves velem közölni. Segítségéért ezúttal is köszönetet mondok. — Kovács Ágnes közlése szerint Erdélyben is ismert (Nagyenyed, Torda).

⁶⁶ Bartók Béla: A magyar népdal. Bp. 1924. 104. sz.; v. ö. Vargyas Lajos: Áj falu zenei élete. Bp. 1941. 21–22.

ban járt s városi műveltséggel rendelkezett, a másik pedig városban szolgált, és ott pl. »kisasszonytól« hallotta. Nem tehető fel éppen olyan joggal az is, hogy valamelyik érzelmes szívű tanító, dalárdavezető, vagy városi rokon terjesztette el? Vagy városban járt emberek, lányok hozták haza? Azt hisszük ez — a dal terjedése útjának pontos ismerete nélkül — ugyanúgy feltételezhető. S ezzel egy cseppet sem erősítjük a képmutogatás jelentőségét.

Végeredményben, mindent egybevetve megállapíthatjuk :

1. A képmutogatás szorosan összefügg a kezdeti újságformák terjesztésével : a hírközlő röplapok terjesztési eszköze.

2. A képmutogatás átmeneti műfaj : egyrészt énekkel előadva közli a híreket, de ugyanakkor már le is nyomtatják és olvasni is lehet.

3. A közönsége a polgárosodó tömegekből, kispolgárokból tevődik össze, olyanokból, akik még a szóbeliséggel szoros kapcsolatot tartanak.

4. Maga a terjesztő is polgári jelenség, előadásának kellékeit már nem ő maga állítja elő, hanem különböző foglalkozású emberek : festő, hangszerkészítő és nyomdász. Az *egyetlen* előadás tehát már *különféle* munkára specializált emberek együttműködését kívánja.

5. Nálunk e műfaj ismeretes ugyan, de nem általános, sőt idegennek mondható. Nem azért, mert nálunk átmeneti műfajok nincsenek : vannak nálunk is, csak más formájúak : olyanok, amelyek jellegzetesek a mi fejlődésünkre. A mi ilyenfajta műfajunk a história. A képmutogatás komplexebb, bonyolultabb műfaj lévén, városi, elsősorban kispolgári környezetben él. Nálunk pedig a városi polgárság a múlt század második felében, amikor az átmeneti műfajok »virágzásban« voltak, még nagyrészt idegen, vagy legalább is frissen asszimilált. A képmutogatást ez a polgárság tarthatta fenn, ez a réteg lehetett bázisa. A parasztság között viszonylag csekély jelentőségűnek mutatkozik. Jellemző pl. hogy a képmutogatással szorosan összefüggő »faragószerk nótá«-jának egyik töredéke — valószínűleg éppen érthetlensége, idegenszerűsége következtében — Kocson »lidércűző imádság lett«. ⁶⁷

Egyébként a képmutogatás élete, éppen úgy, mint a históriáké is, nagyon rövid volt, mivel a polgárosodás nálunk aránylag későn kezdődött és az átmeneti időszak, amikor e műfajok élhettek, rövid ideig tartott.

Végezetül még megemlíthetjük, hogy a képmutogatás nem mindenütt ilyen kérészerűtű : ott, ahol nagyobb hagyománya volt, a nyugati országokban úgyszólván a mai napig fenntartották : így pl. Berlin mellől 1925-ből⁶⁸, Normandiában pedig 1931-ből jegyezték fel képmutogatókra vonatkozó adatokat,⁶⁹ sőt egyes utcai énekesek előadásában még Párisban a legutóbbi időkig is élt e műfaj.⁷⁰ Igaz az is, hogy ha a mi ligeti énekesünkre, dalterjesztőinkre gondolunk, akkor — ha átalakult formában is — nálunk is megtalálhatjuk.

Egyébként maga a forma : bizonyos eseményeknek képpel való ábrázolása, a történet éneklése és a történet egyes fázisainak a képen való mutogatása később nálunk is felbukkan. Viski írja említett cikkében : »... évekkkel ezelőtt maga a képmutogató forma egyik orfeumunkban is szerepelt, aképpen, hogy keretében napi politikai eseményeket figurázott ki, egyik akkoriban ilyen

⁶⁷ *Fél Edit*: Kocs 1936-ban. Bp., 1941. 134.

⁶⁸ *Hermann Rügler*: Ein Zeugnis für Bänkelsänger. Schweizer Volkskundé. 40. sz. 42—43.

⁶⁹ *A. Becker*: i. m. 17.

⁷⁰ *M. Uebelhör*: Das Pariser Bänkelsängerlied. Musik im Leben. II. évf. 153—154.

természetű műsoráról jól ismert, a legkönnyebb fajsúlyú múzsához szegődött énekesnő.⁷¹ Sőt legújabbán már egészen más körülmények között, új szocialista tartalommal telítve ugyancsak találkozunk a képmutogató formával. A játékárugyári munkások rigmusaik hatásosabb előadására alkalmaznak képsorozatot és előadás közben a megfelelő képeket szintén pálcával mutogatják, akár a képmutogatók.⁷² A szövegterjesztés régi formája a képmutogató a nevelés, a jobb munkára való serkentés eszköze lett.

Takács Lajos

К ВОПРОСУ О БАПАГАНЩИКАХ В ВЕНГРИИ

В статье приводятся тексты, декламируемые сказителями, а также и литература, относящаяся к исследованию этого вопроса. Автор делает вывод, что балаганщики в Венгрии играли значительно меньшую роль, чем в западных странах. Наряду с этим у нас процветал эпический фольклор, выполнявший аналогичную роль.

ZUR FRAGE DER BÄNKELSÄNGER

Verfasser bringt Texte der Bänkelsänger, gleichzeitig fasst er die auf die Bänkelsängerei bezüglichen bisherigen Resultate zusammen. Verfasser kommt zu der Feststellung, dass das Bänkelsingen bei uns um vieles geringere Bedeutung hatte, als in den westlichen Ländern. Statt diesen blühte bei uns die dieselbe Funktion ausfüllende völkische Historien-Dichtung.

⁷¹ *Viski*: i. m. 182.

⁷² Rajzos csasztuska a Játékárugyárban. Kultúrhiradó. 1951. aug.

Néprajzi megfigyelések egy új szocialista község kialakulásával kapcsolatban

(Ebes, Hajdú m.)

A magyar néprajznak nem volt még a maihoz hasonló alkalmja arra, hogy újonnan települt községek néprajzát születésük első percétől kezdve közvetlen szemtanúként vizsgálhassa. Mint ismeretes, napjainkban részint a földbirtokreform birtokpolitikai kihatásaival kapcsolatban épülnek új falvak az egykori nagybirtokok urasági majorjainak területén, — néha mintegy elégtételszerzőképpen éppen a rosszlelkű cselédházak helyén —, részint pedig mezőgazdaságunk szocialista átalakulása révén talál a tanyák parasztsága ismét otthonra a tömörített tanyaközpontokban, vagy az új telepítésű falvakban. Az előbbi alulról indult kezdeményezés, amit azonban a kormányzat hamarosan magáévá tett, és kölcsönök folyósításával hathatósan támogatott, utóbbi viszont felülről jött tervek szerint épül születése pillanatától. Napjainkban mintegy 120 ilyen új község építése van folyamatban. A települések és az azokon építhető házak formáját a felülről indult kezdeményezés esetében mindig az állami hatóságok szabják meg, mert az új falvak telepítési terve, központi tervezőirodáknak készül, és az ilyen községekben csak típusházak építhetők.

A néprajzkutató számára ez utóbbi esetben akkor kezdődik az igazán tanulságos vizsgálódás, amikor a ház már felépült. Szeme előtt játszódik le az új honfoglalás, az éppen csak megépített házakba való beköltözés, az ottani elhelyezkedés, berendezkedés, vagyis az új otthon kialakítása. Szorosan hozzátartozik a házhoz az attól gyakorlatilag elválaszthatatlan porta, a belső telek, mely a beköltözéskor a legtöbb esetben még puszta, gyomos terület, de később, birtokbavétele után a legrövidebb időn belül mozgalmas élet színterévé változik. Megfigyelhetővé lesz az új porta udvarra és kertté alakításának, berendezésének sorrendje és módja, valamint az itt meginduló belső forgalom, mely a lakóházat és belső telket szerves egységgé kovácsolja össze. Ugyancsak szemtanúja lehet a néprajzkutató az eddig egymástól távol élők, de az új faluban immár közel lakók között kezdődő barátsági, szomszédsági kapcsolatok elmélyülése és a magukkal hozott megannyi különböző etnikus formák hasonulása útján az új szocialista gazdasági rendben megszülető új közösség kialakulásának, mely most már az egyes portákat és azok lakóit fűzi össze a falu egységében.

A felülről jött kezdeményezésre, tehát központi tervek szerint épült falvakban a lakóházak, porták egyformák: egy-, egész ritkán kétszobás típusházak 400 négyszögöles belső telken. Minthogy pedig itt azonos külső

adottságok mellett a paraszti alkalmazkodás igen nagy tömegében megfigyelhető, vizsgálataink alkalmat adhatnak arra is, hogy azokból esetleg törvényszerűségeket állapíthassunk meg az új környezetbe átvitt régi kultúrelemek mennyisége és minősége alapján a hagyomány erejének intenzitására, a közösség-alakulás kezdeti lépései alapján az egyén és közösség viszonyának némely kapcsolatára stb. vonatkozóan.

Az új környezetre való reagálás, az abba valami formában való beleilleszkedés kikerülhetetlen az új lakosok számára. Amikor kutatásaink során másodszor és harmadszor utaztunk ki a vizsgált községbe, már úgy mentünk oda, mint a természettudós a maga laboratóriumába: vajjon milyen újabb eredményeket mutat a nemrégén otthagyott keverék? — A hasonlat jelen esetben kétségtelenül fennáll. Az új településekre költözött népcsoport olyan helyzetbe kerül, mely az alkalmazkodás valamilyen formáját kikényszeríti belőle: így vagy úgy, de reagálnia kell új környezetére. Míg azonban a vegyész a tudat nélküli anyag elemei tulajdonságainak megállapítására törekszik, addig mi az élő és gondolkozó emberek emberségének, kultúraformáló készségének, saját népünk magatartásának megnyilatkozásaiból szeretnénk törvényszerűségeket kiolvasni.

Debrecen és Hajdúszoboszló között félúton, a vasútvonal és az országút között az eddig elszórt tanyákkal tarkázott szántókon három esztendő alatt új falu nőtt ki a földből. Az új település környéke Ebes néven Debrecen város határának volt része, ma közigazgatásilag is önállósulva, ezt a nevet viseli tovább az új község is.

Itt végeztünk kutatásokat, melyekkel célunk volt a település és az ehhez szorosabban kapcsolódó kérdések néprajzi vizsgálata. Ezt a kisebb részt szakítottuk ki a különben nagyon is szerteágazó problémahálózatból, mert egy-két év, vagy sok esetben még ennél is kevesebb idő távlatában a teljes élet megváltozására, átalakulására, nem remélhetünk volna már most ennyire plasztikusan megmutatkozó és lemérhetőnek ígérkező eredményeket, mint éppen a település, építkezés és házberendezés terén. A faluban még minden mozgásban, alakulásban van, nap nap után újabb beköltözőkkel gyarapszik a község, így a tanyákról betelepült családok közösséggé ötvöződések, kulturális szempontból is faluvá válásának néprajzi kérdései csak későbbi kutatások feladatai lehetnek. Ezért jelen bemutatásunkat is a távolabbi, — majd a közelmúlt gazdasági-társadalmi viszonyainak vázolásával, a település, a lakóház és az udvar, valamint a tanyákon való közösségi élet rövid ismertetésével kezdjük, hogy kirajzolódjék előttünk az ittlakók »hagyományos múltjának« körvonala. Ezután térünk át a jelenre, amikor az adottságokat tárjuk fel, azt az új tényleges gazdasági, társadalmi és települési keretet, amibe az újonnan beköltözőknek bele kell helyezkedniök, majd részletezzük az alkalmazkodás, a készen kapott és eddig általuk nem ismert miliőre való reagálás, valamint az ebbe való beleilleszkedés különböző módjait. Összegezőképpen pedig a múlt hagyományos elemeivel összevetjük az alkalmazkodáskor kialakult megoldásokat, hogy ezekből néprajzi tanulságokat vonhassunk le.

Mielőtt azonban hozzákezdenénk ismertetésünk részletezéséhez, ezúton is megköszönjük azt a támogatást, amit munkánk végzéséhez a termelőszövetkezetek néprajzi kérdéseit vizsgáló munkaközösség írásban és szóban nyújtott. (L. Balassa Iván: A szocialista élet falun történő építése néprajzi kutatásának néhány kérdése. Ethn. LXIII, 434—46., valamint több ankét, megbeszélés, körlevél.) Haszonnal néztük át a szovjet etnográfusok hasonló

tárgykörrrel foglalkozó dolgozatait is. A kolhoz kutatás ugyan még a Szovjetunióban is meglehetősen új területe a néprajzi kutatásnak, ezért e témakörben kiforrott, általánosan elfogadott módszer eddig még ott sem alakult ki. A Szovjetunió népei szocialista kultúrájának néprajzi tanulmányozásáról tartott egyeztető értekezlet megállapította: »Ezideig azonban a szovjet néprajzosok még egyetlen nagyobb tanulmányt sem tettek közzé ebből a tárgykörből, az idevágó nem nagy számban megjelent folyóiratcikkek pedig nem egyebek, mint többé-kevésbé sikeres tudományos leírások, mélyebb elméleti következtetések és tudományos általánosítások nélkül.« (Szovjetszkaja Etnografija 1953. 1. sz.) Ezért a fenti értekezlet határozatokban szögezte le a munka eredményesebbé tételének elvi és gyakorlati módjait. E határozatok számunkra is hasznos és tanulságos szempontokat vetnek fel további munkánkhoz.

A múlt

(A felszabadulás előtt)

Okleveleink tanúsága szerint Ebes egykor népes falu volt. A XVI. század végén a törökök pusztításának esett áldozatul. 1581-ben Debrecen város zálogba vette és ettől az időtől kezdve része a régi falu területe a város határának. A zálogbavétel idején az egykori feljegyzések szerint még tengődött a faluban néhány jobbágycsalád. (Zoltai Lajos: Települések, egyházas és egyháztalan falvak Debrecen város mai határában. Debrecen, 1925. 35.) Temploma a Kösély vize balpartján — a mai vasútállomástól kb. 1 km-re, délre — kisebb halmon épült, ahol az ebesiek elbeszélése szerint az eke még ma is hoz felszínre kő- és tégladarabokat. Ezt a halmot a parasztok »Templomhegy«-nek nevezik.

A törökök kiverése után számos más elpusztult középkori faluval együtt nem épült fel ismét a régi telep, hanem, mint Debrecen város határának része, a nagy communitas tanyás külterületévé változott. Nevét azonban, mint határrészmegjelölést mind a mai napig megtartotta.

Az Ebes név alatt számon tartott terület a két világháború közötti időben mintegy hét és félezer katasztrális hold földet foglalt magában. A határrész dűlőútjai a Debrecen—Hajdúszoboszló közötti műútból délkeleti irányba indulnak ki (1. ábra). Fekete földje igen termékeny, értékét még csak növelte a városhoz való közelsége. A mezőgazdasági termékek értékesítése szállítási nehézségekbe sem ütközött, mert a terület egyetlen pontja sem volt műúttól és vasútállomástól 6 km-nél távolabb.

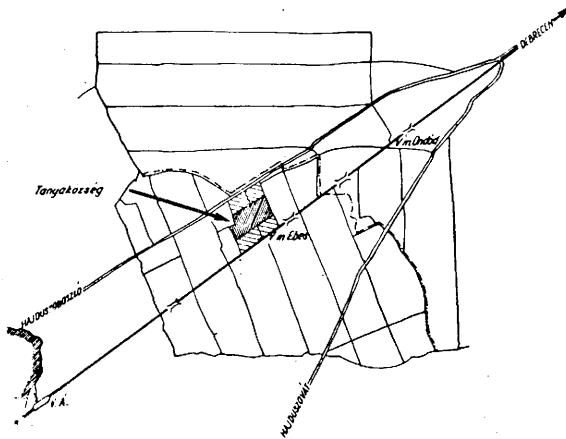
A földek tulajdonosai számára így jó jövedelmet biztosított az ebesi szántó. Igyekeztek is maguknak minél nagyobb darabot megszerezni belőle. Az egyes tulajdonosok kezén levő földek 1000 hold alatti birtoktestek voltak: kisebb részben úri kisbirtokok, nagyobb részben nagyparaszti birtokok. Utóbbiak átlagos nagysága 100—200 hold között mozgott.

A több, mint 70 kulák és úribirtokos többszáz cseléd-család felett rendelkezett. Kapcsolataik sajátos érintkezési formát mutattak: szigorú fegyelem, napi 16—18 órás munkaidő jellemezte azt a kiszolgáltatottságot, amin a cselédek hiába próbáltak akár munkahely-változtatással is könnyíteni, mert kötelességük és »joguk« nagyrészt azonos volt minden munkaadó gazdánál.

A birtokosoknak három csoportja alakult ki az ebesi tanyákon: a *nagyságos urak*, a *tekintetes urak* és a *gazduramok* csoportjai, — ahogyan általában

a földet bírókat a tanyájukon alkalmazott vagy más szomszédos kommenciós cselédek szolgáltatták.

Az olyan földtulajdonosokat, akik egyéb polgári foglalkozásuk mellett (ügyvéd, tanár, kereskedő stb.) bírták a földet és ezt cselédekkel műveltették meg, leginkább a nagyságos úr megszólítással illették. Az ilyen földbirtokos magázta cselédeit és kereszt- vagy vezetékneven szólította. A nagyságos urak sohasem laktak kint a tanyán, legfeljebb alkalmanként hajtattak ki lovaskocsin, esetleg saját autójukon, hogy széjjel nézzenek és megbizonyosodjanak afelől, hogy a bizalmukat élvező intéző, aki a legtöbb esetben hosszabb idő óta »kipróbált hűséges cselédember«-ből került ki, helyesen vezeti-e a gazdaságot. Az ilyen gazdahelyettes is csak kommenciót kapott, legfeljebb valamivel többet, mint a többi cseléd.

1. Debrecen város Ebes határrésze (szaggatott vonaltól délre) és Ebes új község mai határa

A birtokosok másik csoportját az ú. n. »paraszturak« alkották. Ezek legtöbbje debreceni civispolgár volt. Csak a föld jövedelméből éltek. Bent laktak a városban s csak nyárára költöztek ki, télen pedig hetenként, esetleg tíznaponként mentek ki egy-egy napra a tanyára, hogy ellenőrizzék az elvégzett munkát s kiadják a következő látogatásukig teljesítendő feladatokat. Ezek is tartottak gazdahelyettest, de a gazdaság vezetését, irányítását mindig megtartották maguknak. Megszólításuk általában a *tekintetes* úr volt, s nyáron a vakációra jött, vagy még iskolába sem járó gyermekeiket a cselédek és azok gyermekei egyaránt magázták: jőjjön csak Pistuka, Lacika stb. A gazda minden cselédjét és annak házanépét nemre és korra való tekintet nélkül tegezte, míg őt azok csak tessékelték.

Ezek a paraszturak, kiknek nem egyszer 400—500 kat. hold föld volt a birtokukban, néha a szó szoros értelmében rászolgáltak külső megjelenésükkel is a *zsirosparaszt* elnevezésre. Vagyoni helyzetéhez legkevésbé sem illő ruhában járt közülük nem egy, és magatartásban, viselkedésben tudatosan paraszt maradt, hogy ezzel is még jobban súlyt adjon vagyonának és ebből következő méltóságának. Szívesen mondogatták: aki ismer, tudja ki vagyok, aki nem ismer, arra sokat nem adok. De gyermekeit mindegyik úrnak nevel-

tette. Az egyik fiával, akire földbirtokát akarta hagyni, a pallagpusztai gazdasági akadémiát végeztette el.

A földet bírók harmadik csoportjába azok a kisebb birtokos parasztgazdák tartoztak, akik maguk is aktívan résztvettek a mezőgazdasági termelőmunkában. Maga a család dolgozta meg a földet, de ha kevesen voltak, fogadtak egy kommenciós cselédet is. Emellett nagy dologidőben még napszámot, részesaratót stb. foglalkoztattak. A gazda gyakran kint maradt télire is a tanyán, de ha volt lakása a városban, 3—4 hónapra ő is beköltözött. A cselédek sorsa talán az ilyen gazdáknál volt a legnehezebb, mert a munkaadóval együtt dolgozva, állandó és szigorú felügyelet alatt állottak. Viszont a tanyák lakásviszonyai általában sokkal jobbak voltak, mint a többselédes nagy gazdaságokban.

E vázlatosan ismertetett három csoport között nem lehet holdak számával meghatározott kategóriákat felállítani, mert ezek nem annyira vagyoni, mint sokkal inkább a cselédek szemszögéből nézett társadalmi csoportok voltak. Az ügyvédnek lehetett 30 és lehetett 300 holdja is, de kapcsolata a kommenciós cselédhez ugyanaz volt, ha földjét nem adta ki bérbé, hanem saját kezelésében tartotta. Az 50 holddal bíró maga is dolgozhatott családjával a földön, de ugyanakkor viselkedhetett parasztúr módjára is.

Átmenetet képez a földtulajdonnal nem rendelkező kisparaszti bérlők csoportja, akik ugyancsak a maguk erejéből és minden irányító beleszólás nélkül gazdálkodtak a bérbevett földön. Legnagyobbrészt felesben, vagy harmadában kapták meg a földet használatra. »Ez is keserves volt, de legalább a magam ura voltam. Leadtam a kikötött terményt, tejet, vaját, disznót, aprójószágot, és nem parancsolt senki azután.« — Ezek a paraszti kisbérlők cselédet nem tartottak.

A nagyságos, tekintetes urak és gazduramok mellett ott élt Ebesen a földnélküli nincstelének, munkaerejüket eladó kommenciós cselédek hada. Évi bérük, kommenciójuk a debreceni földeken nagyrészt egyforma volt, mert »a gazdák összebeszéltek és egyik sem adott többet a másiknak«. Így aztán inkább attól függött a munkahely megválasztása, hogy kényelmesebben akart-e dolgozni a gazdaságban a cselédember, vagy pedig jobb lakást, nyugalmasabb otthont akart magának és családjának. (A sokselédes tanyákon napirenden volt a veszekedés hol az aprójószág, hol a közös konyha, hol más nézeteltérés miatt.)

A cseléd a megállapodás szerinti kommenciót kapta. 1942-ben egy volt béres közlése szerint ez a következőkből állott: »A lakáson kívül egy évre járt 16 q élet, amiből 4 q-t árpában kaptunk meg. De nem minden gazdánál. Volt sok, aki az egészet búzában adta ki. Aztán kaptunk még 46 kg szalonnát, meg 30 kg sót. A tanya mellett 400 négyszögöles konyhakertet mértek ki, ebben termelte az asszony a zöldségfélét, krumplít, káposztát, karalábét, megymást. Kaptunk még 1 hold tengeriföldet is, amit a gazda szántott meg és vetett be, nekünk csak meg kellett kapálni és letörni. A termése a mienk volt. Készpénzben 240 pengőt kaptunk egy évre összesen.« Ez volt a kommenció, amit negyedévenként négy egyenlő részletben mért ki a gazda, vagy helyettese. Volt állattartási engedélye is a cselédnek: »egy kocát tarthatott szaporulatával, meg egy hizót. Ezt ki kellett pányvázni, mert a gazda nem engedte meg, hogy szabadon kóboroljon. Aprójószágot tetszés szerint tarthattunk, de ha sok volt, 100—150, abból dézsmát szedett a gazda. — Asszony, hozzá be (t. i. Debrecenbe a gazda lakására) vagy 4—5

párat. Van itt elég, jut is marad is. — Mit lehetett tenni, bevittük. Ingyen kívánta el tőlünk... Tehéntartást nagyon ritka esetben engedtek meg olyannak is, aki már régebben lakott a gazdánál. Ha kisgyermeke volt a cselédnek, annak adott tejet a gazda, de meg kellett érte a rendes árat fizetni.»

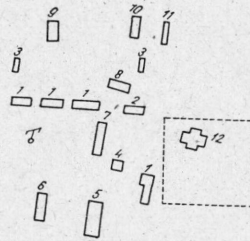
Ez volt az összes jövedelme egy év alatt a sokszor 7—8 tagú családnak. Mint mondták: éhen halni sok, megélni belőle kevés. Attól függött a cselédek valamelyest jobb sorsa, hogy hogyan osztotta be az asszony a szűköset és hogyan gazdálkodott az aprójószággal. »Volt bizony olyan, aki nem vesződött a baromfival. De az én feleségem minden héten járta a debreceni piacot, s jóformán a tojásból meg az aprójószágból ruházkodtunk.« Sokan nem osztották be helyesen a negyedévenként kapott búzát sem. »Amikor hazahozták a lisztet a malomból, volt nagy dínom-dánom, eszem-iszom. Sült a kalács meg a tészta. Ha meg pénz kellett, eladtak a lisztnek való búzából a malomban. A fertály végére aztán üresen maradt a kamra. Mentek kérni a gazdától előleget. Az adott, de csak hiányzott az a következő fertály mérésekor.« Úgy volt ez a cselédek között is, ahogy mindenütt: voltak tücskök és voltak hangyák — a maguk szűkös lehetőségein belül.

A cselédek meglehetősen zárt társadalmi csoportot alkottak: nagyon ritka kivételtől eltekintve egymás között házasodtak, mert a tanyasi cseléd minden falusi előtt lenézett ember volt. Így a cselédsors generációkon keresztül szülőről gyermekre öröklődött. Minthogy a tanyák egymástól meglehetősen távol estek, a társadalmi érintkezésre kevés lehetőség nyílt. Ezért a házassuló-sorba kerülők jórészt az aratásra, tengeritörésre stb. egy-egy tanyára összetoborzott közelebbi vagy távolabbi, ugyancsak cselédsorbeli fiatalok közt találták meg életük párját. Az új család azonnal otthagya a szülőket és mint kommenciós cselédek új tanyára költöztek. De legtöbbször itt is csak néhány évig laktak, mert minden április elsején — 1938. óta január elsején — új megállapodást kötöttek a gazdával; ilyenkor gyakran került munkahelyváltásra, költözködésre a sor. Így az állandó és nagyobb közösség hiánya miatt (hiszen a »közösséget« sokszor csak maga a család, legfeljebb néhány szomszéd család — és ez is csak ideiglenesen — alkotta), az ebesi tanyavilágban nem alakulhatott ki kulturális szempontból is önálló, egységes, külön csoport. Minthogy azonban a beházasodások és a cselédek azonos gazdasági és társadalmi helyzete az ebesieket a Debrecen-környéki tanyavilággal kapcsolta össze, így ha önmagában nem is alkotott külön egységet, mégis része volt egy nagyobb és természetesen lazább egységnek, mondhatnánk inkább táji csoportnak: a nagy kiterjedésű debreceni tanyavilágnak.

Szólnunk kell a következőkben a cselédek lakóhelyéről, a tanyákról. Szépen, szinte filozófikusan fogalmazta meg a tanya települési formáját az egyik volt cselédember. »A tanya az szinte kiugrik a földből, a kis végtelen a nagy végtelenből.« Valóban: a sík, határtalannak tetsző szántóföld közepén ott ül a tanya minden kerítés, minden valóságos elhatároló lezárás nélkül, a kis határolatlan, bizonytalan átmenettel az őt körülfogó végtelenbe. A kapott vélemények szerint a nagyon is kötött cselédsors ellenére ennek a »végtelenségnek« látása a cselédek jórésztében a szabadság illúzióját keltette. »...ameddig a szem ellátott, addig mehetett a jószág és mehattunk mi is... olyan ott, mintha az úristen letette volna az embert a föld közepére és azt mondta volna neki, hogy: na nesze! itt van! bírjad!« Sok vonzódással beszélnek a cselédek megszokott környezetükről, szülő- és nevelkedőhelyükről, a tanyákról és az ottani életről. Vonzódásukat igyekeznek racionális érvekkel (a jószág tartás-

nál mutatkozó előnyök) is alátámasztani, megfelelkezve közben a tanyán való lakással járó nagy elzártság kulturális és még sok más szempontból előnytelen oldalairól.

A tanyákon való régebbi élet illusztrálására két, e vidék tanyatelepüléseit és benne a cselédház építési és berendezési formáját tipikusan reprezentáló tanyát kívánunk a következőkben bemutatni. Az első egy 280 holdas zsirosparaszt-tanya, a második egy 26 holdas gazdaság épületcsoportja; mindkettő a mai új község beépített területének közvetlen közelében.

2. 280 holdas nagyparaszti birtok tanya udvara

1. Cselédlakások	7. 25 férőhelyes lóistálló
2. Cselédlakás és magtár	8. Darálómalom
3. Cselédek disznóóljai	9. Szerszámosszín
4. Parádésló istállója	10. Hizlalda
5. 50 férőhelyes tehénistálló	11. Tengerigóré
6. Dohányos hodály	12. Birtokos lakása

A nagyobb tanyában (2. ábra) a birtokos lakóháza kissé oldalt áll és bokrokból nevelt sövénykerítés veszi körül, hogy teljesen kiváljon a cselédházak és gazdasági épületek munkás életéből és mentes maradjon a cselédek átjarkálásától. Kerítése van — de nem is ez a tanya. Ez csak a tanya közvetlen közelébe épített úri lak. A tanya emellett áll a maga cselédházaival és gazdasági épületeivel.

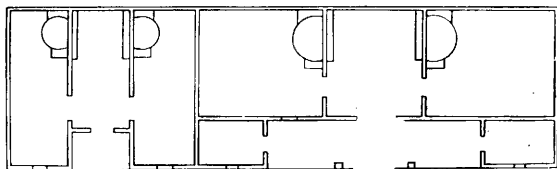
3. 280 holdas birtok tanyájának egyik cselédháza

Ebben a tanyában tíz kommenciós család lakott, közülük három tehenész, egy pedig dohánykertész. A cselédlakások egyetlen kivétellel egy sorba épültek. Ezek közül most csak egyet ismertetünk részletesebben, de ezáltal megismertük lényegében a többit is.

A cselédház képe a 3. ábrán látható, alaprajza pedig a 4. ábrán. A falak csekély alapozással vályogból készültek. 1937-ben végleg tönkrement a nád-

edése, ekkor cseréppel váltották fel. A szobák földesek. Mindkét lakás előtt tornác van. A baloldalon látható a régebbi forma: tulajdonképpen a pitvar megfelezése és a külső rész ajtó nélkül szabadon hagyása. A jobboldali végig tornácos építés, ahol azonban a tornác két-két szélső oszlopának a között befalazták, és így kamrát csináltak belőle. Mindkét tornáckiképzés általános a Nagy-Alföldön.

Az egybeépített két lakásban négy család élt, mindegyikben kettő-kettő. A nagyobb (jobboldali) szobákat a többgyermekes családok kapták, míg 2–3 gyermekkel el kellett férni a kisebb (baloldali) helyiségben is. A közös konyhákat úgy felezték meg, hogy mindegyik család a bejárati ajtótól a szobája felé eső részt használta. Ugyanígy osztoztak a tornácon is. (Az olyan cselédek, akik már több éve laktak ezen a tanyán, amikor hely ürrült, átköltözhetek olyan cselédlakásba, ahol egyedül lakva a konyhát magukban használhatták.) A ház kívül-belül meszelt, csupán két hosszanti szélén festették feketére az alját, hogy az ereszről lefolyó eső ne csapja fel a fehér fal tövét. A kisebb szobájú lakásokhoz nem járt kamra, ezért a kamrába való

4. A cselédház alaprajza

élelmiszert és egyéb dolgokat a padlásra vitték fel, ahol e két szoba lakóinak padlásrészét léckerítéssel különítették el.

Minden szobában bent állott a konyháról fűthető boglyaformájú kemence, melynek külső, ajtó felőli széléhez ragasztották a sáralapozással készült rakott tűzhelyet, fal felőli szélén pedig ugyancsak sárból 60 cm magas *sut* készült. A szobák egykori berendezését nem volt alkalmunk teljes hitelességgel felgyűjteni, mivel 1944. előtti lakói már nem tartózkodnak Ebesen. Másik cselédházban lakott adatközlő szerint a szobák berendezése általában nagyon szegény volt: két-három fekvőhely (ezek közül inkább csak egy volt valóságos ágy, a többi deszkából összeeszkábált heverő), egy sifon, egy láda, egy asztal és egy-két szék adta a cselédek bútorait. Minden házban volt egy-két kishűtő is. Különösen elterjedt forma volt a cselédek használatában az ú. n. *górészék*. Nevét formája után kapta, mert másfélaraszos lécekből kalickára összeszegezett oldala olyan rácsos volt, mint a tengerigoré fala. Az olyan családban, ahol az asszony igen takarékos és szorgalmas volt, az a lakás berendezésén is meglátszott: két ágyból, egy sifonból, egy kredencből, egy komótból, egy asztalból és négy székből állt a szoba bútorainak mutatós része, amit még a szükséges fekvőhelyekkel egészítettek ki. Visszaemlékezés szerint 1941-ben a 3. és 4. ábrán látható ház nagyobbik lakásának jobboldali szobájában a bútorok a következő módon helyezkedtek el: az ablak két oldalán egy-egy ágy, közöttük — az ablak előtt — egy lóca, előtte asztal, három székkal. A kemence és a baloldali ágy között, a fal mellett egy deszkából összeszegezett fekvőhely, a díkó állott. Ezzel szemben, a másik ágy végénél egy sifont helyeztek el, míg az ajtó mögött ruhásláda volt. A háztartás és étkezés eszközei, valamint a termény és táplálkozási nyersanyagok a kam-

rában kaptak elhelyezést. Ebben a szobában héttagú család lakott : apa (45 éves), anya (40 éves), három fiúgyermek (19, 16 és 7 évesek) és két leánygyermek (17 és 12 évesek). Az apa és anya a baloldali ágyban, a két idősebb fiú a jobboldaliban, a két lány a dikón, a kisfiú pedig a sutban aludt.

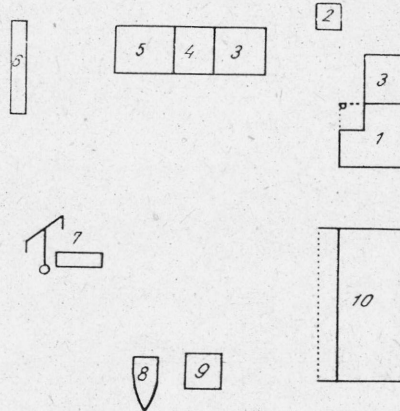
5. A hizlaló

6. A cselédek disznóóljai

A tanya nagyobb épületei a gazdasághoz tartozó istállók, ólak, magtárak voltak. A cselédek jószágai, a disznók és baromfik bogárhátas, szalmafedelű vályogólakban kaptak elhelyezést (5. és 6. ábra).

A cselédek 400 négyszögöles veteményes kertje a tanya mögött, mintegy 600 méter távolságra volt a lakásoktól.

7. 26 holdas birtok tanyaudvara

1. Cselédlakás	6. Tengerigóré
2. Cseléd disznóólja	7. Gémeskút vályúval
3. Lóistálló	8. Verem
4. Tehénistálló	9. Nyárikonyha
5. Disznóólak	10. Birtokos lakása

A másik ismertetni kívánt kisebb tanyaában (7. ábra) a gazda lakóháza már szervesen beleilleszkedik az építményekből összeálló egységbe. Nem is fordul el tőle, mint az előző úri laktól láttuk, hanem tornácával az udvar, tehát az összes gazdasági melléképület felé néz, legfeljebb a cselédházat hagyja ki látóköréből.

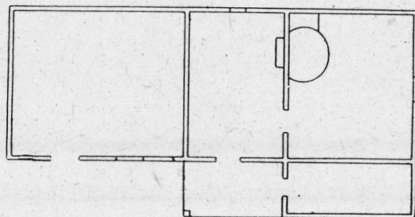
A cselédház (8. és 9. ábra) néhány téglasor alapozású vályogépítmény, cseréptetővel fedve. Régebben két önálló lakást foglalt magába, de a kisebbet

aztán egy belső közfal eltávolításával egyetlen nagy helyiségű istállóvá alakították át. A továbbra is lakásnak megmaradt nagyobb részben szoba, konyha, kamara és tornác van. Eredetileg nem volt tornáca a háznak. Ezt később — mintegy 30 éve — építették eléje, ugyanakkor egyik végét kamrának elfalazták. A szoba padlós, a konyha köves. Száraz, világos, egészséges lakás, déli fekvésű ablakkal. A szobában padka nélküli boglyakemence, a fal felőli végében suttal. A konyhában sárból beépített rakott tűzhely áll. Minden helyiség és a ház külső falai is fehérre meszelték.

1944-ben háromgyermekes fiatal házaspár lakta; apa, anya, két leány (8 és 10 évesek) és egy fiú-gyermek (5 éves). A szoba párhuzamos berendezésű: az ajtótól jobbra, a fal teljes hosszában két ágy áll egymásnak véggel összefordulva, az ablak másik oldalán a harmadik ágy magában. Az ablak alatt egy kisebb komót volt, rajta poharak és porcellán csészék, néhány

8. 26 holdas paraszti birtok tanyájának cselédháza

9. A cselédház alaprajza

ezekhez támasztott fénykép. Előtte asztal, két keskenyebb végén 1—1 székkel. A komót és a sarokba állított ágyak között még éppen elfért egy-egy szék. A falon az ágyak felett képek: katona-émlék, egy nagyobb keretben négy fénykép és néhány színes levelezőlap. Az ágyak teljes hosszában a falon színes, nyomott papír falvédő. A lámpa az asztal felett a mennyezetről lógott le. A sifon nem fért el a szobában, ezért a konyhában helyezték el. Nyárára azonban kicsit megváltozott a szoba berendezése: ilyenkor az ajtó melletti ágyat kivitték a tornácra, helyére a konyhából a sifon került be. A bútor síma, sötétbarnára festett asztalosmunka. A tornácra kivitt ágyban aludt az apa. Bent a szobában változatlan maradt az alvóhely: a két lány a baloldali ágyban aludt, az anya az öt éves kislányával a jobboldaliban. (Néha a gyerekeknek a sutban csináltak helyet, amikor kedve támadt ott aludni.)

A tanya jószágtartásra szolgáló gazdasági melléképületei, a ló- és tehénistálló, valamint a disznóól egy fedél alatt álltak. Az építményt nem volt már módunkban régi sértetlen formájában látni, mert az utóbbi években hozzákezdtek bontásához. A még megmaradt rész vályogfalas, cseréptető építményről tanúskodik. A kommenció cseléd 1941-ben maga építette fel a még most is meglévő disznó- és baromfiólat. Ennek oldala vályogból van, tetőzete pedig napraforgókóróból készült hálózásra halmozott szalmarakás. A disznóól kétosztatú: külön rész a kocának, külön a hízónak. Mindkét ólrész előtt kis karám.

A cseléd számára kimért 400 négyszögöles konyhakert közvetlenül a ház mögött volt. Ennek háromnegyedében krumplit termeltek, egynegyedében pedig mindenféle zöldséget, amire a háztartásban volt szükség. Nagy gonddal dolgozott ezen a kis földön a cselédasszony, mert ezzel biztosította nemcsak a nyári konyhaszükséglet jórészét, de a télire való száraz főzelékféléket is.

Összegezőképpen : a régi ebesi tanyákon a cselédházak beugró tornácos, konyháról fűthető boglyakemencés, fehérre meszelt, földes építmények voltak, melyekben a városból használtan vett, barnára festett több-kevesebb bútort párhuzamos elrendezésben helyezték el.

A múlt vázlatos bemutatásánál szólnunk kell még két olyan mozzanatról, melyek a település kérdéseivel szoros kapcsolatban állottak : a tanyákon lakók közösségi, társadalmi életéről és a városhoz való viszonyukról.

A település szétszórtsága, a lakóházak egymástól való nagyobb távolsága megnehezítette Ebesen a közösségi élet intenzív kifejlődését. Legfeljebb a szomszédos tanyák lakóival tartották az emberek a szorosabb kapcsolatot : ezekkel jártak össze vasárnap délutánokon kicsit elbeszélgetni, vagy ahogyan az ilyen látogatásokat nevezték, tanyázni. »Vasárnap délután jártunk csak egymáshoz. Egyik átment a másikhoz beszélgetni. A lányok egyedül csak egy másik lányhoz mentek át, különben szüleikkel jártak tanyázni. Mikor a lányok összejöttek, beszélgettek, közben kötöttek, aztán valaki felolvasott mesét, vagy valami történetet leginkább az iskolásgyerekek könyveiből. Ritkán énekeltek is.« — »Egy óra tájban, mindjárt ebéd után mentünk tanyázni. A legények csak később jöttek, úgy 3—4 óra körül. Mindig kis bandában, csoportosan. Hoztak magukkal citerát, néha táncoltunk is. Hat óra tájban már indultunk haza. Akinek volt udvarlója, az hazakísérte.« — »Az idősebbek is jártak egymáshoz tanyázni. De nem minden vasárnap, mint a fiatalok. Három óra tájban mentek, és ötkor már jöttek is el. Elbeszélgettek, néha kártyáztak.« Az ilyen tanyázásokon nem volt szokásos megkínálni a vendégeket.

Minthogy a cselédek általában gyakran költöztek, állandóan változott személyi környezetük is. Ezért nehezen szilárdulhattak meg az ilyen összejárásokból, ritkának mondható tanyázásokból keletkezett személyi kapcsolatok annyira, hogy túl jutottak volna az ismeretségek színvonalán. Így érthető aztán az, hogy a cselédek számára a rokonság sem jelentett gyakorlatilag intenzíven érvényesülő szorosabb kapcsolatot. Legfeljebb a szülők és gyerekek között volt ez a kapcsolat szoros, de már a testvérek is csak ritkán látogatták meg egymást. A távolabbi hozzátartozókkal pedig alig tartottak valami kapcsolatot. Tudták, hogy ki a rokon, de ez az egymástól való távollakás miatt alig jelentett ennél többet.

A művelődést a vasútállomás mellett épült iskola lett volna hivatott terjeszteni. Itt azonban csak az írást, olvasást, számolást, a művelődés lehetőségeit tanulták meg a gyermekek. Ennél tovább jutni már szinte lehetetlen volt, mert az iratlan törvényű cselédors a legtöbb esetben visszakényszerítette az éppen csak eszmélni kezdőket a tanyák cselédházaiba. Az iskola pedig nem gondoskodott arról, hogy a padjaiból kikerülteket néha összegyűjtse még és ismeretterjesztő előadásokkal, kultúrműsorokkal enyhítse a művelődés iránt érzett szomjúságot, elmulasztva ezzel a cselédek találkozáására, egymással való kapcsolataik erősödésére kínálkozó lehetőségeket is.

Közösségi formát jelentett volna bizonyos mértékig a vasárnaponkénti istentiszteletre való járás is. (Templom nem volt, a városból jött pap az

iskola egyik tantermében tartotta meg az istentiszteletet.) De a cselédek ide sem jártak el. Kevés közöttük az olyan, aki ismerné az egyházi énekeket és sok imádkozni sem tud. A vallás a cselédek számára inkább csak formáság volt, amivel az élet három jelentős pontjában, a születés (keresztelő), házasságkötés és halál (temetés) alkalmával kerültek szorosabb kapcsolatba. De ilyenkor feltétlenül igényt tartottak az egyházi formáságokra, a szertartásra.

Az ebesi tanyák cselédei így meglehetősen laza közösségi kapcsolatokban éltek egymással. Nemcsak egyik lakóház, egyik tanya esett távol a másiktól, de ezeket a távolságokat a bennük élők sem tudták a személyi kapcsolatok erősebb szálaival áthidalni, közelebb hozni.

A tanya a város kitelepült része lévén, ennek mindenkori függvénye volt. Ha a cseléd nem is lakott a városban, mégis számtalan kötelék kapcsolta hozzá. Születésekor a debreceni anyakönyvbe jegyezték be a nevét, ha mint katonaköteles ifjút sorozásra hívták, a városban jelent meg a bizottság előtt; házasságot ugyancsak a városi anyakönyvvezető előtt kötött; ha beteg volt, orvost, patikát a városban talált; és halálakor is a városi temető fogadta be.

De a mindennapi élet is behívta a városba. Ha valamit (aprójószágot, tojást stb.) értékesíteni akart, a városi piacra kellett behoznia. Amikor vásárolnia kellett, a városi boltok szolgálták ki. Mint kevéspénzű ember, gyakori látogatója volt a tanyasi cseléd a debreceni ócskapiaenak, a *zsibogó*-nak. Itt a háztartásában szükséges főzőedénytől kezdve mindent megtalált. A cselédházak bútorai is legnagyobb részükben innen kerültek ki és itt vették a család ruházatának legtöbb darabját. — Ha pedig valami használati tárgy javításra szorult, vagy néha újat akart csináltatni, megfelelő iparost is a városban talált.

A tanya a város gyermeke. De hogy mostohagyermek, azt csak a mindig kint lakó cselédek érezték.

A közelmúlt

(1945—1949)

1945. tavaszán eldőlt a földnélküli parasztság sok évszázados nagy pere: a Kommunista Párt vezetésével kiosztották a földet. A Vörös Hadsereg győzelmes harcai tették lehetővé azt, hogy a föld azok kezébe kerüljön, akik eddig nehéz munkával mások számára dolgozták meg. A nagy történelmi sorsforduló Ebesen is új helyzetet teremtett: mintegy három és félezer katasztrális hold földet osztottak ki az egykori cselédek között, akik ezáltal egyik napról a másikra önálló kisbirtokosok lettek. De a föld még csak a gazdaság alapját jelentette. Nem volt elegendő és megfelelő jószágállományuk, gazdasági szerszámuk, sőt sokan a kapott új földtől is igen messze laktak, a régi cselédházban. Nagy buzgalommal fogtak tehát hozzá, hogy a kapott föld segítségével életképes, a család megélhetését a komencionál jobban biztosító gazdaságot teremtsenek meg s az immár saját föld egy kisebb darabján az új otthont adó tanyát is felépítsék. A cél minden földhözjuttatott cseléd előtt ugyanaz volt, de a megoldáshoz vezető út szinte családonként különbözött. Valamelyes kép kialakítása érdekében ismertetjük a következőkben egy kisgazdagság létrejöttének történetét, ahogyan azt nekünk maga az új gazda elmesélte. Nem lesz haszontalan dolog, ha a talán kissé

hosszú történetet teljes egészében közreadjuk, mert megismerjük belőle azt a küzdelmet, amit az új földhözjuttatott új gazdaságának megalapozása érdekében megvívott. Az itt ismertetett új gazdaság megalapításának módja és a tanya felépítése, vizsgálataink alapján jellemzőnek mondható.

»1945. őszén kaptunk itt Ebesen 8 hold földet. Ekkor júliusban jöttem haza hadifogságból és úgy igényeltem. Feleségem a három gyermekkel hazament a szüleihez Nagylétára és én is ott laktam velük, míg a magunk földjére nem jöhettünk. A nyár folyamán Nagylétán napszámoskodtam, meg úgy is dolgoztam, hogy azért igát kapok majd ősszel a föld felszántásához. Így aztán ősszel felszántottam a földet és elvettem bele a búzát. A feleségem meg a nagyobbik lányom egész nyáron meg őszön dolgozni jártak, a 16 éves fiam gondozta otthon az anyósommal a jószágot. Volt egy tehenünk, éppen hasas, két kis malacunk, meg néhány baromfink. A telet is Nagylétán töltöttük s csak 1946. márciusában jöttünk a kapott földre. Volt itt egy ócska tanya, még a régi gazdáé, ebben kaptunk egy szobát. A tanyán még három másik család lakott, ezek is mind most kaptak földet, ebből a tagból. Márciusban mindjárt magunkkal hoztuk a bútorainkat meg a jószágokat: egy tehenet az egyhetes bornyával, egy süldőt meg vagy 15 aprójószágot. A tehenet a közös istállóba helyeztük el, a disznónak meg csináltam egy kis karámfélét.

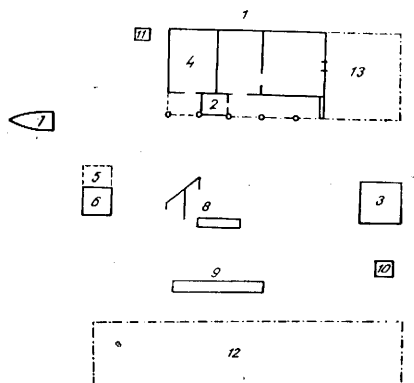
Júliusban, mikor már learattunk, kijelöltük a tarlón, hogy hová építsük fel a házat. Legelőbb is a kutat ástam oda, ahol majd az udvaron terveztem. Volt most már víz, péva, hozzákezdtem vályogot vetni. Ezzel a két kezemmel vettem ki egymagamban 5000 vályogot, a feleségem csak a sárt csinálta hozzá. Mikor a vályog megszáradt, elébb is egy kis nyári konyhát építettünk fel még augusztusban, itt húzódtunk meg minden holminkkal, míg a ház felépült. Mikor kiköltöztünk a régi tanyából, ott lebontottuk a másik három családdal közösen az épületet és elszórtuk magunk között az ajtókat, ablakokat, gerendákat meg cserepet. Én csak gerendát választottam, helyette lemondtam a többi anyagról. — A ház építéséhez szeptemberben kezdtünk hozzá. Kiástam a ház alapját, s egymagamban raktam fel a falakat, a feleségem a sárt csinálta, a gyerekek meg ott segítettek, ahová hívtuk őket. A nagyobbik lányom ekkor már nem volt velünk, mert februárban férjhez ment. De a vóm eljött néha segíteni. A házra ajtót, ablakot meg cserepet az azévi termésből vettünk, meg eladtuk a tehenet is. November közepére készen lett a ház, ekkor beköltözhattünk. Legelőbb is egy szép egész cipót vittem be az új házba, hogy ne lássunk benne sohasem szükségét. Aztán behurcoltuk a bútorokat és otthon voltunk. Ebben az évben nem építettünk már. A házhoz az istállót sem tudtam felépíteni, ezért a bornyú az otthagyt nyári konyhában telett. A disznóolat is két részletben csináltam meg. Első nyáron csak olyan karókból összeállított, szalmával fedett karámot csináltam, következő év (1947) őszén építettem fel a vályogfalú kettős ólat, karámmal. — Dehogy, nem, rosszul mondtam, mert még 46 őszén, októberben megcsináltam a tengerigórét. A lécet hozzá a régi tanya lebontott góréjából vettem meg. Ebből egy rész úgyis a mienk volt, a három más részt pedig megváltottam. (A másik három család a ház padlásán tartotta a tengerit abban az évben.) 1950. őszén 3000 téglából építettem fel aztán legutoljára a nagy pincét, hogy legyen hol tartani a bort, meg a krumplit, káposztát, miegymást.

Minden építést a régi anyagból meg a termény árából, a magunk munkájával végeztünk. 46-ban igen jó termésünk volt. Lett vagy 90 q tengeri, 18 q

búza, vagy 4 szekér krumpli, 3 szekér sütőtök, 4 szekér dinnye. Ezeket vittük be a debreceni piacra, ebből lett költőpénzünk. De a következő években a tengerit már nem adtam el, hanem jószágot neveltem belőle. Hizlaltam, s úgy adtam el. Az volt az elvem, hogy a terményt a jószágban jobban lehet eladni, mint a zsákban. Igazán nagy küzdelemmel voltunk, de szívesen csinalta az ember, mert volt látszatja.»

Áttérve speciálisan az új tanyák (lakóház, melléképületek, udvar) ismertetésére, nem tartjuk haszontalannak, ha ezt a fent tárgyalt kisgazdaság bizonyos mértékig már ismert tanyáján keresztül mutatjuk be részletesebben (10. ábra).

A gazda lakóháza az előtte félkörben elszórt gazdasági építményekre néző tornácával, ha nem is mértani, de elhelyezkedéséből láthatóan igazgatási

10. Földbirtokreform után épült új tanya udvara

1. Lakóház	7. Verem
2. Kézi kamra	8. Gémeskút vályúval
3. Nyárikonyha	9. Tengerigóra
4. Istálló	10. Baromfiól
5. Szekérszín	11. Arnyékszék
6. Kettős disznóól	12. Gyümölcsös kert
	13. Virágoskert

központja a tanyának. A tornácról nemcsak minden épület jól látható, hanem végigtekinthető az udvar végében lévő gyümölcsös kert is. Lakóház és gazdasági udvar szoros összetartozásáról, összeforrásáról beszél az ilyen tanya-elrendezés.

A lakóház eredetileg kétszobásnak készült, de aztán úgy határoztak, hogy amíg a külön istállót fel nem tudják építeni, a hátsó szobát használják erre a célra. Az ötoszlopos, könyöklő (mellvéd) nélküli tornácra a konyha ajtaja mellett két oszlop közét utólag építették be kis kézikamra számára, hogy főzés közben ne legyen szükséges minden csekélységért a tulajdonképeni kamrát helyettesítő padlásra felmászni. A tornác másik végét tetőzetig érő szélvédő fallal tették zárttá.

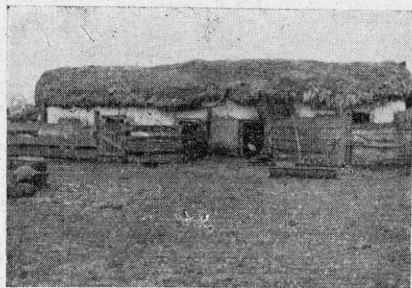
A ház kívül-belül fehérre meszelt. A szobában boglyaformájú, padkánélküli kemence állt, fal felőli oldalán suttal. A lakás bútora barnára festett egyszerű darabokból tevődött össze. Az ajtó mellett mindjárt jobbkéz felől volt az egyik ágy, ennek végében egy sifon, majd a sarokban a varrógép. Az ablak jobboldalán a komód kapott elhelyezést. Ezen pirossal kivarrott kis karéjos szélű terítő és lefordított poharak, esészek állottak szimmetrikus

elrendezésben. Az ablak másik oldalán a falon egy nagy ingaóra függött. A sarokban állott a másik ágy, ennek végében a kemence sutja előtt egy kisebb kredenc. A szoba közepén, az ablak előtt asztal négy székkal. Fölötte lámpa függött a mennyezetről. — A konyhában a kemence szája melletti sarokban állott az asztalsparhert, mellette a fal előtt egy stelázsi, majd a sarokban egy konyhakredenc. A bejárattól balra egy gyékényágó előtt volt az asztal, két keskenyebb oldalán egy-egy székkal. Az udvarra és a szobára nyíló ajtó közötti sarokban állt a mosdótál egy konyhaszéken, mellette a vizesveder, fölötte a fogas.

Négytagú család lakta a házat: középkorú apa és anya, 16 éves fiú és 12 éves leánygyermek. Az anya az ablak melletti ágyon aludt a leányával együtt, az apa az ajtó mögötti ágyon, a legény a konyhai gyékény fekvőhelyen. Ez utóbbit az igen meleg nyári éjszakák beálltával kivitték a legény kérésére a tornágra.

11. Új építésű tanya lakóháza

12. Új építésű tanya disznóóljai

Az udvar építményeit már fentebb ismertettük, amikor az új gazdaság megszületésének körülményeiről szoltunk. Itt inkább csak a lakóház közvetlen közelében lévő kisebb kertekről kell még megemlékeznünk. A szoba ablaka előtt 5×5 méteres területen virágoskertet csináltak. Ezt bolti drótkerítéssel vették körül, hogy az aprójószágot távartassák tőle. A kerti virágok (rózsa, mályva, árvácska, éjjeli viola, rozmaring stb.) mellett helyet kapott benne néhány hasznos kerti növény is; paradicsom és paprikabokor, sáfrány stb. A régi cselédházak előtt kiskert létesítésére nem adott helyet a gazda, de értelmét sem igen látták volna a cselédek, hiszen a nagyobb gazdaságokban többnyire zsúfoltan laktak, s az ilyen kiskert csak még több okot szolgáltatott volna az aprójószágok miatt amúgy is gyakran veszekedők között a nézeteltérésekre. De a földtulajdonosok tanyasi háza előtt a legtöbb esetben ott volt a kiskert s amint a cseléd a saját tanyáján a maga ura lett, sietett követni a tetszetős példát. Míg azonban a régi gazda kertjében általában csak virágok díszlettek, az új gazda már becsempészte oda a hasznos növényeket is. Benne van ezekben a kiskertekben a szép iránt fogékony, de a racionalistól, a hasznostól még ilyenkor is nehezen elszakadni tudó egykori cselédek akaratlan önvallomása.

Az udvar mögé, annak teljes szélességében, kis új ültetésű gyümölcsöst helyeztek. 75 darab legkülönbözőbb gyümölcsfával. Gazdája ebből később jó jövedelmet remélt. Ilyen gyümölcsös létesítése igen ritka eset volt az ebesi új tanyákon, inkább csak elszórtan neveltek

néhány fát a tanya udvarán és a veteményes kertben, kizárólag saját szükségletük kielégítésére.

A tanyaéhoz tartozó veteményes kert nagysága kb. megfelelt a régi 400 négyszögöles kiterjedésnek. Helye a tanyaéhoz közel volt, de lehetőleg úgy, hogy az aprójószágtól mégis valamennyire védve legyen. Ezért a lakóház mögötti területet használták veteményeskert céljára.

Az ismertetett új tanya és más megfigyeléseink alapján megállapíthatjuk, hogy a földbirtokreform után épült ebesi kisbirtokos tanyák épületelrendezési és építési szempontból követték a környék hagyományos formáit. A lakóépületek beugró-tornácos, konyháról fűthető boglyakemencés, legtöbbször földes, minden helyiségükben — ez alól csak a konyha kivétel néha — fehérre meszelt építmények, melyekben a régi, vagy újabban vett festett városias bútorok párhuzamos elrendezésben kaptak helyet. A melléképületek fala vályog, amire a nagyobbaknál nyeregtető, a kisebbeknél pedig szalma- vagy tengeriszár halmozás került.

A földbirtokreform, mely igen sok új kisgazdaság, és ennek megfelelően tanya születésének adta meg a lehetőségét, jó alapja volt a gazdasági felemelkedésnek, de a tanyaák kulturális kérdéseit nem tudta megoldani. Az egykori cselédek, az új kisbirtokosok, családjukkal együtt közösségtől, iskolától, bolttól továbbra is elzárva maradtak. Az élet — ha jobb anyagi körülmények között is — de úgy folyt tovább, ahogyan azelőtt: a vasárnap délutáni néhány órás tanyázásokon keresték az emberek egymást, a közösséget, a gyermek a nagy őszi esőzések és téli hidegek alkalmával távol maradt az iskolától, s mindenféle ügyben a városba kellett továbbra is beutazni.

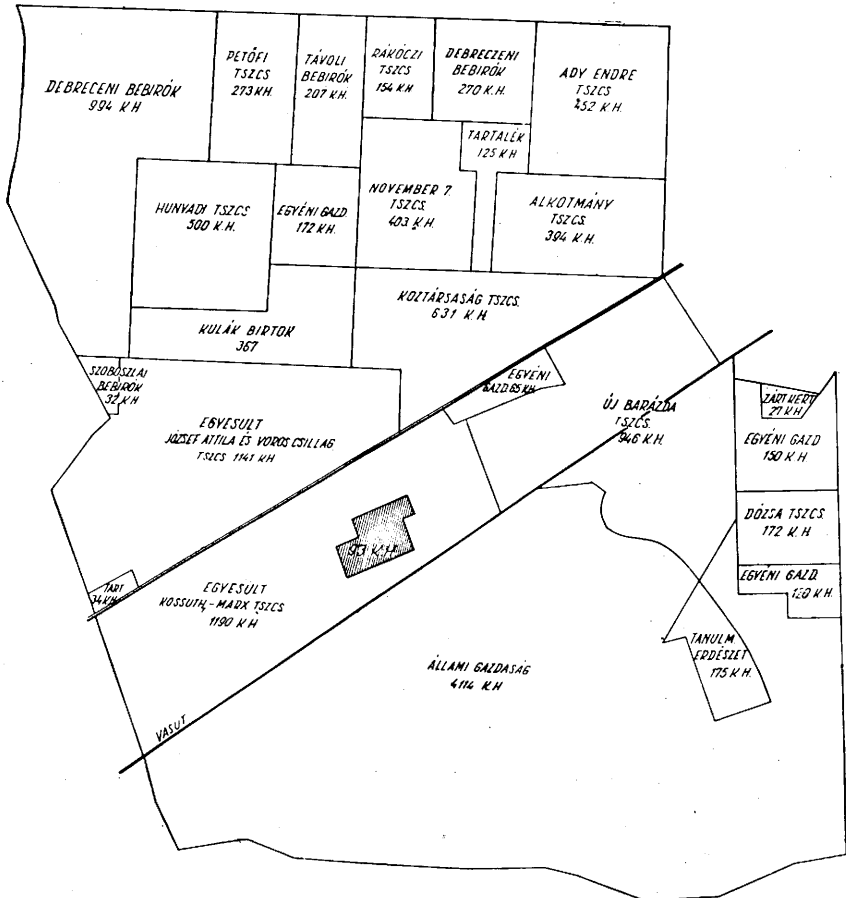
1945-től a termelőszövetkezetekbe való belépésig az egykori cselédek, — ekkor már önálló kisbirtokosok — gazdaságainak életében a kapitalizálódás gyorsított folyamata következett be. Voltak közülük sokan — és ez adta a többséget — akik jól használták ki az 5–6 éves konjunktúrát és a minimális kezdő-alapból komoly, erős kisgazdaságot fejlesztettek ki. A föld és jószágnevelés jövedelméből nemcsak az új építkezés jelentős kiadásait tudták fedezni, hanem emellett beruházásokra is telt. Az előző oldalakon ismertetett tanya szinte évenként gyarapodott új épülettel vagy gazdasági felszereléssel, s a lakóház szobájába 1948-ban került be pl. a fali nagy ingaóra, s 1949-ben a varrógép. De voltak olyanok is az újonnan földhöz jutottak között, akik valami oknál fogva nem jutottak többre, mint amennyivel kezdték. Ez az 5–6 év a volt cselédek életében tulajdonképpen azt a kapitalizálódási korszakot jelentette, amiben a birtokos parasztság kb. a múlt század második felétől gazdálkodott és élt. És itt megkezdődött volna a nemrégén még azonos cselédsorban élők között az osztályokra bomlás is, ha nem találtak volna egymásra, mint azonos jogú dolgozó parasztok az új termelőszövetkezetekben.

A jelen

(1950–1953)

1948-ban a magyar mezőgazdaság legmélyebb, eddigi története folyamán legdöntőbb fordulójához érkezett: megkezdődött a szocialista nagyüzemi társasgazdálkodásra való áttérés (Vö. *Erdei Ferenc*: A tanyarendszer kérdései a mezőgazdaság szocialista átszervezésével kapcsolatban. Bp., 1952.) A ter-

melőszövetkezeti mozgalom megindulásával egyre többen léptek be az ebesi kisparasztok közül is a csoportokba. A szövetkezeti nagyüzemű gazdálkodás lehetővé tétele érdekében tagosították a csoportok földjeit. A legutolsó tagosítás 1952-ben volt (13. ábra). A jól szervezett és eredményes munkát azonban akadályozta, hogy a tagok távoli tanyákon szétszórtan laktak. Ezért és a kulturális élet intenzív kifejlesztése érdekében a Magyar Dolgozók Pártja kezdeményezésére kormányzatunk 1950-ben elhatározta, hogy Ebesen új

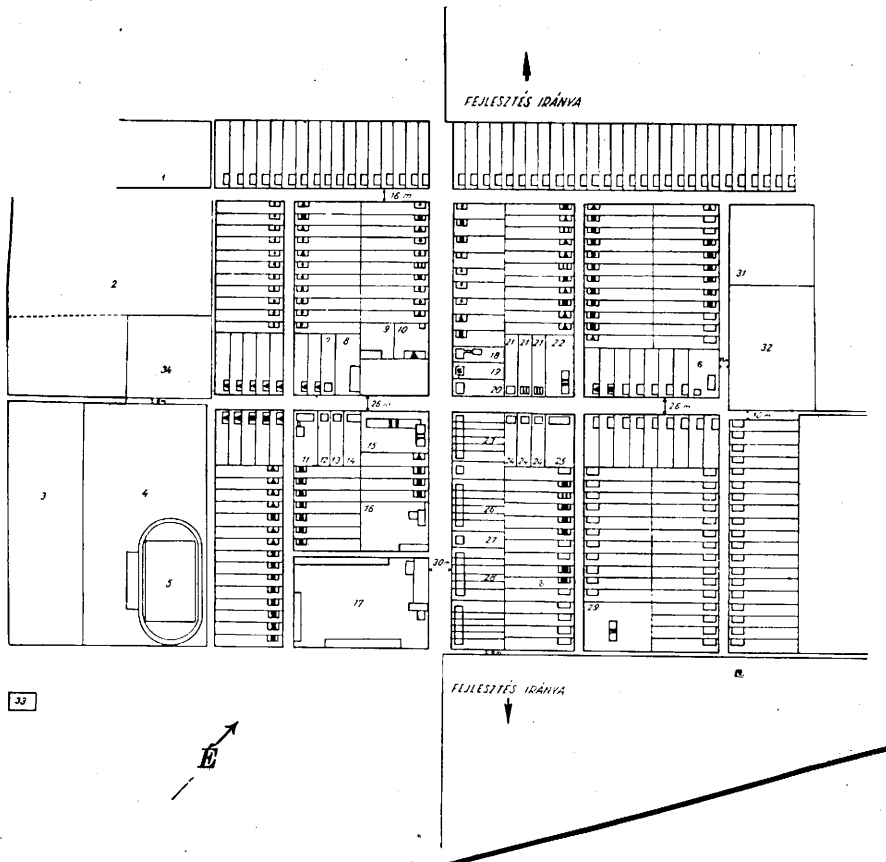

13. Ebes község határa az 1952-es tagosítás után

községet létesít a tanyasi parasztok lakóhelyének tömörítésére. Ennek az új falunak a felépítése is híven tükrözi a népi demokráciának szocialista községek építésére irányuló politikáját.

A kormány határozatát hamarosan tett követte. Kijelölték az új falu belterületének helyét a debrecen-hajdúszoboszlói műút és a vasútvonal között, a vasútállomás mellett s még ez év áprilisában elkészült a telepítési terv is (14. ábra). Ebben a középületeken kívül 235 házhelyet mértek ki típus magánházak építésének helyéül. Ha ezek a telkek már beépültek, az

új község dél felé a vasútvonalig, északra pedig a műútig terjeszkedik, majd ezután a szükségletnek megfelelően kelet-nyugati irányban fejlesztik tovább. A házak felépítésével és az idevaló beköltözéssel megüresedő tanyákat aztán vagy lebontják, vagy pedig csupán a lakóházat hagyva meg rajta, a kint dolgozó mezőgazdasági brigádok napközi pihenőhelyeül használják fel.

14. Az új község telepítési terve

1. Agyaggödör	18. Rendőrség
2. Erdősített legelő	19. Tanácsitkár
3. Szövetkezeti állattartás	20. Posta
4. Szövetkezeti gyümölcsös	21. Tanító
5. Sportpálya és klubház	22. Iskola
6. Templom és paplak	23. Iparosok
7. Védőnő	24. Óvónő
8. Kultúrház	25. Óvoda
9. Párt, DÉFOSz	26. Iparosok
10. Tanácsház	27. Állatorvos
11. Egészségház, fürdő	28. Gépállomás lakóterülete
12. Bába	29. Gondnok
13. Orvos	30. Apaállatistálló
14. Gyógyszertár	31. Mezőgazd. isk. gyakorlótér
15. Üzletház	32. Temető
16. Szövetkezeti raktár	33. Dögtér
17. Gépállomás	34. Szerűskert

Jelmagyarázat : Felépült 1950-ben : ●
 1951-ben : ▲
 1952-ben : ■
 1953 július 1-ig : ||

Ebes valóban szocialista község, mely a szövetkezeti gazdálkodás alapjaira épül. Ez határozza meg a belső telkek nagyságát, az ezeken épített magánházak formáját és belső beosztását, valamint a számos középület szükségességét.

A következőkben azokat az adottságokat kívánjuk vázolni, amiket az új beköltöző családok készen kaptak, melyekhez alkalmazkodva az új környezetben szükségleteiknek és igényeiknek megfelelően képességeik szerint alakították ki új otthonaikat.

A Mezőgazdasági Épület- és Településtervező Iroda által tervezett új község keresztfőutcás, sakktáblás településű. Kétségtelenül racionális, számos előnnyel rendelkező forma ez, mely új lakótelepek építésénél minden gyakorlati igényt kielégít. De azok az alföldi tanyasi parasztok, akik Debrecen és a klasszikusan kertes településű Hajdúszoboszló városképéhez szoktak hozzá, akik számára a tanyákon ismeretlen volt jóformán minden településbeli formai merevség és megkötöttség, idegenül fogadják a mértani elrendezésű új falut, melyet pedig most már otthonuknak kell tekinteniök. Több kifogást emeltek előttünk az új lakosok a település formájával szemben. »Olyan ez a falu a sok egyforma házzal, mintha katonákat állítottak volna fel sorakozni.« »Jártam én sok faluban. Amikor katona voltam bejártam a Felvidéket, Erdélyt meg itt az Alföldet is, de még ilyen falut nem láttam. Hallottam, hogy Amerikában vannak ilyen így is egyenes, úgy is egyenes utcák, mind egyforma házzal. Dehát mi nem Amerikába vagyunk, hanem Magyarországon!« Valószínű azonban az, hogy a második, de még inkább a harmadik generáció már nem fog úgy idegenkedni az új falu racionális településformájától.

Az új község központi részén, a két egymásra merőleges főutca kereszteződése körül épülnek majd fel terv szerint a falu középületei: tanácsház, kultúrház, posta, rendőrség, egészségház és fürdő, iskola, óvoda. Ugyanitt helyezik el a nagy üzletházat és az iparosok műhelyeit. E belső mag körül helyezkednek el a lakóházak, majd ezek mögött a külső létesítmények gyűréje: a sportpálya, szérűskert, gépállomás, temető, mezőgazdasági iskolai gyakorlóter. Ezen túl kezdődnek a háztáji gazdálkodásra kiadott földek és a szántók sík táblái.

A faluban 400 négyszögöles, hosszán elnyújtott téglalap formájú házhelyeket mértek ki. A telkek kb. 15 méter széles és 85 méter hosszú. Több kifogás hangzott el a házhelyek formájával szemben is, és mindegyik a szélesség és hosszúság aránytalanságát helytelenítette. »Olyan keskenyek ezek a telkek, hogy a házak szinte egymás hátára épültek. A kert meg nagyon hosszú. Nem tudom, hogy miért nem lehetett szélesebb és valamivel rövidebb telket kimérni. Sokkal csinosabbak lettek volna.« Valóban: ha az utas Ebesen a vonatablakon kinéz, két egymás mellett párhuzamosan igen sűrűn épített házsort lát (az utca két oldalát), aztán nagy foltokban sík, zöldelő veteményeskertet, (két utca közötti szélessége kb. 140 méter), majd megint egészen sűrűn beépített házsort és így tovább. A kertek nagy foltjai és köztük a két-két sűrűn épített hosszú és keskeny házsorok váltakozásai aránytalanság, diszharmónia érzését keltik a szemlélőben. Véleményünk szerint igaza volt fentebb idézett adatközlőnknek, mert a falu településének képében mutató aránytalanságok a telkek aránytalan méreteiből következnek.

1950. tavaszán alakult meg Ebesen a tanács. Mindjárt gyűlésre hívta össze a tanyák parasztságát, és kihirdette a kormány rendeletét a faluépí-

tesre vonatkozóan. A tanács végrehajtó bizottságának titkára elmondotta, hogyan lehet házhelyet igényelni és az építtetésre jelentkezni. Aki építeni akar, szóban kell előadnia a kérelmét a tanácsnál. Azt, hogy ki építhet a faluban, a jelentkezések után a tanács dönti el. Ha a jelentkezést elfogadták, kiosztják a házhelyeket, amit nagy árkedvezményrel négyszög-ölenként 1 forintért 10 év alatt kifizethető kölcsönben kapnak. A jelentkezők szabadon választhatják meg, hogy egy- vagy kétszobás- konyhás- kamrásmosdófülkés lakóházat akarnak-e építtetni. A lakóházak ajtait, ablakait, tetőszerkezetét előre gyártják, ezért a megadott alaprajztól eltérni nem szabad. Kisebb belső módosításokra van lehetőség, ha ezekhez az építés műszaki vezetőjének az engedélyét megszerzik. — Amikor a tanács az építési kérelmet elfogadta, hitelkérést lehet benyújtani. Ez azonban egy szobásnál 15.000 (tavaly óta 18.000) és kétszobásnál 20.000 (tavaly óta 23.000) forintnál nem lehet több. — Az anyagnak a vasúti állomásról az építkezés helyére való szállítása az építtető kötelessége. Állami gazdaságok és gépállomások dolgozóit, termelészövetkezetek tagjait intézményeik fuvarral segítik. Végül pedig hangsúlyozta a titkár, hogy mivel az építtető saját maguknak építik a lakóházakat, családjukkal együtt, rokonok bevonásával közvetlenül vegyenek részt az építésben. Így kevesebbe kerül a ház, tehát maguknak takarítják meg a pénzt. (Vö. Építkezés az új községekben (tanyaközpontokban) 1951. évben. Tervgazdasági könyvkiadó, Budapest, 8.)

Akik a gyűlésen részt vettek, örömmel szavazták meg a tervet. Egy-két nap múlva megindultak a jelentkezések. A tanács gyorsan elbírált, s utána azonnal kiosztották a házhelyeket. Minthogy egyszerre többen is jelentkeztek, megszámozták a telkeket, kis papírdarabokra írták rá ugyanazokat a számokat, és sorsot-, vagy mint mondták »kockát« húztak rá, hogy melyik kié legyen. Utána aztán kezdődött a csere-bere egymás között, hogy az ismerősök lehetőleg együvé kerüljenek. »De a legtöbben megmaradtak a sors mutatása mellett.«

Az első alkalommal jelentkezett mintegy 10–12 család után, az eddig bizalmatlankodók is kezdtek érdeklődni. Vasárnap reggel felpakolt a tanyán az ember meg az asszony, s elindult, hogy megnézzék: milyen is az a híres falu meg lakóház. Nézelődtek, szóba keveredtek mindenkivel, aki az épülő új házak körül járkált, minden iránt érdeklődtek s kérdezték, hogy vannak meglepődve. Aztán hazamentek még aludni egyet-kettőt a nagy elhatározás előtt, s néhány nap múlva már ott voltak megint a faluban, egy kerülővel megnézték még egyszer az épülő házakat, utána pedig visszavonhatatlan elhatározással bekopogtak a tanács ajtaján.

Figyelemreméltó az a tény, hogy a faluba való beköltözésnek a családon belül inkább az asszonyok voltak a szorgalmazói. Még a férfiak bizonytalanok voltak, amikor ők már határoztak. Ezeket mondta egyik 48 éves adatközlőnk beköltözése után egy esztendővel: »Tanyán éltem én eddig, ott születtem, ott is mentem férjhez. De nem szeretem a tanyát. Ott nincs köves út, nincs iskola. Kínossa az embert a nagy egyedüllét. Itt csak van bolt, lesz villany, mozi, kultúrház. Meg aztán lehet emberekkel beszélgetni. Így okosodik az ember. Még sohasem laktam eddig faluban, csak most egy éve, hogy ide költöztünk. De máris megszerettem a falut. Alig vártam már a tanyán is, hogy bejőjjünk. Nagyon sokat szenvedtünk ott mindenkitől messze.« De több ellentétes vélemény is elhangzott, ezek azonban inkább passzivitást tükröztek. »Mi a tanyán szoktuk meg, mi ott szeretjük jobban. Jobb az apró-

léknak, nagyobb szabadja van, jobban mehet szedegélni magának. Nem kell annak ott szemet adni, keres, talál magának a földön szanaszét.« »Míg egy tanya lesz az ebesi földön, addig én kint maradok!« De a szövetkezeti tagosítások és a tanyák lebontása miatt többnek ezek közül is fel kellett cserélnie a tanyát a faluval. Mikor aztán megismerték a falut, aránylag rövid idő alatt, félév, vagy esztendő múlva már más véleménnyel voltak a legtöbben. »Megszerettem a falut, pedig nagyon nem akartam először bejönni. Csak jobb itt a faluban, mert van kövesút, vasút, bolt, villany, meg a gyerekeknek is közelebb az iskola.«

A beköltözésre, építkezésre való elhatározások megszületése után megtörtént a »feliratkozás« a tanácsnál, és ki-ki megkapta a házhelyet és az igényelt kölcsönt. A tanács vigyázott arra, hogy kik kapjanak lakóházat a faluban: termelőszövetkezeti csoporttagok és ritkább esetekben ezeknek olyan családtagjai, akik jelenleg nem földműveléssel foglalkoznak, hanem valamelyik debreceni üzem dolgozói. Így biztosították az új szocialista község megfelelő összetételét.

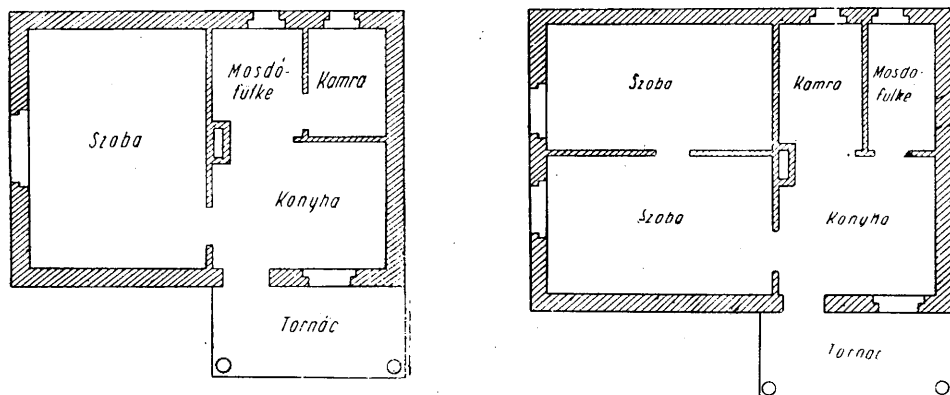
A házhely birtokbavétele után azonnal hozzáfogtak az emberek az építésvezető pontos utasítása szerint az alap kiásásához. 80 cm mély, 50 cm széles árkot kellett ásni a tartófalak helyére. Az első munkák közé tartozott a kút megásása is, amire úgy adták a kölcsönt, hogy két szomszédos porta kaphatott egy közös kutat. Így természetesen a két telek határára ásták, hogy a későbbi kerítés felhúzása után is mindkét udvarról lehessen vizet húzni belőle. Amikor a kút elkészült, kezdődhetett a vályogvetés nagy munkája. Hozzávaló pelyvát a termelőszövetkezeti csoport adott, csak ki kellett vetni a sarat. Nagy gödröt ástak a ház tervezett helye mögött s az alapozásból kikerült föld felhasználásával hozzáfogtak a *vágáshoz*, a (pelyvával való) *keveréshez*, majd a *kivetéshez*, vagyis a formázáshoz. Nem volt könnyű munka a vályogvetés, mivel nagyméretű, 28 × 45 × 16 cm-es formában kívánták a kőművesek. — Közben aztán megérkezett az állomásra a többi építkezési anyag is: terméskő, téglák, cserép, gerendák, lécek, ajtók, ablakok. Ezeket azonnal be kellett szállítani a portára. Nagy segítséget jelentett az, hogy az építettők az Állami Gazdaságtól, a Gépállomástól, vagy a szövetkezeti csoporttól fuvart kaptak.

Mikor aztán minden együtt volt, jöttek a kőművesek és hozzáálltak az építéshez. Először is az alapozást csinálták meg. Ez faragatlanul összeillesztett és sűrű habarccsal összefogott terméskő 80 cm-re a föld alá és 45 cm-re a föld fölé rakva. Erre szigetelő kátránypapír, majd egy sor téglák kerültek s aztán vályogfal fel a tetőzetig. Nagy volt az öröm a családban, amikor a felhúzott falakra rákerült a tetőváz és feltűzték a ház tetejére a bokrétát, a zöld faágat. Erre némely építető díszes kendőt is felkötött, amit aztán mint ajándékot vitt haza a kőműves.

Az építkezés technikai menetét nem tartjuk szükségesnek külön ismertetni, mivel itt kizárólag mesteremberek által szabványméretekre előre gyártott anyag felhasználásával csak mérnöki tervezésű típusházak épültek. Ellenben nagyon is érdekel bennünket a házak alaprajza, azok beosztása, ahol a család új otthonát berendezi.

Választani lehetett, hogy egy- vagy kétszobás lakást óhajt-e az építető (15. ábra). Ebesen túlnyomó többségben az egyszobások mellett döntöttek. (A jelenleg felépült 118 ház közül 4 kétszobás van csak). »Olcsóbb, meg elférünk abban úgy is« — ez az általános indokolás. Ugyancsak figyelemre

méltó az a tény is, hogy a tervezett mosdófülkét csak 8–10 házba engedték beépíteni, hivatkozva arra, hogy az építető kisebb módosításokat kérhet. Inkább nagyobb kamrát akartak, mint külön mosdófülkével »urizálni«. »Mindig veszekedett velünk a mérnök meg az építésvezető, hogy nagyon megkeserüljük, ha nem építjük be a mosdófülke válaszfalát. De a parasztok többen voltak és még jobban veszekedtek velünk, hogy be ne építsük. Volt olyan is, aki kidöntötte a kész falat s mégis csak úgy lett, ahogy ő akarta. Én meg is értem: mit ér az a mosdófülke, ha mellette nem lehet térni a kamrában. Nekem se kellene, az biztos!« — mondotta az egyik építő kőműves. Sajnos, a tanyasi cselédlakások sok esetben nyomorúságos körülményei után még nem fejlődhetett ki az óhaj a réginel nem egy, de több lépcsőfokkal magasabb lakáskultúra igénylésére. Így tehát Ebesen valójában egy típusházról beszélhetünk: az egyszoba, konyha és kamrás lakóházról. Mindenesetre már ez is haladás a régihez képest — ha csak egy lépcsőfokkal is.

15. A felépített egy- és kétszobás házak alaprajzai

A ház felépítésének több részletében segít a leendő tulajdonosa, családja felnőtt tagjaival együtt. De a nagyobb és nehezebb munkákat nem tudják magukban elvégezni. Társulnak tehát többen. A társulásnak, segítségnek két fő formáját ismertük meg Ebesen. Az elsónél két ember összebeszél, hogy te segítesz nekem ebben a munkában, én pedig visszasegítem neked ugyanezt az időt valami másban, esetleg ugyancsak házépítésben. A társulás másik formája a csoportok alakítása egy bizonyos munka elvégzésére. Összeállnak többen, hárman-négyen, esetleg öten-hatan, és kiássák egymás után valamennyi házának fundamentumát, vagy hazafuvarozzák az állomásról az építési anyagot. A társulásnak ezzel a formájával a nagyobb munkákat végzik el közösen, míg a kisebb, a családtagokkal már el nem végezhető munkákhoz a fentebb ismertetett módon hívják a segítséget.

Az ilyen közös munkánál mindenki maga élmezzi magát. Még csak a megkínálás sem szokásos. Enyhébb télen, vagy hideg, szeles időben, amikor egymás házának fundamentumát ássák, az, akinek éppen dolgoznak, pálinkával kínálja meg társait. De ez nem megvendégelés, hanem a legtöbb esetben megálapodás: dolgozunk egymásnak, és akinek a munkáját csináljuk, az

ennyi meg ennyi pálinkát (bort, sört) hoz, amit közösen iszunk meg. Lényegében tehát mindenki azt fogyasztja el, amit megvesz.

A segítségülhívást nem kötelező a közvélemény szerint sem elfogadni. Általában olyankor utasítják vissza, ha az illetőnek ugyanakkor más halaszthatatlan dolga van, vagy pedig a saját építkezésében már nincsen szüksége a mostani segítségért visszajáró munkára. Az ilyen visszautasítást senki sem tartja megszólhatónak, elítélendőnek, mivel Ebesen, ahol a beköltözés idején inkább csak ismeretségek vannak még, mint kialakult szorosabb kapcsolatok, az ilyen munkárahívást nem a szó szűkebb értelmében vett segítségnek, hanem pusztán adok-adsz alapon nyugvó racionális munkatársulásnak tekintik.

Egyes munkákat fizetésért végeztetnek el. Nagyon kevesen vetették ki maguk a vályogot, inkább Hajdúszovátról hívott cigányokkal csináltatták meg. Ugyancsak velük tapasztatták be a házat: kívül-belül a falakat és a padlást. A kútásást is *mesterek* végezték, az építkezést szervező vállalat munkásai. Nem hallottunk olyan kútról, amit a gazdája maga ásott volna ki.

Feltűnő az építkezésekben való részvétellel kapcsolatban az is, hogy kevesebb segítséget nyújtanak hozzá a családok, mint gondoltuk volna. A földreform után a kisbirtokokon megindult építkezések során nem egy olyan tanyáról tudunk, ahol minden épületet maga a család állított fel. Gondoljunk csak a korábban ismertetett új tanya felépítésére. Most ugyanaz a család, ugyanolyan létszámmal, sőt 6 évvel idősebb gyermekekkel (22 éves legény és 18 éves leány) már cigányokkal vettette a vályogot, tapasztatta be a házat, pénzt fizetett a kútásásért stb., amit pedig nem is olyan régen még maguk végeztek el. Mi ennek az oka? Véleményünk szerint egyrészt az azóta cselédsorsból kikerültek életében bekövetkezett gazdasági emelkedés, másrészt pedig — és nem utolsó sorban — az a tény, hogy ezekre a munkákra az állami hitelakció pénzt folyósít, tehát akkor is megkapják, ha nem dolgoznak most meg keményen érte. Hogy ezt az összeget később vissza kell fizetni — az még messze van és majd lesz akkor is valahogy.

Amikor a lakóházat az építőmesteremberek ott hagyják, csupán a vakoatlan lakóépület és egy éppen csak megásott kút van még a portán. Erre költözik be a család a tanyáról, ezt rendezik be szükségleteinek, képességeinek és igényeinek megfelelően. Ezek azok az adottságok, melyekhez alkalmazkodnia kell, amikor új lakását és portáját elfoglalja, amit aztán otthonává alakít. És alkalmazkodnia kell a megváltozott új tágabb környezetéhez is, a faluhoz, amely alkalmazkodásáért hajlandó őt a maga közösségébe fogadni. Az előbbi, a portán kapott keretbe való beilleszkedés kényszerű, hiszen új házat minden családnak el kell foglalnia, de a falusi közösséghez való alkalmazkodás ilyen új község esetében, ahol azelőtt szorosabb értelemben vett közösséghez, falusi élethez nem szokott emberek szinte egyszerre telepednek le és így ott kiforrott közösségi rend, szokás nem fogadhatja őket, ilyen hamar, két esztendő alatt nem mutathat csak kezdeti formákat.

Amikor most a készen kapott új milióbe való beleilleszkedés településsel kapcsolatos módjait kívánjuk ismertetni, különös súlyt szeretnék fordítani a hagyomány konzerváló erejének megvilágítására. Az adottságokhoz való alkalmazkodás során a tanyasi életben megszokott hagyományos kultúrelemek ugyanis jelentős befolyással vannak Ebesen az új körülmények között meghonosodó formák kialakítására.

Mielőtt a család ténylegesen beköltöznék az új házba, az embernek is, asszonynak is ott még sok dolga van. Először is az asszony kimeszeli a lakást, ha pedig már kívül is tapasztva van, akkor az egész házat. Közben az ember az asszonnyal megbeszéli, hogy hogyan osszák be az új porta udvarát: hol lesz a kiskert, hol az udvar és hol kezdődik majd a telek végéig futó veteményeskert. Aztán az ember hozzáfog és a tervezett udvaron elkészíti vagy az ideiglenes, vagy, ha ideje van rá, a végleges ólat, esetleg ólakat a jószág számára. Ha mindezzel elkészültek, elérkezett a beköltözés ideje.

Kedden és pénteken nem költözik senki. Ugyszintén vasárnap sem. A megkérdezettek közül a legtöbben csütörtökön jöttek az új házba. A költözködés napján reggel, vagy, ha a régi lakás nagyon távol van, még előző nap este egy szegetlen, frissen sült kenyeret vittek sokan az új házba, hogy »sohase lássunk szűk napokat« benne. Aztán felpakolták a szekérra a holmikat és megindultak be a faluba. Amikor a szekér a ház előtt megállt, több asszony egy, erre az alkalomra már külön kosarába tett fekete csirkét vett elő, s miután valamennyien bementek a házba, ott elvágta a csirke nyakát, a vérért meg a földre szórta, »hogy ne legyen hamarosan halott az új házban.«

Ezután hozzálátanak a bútorok, mindenféle ingóság és élelmiszer behordásához és elhelyezéséhez. Az ember a jószágot helyezi el, s ha még nincsen kész az ól, azt csinálgatja. Mire elkészülnek a »honfoglalással«, már délutánra jár az idő. Az asszony hozzálát, hogy a csirkéből vacsorát készítsen. »... volt itt a faluban sok, aki házzszentelést csinált. Jó paprikás csirkét csináltak vacsorára, meghívták a szomszédokat, mivel rokon nem volt a faluban. Aztán boroztak. Akik a házzszentelőre jöttek, azok mind hoztak valami kisebb ajándékot, amivel a házat lehetett csinosítani. Egyik egy törülközőt, szépen kivarrva, a másik egy rongypokrócot, a harmadik egy szép üveghamutartót, ki mit tudott.«

A beköltözés napja után még sokáig folyt a rendezkedés, csinosítgatás, főleg kint az udvaron. A lehetőségekhez képest igyekezett mindenki megcsinálni télire a jószág istállóját, ólját úgy, hogy az abban baj nélkül kitelelhessen. Aztán jött a többi munka: a kút használhatóvá tétele, a kerítések elkészítése, ha pedig tavasz volt, a virágoskert, de főleg konyhakert felásása, bevetése, ősszel pedig néhány gyümölcsfacemete ültetése. Természetesen mindez olyan ütemben, ahogyan azt az új lakók igénye kívánta és fizikai, valamint anyagi ereje megengedte.

A következőkben vegyük sorra a készen kapott adottságokhoz való alkalmazkodásból származó kialakításokat, hogy megvizsgálhassuk bennük főleg a réginek, a progresszív és regresszív hagyomány erejének hatását, a hatás intenzitását, valamint azt is, hogy az új faluban kialakuló új formák mennyire viselnek magukon szűkebben vagy tágabban értelmezhető etnikus jelleget.

A lakóház

1. Minden típusházhoz az udvarra nyíló ajtó előtt a tetőzet meghosszabbításaként 5 eserépsoros, két külső sarkán karvastagságú fenyőfaoszlop-alátámasztott féleresz készül (16. ábra). Alapjának formája téglalap, 200 × 450 cm-es méretben, szintmagassága pedig a ház belső lakóhelyiségeivel egyenlő, s így kiemelkedik az udvar szintjéből. A házhoz épített tornác tehát három oldalról teljesen nyitott, és kis méretével, valamint két karesú

tartóoszlopával inkább a féleresz benyomását kelti. Nem tetszett ez a tanyán másfajta tornácokhoz szokott új beköltözőknek. »Annyi ez így, mintha csak esernyő alatt állna az ember, olyan szabadban van. Nem érzi az ember tornácban magát.« »Valahogy ez nem tartozik így elég szorosan a házhoz. Így nem szeretjük, mert nagyon huzatos.« Ilyen és hasonló kifogások hangzanak el a készen kapott tornáccal szemben. Hozzáálltak tehát, a parasztok maguk

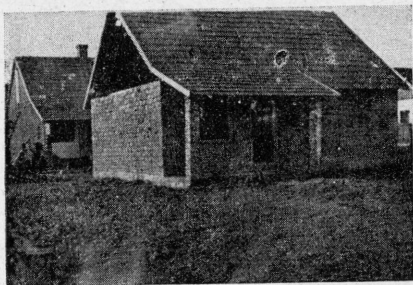
16. A házhoz készen kapott tornác

a féleresz valóságos tornáccá alakításához. Ez nem egyedi, ritka eset a faluban, hanem a jelenleg lakott kb. 110 ház közül mintegy 90–95-nek már átépített tornáca van.

Az alakításnál a vezérlő elv: minél zártabbá, határoltabbá, házhoz tartozóbbá, de azért nem teljesen csukottá tenni a tornácot, lehetőleg hasonlóvá, mint amilyen a régi tanyákon is volt. Ott a tornác mindig az egész házat befedő tetőszerkezeten belül maradt, akár a régebbi pitvarfelező kiképzés esetében, akár az újabb kő- (vályog) oszlopos megoldásnál, ahol az végig-

Az alakításoknak három alapváltozata van :

a) A faoszlopokat vályog- vagy kőoszlopokkal cserélik fel, akár úgy, hogy a fát körülsarazzák, körülrakják vályoggal, hogy épített oszlop benyo-

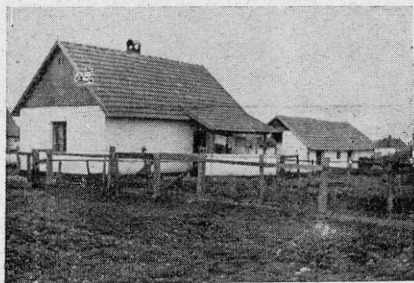
17. Kőoszlopos tornác

18. Szélvédőfalas tornác

mását keltse, akár pedig úgy, hogy a faoszlopot eltávolítják helyéről és kő-, vagy vályogoszloppal helyettesítik. Ez a legegyszerűbb módja a hagyományos forma átmentésének (17. ábra).

b) Az alakítás másik alapváltozata az, melynél a ház végében a faoszlop és a házfal közé a cserepekig érő vályogfallal, szélvédővel rakják be, hogy így két oldalról is zárt tornácot kapjanak. Ilyenkor a berakott fal közepére kis ablakot vágnak, hogy a hátsó udvarra a kilátás biztosítva maradjon (18. ábra).

19. Előlkönyöklős (mellvédés) tornác

20. Körülkönyöklős (mellvédés) tornác

c) A harmadik alapváltozatnál könyöklőt (mellvédet) építenek derékmagasságban : vagy pedig végig a külső hosszanti szélén (19. ábra), vagy pedig három oldalról körbe, 1—1,5 méteres bejáratot hagyva a ház ajtajával szemben (20. ábra).

Ezen alapváltozatok azonban nemcsak tiszta formájukban találhatók meg, hanem számtalan kombinációban is. Így pl. igen elterjedt és kedvelt tornácforma a szélvédőfalas (b) alapváltozat és előlkönyöklős (c) alapváltozat

21. Szélvédőfalas és előlkönyöklős tornác

22. Kőoszlopos és körülkönyöklős tornác

első esete kombináció (21. ábra). De gyakori a kőoszlopos (a) alapváltozat és körülkönyöklős (c) alapváltozat második esete tornáciképzés is (22. ábra). — Nagy számmal láthatunk olyan tornácokat, melyekben mindhárom alapváltozat egyszerre szerepel: szívesen építik a kőoszlopos (a) alapváltozat), szélvédőfalas (b) alapváltozat) és előlkönyöklős (c) alapváltozat első esete) (23. ábra), vagy ugyancsak kőoszlopos, szélvédőfalas, de körülkönyöklős (c) alapváltozat második esete) tornácokat is (24. ábra).

A faluban három háznál láttuk azt, hogy a kőoszlopos, körülkönyöklős formát beüvegezték, s verandának, előszobának használják. De itt mindhárom

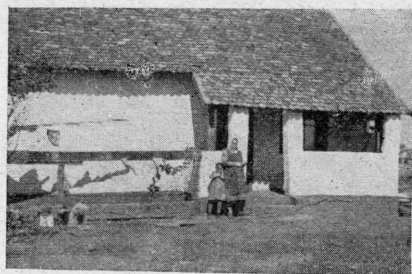
ház tulajdonosa és lakója Debrecenben dolgozó gyári munkás és nem paraszt. Ők ezt az üvegezett verandaformát a városban látták, s mindhárman egyöntetűen csinálták meg a saját házukon.

A típusházakat tervező építészek is felfigyeltek ezekre a nagyméretű tornácátalakításokra, s 1952. év második felétől az új házak Ebesen már eleve kőoszlopos, szélvédőfalas tornáccal készülnek (27. ábra egyszobás lakásának tornáca).

2. Figyelemre méltó a tüzelőberendezés kérdése is. Az új házakban nem volt beépített tüzelő, hanem csak kályha beállításához alkalmas kémény. Az új lakóknak viszont első dolguk volt még a ház betapasztása előtt a konyháról, illetve kamaráról fűthető kemence felrakása a szobában. Ezt nagyon ritkán építik fel maguk, inkább a hajduszováti cigányokkal csináltatják meg. (Hallottunk történetet arról, hogy az egyik család maga rakta fel a kemencét és kétszer is bedőlt, míg harmadjára megmaradt. Egész télen tiltották a gyere-

23. Kőoszlopos, szélvédőfalas és előlkönyöklős tornác

24. Kőoszlopos, szélvédőfalas és körülkönyöklős tornác

keket a kemence tájáról: »Ne menj oda te, mindjárt összedűl!« Sokat nevettek rajta a faluban. — De volt olyan is, aki »igazán takaros« kemencét épített magának.) A kemence beállítása a lakásokba olyan általános, hogy Ebesen 5—6 parasztházban találtunk csak vaskályhát a szobában.

A kemence a tanyákon elterjedt boglya-alakú és ennek is »újabb divatú« (20—30 éves) padka nélküli formája. A padka elhagyása — az elmondásck alapján — részint onnan ered, hogy az amúgy is igen szűk eselédlakásokban túl nagy helyet foglalt el a kemence körül a sokgyermekes lakóktól, részint pedig »mindig ráültek az emberek a piszkos ruhájukkal és nem győzte az ember meszelné«.

Van néhány (3) szögletes kemence is a faluban. De körvonalaiiban ez is követi a boglyaformát. Igen érdekes ennek az új formának az elterjedése. »Mi Konyár mellett laktunk tanyán. Mikor a sógorom veje fogságból hazajött, látott ilyen szögletes kemencét valahol katonakorában, s otthon megcsinálta maguknak. Mikor egyszer náluk voltunk, nekem is megtetszett. Csinosabbnak láttam, mint a kereket. Kértem, hogy csináljon nekünk is egyet. (Tehát már a konyári tanyájukon ilyen volt elköltözésükkor a kemence.) Mikor beköltöztünk az új faluba, én illet csináltattam egy itteni kőművessel, aki most tszcs-tag. Magyaráztam neki, hogy milyen legyen. Azt mondja, hogy látott ő már illet, sőt szebbet is, olyat, aminek rámája is van. Úgy mondják neki, hogy sifon-kemence. Azt mondtam, hogy ne cifrázza, jó lesz

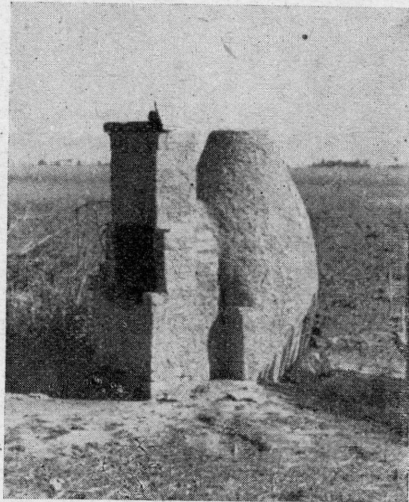
nekem úgy, ahogy a tanyán is volt.« Meglátták a szomszédok, a falubeliek, és — mint mondják — szinte veszekedéssé fajuló viták keletkeztek belőle, hogy szép-e a szögletes kemence, vagy sem. Eredmény: ma három ilyen kemenceforma van az új faluban. Nem több, — de nem is kevesebb. A vita, a kérdés tehát még nyitva van, s eldöntése a jövő feladata, mely választ fog arra is adni, hogy a kemenceformák esetében az új elfogadása iránti készség, vagy a hagyomány formamegőrző tendenciájának ereje az erősebb-e?

Míg a cselédházakban helyet kapott a kemence mellé sárból beépített öntöttvaslapú tűzhely, addig az új faluban egyetlen egy ilyen sem találunk. Ennek magyarázata abban van, hogy az utóbbi másfél-két évtizedben a már említett padka után ez is levált a kemence oldaláról. »Nagy porfészek az nyáron, meg sok helyet foglal el.« Több helyen a tanyákon még ma is megtalálható ugyan a régi, és ezt használják is, de az újabban épített kemencék mellé már nem rakják oda. Így a legritkább esetben kapott helyet a kemence oldalára épített sártűzhely a földbirtok-reform után épült új tanyákon is. Helyette mester által készített vastűzhelyet használnak, amit azonban télire ugyanúgy a kemence mellé állítanak, mint ahogyan ott állt azelőtt a sárból készült régi. Tehát csak formai változásról van szó, hiszen a téli hónapokban ugyanott, ugyanazt a funkciót tölti be mindkét tűzhely.

A kemence azonban nemcsak a téli fűtésnél, hanem a mindenkori kenyérsütésnél is fontos szerepet kap. Azon kevesek, akik lakásukba nem építették be, legalább az udvaron helyet adnak a kemencének sütés céljára.

Van néhány olyan család is, akik a benti kemence mellett az udvarra is építettek egyet, hogy meleg nyári időben ne legyen szükséges a szobát még ezzel is melegíteni. Az udvari kemencék két típusban készülnek. Kevesebb a tábori kemence néven ismert, cseréppel fedett, nyeregtetős, és több a házbelivel teljesen azonos boglyás forma (25. ábra). Ez utóbbi annyira pontos mása a lakószobában építettnek, hogy jól látszik rajta a közfal kihagyott helye is. Mintha nem is szabadban épült volna, hanem valamilyen lakásban, aminek a falait később lebontották volna körülötte. Mindkét udvaron elhelyezett kemenceforma ismert a Debrecen-környéki tanyavilágban.

Akik csak az udvarra építették ki a kemencét, a szobába télire vagy az asztaltűzhelyet, a »sparheltet« vitték be fűtési — és egyúttal főzni — vagy vaskályhát állítottak be. Az első tél után azonban rájöttek arra, hogy helytelenül gondolkoztak, amikor azt hitték, hogy »biztosan jó a vaskályha is, ha úgy építették a házat«. A faluban nincsen tüzelőanyag-kereskedés, és óriási nehézségekbe ütközött a szén megszerzése. Vaskályhában pedig a gíz-gáz, szalma nem ad olyan meleget, mint a kemencében. Ezért a következő télre már berakták a kemencét a szobába, s ma csak olyan házban van még

25. Udvarra kiépített boglyaalakú kemence

vaskályha, ahol az ottlakó családfő mint munkás a városban dolgozik, s a tüzelőt is ott szerzi be.

Láttuk és jól tudjuk azt, hogy a kályha mellőzésével a kemence beállításánál a tüzelőanyag megszerzésének jelentős szerepe van. De az a tény, hogy az új házban, a tanya után faluba való beköltözés alkalmával, amikor minden új és szokatlan a ház körül, alig akad parasztcsalád, amelyik még csak meg is próbálkozott volna a számára ugyancsak újfajta fűtési móddal, hanem még beköltözése előtt felépítette az általa megszokott és eddig használt kemencét, nyilvánvalóan a hagyomány erejének formamegőrző tendenciáját hirdeti.

3. A tanyasi házakat kívül-belül meszelték. Ritkán fordult csak elő, az, hogy valahol kifestették volna a konyhát. De a szobát akkor sem. A tanyán a festés nem a díszeset, a szépet jelentette, hanem inkább az elhanyagolt-ságot, a háziasszony »restségét« mutatta: a festés t. i. la: sabban piszkolódik, nem kell olyan gyakran újra átfesteni, mint a fehér meszelést. Az ünneplés szín a tanyán mindvégig a fehér maradt s azért csak a konyhát festették néha.

Az új faluban már jóval több festést találunk. Elterjedésének módja rendkívül érdekes. A téli bepiszkolódás után pünkösdre szokták mindig kimeszelné a házat az asszonyok. 1951. tavaszán nem lehetett meszet kapni a faluban, s a városban is csak rendkívül nehezen. Beszélgettek erről az asszonyok, s az egyik kijelentette, hogy ő bizony nem hagyja nyárára piszkosan a házat, hanem inkább kifesti. »Falun vagyunk most, nem tanyán. (Értsd: civilizáltabb környezetben.) Az uras házhoz illik a festett szoba.« — Többen helyeselték is neki, s az asszony kifestette a szobáját világos barnára, a konyhát pedig fűzöldre. »Nem tetszett simán a fal. Gondoltam, hogy mintát teszek rá. Így lett mintás a falam. A többi szomszédasszonynak is megtetszett, s elhívtak, hogy tegyék rá nekik is mintát. Ebben az utcában 5 vagy 6 lakást festettem ki...« Három mintát használt, mindegyiket maga készítette. Keményebb papírra rárajzolta a formákat, aztán ollóval kivágta. De ez a sablon nagyon hamar tönkrement a vizes festék alatt. Erre úgy segített magán, hogy viaszosvászonból borotvapengével vágta ki a mintákat, s ez a sablon jól bírta a többszöri festést is. A három minta közül az első után rózsák maradtak a falon, a másik után almák. Eőbbit szobához, utóbbit konyhához használta. A harmadik sablon a »girland« volt, ami a színes fal és a fehérre festett mennyezet találkozását választotta el hangsúlyozottan.

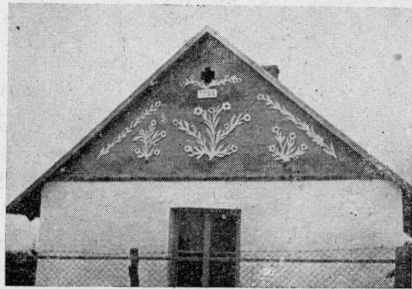
Így kezdődött Ebesen a lakásfestés. Hamarosan azonban igen nagy népszerűsége tett szert, s a házaikat díszíteni, csinosítani kívánó asszonyok már nem elégedtek meg a »mozgalmat elindító« nő magakészítette egyszerű sablonjaival, hanem a debreceni ócskapiacra vásároltak cífrákat, nagyokat, s ezeket használták. Egyszer az egyik asszony egy falhengert talált, megvette s azóta több hengerelt fal van már a faluban.

A festés útján való lakáscsinosítás olyan nagy lendületet vett, hogy hamarosan bizonyos túlzáshoz is vezetett. Az első kifestést kezdeményező asszony, aki felbuzdult sikerén, földes szobájának padozatát is színesre mázolta: a fal peremén körül arasznyi szélességben, és ahol nagyobb bútor (ágy, szekrény) van a falnál, ennek külső széléig világossárgára, a járt szabad területen pedig sötétbarnára. A szoba közepére helyezett asztal alatt a földet a felső asztal lap nagyságában ugyancsak világossárgára mázolta.

Nagy divat lett tehát a festés azok között, akik eddig jóformán csak meszeltek, és házuk, lakásuk tisztántartásának ezt a módját tartották helyesnek és szépnek. Amint adatgyűjtő utunk során végigmentünk az egyes házakon, ott azt tapasztaltuk, hogy a konyháknak mintegy fele, vagy talán még több is festett ma már a faluban. A szobáknál azonban nem mondhatnánk ma még egynegyed résznél többet. Nagyon ritka azonban a kamra kifestése: ezt csak három házban láttuk. A ház külső falait ma is csak meszelik, de két háznál az utcára néző homlokzatot már színezéssel díszítették (22. ábra).

Néhány házban a homlokzati vértelkek díszítményt kapott. Mindegyiknél sötétebb szürkés alapról emelkedik ki kissé a plasztikus virág vagy rozmarinkiképzés (26. ábra). »Az uram katonakorában sok helyen megfordult, amit ott látott és megtetszett neki, azt most a saját házuknál mind meg akarja csinálni. Azt szeretnék, hogy szép legyen.« — Néhány lakóház vértelkére felírták az építkezés évszámát.

A lakóház külső és belső falterületeinek ez a színezéssel való díszítése rövid idő alatt igen nagy lépést tett az általánosulás felé. Az új faluba, új környezetbe való beköltözés mintha áttörté volna a régi konvencionális ízlés e téren amúgy is már kissé megbontott gátját (a tanyán még csak a konyhát festették — ezt is ritkán) és most csak egy lökés kellett ahhoz, hogy meginduljon az új otthondíszítési mód árja. Azt, hogy ez az új ízlésforma minden megbontott szakaszon (tehát a még egészen csekélyszámú külső színezésnek vonalán is) győztesen kerül-e ki a régivel folytatott küzdelemből, már a közeljövő is meg fogja mutatni.

26. Típusház vértelkének díszítése

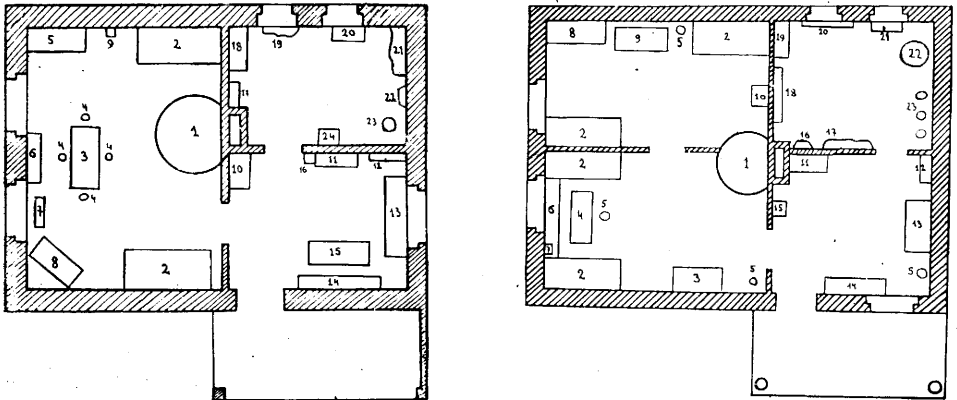
4. A lakás belső berendezése általában azokból a darabokból áll, amelyek a család előző otthonát is belülorozták. Jól meglátszik a bútorzaton az, hogy mit jelentett a 1945-től kezdődő 5—6 éves konjunktúra az önállósult kisparasztok számára. A cselédek a szűkös kommencióból éltek és emellett sokat is költöztek, a tanyák cselédházaiban pedig általában kis lakószobát kaptak. Ezeknek megfelelően bútorzatuk is kevés számú és többnyire gyenge kivitelű volt. Mondhatnánk nem túl merész általánosítással, hogy a bútorzat minősége és mennyisége tekintetében nagyjából azonos szintről indultak el, s ami nagyobb kiugrás ezen a téren történt, az jó részben az 1945-től 1948—1949-ig tartó lényegében kapitalista konjunktúra kihasználásának eredménye. Láttunk Ebesen igen szegényes szobát, ami még a cseléd-idők körülményeit tükrözi (a kemencén kívül egy asztal, egy lóca, egy láda és két, deszkából összeállított fekvőhely volt benne, s ez utóbbiról is hiányzott a megfelelő ágynemű) és láttunk újonnan vett teljes hálószoba berendezést is. De ezek kirívó és nem általános esetek, mi pedig most inkább az általánosra szeretnénk a figyelmünket fordítani.

A szoba egyszerű, festett bútorai — mint már fentebb említettük — leginkább újság- vagy kapura kiszegezett városi hirdetések alapján, vagy a

zsibogóból vett, használt bútorokból kerültek ki. Ezért ezek részletesebb ismertetését jelenleg mellőzhetjük. Számunkra az lenne most lényegesebb kérdés, hogy a bútorok tanyán megismert elhelyezési elve az új környezetben, az új lakásban változott-e, vagy pedig megmaradt régi formájában.

Azt mondhatjuk, hogy többségében megmaradt. Most is uralkodó az ú. n. párhuzamos berendezésű lakás. A 27. ábrán két lakásberendezés vázlatát láthatjuk. Az első egyszobásban az a család lakik, amelyiknek a földbirtokreform utáni lakásával a megfelelő előző helyen már részletesebben foglalkoztunk. Így megfigyelhető az azonos bútorokból álló két lakás berendezésében mutatkozó minimális különbség. A másik alaprajzon a négy két-szobás ház egyikét mutatjuk be. Ez utóbbinak nagyszobája tipikus párhuzamos berendezése, míg az előző egyszobásnál inkább a párhuzamos berendezés rendező elvét látjuk csak érvényesülni (az ágyak nem a felső, hanem az alsó sarkokban vannak, de ugyanakkor elhelyezésben az asztal helye is ugyanaz, mint a párhuzamos berendezésnél megkívántnál).

A szobák ablakain általában függöny van. Ezek a legnagyobb formai eltéréseket mutatják. Azt mondhatnánk, hogy ahány függöny, annyiféle.

27. Egy- és kétszobás tipusház lakóhelyiségeinek berendezése

Egyszobásnál:

1. kemence
2. ágy
3. asztal
4. szék
5. sifon
6. komót
7. varrógép
8. kredenc
9. falióra
10. asztaltűzhely
11. konyhakredenc
12. stélázi
13. gyékényágy
14. lóca
15. konyhaasztal
16. vizes edények
17. sütőszerszámok
18. lisztesláda
19. szerszámok
20. szennyesláda
21. aprított fa
22. teknő
23. korpászsák
24. mosdótál konyhaszéken

Kétszobásnál:

1. kemence
2. ágy
3. gyerekágy
4. asztal
5. szék
6. kanapé
7. falióra
8. sifon
9. asztal
10. vasmosdó
11. asztaltűzhely
12. stélázi
13. konyhaasztal
14. lóca
15. deszkán vízsedény
16. sütőszerszámok
17. aprított tüzelőfa
18. falra erősített polcok
19. stélázi
20. kerékpár
21. szerszámok
22. káposztáshordó
23. zsákok

És ebben éppen az a jellemző, hogy nincsen jellemző forma. Csak néhány függönyformát említünk meg a sok közül. Az ablakkeretre mindkét szárnyánál egy-egy hullámosra húzott vászonfüggönyt feszítettek ki, a teljes magasság alsó felében. Emellett az ablak fölé vízszintesen két szegre akasztott kenderpálcáról zöld krepppapír drapériák lógnak le: egy végig vízszintesen, kettő pedig két oldalt függőlegesen, az ablak alsó szélé alá arasznyira nyúlva. — Másik ablakban csak az előbb említett vászonfüggöny van kifeszítve, de a közepét egy rózsaszínű selyemszalaggal kissé összehúzták. A szalag szép csokorkötése a szobára néz. — Barna csomagoló papírt is tesznek néha az ablakra, s ez helyettesíti a textilfüggönyt. »Jó, mert nyáron is hűvöset tart« — mondják.

A falon az ágyak mellett, a mosdótál fölött és a tűzhely körül ritkábban előnyomás után kivarrott textil falvédő, gyakrabban színesnyomású papírszőnyeg és papír falvédő függ. Ugyanúgy, mint annak idején a tanyasi lakásokban.

A szobában a falon csoportokba rendezik a képeket. A fényképek paszpartu nélkül vannak a keretben, néha egy nagyobbban több is, mindig szimmetrikusan elrendezve. Nagyobb képet (katonai emléket, az utolsó vacsorát ábrázoló színes nyomatot), magányosan is feltesznek a falra. A konyhában az asztal, vagy az esetleg dikó fölé névnap-i üdvözlő hozó színes levelező lapokból állítanak össze kisebb csoportot, amit néha a két szélén krepppapírból maguk készítette kis művirágcsokorral még jobban kihangsúlyoznak. Mindezek nagy hasonlóságot, szinte azonosságot mutatnak a tanyasi lakásdíszítési móddal. Itt nem különböznek lényegesen az új faluban kapott adottságok a régitől, hiszen a szoba belseje nagyrészt ugyanolyan az új házban is, mint a tanyán, tehát szorosabb értelemben vett alkalmazkodásra és az ezzel legtöbbször együttjáró alakításra sincsen szükség.

5. A ház a benne lévő helyiségekkel a család életének központja. Itt töltik el napjaiknak jórészét: itt dolgoznak és beszélgetnek, étkeznek és alszanak. A lakás berendezése tehát azt a célt szolgálja, hogy a benne lakóknak az ott eltöltött időt lehetőleg kényelmessé és kellemessé tegye. Ezért a lakás berendezésén a nyári és téli évszakokban igen sok háznál változtatnak. Nyárára inkább széjjel költözik a család, télre pedig összehúzódik a legjobban fűthető helyiségre, a szobába.

Télen a szobában van mindenkinek a hálóhelye és itt tartózkodnak az otthon lévők egész nap. Behozzák az asztaltűzhelyet is, a kemence mellé állítják és ezen főznek: ez is melegít. De csak főznek a tűzhelyen, mert a kemencét minden reggel befűtik, s az másnap reggelig tartja a meleget. — Nyáron aztán jobban szétszóródnak a lakásban. A fekvőhelyeket nem tartják bent mind a szobában, hanem kiteszik legalább az egyiket a konyhába, vagy a legmelegebb hónapokra a tornácra. Visszakerül a »csikósparhelt« is a konyhába, vagy szintén a legmelegebb nyári hónapokra kiteszik a tornácra, esetleg az udvarra. Utóbbi helyén négy karóra állított félereszt csinálnak föléje. A télre való összehúzódnás, a beköltözés általában november elején szokott megtörténni, a nyári kiköltözés ideje többnyire április dereka. Természetesen az időjárás módosíthatja ezeket az időpontokat.

A fentiek konkretizálására bemutatjuk egy egyszobás lakóház helyiségeinek téli-nyári életét és kihasználási rendjét.

Télen a szoba minden esély volt. Behozták az apa fekvőhelyét a konyhából és hogy ennek helyet csináljanak, a bútorokat átrendezték. Itt

főzött a háziasszony, itt játszottak és tanultak a gyerekek, és itt töltötte el szabadidejét a családfő. Tisztálkodáshoz behozták a szobába a mosdótálat, de használat után visszakerült téli helyére, a kamrába. Itt fogyasztotta el a család napjában kétszer (délelőtt 10 óra körül, és délután fél 3 tájban) az ételt, és ha bárki jött a házhoz, itt ültették le. Így folyt az élet a téli szobákban reggel fél 7-től délután 6, $\frac{1}{2}$ 7-ig, amikor már nyugvóra tért az egész család. Télen a konyha tulajdonképpen az előszoba szerepét kapta. Üres, bútortalan helyiség volt, aminek legfeljebb a disznóöléskor vették néhány napra hasznát. A kamra télen az ételmiszer és a háztartás nagyobb eszközeinek raktárhelyisége volt. A tornác hasznavehetetlen marad, legfeljebb *fűtőt* (tűzelőt) tartottak itt, hogy az udvaron ne lepje a hó, és felhozták a nagy hidegek beálltával a kutyaólat is. A padláson télire csak a tengeri maradt fent, meg az ócska lim-lom.

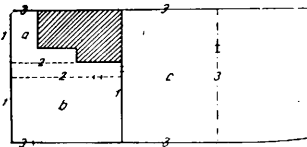
Nyáron ugyanebben a házban egészen más volt az egyes helyiségek kihasználása. A szoba *tiszta szoba* lett, amit jóformán mindig lefüggönyözve tartottak. Csak éjjeli pihenőhelyül szolgált azoknak, akiknek fekvőhelyét továbbra is benthagyták. Kikerült innen a tűzhely is. Az egyik sarokban a földre leterítették egy rongypokrócot, s ebéd után itt pihent egyet a háziasszony vagy valamelyik gyerek. Az ágy meleg lett volna, és nem is szabad azt napközben megbontani. Igen ritkán mentek be nappal a szobába, de ha idegen jött, azt itt fogadták. A szoba nyáron a lakás reprezentatív helyisége lett. Ebben a házban napközi tartózkodásra rendezték be: asztalt, székeket kapott és idehozták ki a családfő gyékényágyát is, ami nappal ülőhelyül szolgált. Itt kapott nyárára állandó elhelyezést egy festetlen konyhaszéken a mosdótál is. Ebben a helyiségben étkezett a család napjában négyszer: reggel 8-kor a reggelit, déli 12-kor az ebédet, délután 5-kor az egyszerűbb uzsonnát és este 8-kor a vacsorát itt fogyasztották el. A kamrát nyáron konyhának is használták. Ide állították be a szobából kihozott tűzhelyet és az edényeket tartó stelázsit. Mindig kéznél volt minden háztartási eszköz (teknő, szita, stb.) és a gyakrabban szükséges élelmiszerekből itt kisebb készletet tartottak. A tornác most kapott igazán értelmet. Napközben az anya itt végezte egyes munkáit: varrt, mosott, tengerit morzsolt stb. Itt tanultak a gyerekek is. Este pedig a napi munka után a tornácra hűsölt, beszélgetett a család, mielőtt 9– $\frac{1}{2}$ 10 tájban nyugvóra tért volna. A padlásra pedig felkerült a télen kamrában tartott ételmiszer (liszt, szalonna, zsír, s ha volt még füstölt hús, kolbász), mert a konyha melege és gőze nem tett volna jót neki régi helyén.

Az új faluban nagyrészt tehát ugyanúgy szétköltözik és összehúzódik a család a nyári és téli évszakokban, amint ahogyan azt a tanyán is tette. Észszerű, racionalis rendezés, aminek a fenntartását legkevésbé sem akadályozták az új környezet adta adottságok. Itt jórészt feleletet kapunk arra a kérdésre is, hogy miért igényeltek a beköltöző családok olyan elenyésző kis számban kétszobás házakat. A fentebb ismertetett lakás nyáron így is »két-szobás«, mert úgy használják ki, úgy rendezik be. Télen pedig a két szoba mellett is csak egyben tartózkodnának, mivel a két helyiség fűtése túl költséges lenne.

A belső telek

6. A házhoz tartozó belső telket a kerítések bontják fel többnyire három, ritkábban négy, különböző célt szolgáló egységre. A ház előtt kis virágskertet létesítenek, a ház tornácos oldala meg a szomszéd ház háta

közé kis kézi veteményeskert kerül, a lakóépítmény mögötti részen az udvar kap elhelyezést, míg e mögött a telek végéig veteményes konyhakert következik. (Az udvar egyes részeinek nincs faluszerter használt egységes elnevezése. Érthető, hiszen alig néhány éve ismerték meg az ilyen portafelosztást. Az itt használt terminológia tőlünk származik.) Az egyes egységek akkor válnak el egymástól, ha köztük kerítést húztak. Így pl. a ház előtti kis virágskertet is csak akkor tudják megvalósítani, ha a porta az utca felé el van kerítve. Ahol még nem futotta kerítésre, ott virágskert sincsen. Éppen a kerítések hiánya miatt olvad nagyon sokszor össze a tornác előtti és ház mögötti rész egy udvarrá, s noha a gazdasági melléképületeket ilyenkor is a ház mögötti területen helyezik el, mégsem tudják az első részt megfelelően kihasználni. Ilyenkor pusztá, legfeljebb egy-két facsemetével beültetett udvarra néz a tornác. Ugyancsak kerítés választja el a gazdasági udvart is a konyhakerttől. A kerítések jelentősége abban van, hogy a bekerített résztől távoltartja a kártevőket. Így a virágskerttől az utcán játszó gyermekeket, s a kézi veteményes- és hátsó konyhakerttől a köztük elhelyezkedő gazdasági udvar aprójszágait (28. ábra).

28. A belső telek felosztása és kerítései

a) virágskert	1. 160 cm magas, vastag faszlopokra feszített drótkerítés, tetőjén szegesdrót
b) kis kézi veteményeskert	2. 60 cm magas, léckeretbe fogott, kis oszlopokhoz erősített drótkerítés
c) udvar	3. napraforgókerítés
d) hátsó kert	

Mikor a család az új házba beköltözik, természetesen még nincsen semmiféle kerítés sem. De igyekeznek mindenki anyagi képességei szerint minél hamarabb megcsinálni azokat. A kerítés-állítások sorrendjét a szükséglet sürgőssége határozza meg. Ezért legelőször is azokat az egyszerűbb kerítéseket csinálják meg, melyek a gazdasági udvart a két szomszédos telek majd pedig a konyhakert felé határolják el. Most már nem tehet nagyobb kárt az aprójszág. Ezután következhet az utcai kerítés, ami lehetővé teszi a virágskert megvalósítását is, ha a még mindig szabad egyik keskenyebb oldalán is elkerítik. Legvégül állítják fel a tornáccal szemben lévő és a már ténylegesen gazdasági udvarnak használt részek közé a kerítést, udvarra és kézi veteményes kertre bontva azáltal az eddig csak udvarnak használt szükségtelenül nagy területet.

Aszerint, hogy hová kerül a kerítés, minőségileg is különbözik. Az utcára lehetőleg jobbat, mutatósabbat állítanak, míg bent a telken elmegy a silányabb is. Legmódosabb az erős, földbeásott oszlopok közé kifeszített drótháló. Aztán következnek egymásután a gyengébb karókhöz erősített hálók, majd a tiszta karókerítések szinte számtalan változatai. Így pl. az egymás mellé szorosan leszúrt fűzfa vagy napraforgókarókat közöttük hullámosan (8-as alakban körülfogva) tekergőző drótszálakkal fogják össze és a fűzfakarókból gyakran állófonást készítenek. Nagy keletje van a nádnak is, mint a kerítés alapanyagának. Ennek készítemi technikája pontosan megegye-

zik a szárnyékok nádfalánál alkalmazott móddal. Igen figyelemreméltó jelenség a nádfelhasználás elterjedésének körülménye. 1952. telén az egyik új lakos Nádudvarról hozatott nádból csinált magának kerítést. Felfigyeltek erre a szomszédok, de a távolabb lakók is, hiszen a nagy anyagihiány miatt nehezen tudták megcsinálni a porták kerítését. Megtetszett az ötlet, s hamarosan sok követőre talált. Valaki kitalálta, hogy nem is kell új nádat venni a kerítéshez, hiszen a lebontás alatt álló tanyák melléképületein van sok, s ezeket különben csak eltüzelik, veszendőbe megy. Mindenki sietett ki volt tanyájára, hogy talál-e még ép épületet s azon nádfedést. A javát kiválogatták, s itthon takaros kerítések lettek belőle. Alig egy fél év alatt egyetlen példa — mondhatnánk újítás — nyomán úgy elterjedt a nádkerítés, hogy 1953. júniusában már egész utcasor sárgállott némely helyen a nádtól.

A kerítés a zárt település velejárója. A tanyákon nem volt rá szükség, »addig mehetett a jószág, ameddig akart«, és »nem volt a nép úgy zsúfolva«, mint a faluban. Az új település adottságaihoz alkalmazkodni kellett, s az egykori tanyalakók most sietnek a falu nagy, élesen határolt »bekerítettjéből« külön is elkeríteni a maguk kisebb portáját.

(Itt kell még megemlíteni a kerítések mellett a kártevők ellen való védekezés másik fontos szereplőjét, a házőrző kutyát. Tanyát kutya nélkül elképzelni sem lehet. Az ebesi tanyákon leginkább komendorokat tartottak, s ez illeti is nagy természetével a tanya arányaihoz. A beköltözés során ezek a háztól elválaszthatatlan »bútordarabok« is bekerültek az új portákra, de a szűk, mindenfelé bekerített udvarokon valósággal groteszkül hatnak ezek az idomtalan nagy kutyák. Búsan, lehorgasztott fejjel húzódnak meg az udvar valamelyik sarkában, s ha a ház előtt idegen megy el, sebesen rohannak feléje, de mire megiramodnának, már a kerítés útjukat is állja. »Olyanok ezek itt, mint az oroszlanok a ketrecben.«)

7. Mikor az új lakók a mesterektől átveszik az új portát, ott teljesen üres, gazzal borított udvart találnak. Pedig hozzák magukkal csekély, háztáji gazdálkodásukban tartott jószágállományukat is. Ezeknek pedig ól, istálló kell. De miből építsenek, mikor anyaguk nincsen hozzá? (Az elhagyott tanyákból nem hozhatták el sokszor a bontási anyagot.) Ez a szükséghelyzet olyan régi formákat elevenít fel, amelyek ha még nem is szorultak ki minden vonalon a használatból de mindenesetre már igen csekély jelentőségű területre zsugorodtak össze.

Az egyik ilyen régi forma a vermes építkezés. Az új faluban nemcsak krumpli és vetemény elraktározására készítenek föld alá mélyített vermeket — mint azt a tanyán tették — hanem a jószágok számára ól, sőt istálló is épül így. Láttunk az új házak udvarában tehenistállót, disznó-, baromfi-, sőt kutya-ólat is föld alá vermelve.

A földólak építéstechnikai szempontból két típust képviselnek. Az egyiknél, melyet nagyobb lábasjószág istállójának használnak, a megfelelő nagyságban (2×1,5 m-es téglalap 1–1,5 m mélységben) kiássák a függőleges falú gödröt és két keskenyebb végének közepénél egy-egy ágasfát helyeznek el, aminek tetejére ráfektetik a hosszú szelemen-gerendát. Ehhez támogatják hozzá a másik végükkel földön nyugvó szarukarókat. Az ólba való lejáráshoz menedékes gátort csinálnak. — A földólak másik típusát főleg disznók és baromfiak számára készítik. Ezeknél a bejárat ajtókerete homlokfájának közepére és másik végén földre támaszkodó (tehát ferdén helyezett) szelemenfát állítanak, amihez kétoldalról hozzáállongatják a szaru-karókat.

E típusnál disznók számára alig, aprójószágnak viszont jobban kimélyítik az ól belsejét. — Mindkét tetőszerkezetet egyformán fedik be: a szarukarókra keresztben egész sűrűn napraforgó-kórót kötnek dróttal, ezt befedik szalmával és földet lapátolnak rá. Addig is, míg begyepesedik, kisebb gallyakat dugdosnak bele, hogy az aprójószág le ne kaparja róla a földet.

Nem ritka és kivételes melléképületformák ezek Ebesen, hanem az újonnan beköltözők nagyobb része helyezte el ilyenekben a jószágállományát.

29. Földistálló

30. Földólak

Egy-egy udvaron sokszor egész sor földól sorakozik, és várja, hogy a lehetőségek beálltával, a szükséges építőanyag előteremtésével a tanyákon megszokott, vagy ezeknél is igényesebb melléképületekkel váltsák fel őket. Amint a családok gazdasági helyzete a faluban javul, évenként cserélik ki a földólakat. Az udvaron található vermek száma szinte becslésre ad alkalmat,

31. Nádist álló

32. Vályogból épített, új komplex melléképület, melyben lomskamra, istálló, baromfiól és két disznóól nyert elhelyezést

hogy mióta lakik a család az új portán. Minél régebben, annál kevesebb már a földól, a letelepedéssel, az új otthon berendezésével járó kemény küzdelmek dokumentumai.

A fentebb már említett nádból nemcsak kerítések, de nyári istállót is lehet csinálni (31. ábra). A téglalap alakban földbeásott ágasfákat két lécc közé koreolt nádfallal töltik meg, s ez adja az istálló oldalfalait. Tetőzete lécek és kórok rácsozatára halmozott szalma. — Ez is csak ideiglenes melléképületforma és ha fel is építik az új, állandó jellegű istállót, ezt nem bontják

el, mert nyáron még jól használható a nagy melegben. — Készül nádból hasonló technikával baromfiól is.

A nád, mely mint építési alapanyag ezen a vidéken egykor annyira jelentős volt, de az utóbbi időkben erősen háttérbe szorult, most Ebesen a tartósabb alapanyagokban mutatkozó hiány miatt renaissance-át éli. Ugyanez az időleges anyaghiány hozta divatba a már-már elfelejtett vermes építkezést is. A lehetőség nem volt meg a beköltözés pillanatában arra, hogy a tanyákon megszokott istálló- és ólfajtákat felépítsék az új portán is. Építőanyag hiányában kezdetlegesebbek voltak az adottságok, s ennek megfelelően kezdetlegesebb technikát is vontak maguk után. Amint aztán az adottságok magasabb igényeket is ki tudtak elégíteni, törvényszerűen visszafoglalta helyét a fejlettebb technikai kivitelezés is: a föld- és nádólat kicserélték a tanyákon megszokott vályogépületekkel, sőt némelyek egy fedél alá összevont komplex melléképítménnyel is (32. ábra).

8. Az építőanyag-hiány az udvari építkezéseknél a fában mutatkozik meg legjobban. Rendkívüli értékkel bír a tetőzet készítésére szolgáló, gerendának felhasználható anyag. Éppen azért szembetűnő volt számunkra a néhány portán felállított nagy gémeskút, melyet pedig könnyen lehet helyettesíteni mással. Legtöbb esetben hengeres hajtós szerkezetet építettek rá a megásott kútra és még ennek az oldalát sem tudta mindenki mindjárt beköltözésekor bedeszakázni. Sok helyen vályogtéglákat állítottak fel a kút körül, hogy a kis gyermek bele ne essék. Amikor megkérdeztük a szomszédokat, hogy nem tartják-e helytelennek ilyen fainségben gémeskút felállítását, nem vártan ilyen választ kaptunk: »De sokért nem adnám, ha nekem is gémeskutam lehetne. Sokkal könnyebb meg gyorsabb vele a vízhúzás. Meg micsoda szép dolog az, ha az ember már az állomásról meg tudja mutatni, hogy ott van ni az én házam, ahol az a nagy gémeskút áll!« A gyors és könnyebb vízhúzás nem jelent az adott esetben túlságosan nyomós érvet, hiszen oly csekély a háztáji gazdálkodás jószágállománya, hogy senki sem erőltetheti meg magát az itatással. Ellenben annál jelentősebb a gémeskút tanyáról való beszállításánál és a portán való felállításánál a megszokott, hagyományos forma iránti többé vagy kevésbé tudatos vonzódás, amint ez az idézett véleményből is határozottan kicsengett. Úgy költözteti magával némely család a nagyméretű ágast, ostort és gémet, mint szívéhez hozzánőtt és mindennapi életében használt kisebb ingóságait, melyeket át akar hozni régi életéből új életébe, tanyájáról falusi portájára, s olyannak tekintti, mint udvarán álló, órea valló cégéret.

9. A lakóházak az utca felé 2 m-es előkert kihagyásával épülnek. Ahol már meg tudták csinálni az utcai kerítést, ott mindenütt kis virágoskertet telepítenek erre a helyre, a szoba ablaka alá. Több helyen csak színesen nyíló virágokat ültetnek, de sokan tarkázzák ezeket hasznos kerti növényekkel is. Az egyik kiskert különösen megragadta a figyelmünket, amelyről a szomszédok is elismeréssel szóltak. A tábla hosszának közepén magas törzsű rózsá- és poszmétefácskák sorakoztak szabályos váltakozásban. Az utcai kerítés mellett ugyancsak egysorban kis faiskolát nevelt a gazdája: magról kelt barack-, szilva- és diófák két-három araszos ígéreteit. E két magastörzsű növénytörzs között két hosszban elnyújtott földcsíkba kerültek a virágok. De a többségben levő virágtövek között egy-egy paradicsom- és paprikabokor is helyet kapott, és a sárga sarkantyúvirágok sorát néha egy-egy kéklevelű karalábé tarkította. A kiskert másik porta felé eső végében ószirózsá-tövek

kaptak helyet, s az udvar felől a jószagú rozmaring és istenfa bokrai zárták le a virágsorokat. A dísz- és haszonnövények ilyen egymás mellé rendezése azonban nem volt ízléstelen vagy kiívó: forma- és színharmóniában szerencsésen találtakoztak. A kiskert különböző ültetvényeit nem táblákban, foltokban (gruppok) helyezték el, hanem sorokban. Így találtuk ezt a falu többi virágos kiskertjénél is.

A kiskert az udvar felőli végén néha megnagyobbodik azzal a kis területtel, ami a tornác kiugrása következtében a ház oldalsó fala mellett a forgalomból kiesik (28. ábra). Ide általában kis bokros virágokat és néhány tő szőlőt ültetnek. »Azt szeretném, ha a tornácot körül felfutná a szőlő. Milyen jó arnyékot adna az nyáron!«

A tornác ajtajával szemben létesített kis veteményeskertben jóformán mindent megtermelnek, amire a háztartásnak szüksége van. Egyetlen ilyen kis földdarabban láttunk paradicsom, paprika, zöldpaszuly, saláta, uborka, karalábé, káposzta, retek, sárgarépa, zöldség, sóska és szépen virágzó mák ültetvényeket. Mindenből keveset, csak éppen annyit, amennyire a családnak szüksége van.

Az udvar mögötti nagyobb kertben krumplit és tengerit termelnek vegyesen, a szélén pedig télire való szárazpaszulyt. Ahol nincs a ház előtt kis kézi veteményeskert, ott a fentebb említett konyhanövényeket is e hátsó kert első felében termelik meg.

A belső telek kertjeiben megtaláljuk a kisbirtokos tanyák kertformáinak egyenes folytatását. A virágos kiskertben nemcsak ugyanazokat a növényeket ápolják ma az új faluban, mint 4–5 éve még kint a tanyán, hanem az elrendezés, a szín- és forma- (nagyság) összeállítás elvében is követik a régi módot. A sorokban való komponálás azt a töretlen és egészséges átmenetet mutatja, amivel a cselédek egyetlen kertformájának, a veteményeskertnek az ültetési módja az alapjában másfajta rendeltetésű virágoskert elrendezésénél is továbbél. A virágoskert tehát nem mindenestől átvett, szelgeaian másolt új jövevénye e népcsoport kultúrájának, hanem olyan eleme, aminek csak a gondolata új, de a szerkezete, belső rendje a régi, általuk megszokott formákat követi.

A régi rendhez viszonyítva bizonyos törést talán csak abban találhatunk, hogy a tanyán mindig egy darabban kijelölt konyhakert itt az új portákon gyakran két részre bomlik: a ház melletti kisebb veteményeskertre és az udvar mögötti nagykertre. Ennek oka a belső telek formájában rejlik. Az új gazdasági rendben a termelőszövetkezeti tagoknak nincsen szükségük nagyobb gazdasági udvarra, s így a ház melletti udvarrész kihasználatlanul marad. (Nem volna esztétikus erre a szűkebb, keskeny udvarrészre építeni a melléképületek sorát, szemben a ház bejáratával és az utca közvetlen közelében.) Ézért inkább kis kézi veteményeskertet létesítenek e helyen.

10. A lakóházat és a portát a köztük kialakuló forgalom kapcsolja össze szerves egységbe. A porta egyes létesítményei közötti kis távolságok és az eléggé korlátolt hely miatt az ezek között szinte magától adódó útvonalak lehetővé teszik, hogy közülük a leggyakrabban használtakat kikövezzék. Gyakori az utcaajtótól a tornácig vezető 45–50 cm széles téglaut. Ritkábban keskeny »téglaošvény« (egy téglaszélességnyi út) vezet a tornácra hátra az udvarba a kúthoz és az ólakhoz, hogy ősszel és télen a nagy sárban is könnyen meg lehessen közelíteni ezeket a helyeket.

Mozgalmass élet színtere volt a régi tanya udvara, hiszen ez volt a hozzátartozó gazdaság központja. Itt kapott elhelyezést a mainál jóval nagyobb jószágállomány, ezeket etetni, itatni kellett, itt végezték el a gazdasági munkák azon részét, ami nem volt kötve a külső földekhez, és itt raktározták el a betakarított terményt és melléktermékeket. A termelőszövetkezeti csoportban dolgozó család udvara magától értetődően csendesebb. Egy-két disznó, több baromfi, ritkábban egy tehén képezi a teljes jószágállományt. Az udvaron most nincsen szükség a termények raktározására szolgáló melléképületekre sem, s a kisebb szalmakazal is csak akkor kerül a portára, amikor a *tszcs fiútót* ad a tagjainak.

Az udvaron napközben most csak az asszony jár-ke, amikor a jószágot megeteti, megitatja. Legfeljebb a gyerekek játékától kap valami mozgást még. De ezek is legszívesebben az utcán játszanak, mert ott több barátira találnak. Igen ritkán, az élet nagy fordulópontjain benépesedik az udvar: lakodalomkor a vidám, temetéskor az elszomorodott emberek töltik meg. Évente egyszer, télen, a megszárt disznó visítása és a magasra lobogó perzselőtűz fénye ad valami változatosságot a hosszú hétköznapi csendje után. — Az ebesi falusi udvart a tanyával szemben nem a mozgás, hanem a nyugalom jellemzi.

Az új falusi porta életét egészen más gazdasági rend alakítja és határozza meg, mint a tanyasi udvarét. Míg ez utóbbi műhelye, raktára és igazgatási központja magántulajdonban tartott környező szántóinak, addig a mostani ebesi ház és udvara, kertje a benne élő család otthona, amit kényelmére, pihenésre és éppen csak saját táplálékszükségletét kielégítő önellátásra, kisebb háztáji gazdálkodásra rendez be.

A falu

Az új faluba költözés társadalmi és kulturális téren jelentős pozitív következményekkel járt. Az a két tény, hogy Ebes szocialista község, ahol a lakosok mind szövetkezeti tagok, vagy ritkábban egyéb szervezett munkások, és hogy az eddig tanyákon lakók, akik jobbra csak családi környezetben éltek, zárt faluba, nagyobb és főleg állandó jellegű közösségbe kerültek, már magában is megnyitotta az utat a tanyasínál jóval erősebb kötelékű közösség kialakulására.

A közösség kialakulásának első lépcsőfokai az ismeretségek. Akik ma az új faluban laknak, igen kis részben ismerték azelőtt egymást. A legelső ismeretségek a házhelyek kiosztásakor születtek. Mindenki jól megnézte, hogy ki lesz majd a szomszédja, szót is váltottak egymással, s néha meg is egyeztek, hogy kölcsönösen segítik majd egymást, az építkezések alatt. A férfiaknak több alkalmuk volt az új ismeretségekre, mert a csoportokban, főleg pedig a brigádokban együtt dolgozva, összemelegedtek egymással. Az asszonyok csak a beköltözés után ismerkedtek össze. Utcán látták meg egymást, boltban találkoztak. Ha névről nem is tudták még, hogy ki kicsoda, de arcról már ismerték, és alkalomadtán szót is váltottak. A közelebbi ismeretségek a szomszédokból kerültek ki. Egyszerre mentek éppen a közös kúthoz, vagy az egyik hazakergette a másik őhozá áttévedt aprójószágát: mind ok és lehetőség volt a közelebbi megismerkedésre. Az elmondásokból kitetszően az asszonyok szinte várták, lesték az alkalmat, hogy minél hamarabb »szóba állhassanak« a számukra eddig ismeretlen, de a kíváncsiságukat nagyon is

foglalkoztató szomszédal. — Leggyorsabban és legkönnyebben a gyerekek kötődtek ismeretséget: játék közben, vagy a nagyobbak iskolában is.

Idő multával néhány ismeretség barátsággá érlelődött. Az emberek leginkább munkahelyükön találták meg azt az egy-két számukra rokonszenvesebb ismerőst, akivel szorosabbra fűzték kapcsolataikat: egymás mellett dolgoztak mindig, s munkaidőn kívül, vasárnap délután is felkeresték egymást — csak beszélgetni. Bizalmasak lettek, s ahol lehetett segítették egymást.

A szomszédság elsősorban az asszonyok kapcsolata az új faluban. Ez az átlagos ismerősi köteléknél erősebb szál megfelel a férfiak barátságának. Az ismerősök csak akkor mennek el egymáshoz, ha ennek komolyabb oka van. De a szomszédoknak — ha csak nincsenek haragban — mindig nyitva áll egymás előtt az ajtajuk. Átmennek egymáshoz varrni, beszélgetni, inkább azonban csak olyankor, amikor az ember nincsen otthon. — A szomszédság határát nem tudták még pontosan meghatározni; érthető, hiszen oly rövid ideje vannak még szomszédaik. Különböző vélemények hangzottak el, melyek egyéni megítélés szerint találgatták a szomszédság határát. A két szélső vélemény a közvetlen közeli két házban lakókat, illetve az egész utca lakóit tekintette szomszédainak. A különböző meghatározásokat összefogva azt mondhatjuk, hogy Ebesen szomszédnak számít általában az ugyanabban a házban mindkét oldalra lakó 3—4, az utca másik oldalán, tehát a szemben lakó 3 család, és még az, amelyiknek a másik utcáról a portája véggel az illető kertjéhez ér. Ez azonban csak az általunk összefogott eredmény, az igazi ítéletet ebben a határmegszabási ügyben is a kialakult közösségi rend hozza majd meg.

A vasárnap délutánonkénti látogatások, tanyázások, amik a tanyákon olyan rendszeresek voltak, amik ott az egyedek számára az egyedül lehetséges közösséget biztosították, itt a faluban már jóval kisebb jelentőségre csökkentek, és ami megmaradt belőle, az is változott formában él tovább. A tanyán a család együtt ment át a szomszéd tanyába elbeszélgetni, itt a faluban a megváltozott baráti köröknek megfelelően az ember külön megy a barátjához, jó ismerőséhez, az asszony pedig ismét külön a szomszédba, a szomszédasszonyához. Asszony és ember együtt jobbra csak a rokonokhoz megy. A tanyán csak formai kapcsolatnak látszott a rokonsági összetartozás. Itt, az új faluban tűnik ki azonban, hogy ez csak az egymástól való távollakás miatt volt így. A rokonok — ha nem is sűrűn — felkeresik egymást, és a faluba költözés óta egyre erősebben tartják a kapcsolatokat.

A fiatalság már egész határozottan törekszik a barátok kiválogatására. Ők nem akkor barátoknak csak, ha a barát az útjukba akad, hanem elébe mennek, tudatosan keresik és választják ki a »magukhoz való«. Míg a felnőtteknél jobbra két-két ember barátkozik össze, a fiatalok, különösen a legények baráti csoportokat is összehoznak. Vasárnaponként délután 3—4 leány vagy legény összefog, s bemennek Debrecenbe moziba, a legények esetleg kocsmába is. (Van kocsmá a faluban is, de »jobb bor van Debrecenben«. Valójában azonban arról van szó, hogy ott szabadabban lehet mulatni, nem ismerik őket és nem szólhatják meg.) A lányok inkább a lakóhelyük környékéről (ugyanabból az utcából) való hasonló korú lányokkal tartanak össze, míg a legények az egész faluból válogatják ki barátaikat.

Nagyban hozzájárultak az egymás közti kapcsolatok megteremtéséhez és elmélyítéséhez a Párt, a DISz, a DÉFOSZ és az MNDSz szervezetei. Sok

ismeretség és barátság született az itteni találkozásokból, ami aztán a falusi magánéletben is érezte hatását.

A közösség kialakulásával kapcsolatban szólnunk kell itt még a falusi tekintélyekről is. Ha kimondottan nem is, de valójában mégis különbséget tesznek az új falusiak a hivatalos személyeknek kijáró tisztelet, és a maguk adományozta tekintély között. Ez utóbbinak forrása a látható *mód*. Aki a földreform utáni gazdasági konjunktúrában *juttatott földjén* összeszedte magát, s most a faluban házát és udvarát az átlagosnál jobban és szebben rendbehozta, azt ügyes, szorgalmas, értékes — tehát tekintélyes embernek tartják. Az ilyenek keresik a barátságát és úgy beszélnek róla, mint példaképről. Az ilyenfajta tekintélytisztelet még a felfelé törekvő kisbirtokos szemével nézi és ítéli meg az emberi értéket.

Az új faluba való beköltözéssel a kulturális felemelkedés lehetőségei is megnyíltak az egykori tanyalakók előtt. Most már akadálytalanul járhatnak a gyerekek iskolába, mert az mindegyik számára közel van, köves út vezet a kapujáig. A Szabad Föld Téli Esték megrendezésével a téli hónapok alatt minden héten ismeretterjesztő előadásokat tartanak. Itt az egyes termelőszövetkezetek kultúrcsoportjai kisebb kiegészítő műsorral szerepelnek. Mődünkben volt egy ilyen estén résztvenni és örömmel láttuk, hogy az Alföld régi gazdálkodásáról tartott előadásra a tanácsház nagytermét zsúfolásig megtöltötték az érdeklődők.

Az új faluban még nem beszélhetünk összeforrott közösségről, még kevésbé kialakult közösségi rendről. Jóformán minden közösségi hagyomány nélkül most kell összekovácsolódnuk a régi tanyalakóknak falusi társadalom-má. De ha laza is a közösségi élet és kevés a közösségi rend formáinak hagyománya, mégsem gyökértelen a kialakuló új közösség, mert a minden más téren és különösen az emberek magatartásában megmutatkozó hagyomány ereje megteremti a falu kultúrájának egészébe szervesen beleilleszkedő új közösségi konvenciókat. Ennek csirái itt-ott már most, a kezdetén is megmutatkoznak.

Elmondottuk már azt, hogy a tanyán lakókat milyen sok szál fűzte a városhoz. Megszokták, hogy mindent a városban kellett elintéznük, megszerelniük. Most, hogy faluban lagnak, még mindig nehezen tudnak szakítani a várossal. Az ebesi vasútállomás adatai szerint télen-nyáron Debrecenbe 55—60, Szoboszlóra pedig 14—16 menettérti jegyet vesznek naponta az ebesiek. Szombatonként, amikor Debrecenben az ócskapiac napja van, ez a szám 90—100-ra is felugrik, viszont vasárnap 15—20-ra csökken. Annál megdöbbentőbb nagy számok ezek, ha tekintetbe vesszük azt, hogy az új faluban jelenleg mintegy 500—550 ember él bent. Magunk is tapasztaltuk, hogy délelőttönként 4—5 házba is bekopogtunk sokszor, anélkül azonban, hogy a gyerekeken kívül bárkit is otthon találtunk volna. Az emberek dolgozni vannak, az asszonyok pedig a városban.

A városbajárás legfontosabb oka az ottani beszerzés, vásárlás, ritkábban eladás. A községben jelenleg semmiféle iparos sincsen. Ha valaki akár csak a csizmáját akarja is megjavíttatni, a városba kell bevennie. Egyetlen iparosember jön ki helyükbe: vasárnap reggelként Szoboszlóról jár ki egy borbély, s az egyik magánháznál várja vendégeit. — Egészségügyi téren is elégtelen még az ebesi parasztok ellátása. A baba már kint lakik ugyan a faluban, de az orvos csak hetenként kétszer megy ki, s a tanácsház egyik szobájában látja el a betegeket. De ha sürgős orvosi segítségre van szükség,

Debrecenbe vagy Szoboszlóra kell bevinni a beteget. Ezek a hiányosságok azonban a falu fejlődésével és a további építkezésekkel folyamatosan meg fognak szűnni.

Ha egyszer bármi ok miatt bemennek az emberek a városba, akkor nem jönnek onnan üres kézzel haza. Magukkal hoznak még olyan árucikkeket is, mint cukor, só, kávé, amiket pedig a helyi földművelésszervezeti boltban is megtalálnának. Az új falusiak számára még mindig a város az egyedüli központ. Nehezen tudják megszokni, hogy a falu annak már sok funkcióját átvette. Mikor az egyik házba beléptünk, a kevéssel azelőtt hazatérő asszony így panaszkodott: »Látja, hogy milyen buta vagyok. Bent voltam a városban, a kislányom a debreceni kórházban fekszik, s az állomásra jövet vásároltam ezeket (az asztalon levő három papírzacskóra mutat). A vonaton ültem már, mikor eszembe jutott, hogy feleslegesen cipekedek, mert megkaphattam volna ezeket az itteni szövetkezetben is.«

A várossal való régi, megszokott kapcsolatot mutatják a halottak eltemetési helye és módja körüli kezdeti bizonytalanságok is. Annak ellenére, hogy a falunak volt már temetője, az első időkben mégis bevitték az ebesiek halottjaikat a városba (különösen 1950—1951-ben). Azok is, számszerint négyen, akik az új temetőben földelték el hozzátartozójukat, a városban legalább hárangoztattak addig, amíg a faluban a temetés folyt. A több nemzedéken át megszokott rend, amely szerint a halottat mindig a városi temetőbe szállították be, olyan erősen hatott az új faluba való beköltözés utáni néhány évben is, hogy minden racionális alap nélkül, csupán a régi formákhoz való ragaszkodásból követték azt. Az új falu zárt közösséggé sűrűsödése azonban fokozatosan megszünteti ezeket a nem mindig tudatos városhoz való ragaszkodásokat is, melyek még kétségtelenül a tanyai életkörülmények maradványai.

Aránylag rövidre fogott vázlatos anyag-bemutatásunk során láthattuk azt, hogy hogyan igyekezik alkalmazkodni az új, megváltozott körülményekhez, a gazdasági, társadalmi és műtáji adottságokhoz az eddig egészen más életkörülmények között élt parasztság. A település, építkezés terén és az ehhez szorosabban kapcsolódó területeken végeztünk megfigyeléseket, mivel itt kell az új környezetbe kerülőknek leghamarább szint vallaniok, és így itt lehet már ilyen rövid idő alatt is eredményeket észlelni.

Ebesi vizsgálataink a tágabb környéknek, a debreceni tanyavilágnak az etnikus jegyeire is vetnek bizonyos fényt. Az új faluban letelepedett cselédek szinte egy-két évenként költöztek egyik tanyáról a másikra. Bejárták a környéket Debrecentől északra és keletre, de főleg nyugatra és délre. Megismerték ennek a vidéknek az építkezési formáit és a nagyobb tanyákon 4—5 cselédcsaláddal is együtt élve ezek lakását és szokásait. Ugyanígy éltek és vándoroltak szüleik, nagyszüleik, akik gyermekeiknek mindig beszéltek a különböző tanyák életéről. A több generációs állandó cselédvándorlás tehát behálózta a Debrecen-környéki tanyavilágot, s már egyetlen család tapasztalataiban is összefogta az egész tágabb környéket. Most az új faluba száz ilyen család költözött be, százszorosára emelve e hálózat sűrűségét. Ebes új község tehát ma a debreceni tanyavilág — mint tágabban értelmezhető etnikai csoportosulás — régi környezetéből kiemelt, egy önálló faluba összsűrített reprezentánsa: Ebes a debreceni tanyavilág kicsiben.

A beköltözők megkapták a tőlük függetlenül kialakított települési és házformákat, amiket azonban hagyományos ízlésük szerint kezdtek el

berendezni, s ahol lehetett átalakítani. A településformát úgy kellett elfogadni, ahogyan kapták, mert azt jogszabály védte. De a ház belső berendezése magánügy: ott lehetett változtatni a kész formán, azt lehetett ízlésüknek és képességeiknek megfelelően alakítani, berendezni.

A hagyomány a maga tartalom- és forma-konzerváló erejét az emberek tudatából nyeri. Ezért a régi elemek átvitele az új környezetbe történhet a parasztság részéről határozott tudatossággal, mint pl. a tornácok vagy a házon belüli tüzelőberendezés esetében láttuk. Ez a tudatosság itt annyira ment, hogy a különben használhatót, a készen kapottat nem csekély munkával átalakították, csak hogy megszokott formájában vegye őket körül. A régi elem határozottan tudatos fenntartásának tendenciáját láthatjuk a városi temetőhöz való ragaszkodásban is. Ebben az esetben azonban a hagyomány konzerváló erejének regresszív oldalával állunk szemben. Abban, hogy ez a magatartásbeli forma-megőrzés nagyon kevés ideig maradt fenn tiszta alakjában a faluban, az ésszerű belátás mellett nem csekély részük volt a hivatalos szerveknek is. — Jelentkezhet a hagyomány ereje kevésbé tudatosan is, amikor jobbára csak megszokásból követik még a régít. Példa lehet erre többek között a falusi portán felállított gémeskút és az udvarra kiépített két-fajta kemencetípus. — Végül hathat a hagyomány ereje szinte öntudatlanul, amikor a régi elemeket csak a megrögzött szokás tartja már fent, különben idejét multa, mint ahogyan ezt a városban való vásárlásnak abban az esetben láthattuk, amelynél a helyben megvásárolható árucikket is a városból hozták ki.

Minthogy a hagyomány régít megtartó ereje az emberek tudatából ered, ennek a gazdasági és kulturális fejlődés egyes szakaszain különböző az intenzitása. Jellemző az ebesi állapot mai színvonalára az a tény, hogy egészen tudatosan (és így nagy számban) mentik át az új környezetbe is konstruktívan beilleszkedő hagyományokat, míg kevésbé tudatosan (és kevesebb számban) kerül át a nem hátráltató, de nem is progresszív — mondhatnánk semleges — hagyomány, és szinte öntudatlanul (elenyésző kis számban) csúszik be az új életformába néhány regresszív elem, a régi idők gazdasági és kulturális viszonyainak hagyatéka.

Megindult a nagy átalakulás az ebesi tanyavilágban. De ez még csak a kezdet. A réginél szebb, jobb élet perspektívája áll az új falulakók előtt. A további építkezések és beköltözések alakítják majd ki valójában a kulturális felemelkedés lehetőségeit biztosító új falut az egykori tanyavilág helyén. Az új falu építésénél közreműködő hivatalos szerveknek pedig komoly és felelősségteljes feladatuk a haladó hagyományok tiszteletben tartása, mert ezek nélkül az új község kultúrája gyökértelen lesz, velük azonban megkapja etnikus arcát. Hisszük, hogy a végső kifejlődés a legszerencsésebb eredményt hozza, s az ebesieknek sikerül a hagyományhoz való ragaszkodásukkal és hűségükkel az alföldi magyar kultúra nemzeti értékeit az adott körülményekhez hangolni, és az új falu — ha települési és lakóházépítési formájával nem is, de hagyományos módon kialakított kultúrájával — szervesen illeszkedik majd bele a környező nagymultú községek csoportjába.

Szolnoky Lajos

ОБРАЗОВАНИЕ НОВОГО СЕЛА НА МЕСТЕ ХУТОР

На месте бывших хуторов, тянувшихся к западу от города Дебрецен, на территории, где три года тому назад стояло всего лишь 2—3 хутора, создан новый выселок, насчитывающий сегодня уже больше ста жилых домов. Выселок был построен по заранее разработанному плану, дома стандартизированы. Все жители нового села, которым был предоставлен долгосрочный кредит со стороны государства для строения домов, являются членами производственного кооператива.

До земельной реформы (1945 г.) все жители нового села были батраками, затем работали на полученных от государства мелких владениях до вступления в кооператив. Батраки в течение многих поколений жили на хуторах, меняли свои места работы через год, два или три года, значит, не образовали крупной и длительной общины. Они жили жизнью замкнутой группы общества. Получившие землю после освобождения крестьяне не покидали хуторов, или построили себе новые хутора на наделных землях.

Когда дом готов, его строитель тотчас же въезжает. Кроме жилого дома на новом участке земли нет ничего другого. Именно с этим связаны вопросы, обсужденные в настоящем очерке:

Каким образом въезжает семья в новый дом?

Каким образом семья переустраивает дом в соответствии со своим традиционным вкусом и своими запросами?

Каким образом строится из пустяков приусадебное хозяйство, конюшня, хлев, садки и т. д.?

Каким образом семья обзаводится хозяйством на участке площадью в 400 квадратных сажен в селе по сравнению с просторным двором хутора?

Каким образом складываются соседские и дружеские связи в новом селе между бывшими жителями хуторов, не привыкшими к более крупной, замкнутой общине?

Каким образом создается «сомкнутое» общество из новых жителей села, бывших ранее неизвестными друг с другом, объехавших обширные просторы между хуторами окрестностей города Дебрецен?

OBSERVATIONS ETHNOGRAPHIQUES CONCERNANT LA FORMATION D'UNE NOUVELLE COMMUNE SOCIALISTE

Sur le terrain où, actuellement, plus de cent maisons d'habitation constituent la nouvelle commune socialiste, au début de 1950 il n'y avait que 2—3 édifices de ferme; la distance qui séparait les uns des autres, variait de 1 km à 1 km ½. Le plan du nouvel établissement fut élaboré au bureau central; quant aux maisons, elles représentent un seul type commun. Ceux qui se déclaraient prêts à s'y établir ont obtenu un emprunt d'État à longue échéance.

Jusqu'en 1945 les habitants de la nouvelle commune socialiste avaient travaillé aux fermes des environs de Debrecen comme domestiques ou journaliers des propriétaires terriens et des riches paysans. Conformément à leur contrat annuel, ils changeaient souvent le lieu du travail; beaucoup d'entre eux avaient parcouru presque toutes les fermes. Par suite de leurs conditions sociales et économiques ils formaient un groupe homogène. À l'époque de l'exécution de la réforme agraire chaque membre de ce groupe reçut un lot de terre (3 à 10 arpents). Plus tard, après que le mouvement des coopératives agricoles eut été lancé, la plupart de ces travailleurs agricoles entrèrent dans les coopératives. Vu que les fermes éparses ne favorisaient point l'organisation d'une grande exploitation agricole, le gouvernement décida de fonder un nouvel établissement assurant mieux la vie en commun.

Quand une maison est prête, la personne qui l'a fait bâtir s'y installe aussitôt. À ce moment, sur le terrain il n'y a que la maison. L'auteur de l'étude passe en revue les problèmes suivants: Comment s'installe la famille dans la nouvelle maison? Comment la transforme-t-elle selon son goût, ses traditions et ses exigences? Où place-t-elle ses animaux? Comment construit-elle une étable et une porcherie? Comment partage-t-elle en différents secteurs la parcelle de 400 toises carrées, conformément aux exigences de l'exploitation domestique? Comment s'établissent les relations de voisinage et d'amitié entre des gens qui, jusque-là, s'étaient à peine connus? Comment ces habitants, venus d'endroits très divers, arrivent-ils à constituer la population plus ou moins homogène d'une commune?

A halászat a XIV. században

E dolgozat célja, hogy középkori anyagi kultúránkra a néprajz segítségével fényt vessen, s a korabeli források halmagos világából megkísérelje azt léletszerűen megszólaltatni. A jelenségek összefoglalásán kívül egyben adalékul is kíván vizsgálni olyan fontos néprajzi kérdés, mint a halászat történeti vizsgálatához. Anyagi kultúránk kutatásának történeti problematikája megkívánja azonban, hogy vizsgált korszakunk forrásanyagát helyezzük előtérbe s csupán annak megvilágításához hívjuk segítségül a recens néprajzot. Így természetesen nem lehet feladatunk a vizsgált néprajzi jelenség kutatásának tudománytörténeti áttekintése és összegezése.

A tanulmány csak kis részlet olyan nagyobb összefoglaló munkából, amelynek az a célja, hogy a kultúránk fejlődésében új szakaszt jelző XIV. század agrár-technikáját felmérje és ismertesse.¹ Ez a század ugyanis mezőgazdaságunkban is lényeges változást hoz. A földművelés rendszere és a határhasználat jogi formája egyes helyeken átalakul. Az ősfoglalkozások az ország tekintélyes részében nemcsak visszaszorulnak, hanem nagy mértékben meg is változnak. A nagy erdővidékeken még meglévő erdei méhészet helyét a szelíd, háznál² vagy külön úgynevezett méhkertekben³ űzött méhészet váltja fel. A mézelő helyek⁴ és a méhek sűrű előfordulása mutatja ennek a termékeknek fontos szerepét.

Az ősfoglalkozások közül a halászat alakulására és értékének megnövekedésére mutat, hogy századunkban a vizekkel bőségben rendelkező birtokok egyik legjövödelmezőbb haszonforrásává lép elő. A nagy folyami vizek, mint a Duna, Tisza, Dáva, Száva, Vág a nemes halaknak (viza, tok, kecsége, harcsa) nagy bőségében voltak. Partjaikon már a korai időkben virágzó és több évszázadon keresztül kiemelkedő halásztelepülések keletkeztek, amilyen Győr, Gönyü, Komárom, Vének, Sala, Bodrog, Kanizsa és Szeged. Itt a lakosság foglalkozásában a földművelés mellett a halászat játszotta a legtöbb szerepet.

¹ A kiadatlan okleveles anyag feltárásánál nagy segítségemre voltak Mályusz Elemér (M. E.), Kumorovicz Bernát (K. B.), Fekete Nagy Antal (F. N. A.) és Fügedi Erik (F. E.). Szélesebb körű anyaggyűjtésüknek anyagi kultúrára vonatkozó részéhez néprajzi szempontjegyzék készült.

² 1377. Cigánytan lakó Kántor Mihály ellen elkövetett hatalmaskodás során »quosdam truncos apum potencialiter eodem die afferto deportasset« (Zichy okm. IV. 26.).

³ 1394-ben Szarmasági László és testvére, valamint Sámsoni István közötti Szertelek és Magastelek possessiókra vonatkozó egyezményben szerepel »ab eo rivulo Masapataka usque locum Mehkert dictum eisdem nobilibus de Sarmaság« (Zichy okm. II. 370.).

⁴ 1355. A váradi püspök erdejében szerepelnek bizonyos »Mehleu« nevű helyek a méhek számára. (Dl. 4538. F. N. A.). 1344. Kalocsa határában (Bihar m.) van »Mehleu locus« (Jakó Zsigmond: Bihar megye a török hódoltság előtt Bp. 1940. 267.).

A kedvező természeti adottságok, a vizek halállományának előnyös értékesítési lehetősége, a vízi úton való szállítás és a nagyfolyami halászatához szükséges vízjármű birtoklása következtében pedig ép ezen a téren válhattak legelőször árutermelőkké, amint ezt a Duna mellett fekvő számos község példája mutatja.⁵ De a halászat jelentősége szükségképpen megnőtt — néhol a szűkös és mostoha természeti adottságok miatt — a folyók állandó árterületein vagy a mocsarakban, holt tavakban bővelkedő területeken is. Itt a földművelés térhódítása ép e fenti okok következtében még hosszú évszázadokig csak nehezen haladhatott előre s így a halászat vált e területek leghasznosathatóbb foglalkozásává.

Magyarország halbőségét egy korabeli leírás, Norvégia kivételével Európa összes királyságai között a legkiemelkedőbbnek mondja.⁶ A haldús vizek óriási mennyisége megadta a lehetőséget e foglalkozáshoz, az állandó táplálkozási szükséglet, valamint az egyházi bőjtök nagy száma pedig szükségessé tette a halászatot az egész középkoron át a víztől távolfekvő területek ellátása érdekében is. A halászóhelyek változatosságán kívül a sok mesterséges halászóhely és a fejlett eszközanyag is erről tanúskodik.

A halászat termelékenységének növekedése erősen összefügg a halászóvizek, illetve a gazdaságilag hasznosított vizek századunkban bekövetkezett számbeli növekedésével. A halbán gazdag nagytyavi és folyami vizek mellett értékes halállományt ígérő vizeknek számítottak az elhagyott folyómedrek, holt ágak, ú. n. morotvák⁷ is. Ilyenek a Dunán, Tiszán és a belőlük kiszakadó kisebb vizeken egyaránt nagy számban voltak.⁸ Értékesítésüknél a halászat érdekein kívül a malmok hajtásához szükséges vízierők kihasználása is fontos szerepet játszott. Ezek nagy részéhez nem kellett mesterséges medret ásni. A mélyebb részen megüledett vizet az áradás után ugyanis elsőrendűen fel lehetett használni halastavaknak. Az ilyenek, mint nagy »lacus fluvii«-k⁹ vagy »fluvius stabilis«-ok¹⁰ nagy álló víztömegükkel tűntek ki. A halastavak mellett, amelyek legfeljebb áradások esetén kaptak újabb felfrissülést a folyó vizétől, sorakoznak fel azok a »piscina«-k, amelyek valamilyen nagyobb folyam főágával — mint abból kiszakadó vizek — tartottak közvetlen kapcsolatot, és az olyan mélyebb tavak, amelyeket legtöbbször valamilyen nagyobb forrásból kiömő patakok, vagy mesterséges árkok kötöttek össze a fő ággal¹¹ és tápláltak ilyen módon vízzel. E legtöbbször természetes tóképződések,

⁵ Molnár Erik: A magyar társadalom története az Árpádkortól Mohácsig. Bp. 1949. 19.

⁶ 1300: »Copia autem piscium excedit terre regna praeter Norvegiam« (Descriptio Orientalis. O. Gorka. Krakko. 1916. 47.). Magyarország egykori vízbőségéről és halgazdaságáról írt Pesty Frigyes is (Pesty Frigyes: Magyarország vízhálózata a régi közép-korban. Századok. 1867. 68—88.).

⁷ 1344: »Piscinam nostram Morothwa iuxta Tyciam existentem« (Anjou okm. IV. 395). 1364: Szeged és Sajóörs között »Sayo mortuaya piscina« (Borsod m.). (O. L. Dl. 5185). 1385: Apáthida birtokon Holszamos nevű piscina (O. L. Dl. 28928).

⁸ A Poprád folyó medrének megváltoztatása (Berzeviczy cs. lt.). 1374: A folyó medrének megváltoztatása (Perényi cs. lt. 599.).

⁹ 1377. Figedhez tartozik egy »lacus fluvii Sarwyze nominati« (Dl. 6414; Má. E.).

¹⁰ Nagymihály határában »fluvius stabilis seu piscina Mohus vocata« (Dl. 2335; Má. E.).

¹¹ 1370: Kolozsvár határában »quandam piscinam in lacu feneketlentou ad quondam fonte Starkpataka vocata rivulus descendens ex quo eciam fonte ipsa piscina aquam habet«. (Jakab Elek: Oklevéltár Kolozsvár története első kötetéhez, Buda. 1870. I. 65.)

amelyek holtágak vagy a folyammal közvetlenül összefüggő tavak voltak, csak abból a szempontból tekinthetők mesterséges halastavaknak is, hogy gátak rekesztették el a vizetadó medertől.¹² Ezáltal nemcsak vizük és halállományuk volt mindig újra felfrissíthető, hanem a meder újabb megtelése esetén ezek a gátak a halak visszahúzódsát is megakadályozták. Számuk növekedését mutatja, hogy a kiöntés veszélye miatt sok helyütt már a század elején szerződésben tiltják elzárásukat.¹³

E legnemesebb folyami halakat tartalmazó holtágak és mélyvízű halastavak mellett jóval kisebb értékűnek számítottak a rekesztő tavak, amelyek valamelyik folyam árterületén keletkezett mocsaras medrek elzárása útján jöttek létre. Alacsony vízállás idején ezek legtöbbször kiszáradtak és teljesen használhatatlannak váltak.¹⁴ Ugyancsak kisebb értékűek voltak a halászat szempontjából azok a mocsár-részek is, ahol a nád csomók és zombékok között valóságos víztisztások helyezkedtek el. Ezek főként a keleti mocsaras vidékeken találhatók, s főként »piskáros-tó«¹⁵ vagy »stagna piscatoria«¹⁶ néven bukkannak elő forrásainkban.

E többé-kevésbé állandó nyíltvízű vagy mocsaras halászóhelyek mellett időszakos halászati lehetőséget nyújtottak a megáradt folyók természetes kiöntései is, melyek a mezők felé valóságos víztengerré változtak és a szegény nép a gabonatermesztés nagy kárára magán a szántóföldön halászhatott.¹⁷

A különböző halászóvizek szerint az egyes vizeken más és más halászómódokat és teljesen eltérő halászati eszközöket kellett alkalmazni. Így a halászóhelyek különbözősége és az eszközanyag eltérő típusai szerint különbséget kell tennünk a hálókkal folytatott ú. n. mozgóhalászat¹⁸ és a rekesztő, vagyis állóhalászat között. A kettő nagyjából azonos halászati feltételeket kívánt meg. Ha egyes vízrajzi okok a halak vonulásához, ill. állandó megüléséhez vagy kifogásához kedvező lehetőséget nyújtottak, az ilyen pontok rövidesen állandó halászóhelyekké váltak. Különösen kedvezőknek látszanak e tekintetben a folyami kiszakadások¹⁹, az ú. n. örvények, gázlók²⁰, valamint

¹² 1370: Nagy Lajos Kolozsvár polgárainak megengedi, hogy halastavaikat a szükséges gáttal lássák el. (Jakab E., i. m. I. 65.)

¹³ 1327: A holtágba vagy halastóba vezető árok elzárása, illetve elgátolása szerződésileg tilos. (Anjou okm. II. 279.)

¹⁴ 1337: 3 »clausuras in tribus alveis de Tycia derivatis in eadem possessione Maraza invenientes propter infructuositatem estimare noluisse«. (Anjou okm. IV. 280.)

¹⁵ 1337. »Piscarosthow stagna«. (Szabó István: Ugocsa megye. Bp. 1937. 315.)

¹⁶ 1371. Bercel (Szabolcs m.) határában »stagna piscatoria« (Dl. 31326).

¹⁷ 1377: (Somogy m.) Áradáskor egyik fél jobbágyai sem halászhatnak a másikéi elöl. (Dl. 6419; Má. E.)

¹⁸ A különböző, hálóval űzött mozgó halászat történhetett ú. n. kerítő-, kereső-, tapogató- és emelőhálóval.

¹⁹ 1379: A Nyitra megyei Lycko határában »ad aquam Tonya vocatam que exiret de fluvio Vagg vocato«. (Vadasdy cs. lt. I. 9.; Má. E.)

²⁰ Ma is örvénynek nevezik a Szigetközben azokat a tavakat, amelyek partszakadás következtében jöttek létre. (Moór Elemér: Eine Vorrichtung der ungarischen Sperrfischerei, Ung. Jahrb. VII, 1927. 124.) A legtöbb középkori adat ugyancsak nem mond ellent ennek a jelentésnek. Az adatok egyrésze mint valami bővízű holtágakat mutatja őket. 1338: »circa Thyciam super Keueseurem essent due mete...« 1387.: »in loco Kyralewrene vocato, 1413: »lacum Euren alio nomine Holthduna vocatum«. (Magyar Oklevél Szótár. 727.) Másrésztük a nagy folyamok árterületein szertebarangoló, helyenként erősen mocsarasodó vízként tünteti fel őket: 1270: »quoddam stagnum sive piscaturam Euren nomine« (M. O. Sz. 727.). A halászatra alkalmas kiöntésekre enged következtetni az is,

a sziget-helyek. Az utóbbiaknak e korban is főként a virágzó vizahalászatnál volt fontos szerepük.²¹ Az erősen lejtős, csúszós iszapos partok ugyanis igen megkönnyítették a nagysúlyú vizáknak a partrahúzását és a vízből való kiemelését. Nem véletlen tehát, hogy a nagy folyami halászó-helyek már a legkorábbi időktől kezdve szinte kivétel nélkül szigetekhez kapcsolódnak. Nevük valószerűleg a hálóhalászat után tanya lett.²² Ez a szó a XIV. században még egyaránt jelenti magát a műveletet, amely a háló kivetésével kezdődik és bevonásával ér véget²³ és a helyet²⁴, ahol az illetőnek, vagy illetőknek mások kizárásával²⁵ a hálójukat kivetni joguk volt.²⁶ Minthogy a halászat előfeltétele, hogy a foglalás a halak leggyakoribb vonulási helyén történjék, illetve ott játszódják le a művelet, a tanyák egyben a legelőnyösebb halászóhelyeket is jelentették. Midőn az 1400-ban Némai Jakab özvegye és fiai között folyó perben a Deáki birtok zátonyszigeténél szereplő »piscatoria«, illetve tanya helyét kellett pontosan megállapítani, a nagyobb bizonyosság kedvéért a halászok vízfogó hálóik kivetésével vizsgálták meg, illetve próbálták ki a terepet.²⁷ Ha a halbőség megengedte, e tanyákból egy folyamatszakszon több is felsorakozhatott²⁸ egymástól a hálók kivetéséhez megkívánt távolságra. Ezek vagy egy személynek jelentették több ponton a hálókivetések számában megadott halászati jogát, vagy a különböző településekhez tartozó, őket a halászati jog szerint megillető, pontosan körül-határolt halászati helyeket jelölték.²⁹

A halászat ezeken a helyeken főként hálóval történt. Ahogy az eszközanyag, a halász-szervezetre és a halászati módokra vonatkozó gyér számú

hogy a halászati helyek között a tanyák és szigetek mellett mint ugyancsak értékes vizeket az örvényeket is felsorolják: 1225: »cum omnibus pertinenciis suis scilicet quod wlo dicitur Eurem et Tonya et aliis piscationibus suis et insulis«. (M. O. Sz. 727.)

²¹ »A halfogás helyét, amelyet a halászok tanyának neveznek, mintegy ezer lépésnyire a csúcsban végződő sziget felett nagy gonddal kijelölték... A folyó itt menedékes, csúszós volt... A vízfogásnak ez a módja a partnak ilyen alakulását kívánja meg, hogy az esetleges bekerített halat könnyebben lehessen az iszapban előre hajtani« írja Bél Mátyás. (*Bél Mátyás: Tract. de re rustica Hungarorum* c. munkája és »Magyarország halairól és halászatáról« c. szülő fejezetének ismertetése. Írta és az eredeti szövegeket fordította Lukács Károly. (A Magyar Biológiai Kutatóintézet munkái. XIII. 119.)

²² 1335: Budai halászok halásznak a nyulszigeti apácák jeni piscináján, mely »in Hungarico Tania dicitur. (Dl. 2930; Má. E.)

²³ 1337: Zabrach falu határában »iuxta fluvium Tycia, piscina Muruthwa vocata, in qua novem tracciones piscium vulgo Tanya vocate«, melynek egyik fele Bolyi Lászlóé, másik fele Zebegnői Lászlóé. (Anjou III. 380.)

²⁴ l. a 22. jegyzetet.

²⁵ 1138: »piscatorum vulgo Tonya... absque nullis ibidem piscari praesumat«. (Monumenta Ecclesiae Strigoniensis. I. 92.)

²⁶ Ez a kettősség megvan a szláv nyelvekben is. A Jeges-tengerben azokat a helyeket nevezik tonyáknak, ahol az állító hálót kihelyezik. (*Jankó János: A magyar halászat eredete.* Bp. 1900. I—II. 313.)

²⁷ »piscatoria Tonya dicta per emmissionem retiorum usonibus aptorum propter majorem rei certitudinem ubique per piscatores examinare et probari fecissent«. (Pannonhalmi Szent. Benedekrend Története. II. 779.)

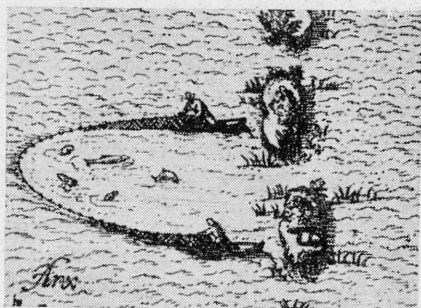
²⁸ 1318: Sopron határában három »locus piscature in fluvio seu loco Fertou« is van. (Dl. 1917.)

²⁹ 1400: Ásványtő és Néma possessiohoz tartozó Duna szakaszon van az ú. n. »Kurthueles« sziget v. Alsósziget, amely vita tárgyát képezi »ipsum locum non Farktanya sed Nemathekere, similiter locum piscine Tonya vocate inter metas dictarum possessionum Nema existere, et ipsum locum Farktonya in alio loco« van. (Pannonhalmi Szt. Benedekrend. Tört. II. 609.)

adat mutatja, valamennyi halászati mód között a legtöbb szakértelmet a kerítő halászat kívánta meg. Erre mutat az is, hogy az egyszerű »piscator«-ok neve mellett mint igen előkelő halászárték bukkan fel a »retifer«-ek, vagyis »hálósok« csoportja.³⁰ Mint nevükből is látszik, — »hálózók«, — főleg a vizahalászatnál volt szerepük. E nagy szakértelmet kívánó halászati mód ugyanis a következőképp megy végbe: a víz mélységének megfelelő szélességű és igen hosszú, alján süllyesztő-, tetején úszókészülékkel és két végén kötéllel ellátott hálót csónakon a vízbe visznek, a víz közepe táján kivetik — »per emissionem retiorum« —³¹ az önmagától felmerül, megáll, majd két végén összehúzza, vele mintegy kört alkotva, kihúzzák. E hálónak egyik fajtája a középkori forrásokban igen gyakori »vizaháló«³², vagy »öreg háló«³³, illetve »nagyháló«³⁴. A három fogalom valószínűleg már akkor is nagyjából azonos hálótípust fedhetett. A rendkívül erős fonalú öreghálót t. i. még a későbbi időkben is inkább vizahalászatra használták, de e mellett nagyobb nemes halak, mint kecsge, harcsa, tok-félék fogására is. Megerősíti ezt egy 1291-es adat,

1. Gmunden, Georgius Houfnaglius metszete, 1594.

2. Plóna, Heinrich Ranzovius metszete, 1593.

amely különbséget tesz a vizák, jég alatt és öreghálóval fogott halak között. Az utóbbiakból a halászoknak a vízához hasonlóan egyharmadot kellett leadniok. Egyéb halakból azonban semmit.³⁵ Ez a háló a nevét valószínűleg rendkívül nagy méretéről vette; hossza újkori adatok szerint 80-tól 200 méterig változhatott. Minthogy a források e hálófajtát már ekkor is nagy, illetve öreghálónak nevezik, joggal feltételezhetjük, hogy a név már ekkor is az újkorból alaknak megfelelő típust fedett. Későbbi, pl. XVI. századi ábrázolásokon gyakran

³⁰ Bár az adatok korábról valók, a latin terminológia annyira jellegzetes és sokatmondó számunkra, hogy közöljük őket: 1276 »terra nostrorum retiferorum« (Fejér V/2. 444.) »retiferi qui vulgo halous nuncuptur« (Degré Alajos: A magyar halászati jog a középkorban. Bp. 1939. 61.)

³¹ Ennek pontos megfelelője az 1340-ből Zalából származó »locus Halou-eteuhel« (Zalai okm. I. 365.).

³² L. a 27-es jegyzetet. 1325-ben Győrnél »sex recia usonum« elvitele (Hazai okm. I. 136.).

³³ 1291: A pozsonyi halászok a vizák, jég alatt fogott halak és öreghálóval fogott halak után egy harmadot fizettek, a más módon fogott halak után semmit. (Fejér VI. I. 108.)

³⁴ 1395: Prodauizi Ákus bán fia után maradt Szentgyörgyvárában »7« retia magna« (Dl. 3441.).

³⁵ L. a 32. jegyzetet.

szerepel³⁶ ez a Nyugat-Európában bizonyára már korábban is ismert háló-fajta,³⁷ s ahogy a rajzok mutatják, leginkább egy csónakos és partra kerítő halászati módhoz kapcsolódik. A vizahálónak csónakból történő kivetésére gondolhatunk például abból az 1325-ös dunamenti halászati adatból, amely Millertői Domokos fia, Pósa hatalmaskodásáról számol be, aki Gönyüről hat vizahálót és hat csónakot vitt el.³⁸ De erre mutat egy századdal korábbi időből a dunamenti véneki halászok felszerelése is, akik a monostor hálóival úzótt vizahalászáton kívül még vízi szállításra is kötelezve voltak.

A Gönyüről elvitt hálók és csónakok számának egyezése tehát ugyanarra a hálós halászati módra vall, amelynek segítségével még Bél Mátyás idejében is a vizát fogták. Vagyis a száz öl hosszú és öt öl széles kötelékben végződő hálót ladikba tették, majd nyolc-tíz legény csónakba ült. Egy elől evezett, azok pedig, akik a ladik végében álltak, lassan vízbe eresztették a hálót. Közben a csónakkal mindig ferde irányban eveztek, hogy a háló leeresztése ív alakban történjék. Ha a folyam közepére értek és a kiszabott folyamteret így már bekerítették, a ladikot újra a part felé irányították; a legények egy része a szárazra ugorva, mindkét végénél húzni kezdte a hálót s lépésről-lépésre közelítették a két szárnyat egymáshoz. Eközben a hálóval körülzárt meder mindjobban összesűkül. Végül megkezdték a háló kihúzását. A kiemelésnél maga a bekerített állat is a halászok segítségére volt; úzótt, amíg tudott, majd az iszapba kúszott. Végül óriási kötelekkel a parti fákhöz kötötték. Sokszor többszáz hal várt ily módon elszállításra.³⁹

E feltételezhetően nyugati eredetű halászó-móddal, ill. halászó szerzőszámmal szemben keleti eredetű egy másik, ugyancsak nagy hálófajtánk⁴⁰ a »gyalom«. A közönséges kerítőhálótól — nagyság tekintetében nem — legfeljebb csak abban különbözik, hogy a két szárny között még egy zsákja is van: így nem csak bekeríti, beborítja, hanem egyben meg is fogja a halat. Ahogy a középkori »gyalmas-tavak« gyakorisága mutatja,⁴¹ főként a nagy morotvák és mély tavak közönséges halászó eszköze volt. De valószínű, hogy már ekkor fontos szerepet játszott a jeges halászatnál.

Mindkét hálófajtát meglehetősen magas munkaerőszám jellemzi. Legáltalább hat-nyolc-tíz ember szükséges kezelésükhöz.⁴² Ha megfigyeljük az egyes települések halászmansióinak számát, azt látjuk, hogy az négynél sohasem volt kevesebb. Általában hat-nyolc-tíz család volt a leggyakoribb,⁴³ vagyis

³⁶ »Urbium praecipuarum mundi theatrum quintum. Auctore Georgio Braunio Agrippinate«. c. kötetben közölt Gmunden-i és Plóna-i metszetek. (L. 1. és 2. ábrák.)

³⁷ Jankó János szerint Nyugat-Poroszország a határ kelet felé. Oroszországban egy másik nagy hálófajta, a gyalom állott ellen a terjedésének. Hozzánk szerinte ezt a hálófajtát a nyugati hospesek hozták. (*Jankó J.*, i. m. I—II. 295.)

³⁸ 1325: Győrnél »sex retia usonum et sex naves in possessione ipsorum Gunu« (Hazai ok. I. 136.).

³⁹ A legnagyobb vizát megcsendesítették. A halászok ráfeküdtek, kopolytűin kötelet húztak át és a száján kihúzták (Bél Mátyás, i. m. 119.).

⁴⁰ Hossza helyenként a 140—200 métert is eléri. (*Jankó János*, i. m. I—II. 303.)

⁴¹ 1353: »stagna vulgo gyalmastou dicta et alie quelibet piscine sive utilitates ipsius possessionis Rakamaz ex utraque parte fluvii Tycie habita et existentes« (Anjou okm. VI. 330.).

⁴² Ez a szám fellelhető több XVI. sz.-i külföldi metszetábrázoláson is. (Urbium praecipuarum mundi theatrum quintum: Houfnagel 1594-es gmundeni metszete.)

⁴³ 1274. »terra ratiferorum nostrorum... sex mansiones...« (Fejér V. 2. 186.) Salán 6 halász mansio, a balatoni Kilitiben ugyancsak 6 mansio, Kanizsán 10, Bodrog-csöntejen 9, Füzitön és Abdán 4—4 halász mansio volt. (Pannonhalmi Szt. Benedekrend. Tört. I. 544.)

pontosan annyi teljesértékű munkaerő, ahány egy nagy háló kezeléséhez kellett. A család fiatalabb férfitagjai pedig mint ugyancsak nélkülözhetetlen munkaerők a bekerített hálók vizsgálatánál vagy a megfogott halak zavarásánál segídeztek.⁴⁴

A nagy munkaerőszámot és bonyolult kezelést igénylő nagyhálók mellett valószínűleg e korban is egészen közönségesnek számítottak az emelő- és merítőhálók, valamint a kisebb méretű kerítőhálók,⁴⁵ amelyekkel főként sekélyebb parti vizekben gázolva halásztak. A közönséges emelőháló a korabeli külföldi ábrázolásokon sűrűn előfordul,⁴⁶ de valószínűleg nálunk is gyakori ez az igénytelen hálófajta. A primitív halászati eljárások között említhetjük meg a hajtóhalászat járulékos szerszámát a »vák«-t is, amelyet egy XIII. sz.-i leírás örökít meg számunkra.⁴⁷ Ebben a hazai szakirodalomban eddig nem igen ismert eszközfajtában Tálasi István szóbeli közlése alapján egy gallyakból font, s részben lábbal hajtott halterelő szerszámot láthatunk, melynél a meg-

3. Fametszet Sebastian Münster Cosmographiájából, 1544.

riasztott halak kihalászását az eszköz előtt leginkább emelőhálóval végezték.

A hálókkal űzött, ú. n. mozgóhalászat mellett igen fontos szerepet játszott az ú. n. álló halászat, vagyis a rekesztés is. Ennek lényege a halak vonulásának a feltartóztatása, bizonyos irányba való terelése, majd valamilyen fogókészülékkel való megfogása. A hálós halásztól elsősorban az különbözteti meg, hogy itt nemcsak a halászati jog birtoklása szükséges, hanem a beépített fogókészüléké is; és pedig nemcsak időszakos, hanem állandó jellegű birtoklásuk. Így az egy-egy vízszakasz halászati jogát jelentő tanyákkal szemben itt birtokjogi szempontból magának a készüléknek a nyilvántartása a fontos. Ezért ha egy birtokon belül volt ilyen készülék, azt a tanyák mellett

⁴⁴ Voltak olyan csónakosok is, akiknek az volt a feladatuk, hogy a hálót járják körül és ha viza került a hálóba, kiabálni kezdenek, mintegy jelt adva a húzásra. Ezek feladata volt még az is, hogy a bekerített vizákat evezőjükkel a part felé irányítsák. (Bél Mátyás, i. m. 119.)

⁴⁵ Bodrogközben még a közelmúltban is ismeretes volt egy mindenütt gyakori kerítőháló fajta, az ú. n. »kétközháló«, melyet mindig két csónakról húztak össze. (Ébner Sándor: A Bodrogköz lápi községek településföldrajzi vázlatja. Föld és ember 1925. 101.)

⁴⁶ L. Sebastian Münster fametszetét (3. kép)

⁴⁷ 1265: »In Wagh etiam piscari possunt cum tali instrumento, quod vulgariter vaal dicitur, quod uno pede videlicet duci potest.« (Fejér: V/1. 177.)

külön is szükségesnek tartják felsorolni.⁴⁸ A vizek természete szerint ennek az eszközhöz szerkezete és alapanyaga igen különböző lehetett.

A rekesztékek legközönségesebb fajtáját a közönséges »clausura«-k jelentették. Ezeknek nincsenek fogókészülékeik, nem fogják meg a halat, csak feltartóztatják, vagyis nem engedik meg, hogy a folyón egy bizonyos ponton túl felhatoljanak.⁴⁹ A halászat voltaképpen a torkolat és a »clausura« között történik, külön hálóval. Különösen a mellékágaknak,⁵⁰ holt medreknek és nagyobb folyamba ömlő kis patakoknak az elrekesztése volt gyakori. De a halastavaknál is szokásosak voltak a »clausura piscium«-ok.⁵¹ Rendeltetésük, hogy a víz apadása vagy leeresztése idején a halakat visszatartsák és így a kihalászás könnyebb legyen. Anyaguk valószínűleg sűrű karóveres. De áradásos területeken gyakoriak az ú. n. »garágyák« is.⁵² Ezek leszűrt kárókból, gyeptéglákból és földből készült torlaszok.⁵³ Ezen a néven a clausurák szerb területen még a közelmúltban is ismeretesek voltak.⁵⁴ Magyar nevük áradásos területen már ebben az időben előfordul.⁵⁵ Jelentőségük főként a kiöntéses területek halászatánál volt igen nagy; lehetővé tették, hogy a nagyobb mélyedésekben meggyülemlett vizet és a halakat eltorlaszolják és sokáig megőrizték. De ahogyan egyes halastavak szerkezete mutatja, a halak ú. n. »lehalászásánál« is nélkülözhetetlenek voltak. Azoknál a természetes, esetleg mesterséges tavaknál ugyanis, amelyeknél árkokat vagy csatornákat készítettek — mint a kolozsvári polgárok halastavánál láthattuk — a vizek tetszés szerinti elzárásával vagy leeresztésével a halászat könnyen megoldhatóvá vált; a torkolatba helyezett vesszőfonadék a halak lefutását gátolta meg s az így visszamaradt halakat merítővel vagy akár kosárral is könnyűszerrel kiszedhették.⁵⁶

A clausuráknak sokkal fejlettebb formáját mutatják az ú. n. cégek vagy szégyék.⁵⁷ Főként nagy vizek, mint a Duna, Tisza és egyben nagy halak

⁴⁸ 1349 : Péterfia Tamás liptói főispán az apátságnak gönyői birtokát »cum tanya et Zegye« lefoglalta. (Pannonhalmi Szt. Benedekrend tört. II. 411.) 1387 : Komárom vár tartozéka : »nec non in aquis seu fluvii Danobii et Wag et utraque parte predicti castris exigi consuetis et ab antiquo habitis ac piscinis et piscaturis Tanya Weiz et Zegye nominatis« (D. I. 7258 ; Má. E.).

⁴⁹ Az Urál mellett hasonló rendeltetése volt sokáig a cégének. (Jankó János, i. m. 166.)

⁵⁰ 1337 : »ac tres Clausuras in tribuy alveis de Tycia derivatis« (Anjou okm. IV. 278.).

⁵¹ 1316. »clausura piscium piscina« (Dl. 1870 ; Má. E.).

⁵² 1347 : A Dráva vidékén »ac unius stagni seu piscature de Dubouch vulgariter gragia dicti, in aqua Cherhuch existens« (O. L. 3872.)

⁵³ Bél Mátyás leírása : »Ahol a halászok észreveszik, hogy a folyó több ágra kezd oszolni, megteszik az előkészületet a kiöntésre. Kárókból, gyeptéglákból úgy eltorlaszolják, hogy a természetes irányba lefolyó víz irányt változtasson. Mielőtt ez meglenne, a halászok ár ellenében kezdik felfelé hajtani a megáradt vizet, mialatt a hátuk megett, ahol a víz összegyülemle, megfelelő gátat csinálnak, hogy amíg a víz folyása el van torlaszolva, a víz folyásával együtt a halak is elsodortassanak a kijelölt helyre.« (Bél Mátyás, i. m. 130.)

⁵⁴ Móor Elemér : Eine Vorrichtung der Ungarischen Sperrfischerei (Ung. Jahrb. VII. 1927. 134.).

⁵⁵ 1366 : Tóti birtokon (Baranya m.) 11 halastó, ebből 5 gyalmastó és Holdduna, 6 vejszető és »Rekezeztuw«. (Zichy okm. III. 319.)

⁵⁶ Bél Mátyás, i. m. 130.

⁵⁷ 1333 : Szatmár »clausura piscium vulgariter Zege vocata«. (Dl. hgy. gr. Andrassy Monok Fasc. 30. No. 2 ; K. L. B.) 1334 Szabolcs »locus clausure piscium Scege vocatus, super fluvio Tycie existens« (Károlyi okm. I. 88.). 1348 : Bátmonostornál »item clausuram piscium seu capturam vulgo scege vocatum in fluvio Danubii« (Zichy okm. II. 299.).

fogószerzései, de kisebb vizeken — Latorca, Vág — ugyancsak előfordulnak, már a korábbi időkben. A cége, ahogy az adatok mutatják, nem egyéb, mint a vizeken átfektetett és erős oszlopokra támaszkodó gerenda és sűrű karóverésből álló rekesztő szerkezet.⁵⁸ A két szárny közötti nyílásba hálót erősítettek vagy tartottak. Ennél a fajtánál a halász a kapu feletti gerendán helyezkedett el,⁵⁹ még valószínűbb azonban, hogy a nyílás közelébe állított csónakjában vagy pedig a parton várta a hálók kiemelésének idejét.^{59/a}

Az utóbbi eszköz származása mind a mai napig eldöntetlen probléma. Moór Elemér a szláv ülés szóból származtatja.⁶⁰ Olyan használati módot ért rajta, melynek lényege a szégye fogókészülékének — ennél a típusnál nem automatikus fogókészülék — állandó figyelemmel kísérése, hogy a hálóba keveredett halat azonnal kiemelhessék.⁶¹ Az eszköz pontos tipológiai vizsgálatát azonban megnehezíti, hogy csak két évszázaddal későbbi időből rendelkezünk pontos leírással⁶² és csupán a XVIII. századból ábrázolással is.⁶³ Mindkettő a viza fogásának olyan nem önműködő fogókészülékkel egybekapcsolt módját mutatja be, amelynél a halászok a szégye nyílásánál elhelyezett csónakból tartják a hálót, közben a partról zajt verve kicsalják rejtekhelyéről a vizát. Az előbb a vizet körülűssza, majd a hálóba csúszik s a halászok partrahúzzák.⁶⁴ A XIV. században egyes jelek arra mutatnak, hogy a viza-halászatnak volt olyan fajtája is, amely a hálnak a fogókészülékbe való betévedésére számított: előrehaladásának vagy újabb gát állta útját, vagy valamilyen természetes partszakasz. Ez a rekesztési, fogási mód különösen mellékágakba torkolló vizeknél kínálkozik, ahol a víz a halak feltartóztatásán és fogásán kívül mesterséges tároló medence, illetve halastó gyanánt is szerepel. Ezt mutatja egy 1338-ból származó adat, amelyben egy hatalmaskodás során a szégye nevű clausurából 62 vizát visznek el.⁶⁵ De mutatja a »lacuna usonum«-ok és »vivarium«-ok⁶⁶ sűrű előfordulása is; ezek valószínűleg kiásott öblök vagy mesterséges gáttal elzárható medencék voltak.⁶⁷ Ezekből nemcsak a halak kihalászása volt könnyű, hanem az értékesítésig való frissen tartása is.

Akárcsak a nyíltvízű tanyáknál történő vízfogásnál, a szégye felállításánál is fontos szerepet játszottak a szigetek. Általuk vált ugyanis lehetségessé, hogy a folyamok csupán részleges elzárásával se a vízi közlekedést,

⁵⁸ Szerkezetét jól mutatja a következő, ugyan későbbi századból való utalás: 1551: »tenetur ligna et virgultas pro clausura Zegye« (Moór E., i. m. 126).

⁵⁹ Herman Ottó az így leírt ú. n. magyar céget tartja a történeti cégének. (Herman Ottó: A magyar halászat könyve. Bp. 1887. I. 152.)

^{59/a} Herman Ottó felfogását sokban osztja Moór Elemér, azzal a különbséggel, hogy ő még feltételezi a nyílásba helyezett háló jelzőkészülékét is.

⁶⁰ Herman Ottó a német Seget a latin sagena (húzóhálóból) származtatja, Munkácsi B. a kazán és altaji süke, sügen (fonott kosár, varsa) szóból igyekszik magyarázni. Ezzel szemben Moór E. a nyílásba helyezett, nem önműködő fogókészülékhez kapcsolódó halászati módból igyekszik levezetni, s ennek megfelelően nevét a szláv ülés szóból származtatja. (Moór E.: i. m. 131.)

⁶¹ Moór E., i. m. 130.

⁶² Oláh Miklós leírása (Moór E.: i. m. 129.).

⁶³ Marsiglius 1726-os ábrázolása nyomán közli Moór E. (i. m. 128.).

⁶⁴ Moór E., i. m. 129.

⁶⁵ 1338: »Ablacionem potencialiter sexaginta duorum usonum suorum in clausura sua Zege vocata« (Mon. Eccl. Str. III. 331.).

⁶⁶ 1138: Királyi adomány »iuxta Ticiam est vivarium quod dicitur Kurtuelis« (Mon. Eccl. Str. I. 94.).

⁶⁷ 1138: A szolgák kötelessége »vivarium et claudere vel effodere« (Mon. Eccl. Str. I. 92.).

se a halaknak egy további folyószakaszra való átvonulását ne gátolják, s így ezáltal sem a szemközti part, sem a felső folyamszakasz halászati jogosultja ne szenvedjen kárt.

A szégyék költséges szerkezete, valamint a halászat módja, amely a a vizák állandó figyelését kívánta meg, a parton valamilyen őrház felállítását is megkövetelte: ennek neve a fogókészülék után szégyeház lett.⁶⁸ Bár a rá vonatkozó legkorábbi adattal egyelőre csak a XV. századból rendelkezünk, az állandó szégyejobbágyok⁶⁹ és a szégyeszolgálatra rendelt szolgák⁷⁰ korai felbukkanása — akiknek a szégyehasználton kívül az illető víznek a halászatra jogosult személy számára való megőrzése is feladatuk volt — bizonyossá teszi, hogy valaki, legalább is a vizák vonulása idején⁷¹ — éjjel-nappal a szégye közelében tartózkodott, s hogy erre a célra külön őrházat építettek. A szégye öröknek, ahogy a fentidézett adatból sejteni lehet, a fogókészüléken használat közben bekövetkezett esetleges rongálások megjavítása is valószínűleg kötelességük volt.

A komoly faalapanyagot és bonyolult szerkezeti eljárást igénylő szégyék mellett mint kevésbé szilárd szerkezetű és nem is annyira értékes készülék bukkan elő a rekesztőhalászat másik fontos eszköze: a vejsze, mely többnyire könnyebb alapanyagból készült, át nem helyezhető, a halak betévedésére, fogvatartására épült rekeszték. Része a lésza, amely az elrekesztett víz széleségéhez ingadozik. Ez állja útját a halnak s tereli be a szív-, kör- vagy vesealakú kürtőbe, amely közepén összehajlik s a kör közepe felé fokozatosan szűkülve, mintegy bejáratot, csapdát alkot a halnak. A szégyétől eltérő szerkezetével kapcsolatban Herman Ottó igyekszik kimutatni, hogy e középkori forrásokban szintén sűrűn felbukkanó eszköz nevét a fogalom tisztázása miatt vették fel a latin szövegbe.⁷² Bár elvétve már a középkor folyamán is előfordul, mint a folyóvizek szégyétől eltérő különleges rekesztőszerkezete,⁷³ azonban sokkal gyakoribb a tavakban, mocarakban és nádasokban.⁷⁴ A lassú folyású, különösen pedig az álló víz ugyanis nem kívánta meg a rekesztés szilárd alapanyagát és fáradságos megmunkálását, s így könnyen felhasználhatták a környezet amúgy is meglévő nádját. Elsőrendű terepet szolgál-

⁶⁸ 1467: Csicseri Zsigmond panaszkodik, hogy a leleszi perjel és jobbágyai »quandam domum piscatorum vulgariter Zegyehez vocatam secus rippam fluyi Latorcam a parte et intra metas dicti possessionis Checher (Ung m.) per quosdam jobagiones ... in eodem Checher commorantes constructam ignis voragine ... combussisset« a következő évben pedig »quasdam clausuras piscatorii vulgo Zegye vocatas in fluvio Lathorza« Csicser birtok határában lefoglalta (O. L. Dl. 31904.).

⁶⁹ 1360-ban a pannonhalmi apátság és a Ronkai nemesek közti perben szerepel a tanuk között 12 Zege jobbágy »Wzturgatue« villá-ból. (Pannonhalmi Szt. Benedekrend Tört. II. 467.)

⁷⁰ Gönyűnél 1225-ben szerepel »eodem mansiones ad piscationem tenentur faciendas et custodiendas« (Pannonhalmi Szt. Benedekrend Tört. II. 413.). 1262: A király megtiltja a polgároknak »item prohibimus eos piscari in fluvii Wagh... qui per nobis debent custodire«. (Árpádházi Új okm. XI. 500.)

⁷¹ XIII. században a véneki halászok kötelessége: »tenentur piscari omni congruo tempore usones monasterio cum retibus paratis per ipsos de filo monasterii«. (Pannonhalmi Szt. Benedekrend Tört. I. 779.)

⁷² Herman Ottó, i. m. I. 154.

⁷³ 1343-as csicseri birtok osztályban szerepel a Latorcán »weyz«, melyet a szétváló felek megosztanak. (Anjou okm. IV. 333.)

⁷⁴ 1391: A Csázmai kpt. területén fekvő Gersenche határjárásában szerepel »clausuras piscium Zelopch dictas videlicet Bykorchycha Benkonchycha ac Zabenchucha vocatas in fluvio Lonya existentes nec non alias tres clausuras piscium Veyz seu Ketrech dictas in campo habitas«. (Dl. 35288.)

tattak a vejszének azok a helyek is, ahol a nádak között valóságos kis tisztások terültek el, ezekbe a halakat riasztással is egészen könnyű volt beterelni és hálóval kihalászni. Az ilyen nádszövények már önmagukban is halfogókészüléket adtak. Könnyen érthető tehát, hogy a vejszéket elsősorban nem alapanyagukban rejlő értékük, hanem sokkal inkább a vejszahalászatra alkalmas helyek szerint tartották nyilván a birtok tartozékai között. Ha egy-egy rétságban vagy nádasban több tisztás volt egymás mellett, néha több halfogó készülék is lehetett egy személy⁷⁵ vagy egy-egy faluközösség birtokában. Szerkezeti minőségükre vet fényt az az 1391-es felsorolás is, amely a rétságban álló vejszét »ketrec«-nek mondja.⁷⁶ Ez egyben valószínűleg az eszköz helyi megnevezése is.

A vejsze elvén épül fel a varsa szerkezete is. Ennek egyik fajtája a főként veszőből készült, meder fenekére helyezett kosárszerű »captura«,⁷⁷ amely nemcsak a tavaknak, hanem a folyóvizeknek is igen kedvelt és gyakori halász-eszköze.

4. XV. sz. Der Bilderschmuck der Frühdrücke, XVI. k. I. 34.

A halászat alakulására nagy mértékben jellemzőek még az eszköz birtoklási körülményei. Többet közülük már a legkorábbi időtől kezdve a földesurak tulajdonában találunk meg. Ilyenek a legtöbbször adományozott szégyék: az adományozás mindig királytól, egyházi vagy világi úrnak, vagy világi úrtól egyházi személynek történik. A források a XIV. században is még mindig a kiváltságos osztály birtokában mutatják be a szégyéket. Ugyanezek a birtoklási viszonyok jellemzik a másik fontos nagyvízi halászóeszközünket, a nagyhálót, vagyis a vizahálót is, amely e korban — úgy látszik — jobbágy birtokában nem fordul elő. A legvirágzóbb halászóközösségek is leginkább uruk hálójával kötelesek halászni vizákra és egyéb nemesebb halakra, már a XIII.

⁷⁵ 1260 a Vág és a Dudvág mentén »in pratis: Mathaveyze, Chekze veyze... iuxta Vagh: Vyseg... item in pratis: Zubveyze, Urbanveyze, Ahzunveyze...« (Hazai okm. VI. 102.)

⁷⁶ L. a 74-es jegyzetet.

⁷⁷ 1356: »gulgustra vulgo vorsa« (Soproni okl. I. 256.). 1390: Kisfalud határában »captuas piscium... vulgo vorsa« (Fejér IX. 242.). L. 4. sz. ábrát.

században is.⁷⁸ Más a helyzet azoknál a kevésbé költséges és könnyebb szerkezeti megoldásokat igénylő eszközöknél, amilyen a vejsze vagy varsa. Közülük nemcsak az utóbbi szerepel igen gyakran jobbágy birtokában,⁷⁹ hanem az előbbiről is tudjuk, hogy kisebb vizeken vagy mocsarakban egy-egy faluközösségnek is volt vejszéje.⁸⁰ Birtoklásuk a XIV. században azonban — úgy látszik — az urasággal többé már nem közös.⁸¹

E tulajdonviszonyokat nagy mértékben befolyásolta az is, hogy némely eszközanyag, amilyen a mélyvizi szégye vagy vizaháló, igen költséges volt. Egy birtokosnak 1325-ben Gönyüről elvitt hat vizahálóját és hat csónakját hatvan márkára becsülték.⁸² Eszerint pl. egy nagy háló és csupán egyetlen csónak értéke pontosan tíz márkának felel meg, vagyis majdnem kétszerese négy pár jó ökör korabeli értékének.⁸³ A nagyhálók a nagybirtok ingóeltárában is mint a legértékesebb felszerelési tárgyak szerepelnek.⁸⁴

Nagymértékben befolyásolja még az eszköz további birtoklási körülményeit, hogy századunkra a jobbágy az értékesebb vizekről már többnyire visszaszorult s így szabad halászó tevékenysége — a közös halászatra meghagyott kisebb vizeken kívül⁸⁵ — legfeljebb kiöntésekre⁸⁶ és mocsarakra korlátozódott, ahol amúgy is a legcélszerűbb volt időszaki rekesztékekkel vagy kasokkal halászni. Sőt a halak a vizek visszavonulása után a legtöbbször eszköz nélkül, pusztá kézzel is összeszedhetők voltak. De befolyásolja a parasztság halászóeszközeinek minőségét az is, hogy a halászatot a legtöbb helyen még erősen földműves jellegű lakosság gyakorolta s alárendelt szerepet játszott. A kisebb rekesztékek pedig nem kívántak meg sem komplikált szakmai jártasságot, sem nagyobb szabású munkatársulást, melyet a nagyhálóval űzött halászat megkívánt.

A legfőbb halászóeszközöknek, mint a szégyének vagy nagyhálónak birtoklási viszonyaiból világosan következett, hogy bár a jobbágy a föld

⁷⁸ L. a 71-es jegyzetet.

⁷⁹ 1380: Sebókházi Páter fegyveresen Kisfaludi János fia birtokára tör (Kisfalud) és »quasdam capturas piscium aliorum jobagionum plenas piscibus vulgo worsa dictas ad diversas partes succidendo piscisque earundem potencialiter abstulisset«. (Fejér IX. 284.)

⁸⁰ A pannonhalmi Szt. Benedekrend 1240-es birtokösszeírásában a faluhoz tartozó szántóföldeken kívül predium Clety határában »in IIII locis locum congruentem piscationi qui, vulgo weyz appellatur« (Pannonh. Szt. Benedekrend Tört. I. 784.). Ez világosan rámutat azok közös használatára.

⁸¹ 1343: »alias vero utilitates eiusdem possessionis Woyan intrinsecas, et extrinsecas quocunque nomine vocitatas sinul cum platea ipsius ville, exceptis duabus piscaturis wgo weyz vocatis super dicto fluvio Laborch habitis, dicte partes ad communem usum reliquissent, ita tanem quod unam ex dictis piscaturis«, mely a falu végén van és egykor Jóbé volt — Domokosé lesz, a másik »Mykusweyzy« nevű Miklósnak jut. (Anjou okm. IV. 33.). A szövegből kiderül, hogy a belső és külső szántóföldek, továbbra is közösek maradnak az osztozó felek között, mert eddig is ők és jobbágyaik közös használatában voltak. A »weyz«-en ellenben, mint eddig is kizárólag úri tulajdonon — a jobbágyok változatlan kirekesztésével megosztóznak.

⁸² Hazai okm. I. 136.

⁸³ A jobbágyoktól hatalmaskodás során elvitt 4 pár ökör értéke 6 márka (Just cs. lt.).

⁸⁴ L. a 34. jegyzetet.

⁸⁵ 1386: »Danubium Silladuma vocatum jobagionibus de Irwgh et Bakofalua communiter utendum« hagyják. (Dl. 7182.) 1396: Chaslouch-i János panaszt emelt Chapi Tamás fia Imre ellen, hogy János fia Balázs nevű jobbágyától, midőn az »in aqua ipsorum communi« halászott, elvette hálóját. (Dl. 52903.)

⁸⁶ L. a 17. jegyzetet.

közös birtoklásához hasonlóan a legfőbb vizeknek még sokáig birtokában maradt, minthogy azonban nem tartotta kezében a legfőbb munkaeszközt, munkáját nagy mértékben kisajátították: az idegen munkaeszközzel fogott nemes halak bizonyos hányadát és pedig először egyhatedét, századunkban pedig már egyharmadát az uraságnak kellett leadnia,⁸⁷ s csak a kisebb, értéktelenebb halakkal rendelkezett teljesen szabadon.

Bár a halászat eszközanyaga századunkban semmi lényeges változást nem mutatott és a munkaeszköz birtoklási viszonyai is már jóval előbb kialakult formát öltöttek, a halászat termelési viszonyaiban mégis döntő változás következett be. A XIII. század végétől kezdve ugyanis egyre nagyobb méreteket öltött a szabad, illetve a paraszttal közös vizek kisajátítása, amely összefüggött a víz természeti adottságainak (hal, hajtóerő) igen jövedelmező felhasználási lehetőségével. A XIV. századra ugyanis a birtok összes hasznot hajtó jövedelmei között már éppen a vám-, rév-, malom- és halászati jog jelenti a legnagyobb értéket.⁸⁸

A halászat becsének növekedésére mutat a nagybirtokon belül egyfelől a halászati jog pontos területi körülhatárolása, másfelől a halászó vizek értékének a megnövekedése. Míg egy századdal előbb a kisebb, halászatilag értéktelenebb és csekély halállományt tartalmazó vizek, patakok a határjárásokban még csak határpontként szerepelnek, a halászat megnevezése nélkül, most — értékük megnövekedésével — már az itatás és közlekedés jogán kívül az őrlésből és a halászatból származó jövedelem is birtoklás tárgya.⁸⁹ A halászat jelentőségének növekedésére mutat az a sűrűn fellépő oklevélformula is, mely a nagybirtok jövedelmet hajtó tartozékai között a mocsarakat, nádasokat és különféle vízlefutásokat is felsorolja.

A víz gazdasági fontosságának növekedése a halászati jog módosulását is maga után vonja. Eddig általános szabály volt, — s helyenként még századunkban is az — hogy akinek a parton birtoka van, azé a víz halászati joga.⁹⁰ A döntőbírák neki ítélik, függetlenül attól, hogy az illető valóban megszerezte-e azt, vagy sem. Egyfelől a kisebb vizek közös birtoklásából támat zavarok,⁹¹ másfelől a parti birtoktól függetlenül⁹² szerzett halászat körüli perek elkerülése végett szükségessé válik a halászó helyek birtokjogának — a birtok szárazföldi tartozékaihoz hasonlóan — papír szerint való elismertetése és határjelekkel való pontos megjelölése.⁹³ A halásztanyák, halastavak, valamint halászószervezetek pontos névszerinti és területi megjelölése mellett egészen közönségesse válnak tehát az ilyen felsorolások: »meta vadit in alveo eiusdem

⁸⁷ L. a 32. jegyzetet.

⁸⁸ 1366: Bodroghközi Lak falu legértékesebb tartozékai között szerepelnek a halászó vizek (aqua piscatoria). (Zichy okm. III. 264.)

⁸⁹ 1327: »Aqua in qua molendinum vel piscibus proventus haberi possunt«. (Zichy okm. I. 54.)

⁹⁰ 1355: »nec non fluvio Tycio in quantum ipse fluvius possessionem pertinet ad eandem Ponch« Rakamazi Benedek fiáé. (Anjou okm. VI. 332.)

⁹¹ 1328: Birtok felosztása a rajta folyó patak közös használatban való maradásával. (Dl. Tzsa. 40533; K. L. B.) 1338: (Üng) Birtok felosztása az elválasztó patak közösen maradásával. (Dl. Tzsa. 40765; K. L. B.)

⁹² Pl. a Balaton halászati joga már a XIV. század végétől független a parti tulajdöntől. Hasonló a helyzet külföldön is a nagyobb tavaknál, pl. a Bodeni tónál. (Degré A., i. m. 92.)

⁹³ 1320: Pauli nevű birtokon Imre kanonok és Finta megosztóznak »at quendam piscinam Mugtho vocatam... et ibi in Kusdiur erecerunt aliam metam, ubi est locus lagunaria quod vulgo Vezhel vocatur« Imrének jut. (Zichy okm. I. 184.)

fluvii» vagy »per medium fluvii«⁹⁴. Ahol természetes határpont, pl. sziget, nincsen, ott még a nagyobb folyók közepén is — valószínűleg zátonyokon — egyre gyakrabban alkalmaznak határjeleket, vagy a könnyebbség kedvéért keresztben rakják le a köveket, hogy mindegyik parti tulajdonosnak egyformán jusson a halászóvízből.⁹⁵

Ahol nem sikerül a halászó vizekre birtokjogi érvénnyel szert tenni, ott egymást érik a hatalmaskodások. Vagy egymás rekesztékeit rongálják meg, felbecsülhetetlen kárt okozva ezzel egymásnak,⁹⁶ vagy egymás vizeit, tavait⁹⁷, tárolómedencéit halásztatják meg, s ezáltal szereznek maguknak értékes zsákmányt.

A halászat növelése ugyanis sokhelyütt a birtokhasznosítás legcélszerűbb módja. A földművelés szempontjából kevés hasznot jelentő birtoktesteken a halászatból befolyó évi jövedelem a halászóvizek értékét sokszorosan a birtokhoz tartozó földeké felé emeli. 1342-ben egy Zemplén megyében fekvő birtok becslését, amelyet az áradások miatt csak szemrevéttel lehetett elvégezni, aképpen ejtették meg, hogy öt ekealja föld hasznát évenként (három márkájával) 15 márkára, egy morotvának nevezett négy és fél tanyás halastóét pedig évi 27 márkára becsülték. »Mivel a possessio« — írják — »minden munka nélkül is évi egy márká jövedelmet hajt«, így »országos szokás szerint« tízszeresére, vagyis tíz márkára, a morotvát pedig huszonhét márká jövedelmével ennek megfelelően kétszázhetven márkára értékelték⁹⁸. A halászatból itt befolyt jövedelmet más mezőgazdasági termékekre átszámítva, a kérdéses holt meder huszonhét márká jövedelme kb. 1120 kepe gabona, 14 ló, 144 kis állat, 215 kas méh⁹⁹, három ekealja föld¹⁰⁰ értékének felel meg. A halászatból folyó jövedelem azonban más birtoktesteken is tekintélyes szerepet játszott. Baranyában pl. ugyanebben az időben 11 halastó évi negyven forintot, a Sebes-Duna pedig 50 forintot hozott a birtoknak.¹⁰¹

A halászóvizek értéke valószínűleg összefüggött a nagy halfogyasztással is. Egyes paraszti szolgáltatásokból tudjuk, hogy a hal milyen fontos szerepet játszott az akkori úri étrendben, szinte nélkülözhetetlen táplálékot jelentett¹⁰² mind rendes hétköznapiokon, mind nagyobb idején. A nagyfolyami vizek

⁹⁴ 1364: A Tisza vizét és halászóvizeit határokkal elválasztották és egymás között egyenlően elosztották. (Zichy okm. III. 264.)

⁹⁵ 1329: »Aquam Balatum ad longitudinem septuaginta iugerium terrarum intra metas totius possessionis Zarberen existere et iacere dicerunt se reperisse«. (Anjou okm. II. 376.)

⁹⁶ 1348: Herceg Péter emberei Töttös László ellen követnek el hatalmaskodást »item quod etiam clausuram piscium seu capturam vulgo Scege vocatum in fluvio Danobi ad Bathmonustura pertinenti ordinatum extrahi et diminui fecissent«. (Zichy okm. II. 299.) 1341: »potentialiter escedendo... capturam piscium... piscari fuerit«. (Mon. Eccleae Str. III. 403.) 1329: »piscarium... potentialiter occupasset«. (u. o. II. 325.) 1372: »Ab indemito et violento usu piscarium suarum prohibuit«. (Temesi okl. 121.)

⁹⁷ 1331: Apácák cselei népei halásznak a pécsi püspök dunai piscináiban, 30 márká kár. (Dl. 2665; Má. E.)

⁹⁸ Anjou okm. IV. 278.

⁹⁹ Birtok felében átadott »18 tronos apum pro una marka, unum equorum pro duabus marcis, octoginta capetias frugum pro duabus marcis, et octo pecudes pro altera dimidia marka«. (Zsigmondkori okm. 444.)

¹⁰⁰ 1361-ben Turóc megyében 1 ekealja föld ára 12 forint. (Justh cs. lt. 23; F. E.)

¹⁰¹ Zichy okm. III. 319.

¹⁰² Jól szemlélteti ezt egyes pannonthalmi népek szolgáltatása a XIII. századból: A venekiek: »item tenentur dare pisces fratribus ad 40 scutellas, scilicet ad quamlibet duo optima frusta omni die«. (Pannonthalmi Szt. Benedekrend Története I. 779.)

értékes halai pedig, mint amilyen a viza és a tok, már nagyon korán piaci értéket is jelentettek. A magyar viza külföldön is keresett cikk volt.¹⁰³ Nagy kereskedelmi forgalmával kapcsolatosak a mesterséges tároló medencék, az ú. n. vivariumok korai felbukkanása¹⁰⁴ és a piacra kerülő halak különböző feldolgozási, szállítási módjai is. 1378-ban az esztergomi vámtarifában a különböző nemes halfajták — viza, kecsege, csuka — és az értéktelen kishalak mellett külön szózott, friss és élő hal is szerepel. Nagy kereskedelmi forgalmára mutat még, hogy a szekéren szállított, könnyen romló halak mellett külön bárkán szállítottakkal is találkozunk.¹⁰⁵ Szervezett kereskedelemre utal, hogy a század elején a tömletösök, halásusok, halbeszók képében már a rendszeres halkereskedők is felbukkannak.¹⁰⁶ A külkereskedelem méreteit jól szemlélteti Károly Róbertnek az a kiváltsága, amely 1326-ban a bécsi halkereskedők itteni vásárlásait támogatja.¹⁰⁷ Bár a vizán keresztül a halászat már kezdetben is erősen érintette a földesurat — ennek a halmak bizonyos hányada ugyanis mindig őt illette meg — nagyobb szerepet mégis csak a XIV. században kezd játszani, amikor szinte elsősorban hivatott arra, hogy a nagybirtok általános pénzhiányán segítsen. Ezt egyrészt a halállomány piaci értékesítésével, másrészt a halmak egyenesen fizetőeszközként való elfogadtatásával érik el.¹⁰⁸ A bérleti forma¹⁰⁹ a század közepétől kezdve különösen a városi polgárság között talál osztatlan tetszésre.¹¹⁰ A halászóhelyek bérbeadása

¹⁰³ 1100—1107 között Prágában esik szó vizáról, mely — tekintve, hogy a viza Pozsonyon túl nem jutott el a Dunán, — csak magyar lehetett. (*Moór Elemér*: Eine Vorrichtung der ungarischen Sperrfischerei. 128.)

¹⁰⁴ Az adatok egyöntetűen azt mutatják, hogy bennük elsősorban mesterséges tárolómedencét és ne halastavat lássunk. A dömösi apátság Gő falu népei »debent constuere... vivarium et claudere vel effodere«. (Mon Ecel. Str. I. 92.) 1365-ös esztergomi vámtarifában szereplő, értékesítésre váró halak között külön szerepelnek »qui in vivariis que vulgariter Barka vocantur, soliti sunt portari ad forum«. (Fejér IX/3 478.)

¹⁰⁵ Az 1365-ös esztergomi vámtarifában: »de singulis usonibus recentibus et salsi usonum... de duobus sturonibus... de uno usone... de quolibet vivario parvorum piscium vel maiorum, qui in vivarii... solivi sunt portaria forum... item de curru Masa vocato salsorum piscium minorum vel maiorum...« (Fejér IX/3. 478.) L. még a következő jegyzetet.

¹⁰⁶ A komáromi domonikánusok Szűz Máriáról nevezett zárdájának 1305-ös privilégiuma: »omnium tributum piscium in toto super aqua Wagh et Danubii versus Strigonium vel Budam dependentium sive intra naves sive iuxta eas in fossellis seu instrumentis quod proprie barcas vocarent, tam die fori, quam aliis diebus vel horis quocumque portarentur« vámja a dominikánusokat illeti »preter usones aut pisces qui ponarentur ad currum et in curru transferrentur et etiam preter pisciferos Teutonicos, qui Temlesek appellarentur, pisces ementes et salsentes« ezek vámja a vár fenntartására marad. (Pannonhalmi Szt. Benedekrend Tört. VIII. 355.) Nagy Lajos pedig a budai hús-mívesek céhének adományoz szabadságot mindennemű nagy és kis halak vásárlására és a budai piacokon és egyéb helyeken való árusítására. (*Bevilaqua-Borsody Béla*: A budai és pesti mészáros céhek ládáinak okiratai. 1270—1872. I. 25.)

¹⁰⁷ *Moór Elemér*, i. m. 128.

¹⁰⁸ 1378: A győri várbíró fia, Miklós 10 márka fejében Zakálás Péter mesterrel kiegyezik »cum usonibus et aliis piscium generibus pro nunc inpendisset«. (Hazai okm. I. 75.)

¹⁰⁹ 1335 körül (Pest) Budai halászok halásznak a nyulszigeti apácák jendői piscináján, mely »in hungarico Tania dicitur«. (Dl. 2938; Ma. E.). 1382: A lébényi apát elismeri, hogy Simon bán fia, János a 8 font dénárt megfizette »ratione feudalis conservacionis et utensionis cuiusdam piscine Rakezatana vocates«. (Dl. 6927/28; Ma. E.)

¹¹⁰ 1372: Pesti polgár bérlti a bencések tiszai halásztanyáit. (Fejér IX./4 436.) 1380: A garamszentbenedeki apát a csongrádi Csánt bérbe adja halastavakkal együtt egy pesti polgárnak. (Dl. 6740; Ma. E.) 1372: A Csányteleki II halastavat bérbeveszi egy pesti polgár 3 évre 24 márkáért (Dl. 6007; F. N. A.).

a jövedelemszerzésen kívül sokszor azért is elkerülhetetlen, mert a halászóhelyek karbantartása és a nagyobb halászoszerkezetek megépítése annyira költséges (sokszor több birtok jobbágyainak munkáját kívánja meg), hogy gyakran egyet is csak több úr összefogva tudott építtetni és jobbágyaival meghalásztatni.

A hal nagy fogyasztásával és könnyű értékesítési lehetőségével kapcsolatos, hogy e korban a nagybirtok összes termelési ágai között a legfejlettebbnek látszik. A mesterséges halastavak és fejlett rekesztőkészülékek mellett a tudatos halóvásra, halgondozásra vonatkozó adatok is ezt mutatják.¹¹¹

A nagybirtoknak a halászat növelésében vállalt szerepével egyenes arányban csökken a jobbágy szabad halászó tevékenysége. A falusi közösség, amely egy évszázaddal előbb termelésben még olyan túlsúlyban volt, hogy halszolgáltatását pénzen válthatta meg, a XIV. században veszít jelentőségéből és a nagyhalászat lassú sorvadásnak indul. A parasztság ezirányú tevékenysége, leszámítva az önellátást, inkább a robotszolgálatra korlátozódik. Nagy mértékben kapcsolatban van ez az átalakulás — mint láttuk — a vizek földesúri kisajátításával. Míg egy évszázaddal előbb a víz még a falusi közösség szabad használatában volt, mely — úgy látszik — még a Dunából, Tiszából, tehát a legértékesebb vizekből is rendelkezett jókora területekkel, a nádasokból, kiöntésekből pedig óriási részeket tartott biztokában, a XIII. század végén megindul, a XIV. században pedig gyors léptekkel halad előre a halászó vizek kisajátítása. S míg a parasztság előbb éppen a feudális nyomásra jövedelmének fokozása céljából hal-árutermelővé vált, most éppen megfordítva, a feudális nyomás az, mely e téren is visszaesést keltett. Még ahol elvben szabad halászat járt is a jobbágyoknak, a saját eszközével űzött »libera piscatio«-jából, ott is szolgáltatást kellett adnia;¹¹² a folyóvízben fogott nagy halaknak továbbra is egyharmada,¹¹³ a mocsarakban fogottaknak pedig néhol a fele a földesurat illette. De további romlást jelentett az a körülmény is, hogy a vizek nagyméretű kisajátításával egyidejűleg a nagybirtok fokozott jövedelemszerző politikája következtében hatalmasan megnövekedett a földesúr halászó szegyéinek, halastavainak, tanyáinak száma. Megépítésük, karbantartásuk és halászatuk még fokozottabb terheket rótt a szegény jobbágy vállára. A XIV. században elkövetett hatalmaskodások során több adat mutatja be a jobbágyokat, amint éppen uruk szegyéjével halásznak.¹¹⁴ Néhol az ilyen szegye körül foglalatосkodó jobbágyok külön csoportot alkotnak: erre mutat az az 1360-as adat is, ahol a pannonhalmi apátság és a ronkai nemesek között folytatott perben 12 szegyejobbágy szerepel.¹¹⁵

A jobbágyra nehezedő robotszolgáltatáson kívül a helyzetet rontja még az is, hogy szabad halmennyiségük értékesítése is egyre nagyobb nehézségekbe ütközik. A földesúr mellett századunkban ugyanis a falusi halásznak új verseny-

¹¹¹ 1352: Egyházi birtok bérbeadása. »piscature vulgo vyzathona« tisztításáért a jövedelem negyede jár a bérlőnek. (Eszterházy cs. lt. Rep. 32. Kap. 124; F. E.)

¹¹² 1337: A »Dezmathyze víz« nevű helynév is jól mutatja ezt a folyamatot.

¹¹³ 1338: Borsod megyében »Hejőtő birtok« »cum tertia parte lucri sue proventus aque Heyeuuzee«. (Vay lt. 198; Má. E.)

¹¹⁴ Az Apáti községben fekvő Károlyiak szegyéje ellen Szamosszegi jobbágyai hatalmaskodást követnek el, azt lerombolják »ac quosdam pisces ipsorum de jobagionibus eorum... repertis... auferri... ac de ipsis piscinis aquis expelli«. (Károlyi okm. I. 507.) 1400: »jobagionesque dictorum nobilium... de dictis piscinis et aquis expulsi-sent«. (Károlyi okm. I. 508.)

¹¹⁵ L. a 69. jegyzetet.

társa jelenik meg a pogárság személyében. A polgárok már a XIII. század végétől kezdve egyre inkább igyekeznek a termelésbe itt is bekapcsolódni, azáltal, hogy egyes vizeken a királytól halászati jogot szereznek maguknak. Századunkban a halászó helyek, tavak bérletével a termelést még inkább fokozzák.¹¹⁶ Már nemcsak a parasztságnak, hanem a nemességnek is versenytársaivá válnak a termelésbe való fokozott bekapcsolódáson kívül azáltal is, hogy a halkereskedelmet érdekeiknek megfelelően szervezik; vagy a halkivített tiltják meg piacaikról¹¹⁷ a hal ellátás céljából, vagy nagy váموkkal állják el az utat és a piacot kereső termelő elől.¹¹⁸ A század végén egyes helyeken már olyan rendszabályok nyomai is felmerülnek, amelyek a halárusokat eltiltják attól, hogy himpellértől, vagyis falusi paraszth-alásztól vásároljanak.¹¹⁹

Mindebből az következik, hogy az a parasztság, amely egy évszázaddal előbb még a halászati jognak és a korlátlanabb értékesítési lehetőségnek tetemesebb birtokában, az erős földesúri teher ellenére is versenytársaivá lehetett a nagybirtokosnak, a XIV. században veszít jelentőségéből. Az úri kisajátítások következtében először régi jogait nyirbálják meg, majd a terjeszkedő városi polgársággal szemben erősen háttérbe szorol, kisebb része a polgárok közé olvad bele, majd egy évszázaddal később már mint városi halász maga is szervezkedni kezd.¹²⁰ Nagy részük azonban még ott is, lesüllyed a földművelő parasztság közé, ahol pedig halászó vizei volnának s az önellátáson túl alig termelő, magánosan halászgató, vagy uruknak halászó jobbágyokká válnak. A halásszervezet kialakulásának pedig még sokáig útját állja a leginkább földműveléssel összekapcsolt, alárendelt szerepe.

A nagybirtok megerősödése világosan jelzi tehát azt a folyamatot, mely a parasztság történetében lejátszódott. Amilyen arányban a nagybirtok terjeszkedett, s amilyen mértékben a földesúr — az egész Európa gazdasági életében végbemenő változások során — nemcsak jogi, de gazdasági téren is megerősödött, vagyonosodott, úgy növelte a kisajátításokat és a parasztok terheit. Aligha kell bizonyítanunk, hogy a falusi lakosság sorsa a legközvetlenebb kapcsolatban áll a földesúri osztály történetével. Kétségtelen — írja Grekov — hogy a kettő ugyanannak a folyamatnak két oldalát jelenti.¹²¹

Belényesy Márta

¹¹⁶ 1372 : Pesti polgár bérelte a bencések tiszai halásztanyáit. (Fejér IX/4 436. 1372: Csányteleki (Csongrád) halastavakat bérbeveszi pesti polgár 3 évre az egész birtokkal együtt 24 márkáért. (O. L. Dl. 6004.)

¹¹⁷ 1419 : Sopronból szabad volt halat kivinni, de a kivitt és átvitt halak egyharmadát a városnak kellett leadni. (Degré A., i. m. 116.)

¹¹⁸ A nagy hal, viza, kecsége után darabszám, a kicsi után kocsi-, vagy bárkaszám kellett vámot fizetni. Ld. az 1365-ös esztergomi vámtarifát. (Fejér : IX/3 478 és 1378 : Kolozsvár tört. I. 100.)

¹¹⁹ 1432-ben a pesti mészárosokat tiltják. (Soproni okl. II. 186.)

¹²⁰ Pozsony, Sopron, Komárom, Buda, Szeged a leghíresebb halászárosok.

¹²¹ Grekov : A parasztság története Oroszországban a legrégebb időktől a XVII századig. 1949. Oroszul. 287.

РЫБОЛОВСТВО В XIV ВЕКЕ

О развитии сельскохозяйственного производства свидетельствует сильное преобразование в XIV столетии первобытных занятий. Так например, на поместьях, богатых водами, рыболовство, становится одним из самых доходных занятий, приносящих большую пользу. На высокую оценку рыболовства указывает и тот факт, что рыболовное право точно закрепляется за определенной территорией и за определенным лицом. Этим объясняется и то, что в нашем столетии число рыболовных вод немало увеличилось. Кроме естественных топей на реках, озерах и болотах мы наталкиваемся и на немало искусственных рыбных прудов. Рыболовные орудия отличаются друг от друга по характеру различных топей. Кроме крупных речных волокуш, требующих значительной работы и сложного обслуживания (как, например, часто упоминаемые в источниках неводы для ловли белуги и отличающиеся от них по своей структуре прочие волокуши), имеют меньшее значение так называемые закидные и «подъемные» неводы, (бредни) применяемые, главным образом, в прибрежных мелководьях.

Кроме передвижного рыболовства важную роль играет и забойка. Из заградительных приспособлений, задерживающих миграцию рыб и применяемых, главным образом, в рукавах и мелких ручьях, самым важным является забойка с особым приспособлением для ловли (по-венгерски: sege). Крупноречные заградительные неводы применяются, главным образом, для ловли белуги. Они изготовлены из солидного деревянного материала, и их структура требует сложного обслуживания. В стоячих же водах и болотах заградительным сооружением (забойкой) служит верша с особым приспособлением для ловли, изготовленная из более мягкого материала, в большинстве случаев из камыша, или расположенная на дне русла верша, сплетенная из ивовых прутьев.

Для преобразования рыболовства характерны и условия владения рыбачьими орудиями. Для наиболее продуктивной рыбачьей сети, имеющей самое большое значение, каким является, например, невод или глубоководная сеть для ловли белуги, характерно то, что ими во все растущей мере обладает господствующий класс. Это, по всей вероятности, объясняется и тем, что их приобретение является очень дорогим. На круг их употребления в большой мере влияет и тот факт, что к этому столетию крепостное крестьянство во многих местах отесняло от более ценных вод. В производстве роль крестьянских общин в XIV столетии теряет значение по отношению к классу помещиков и буржуазии и, не считая замкнутого хозяйства, ограничивается барщиной.

FISCHFANG IM XIV. JAHRHUNDERT

Die bedeutenden Umwandlungen der Urbeschäftigungen im XIV. Jahrhundert waren von grosser Bedeutung auf die Entwicklung der landwirtschaftlichen Produktion. Der auf den wasserreichen Gütern betriebene Fischfang wurde zu einer Quelle des einträglichsten Nutzens. Die Wertzunahme bezeugt auch die genaue Fixierung der Territorien und der Personen im Fischereirecht. Dieses hängt aber auch mit der zahlenmässigen Vermehrung der Fischereigewässer in diesem Jahrhundert zusammen. Ausser den natürlichen Fluss-, See- und Tümpel-Fischplätzen tauchen nämlich in dieser Zeit eine grosse Zahl künstlicher Fischteiche auf. Den verschiedenen Fischereigewässern entsprechend ist auch das benutzte Fischergerät verschieden. Ausser den ein grosses Personal erforderlichen Zugnetzen — in den Quellen oft vorkommende Hausennetze (*vizaháló* auch *öreghäló*) — und den von diesen in der Konstruktion abweichenden Schleppnetzen (*gyalom*), gab es noch besonders in den seichteren Randgewässern sogenannte Wurf- und Hebenetze (*merítő*-, *emelő-háló*) von geringerer Bedeutung.

Neben dem beweglichen Fischfang spielte auch die Sperrfischerei (*rekesztés*) eine grosse Rolle. Unter den auf den kleineren Seitengewässern und Bächen verwendeten Klausuren zur Verhinderung des Fischzuges, ist die bedeutendste die mit einem Fanggerät versehene Reuse (*scege* oder *zege*). Ausser den hauptsächlich zum Hausenfang bestimmten, viel Holzmaterial beanspruchenden und aus verwickelter Konstruktion bestehenden *scege* in grossen Gewässern, gab es besonders in stehenden Wasser und in Tümpeln Sperrvorrichtungen geringeren Wertes, meistens die aus Schilfrohr gefertigten Reusen (*vejsze*) oder die auf den Flussboden versenkte, aus Widenruten geflochtene Reuse (*varsa*).

Bei der Umgestaltung der Fischerei sind auch die Besitzumstände der Fanggeräte bemerkenswert. Das bedeutendste und erfolgreichste Fanggerät, die *scege* genannte Reuse und das Tiefwasser-Hausennetz findet man immer häufiger im Besitze der herrschenden Klasse, wahrscheinlich eine Folge der kostspieligen Herstellung der Geräte. Aber auch der Umstand beeinflusst den Gebrauch dieser Geräte, dass die Leibeigenen in diesem Jahrhundert immer mehr von den wertvolleren Fanggründen verdrängt wurden. Der Anteil der dörflichen Arbeitsgemeinschaft an der Produktion, welcher noch vor einem Jahrhundert im Übergewicht war, verliert im XIV Jahrhundert an Bedeutung und beschränkt sich, die Selbstversorgung abgerechnet, bloss auf die Robotpflicht.

Iráni nyelvi adatok a kenyér történetéhez

1

Közismert, hogy a tudományos irodalomban régóta heves vita folyik az óiráni irodalom kiemelkedő fontosságú alkotásának, az Avesztának és ezzel kapcsolatban Zarathustrának a történeti helyéről. A két egymással leginkább szembenálló felfogás közül az egyik szerint — amelyet az utóbbi időben legrészletesebben Nyberg fejtett ki — az Aveszta egy a társadalmi-gazdasági fejlődésnek meglehetősen alacsony fokán álló társadalomnak a terméke, amely »történetelőtti«, amennyiben saját történeti tudattal nem rendelkezik. Zarathustra történeti személyiség volt ugyan, de történeti helye közelebről nem állapítható meg. Élesen szembenáll ezzel az a nézet, amelynek főképviseelője Herzfeld volt. Utóbbi szerint Zarathustra működése a perzsa birodalom megalakulásának az idejére, Kyros, Kambyzes, Dareios uralkodásának a korára esik. Ennek a korszaknak egyik tevékeny politikai résztvevője volt maga a próféta is. Így az avesztai irodalom létrejöttét ez a felfogás egy már aránylag magas fejlettségű társadalomhoz kapcsolja.¹ A felfogásoknak ez az ellentéte egész sor részletkérdésben is megmutatkozik. Míg Nyberg szerint a gathák társadalma a vas használatát nem ismerte,² addig Herzfeld erre a korra már fejlett fémművességet és különböző acélfajták ismeretét teszi fel.³ Az a felfogás, hogy az Aveszta meglehetősen alacsony fejlődési fokon álló társadalmat tükröz, világosan kifejezésre jutott már W. Geigernek a keletiráni kultúrával foglalkozó nagy munkájában is.⁴ A primitív vonások kidomborítása, sőt feltételezése ebben számos vonatkozásban megfigyelhető. Így a táplálkozásról szóló fejezetben Geiger a kenyérről kapcsolatban a következőket mondja: »In welcher Art man das Brot bereitetete, insbesondere ob man den Zusatz des Sauerteiges kannte, ist nicht anzugeben. Gewisse Ausdrücke in den Pāmirdialekten scheinen darauf hin-

¹ H. S. Nyberg: *Die Religionen des Alten Iran*. Leipzig 1938. 44 sk. és E. Herzfeld: *Zoroaster and his world*. Princeton 1947. I. 1 skk. — Mind Nybergtől, mind Herzfeldtől, mind pedig részben egymástól is különböző véleményt nyilváníttak ezekben a kérdésekben újabban J. Duchesne-Guillemin: *Zoroastre*. Paris 1948. 21 skk., *Fr. Altheim*: *Weltgeschichte Asiens im griechischen Zeitalter*. I. Halle (Saale) 1947. 95 skk., *Literatur und Gesellschaft im ausgehenden Altertum*. II. Halle/Saale 1950. 133 skk., Zarathustra und Alexander d. Gr. »La parola del passato« 20 (1951) 321 skk., Zarathustra. »Die neue Rundschau« 1952. kny. 1 skk. és W. B. Henning: *Zoroaster*. Oxford 1951. 35 skk.

² I. m. 257.

³ I. m. II. 780 skk.

⁴ *Ostiranische Kultur im Altertum*. Erlangen 1882.

zuführen, dass man den aus dem Teige geformten Kuchen unter heisser Asche zu vergraben und auf diese Weise zu backen pflegte. Es ist dies jedenfalls die primitivste Art der Brotbereitung.«⁵ A továbbiakban Geiger a kelet-irániak primitív hamubasült kenyérével a nyugatirániak fényűző édességeit és csemegéit állítja szembe. Keletiráni elmaradottságnak és fejlett nyugatiráni kultúrának ilyen szembeállítására azonban ma már általában nehezen tartható fenn. A régészeti kutatások által feltárt új adatok, amelyek kézzelfogható valóságában vetítik eléink az ókori Irán anyagi kultúráját, arról tanúskodnak, hogy a fejlődés üteme Kelet-Iránban és Nyugat-Iránban nagyjából hasonló volt. Igen jellemző például az i. e. VII.—VI. századi keletiráni és nyugatiráni településtípusok meglepő egyezése. Az ókori Xwārizm területén folytatott szovjet ásások megmutatták, hogy itt ebben a korban nagy, téglalapalakú, »lakófalakkal« körülvelt települések voltak. E várak belső területe beépítetlen volt, lakóik a két-három folyosósorból álló várfalakban laktak, a vár beépítetlen belső területe az állatállomány elhelyezésére szolgált.⁶ A Susa feltárásán dolgozó francia régészeti expedíció egyik fontos eredménye már most éppen az, hogy az achaimenida kor elejéről származó ottani perzsa település a xwārizmi »lakófalakkal« körülvelt vártípushoz hasonló volt.⁷ A településtípusnak ez az egyezése a társadalmi-gazdasági fejlődésnek nagyjából azonos szintjéről tanúskodik, nem látszik tehát túlságosan valószínűnek, hogy a táplálkozás és az egyik legfontosabb táplálék, a kenyér elkészítése terén a keletirániak messze Nyugat-Irán mögött maradtak volna.

2

Geiger azokkal a nyelvi adatokkal kapcsolatban, amelyekre fent idézett véleményét alapítja, Tomascheknek a pamíri iráni nyelvekkel foglalkozó, a maga idejében úttörő munkájára hivatkozik. Ebben a következő etimológiát találjuk:

»ming. *naghan*: aus *ni* und *kan* 'graben', eigentlich 'der unter der heissen Asche vergrabene, gebackene Kuchen', bal. *naghan*, arm. *nkanak*, pers. *nān*, kirgiz. *nan*, samoj. syrj. **ań* — also über ganz West-Asien verbreitet.«⁸

Tomaschek etimológiájával kapcsolatban — figyelmen kívül hagyva egyelőre azt a kérdést, hogy helyes-e — mindenekelőtt azt állapíthatjuk meg, hogy nem szolgáltat alapot a keletiráni hamubasült kenyérnek a nyugatiráni kenyérral való szembeállítására, amennyiben e szerint az összevetés szerint a perzsa *nān* eredeti jelentésének is 'hamubasült kenyér'-nek kellett lenni. Ugyanezzel a szócsoporttal később Horn is foglalkozott és némileg kiegészítette Tomaschek adatait, de magát az etimológiát változatlan formában találjuk nála:

⁵ I. m. 228 sk.

⁶ С. П. Толстов: Древний Хорезм. Moszkva 1948. 80 skk. és По следам древнехорезмийской цивилизации. Moszkva-Leningrád 1948. 94 sk.

⁷ R. Ghirshman: Rapports préliminaires I. Cinq campagnes de fouilles à Suse (1946—1951). Paris 1952. 18.

⁸ W. Tomaschek: Centralasiatische Studien. II. Die Pamir-Dialekte. Wien 1880. 63.

nān 'Brot' ~ arm. *nkan* ἐγκροφίαις 'unter der Asche gebackenes Brot';
 vergl. chorasm. *pekend*; bel. *nagan*, n. *nayan* 'Brot'; minj. *nayan*;
 phlv.-pāz. *nān*. Also zu *kan-* + *ni*, ursprünglich '(unter die heisse

Asche) Vergrabenes' ?⁹

Komoly haladást tehát Tomaschekhez képest Hornnál nem látunk, a xwārizmi adat bevétele legfeljebb még homályosabbá tette az összevetett szavak egymáshoz való viszonyát. E szócsoport összetartozásának kérdésében csak Hübschmannnak sikerült lényegesen előbbre jutnia, aki rámutatott arra, hogy a Horn által idézett iráni szavak nehezen vezethetők közös alapalakra vissza.

Az örmény *nkan* szó ugyanis szerinte csak egy középperzsa **nikān* alaknak lehet az átvétele, ebből viszont az újperzsa *nān* nem magyarázható meg. Utóbbi esetleg **nayna-* alakra tartja visszavezethetőnek. De nem származhatnak a pamíri iráni nyelvek adatai sem **nikān* alakból. Ezek véleménye szerint **nagan-* vagy esetleg **nakan-* alakra mehetnek vissza. A xwārizmi *pekend* szóról Hübschmann nem nyilatkozott. Valószínűleg pillanatnyilag csak azt tartotta kétségtelennek, hogy a Horn által összevetett szavak hangtörténeti szempontból nehezen függhetnek össze, de egymáshoz való viszonyukat nem látta világosan. Nyilván ez a magyarázata annak, hogy a Horn által idézett iráni adatokat a xwārizmi *pekend* elhagyásával — kérdőjellel ugyan, de mégis összeveti az örmény *nkan*, *nkanak* szóval.¹⁰

Ez a Hübschmannnál megfigyelhető bizonytalanság a szóbanforgó szócsoport magyarázatának kérdésében nem oszlott el teljesen még ma sem, pedig közben egész sor újabb fontos nyelvi adat vált ismertté. Így előkerült a pamíri adatok megfelelője a ker. szogdból,¹¹ s ez lehetővé tette, hogy a keletiráni szavak történetét csaknem egy évezreddel korábbi időbe nyomon tudjuk követni.¹² Újabban G. Morgenstierne foglalkozott több ízben is szócsoportunkkal, és saját nyelvi gyűjtései alapján több fontos keletiráni adattal egészítette ki. Megtalálta elsősorban a balūči és a mingāni adatok pontos megfelelőjét az afgánban: Waz. *nyan* 'wheaten bread', B. M. *nayān* 'bread', Khl. *nāyan* 'barley bread', Kab. Prs. *nān-i-nayān* = *nān-i-yanām* 'wheaten bread'. Az afgán szót Morgenstierne a már ismert balūči, mingāni, szogd stb. adatokon kívül a szintén saját feljegyzéséből származó ormurī és parači adatokkal vetette össze: orm. K *txan*, par. *nayōn*. Mindezeket az adatokat azután **ni-kan* alapalakra kísérte meg visszavezetni, nem kerülte el azonban figyelmét, hogy ilyen módon a perzsa *nān* magyarázat nélkül marad.¹³ De nehezen lehetne megmagyarázni a keletiráni szavak első szótagbeli *a* hangját is óiráni *i*-ből. Valószínűleg ezek a szembetűnő nehézségek készíthették Morgenstiernét arra, hogy yidyā és munģi nyelvi anyagának közzététele alkalmával felfogását módosítsa. Ebben a munkájában saját feljegyzése alapján a következő yidyā és munģi alakokat közli: yidyā zh, sh, g *nayen*, r *nayen* = munģi m, g (= Zarubin feljegyzése, míg Gauthiot *nayn* alakot közöl) 'bread, food', és **nayna-* alakra vezeti vissza. Szócsoportunk többi tagjával Morgenstierne ezen a helyen nem foglalkozik, s így nem világos,

⁹ P. Horn: Grundriss der neupersischen Etymologie. Strassburg 1893. 229.

¹⁰ H. Hübschmann: Persische Studien. Strassburg 1895. 101 és Armenische Grammatik. I. Leipzig 1895. 204.

¹¹ R. Gauthiot: MSL XIX 129.

¹² A keresztény-szogd irodalom korára vonatkozólag v. ö. legújabban O. Hansen: Die christliche Literatur der Soghdier. Jahrb. 1951 d. Akad. d. Wiss. u. d. Lit. 297 sk.

¹³ G. Morgenstierne: An Etymological Vocabulary of Pashto. Oslo 1927. 51.

hogy magyarázatát érvényesnek tekinti-e azokra vonatkozólag is. Ellenben a *yidya-mungī* szóval összeveti a Sköld által közölt *yāzylāmi doyūn* szót. Ezenkívül felhívja a figyelmet a brahui *nikān* 'rations, meat' szóra, s ezt egy **ni-kāna*- típusú kiveszett balūči szóból származtatja.¹⁴ Ez a megjegyzése valószínűleg arra mutat, hogy a szóbanforgó »kenyér« jelentésű iráni szavakat két csoportra különíthetőnek tartja, s elképzelése szerint az egyik csoport **nayna*-, a másik pedig **ni-kāna*- alakra vezethető vissza.

3

Valóban, ha a fentebb ismertetett nyelvi adatokat az egyes nyelvek hangtörténete szempontjából megvizsgáljuk, arra az eredményre jutunk, hogy voltaképpen több, egymással össze nem függő szócsoporttal van dolgunk. Ezek közül legkönnyebb körülhatárolni a **ni-kāna*- alakra visszamenő szavak csoportját.

**ni-kāna*-. Erre az alakra közvetlen iráni nyelvi adatunk tulajdonképpen nincsen. Kétségtelen biztossággal feltehetjük azonban egykori meglétét az örmény *nkan*, *nkanak* 'hamubasült kenyér' és a brahui *nikān* 'ételadag, étel' szó alapján. Mind az örmény, mind pedig a brahui szó hangtanilag jól megmagyarázható mint egy **nikān* alak átvétele, s jelentéstani szempontból sem adódik különösebb nehézség, mert a 'kenyér' > 'ételadag, étel' jelentésfejlődés könnyen elképzelhető, sőt pontos párhuzamokkal igazolható is.¹⁵ Így egy iráni **nikāna*- 'hamubasült kenyér' szó egykori létezésével feltétlenül számolhatunk. A kérdés csak az, hogy milyen nyelvterületen élt ez a szó, s milyen korú rétegébe tartozik az iráni nyelvek szókészletének.

Ami az első kérdést illeti, az örmény *nkan* szó kétségtelenné teszi, hogy nyugatiráni nyelvterületen egykor megvolt a **nikāna*- 'hamubasült kenyér' szó. A brahui *nikān* adatból szintén arra lehetne következtetni, hogy ez a szó megvolt a balūčiiban vagy valamelyik másik keletiráni nyelvben is. Ez a feltevés azonban nem szükségszerű, mert a brahui szó lehet nyugatiráni jövevényszó is. Kétségtelen ugyan, hogy a brahuiban elsősorban újperzsa jövevényszavak mutathatók ki nagy számban, s *nikān* ezek közé semmiesetre sem sorolható, mert akkor hangalakjának **nigān*-nak kellene lennie. Valószínű azonban, hogy a brahuiban van egy régebbi, középperzsa jövevényszóréteg is, legalább is több brahui szó hangalakja az újperzsaival szemben a középperzsaóra mutat: v.ö. pl. brahui *zinday* \approx középperzsa *zinday*, de újperzsa *zindā*, brahui *banday* \approx középperzsa *banday*, de újperzsa *bändū*. De még, ha egyelőre nem is tekinthetjük tisztázottnak a brahui középperzsa jövevényszavainak kérdését, az a tény, hogy középperzsa jövevényszavak a szanszkritba is kerültek át,¹⁶ kétségtelenül lehetségessé teszi azt a feltevést, hogy a brahui *nikān* a középperzsa **nikān* 'hamubasült kenyér' átvétele. Így egyelőre nincs kellő alapunk arra, hogy e szó egykori meglétét keletiráni nyelvterületen is feltegyük.

Ha most az örmény *nkan* és a brahui *nikān* alapján feltehető középperzsa **nikān* eredetét keressük, akkor kézenfekvő az örmény adat által

¹⁴ G. Morgenstierne: Indo-Iranian Frontier Languages. II. Oslo 1938. 231.

¹⁵ L. alább *Zugyīn* afgán *nyīna* adatának jelentéseit.

¹⁶ P. Thieme: Über einige persische Wörter im Sanskrit. ZDMG 91 (1937) 88 skk. és Ein iranisches Kulturlehnwort in der vedischen Prosa? ZDMG 92 (1938) 47 skk.

biztosított 'hamubasült kenyér' jelentéséből kiindulunk. Erre a jelentésre támaszkodva hozták e szót már de Lagarde, Tomaszek, Horn és Hübschmann is a *kan-* 'ásni' igével kapcsolatba, sőt Hübschmann arra is rámutatott, hogy ennek az igének a **nikān* 'hamubasült kenyér' szóval teljesen egyező hangalakú, *nikān* 'begraben, verscharrt' származéka is van a középperzsaiban. Így a **nikān* szó tulajdonképpeni jelentése '(hamuba) ásott v. takart (kenyér)' lehetett.

Ezek szerint tehát a középperzsa **nikān* szó a kenyérsütés legősibb módjának emlékét őrizte meg, s így igen értékes adatot jelent számunkra a kenyér történetéhez. A »hamubasült kenyér« kérdéssel igen sokat foglalkozott már mind a néprajzi, mind pedig a régészeti és a nyelvészeti irodalom,¹⁷ azonban teljesen kielégítően mégsem ismerjük ezt az ősi kenyérsütési módot. Ennek oka jórészt abban kereshető, hogy a hamuban való sütésnek ma már csak csökevényei találhatók meg, sőt sok helyütt csak az emléke él már. Ezekből a ma is élő csökevényes formákból pedig igen nehéz az ősi hamuban való sütésnek minden részletét és fogását megbízhatóan rekonstruálnunk. Így aztán érthető, hogy Hirt — amikor az indoeurópai törzsek ősi hamubasült kenyérét tárgyalja — kénytelen lemondani a kenyérsütés módjának részletes megrajzolásáról, és csak egy Benndorf által¹⁸ közölt kisázsiai kenyérbizsítási mód ismertetésére szorítkozik.¹⁹ Ennél az eljárásnál a kovász nélkül készített sőtlan tésztát tüzes hamun, ill. parázson sütik nyéllal ellátott kerek vaspléhen, sütés közben többször megforgatva. Bár kétségtelen, hogy ez a kenyérbizsítási eljárás mind a tészta elkészítésének, mind pedig a sütésnek a módját tekintve szintén ősinek tekinthető, mégis nyilvánvaló, hogy nem lehet azonos az indoeurópai törzsek neolitikori kenyérsütési módjával. A hamuban való sütésnek szintén fejlettebb formáit mutatják a Maurizio által ismertetett eljárások :

»Reste des ursprünglichen Backens erhielten sich beim polnischen Landvolke, dem die Aschenbrote (podpłomyki) ganz geläufiger Ausdruck sind. Die Stelle des Herdes oder des Tiegels nahm bei Kleinrussen die sogenannte plita ein, ein flacher Stein, den man schön sauber wusch und im Kamin stark erhitzte. Mit glühenden Holzkohlen belegte man den Stein um und um und fegte ihn dann ganz rein. Nun wurde der Stein mit Fett bestrichen (in der Fastenzeit mit Öl) und auf ihn löffelweise ein ziemlich dünner Teig, genannt pampuch oder reczuch, gegossen. Der reczuch deutet auf Buchweizen, aus ihm wurde ursprünglich das Gebäck ausschliesslich bereitet. Unter dem Landvolk in den Westkarpathen lebt die Erinnerung an „das süsse Backen“ auf Steinen und in der Aschenglut im Gegensatz zum „säuren Backen“ im Backofen.«²⁰

¹⁷ A. Maurizio: Die Geschichte unserer Pflanzennahrung von den Urzeiten bis zur Gegenwart. Berlin 1927. 305 skk. (u. o. további irodalom); Rapaics Raymond: A kenyér és táplálékot szolgáltató növényeink története. Budapest 1934. 158 sk.; legújabbán Ake Campbell: Notes on a Swedish Contribution to the Folk Culture Atlas of Europe. Laos I (1952) 114; H. Hirt: Die Indogermanen. I. Strassburg 1905. 294 sk.; O. Schrader—A. Nehring: Reallexikon der indogermanischen Altertumskunde.² Berlin-Leipzig 1923. I. 164. stb.

¹⁸ O. Benndorf: Altgriechisches Brot. Eranos Vindobonensis 1893, 373.

¹⁹ I. m. 295.

²⁰ I. m. 305—306.

A hamuban való sütésnek ezeket az újabb változatait az jellemzi, hogy a kovásztalan kenyértészta megfelelő átsütését vagy a tészta forgatásával, vagy pedig a tészta vékonyra való készítésével biztosítják. Ezek az eljárások azonban nem magyarázzák meg a középperzsa **nikān* 'beasott v. betakart (kenyér)' jelentését, következésképpen nem is szolgálhattak alapul egy ilyen típusú kenyérelnevezés létrejöttéhez. Ez az elnevezés olyan kenyérsütési módra mutat, amelynél a kenyértésztát nemcsak parázsló hamuval körülvett kőlapra helyezték, hanem a tüzes hamuval be is takarták. A hamuban való sütésnek erre a módjára utal nemcsak a középperzsa **nikān*, hanem több más nyelvi adat is, így mindenekelőtt az ógörög *ἔγκουφιας* tkp. '(hamuba) rejtett v. takart (kenyér)' és a latin *panis subcinerarius* (Hieronymus in Hos. 2, 8, 7 stb.) és *panis subcinericius* (Isidorus or. 20, 2, 15) tkp. 'hamualatti kenyér'. Ezek az adatok valószínűvé teszik, hogy a kenyérsütés legősibb módjánál a kovásztalan kenyértésztát tüzes hamuval vagy parázzsal takarták be. Éppen ezért jogosultnak tarthatjuk O. Heerneket azt a feltevését, hogy a svájci cölöp-építményekben előkerült lapos, kovásztalan búza- és köleskenyereket is hamuba betakarva sütötték.²¹ De a hamuval, parázzsal való betakarás a hamuban való sütésnél a néprajzi adatok tanúbizonysága szerint egyes helyeken tovább élt egészen napjainkig, sőt a kenyérsütés fejlettebb formáinál is előfordul. Így pl. van adatunk arra, hogy a sütőrostélyon való sütésnél a rostélyt és a tésztát is parázsló hamuval takarják be, de még a sütőharang alatt való sütésnél is előfordul, hogy a harang külső barázdás felületére parazsat raknak.²² Mindez arra mutat, hogy egykor a hamuban való sütésnél a kenyértésztának hamuval, parázzsal való betakarása egészen általános lehetett.

Különösen fontos tanulságokkal szolgál ebben az összefüggésben a magyar »hamubasült pogácsa« története. Népmeséink egyik igen gyakori motívuma a hamubasült pogácsa sütése: a mesehős hosszú útra indulva egy darab hamubasült pogácsát visz magával útravalónak. Mint Beke Ö. kimutatta, a régi magyar nyelvben a kovásztalan kenyeret nevezték pogácsának, s az általa összeállított nyelvtörténeti adatok azt is kétségtelenné teszik, hogy ennek sütése nemcsak hamuban, de hamu alatt történt, azaz a kenyértésztát a hamuval be is takarták.²³ Párizs Pápai szótárában (XVI. század) pl. a *focarius panis* címszó alatt a *Hamu alatt sült pogácsa* adatot találjuk. Ezeket a nyelvtörténeti adatokat teljes mértékben igazolják a mai néprajzi megfigyelések, amelyek szemléletes képet vetítenek elénk a hamubasült pogácsa (= kovásztalan kenyér) készítéséről. Tálasi István szívességének köszönhetem a következő közleményt a hamubasült pogácsa készítéséről (1942. évi néprajzi gyűjtéseiből):

»Pogácsa (Bogdánd, Szilágy megye). Van *búzapogácsa* és tengeriből készült *málépogácsa*. Mindkét kenyérértékű ételt az 1900. körül még általánosan használt szobabeli nyílt tűzhelyeken, *kályhák* vagy *sátorkemencék* (kandalló) alatt sütötték, s fogyasztásuk akkor mennyiségileg nem állt hátrább a kemencében sült kelesztett kenyérnél. Bogdándon a századfordulón az eladó lány érdemei közt még nem a kenyérsütést emelték ki, hanem úgy dicsérték: »Olyan pogácsát süt, mint egy vámkerék« (a szárazmalom egy alkatrésze). Erősen önellátó gazdálkodásuknak megfelelően a pogácsának való búzát vagy tengerit igen sok háztartásban esetenként kézimalommal megőrölték, a darát

²¹ Die Pflanzen der Pfahlbauten. 9.

²² *Maurizio*: i. m. 309, 311.

²³ *Beke Ö.*: Hamuba sült pogácsa. *Ethnographia* XLVII (1936), 219 sk.

kiszitálták s a lisztet langyos vízzel és sóval tésztává gyúrták. Megelőzőleg a kandalló alatt *égettek jó tüzet*, majd *elszították*, a tűzhely fenekén a paraszt félrehúzták, a megfelelő helyet kisöpörték, s aztán a tésztát egy rövidnyelű sütőlapáton (ezt csak pogácsasütéskor használták, kenyérnek hosszúnyelűt) a megtisztított helyre bevették. Ekkor szalmával a tetejét gyorsan *megperzszelték*, hogy a hamu bele ne ragadjon, majd a pernyét *letakarították* róla, s utána a pogácsát *tüzes hamuval* betakarták (parázzsal keverve), s úgy sült vastagsága szerint (rendszerint 2—3 ujjnyi *béle* volt) a szükséges ideig. Kisütés után kivették, a hamut róla lefújták, leveregették, s egy kis ideig kendőbe csavarták, hogy *ereszkedjék* (puhuljon), aztán fogyaszthatták. 1942-ben a baranyamegyei Kopácson (Kopačevo, Jugoszlávia) a hamubasült pogácsa *sóspogácsa* néven volt emlékezetes, az előbbivel teljesen azonos sütésmóddal.

Ezeknek az adatoknak az alapján valószínűnek tarthatjuk, hogy a hamuban való sütés legrégebb formájánál a tészta hamuval, parázzsal történő betakarása általánosan elterjedt eljárás volt, s ezért szolgálhatott a 'beásott, betakart' eredeti jelentésű kenyérelnevezések alapjául. Ezek a nyelvi adatok egyúttal arról is tanúskodnak, hogy a kenyérsütés legfontosabb mozzanatának éppen a hamuba vagy parázsba való betakarást tekintették. A fentebb idézett görög és latin adatok tanúbizonysága szerint a hamuban való sütésnek ez a formája megvolt már az ókorban, valószínű azonban, hogy még sokkal korábbi időbe nyúlik vissza. A középperzsa **nikān* alapján kétségtelennek tarthatjuk, hogy a hamuban való sütés szóbanforgó módja az Arsakidák korától kezdve iráni területen is általánosan ismert lehetett. További támpontot nyújt a hamuba való betakarással történő kenyérsütés múltjának nyomon követésére iráni területen a **nikān* szó képzésmódja. Kétségtelen ugyanis, hogy e szóalaknak még az óperzsában kellett létrejönnie, mivel a középperzsában a szóképzésnek ez a fajtája már nem él. Ha ez a 'beásott, betakart' eredeti jelentésű kenyérelnevezés csak a középperzsában született volna meg, akkor **nigand* < **nikand* lehetne csak az alakja, amennyiben a középperzsában csupán a *kand* part. perf. pass.-ból (< óiráni **kanta-*) képzhető el ilyen jelentésű névszó keletkezése. Ezzel szemben az óperzsában még élt a névszóképzésnek az a módja, amelyet a középperzsa **nikān* is képvisel. Ez a szó a *ni-kan-* 'beásni' ige nyújtottfokú tövéből *-a-* képzővel alakult nomen acti: **ni-kāna-* 'beásott, betakart' > 'kenyér'. Hasonló képzésű nomen acti-k az óperzsában: *ham-dugā-* 'impressed' > 'inscription', *pati-kara-* 'made thereto' > 'sculptured figure', *asa-bāra-* 'horse-borne' > 'horseman'.²⁴ Az óperzsában tehát a **nikāna-* 'hamubasült kenyér' létrejötté jól megmagyarázható, s így e szó alapján feltehetjük, hogy a hamuban való kenyérsütés a perzsa törzseknél már az i. e. I. évezred első felében ismert és általánosan elterjedt volt. Ha így a középperzsa **nikān* szó képzésmódja az Arsakidák koránál jónéhány évszázaddal korábbi keletkezési időre, s következésképpen a hamuval való betakarással történő kenyérsütés igen korai ismeretere utal, ugyanakkor bizonyos megfontolások e szó létrejöttének és az alapjául szolgáló kenyérsütési módnak túlságosan korai időpontba való visszavetítése elé is korlátot állítanak. Maga a **nikāna-* típusú nomen acti képzésmódja ugyan egészen az indoeurópai alapnyelvig nyomon követhető időben visszafelé,²⁵ azonban a szó elterjedése valószínűtlenné teszi, hogy keletkezését az

²⁴ R. G. Kent: Old Persian. Grammar, Texts, Lexicon. New Haven 1950. 50.

²⁵ L. legutóbb F. Specht: Der Ursprung der indogermanischen Deklination. Göttingen 1944. 103 skk., 390 sk.

óiráni kornál korábbi időre tegyük. Egyelőre még az sem látszik bizonyíthatónak, hogy a **nikāna*- szó a perzsán kívül valamelyik másik, keleti vagy északi óiráni nyelvben is megvolt. Általánosan elterjedt ez a szó valamennyi óiráni nyelvben semmiesetre sem lehetett, mert — mint később látni fogjuk — az egyik északkeleti iráni nyelvben más szót találunk a hamubasült kenyér megnevezésére.

4

A másik szócsoporthoz tartozó szavak **naŋna*- alakra vezethetők vissza. Ehhez a csoporthoz a következő nyelvi adatok sorolhatók.

a) *yidya*-*munġi naŋen*, *naŋen*, *naŋn* 'bread, food'. Ezeket a *yidya*-*munġi* alakokat Morgenstierne kétségtelenül helyesen **naŋna*-ra vezeti vissza. A *yidya*-*munġi*ban ugyanis az óiráni *-a*-nak hangsúlyos szótagban *-a*- vagy *-ā*-, az óiráni *-ŋn*- hangcsoportnak pedig *-ŋn*- vagy sarjadékhang fejlődésével *-ŋen*-, *-ŋen*- felel meg, v.ö. pl. *rūŋen* 'clarified butter' < óiráni **raŋna*-, *xuyēŋeno* 'sister-in-law' < óiráni **xwahā-ŋnā*.²⁶

b) afgán Waz. *nyan* 'wheaten bread', B. M. *naŋan* 'bread', Khl. *nāŋan* 'barley bread' (Morgenstierne), Knd. *nyġn* 'пшеничный хлеб', *nyġna* 'хлеб; кусок хлеба; пища (у племен джаджы и джедран)' (Zugyin).²⁷ Ezeket az afgán alakokat Morgenstierne — mint fentebb említettük — **ni-kan* alapalakra kísérelte meg visszavezetni. Ez a magyarázat kétségtelenül lehetséges. Az afgánban a *ni*- praepositio *-i*-je, úgy látszik, általában eltűnt, és egyes nyelvjárásokban *-a*- sarjadékhang fejlődött helyette. Így találunk részben \emptyset -t, részben pedig *-a*- hangot a *nyarai* 'fireplace' szó különböző nyelvjárási alakjaiban: Waz. *lyarai*, M. *layarai*, B. *nyarai*, Khl. *nyarē*, H. *anyarē* < óiráni **ni-gara-ka*-.²⁸ Ez teljes mértékben megegyeznék a *ni*- praepositio folytatásával a *nyan* szó különböző nyelvjárási változataiban. Szabályosnak tekinthető a két magánhangzó közti óiráni *-k*-nak *-ŋ*- folytatása is, v.ö. pl. *čanyōl* 'betrothed' < óiráni **kanya-kāta*-.²⁹ Ha így Morgenstiernenek ez a magyarázata önmagában véve lehetségesnek látszik is, bizonyos nehézségeket kétségtelenül rejt magában. Így elsősorban a fentebb tárgyalt közép-perzsa **nikān* alapján a *ni-kan*- igének az afgánban is óiráni **ni-kāna*- alakra visszamenő nomen acti származékát várhatnánk. Ennek az alaknak a folytatása azonban az afgánban **nyōn* vagy **naŋōn* lenne. Azután, ha az afgán szót **ni-kan* alakra vezetjük vissza, akkor magyarázat nélkül marad nemcsak a perzsa *nān*, amire maga Morgenstierne is rámutatott, hanem az általa szintén idevont balūči *naŋan*, *munġi naŋn* és a szogd *nyŋ*- is. Ezek a szavak ugyanis semmiesetre sem mehetnek **ni-kan* alakra vissza, mert annak ezekben a nyelvekben egészen más formák felelnének meg. Óiráni **ni-kāna*-ból a *yidya*-*munġi*ban *lāŋan*, *nāŋan* vagy *nyān* alakot várhatnánk, v.ö. pl. *yidya lāŋan*-, *nāŋan*- 'to throw away', *munġi liŋād* < óiráni **ni-kan*-,³⁰ a szogdban *nkn*-t, a balūčiban pedig **nikan* alakot kellene találnunk. A *yidya*-*munġi* alakokat később — mint fentebb láttuk — Morgenstierne is **naŋna*- alapalakra vezette vissza. Így helyesebbnek látszik, ha az afgán *nyan* szót is ehhez a csoporthoz

²⁶ Morgenstierne: Indo-Iranian Frontier Languages. II. 62, 89.

²⁷ П. Б. Зудин: Краткий афганско-русский словарь. Moskva 1950. 507.

²⁸ Morgenstierne: An Etymological Vocabulary of Pashto. 51.

²⁹ Morgenstierne: i. m. 19.

³⁰ Morgenstierne: Indo-Iranian Frontier Languages. II. 38

kapcsoljuk, és szintén **nayna*- alakból származtatjuk. Rá kell azonban mutatnunk arra, hogy ez a magyarázat egyelőre nem igazolható minden részletében teljes biztonsággal, mivel az óiráni *-yn*- hangcsoport fejlődésére az afgánban nincsen biztos példánk. Morgenstierne ugyan megkockáztatja azt a feltevést, hogy az afgán *layar* 'naked, bare', Waz. *layār* 'naked, barren' (Zugyin Knd. *layir, layira* 'обнаженный, голый; худой исхудалый, тощий') szó **laya* fokon keresztül óiráni **nayna-ra*- alakra megy vissza.³¹ Ez a származtatás jó párhuzamot nyújtana a fentebb feltett óiráni **nayna*- > afgán *nyan, nayan* fejlődéshez, azonban sokkal valószínűbb Zugyin felfogása, amely szerint az afgán *layar* szó a perzsa *lāyār* átvétele.³² Így a Morgenstierne magyarázatából adódó hangtörténeti tanulságok felhasználásáról le kell mondanunk. Bizonyos mértékben azonban mégis valószínűvé tehetjük az óiráni **nayna*- > afgán *nyan, nayan* hangfejlődést. Az elsőszótagbeli *-a*- hangnak az eltűnésére az afgánban számos példánk van: v.ö. pl. *myāna* 'the groin, inside of thigh' ~ avesztai *mayā*- 'hole, pite', afgán *mlā* 'waist' ~ avesztai *maidya*-,³³ úgy hogy az óiráni **nayna*- > afgán *nyan* hangfejlődésnek ez a része nem jelent különösebb problémát. Sokkal kérdésesebb az óiráni *-yn*- hangcsoport fejlődése az afgánban, mivel teljesen megbízható példánk erre nincsen. Leginkább még a *mačōyna* 'a sling', Waz. *mačōyna*, H. *mačōyna* 'sling for killing birds etc.' (Zugyin Knd. *mačūyana* 'праща') szó jöhetne számításba e hangcsoport afgán folytatásának tisztázására, ha elfogadjuk Morgenstierneket azt a feltevést, hogy benne a *-yna*, *-yana* elem óiráni **-yna*- folytatása.³⁴ Ebben az esetben a *nyan* szóban is óiráni *-yn*- hangcsoport folytatásával számolhatunk. Így tehát, ha egyelőre nem is tudjuk teljesen megbízható párhuzamokkal a **nayna*- > *nyan* fejlődés minden részletét igazolni, annyit mindenesetre megállapíthatunk, hogy az afgán szónak ez a származtatása kétségtelenül lehetséges, sőt több szempontból valószínűbb, mint a **ni-kāna*- alakra való visszavezetése.

c) perzsa *nān*. Már Hübschmann rámutatott arra, hogy ez a szó **nayna*- alakból megmagyarázható. A középperzsában ugyanis a *-ym*- és a *-yn*- hangkapcsolat *-m*-mé ill. *-n*-né egyszerűsödött, az előtte álló magánhangzó pedig megnyúlt. Elég itt két példát említenünk: 1. az óiráni **āymata*- alakból a középperzsában *āmad* fejlődött (> újperzsa *āmād*),³⁵ 2. az óiráni **Vrđrayna*- név fejlődése pedig a következőképpen alakult: **Varhrayn* > *Varhrān* > *Vahrān* > *Vahrām* > *Bahrām*.³⁶ Ezeknek a párhuzamoknak az alapján kétségtelenül helyesnek tarthatjuk a *nān* szó **nayna*- alakra való visszavezetését. Hogy Hübschmann annak idején ezt a magyarázatot még csak szükségképpen felvethető lehetőségnek tekintette, annak okát abban kereshetjük, hogy az óiráni *-yn*- hangkapcsolat fejlődésének kérdésében a kutatás akkoriban még nem látott tisztán. A fentebb idézett példákon kívül ugyanis voltak olyan nyelvi adatok is, amelyek arról tanúskodtak, hogy az óiráni *-yn*- hangkapcsolatban nemcsak a középperzsában, hanem az újperzsában is megmarad a *-y*- hang. Így pl. az örmény *Vahagn* az óiráni **Vrđrayna*- név olyan fejlemé-

³¹ An Etymological Vocabulary of Pashto. 36.

³² I. m. 452.

³³ Morgenstierne: i. m. 43.

³⁴ I. h.

³⁵ Hübschmann: Persische Studien. 249; P. Tedesco: Dialektologie der westiranischen Turfantexte. MO 15 (1921) 229 skk.

³⁶ Hübschmann: i. h. és Armenische Grammatik. I. 77.

nyének az átvétele, amelyben a *-ɣn-* hangkapcsolat változatlanul megmaradt. Az óiráni **rauyna-* fejleményeként a középperzsában *rōyan*, az újperzsában *rūyān* alakot találunk.³⁷ Hübschmann és Horn már a múlt század végén sejtették, hogy a hangfejlődésnek ezek a különbségei nyelvjárási eltéréseket tükröznek. Azonban csak a turfáni szövegek előkerülése után Andreas, Mann, Salemann, Tedesco és Lentz munkái által vált teljesen világossá, hogy valóban két nyelvjárással van ezekben az esetekben dolgunk. Az óiráni *-ɣ-*-nek a fentebbi példákban megfigyelhető kétféle folytatása szintén ezzel van összefüggésben. Az északnyugati nyelvjárás megőrizte a *-ɣm-*, *-ɣn-* hangkapcsolatot, a délnyugati nyelvjárásban azonban a *-ɣ-* eltűnt.³⁸ Így a *nān* szó a délnyugati nyelvjárásra jellemző hangalakot mutat, északnyugati megfelelője **nayn* lenne.

d) ker. szogd *nyny*, ɔ: *nayni* 'kenyér' < óiráni **naynah*.

e) d. balūči *nagan*, é. balūči *nayan* 'Brot'. A balūči szónak a **nayna-* alakra visszamenő szavak csoportjához való tartozása nyilvánvaló, azonban a **nayna-* > *nagan*, *nayan* hangfejlődés a balūčiban sem igazolható teljes biztossággal, mert az óiráni *-ɣn-* hangcsoport folytatására itt sincs egészen kétségtelen példánk. Leginkább számításba jöhetne erre még a d. balūči *rōgan*, *rōgun*, é. balūči *rōyan*, *rōyin* 'vaj' szó, amely óiráni **rauyna-* alakra megy vissza. Horn ugyan felveti azt a lehetőséget, hogy ez a szó a perzsa *rūyān* átvétele, azonban a balūči szó második szótagbeli vokalizmusát nehezen lehetne a perzsa alakból vagy akár középperzsa *rōyan* előzményéből magyarázni. Így valószínűbb arra gondolnunk, hogy a balūči szó második szótagjának magánhangzója a balūčiban keletkezett sarjadékhang, s hogy következésképpen ez a szó a balūči eredeti alapszókészletéhez tartozik. Ha ez a felfogás helyesnek bizonyul, akkor a *nagan*, *nayan* szót is tekinthetjük a balūčiban óiráni **nayna-* alak közvetlen folytatásának. Ellenkező esetben viszont arra kell gondolnunk, hogy valamelyik másik keletiráni nyelvből való átvétel.

f) parači *nayōn* 'bread'. Valószínűleg ez a szó is **nayna-* alakra vezethető vissza. A hangmegfelelésre vonatkozólag v.ö. parači *sayōn* 'dung' > óiráni **sayna-* < **šakna-*.

g) Ehhez a csoporthoz sorolható talán az ormuri *tɣan* 'bread' szó is, bár hangalakja nem teljesen világos. Fel lehet esetleg tenni, hogy ebben a szóban *n - n > t(d) - n* elhasonulás történt. Hasonló, sőt pontosan megfelelő eseteket más keletiráni nyelvekből is ismerünk, v. ö. pl. yidyā *lɔyan* < *nayān* - 'to throw away', *loyn* < *nayon* - 'to lie down', stb.³⁹ Ezekben az esetekben valószínűleg nem *n - n > l - n* elhasonulással van dolgunk, mint Morgenstierne gondolja, hanem az első *n* helyét először a megfelelő képzésű zárhang: *d* foglalta el, tehát voltaképpen *n - n > d - n* elhasonulással kell számolnunk. A szókezdő *d*-ből azután a yidyāban végbement *d > l* hangváltozás során *l* lett. Emellett szól az is, hogy a yidyāban az *m - m* esetében bekövetkezett elhasonuláznál is az első *m* helyét a megfelelő zárhang: *b* foglalta el, tehát *m - m > b - m* elhasonulás történt, v. ö. pl. *blāim* 'soft' <

³⁷ Hübschmann: Armenische Grammatik. I. 77. és Persische Studien. 249.

³⁸ Tedesco: i. m. 196; W. Lentz: Die nordiranischen Elemente in der neupersischen Literatursprache. ZII 4 (1926) 269 sk; Telegdi Zs.: A talmudi irodalom iráni kölcsönszavainak hangtana. Budapest, 1933. 21, 41 és Essai sur la phonétique des emprunts iraniens en araméen talmudique. JA 226 (1935) 195, 231.

³⁹ Morgenstierne: Indo-Iranian Frontier Languages. II. 86.

malāim.⁴⁰ Ha e párhuzamok alapján az ormurī *txan* szót is **nɣan* vagy **nyan* alakra vezethetjük vissza, akkor hangalakjának további magyarázatára elég a *skan* 'dung' szóra utalnunk: *skan* < óiráni **sajna-* vagy **saɣna-* ~ **nyan* < óiráni **nayna-*.

h) Végül hasonló $n - n > d - n$ elhasonulás feltevésével idesorolható esetleg a Morgenstierne által a yidya-munǧi adatokkal összevetett yāzgulāmi *dōyūn* szó, kétségtelen azonban, hogy ennek más magyarázata is lehetséges.

5

A fenti adatok alapján megállapíthatjuk, hogy a nyugatiránira szorítózkodó **nikāna-* 'hamubasült kenyér' szóval ellentétben óiráni **nayna-* alakra visszamenő 'kenyér' jelentésű szavakat csaknem az egész iráni nyelvterületen találunk. Ha így ez a szó az iráni nyelvterületen általánosan elterjedtnek mondható is, pusztán ebből a tényből elhamarkodott kísérlet volna messzemenő kronológiai következtetéseket levonni. Bár az iráni nyelvek nagy részében megtalálható nyelvi sajátosságokat és szóképzési elemeket általánosságban szinte minden meggondolás nélkül szokás az óirániába vagy az ősírániába visszavetíteni, ebben az esetben mégis bizonyos óvatosságra van szükség. Ha ugyanis a **nikāna-* szó sem volt az egész iráni nyelvterületen használatos — pedig ez a legősibb kenyértípusnak volt a neve —, akkor még kevésbé gondolhatunk arra, hogy az ősírániára visszanyúló közös elnevezése legyen az iráni nyelveknek valamelyik fejlettebb kenyérfajtára. Mert hogy a **nayna-* alakra visszavezethető iráni szavak általában a hamubasült kenyérnél valamilyen fejlettebb kenyérfajtát jelölnek, abban aligha lehet kételkednünk. Fontos itt elsősorban a perzsa *nān* tanúbizonyossága, amely ugyan különböző, de általában kemencében sült kenyérféleségeket jelent. Ezekre vonatkozólag elég talán Herzfeld tömör leírását idéznünk:

»Today and certainly in antiquity, in these round ovens (t. i. a *tanūr*-okban — H. J.) the round white dough of inferior bread, *nān* i *taftūn*, are laid on sand; the fuel is dry dung, and the bread takes something of the smoke and smell of the fuel . . . The better bread, *nān* i *sangak*, is laid on pebbles; the fire leaps down on the dough from a raised bench.«⁴¹

Tanūr-ban, kemencében sült lepény vagy kenyér megnevezésére használják a *nān* szót a tádzsik nyelvterület messze északi határszélein is, mint Rasztorgujevának Šaydan kiślakban feljegyzett példamondatai mutatják: *tanūra metasponan, anča nōna mepazan* 'они нагреют танур и напекут много лепешек' és *non dārrav šax mešat, hamīn-ba dāndon ne* 'хлеб сразу черствеет, а (у меня) нет зубов'⁴². Természetesen felmerülhet az a kérdés, hogy mennyiben szabad vagy lehet e szócsoporthoz tartozó szavak mai jelentését két évezreddel korábbi időbe visszavetíteni. De még ha el is ismerjük ennek a meggondolásnak a jogosultságát, mégis az a tény, hogy a középperzsában két kenyérelnevezés élt egymás mellett, s a kettő közül a **nikān* szó volt az ősi, hamuban sült kenyérnek a neve, már önmagában valószínűvé teszi, hogy a *nān* szó

⁴⁰ Morgenstierne: i. h.

⁴¹ Herzfeld: Zoroaster and his world. II. 797.

⁴² В. С. Расторгуева: Очерки по таджикской диалектологии. Вып. 2. Москва 1952. 251.

valamilyen más, fejlettebb kenyérféleséget jelentett. Ha pedig ez így van, akkor aligha szabad egy ósíráni, vagy egyenesen indo-iráni **nayna-* < **nagna-* 'kenyér' szót feltennünk. Ez ellen szól az a körülmény is, hogy e szónak az iráni nyelvek egyik fontos csoportjában, amelyet az oszét képvisel számunkra, nem találjuk nyomát, s megfelelőjét nem tudjuk az óindból sem kimutatni.

Mindezt figyelembe véve valószínűnek tarthatjuk, hogy a **nayna-* 'kenyér' szó az iráni nyelvek szóképzletének belső keletkezésű eleme, s eredete aligha nyúlhat az óiráni korszaknál régebbre vissza. Ha most a **nayna-* szó eredetét keressük, akkor önkéntelenül is egy másik iráni szócsoporthoz kell gondolnunk, amely hangalakja tekintetében egészen közel áll hozzá. E szócsoporthoz, amellyel legutóbb Bailey foglalkozott, a következő szavak tartoznak:

oszét: kel. és nyug. oszét *bāynäg* 'нагой, голый, открытый'; *nackt*', kel. o. *bāyāmvad*, *bāyāvva*, nyug. o. *bāyānvad*, *bāyānvad* 'босоногий'; *barfuss*, *der Barfüssige*', kel. o. *bāyāmzāng*, nyug. o. *bāyānzāngā* 'с голыми коденями, без штанов'; *mit nackten Knien, ohne Hose*', kel. o. *bāyāmsar*, nyug. o. *bāyānsar* 'с непокрытой головой'; *mit unbedecktem Kopfe*'⁴³ < óiráni **baynaka-*.

b. szogd *byn'k 'nu'* (SCE 385). — Megvan ez a szó a ker. szogd-ban is: *byny* 'nackt'.

xwārizmi *βnyk* α: *βaynīk* 'nackt'.⁴⁴

szaka *būnaa-* (NomS. *būnai*, NomPl. *būnā*) jelentése = szanszkrit *nagna-*.⁴⁵

Baileynek ezt az összeállítását kiegészíthetjük mindenekelőtt az afgán *Wn ūn* 'naked' szóval, amelyet Morgenstierne valószínűleg helyesen óiráni **βayna-* alakra vezet vissza.⁴⁶ De kétségtelenül e szócsoporthoz tartozik az avesztai *mayna-* 'nackt, entblösst'; *bloss, lauter*' szó is.⁴⁷ Bailey ugyan a fentebb idézett oszét, xwārizmi, szogd és szaka adatokat szembeállítja az avesztai *mayna-* és a középperzsa *br'hnk*, újperzsa *bārāhnā* szóval, azonban ez a szembeállítás nem jelentheti azt, hogy az avesztai szót az iráni szóképzletben a szóbanforgó oszét stb. szavaktól teljesen különválasztható elemnek kell tartanunk. Legfeljebb arról lehet szó, hogy az oszét, xwārizmi, szogd, szaka szavak, amelyekhez még az afgán adatot csatolhatjuk, óiráni **bayna-* alakra mutatnak az avesztai *mayna-* alakkal szemben. Azonban ez a szembeállítás még ebben a formájában sem teljesen jogosult, mert az oszét stb. alapján feltehető **bayna-* alak *m - n > b - n* elhasonulással minden valószínűség szerint éppen az avesztai *mayna-*-nak pontosan megfelelő óiráni alakból származik. Így az avesztai és a többi iráni szavak közti viszonyt leghelyesebben valószínűleg úgy fogalmazhatjuk meg, hogy az avesztai alak a többi iráni nyelvi adat feltehető óiráni előzményét mutatja. Hogy akárcsak az avesztai *mayna-* alakot is ennél korábbi időbe, az ósírániba vetítsük vissza, annak ellene szól az a körülmény, hogy maga az avesztai nyelvi adat sem tükrözi e szó eredeti ósíráni alakját. A szóbanforgó iráni szavak megfelelője ugyanis

⁴³ В. Ф. Миллер—А. А. Фрейман: Осетинско-русско-немецкий словарь. I. Ленинград 1927. 331 sk.

⁴⁴ W. B. Henning: ZDMG 90 (1936) *34*; A. A. Фрейман: Хорезмийский язык. Moszkva-Leningrad 1951. 110.

⁴⁵ H. W. Bailey: Asica. TPhS 1945. 7.

⁴⁶ Indo-Iranian Frontier Languages. II. 39*.

⁴⁷ Chr. Bartholomae: Altiranisches Wörterbuch. Strassburg 1904. 1112.

az óindben *nagná-* 'nackt', s hogy a *bayna-* ill. *mayna-* alakkal szemben ezt kell az eredeti formának tekintenünk, kétségtelenné teszik a többi indoeurópai nyelvekből való adatok, így az óizl. *nakinn*, ófriz *naken* 'nackt', amelyek indoeurópai **nogyno-* alakra mutatnak.⁴⁸ A legkézenfekvőbb tehát arra gondolnunk, hogy az icu. **nogyno-* 'nackt' folytatása az irániban is eredetileg az óind *nagná-*hoz hasonló **nayna-* alak lehetett. Ebből fejlődött azután az óiráni nyelvek egy részében $n - n > m - n$ elhasonulással az avesztai szó által tükrözött **mayna-*, ebből pedig $m - n > b - n$ elhasonulással az oszét, *xwārizmi*, *szogd*, *szaka* és *afgán* szavak alapján feltehető **βayna-* alak.

Mivel az óind és a többi indoeurópai nyelvi adatok kétségtelenné teszik, hogy a **nayna-* 'csupasz, meztelen' szó az iráni nyelvek ősi szókészletéhez tartozik, nagyon valószínűnek látszik, hogy ez a szó az óiráni korszakban még az egész iráni nyelvterületen használatban volt. Így szükségképpen felvetődik az a kérdés, hogy milyen viszonyban áll az óiráni **nayna-* 'kenyér' és az óiráni **nayna-* 'csupasz, meztelen' szó egymással. A két szó fentebb vázolt története már eleve csaknem teljes biztonsággal kizárja, hogy véletlen hangalaki egyezésről legyen szó. A két szó hangalakjának egyezése nem hosszú nyelvtörténeti fejlődés véletlen találkozásának eredményeképpen jött létre, sőt a középiráni kortól kezdve hangfejlődésük végleg el is különült egymástól. A **nayna-* 'kenyér' és a **nayna-* 'csupasz' szó hangalakja csak az óiráni korban lehetett azonos, mielőtt az utóbbiban az $n - n > m - n$, ill. az $m - n > b - n$ elhasonulás bekövetkezett volna. Nem nyúlhat ez a hangalaki egyezés ennel az időpontnál korábbra, az ósírániba vagy az indoírániba sem vissza, mert a **nayna-* 'kenyér' szó semmiesetre sem lehet az iráni szókészletnek annyira régi eleme. Így röviden azt mondhatjuk, hogy a két szó hangalakja hozzávetőleg éppen csak abban az időpontban volt egyező, amikor a **nayna-* 'kenyér' szó megjelenését tehetjük. A két szó hangalakjának ez a történeti viszonya valószínűvé teszi, hogy valamilyen módon összefüggésben vannak egymással. Ha ugyanis a **nayna-* 'kenyér' és a **nayna-* 'csupasz' szó hangalaki egyezése nem indoeurópai vagy indoírániai örökség s nem is a hangfejlődés véletlen konvergenciájának eredménye, akkor csak arra gondolhatunk, hogy e két szó között ugyanaz a viszony áll fenn, mint a fentebb tárgyalt **nikān* 'kenyér' és *nikān* 'beasott, betakart' szó között, azaz, hogy e két szó eredetileg azonos, s **nayna-* 'kenyér' tulajdonképpeni jelentése 'csupasz v. be nem takart (kenyér)' volt. Így tehát a nyelvtörténeti adatok tanúbizonysága szerint az iráni törzseknél a »hamubasült kenyér« mellett később, de még valószínűleg az óiráni korban megjelent egy másik kenyérfajta is: a »csupasz« kenyér.

6

A kérdés már most csak az, hogy a kenyér története szempontjából igazolható-e egy ilyen kenyér-elnevezés létrejötte, s ha igen, akkor mi lehetett ennek a tárgyi alapja. A **nikān* 'betakart' és a **nayna-* 'csupasz, be nem takart' kenyérelnevezések nyilvánvaló szembeállítás, ellentétet juttatnak kifejezésre. Ez azonban csak úgy lehetséges, ha mindkét elnevezés azonos

⁴⁸ A. Walde—J. Pokorny: Vergleichendes Wörterbuch der indogermanischen Sprachen. II. Berlin-Leipzig 1927. 339.

tárgyi szemléleten alapszik. Mivel a **nikān* 'betakart (kenyér)' elnevezés az ősi hamuban való kenyérsütési eljárás egyik legfontosabb mozzanatán, a hamuval vagy parázssal való *betakaráson* alapszik, kézenfekvő arra gondolnunk, hogy a **nayna-* 'csupasz, be nem takart (kenyér)' szóban éppen a hamuba takarással való szembeállítás jut kifejezésre. Ezek szerint a **nayna-* 'csupasz (kenyér)' szó olyan kenyérfajtát kellett hogy jelöljön, amelyet a sütés során nem takartak be hamuval vagy parázssal. Ennek tehát már fejlettebb, tökéletesebb sütési eljárással kellett készülnie, mint a »hamubasült« kenyérnek.

Ezt a következtetést a kenyér történetére vonatkozó adatok szépen igazolják. A kenyér készítési módjának terén a fejlődés két vonalon haladt. Az egyik fejlődési vonal a kenyértészta készítésének, a másik pedig a sütési eljárásnak a tökéletesítése volt. A kenyértészta készítésének fejlődése terén a döntő lépést az ízesítetlen, kovásztalan kenyérről a savanyú, kovászos kenyérré való áttérés jelentette. A kenyértészta készítésének fejlődésének ez a két fontos állomása tükröződik a germán nyelvek kenyérelnevezéseiben. Ezekben 'kovásztalan' és 'kovászos' eredeti jelentésű kenyérelnevezések állnak egymással szemben.⁴⁹ Ezek a nyelvi tények arra mutatnak, hogy a germán törzsek-nél a kenyérbéállítás módjának terén a kenyértészta elkészítésének vonalán történt jelentős fejlődés, s ezért a kenyértészta jellemző tulajdonságai váltak a kenyérelnevezések alapjává. Ami mármint a kenyérbéállítás fejlődésének másik vonalát, a sütési eljárás tökéletesítését illeti, ennek főbb mozzanatai a következők voltak.⁵⁰ A hamuban való sütésben annyiban történt fejlődés, hogy a kenyértésztát valamilyen edényben, agyagból vagy kőből készült serpenyőben, később vas sütőrostélyon vagy sütőlapon helyezték a tüzes hamuba vagy parázsba. Azonban a kenyértésztát még a hamuban való sütésnek ennél a fejlettebb formájánál is teljesen betakarták a parázsló hamuval és úgy sütötték meg. Így a sütőrostély vagy sütőserpenyő használatára való áttérés önmagában véve még nem nyújthatott kellő alapot a »csupasz, be nem takart kenyér« elnevezés létrejöttéhez. A rostélyon vagy sütőlapon való sütés alapjában véve nem jelentett lényeges fejlődést a sütési eljárásban. Komoly haladás ezen a téren akkor következett be, amikor feltalálták a sütőharangot, majd pedig a sütőkemencét. A sütőharang lényegében véve egy megfelelő nagyságú agyagedény volt, amellyel a sütőlapra helyezett kenyértésztát befedték, s úgy sütötték meg. Ismerjük a sütőharangnak olyan változatát is, amely lyukakkal s kívül árkolással van ellátva. Ennek a bordáira a sütésnél kívül izzó parazsat raktak. A sütőharang alkalmazása igen nagy előnnyel járt. A kenyértészta nedvessége nem vészett el haszontalanul, hanem igen előnyösen befolyásolta a sütés folyamatát. Ha megfelelő minőségű volt a kenyérgabona és gondosan dolgozták fel, akkor a tészta a sütés folyamán a saját gőzében kissé emelkedhetett és ritkává válhatott. Ezenkívül a hamu és széndarabkák sem ragadtak bele a kenyértészta, hanem teljesen tiszta maradt. A sütőharangból fejlődött ki azután később a kenyérsütőkemence. Ha a sütő kőlapot és a sütőharangot egybeépítették, akkor lényegében véve már készen is állott az ősi sütőkemence.

A kenyérsütés módjának fejlődésében tehát a döntő lépést a hamuban való sütésről a sütőharanggal, ill. a sütőkemencében való sütésre történt áttérés jelentette. Mint láttuk, a hamuban való kenyérsütés jellemző mozza-

⁴⁹ Schrader—Nehring: i. m. 166.

⁵⁰ L. a következőkre vonatkozólag Maurizio: i. m. 306 skk.; Rapaiacs: i. m. 158 skk.

nata a kenyértésztának hamuval vagy parázssal való betakarása volt, s éppen ez vált az iráni 'hamubasült kenyér' kenyérelnevezés alapjává. Így természetesen tarthatjuk, hogy az új kenyérsütési móddal sütőharang alatt vagy kemencében sült kenyér megnevezésében éppen azt a mozzanatot juttatták kifejezésre, amiben a hamuban sült kenyértől leginkább különbözött. Ez pedig az volt, hogy nem »takarták« be hamuval vagy parázssal, hanem »csupaszon« sütötték.

A kenyérsütés fejlődésének története tehát teljes mértékben megmagyarázza az iráni nyelvekben a **nikāna*- »betakart (kenyér)« és a **nayna*- »csupasz(on sült kenyér)« kenyérelnevezések létrejöttét. A kérdés már most csak az, hogy a sütőharang vagy a kemence megjelenése iráni területen a kenyérsütés fejlődésében időben valóban egybeesik-e a **nayna*- 'kenyér' szó keletkezésével. Mit fentebb láttuk, a *nayna*- 'kenyér' szónak valószínűleg még az óiráni korban kellett létrejönnie, azt kell tehát megvizsgálnunk, hogy számolhatunk-e az irániaknál már ilyen korán a sütőharang vagy a sütőkemence ismeretével. A sütőkemencének a neve ma a perzsában *tānūr*, amely ugyan sémi jövevényszó, de kétségtelenül a perzsa legrégebb sémi eredetű jövevényszavai közé tartozik. Horn szerint átvétele még az óiráni korban történhetett.⁵¹ Ha ez a felfogás helyes, akkor valószínűnek tarthatjuk, hogy a perzsák már az Achaimenidák korában átvették a sütőkemence használatát Elő-Ázsia fejlett földműveléssel rendelkező sémi lakosságától. Az ősi hamuban sült **nikāna*- '(hamuba) betakart (kenyér)' mellett tehát már ekkor megjelenhetett a perzsáknál a tökéletesebb, kemencében sült **nayna*- 'csupasz(on sült kenyér)'. Hogy a *tānūr* szó a perzsa szókészletnek valóban egészen az Achaimenidák korára visszanyúló eleme, azt bizonyos mértékben megerősíti az is, hogy ezt a szót az Avesztában is megtaláljuk: *tanūra*- 'Backofen'.⁵² Itt ugyan csak a Vidēvdātban fordul elő, tehát nem tartozik az Aveszta szókészletének legrégebb rétegéhez, azt azonban mindenesetre világosan mutatja, hogy a kenyérsütőkemence használatát az Arsakidák korában már nemcsak a perzsák, hanem más iráni népek is ismerték. Természetesen, ha a sütőkemence használatát először a perzsák ismerték meg, s tőlük kiindulva terjedt el a többi iráni népnél, akkor joggal vethető fel az a kérdés, hogy a sütőkemencében »csupaszon« sült kenyér **nayna*- elnevezése szintén nem a perzsáktól jutott-e el a többi irániakhoz. Ebben az esetben a többi iráni nyelv **nayna*- alakra visszamenő 'kenyér' jelentésű szavait perzsa jövevényszóknak kellene tartanunk. Ez a feltevés lehetségesnek, sőt több szempontból valószínűnek látszik.

Ami a kérdés hangtörténeti oldalát illeti, kétségtelen, hogy a középperzsa, újperzsa *nān* óperzsa előzményének hangalakja még **nagna*- vagy **nayna*- volt. A rendelkezésünkre álló nyelvi anyag alapján ítélve ugyanis az óperzsában az óiráni *-ym*-, *-yn*- hangcsoportból még nem tűnt el a *y* hang, v.ö. pl. óperzsa *parāgmaīā*, ezzel szemben viszont középperzsa *āmād*, újperzsa *āmād*. Hangtörténeti szempontból tehát nincs semmi akadálya annak, hogy a többi iráni nyelv **nayna*- alakra visszamenő kenyérelnevezését a feltehető óperzsa **nayna*- 'csupasz(on sült kenyér)' szó átvételének tekintsük.

E felfogás mellett szól a *nān* szó és a többi **nayna*- alakra visszavezethető iráni adat helyzete is egyrészt a perzsa, másrészt pedig a többi iráni nyelv

⁵¹ P. Horn: Neupersische Schriftsprache. Grundriss der iranischen Philologie. I. Bad. 2. Abt. Strassburg 1898—1901. 6.

⁵² Bartholomae: Altiranisches Wörterbuch. 638.

szókészletében. Itt főleg két mozzanatra kell a figyelmet felhívunk. Az egyik az az érdekes jelenség, hogy a **nayna*- 'csupasz' szó a perzsában nem maradt fenn, pedig kétségtelenül a perzsa szókészlet ősi, indoeurópai eredetű elemei közé tartozott. Ennek a jelenségnek az okát valószínűleg abban kereshetjük, hogy ez a szó az óperzsában — amikor a kemencében »csupaszon« sült kenyeret **nayna*-nak kezdték nevezni — kétjelentésűvé vált, s az általánosan elterjedő 'kenyér' jelentés a régebbi 'csupasz' jelentést a nyelvhasználatból kiszorította. Nyilván ezzel áll összefüggésben az is, hogy a **nayna*- 'csupasz' szó helyét. a középperzsa szókészletben a *br'hnk* (> újperzsa *bărăhnä*) szó foglalta el. Így fenti megállapításunkat helyesebb úgy megfogalmaznunk, hogy a **nayna*-szó eredeti 'csupasz' jelentése a perzsában a nyelvhasználatból eltűnt, s e szó csak 'kenyér' jelentésben élt a perzsa szókészletben tovább. Hasonló eseteket a nyelvtörténet területén nagy számban találunk. Elég itt csupán a magyar *vad* és *ravasz* szavak történetére hivatkoznunk. A *vad* szó ősi jelentése 'erdő', a *ravasz* szőé pedig 'róka' volt, ám mindkét szó ősi jelentése kiveszett a nyelvhasználatból a magyar nyelv története folyamán, és a *vad* szó ma már csak 'wild, wildes Tier', a *ravasz* szó pedig csupán 'schlau' jelentésben él tovább.

Az ósiráni **nayna*- 'csupasz' szó helyzete és története egészen más-képpen alakult a többi iráni nyelvben. Ezekben megmaradt e szónak 'csupasz' jelentése is, illetőleg pontosabban a két jelentésnek megfelelően e szó hangalak tekintetében is két különböző szóvá fejlődött. Kétségtelen, hogy erre a fejlődésre sem nehéz párhuzamot találni bármelyik nyelv történetében. Hogy csak a magyarnál maradjunk, a *család* és *cseléd*, *kerek* és *kerék* stb. szópárok esetében a jelentés és hangalak elkülönülésének szoros kapcsolata szintén világosan megfigyelhető. Mégis a **nayna*-szó esetében a helyzet nem egészen ilyen egyszerű. Feltűnő elsősorban a 'csupasz' > 'kenyér' jelentésfejlődés egyöntetősége e szónál csaknem az egész iráni nyelvterületen. Bár-mennyire természetesnek látszik ugyanis a kenyérsütés fejlődésének figyelembe vételével ez a jelentésfejlődés bármelyik nyelvben, annyira nehezen képzelhető el azonban az, hogy egész sor egymástól független életet élő (bár rokon) nyelvben ugyanannál a szónál s teljesen egyöntetűen következett volna be. Hiszen, mint látni fogjuk mindjárt, a hamuban sült kenyér megnevezésére is ugyan azonos jelentésű, de különböző szavak voltak használatban az iráni nyelvekben, pedig a tárgyi alap a nyelvi egyöntetűsége ebben az esetben is megvolt. Igen meglepő az is, hogy a szóbanforgó iráni nyelvekben nemcsak a **nayna*-szó 'csupasz' > 'kenyér' jelentésfejlődése, hanem e két jelentésnek megfelelően két különböző hangalakú szóvá való fejlődése is egyöntetűen történt. Mindegyikben a **nayna*- alakhoz párosult a 'kenyér', a **βayna*-alakhoz pedig a 'csupasz' jelentés. Ennél a megoszlásnál különös az is, hogy a másodlagos 'kenyér' jelentés tapadt az elsődleges **nayna*- alakhoz, az elsődleges 'csupasz' jelentés pedig az elhasonulással keletkezett másodlagos **βayna*- alakhoz.

Mindezeket a jelenségeket igen nehezen lehetne akár a tárgyi alap azonosságával, akár pedig a különböző nyelvekben függetlenül bekövetkezett fejlődés véletlen konvergenciájával kielégítően megmagyarázni. E szembeötlő fejlődésbeli egyöntetűség azonnal érthetővé válik azonban, ha feltesszük, hogy a **nayna*- szónak az egyes keletiráni nyelvekben található fejleményei történetileg valamiképpen összefüggnek egymással. Ebből viszont szükségképpen az következik, hogy a **nayna*- 'csupasz' szónak kenyérelnevezésként

való használata nem következhetett be az egyes iráni nyelvekben egymástól függetlenül, hanem az iráni nyelvterület egy pontjáról kiindulva kellett elterjednie. Ez a pont az iráni nyelvterületnek az a része lehetett, amelynek lakossága legkorábban ismerkedett meg a kenyérsütőkemence használatával. Mint fentebb láttuk, minden valószínűség szerint a perzsák vehették át az iráni népek közül elsőnek Mezopotámia sémi lakosságától a sütőkemence használatát, a **nayna-* 'csupasz' szó 'kenyér' jelentésének tehát tőlük kellett kiindulnia. Valóban, ha feltesszük, hogy a **nayna-* szó 'kenyér' jelentésben a perzsából került át még az Achaimenidák korában a keletiráni nyelvekbe, egyszerre magyarázatot nyer e szónak ezekben a nyelvekben megfigyelhető történeti fejlődése. Érthetővé válik elsősorban ennek a fejlődésnek a nyelvek egész sorában megnyilvánuló egyöntetűsége. Magyarázatot kapunk azután arra a jelenségre is, hogy miért a 'kenyér' jelentés tapadt a **nayna-*, s a 'csupasz' jelentés a **bayna-* alakhoz. Mint az avesztai *mayna-* szó mutatja, az $n - n > m - n$ elhasonulás egyes iráni nyelvekben igen korán, még az óiráni korban megtörtént. Mivel éppen azok a keletiráni nyelvek, amelyekben a **nayna-* 'csupasz' szóban ez az elhasonulás, majd az $m - n > b - n$ elhasonulás végbement, azaz az afgán, szogd, szaka, xwārizmi és az oszét más nyelvi sajátosságok tekintetében is szoros kapcsolatban állnak egymással, valószínű, hogy ez az elhasonulási folyamat sem függetlenül következett be ezekben a nyelvekben. Kézenfekvő arra gondolni, hogy ennek az elhasonulási folyamatnak legalább is az első része még az óiráni kornak abban a korai szakaszában játszódott le, amikor ezek között a nyelvek között igen szoros és eleven érintkezés állott fenn. Ha viszont ez így van, akkor az óperzsából átvett **nayna-* 'kenyér' szóval ezekben a nyelvekben már egy hangalak tekintetében is különböző **mayna-* (esetleg **bayna-*) 'csupasz' szó állt szemben. Így természetesen ez a két szó a további nyelvfejlődés folyamán még jelentékenyebben elkülönülhetett egymástól.

Fentebbi fejtegetéseinket röviden összefoglalva a következőket mondhatjuk. Az iráni törzsek az i. e. I. évezred elején már valószínűleg ismerték a kenyér legősibb fajtáját, a hamuban sült kenyéret. Ennek a kenyérfajtának a neve nyugatiráni nyelvterületen **nikāna-* '(hamuba) takart (kenyér)' volt, ez az elnevezés tehát a hamuban sütés egyik legfontosabb mozzanatán, a kenyértészta tüzes hamuval vagy parázssal való betakarásán alapult. Később, de még szintén az óiráni korban, a perzsák Elő-Ázsia sémi népeitől átvették a kenyérsütőkemence használatát. Ezt a lényegesen tökéletesebb sütési eljárással készült kenyéret a perzsák **nayna-*-nak azaz 'csupasz(-on sült) kenyér'-nek nevezték, amennyiben a hamuban sült kenyérről szemben ennek az volt legjellemzőbb vonása, hogy a sütésnél nem takarták be hamuval vagy parázssal. A **nayna-* szónak új, 'kenyér' jelentése azután a perzsában a régebbi 'csupasz' jelentést teljesen kiszorította a nyelvhasználatból. A **nayna-* szó 'kenyér' jelentésben a perzsából kiindulva elterjedt a keletiráni nyelvterületen is. A keletiráni nyelvekben azonban a **nayna-* szó 'csupasz' jelentésben is fennmaradt. Ezekben ugyanis ebben a szóban igen korán, már az óiráni korban $n - n > m - n$; sőt talán további $m - n > b - n$ elhasonulás történt úgy, hogy a perzsából átvett **nayna-* 'kenyér' szóval a **mayna-* vagy esetleg **bayna-* 'csupasz' szó valószínűleg már mint teljesen különálló szó-készlet elem állott szemben. Így a keletiráni nyelvekben a saját ősi szó-készletükhöz tartozó **nayna-* 'csupasz' szó és a perzsából átvett **nayna-* 'kenyér', mint két egymástól független szó-készlet elem fejlődött tovább.

Ezek után felmerül az a kérdés, hogyan értékeljük e nyelvi adatokból levonható történeti tanulságokat kultúrtörténeti szempontból. Ezzel a kérdéssel kapcsolatban két megjegyzést tehetünk. Rá kell mutatnunk elsősorban arra, hogy a **nikāna-* '(hamuba) takart (kenyér)' és a **nayna-* 'csupasz(on sült kenyér)' elnevezések tanúbizonysága szerint az irániaknál a kenyérszítésben főleg (és valószínűleg csupán) a sütési eljárás területén történt fejlődés. Semmi sem szól tehát amellett, hogy a **nayna-* szó kovással készült kenyeret jelölt volna. Így ez a szó az irániaknál nemcsak a kenyér fejlődésének egy igen fontos lépését, hanem egyúttal ennek a fejlődésnek a korlátolt fokát is világosan mutatja.

Másrészt arra kell a figyelmet felhívni, hogy részben a perzsa *tānūr* szó sémi eredetéből, részben pedig az óperzsa **nayna-* 'kenyér' szónak a kelet-iráni nyelvek által történt átvételéből adódó történeti következtetések kultúrtörténeti értékelésénél igen óvatosan kell eljárni. Kétségtelen ugyan, hogy a sémi *tannūra* 'sütőkemence' szó átvétele nehezen képzelhető el megfelelő tárgyi alap, azaz a sütőkemence használatának vagy legalább is egy bizonyos sütőkemence-fajtának az átvétele nélkül. Azonban ebből még nem következik az, hogy a perzsáknál a *tannūra* megismerése a hamubansütés legkezdetlegesebb formájáról a legfejlettebb kenyérsütési módra való hirtelen áttérést jelentette volna. Hasonlóképpen azt a tényt, hogy a keletiráni törzsek átvették az óperzsa **nayna-* 'kenyér' szót, szintén elsietett dolog volna úgy értékelni, hogy a keletirániak ebben a tekintetben messze elmaradtak volna a nyugat-irániak mögött. Valójában ugyanis a helyzet az, hogy a kenyérsütés fejlődésének a kemencében való sütés felé vezető állomásait mind a nyugat-, mind pedig a keletirániaknál megtaláljuk. Igen fontos ebből a szempontból a következő nyelvi adat: középperzsa *tāpak* 'a frying pan' > újperzsa *tābā* 'Pfanne'. E szóban kétségtelenül a sütőserpenyő régi perzsa elnevezésével van dolgunk. Ezt bizonyítja egyrészt az, hogy ez a szó már igen korán átkerült a perzsával szomszédos nyelvekbe. Így megtaláljuk mint korai (arsakida-kori) jövevényszót az örményben: *tapak* 'Bratpfanne', továbbá a talmudi arameusban: *ṭpq'* : *m'sh ṭpq'* 'Kuchen, der auf einer heißen Platte gebacken wird'. Későbbi átvétel a szír *ṭpq'* 'patina, lanx' és az arab *tābaq, tābiq* 'later magnus'.⁵³ A középperzsa, továbbá a korai középperzsa jövevényszóknak tekinthető örmény és talmudi arameus adatok világosan mutatják, hogy a szó jelentése eredetileg 'sütőserpenyő' volt. Ezt támogatja a szó etimológiája is. A középperzsa *tāpak* ugyanis a **tap-* 'éget, süt' tő származéka, eredeti jelentésének tehát mindenképpen 'sütő (edény v. serpenyő)'-nek kellett lennie. A *tāpak* szó régisége és eredeti 'sütőserpenyő' jelentése mellett szól másrészt az is, hogy megfelelőjét a balüciiban is megtaláljuk: *t'āfay* 'oven'. A balüci szó nyelvtörténeti szempontból kétféleképpen értékelhető: vagy régi óiráni, esetleg ősíráni korba visszanyúló megfelelője a középperzsa *tāpak*-nak, vagy pedig annak ugyan pontosan megfelelő, de vele nyelvtörténetileg össze nem függő szóalakulat. Ha az első eset áll fenn, akkor arra kell gondolnunk, hogy a **tāpaka-* 'sütőserpenyő' szó már az óiráni vagy ősíráni korban az iráni nyelvtérület nagy részén használatban volt. Ezen nem sokat változtat az sem, ha a balüci szót

⁵³ *Hübschmann*: Armenische Grammatik. I. 252; *Telegdi*: A talmudi irodalom iráni kölcsönszavainak hangtana. 54 és *Essai sur la phonétique des emprunts iraniens en araméen talmudique*. 244.

esetleg jövevényszónak tekintjük az óperzsából. A második esetben pedig a balūči szó értékes tanulsággal szolgál abban a tekintetben, hogy a kenyér-sütés fejlődésében Kelet-Irán a saját útján, de Nyugat-Iránnal párhuzamosan haladt előre. Bármelyik eset álljon is fenn, nagyon valószínű, hogy a *tāpak* szó a perzsa szókészletnek régi, legalább is az óiráni korra visszanyúló eleme. Nem szól ez ellen a szó képzésmódja sem, amely ugyan a középperzsában igen gyakori,⁵⁴ de kétségtelenül megvolt már az óperzsában is.⁵⁵ Így a középperzsa *tāpak* 'sütőserpenyő' szó azt bizonyítja, hogy az irániak már igen korán ismerték a sütőserpenyő használatát, eljutottak tehát a hamuban sütés legfejlettebb fokáig.

Vannak azonban olyan adatok is, amelyek bizonyos mértékben azt is valószínűvé teszik, hogy az irániak már saját önálló fejlődésük során túljutottak a hamubansütés legfejlettebb fokán is, még mielőtt Elő-Ázsia sémi népeitől a sütőkemence használatát átvették volna. Igen érdekes mindenekelőtt a fentebb idézett balūči *tāfay* 'oven' szó vallomása. E szó eredeti jelentése a középperzsa *tāpak* alapján következtetve szintén 'sütőedény, sütőserpenyő' lehetett. A 'sütőserpenyő' > 'sütőkemence' jelentésfejlődés nem egyedülálló jelenség. Megtaláljuk ezt többek között a görög *κλίβανος* szó esetében is, amely eredetileg sütőedényt, később pedig sütőkemencét jelentett. Ennek a jelentésfejlődésnek tárgyi alapja az az összefüggés, amely a kenyérsütés fejlődésében a sütőedény és a sütőkemence között figyelhető meg. A sütőkemence, mint fentebb említettük, a sütőedény és a sütőharang egybeépítéséből keletkezett, s így az azonos rendeltetés alapján akár a sütőedény, akár pedig a sütőharang neve egyaránt válhatott a sütőkemence elnevezésévé. Hogy a balūčiban a perzsa sémi eredetű *tānūr* szavával szemben — amely egyébként az iráni nyelvterület legkeletibb részeire is eljutott, v.ö. pl. ormuri *tanūr* 'oven' — egy igen régi, legalább is az óiráni korba visszanyúló szókészleti elem, az eredetileg 'sütőserpenyő' jelentésű *tāfay* vált a sütőkemence megnevezésévé, arra mutat, hogy a kenyérsütés fejlődése a keletiráni területen legalább is bizonyos mértékben önálló volt. Lehet, hogy a *tāfay* szó jelentésének fejlődésében a 'sütőserpenyő' és a 'sütőkemence' jelentések közé egy közbenső fokot is kell iktatnunk. Ez a 'sütőharang' jelentés lehetett. Valószínűbb ugyanis 'sütőharang' > 'sütőkemence' jelentésfejlődést feltennünk, mivel e két sütőeszköz esetében a sütési eljárás lényegében azonos, s így a sütőharang nevét sokkal kézenfekvőbb volt a sütőkemencére alkalmazni, mint a sütőedényét. Ebben az esetben keletiráni területen a sütőharang egykori meglétével is számolnunk kellene. Hasonló irányba mutat néhány avesztai adat is. A Vidēvdāt egyik helyén, amely azzal a kérdéssel foglalkozik, hogy milyen jutalom jut majd osztályrészül annak, aki valamilyen használat által megszenteltetett tüzet visszavisz törvényes helyére (*dāitīm gātūm*),^{55a} fordulnak elő a *χumbat hača zəmaini.pačikāt* 'aus einem Töpferofen' (8,84) és a *χumbat hača yāmō.pačikāt* 'aus einem Glasbrennofen' (8,85) kifejezések.⁵⁶ A *χumba*-szó eredeti jelentése kétségtelenül 'fazék' (v. ö. óind *kumbha*- 'Topf, Krug', középperzsa *χumb* 'Topf'), a kérdés tehát az, hogyan jöhettek

⁵⁴ C. Salemann: *Mittelpersisch. Grundriss der iranischen Philologie. I.* 278; Horn: *Neupersische Schriftsprache.* 173 sk.

⁵⁵ H. H. Schaeder: *Iranica.* Berlin 1934. 5, 9 sk.; Kent: *Old Persian.* 51.

^{55a} E hellyel legutóbb Herzfeld: *Zoroaster and his World. II.* 791 skk. foglalkozott.

⁵⁶ L. ezekre vonatkozólag Bartholomae: *Altiranisches Wörterbuch.* 532, 1286, 1691 és J. Duchesne-Guillemin: *Les composés de l'Avesta.* Paris 1936. 121.

létre a **χumbō zəmaini.pačikō* 'Töpferofen' és a **χumbō yāmō.pačikō* 'Glasbrennofen' kifejezések. Legkézenfekvőbb arra gondolnunk, hogy a sütőedény megnevezésére is használták a *χumba-* szót, s amikor a sütőedényt a fejlettebb kemence váltotta fel, ez lett annak a neve is. Ez a jelentésfejlődés a fenti példák alapján könnyen elképzelhető, számolnunk kell azonban a tárgyi fejlődés problémájával is. Nem valószínű ugyanis, hogy a fazekaskemence közvetlenül a sütőedényből fejlődött volna, hanem mint közbeeső fokra, ebben az esetben is sütőharangra, vagy valamilyen sütőharangszerű berendezésre kell gondolnunk. S mivel az sem látszik valószínűnek, hogy a fazekaskemence fejlődése a sütőkemencétől teljesen független utakon haladt volna, ezekből a kifejezésekből bizonyos következtetések az avesztai társadalom kenyérsütésére vonatkozólag is levonhatók. Feltehetőnek látszik elsősorban az, hogy a kenyérsütéshez is már edényt használtak. Hogy azután ennek az edénynek a nevét átvitték a fazekaskemencére, az valószínűvé teszi, hogy a kenyérsütésben is eljutottak legalább a sütőharang használatáig. Ekkor ismerhették meg a nyugatirániak közvetítésével a tökéletesebb sütőkemence használatát s vehették át annak sémi eredetű *tanūra-* nevét. A sütőkemence megjelenése elősegítette valószínűleg a fazekasok edényezetési eljárásának tökéletesítését is. Megjelent a fazekaskemence, ennek a megnevezésére azonban továbbra is a kenyérsütő harang ill. a fazekasok ennek megfelelő égetőberendezésének **χumbō zəmaini.pačikō* nevét használták. Így került azután a Vidévdát fentebb említett felsorolásában egymás mellé az avesztai társadalom régibb kenyérsütési eljárására utaló **χumbō zəmaini.pačikō* 'fazekaskemence' (8,84) és a perzsából átvett sémi eredetű *tanūra-* 'sütőkemence' (8,91) kifejezés.

Összegezve a középperzsa *tāpak*, a baluči *tāfaj* és az avesztai **χumbō zəmaini.pačikō* kifejezések tanulságait, megállapíthatjuk, hogy a sütőkemence megismerése és átvétele valószínűleg nem jelentett hirtelen ugrásszerű fejlődést az irániak kenyérsütésében. A nyugatiráni törzsek eljutottak már a hamubansütés legfejlettebb formájáig, a keletirániak pedig ismerték a sütőkemencében való sütést leginkább megközelítő sütési módot: a sütőharang alatt való sütést is. Így a sütőkemence használatára való áttérés éppen megfelelt az iráni törzsek műveltségi fokának, s természetes folytatását jelentette kenyérsütésük fejlődésének. Abból a körülményből, hogy a *tanūra-* szó az óperzsából, s ezzel nyilván párhuzamosan a sütőkemence használata a perzsáktól kiindulva terjedt el keletiráni területen, szintén nem lehet a keletirániak viszonylagos elmaradottságára következtetni. Ha a **χumbō zəmaini.pačikō* kifejezés létrejöttére vonatkozó feltevésünk megállja a helyét, akkor a sütőkemence használatára való áttérés feltételei keletiráni területen talán még inkább megvoltak, mint a perzsáknál. Valószínűleg ez a magyarázata annak is, hogy a sütőkemencében süttött »supasz« kenyeret jelentő óperzsa **nayna-* szó keletiráni nyelvterületen olyan gyorsan elterjedhetett.

8

A Horn által összevetett iráni adatok közül csak a xwārizmi *pekend* szóval nem foglalkoztunk még. Első pillantásra is kétségtelen, hogy ez a szó sem **nikāna-*, sem pedig **nayna-* alakra nem vezethető vissza, s így a fenti két szócsoporttól teljesen el kell választanunk. A xwārizmi *pekend* szóra a legkorábbi adatot Ibn Fadlān útleírásában találjuk. Ebben a szó kétszer

is előfordul. Egyszer a xwārizmi koldulás leírásánál említi Ibn Fadlān, egyszer pedig karavánjuk oguz területen megtett útjának elbeszélésében. Zeki Validi Ibn Fadlān-kiadásában mindkét helyen *bknd* olvasatot közöl, és olvasatának helyességét igazolja a meshedi kézirat legutóbb Czeglédy által közzétett facsimiléje, amelyen mindkét helyen világosan ez az alak látható.⁵⁷ A második helyen Ibn Fadlān a *bknd* szót egy oguznak a szájába adja, de ugyanitt azt is világosan megmondja, hogy *bknd* »Xwārizmna a nyelvén« jelent kenyeret. A későbbi, XII. századi xwārizmi nyelvemlékekben is előfordul ez a szó *pknd* alakban.⁵⁸ Hogy a *bknd* és *pknd* alakok közül melyik a helyes, nem állapítható meg teljes biztonsággal. Egyrészt ugyanis kérdéses, hogy a Validi által idézett *pknd* alak forrásában mennyire megbízható a *b* és *p* megkülönböztetése. A xwarizmi nyelvemlékek tanulmányozásának megindulása idején Henning még egyáltalában nem bízott e két hang megkülönböztetésében,⁵⁹ mivel az azokat jelölő betűk csak a pontozás tekintetében térnek el egymástól. Azonban al-Gazmīni azóta előkerült és Freimann által tanulmányozott munkájában a xwārizmi szavak írásának pontozása általában megbízhatónak bizonyult, de elvéte ebben is előfordul a csak pontozás tekintetében különböző betűk felcserélése.⁶⁰ Viszont kérdés, hogy a *pknd* alak forrásának hangjelölése következetes-e és megbízható-e olyan mértékben, mint al-Gazmīni munkája. Másrészt Ibn Fadlān *bknd* alakjának sem szabad különösebb jelentőséget tulajdonítanunk, és pedig nemcsak azért nem, mert a meshedi kézirat pontozása a szöveg hagyomány szempontjából meglehetősen megbízhatatlan,⁶¹ hanem azért sem, mert az arabban nem volt *p* foném, s így Ibn Fadlān — aki egyébként közelebbről egyáltalán nem ismerte a xwarizmi nyelvet — egy *p*-kezdetű xwārizmi szót csak *b*-vel jegyezhetett le. Ibn Fadlān *bknd* adata tehát egy xwarizmi *pknd* alakot is tükrözhet. Így a szó eredetének keresésénél mindkét alakkal számolnunk kell.

Ami már most a xwārizmi szó eredetét illeti, a *b(p)knd* írásképet *bakand* vagy *pakand* alakban vokalizálhatjuk, és egy óiráni **upa-kanta*-alakra vezethetjük vissza. Ebben az **upa*-elem ~ óperzsa *upā* 'under etc.', avesztai *upa* 'in, auf, bei usw.', **kanta*-pedig ~ óperzsa *kanta*- 'excavation' (eredetileg a *kan*- 'ásni' ige part. perf.-a), avesztai *kanta*- (a *kan*- 'ásni' ige part. perf.-a). Így tehát a xwarizmi *pakand* 'kenyér' < óiráni **upa-kanta*- szó eredeti jelentésének '(hamuba) beásott v. betakart (kenyér)'-nek kellett lennie. Ezek szerint az óperzsa **nikāna*-szón kívül még egy 'hamubasült kenyér' jelentésű szó élt az iráni nyelvterületen.

Az óiráni **upa-kanta*->xwārizmi *pakand* hangfejlődés feltevésének igazolására utalhatunk egyrészt az óiráni **apa*-praefixumnak a xwārizmi-ben megfigyelhető folytatására. Az idevágó példák: xwārizmi *pavārcimmani* 'мы отделились' < óiráni **apa-vart*-, xwārizmi *pēnīḡa* 'ты удалила' < óiráni **apa-nay*-⁶² azt mutatják, hogy ennek szókezdő magánhangzója a xwārizmi-

⁵⁷ A. Zeki Validi: *Togan*: Ibn Fadlān's Reisebericht. AfKM XXIV, 3. Leipzig 1939. 14, 26; K. Czeglédy: Zur Meschheder Handschrift von Ibn Fadlāns Reisebericht. Acta Orient. Hung. 1 (1950–51) 246, 249 (a 198b és a 201b kézirati lapon).

⁵⁸ Zeki Validi: i. m. 14, 1 jegyz.

⁵⁹ ZDMG 90 (1936) *31*.

⁶⁰ Így fordul elő pl. *βamis* helyett *famis*, *pācyāzin* helyett *bācyāzin*, *pindāk* helyett *bindāk* stb., l.: Фрейман: Хорезмийский язык. 53, 65.

⁶¹ Czeglédy: id. m. 219, 237 stb.

⁶² Фрейман: Хорезмийский язык. 24.

ben eltűnt. Mivel az óiráni *upa- praefixum folytatása az oszétben is *ba-*,⁶³ s mivel az óiráni *upa- és *apa- az újperzsában is *ba-* alakban esett össze,⁶⁴ nagyon valószínű, hogy az óiráni *upa- szókezdő magánhangzója is eltűnt a xwa- izmiben, s így ez a praefixum hangalakilag egybeseett itt is az óiráni *apa- folytatásával. Ami viszont másrészt az óiráni *kanta- ~ xwārizmi -kand megfelelést illeti, ennek pontos párhuzamát találjuk a xwārizmi *pāckand* 'уплатил, удовлетворил' szóban, amely óiráni *pati-kanta- alakra megy vissza.⁶⁵ A xwārizmi *pakand* (vagy *bakand*) tehát egy óiráni *upakanta- alak hangtörvénytől való folytatásának tekinthető.

A xwārizmi *pakand* 'kenyér' < óiráni *upakanta- 'hamubasült kenyér' szó mind nyelvtörténeti, mind pedig kultúrtörténeti szempontból igen érdekes tanulságokat szolgáltat. Kétségtelenné teszi elsősorban azt, hogy az iráni törzseknek még a legősibb kenyérfajtára, a hamubasült kenyérré sem volt közös elnevezésük, amennyiben már az óiráni korban legalább is két elnevezés: *nikāna- és *upakanta- élt egymás mellett az iráni nyelvterületen. Így igazolt-nak tekinthetjük azt a fentebbi feltevésünket, hogy a *nikāna- szó semmi- esetre sem mehet nagyon korai időbe, pl. az indoiráni korba vissza. Sőt még az is kérdéses, hogy akár az ősíráni korban is számolhatunk-e a *nikāna- vagy pedig az *upakanta- kenyérelnevezés meglétével. Az összehasonlító nyelvtörténeti módszer alapján állva ugyanis ebben az esetben is közös elnevezést várhatnánk a hamubasült kenyérré az összes iráni nyelvekben. De még ha el is tekintünk ettől az elvi jellegű következtetéstől, az *upakanta- szó létrejötté akkor sem vetíthető túlságosan korai időbe vissza. Ebben a szóban ugyanis a *kan- 'ásni' igének másodlagos part. perf.-ával van dolgunk, ez pedig valószínűleg csak az óiráni korban keletkezett. A kan- ige part. perf.-a ugyanis az óind *khan-* 'ásni' ige *khata-* part. perf.-a alapján következtetve eredetileg *kata- volt, azaz a -ta- képző az igető zérusfokához (*kn-) járult. Az óiráni korban azonban több igénél bizonyos kiegyenlítődés történt a különböző igealakokban szereplő igetövek között,⁶⁶ s ennek során az imperfectum igetöve behatolt a part. perf.-ba is. A kan- ige *kanta-* part. perf.-a szintén így jött létre, következésképpen tehát az *upakanta- szó sem keletkezhetett az óiráni kornál előbb. Ezt figyelembe véve nagyon valószínűnek látszik, hogy az iráni törzseknél a hamubasült kenyér ismerete sem nyúlik az óiráni kor kezdeténél,⁶⁷ azaz az i. e. I. évezred első felénél sokkal korábbi időbe vissza. Ez a következtetés összhangban áll azzal a ténnyel, hogy az indoirániaknál a földművelés aránylag későn fejlődik ki. Igen meggyőzőnek látszik legalább is Nehringnek az indoeurópai nyelvek földművelési terminológiájának alapos vizsgálatára támaszkodó felfogása, amely szerint az indoiráni törzsek még csak a kapás földművelést ismerték akkor, amikor a többi indoeurópai néptől elszakadtak.⁶⁸ Sőt megjegyezhetjük, hogy az a néhány szó, amelyre Nehring támaszkodik, voltaképpen még a kapás földművelés

⁶³ *Ws. Miller: Die Sprache der Osseten. Grundriss der iranischen Philologie* Anh. zum Bd. I. Strassburg 1903. 82.

⁶⁴ *Horn: Neupersische Schriftsprache.* 158.

⁶⁵ *Фрейман: Хрезмийский язык.* 22.

⁶⁶ *Kent: Old Persian.* 78 sk.

⁶⁷ Az óiráni kor fogalmára ld. *Harmatta: Studies in the Language of the Iranian Tribes in South Russia. Magyar-Görög Tanulmányok* 31. Budapest 1952. 25 sk.

⁶⁸ *A. Nehring: Studien zur indogermanischen Kultur und Urheimat. WbZKL* 4 (1936) 148 skk.

ismeretét sem igazolja teljes biztonsággal az indoirániaknál a többi indo-európaiaktól történt elszakadásuk idején. Az indoiráni törzsekkel kapcsolatba hozható legrégebb régészeti leletcsoportok tanúvallomása ugyanis ebben a kérdésben a következő. A Xwārizm területén végzett régészeti kutatások valószínűvé tették, hogy a kapás földművelés itt csak a tazabagjahi kultúrában (hozzávetőleg az i. e. II. évezred első felében) jelenik meg.⁶⁹ A Xwārizmtól északra fekvő területen a kapás földművelés szintén csak a tazabagjhibival nagyjából egykorú andronovoi kultúrában fejlődik ki.⁷⁰ Így tehát azon a területen, amelyről az indoiráni törzsek az i. e. II. évezred folyamán a későbbi Irán és India vidékeire húzódtak, a kapás földműveléssel csak a bronzkortól kezdve számolhatunk. Ezt szem előtt tartva nem csodálkozhatunk azon, hogy még a legősibb kenyérfajtára, a hamubansült kenyérré sem találunk közös elnevezést az iráni nyelvekben. A kapás földművelés kifejlődése után még valószínűleg hosszú évszázadok teltek el, mialatt az irániak a termelt gabonafajtákat csak pirítva vagy kása formájában fogyasztották. A hamuban való kenyérsütés ismerete csak később terjedhetett el, amikor az egyes iráni törzsek már nagyjából az ókorból ismert területükön foglaltak helyet, s a nyelvi kapcsolat lazábbá vált közöttük. Ez a magyarázata annak, hogy az óiráni nyelvekben egymástól függetlenül azonos szemléletből származó, de különböző kifejezések jöttek létre a hamubansült kenyér megnevezésére.

De nyelvtörténeti szempontból is érdekes tanulságai vannak az óperzsa **nikāna-* és az óxwārizmi **upakanta-* 'hamubansült kenyér' kifejezéseknek. Az utóbbi években komoly formában felmerült az a feltevés, hogy a xwārizmi nyelv eredetileg délnyugatiráni jellegű volt, s ilyen módon a legközelebbi kapcsolatban állott a perzsával.⁷¹ Ennek az elgondolásnak az alapja tulajdonképpen al-Bīrūnīnak egyik adata, amelyben a xwārizmieket »a perzsák fájáról való ágnak« nevezi. Mivel azonban a xwārizmi nyelvemlékek egyáltalán nem igazolják a perzsa és a xwārizmi feltett szoros kapcsolatát, ennek az elgondolásnak a hívei arra a további feltevésre kényszerülnek, hogy a xwārizmi csak az óiráni korban (?) állott közel a perzsához, később azonban a szomszédos keletiráni nyelvek hatása alatt elvesztette délnyugatiráni jellegét. Hogy ennek az elméletnek milyen komoly nehézségei vannak, arra nincsen itt helyünk kitérni, elég, ha a xwārizmi *pakand* szóból adódó tanulságra rámutatunk. Ez a szó minden bizonnyal a xwārizmi eredeti szókészletéhez tartozik, és semmiesetre sem lehet valamelyik szomszédos keletiráni nyelvből való átvétel. Ha viszont ez így van, akkor ez a szó arra mutat, hogy a perzsa és a xwārizmi szókészlet között már az óiráni korban is jelentős eltérések lehettek, amennyiben az óperzsa **nikāna-* szóval már az óxwārizmiben az **upakanta-* kifejezés állt szemben. Természetesen egy adatnak a tanúbizonyságát nem szabad feltétlen bizonyító erejűnek tekintenünk, de az óperzsa és az óxwārizmi viszonyára vonatkozólag rendelkezésünkre álló anyag csekély volta miatt semmiesetre sem szabad figyelmen kívül hagynunk.

⁶⁹ Толстов: По следам древнехорезмийской цивилизации. 76 sk. Hogy a tazabagjahi kultúrát a dél felé húzóódó indoiráni törzsek hagyatékának kell tekintenünk, arra vonatkozólag l. *Harmatta*: АЕ 79 (1952) 76, 78.

⁷⁰ К. В. Сальников: Бронзовый век южного Зауралья. МИА СССР XXI. Moszkva 1951. 124 skk., 145.

⁷¹ Fr. *Altheim*: Literatur und Gesellschaft im ausgehenden Altertum. II. Halle/Saale 1950. 208 skk. és *Geschichte der lateinischen Sprache*. Frankfurt am Main 1951. 84 skk.

A fentebb tárgyalt 'kenyér' jelentésű iráni szavak nemcsak az iráni népek kenyérsütésének fejlődésére vonatkozólag jelentenek értékes adatokat. Ezek a szavak átkerültek más nyelvekbe is, s ezek a nyelvi átvételek lehetővé teszik, hogy a kenyérsütés ismeretének elterjedését Kelet-Európa és Nyugat-Ázsia számos népénél legalább is nagy vonásokban nyomon követhessük.

Már fentebb rámutattunk arra, hogy a középperzsa **nikān* 'hamubasült kenyér' szó átkerült az örménybe és a brahuiba, s ezekben a nyelvekben fennmaradva megőrizte a régi perzsa hamubansütés emlékét. Míg Irán északnyugati és délkeleti szomszédai a középperzsa **nikān* szót vették át, addig távol északon az irániak szomszédainál először úgy látszik a xwārizmi *pakand* kenyérelnevezés terjedt el. Ibn Fādlan mondja el útleírásában, hogy karavánjukat egy oguz megállította és *bakand*-ot kért, azaz kenyeret »Xwārizmnak a nyelvén«. ⁷² Ibn Fādlānnak ez az adata arra mutat, hogy a xwārizmi *pakand* szó a Xwārizmmal szomszédos nomád török népek között a X. században általánosan el lehetett terjedve. Az elbeszélésből az is kiderül, hogy a kenyér nagy értéknek és finom csemegének számított a steppelakók körében. Így az arab követség többek közt kenyérral ajándékozta meg az oguzok törzsfőit. ⁷³ Mindez világosan mutatja, hogy ebben a korban a déli Ural-vidéken lakó steppei nomádoknál a kenyér ismerete Xwārizmból terjedt el azoknak az élénk kereskedelmi kapcsolatoknak az útján, amelyek a volgai bulgárok és a xwārizmiekek között fennállottak. Nagyon valószínű, hogy a xwārizmi *pakand* szót nemcsak az oguzok vették át, hanem a Xwārizmból a volgai bulgárokhoz vezető útvonal mentén lakó többi török törzsek is. Zeki Validi Togan említ is egy baskir szót: *beketej*, amely véleménye szerint a xwārizmi *pakand* szóval függ össze és xwārizmi jövevényszó a baskirban. ⁷⁴ Tárgyi szempontból ez a magyarázat valószínűnek látszik, azonban a török nyelvészet részéről még közelebbi vizsgálatra szorul.

Míg a középperzsa **nikān* s valószínűleg a xwārizmi *pakand* szó átvétele is az örmények, brahuik ill. az oguzok és más török törzsek által a hamubasült kenyér elterjedését mutatja az irániak szomszédainál, addig a perzsa *nān* vagy a vele összefüggő többi iráni szó átkerülése számos török és finnugor nyelvbe arról tanúskodik, hogy az ezeket a nyelveket beszélő népek az irániak által megismertek a fejlettebb, kemencében sült kenyérfajtával is. Az idevágó nyelvi adatok a következők.

Török adatok: kazáni tatár, kirgiz, csagatáj, oszmánli *nān* 'kenyér, lepény'. ⁷⁵

Finnugor adatok:

zürjén V Sz *nañ* 'Brot, Getreide', Leb. Steph. *nañ* 'Brot' stb. ⁷⁶
votják KM SzM *nañ*, MU B U M Sz. *nañ* 'Brot'; B *urd-nañ*, U M Sz

⁷² Zeki Validi Togan: Ibn Fādlān's Reisebericht. 26.

⁷³ Ezt Ibn Fādlān külön említi a »kis« *yanāl*-lal és a *tarhān*-nal kapcsolatban, I. Zeki Validi Togan: i. m. 26, 31.

⁷⁴ I. m. 137.

⁷⁵ Л. Будаговъ: Сравнительный словарь турецко-татарскихъ нарѣчій. Сзентпѣтервѣр 1871. II. 279; W. Radloff: Versuch eines Wörterbuches der türkischen Dialekte Sзентпѣтервѣр 1888. III. 645.

⁷⁶ T. E. Uotila: Syrjänische Chrestomathie. Helsinki 1938. 125.

ud-ňāñ, SzM *ud-ňāñ* 'Fladen'; MU *taba-ňāñ* KM. *taba-ňāñ* 'Pfannkuchen, Fladen' stb.⁷⁷

vogul AK *ňāñ*, KK *ňóāñ*, FK *ňóāñ* P *ňiñ*, ÉV, DV *ňāñ*, AL *ňēñ* FL, Szó *ňāñ* 'Brot' stb.⁷⁸

osztják FD *ňāñ*, Kos., Fil., Szogom, Cs. *ňāñ*, C *ňāñ* 'Brot', Kr. *ňāñ* 'Brot, Getreide', V *ňāñ* 'Brot', Vj. *ňāñ* '(gebackenes) Brot', VK *ňāñ*, Likr. *ňāñ*, Mj. *ňāñ* 'Brot, Teig', Trj. *ňāñ* 'Brot; ostj. Pfannkuchen; Teig', Ni. *ňāñ*, Kaz. *ňāñ*, O *ňāñ* 'Brot' — Trj. *rūtňāñ* 'russisches Brot, gesäuertes, im Ofen gebackenes Brot', Kaz. *rūsňāñ* 'gesäuertes Brot' — V *těrnāñ* 'über der Kohlenglut, über dem Feuer gebackenes ostj. Brot' stb.⁷⁹ — K *ňāñ*, J *ňāñ* 'Brot, Getreide', stb.⁸⁰

Szamojéd adatok:

jurákszamojéd O T Szj. Oksz. M *ňāñ*, Lj. Nj. *ňāñ* 'Brot'.⁸¹

osztjákszamojéd N *ňāñ*, nai, B Taz. Kar. *ňāñ* 'Brot'.⁸²

Jeniszei osztják adatok:

I. *nan* pl. *nāneñ*, Sz. *neh*, pl. *nehēñ*, *nehēñ* 'Brot'.⁸³ »Oedh-Ostjaken« *nann* 'Brod',⁸⁴ »Inbask« *nān* 'Brot'.⁸⁵

A kérdés mármost az, hogy ezek a nyelvi adatok hogyan függnek össze részben egymással, részben pedig a fentebb tárgyalt iráni szócsoporttal. Abban a tekintetben egy pillanatig sem állhat s nem is állott fenn kétség, hogy a felsorolt különböző nyelvi adatokat végső fokon iráni jövevényszóknak kell tekintenünk. Sokkal nehezebb azonban annak tisztázása, hogy a török, finnugor, szamojéd és jenízei osztják szavak egy vagy több forrásból származnak-e, s hogy melyik iráni nyelv vagy mely iráni nyelvek jöhetnek forrásként ill. forrásokként számításba. Nem is igen jutott eddig a kutatás ezekben a kérdésekben kézzelfogható eredményre. Jacobsohn és Uotila, akik legutóbb foglalkoztak az idézett permi szavakkal, még mindig csak általánosságban tudtak iráni eredetükre rámutatni.⁸⁶ Régebben is egyedül Munkácsi tett kísérletet arra, hogy a finnugor szavak iráni forrását közelebbről meghatározza.⁸⁷ Szerinte az átvett iráni alak **nayan* volt, s ez vonódott azután a zürjében *ňāñ*-nyá össze. Azonban már Jacobsohn rámutatott arra, hogy Mun-

⁷⁷ Uotila: Zur Geschichte des Konsonantismus in den permischen Sprachen. MSFOu LXV. Helsinki 1933. 234, 302.

⁷⁸ A. Kannisto: Zur Geschichte des Vokalismus der ersten Silbe im Wogulischen vom qualitativen Standpunkt. MSFOu. XLVI. Helsinki 1919. 12.

⁷⁹ K. F. Karjalainen: Zur ostjakischen Lautgeschichte I. Über den Vokalismus der ersten Silbe. MSFOu XXIII. Helsingfors 1905. 6 és K. F. Karjalainen—Y. H. Toivonen: Ostjakisches Wörterbuch. Helsinki 1948. II. 623 sk.

⁸⁰ H. Paasonen—K. Donner: Ostjakisches Wörterbuch. Helsingfors 1926. 147.

⁸¹ T. Lehtisalo: Über den Vokalismus der ersten Silbe im Juraksamojedischen. MSFOu LVI. Helsinki 1927. 30.

⁸² M. A. Castrén: Wörterverzeichnisse aus den Samojedischen Sprachen. St. Petersburg 1855. 138, 141. Az osztjákszamojéd N *ňāñ* ~ nai alakok viszonyára l. H. Paasonen: Beiträge zur finnischugrisch-samojedischen Lautgeschichte. Budapest 1917. 23 sk.

⁸³ M. A. Castrén: Versuch einer Jenissei-ostjakischen und Kottischen Sprachlehre. St. Petersburg 1858. 175.

⁸⁴ Messerschmidt feljegyzése 1723-ból, l. J. Klaproth: Asia polyglotta. Paris 1823. 170.

⁸⁵ Szintén Messerschmidt adata 1723-ból, l. Klaproth: id. m. 172.

⁸⁶ Uotila: Syrjänische Chrestomathie. 125; H. Jacobsohn: Arier und Ugrofinnen. Göttingen 1922. 195.

⁸⁷ KSz 11 (1910) 154.

kácsinak azok közül a példái közül, amelyekkel a zürjénben feltett **nayan* > *nañ* fejlődést igazolni próbálta, egyetlen egy sem meggyőző.⁸⁸ De vannak Munkácsi magyarázatának más nehézségei is. Mint fentebb láttuk, az iráni *nayan* alak második magánhangzója sarjadékhang, amely több nyelvben a *nayan* ~ *nayn* alakpárok alapján ítélve még ma sem állandósult teljesen. Még kevésbé valószínű tehát ilyen alaknak a feltevése a középiráni korra, amikor az átvétel a finnugor nyelvek részéről történhetett. Ebben a korban legfeljebb egy **nayn* alaknak az átvételével számolhatnánk. Így Munkácsinak már a kiindulópontja sem volt egészen helyes. De a **nayn* alaknak mint kiindulópontnak a feltevése sem oldja meg a nehézségeket, mert a zürjénben ebben az esetben is **nagn*, esetleg **nagen* alakot várhatnánk.⁸⁹ Nem magyarázhatók meg ezenkívül **nayn* alakból a török és az obiugor alakok sem. Ezt az elgondolást tehát mindenképpen el kell ejtenünk.

Ha mármost a szóbanforgó finnugor, török stb. szavak iráni forrását közelebbről meg akarjuk határozni, akkor két tényezőre kell figyelemmel lennünk. Elsősorban is számításba kell vennünk a **nayna*- szó elterjedését az iráni nyelvterületen. Mint láttuk, ez a szó megtalálható mind nyugat-iráni, mind pedig keletiráni nyelvterületen, ellenben hiányzik az északi iráni nyelvektől. Ez a jelenség aligha lehet véletlen, s nem igen lehet megnyugtatóan megmagyarázni a forrásanyag hézagos voltával sem. Hogy a **nayna*- 'kenyér' szót az északi iráni nyelvekben nem találjuk meg, annak kettős oka lehet. Egyrészt, mint fentebb rámutattunk, a **nayna*- 'kenyér' szó valószínűleg az óperzsában keletkezett, s onnan kiindulva jutott el az iráni nyelvterület többi részére. Ha elterjedését térképre vetítjük, akkor megállapíthatjuk, hogy ezt a szót az óperzsából a xwārizmiek kivételével úgyszólván mindazok az iráni törzsek átvették, amelyek az óperzsa birodalom határain belül éltek. A xwārizmiek kiesése a **nayna*- szó elterjedési területéből könnyen érthető, mert Xwārizm volt az Achaimenidák birodalmának legészakibb tartománya, amely különállását bizonyos mértékben mindig megőrizte. Így aztán természetesen előfordulhatott, hogy egyes Délnyugat-Iránból kiinduló kulturális és nyelvi hatásokkal szemben elszigetelt maradt. Még könnyebben érthető, hogy a **nayna*- szó nem jutott el az óperzsa birodalom határain kívül, Xwārizmtól északra élő iráni törzsekhez. Ezeknek politikai, kulturális és nyelvi különállása Délnyugat-Iránnal szemben még Xwārizménál is lényegesen nagyobb lehetett. De ezeknél az északi iráni törzseknél valószínűleg még egy másik ok is közrejátszhatott abban, hogy a **nayna*- 'kenyér' szót nem vették át az óperzsából. Az i. e. I. évezredben ezeknél nagyarányú nomád állattartás fejlődött ki, s a földművelést náluk erősen háttérbe szorította. Így természetesen e nomád pásztortörzseknél abban a korban nem is volt meg a megfelelő tárgyi alapja a kemencében sült kenyeret jelentő **nayna*-szó átvételének.

Látjuk tehát, hogy éppen azokban az iráni nyelvekben, amelyekkel a finnugor nyelvek közvetlenül érintkezésben állhattak, a **nayna*- 'kenyér' szó valószínűleg sohasem volt meg. De még ha meg is lett volna, kérdés, hogy hangalakjából megmagyarázhatók lennének-e a finnugor nyelvi adatok.

⁸⁸ I. h. 1 jegyz.

⁸⁹ A *-gn*- hangcsoport fejlődésére a zürjénben v. ö. zürjén SzM KM *çignal*-, M Sz *tšiqnānī*, MÜ *tšiqnānī* stb. 'zurücktreten, sich zurückziehen; verstockt od. hartnäckig werden' < tatár *çigēn*-, l. *Uotila*: Zur Geschichte des Konsonantismus in den permischen Sprachen. 302.

Az óiráni **nayna*- alak folytatása ugyanis egy osztét típusú nyelvben **nāyñā*, egy *xwā* izmihez közelállóban **nayn*, egy szaka típusában pedig **nūni* (*nūna*-) lenne. Nyilvánvaló azonban, hogy ezek közül az alakok közül egyik sem jöhet számításba mint a finnugor szavak iráni eredetije. Ezen a ponton kell felvetnünk a finnugor, török stb. szavak iráni forrásának meghatározásában szerepet játszó másik fontos tényező kérdését: milyen iráni alakból magyarázhatók meg ezek a szavak? Mivel a *nayn*, *nayan*, *nyan* féle iráni alakok — mint fentebb rámutattunk — nem jöhetnek számításba, csak *nān* vagy *nan* alakra gondolhatunk. Valóban, ebből az alakból az összes finnugor, török, szamojéd és jeníszei osztják adatok megmagyarázhatók. A *nān* alakot azonban az iráni nyelvek közül csak a perzsában találjuk meg, s így a szóbanforgó finnugor stb. szavakat perzsa jövevényszóknak kell tartanunk. Ez az eredmény talán meglepőnek látszhatik, mert elsősorban természetesen olyan iráni nyelvre gondolhatnánk, amellyel a finnugor nyelvek közvetlenül érintkeztek. Ebben az összefüggésben azonban — anélkül, hogy a finnugor nyelvek iráni jövevényszavainak kérdésébe bővebben belebocsátkoznánk — rá kell mutatnunk arra, hogy a perzsa *nān* szó átvétele a permi nyelvek részéről egyáltalán nem tekinthető elszigetelt jelenségnek. Ezekben a nyelvekben ugyanis találunk más olyan szavakat is, amelyek csak a perzsából való átvételek lehetnek. Ilyen pl. a zürjén I *ameš*, U *ameš*, V *amış*, VO *amets* stb. — votják SzM *amež*, J *amedž*, U MU JM *amež* stb. 'Pflugchar, Pflugmesser' < perzsa *āmāğ* 'Pflugsterz'.⁹⁰ Kétségtelenül lehetségesnek tarthatjuk tehát, hogy a perzsa *nān* szó a permi nyelvekbe átkerülhetett.

Ami mármost a *nān* szó átvételének az idejét és módját illeti, erre vonatkozólag a következőket mondhatjuk. Hangtörténeti szempontból a perzsában a *nān* alakkal hozzátéveleg már a szaszanida kor elejétől kezdve számolhatunk, az átvétel terminus post quem-jének tehát legvalószínűbben a III.—IV. századot tekinthetjük. Sajnos, ezen túlmenően az átvétel közelebbi időpontjára vagy terminus ante quem-jére sem a perzsa, sem a finnugor hangtörténet nem szolgáltat kézzelfogható támpontot. Viszont történeti szempontból bizonyos időhatárok mégis adódnak, amennyiben a perzsa kultúrának s nyilvánvalóan ezzel párhuzamosan a perzsa nyelvnek a nagyobb arányú hatása a keleteurópai és nyugatszibériai területekre nagyjából a VIII. századdal kezdődik. S habár ez a hatás bizonyos megszakításokkal legalább is a XV. századig tart, a *nān* szó elterjedését Kelet-Európában legvalószínűbb mégis ennek a korszaknak az első századaira tennünk, vagyis hozzátéveleg arra az időre, amelyből a magyar nyelv perzsa jövevényszavai is származnak.

Történeti szempontból tehát — kézzelfogható bizonyítékok hiányában is — bizonyos valószínűséggel a VIII.—XI. századokra tehetjük a perzsa *nān* szó átkerülését a permi nyelvekbe. Hogy ebben a korban s főleg e kor első felében a perzsa anyagi kultúra termékei milyen messze északra felhatoltak Kelet-Európában, arról világos képet nyújtanak az Ermitage későszaszanida ezüstitáljai.⁹¹ Kézenfekvő arra gondolnunk, hogy a perzsa anyagi kultúrának

⁹⁰ Persze a tudományos irodalomban ezeket a permi szavakat is csak általában iráni jövevényszavaknak tartják, l. pl. *Jacobsohn*: *Arier und Ugrofinnen*. 131; *Uotila*: *Zur Geschichte des Konsonantismus in den permischen Sprachen*. 170. Azonban az *āmāğ* szó csak a perzsában van meg s azonkívül a perzsa szókészletnek belső keletkezésű eleme. Ezt 1922-ben *Jacobsohn* még természetesen nem tudhatta.

⁹¹ L. ezekről legutóbb *K. Erdmann*: *Zur Chronologie des sassanidischen Jagdschalen*. ZDMG 97 (1943) 239 skk., v. ö. különösen 283. A legújabb későszaszanida edényletről ld. M. B. *Покровский*: *КСИМК* 18 (1947) 54 skk.

ezzel a kisugárzásával áll összefüggésben a perzsa *nān* és *āmāg* szavak átkerülése is a permi nyelvekbe.

Ha most a finnugor, török, szamojéd és jeniszei osztják szavak egymáshoz való viszonyát kíséreljük meg tisztázni, akkor legelőször is arra kell rámutatnunk, hogy a finnugor alakok származtatása szempontjából teljesen közömbös, hogy *nān* vagy pedig *nan* alakból indulunk-e ki. Ebből az következik, hogy a permi szavakat ugyanannyi joggal tekinthetjük török, mint perzsa jövevényeknek. Feltétlenül számolnunk kell tehát azzal a lehetőséggel, hogy a perzsa *nān* szó török közvetítéssel került a permi nyelvekbe. Mindenesetre akár közvetlenül a perzsa *nān*, akár pedig a török *nan* alakból származtassuk a zürjén-votják *nañ* 'kenyér' szót, egy nehezen magyarázható hangtani megfeleléssel állunk szemben: a perzsa ill. török szó *n* hangjainak a permi szóban *ñ* felel meg. Ez a palatalizáció csak a zürjén-votjékban következhetett be, azonban nem világos, milyen ok idézte elő. A permi nyelvekben ugyan számos példánk van az ilyen másodlagos palatalizációra, azonban ezekben az esetekben ez vagy palatális hangrendű szavakban, vagy palatális hangoknak a hatására következett be.⁹² Egy olyan esetet ismerünk csupán, ahol talán nem ez a helyzet: zürjén P PK *ñamjr*, P *ñumjr*, *ñamjr*, PO *námor*, V Sz. L *namjr* — votják U MU J M G Sz. M KM *namer*, Sz. M *namera*, AmK *ñamer* 'Steinbeere (rubus saxatilis)'. Ebben a példában a palatalizációt nem tulajdoníthatjuk valamelyik hang palatalizáló hatásának,⁹³ s ezért arra kell gondolnunk, hogy valamilyen elhasonulásos jelenséggel ($n - m > ñ - m$) van dolgunk. Talán feltehető, hogy a *nañ* < **nan* szóban is ilyen $n - n > ñ - n$ elhasonulással kell számolnunk, amelyet azonban még további $ñ - n > ñ - ñ$ hasonulás is követett. Teljesen megnyugtató magyarázatot mindenesetre a permi **nan* > *nañ* fejlődésre egyelőre nem tudunk adni.

Az obi-ugor adatokkal kapcsolatban általánosan elfogadottnak tekinthető az a felfogás, hogy ezek a zürjénből való átvételek.⁹⁴ Hasonlóan a zürjénből származtatják a szamojéd adatokat is, bár itt az osztják közvetítés lehetősége sincs kizárva.⁹⁵ Kérdésesnek csak az osztjakszamojéd és az eddig még nem érintett jeniszei osztják szavak eredetét tarthatjuk, mivel a palatalizációt ezeknél csak részben találjuk meg. Így az osztjakszamojédban a narymi nyelvjárásban a *nañ* alak mellett van egy *nai* < **nañ* alak is, s ugyanez a kettősség figyelhető meg a jeniszei osztjékban is. Ami mármost az osztjakszamojéd *ñ*-es alakok származását illeti, ezeket legkézenfekvőbb osztják vagy jurák jövevényeknek tekinteni, mivel olyan nyelvjárásokban élnek, amelyek az osztjakkal (sőt esetleg a jurákkal is) közvetlenül érintkezhetnek. Az *n*-es alak viszont lehet korábbi, törökből vagy más nyelvből (a jeniszei osztják csoportjából) való átvétel. Ugyanígy a jeniszei osztják adatokkal kapcsolatban lehet gondolni a törökből való átvételre. Hogy a perzsa *nān* szó Szibériába

⁹² *Uotila*: i. m. 429 skk.

⁹³ *Uotila* i. m. 431 felveti azt a gondolatot, hogy a zürjén szó *n*-je nem a zürjén *ñamrtni* 'drücken, pressen' ige hatása alatt jött-e létre. Azonban egyrészt jelentéstanilag kapcsolatban nem álló szavak esetében inkább alaki elkülönülést várhatnánk, másrészt pedig a votják szó *ñ*-je ezzel még mindig nem nyer magyarázatot.

⁹⁴ *Karjalainen*: Zur ostjakischen Lautgeschichte 6; *Kannisto*: i. m. — *Gombocz*: A vogul nyelv idegen elemei. Budapest 1898. 21 az obi-ugor szavakat külön török jövevényszavaknak tartotta. Ebben az esetben azonban a vogul-osztják szavakban megfigyelhető palatalizációt függetlennek kellene tartanunk a hasonló permi jelenségtől, ami nem valószínű.

⁹⁵ *Paasonen*: i. h.; *Lehtisalo*: i. h.

keleteurópai elterjedésétől független utakon is eljuthatott, annak lehetőségét több tény is igazolja. A *nān* szó — mint fentebb láttuk — megvan a tádzsik nyelvterület legészakibb részein, s Jefremov *nān* 'пшеничный хлеб' adata bizonyítja meglétét a XVIII. század hetvenes éveiben a bukhari tádzsik nyelvírásban is.⁹⁶ A szó útját észak felé mutatja az, hogy megtaláljuk a kirgizben és a csagatájban. Végül, de nem utolsó sorban igen fontos rámutatnunk arra, hogy perzsa területről a IX. s a következő századokban élénk kereskedelem irányult nemcsak a Volga—Káma mellékére, hanem az Irtis és a Jeniszei vidékére is.⁹⁷ Így a perzsa kenyér ismerete a perzsa anyagi kultúra többi termékével együtt ebben a korban a Jeniszei mellékére is eljuthatott.

Harmatta János

ДАННЫЕ В ИРАНСКИХ ЯЗЫКАХ ОБ ИСТОРИИ ХЛЕБА

В начале первого тысячелетия до нашей эры иранским племенам уже был известен первобытный сорт хлеба, — испеченный в пепле хлеб. Название этого сорта хлеба в области западно-иранских языков было **nikāna* «завернутый (в пепел хлеб)». Это название отражает самый важный момент выпечки в пепле: покрытие хлебного теста тлеющим пеплом или углем. Позже, но еще в древнеиранскую эпоху, персы заимствовали от семитических народов Передней Азии употребление духовой печи для хлебопечения. Хлеб, испеченный этим существенно усовершенствованным методом, персы называли *nauna* — т. е. «голо (испеченным хлебом)», поскольку — по сравнению с испеченным в пепле хлебом — этот метод отличался именно тем, что хлеб не покрывался тлеющим пеплом или углем. Исходя из персидского языка слово **nauna* «хлеб» получило широкое применение и в области восточно-иранских языков. Это лингвистическое явление отражает, очевидно, распространенность хлеба, испеченный в печи.

Для истории хлеба интересно и поучительно еще одно иранское — хорезмийское — слово: *pakand*. Оно происходит от древнеиранской формы: **upa-kanta* — первоначальное значение которой должно быть «хлеб,» закопанный, или завернутый (в пепел)». Согласно этому в области иранских языков, кроме древнеперсидского слова *nikāna*, существовало и другое слово со значением «испеченный в пепле хлеб», что делает бесспорным отсутствие у иранских племен общего названия даже самого древнего сорта хлеба — испеченного в пепле хлеба. Если принимать это во внимание, то кажется весьма вероятным, что у иранских племен знакомство с испеченным в пепле хлебом не восходит к гораздо более раннему времени, чем начало древнеиранской эпохи, т. е. чем первая половина первого тысячелетия до нашей эры. Это умозаключение соответствует факту, что в древнеиранскую эпоху земледелие развилось относительно поздно.

Обсуждаемые иранские слова со значением «хлеб» предоставляют ценные данные не только относительно развития хлебопечения у иранских народов. Эти слова перешли и в другие языки. Эти заимствования позволяют, хотя бы в общих чертах, проследить распространенность хлебопечения и у нескольких народов Восточной Европы и Западной Азии. Заимствование среднеперсидского слова **nikān* и, по своей вероятности, хорезмийского слова *pakand* армянами, брагуями, т. е. огузами и прочими тюркскими племенами говорит о распространенности испеченного в пепле хлеба у соседей иранцев, тогда как персидское слово *nān*, перешедшее в немало тюркских и финно-угорских языков, свидетельствует о том, что говорящие на этих языках народы ознакомились и с более развитым видом хлеба, — испеченного в печи —, посредством персов.

⁹⁶ Ф. Ефремов: Десятилетнее странствование.⁵ Moskva 1952. 59.

⁹⁷ J. Marquart: Über das Volkstum der Komanen. Berlin 1914. 89 skk., 205 sk. és Skizzen zur geschichtlichen Völkerkunde von Mittelasiien und Sibirien. OZ 8 (1920) 293 skk., 296 skk.; V. Minorsky: Hudūd al-'Ālam. London 1937. 304 skk. és Sharaf al-Zaman Tahir Marvazi on China, the Turks and India. London 1942. 107 sk.

DIE GESCHICHTE DES BROTES IM LICHTE VON DREI IRANISCHEN WÖRTERN

Am Anfang des ersten Jahrtausends vor unserer Zeitrechnung kannten die iranischen Stämme wahrscheinlich schon das Brot in seiner ältesten Art, das in Asche gebackene Brot. Diese Brotsorte nannte man im westiranischen Sprachgebiet **nikāna-* '(in Asche) gehülltes (Brot)'. Diese Bezeichnung stammt von dem wichtigsten Moment dieser Backart, nämlich von der Einhüllung des Brotteiges in heisse Asche oder Glut. Später, aber noch immer zur Zeit des iranischen Altertums übernahmen die Perser von den semitischen Völkern Vorderasiens den Gebrauch der Backöfen. Das auf diese bedeutend vollkommene Art und Weise gebackene Brot wurde von den Persern **nayna-*, d. h. 'unbedeckt (gebackenes Brot)' genannt. Der charakteristische Zug, der diese neue Art am meisten von dem in Asche gebackenen Brot unterscheidet, war nämlich, dass man es beim Backen nicht mit Asche bzw. Glut bedeckte. Das Wort **nayna-* in der Bedeutung 'Brot' übernahm man auch im ostiranischen Sprachgebiet von den Persern. In dieser Spracherscheinung widerspiegelt sich offensichtlich die Verbreitung des im Ofen gebackenen Brotes.

Noch ein anderes iranisches Wort weist auf die Geschichte des Brotes hin: das xwārizmische Wort *pakand*. Dieses kann man auf die altiranische Form **upa-kanta-* zurückführen; wonach seine ursprüngliche Bedeutung '(in Asche) gegrabenes oder gehülltes (Brot)' sein musste. Demnach lebte in dem iranischen Sprachgebiet ausser dem altpersischen Wort **nikāna-* auch noch ein anderer Ausdruck mit der Bedeutung 'in Asche gebackenes Brot'. Dies beweist zweifellos, dass die iranischen Stämme selbst für die älteste Brotsorte, das in Asche gebackene Brot, keine gemeinsame Bezeichnung hatten. Wenn man dieses in Betracht zieht, scheint es sehr wahrscheinlich, dass die iranischen Stämme das in Asche gebackene Brot nicht viel früher als am Anfang des altiranischen Zeitalters, d. h. in der ersten Hälfte des ersten Jahrtausends vor unserer Zeitrechnung kennen gelernt haben. Diese Folgerung stimmt mit der Tatsache überein, dass sich der Ackerbau bei den Indoiranern verhältnismässig spät entwickelt hat.

Die iranischen Wörter mit der Bedeutung 'Brot', mit denen sich dieser Artikel befasste, geben nicht allein in bezug auf die Entwicklung des Brotbackens bei den iranischen Völkern wertvolle Angaben, sondern wurden auch von anderen Sprachen übernommen. Diese Lehnwörter ermöglichen, dass wir die Verbreitung des Brotbackens bei zahlreichen Völkern Osteuropas und Westasiens in grossen Zügen verfolgen können. Einerseits weist die Übernahme des mittelpersischen Wortes **nikān* und wahrscheinlich auch die des xwārizmischen Wortes *pakand* durch die Armenier, Brahuen bzw. durch die Oguzen und anderen türkischen Stämme auf die Verbreitung des in Asche gebackenen Brotes bei den Nachbarn der Iranier hin, andererseits zeugt die Übernahme des persischen Wortes *nān* durch viele türkische und finnisch-ugrische Sprachen davon, dass die Völker, die diese Sprachen sprechen, auch die entwickeltere im Ofen gebackene Brotart von den Persern kennen gelernt haben.

A boglyakemence és élete Hódmezővásárhelyen

A századforduló előtt gazdag és szegény háznál egyaránt boglyakemencével fűtötték a házat és abban sütötték a kenyeret Hódmezővásárhelyen. 40 esztendővel később, Varga József nyug. birtoknyilvántartó közlése szerint is, aki éveken keresztül, adóösszeírások alkalmával figyelte meg, a város 8.370 háza közül már csak a házak egynegyed részében, vagyis mintegy 2.000 házban volt feltalálható; természetesen nem a város központja közelében, hanem inkább a városszéli házakban, ahol — mint mondják — a *szögényszag** előre jelezte az ottlakók nyomorúságos vagyoni helyzetét, állapotát.

* Hogy a városszéli boglyakemencés házakból áradó sajátságos »szögényszag«-on mit kellett érteni, erre a kérdésre nem lehet felelni egy szóval, sem egy mondattal. A *nincstelenség* a szegénységgel küszködőket olyan helyzetbe sodorta, hogy házukból akarattuk ellenére kellemetlen szag áradt ki és szívódott ruhába, falba, bútorba, emberbe. Ez a szag nem csupán a tisztátalanságból származott, mert olyan házban is érezhető volt, ahol rend és tisztaság honolt.

Másodsorban a ház szellőztetését említhetjük. A boglyakemence ugyanis nem szolgálja a szellőztetést. Ma is ajtóról szellőztetnek sok parasztházban. Ezelőtt még kevésbé lehetett szellőztetni, mivel egy-két egyes ablaka volt a háznak, az is kicsi, (— mint mondták — *kötőbe kellett a házba hordani a világosságot*) és azt a kis ablakot is betapasztották, kinyitni sem lehetett. Féltek az ajtó és ablak kinyitásától, mert akkor keresztthuzat, cüg lesz, ami — közhiedelem szerint — betegséget okoz. Pedig a boglyakemencés házban az igazi szellőztetés csakis a keresztthuzat által történik, vagyis ha ajtó és ablak nyitva áll.

Harmadsorban a ház földjének a nedvessége jöhet szóba. Nemcsak a mélyebb fekvésű házaké, hanem a magasabb fekvésűeké is. Még az 1924—28. években is voltak házak, mely földjét kétnaponként mázolták, mert sok volt a gyerek és feljárkálták, felrugdosták. A parasztház földjét ma is fellocsolják naponként. Ezelőtt 60—70 évvel még inkább nedvesítették. Legtöbb házban szájból mosdottak, 6—8 tagú család ugyan-csak benedvesítette a ház földjét. Ahol gyerek van a háznál, ott mindig mosnak, gőzölnek, nedvesítenek. Hát ahol pipás emberek voltak, mennyire teleköpdösték egész nap a ház földjét! A nedvességtől még a ládában, sublótban lévő ruha is megdohosodott. Gyakran lehetett hallani temetésekén, templomban résztvevőktől: »de sok penészös szagú vénasszony vót ott!« Abban az időben, de később is, a kisgyereket a játékával a földre tette le az anyja szórakozni, s ha a gyerek odavizelt, az anya sietett a papucsával elmázolni a ház földjét. De oda is csúnyított a gyerek, akkor pedig az anya hamut hozott be lapáton, hogy azt ráhintve, visszaseperhesse, és úgy vihesse ki. Aki finnyás volt és éppen főzött, vagy mosott, paraszt vitt be a házba lapáton, arra tört cukrot sórt, hogy annak az illata nyomja el a gyerekcsinálta szagot. Ezt a célt szolgáltatta — úgy látszik — a fenyőszurok égetése is. Mivel a gondosan kezelt ház földje is kigödrösödik, azért két-három évenként felásták, ló- és tehéngánéval meg apró-polyvával összeköverték, majd elegyengetés után naponként vízzel locsolták és furkózták egyenesre. Mikor megszáradt, kezdődött a mázolás, locsolás. A rothadó anyagok kigőzölgésére nem gondoltak. Arról is megfeledkeztek, ha a macska, nem tudván a házból kimenni, az ágy alatt rakodott le. A hagyma és különböző ételszagok is áthatók, maradandók. Ezekhez járul még télen a hordós-

A kemence megfogyatkozását Hódmezővásárhelyen elősegítette a lakosság megszorodása. 1848. után az 1900-as évek végéig megkészszerződött a város lakossága. Közrejátszott továbbá az is, hogy a Tisza szabályozásával a régi vizek levezetésével sokféle tűzrevaló megszűnt, kiváltképpen a nád, amely régen a kemence fűtésének egyik legfontosabb tüzelőanyaga volt. Az 1870-es években már csak a tetőfedésből kimaradt nádcsőrmőt használták tüzelésre. Aztán tekintetbe veendő, hogy a töltések, csatornák és a vasútak készítése mintegy 20–25 évig sok kereseti forrást adott a népnek. A nagyszámú kézimunkás tódult a kubikmunkára, a több kereset csábította őket. A kubikosok a 60–70, sőt még a 80-as években is jól kerestek, selyemkendőt vittek haza feleségüknek. A szabolcsmegyei rétközi vizek levezetésénél és a Nyírvízgyűjtő főcsatorna készítésénél dolgozó kubikosok így emlékeztek vissza az 1879–82-es évekre: »egyszer volt Szabolcs megyében bankóhullás!« Az eddig egy helyben élő nép a kimozdulása és a *messzetöltésen* és külszörzágokban közös munkában szerzett tapasztalatai által öntudatosabbá lett, mert mint mondták: »sokat tanul az embör, ha gyün-mén«. Ugyanakkor igénye is fokozódott. A vasúti hálózat kiépítésével szállították E délyből, Máramarosból az olcsó tüzelőfát, Hunyad- és Nógrád megyékből pedig a kőszent. Egy mázsa tűzifa 90 krajcár volt. Egy kocsi szalma pedig a 4–5 forint, ami 4–5 mázsa fa árának felelt meg. Ez a tűzifa majdnem annyi ideig elég volt, mint a kocsi szalma. Tudni kell, hogy egy télen két nagy kocsi négygyűréses szalma kellett egy ház fűtéséhez. Ezt a részes arató kapta a bérében. Ennek árán 10 mázsa fát lehetett venni házhoz szállítva. Nem volt szükség tehát sárban, fagyban, hóban a tanyáról fuvarozni a szalmát. Nem utolsó sorban kell megemlíteni a szalmával való takarékoskodást is a trágyaszaporítás céljából. Mert 1863. után hiába váltotta fel a jószágtartást a szemtermelés, és hiába fejlődött rohamosan, a nagy fellendülés ellenére szalmára nagy szüksége volt a földdel bírónak. A jótermő földeken ugyanis, kivált a víztől mentesített földeken, rablógazdálkodás folyt. Nem trágyáztak. Az állati trágyát törekkkel, aprószalmával vegyítve *ganénak* (tőzeg) vetették ki és tüzeltek fel. Így aztán a szalmának, mint trágyának, nagy értéke lett, ugyanannyira, hogy sok gazda szívesen kifizette a két kocsi részszalmának az árát a részeseknek 4–5 forintjával. A szegény ember az egyik kocsi szalma árért megvette a neki szükséges 5 mázsa fáját 5 forintért és a másik kocsi szalma árán 1,20 frt-jával a jó petrozséni, vagy 1,10 forintjával a salgótarjáni szenet. Ezzel egész télen megvolt a főzési tűzrevalója. Aki pedig az Ármentesítő Társulatnál egy kis rőzsét is vágott és gazdájával hazahozatta, nyugodtan mehetett a télnek.

káposzta savanyítása, forrása, borjúsodása, tavasszal pedig az ágy alatt ülő kotlók erős szaga. Amely házban ritkán fűtöttek — ami szegény háznál gyakran megtörtént — ott a kemence és a füst szaga mondta el a nyomorúságot. Mindez együttvéve a szegényszag. Ha meggondoljuk, hogy szegény helyen az ágynemű ritkán váltódott és ha tudjuk azt is, hogy a szegény ember ágyában a szalma nem szalmazsákban volt, hanem anélkül és az asszony papír hiányában az ágy szalmájából markolászta ki a gyűjtősnak való, nem nehéz rájönni, hogy mihamarabb szalma nélkül maradt az ágy. A szalmát aztán rossz kabát és egyéb ócska ruhadarabbal helyettesítették. A kisgyerek ezeket is levizelte csakúgy mint a párnát, paplant, dunnát. A vackon is hasonló használt ruhák, rongyok képeztek a fekvőhelyet. Belevette magát ez a sokféle szag különösen a rossz ruhákba és beleitatódott annyira, hogy azokból a szellőztetés sem vitte ki. — Ilyen körülmények között élt a »szögény embör« Hódmezővásárhelyen 1945. előtt.

A pléhből való *dobkályhát* először a műhelyekben, tehát a mesteremberek használták. A szegény ember házában az 1860–70-es években előfordult a *rakottsparhet*, aztán a *csikósparhet* (melynek a sütője magasabb a főzőlapnál), az 1880-as évek közepétől az *asztalsparhet* (ennek egybe van a sütője a főzőlappal), 1890-től kezdve az öntött, alacsony *vaskályha*, mely felül karikákkal ellátott. Közben a dobkályha és a négy lábon álló *sparhet* is terjedt.

Természetesen nem egyszerre történt ez. Előbb az uraknál és gazdák-nál használták a konyhában a sparhetot. Ezt látva, a nagyobbigenyű szegény ember a kiskatlant vagyis a főzőkatlant alakította át akként, hogy annak a tetejére karikákkal ellátott főzőlapot helyezett. Voltak, akik mindjárt csikósparhetot vettek és állítottak be a pitvarba. Az 1880-as években a takaréktűzhelyek praktikus volta annyira foglalkoztatta az embereket, szegényt és jobbmódút egyaránt, hogy az akkori szokás szerint téli összejöveteleken, házibálokon, disznótorokon ez volt a beszéd főtárgya. Elmondogatták, hogy milyen jó is az a sparhet. Nem kell a kormos fazekat súrolni, nemcsak egyféle étel, mint a katlanon, hanem többféle is főzhető és süthető rajta egyszerre. És hogy a tűzfán kívül még benne minden, ami a háztól kitelik: rözse, venyige, fanyesedék, forgács, hulladékfa, kukoricaesutka, csutkatő, ízécsutka, gané, papír, rongy, még a szemét is. Tiszta marad a pitar portól, szeméttől, nem kell napjában többször is takarítani, söpörni, törölgetni. Volt olyan ház, nem is egy-kettő, ahol az asszony rakott-sparhet-tel díszelgett. (A csikósparhet formájára téglából készült tűzhelyeket hívták így.) Valóban, a kőművesek 1 mázsa búzáért raktak olyan takaros, csinos sparhetet, amely tényleg díszítette a konyhát. (A szabadkéményes, lezárt pitart most már *konyhának* mondták.)

A pitarból csakhamar a szobába került be a mozgatható sparhet, mert rájöttek, hogy nemcsak megfő rajta az étel, hanem be is melegíti a házat, s így kevesebb szalma kell a kemence fűtéséhez. Sőt, ha nem volt nagy hideg, be sem kellett fűteni. Szegény helyen leginkább a szobaajtó melletti kispadkát alakították át sparhetté, főzőlapot tévén az oldalára és pléhajtót a szájára. Melegítés céljából több helyen dobkályhát állítottak be a házba, ugyanezért később a kisméretű öntöttvas kályhát is, melyen szintén lehetett főzni, ha csak egyféléét is.

A sparhetot eleinte kivitték nyáron a pitarba, vagy az eresz alá, némely helyen az udvarba az eperfa alá, és ott főztek rajta. Télére visszavitték a házba a kemence mellé és ott állandósult, mikor a rakott sparhet kiszorította a pitarból a főzőkatlant. Egyideig meghagyták a házban a kemencét is kenyérsütésre és nagy hidegben melegítés céljára. Ma is így együtt látható több helyen.

Az 1890-es évek végén és az 1900-as évek elején a *cserépkályha* kezdett rohamosan terjedni. Előbb az úri és jómódú helyen, később egyszerűbb háznál is vették, aránylagos olcsóságán kívül a tisztaság- és kényelem-szeretettől indítva. Divat volt akkor. A kemence értéke mindinkább alászállott, különösen a fiatalok előtt. Az ő szemükben csak a helyet foglalta a házban nagy terjedelmével. Leszólták régi alakját és az egyre terjedő kisebb helyen elférő, díszes, színes mázú, jól melegítő, tetszetős alakú cserépkályhát pártolták.

Így fogyott ki lassanként sok házból végleg a régi boglyakemence.

Mindezekon kívül hozzájárult még a kemence megszűnéséhez az is, hogy az 1890-es évek elején, amikor sok búza termett, a *kenyérsütőgetők* elszaporodtak, akik nemcsak állandó biztos helyre sütöttek és hordtak kenyeret, hanem a piacon is árultak naponként. Mivel a pékek feljelentették őket, 1903-tól már ipart kellett váltani a sütőgetőknek. 1899-ben pedig megnyílt az első *kenyeresbolt*. Az 1900-as évek elején már volt olyan kenyeresbarnos is, akinek a házában a közönség részére is sütöttek, mint a péknél. Később elszaporodtak a kenyeres üzletek ugyannyira, hogy az első világháború óta csak boltokban árulták a kenyeret. A vasúti állomásokon is nem annyira a péksüteményt, mint inkább a takaros kis felhasadt cipókat kapkodták az utasok. Amíg régen a legnagyobb szegényen volt a vásári helyi asszonyra, ha nem értett a kenyérsütéshez, az 1940-es években már újsághirdetésekből kerestek olyan asszonyokat, akik járatosak a kenyérsütésben. Sőt, olyan dagasztó-asszonyokat is, akik be tudják vetni a kemencébe a kiszakajtott kenyeret. Majd nemsokára lisztért cseréltek kenyeret. Az újabb nemzedék asszonyai, nagy leányai tehát nem is tudtak sütni kenyeret, hanem becsérték a búzát és a lisztet kenyérért. Kényelmesebb volt ez a sütésnél.

Így váltak feleslegessé a kemencék és kerültek ki a házból. Helyükbe jött a sparhet, öntöttvas kályha és a cserépkályha.

*

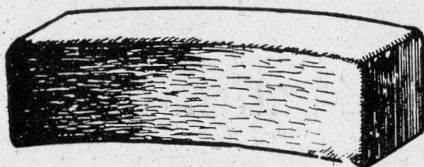
A kemence helye állandó. Mindig a ház hátsó részében áll, a ház és a pitar fala közötti sarokban, szája pedig mindig a pitarba nyílik. A régi öregek a mondott helyen agyagból készítették. A kemence alját vályogból rakták ki kerekre, szemmérték után. Széles padkát és nagy kuckót hagyva, számították ki a kerekességét. A padka rakásánál a vályogot soronként kisebb rakták egy kevéssel, hogy mikor a kész padkára ráültek, a csizma sarka ne érjen mindjárt a padka oldalához, ne verje le a meszet róla. Egyenesoldalú padka is volt. Sokszor az egyenesre rakott padkát, mikor kész volt, azután vágták, nyesték alá ásóval a kívánt formájúra. Legtöbbször a padka szélességében (25–30 cm) rakták vályogból az aljat. Régen 45–60 cm széles padkát is raktak, hogy azon lehessen feküdni. A többi részét, tehát a kemencefenék alatti részt, az udvarból bevitt feketeföld képezte. Minden terítést (8–10 cm vastag réteget) állandóan, hosszan vertek furkóval. Némelyek csaknem az egész aljat kirakták vályogból, de a fenék alá 1 sukk (31 cm) fekete földet ez esetben is raktak és furkóztak. A lefurkózott földre 1 arasz (15–20 cm) homokot terítettek el, és erre rakták ki *vörös téglából* a feneket. Legalkalmasabb erre a célra a *félnyers vörös téglá*. A régi, szalmaégetett nagytéglából (36×12 cm) elég volt 38–40 téglá. A mostaniból 45 kell. A hatkenyeres kemence fenekéhez 70. Az öregek szerint az *égetetlen nyerstégla* a legjobb kemencefenéknek, ami együtt ég ki a kemencével. A fenék kirakásához vízimértékül cseréptányért használtak, vizet öntvén bele. A víz mutatta a legkisebb elhajlást is. A téglák közé homokot szórtak. Végezetül vasas, rapcsos téglával átsímították az egész feneket. A padka magassága és vele a kemence-feneké is 40–55 cm. Régen és később is, ahol nem volt vörös téglá, agyagot tettek a homokra 5–7 cm vastagon, szép simára simítván el, ami aztán a kemencével együtt égett ki.

A kemencék különböző nagyságúak. Hódmezővásárhelyen a legkisebb kemencében két kenyér és egy cipó fér el, ez 85–90 cm átmérőjű; a legnagyobbban 6 kenyér és 1 cipó, ennek átmérője 140 cm.

A régi kemencék fala agyagból készült. A hozzávaló agyagot a város északnyugati szélén, a Szentesi-út mellett balfelől a *Cigányérből* és a város délkeleti részén a körtöltéstől kifele *Újvárosi gödrök köze* néven ismert agyagbányából hozták kocsival. Ez utóbbit tartják ma is megfelelőbbnek. A tarjánvégi agyag nem jó kemence készítésére. A hazaszállított agyagból 4–5 talycskával különvéve, a tiszta földön megöntözték és kapával addig csinál-

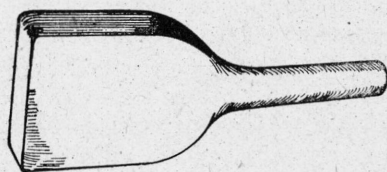

1. Agyagszuka

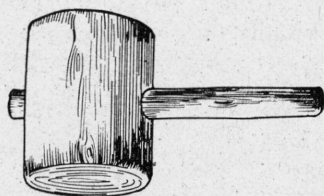

2. Kiflitégla

ták, azaz vágták és taposták, míg ragadt. Eltelt 3–4 óra is, mire így elkészült az agyag. Másnap e kidolgozott agyagból *kinagyolták* a *csukának* valót és bent a házban a földre tett deszkán, rendszeren a pitar- vagy kamraajtó sima oldalán elkezdték a *kiverést*. Ez abból állott, hogy a kinagyolt agyagdarabot, kétmaroknyi csomót véve kézbe 5–10 percig csapkodták a desz-

3. Falapocka

4. Fakalapács

kához, amíg csak repedések voltak rajta, és míg sűrű, tömött, hézagmentes nem lett; alakjára négyszegletes, hosszúkás alakú, két vége laposra vékonyodott. A csuka-halhoz hasonlított, azért is hívták *csukának* (1. kép).

Hossza régen 30 cm, sőt nagyobb is volt, néha 75–80 cm, aszerint hogy hova használták. Legtöbb 15–20 cm. Szélessége régen 8–10 cm, később 4–5 cm. Vastagsága 5–7 cm. Lapos végének szélessége 4–6 cm, később 2–3 cm. Ilyen csukákkal rakták körül a padkára a kitéglázott fenékszélt. A kemence szájánál kezdték a rakást és oda értek vissza is. A másik sort úgy rakták, hogy kötése legyen, vagyis a felső csuka vége az alsó csuka

közepére essék, a két lapos vége egymásra kerüljön. A csuka közepének arányosan vastagodónak kell lennie. Az egymásra rakott csukákat 4–5 cm széles *falapockával* (3. kép) vagy hengeralakú *fakalapáccsal* (4. kép) ütögették, verték egyenlő laposra, egyenesre, simára kívül-belül, ahogy kívánta: A többi sor rakása hasonló módon történt. Felfelé szűkült, csonkakúp alakú lett. Mikor a kemence oldala elérte a kemence bolthajtásos szája magasságát, még két sor csukát tettek rá, azután hagyták meg a torkot. Vagyis egy téglát tettek lapjával a kemence falára és a kemenceszájra rakott csukára. Ez a *tűzfogó torok*, amelynek az a rendeltetése, hogy a láng a kemencéből ne mindjárt ki, hanem felfelé menjen a kemencébe. A ángj irának ugyanis körbe kell történnie a kemence szájánál is és feljebb a kemencében is. Ha nem körben jár a láng, úgy nem fűti a kemencét, hanem a kéménybe megy a meleg. A torok alatti részt hígas sárral töltik ki, hogy el ne váljék a közfal

5. Régi alakú kemence

és a kemence oldalától. Amint szűkült a kemence oldala a teteje felé, a csukákat is akként csinálták rövidebbre.

A kemence falát a fenéktől 1,20–1,40 m magasra rakták. A kemence magassága minden időben a ház belvilágának a magasságától függött. Mivel pedig 2,50 m-nél magasabb belvilágú ház nemigen volt, a kemence magassága aljával együtt 2–2,30 m-nél magasabb nem lehetett. A másfél-literes köcsögnek vagy a liszteskosárnak, amiben a gyúrolisztet tartották, még el kellett férnie a kemence tetején. Ha tehát a kellő magasságot elérték, a tetejére régen fát, később a 80-as évektől hordóabroncs- vagy kerékráfból készült vasat tettek átmérőben 2–2 darabot egymáson keresztül. Erre egy sor csukát tettek, ellapítva 2–3 cm vastagon. A fa természetesen kiégett belőle és kiégett a kemencetető is. Ezt a csonkakúp alakú, egyenes oldalú kemencét *virágcserep alakú boglyakemencének* hívták Hódmezővásárhelyen és hívják ma is. A kemence felrakása, elkészítése, vagy ahogy mondják, *csöbe rakása*, egy nap tart előkészület nélkül. A következő nap, tehát égetés előtt, sárgaföldből készült polyvás sárral megtapasztották kívül, ujjnyi vastagon a padkával, kuckóval együtt. Belül nem nyúltak hozzá, mert nem áll meg rajta a sár, lerúgja a tapasztást. Kemencéink 75%-a (fordított) virágcserep alakú.

1848 előtt, sőt még utána is alacsony házak épültek (1,80 m) Hódmezővásárhelyen, amit Fényes Elek is hangsúlyoz Geographiai Szótárában. Ezekben a házakban a rendes méretűnél alacsonyabb kemencét csinálhattak csak. Hogy tehát nagy térfogatú kemencét rakhassanak, amelyben 6 kenyér és 1 cipó megsül, öblösebb formájút és kistetejút építettek. Az öregek közlése szerint a legrégebbi boglyakemencék olyan alakúak voltak, mint azt a 5. kép mutatja.

Ahol nem volt agyag, ott úgy segítettek magukon, mint 77 éves korában Tóth Pál, aki felsőkopáncsi tanyáján ekével felhasította a szíket 6 coll (15,5 cm) vastagon és a felvágott lapokból rakott magának kemencét 1917-ben. Nyirkos volt a föld és ez kötötte össze a szikes lapokat. Mikor kész lett a kemence, betapasztotta olyan simára, mint az üveg.

Tapasztás után azonnal belegyújtanak. A kemence közepén könnyen gyúló tűzrevalóval, rendszeren fenyőfával tüzet raknak, meggyújtják és amint erősödik a tűz, körülveszik ganéval (tőzeg), hogy lassan égjen és annak a tartós parazsánál száradjon a kemence. Szokták erős fatűzzel is égetni. Égetés közben, mikor átmelegszik a kemence, tehénganás, agyagos sárral is bekenik, mely kevésbé repedezik meg, mint a vastagabb pelyvás sár. A kemence vastagsága 10—12 cm. Az új kemence nagy gőzt csinál. Égetéskor tehát leveszik a házról az ablakokat, hogy a kemence gőze kimenjen. Az erős gőz ugyanis leszedi a tapasztást még a mennyezetről is. Kezdetben különösen kiállhatatlan savanyú a szaga. A kemence falából kiáramló gőzök szagát mondják *kemenceszagnak*. A kemence kiegészítése 24 óráig tart, tehát addig, míg kívül, vagyis a szoba felőli színe fakóra szárad. Mielőtt kihül a kemence, homokos mésszel meszelik be. Ha teljesen kihült, az egész házat kimeszelik, jól ügyelve arra, hogy a meszelés *el ne maradjon*. Vagyis meszeletlen csik vagy rész ne legyen sem a falon, sem a gerendák között. A kemencét többször is meszelik, hogy a ház falával egyformán fehér legyen. A mészbe kávéskánálnyi kék festéket tesznek, s így lesz szép fehér, anélkül pedig sárgásfehér színű.

Ha nem égetik ki a kemencét, magától szárad fakóra. Két hét is beletelik, míg kellőképpen kiszárad. A félig száradt kemencébe ha begyújtanak, legtöbbször a melegség eldurantja az oldalát. A hozzá nem értők járnak így el, azok is ritkán. Csináltak a hozzá nem értők 20 cm vastag falú kemencét is, aminek a felmelegítéséhez kétannyi szalma se volt elég, mint a rendes vastagságú (10—12 cm) kemencének. Ennél a vastagfalú kemencénél sohasem pörkölődött meg a derékalj vagy a dunna.

A régi kemencéknek *váza* vagy ahogy a kemence csinálók mondják, *kukája* nem volt. Az 1880-as években kezdték a városban a vázat alkalmazni kemence csináláskor, de kint a tanyán még sokáig anélkül, a régi módon rakták. Ebben az időben tehát vékony fűzfából, nyárfából vagy lécből vázat csináltak előre. Alul akkora volt, mint a kemence feneké. Fölül a kívánt magasságban a pitar felőli falba lécet vertek, arra abroncsot kötöttek, mely a vázat tartotta össze. A csukát a váz mellé kívülre rakták. A vázra jött a tető. A kemence teteje átmérőjének felényinek kell lenni, mint a feneké átmérője. Kezdetben benne hagyták a vázat a kemence falában, később kihúzták a lécet is, az abroncsot is. A lécből egy-kettőt kell kitördelni, a többi tördelés nélkül is kiszedhető. A napraforgókból való vázat kitördelik. Az abroncs összekötött vége kioldva könnyen kivehető. Ha elnyúlt kerék-

ráfot alkalmaznak, azt legtöbbször fönt hagyják a kemencében. A váz használatától kezdve belül is megtapasztották az elkészült kemencét.

A kemence vázával egyidőben lett általános a *párkány*, mely nem más, mint a torok meghosszabbítása kifelé. Az 1848-as időkben és később is, a jómódú és előkelő nemesházak kemencéinél lehetett látni, az 1870—80-as években már a legszegényebb házak kemencéinek is volt párkánya.

Az 1890-es évektől lassanként elterjedt a cserépből csinált kemence. Helyi készítésű, vörös kézicserepet hosszúkás, keskeny darabokra tördeltek, amiket lángpolyvás, lóganés, sárgaföldes *félcsinált sár*ra (göröngyös, át-átatlan földesomós sár) raktak, a tetejére újra sarat és arra ismét hosszúkás cserépdarabokat. A cserépkemence oldala ugyanúgy nő, mint a csukából készülté, de alakja finomabb. Fontos, hogy kötése legyen az egyes sárdaraboknak. Kezdetben deszkáról veszik és rakják a sarat, de később a kemence oldalából kicsucorodott sarakat is leveszik és felhasználják a cserépdarabok rakásához. A kemence tetején keresztbe tett két pár vasat egész cseréppel borítják be, leütve róluk a fület. Utóbbi időben a vasakat nem veszik ki a tetőből. Ahol kiveszik, egyszerűen kihúzzák és a keletkezett lyukat sárral betapasztják. A kemencének fölül, körül a szélén pereme van, amit sok esetben *kemencecifrázó*val készítenek díszesre. Azt kell még megmondani, hogy a vázas- vagy kukás-kemence feneké alá a homokba üvegdarabokat, üvegtörmelékeket szoktak tenni, hogy mentül jobban tartsa a meleget. 1890 óta csinálnak magas, *körte-alakú kemencét*. Ez az igazi boglyaalak. Azzal tartják, hogy a szénaboglya is akkor szép, ha körtealakú.

Olyan esetben, kivált tanyán, ahol nem jutottak agyaghoz, arra kényszerültek, hogy fekete vagy sárgaföldből készült törekes-sárból, *csöm-pölyeg*ből raktak kemencét.

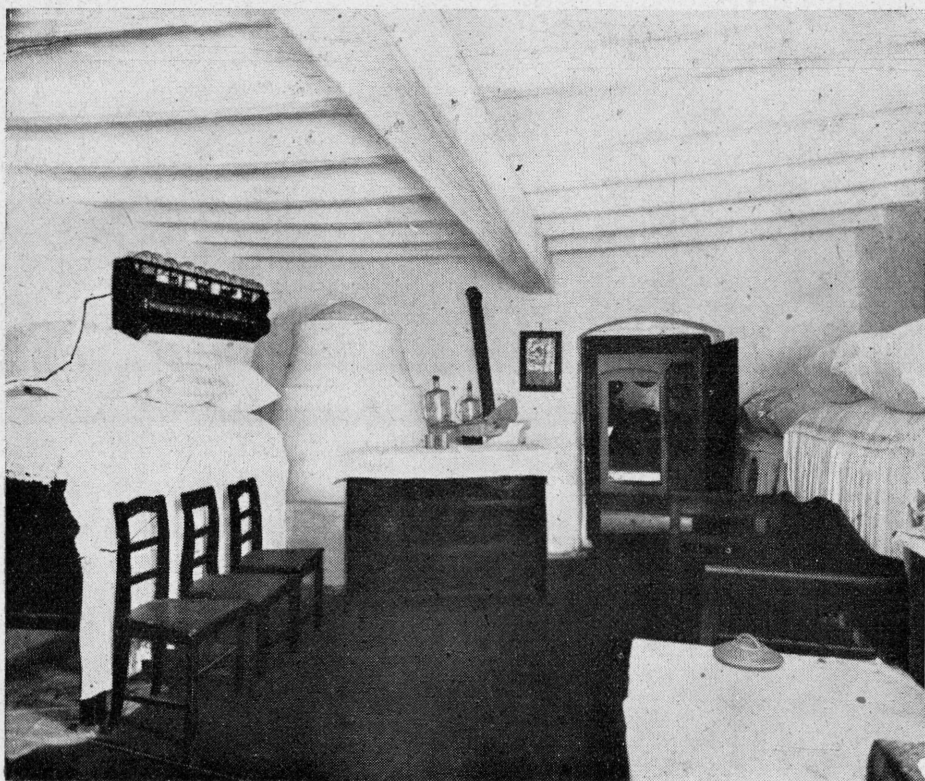
Az 1900-as évektől a kevésbé hajlott, ú. n. *kiflitéglát* (2. kép) használták kemencekészítéshez. Ennek hossza 22,5 cm, szélessége 7,5 cm, vastagsága 7 cm. Szegény ember nemigen használta, mert drágább a cserépnél, amely a háza körül is kikerült. Tanyán alkalmazták inkább, módosabb helyeken, ahol az épületen kívül a szabadban állott a kemence, az idő viszontagságainak jobban kitéve. Voltak később, akik a házban lévő kemencét is kiflitéglából rakatták. Előnye, hogy hamarabb elkészül belőle a kemence és kevésbé lehetett elrontani vele a kemence formáját.

Hogy jó-e a kemence, kitüzelés után próbálják ki, mégpedig pite-és lepénysütéssel. Ekkor figyelni meg az asszony, hogy egyenes-e a kemence feneké, tehát a tepsiben egyforma vastagon sül-e meg vagy összeszalad a tepsi egyik végébe, amikor a másik része vékony és megég. Azt is figyelni, erősen fogja-e az új kemence a sütnivalót, mennyi idő alatt és miként sül. Az észrevételeiből következteti, mennyi fűtés és sütés kell majd a kenyérnek. A jó kemencében a lepény $\frac{1}{2}$, a pite $\frac{3}{4}$ óra alatt sül meg alul-felül szép pirosra. Ehhez járul természetesen még a kémény jósága.

Meddig tart a kemence, az a gondozástól függ. Ha piszkafával és a szénvonóval megsértik a kemence belső tapasztását és ha elmulasztják évenként, minden ősszel, telelés előtt a kemence belső oldalának tapasztását 50—60 cm magasan, sokkal kevesebb ideig tart, mint ha gondját viselik. Az öregek véleménye szerint 10—12 év alatt ég ki a kemence. Új ház építésekor csinált kemence 25—30 évig is eltart megfelelő karbantartással. Tudunk olyan kemencékről, amelyek 40—42 esztendeig eltartottak. A cserépkemence hamarabb fülük és *sütős*, hamarabb kiontja a lelkét, az odatett

ágynemű megpörkölődik tőle. A kiflitégla-kemence tartós ugyan, de nem jobb a cserépkemencénél. Soká fűlik be és megrepedezik. Az agyagkemence tart legtovább, egyenletesen melegít egész nap, azért mondják, hogy annak nincsen párja.

Megtörtént gyakran az is, hogy elbontották a kemencét hamarabb is, mielőtt kiégett volna, pl. lakodalomkor, amikor a sok vendég részére nem volt elég nagy a ház. Csak a kemencét hordták ki, az alja a cigánymuzsikusok trónjául szolgált.

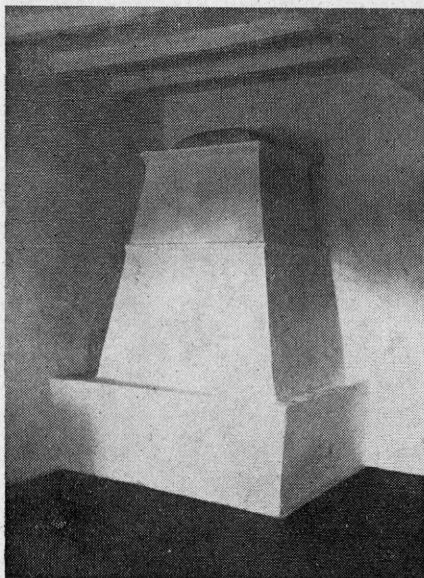

6. Tagolt csonkakúp alakú kemence

A kemence fekeke 5–10 évig tart, ha agyagból csinálják, a téglafenék 20–30 évig is, ha közben a kitorozó téglát kijavítják. Később kiég a téglája. Nagyban rontja a feneket, ha apró krumplit főznek benne, melynek a gőze rontja a vörös téglát, porózussá teszi. Ártalmasabb, ha kemencés-kantában vizet tesznek be fűtés után és akár ügyetlenségéből, akár véletlenségéből kidől a víz belőle. Kantakocsival is feldöntik a szélesszájú vizeskantát a siető, kapkodó asszonyok. Ha újra rakják a kemencefeneket, az alatta levő homokot pótolni kell új homokkal.

Az 1893–95 években jött divatba, eleinte csak a módosabb házaknál, hogy levágatták a padkát, azt hozván fel okul, hogy ne rugdossák a ráülők, ne dörzsöljék róla a meszet. A fiatalok kívánságára történt ez, az öregek

azonban ragaszkodtak hozzá, mert télen jó és kényelmes volt ráülve melegedni. Addig harcoltak az öregek a padkáért, hogy utólag deszka padkával vették körül a kemencét. A fapadka azonban nem lett általános. Kevés volt. Ettől kezdve, ha új kemencét csináltak, padka nélkül rakták. Ez volt a divat akkor, később is ezt szokták meg. Az ilyen padka nélküli kemencének az alját már nem szemmértékre csinálták kerekre, hanem a földre vertek kis fadarabot, vagy vasszeget, arra madzagot kötöttek és a kívánt és megfelelő távolságban egy másik hegyes fával vagy szeggel felkarcolták a földet karikába. Erre a vonalra rakták véggel befelé a vályogot. Így lett szép kerek a kemence alja és a kemence feke is.

7. Gúlaalakú kemence

Dezső Lajos 51 éves múzeumi alkalmazott, aki maga is, apja is kemencecsinálással foglalkozott, beszéli, hogy mikor megnősült, régi padkás kemencéjük helyett, padkanélküli, új divatosat szándékozott csinálni, öreg szülője annyira féltette, sajnálta a ház e régi tartozékát, hogy valósággal veszekedett érte. Mikor pedig a fiatalember elbontotta, belebetegedett szegény feje. Sajnálta a padka megszokott, kényelmes ülését, a kemence egyenlő, kellemes melegét, az együttlétet, a téli esték vidámságát, barátságos hangulatát. A padka nélküli kemence tehát rohamosan elterjedt. Ritkább volt a két tagból álló, mind a kettő csonkakúp alakú és felső szélén kissé kiszélesedő, lapos kupolafedésű (6. kép), valamint a szegletes, gúla alakú, keskeny padkájú, lapos boltozatszerű tetővel fedett kemence, oldalán körülfutó peremmel (7. kép); alig egy-két urizáló gazda házánál találkozunk vele. Nem a célszerű voltáért csináltatta gazdája, inkább különleges alakjáért, vagy csupán azért, hogy elmondhassa, neki külön, urasabb a kemencéje, mint gazdatársainak. Az 1940-es években jobbmódú helyen rakattak a cserépkályha szegletes, szekrény formájára *sifonkemencét*, de nem vált

be sehol, mert felfűtve összerepedezett, s így rövid időn belül kihányatta a gazdája.

A jó kemence nem túl magas, felfűthető, mivel jó a torok és a kemence szája, azonkívül a lángjárat is megfelelő. A jó kemence feneke megtisztul, mintha kisperték volna, és szikrázik két kis kas szalma elégeése után. A kenyér nemcsak megsül benne, hanem fel is hasad. Ismét meg kell mondani, hogy a kemence jóságához a kémény jósága is hozzájárul.

A rossz kemence nem fűlik fel sok tűzrevalóval sem, akár a kémény meg nem felelő volta miatt, akár a kemence falának vastagsága miatt. Annyira rosszul ég benne a tűzrevaló, hogy piszkálni kell minduntalan, így is csak elfeketedik benne a fűtőanyag. A rosszul fűtött kemencének piszkos a feneke. Nem jó, ha a magas kemencébe feljár a láng, mert sok tűzrevaló kell a felfűtéséhez. A rossz kemencének nem jó a lángjárata, mert a láng vagy feljár a tetejéhez, vagy ki zalad belőle a száján. Így aztán nem fogja jól, nem süti a bevetett kenyértésztát, ellaposodik az annyira, hogy olyan lesz, mint a bolondkocsi (vontatókocsi) sajtkezeke. A kemence rosszságát előidézi az is, ha a feneke alatt vékony terítésű a homok, mert nem tartja a meleget; továbbá, ha kemény, vasas téglával rakták ki a fenekét. Az olyan kemencére, mely sok tűzrevalót fogyaszt és se nem süt jól, se nem melegít, azt mondják: *süket kemence*. A rossz kemence kéménye nem bírja felszívni a füstöt, tele lesz a pítar vele.

A kemencét régen, 1863 előtt 1870-ig, a Tiszatöltés felépítéséig náddal fűtötték, ezenkívül, főleg a szemtermelés óta, szalmával; földdel bíró ember házánál *izéksutkával*, vagyis levél nélküli kukoricaszárral. Tanyán és szegény helyen *giz-gazzal*, *kóróval*, azaz magasszájú dudvával és *ballangóval* (salsoleae). Ezelőtt szikes területeken kazalszámra szedték össze a ballangót és fűtöttek vele. Vigyázni kellett azonban arra, hogy sok égjen el belőle, mert a ballangó csak felcsapatta a kemencét és zsöngés maradt a kenyér. Rőzsével is fűtöttek. Rőzsének régen a tiszai fűz gallyát hívták. Újabban a nyár-, akác-, gyümölcsfagallyat, nyesedéket és a szőlővessző-venyigét is érték alatta. Az 1870-es években már nem volt általános a rőzsével való fűtés.

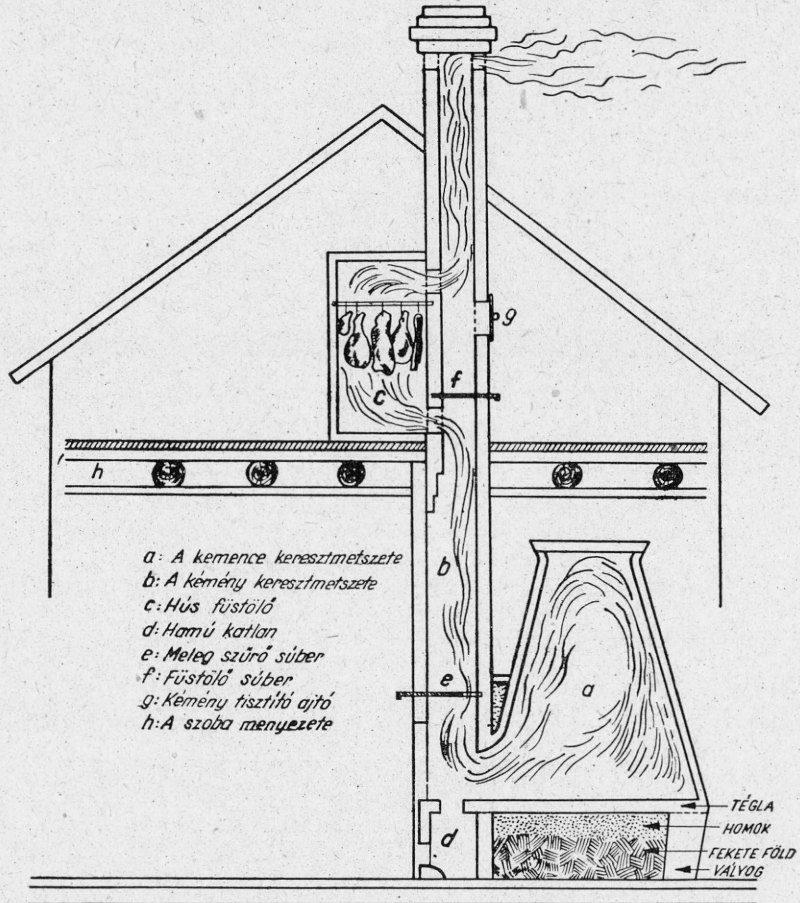
Nem szóltam még a kemence szájáról, mely nem a házban, hanem a pítarban van a tűzhelyen, ahonnan fűtik a kemencét. Alakja a kaptár körvonalához hasonló. Alapvonala egyenlő a magasságával. A kőműves rendszerint a sukkos (31 cm) vastag közfal szélességében kapuboltozatra építi a kemence-száját, ami pedig elhibázott munka, mert az ilyen szájú kemencében nem ég szabályosan a tűzrevaló. A bolthajtásnak ugyanis nem szabad téglavályoghosszúságúnak lenni, hanem befelé bővülőnek. (8. kép.)

Azt is tudni kell, hogy ahol a pítarban a tűzhelyet elkerítő kamin van, a kemence szájának 8–10 cm-rel magasabbnak kell lennie a kaminajtó szemöldökénél, mert ha alacsonyabb, a kemencében égő tűz *kilő*.

Hódmezővásárhelyen a parasztemberek ketten-hárman összeállva csinálták és csinálják a kemencét. Voltak azonban olyan ügyes emberek, akik értettek a kemencekészítéshez és jó kemencét tudtak rakni, a kemencekészítésnek valóságos mesterei voltak. A falrakók is csináltak. Ezeket hívták és fogadták fel, ha új kemencét kellett csinálni. Az 1880–90-es években mintegy 15 volt. Legnevezetesebb köztük Karlinszki József és a fia. Fizetésük régen egy köből búza és egy köből árpa volt. Később 15 P vagy egy mázsa búza; aztán 20–25 korona. Újabban 20–25 P. Legújabbban 150–200 forint. A hozzá nem értő 100 forintért is megcsinálja. Cigány

ritkán csinált kemencét. A nagyon elhagyatott, magáramaradt ember meg a nagyon szegény fogadott a multban cigányt. A cigányt megbízhatatlannak tartották, aki csak összeütötte a kemencét, »márpedig azt nagy gonddal és rendesen kell megcsinálni« — mondják az öregek.

A kemence külsejére, fehérségére nagy gondja volt minden időben a vásárhelyi asszonynak, Ha leverték a padka szélét, ha lerugdosták a padka

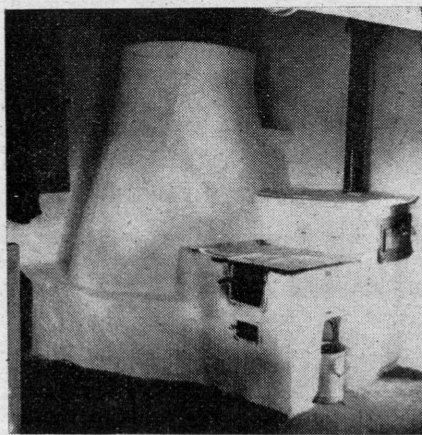

8. A kemence keresztmetszete

tövét, ha nagyobb tárggyal vagy bútorral leütődött a kemence oldala, a ház asszonya sietett befódnai sárral, amit, ha megszáradt, bemeszelt többízben is. De ha sérülés nem érte is a kemencét vagy a padkát, szombaton bemeszelte ott, ahol a fogdosástól, támaszkodástól és üléstől, gyerekek ennielőjától meg a hancurozásától bepiszkolódott. Ha pedig a sok meszeléstől *felpupujkásodott*, felpúposodott itt-ott a kemence és környéke, akkor késsel lefosztotta a hólyagokat és a helyét vastagon bemeszelte simára. Ünnepszombatján pedig bemeszelte a kemencét párkányostól, kuckóstól együtt. Sokan

az egész házat kimeszelték. Az ügyes asszony fényesre meszelte, amit úgy ért el, hogy előbb befűtötte a kemencét és ameddig a meszelés tartott, addig nem volt szabad a házba bemenni, az ajtót nyitogatni. A friss mész-szagot, méginkább a falak, gerendák és a kemence fényességét nem hagyták szó nélkül a látogatók. A legtöbb asszony kényes a kemence tisztaságára, nemcsak azért, mert bántja a szemét, hanem azért is, hogyha vendégek lépik meg, ne szégyenkezzék miatta. A piszkos és rendetlen kemencéért megszólták a házhoz jövők az asszonyt. A kemence melletti takaréktűzhely főzőlapját is — jóllehet előbb vizes vasparral kente be és kefélte fényesre — fehér papírral teríti be ma is minden rendes asszony, úgyszintén a sütő tetejét is, hogy a portól, pizsktól védje (9. kép).

A 6. kép fehérre meszelt szobájában a kemence a mellé rakott takaréktűzhellyel az előbb leírt tisztaságot tükrözi. A nagy formákat kísérő fehér

9. Tanyai ház kemencéje

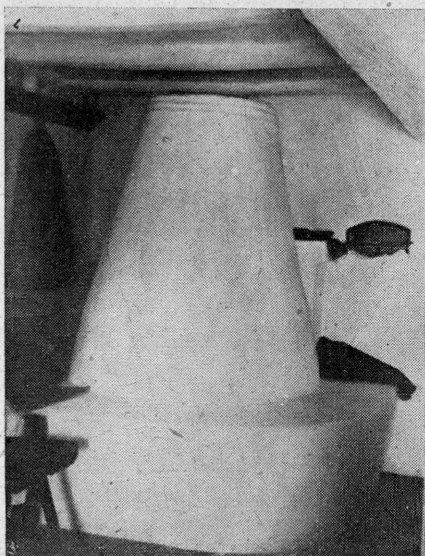
meszelés, fény és árnyék játékán még erőteljesebben jut kifejezésre a formák, arányok nagyszerű összhangja.

A 10. kép kemencéjének monumentális, szinte szűkszavúra csökkent hatalmas formája egyszerűségével hat ránk. A régi, ősi formák kísértenek itt is. Oldalán falinaptár látható, amit falvédőnek szegeztek oda.

Az özvegy Szabó Sándorné Kistöltés-utca 35. sz. alatti lakos csíkozott és flóderozott díszű kemencéje az egyenes, merészen felfutó oldalaival létrehozott finomságával fog meg bennünket és vált ki jóleső érzést. A flóderozás szobafestők ízléstelen munkája. Nem is lett általános (11. kép).

A 12. kép a Berkenye-utca 32. sz. ház padka-nélküli kemencéje szép példája a boglya-alakú kemencének; márványozással díszített.

Az 1900-as évek elejétől megváltozott a kemencék színe. Módosabb embereknél a nagyházban levő kemencét hamarabb is bemeszelték más színűre. A kemence szép, fényes fehérre meszelt színét leggyakrabban a meszessárga és a zöld szín váltotta fel. Található még a zöldön kívül halvány szürkészöld és sárgásbarna. A szürkészöld felületet nemsokára csíkozni kezdték, csíkokkal részekre osztották a kemence felületét. Sőt a szobafestők a fa erezetét, a bútorok flóderozását is ráfestették a kemence oldalára,

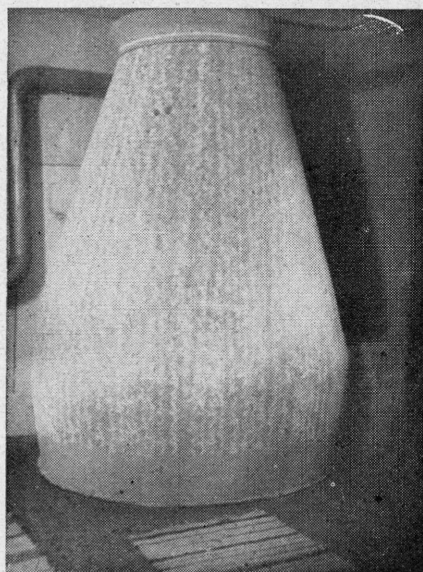

10. Padkás kemence

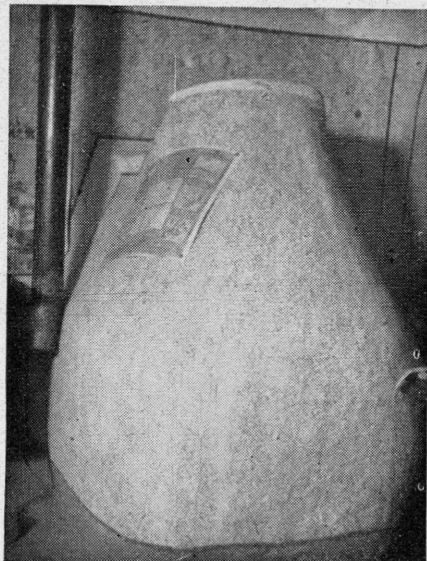

11. Flóderozással díszített kemence

ami pedig ellentmond az anyagszerűségnek. Nagyrítkán előfordul a patronnal való díszítés, amit a szobafestők hatására művelnek (13. kép).

12. Ronggyal »márványozott« kemence

13. »Patron«-nal pingált kemence

A kemencének a színesre festését Hódmezővásárhelyen a katolikus lakosok kezdték el, közöttük is terjedt el legjobban. 10–15 év múlva a gazdag és középparaszt házaknál is látható volt a reformátusok között is.

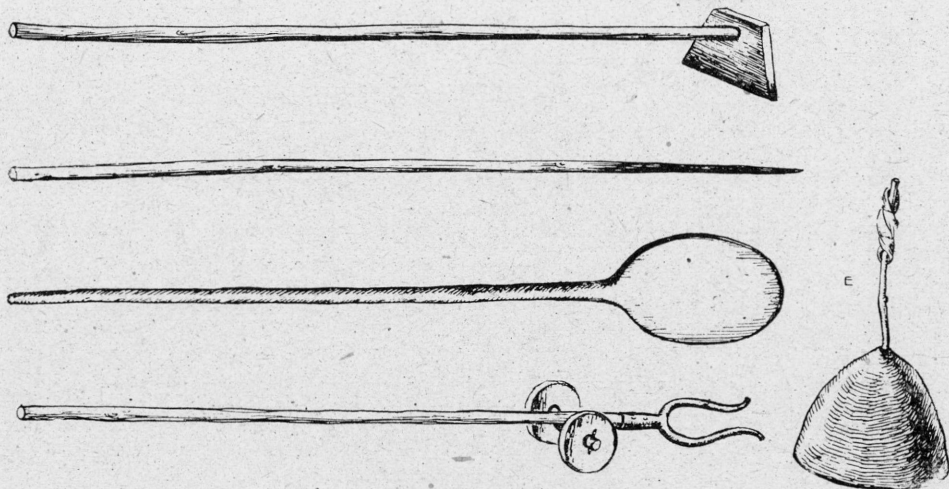
A szegények ragaszkodtak a fehér kemencéhez. Ma is náluk szokásos. Tanyán máig fehér maradt a kemence.

1914 óta, mikor az úri szobák márványozott festése jött divatba, csakhamar a kemencét is márványozni kezdték a népek kék, fehér, zöld színnel. Ezt akként végezték, hogy rongy- vagy zsákdarabot 15–20 cm nagyságúra göngyöltek össze, és azt az egyes színekbe mártva forgatták a kemence oldalán felülről lefele. Csinálták a márványozást viseltes harisnyával is. A márványozást is a »pápiszták« kezdték először utánozni. Az első világháború idején a módosabb parasztok annyira urizáltak, hogy a városi házukat uras módon agyonpingáltatták, márványoztatták. Nem maradt el a boglyakemence sem. Jóllehet kint a tanyán szűkösen éltek, némelyek csaknem nyomorogtak, a városi házukat kifestették drága pénzen, azért »mert azt látják az emberek«. A hivalkodó díszítést lassanként átvették a »kálomisták« is.

*

A kemencét kenyérsütésre használták egész évben, télen pedig a ház melegítésére. Mindkét esetben az asszony dolga és kötelessége volt a befűtése. Jobbmódú helyen a szolgálóval végeztette a gazdasszonya. A kemence szerszámai: a szénvonó, pizskafa, sütőlapát és a szusztora (14. kép).

A kenyérnek úgy kell fűteni, hogy a kemence fenekének az egyik oldala mindig tiszta maradjon. Szalmából 8–10–12 dugatnak kell elégnie, amikor szikrázik a kemence feneké és lehet bevetni a kenyeret. Kenyérsütőgető asszony mondta, hogy ő mindig 18 dugatot fűtött 3 kenyérnek és lassan tűzelt. Nem is lettek az ő kenyerei *zsöngések*, és nem égett a kenyér púppja szenesre. Bevetés előtt a kemence elejében sütötte ki az asszony a lángost. Régen pemetefűből való seprűvel, később kis cirokseprűvel tisztára seperte

14. A kemence szerszámai:
szénvonó, pizskafa, sütőlapát,
kantakocsi, szusztora.

a kemence elejét és a kenyértésztából késfoknyi vastagra elnyújtott kerek lángost a sütőlapátra téve bevetette, előbb késheggyel megszurkálta, ami a felfűtött fenéken 3—5 perc alatt sült meg. Aki nem szurkálta meg késsel, közben a nyújtófa végével megütögette, hogy ne hólyagozódjék fel. Ha rózsaszínű lett a lángos teteje, megfordította a nyújtófával a másik oldalára egy percnyi időre. Ha *rongyoskaptát* készített ebédre (leírását l. E. h. n. XXXIV—XXXV, 174.), az esetben 2—3 lángost sült ropogásra a családtagok száma szerint. Ezután a tüzes pernyét kihúzta a vizes szénvonóval a nagy katlanba, melyen az üstben víz volt feltéve tisztálkodásra és a házból kihordva a kenyereket, sorba bevetette. A két elsőt legbelől a *majba* egymás mellé szokták vetni, a harmadikat, negyediket és ötödiket a középre sorba, a hatodikat a kemence szájába. Ide került a cipó, *vese* és a *bodag* is. Az első kenyérbe szúrta a *szusztorát*, mely kórára kötött, zsíros, olajos rongy, és annak a világánál vetette be a többit. Szokták külön sárcipóba is szúrni. Ma már a legtöbb helyen mécesest használnak a kenyér bevetéséhez.

Ünnepekre, tehát ünnep szombatján fűtik a kemencét erősen, valamint lakodalom, keresztelő, disznótor, névnap alkalmával. Kemencében sül a kalács (fehér, diós, mákos, túros, lekváros), kóttospogácsa, kifli, percc, rétes, fontos- és fonatoskalács, béles és az ételek fedelme, a fenéken sült lepény. Hétköznap a hurkaszírral készült *mónárpogácsa*. Szombaton lepény, pite sült, amikor a pártüzet nem húzták ki, hogy a teteje barnapirosra süljön. Legjobban használatban volt a kemence télen disznótorokor, amikor egész nap sütöttek-főztek benne. Régebben nyáron volt erősen igénybevéve, aratás és nyomtatás idején, a tanyán, ahol 12—15 részes számára kellett kenyeret sütni. Egy nap kétszer is sütöttek. Ezenkívül szerdán délután 4 órakor pitének, szombaton délután 6 órakor lepénynek fűtötték fel. Jómódú háznál — mint már említettem — a szolgálóval végeztette a fűtést a gazdasszony. Naponkénti fűtéskor, de máskor is, figyelmeztette, hogy kicsit dugjon a szalmából és jól bedugja a kemencébe, mert ha sokat dug és elől hagyja, *kilő*, kicsapódik a láng és a pitarban lévő szalmát meggyújthatja, sőt saját magában is kárt tehet. Ha a szalma elégett, a pártüzet felnyomta a lány a szénvonóval a kemence elejéhez és oldalához. Aztán feltette az *előtét* és a *mázlós*ból sűrű sárgafölddel bemázolta a kemence szájja körüli részt, hogy a kormot befogja, s azon frissen két vagy három ujjával egyenes vagy hullámos vonalakat húzott a mázolt falra, pontokat is nyomkodott ujjheggyel díszül, a *kemence üstökét* (a száj feletti rész) is kivirágozta. Az előtét is ugyanígy díszítette.

Hogy mennyire nélkülözhetetlen tartozéka a haznak a kemence, kitetszik abból is, mi mindenre használják. Nemesak kenyér és kalács, meg különféle tézstanemű sül abban, hanem hús is. Előbb azonban megemlítem, hogy szoktak kenyeret is pirítani fűtés közben a kemence szájánál. Télen ugyancsak fűtéskor a kemence elejében szépen süsörög a tepsiben a hurka, mire az asszony befűt, meg is sül és el is fogyasztják azonnal. Kemencében sül a kolbász, peccsenye és az ódalas, szintén tepsiben. Ugyanott a görhémálé, vékonymálé és a málépogácsa. A kemence fenekén sül az enivalótök, krumpli.

Főznek is a kemencében paszulyt, borsót, lencsét, szármat (töltökáposzta), disznófejből paprikást. Megfő ott a répaleves, órjaleves; sok asszony ott főzi a marha- és a tyúkhúslevest is, mivel a kemencében arányosan fő.

Melegítenek télen vizet szélesszájú kantában csaknem minden fűtés után, ami alkalmas tisztálkodásra, mosogatásra, főzésre, aprójószágnak és a disznók kevertjébe. Régen addig tolták be a vízzel tele kantát, ameddig az illető karja elért, 1890-es évektől *kantakocsival* a kemence közepére is beteszik.

Szárítanak benne, ha már szűnik a heve, vízesszalmát, általában nedves tűzrevalót, kendert. Aszalnak almát, cseresznyét, meggyet és körtét is.

A kemencét fertőtlenítésre is használták. Ha bármily okból megtetvesedett a család valamelyik tagja, befűtés után kantába vizet tett be az asszony, és amikor a kemence heve annyira hűlt, hogy már nem égetett, de még jó meleg, a tetves ruhákat betették a kemencébe, szélesebb deszkára, vagy ócska tepsibe, ezek hiányában a felsöpört fenékre, ahol a melegtől elpusztultak a tetvek.

A téli reggeli befűtéshez 3–5 dugat kell szalmából, 3–4 dugat kell csutkaszárból. Erős, kemény hidegben reggel is, délután is 3–3 dugat.

Benn a házban télen a kemence körül folyik az élet. Beviszik oda melegedni a sütőteknőt és a kuckó felől a padkára teszik a kemencéhez támasztva. Ugyane célból felteszik a tetejére kosárban a lisztet. Tálban a kisült pogácsát, csörögét, fánkot és málét. Mosáskor felterítik rá a ruhákat száradni, de előbb a portól letörlik a kemence tetejét. A macska is szokott itt karikában aludni. A padkára rakják a szakajtókosarokat, dagasztás után az elmosott keresztfát, kovásztévő kalánt, szilkét. Itt száradnak az átázott vagy sártól megtisztított lábbelik és a kapcák. Sokan, ahogy lehúzták a lábról egyben összehajtva, úgy teszik a kemence tövéhez, ahol még van ereje a majba felnyomott pár parázsának, úgy szárad meg reggelre.

A kemence párkányán, régebben a torkán állott ezelőtt a masinatartó, ami fa- vagy fémkatulya volt kénesgyufával. Itt ázott télen az élesztőszilkében a korpaélesztő, itt száradt a tökmag. A párkányon melegedett nagy hidegben az ívóvíz a vizeskancsóban. Legtöbbször itt alszik a macska kinyúlva. Disznóöléskor ide tették száradni a megköszörült késeket.

A padka ajtó felőli végén levő kispadkán sőtartó és gyufa állott sok házban.

A kuckóban tartották minden házban a kősót, mivel az száraz hely. Itt volt felakasztva szegre a disznó vízhólyagja és itt száradt meg. Kukorica-szemeket tettek bele a kisgyerekek kedves játékaul, mivel zörgött. Gyermektelen családnál dohányzacskót, meg pénzeszacskót csináltak belőle. Az ünneplőcsizma is a kuckóban szokott állani szegre akasztva. Átmenetileg a szennyes- és heverőruhák helye is a kuckó. Itt szokott érne a melegen a tejoltó 9 napon át, aztán teszik a pitarba a falkaszniiba. Szokták a tejoltót az asszony ágya fejében is tartani fazékban.

Hódmezővásárhelyen a parasztember és családja élete odahaza általában a pitarban és az eresz alatt folyt le és részben folyik le ma is. Itt végzi minden olyan munkáját az ember, amit nem kint az udvarban vagy pedig színen és istállóban szokott végrehajtani. A pitarban főznek, sütnek, ott is étkeznek. Szoktak enni az eresz alatt is, sőt néha alkalmas környezetben, főleg a tanyán, az udvaron az eperfa alatt. A házban csak aludni szoktak, leginkább az asszony a gyerekekkel. Ezelőtt a ház feje, még jómódú helyen is, az eresz alatt hált alkalmas időben, nyáron a szúnyogháló alatt. Vasárnap és ünnepnapokon, de hétköznap is, ha kedves vagy ritka vendég lepi meg

a családot, vagy hivatalos személyek keresik fel, a házba tesséklik be, ahol addig tartózkodnak, míg a látogató el nem távozik. Akkor lakják a házat, mikor az idő hidegre fordul és beszorítja őket. Egy ideig akkor is a pitarba húzódnak. Csak ha a hideg fűtésre kényszeríti a házbelleket, tartván a megfázástól és a betegségtől, akkor vonulnak be a házba. Előbb kétszer fűtenek egy héten, majd ha az őszi szél kifújja azt a kis meleget is, minden második nap. Ha pedig reggelre befagy a víz a jószág vályújába, amint mondják: »befog az idő«, vagyis megkezdődik a tél, naponként reggel 5 órakor fűtenek. Rendes körülmények között november utolján kezdik a fűtést, de erős, nedves ősszel hamarabb is hozzáfognak. Naponként 3—5 dugat szalmát égetnek el. Csikorgó nagy hidegben azonban kétszer fűtenek, reggel 5 órakor és délután 4—5 órakor. Március elejéig tart a fűtés általánosságban. Ritkán történik meg, hogy még áprilisban is kell fűteni. Az év többi szakában hetenkint csak egyszer fűtik be a kemencét kenyérsütés-kor, ami rendszeren szombaton szokott történni. Helyi szólás szerint: »röndös asszony szombaton süt«.

Télen bent a házban a kemence körül szeretnek tartózkodni öreg és fiatal egyaránt, odavonzza őket annak melege, lévén a kemence a ház lelke a tudomány szerint is. Ahogy reggel felkelnek 5 óra után, az asszony első dolga befűteni a kemencét. Közben felágyal és a gyerekeit is szorgalmazza a felkelésre, öltözködésre. Mikor 4—5 dugat elégett, a pártüzet felnyomja a majba, a kemence legbelsőbb részébe, vizet rak be a kemencékantába, az előtét felteszi és a kemence elejét bemázolja. Ezután bemegy a házba, a padkához húzza az asztalt és a rajta levő lámpa világánál a padkán ülve fon vagy varr. Az iskolába járók a leckét tanulgatják, írásbeli feladatukat végzik. A kisebbek a padkán ülve, vagy a padka körül játszadozva várják, míg kivilágosodik, mert akkor kapnak enni. Ha világosodni kezd, a lámpát eloltják és reggeliznek. Borult időben lámpavilágnál történik a reggelizés. Az asztalt visszahúzzák a helyére. Az iskolásokat anyjuk elereszti az iskolába. Maga pedig siet, hogy a disznóknak, aprójószágoknak enni adjon, ivóvizet öntsön a kemencében felmelegített vízből. Következik a ház földjének a felseprése, fellocsolása vagy felmázolása. A padkát letörüli a portól. Rendes asszony beteríti virágos kartonnal vagy rongypokróccal, hogy ne piszkolódjék a ráülők ruhájától és a rátett tárgyaktól.

Napközben a padkán üldögélnek, kivált az öregek, lévén a padka pihenő-, melegedőhely. Az ajtó felőli kispadka az öregasszony helye volt ezelőtt, ahol tollat fosztott, font, varrt a nap különböző szakában. A kuckó felőli ablaknál is szoktak unalmukban leskelődni az öregek. Ki ment el az ablak előtt, mit vitt? Az átellenes szomszédból járt-e valaki vízért, vagy a boltból mit hozott? Vagy pedig kocsin mit szállítanak a tanyáról egyik vagy másik utcabeli házhoz? Arra különösen vigyáznak, hogy el ne mulasszák, ha az utcában esküvői vagy halottas menetre van kilátás. Ha kint az udvaron van is dolguk, nagy hidegben be-beugranak a házba kevés időre melegedni. Délben a gyerekek a padkán ebédelnek. Délutánonként, míg beesteledik, a gyerekek ki-kiszaladoznak az udvarra, utcára, szomszédba játszani, hógulyázni, iszánkodni (jégen csúszkálni). Az ügyesebbje néha fakorcsolyát faragott, szánkót csinált vagy más játékot, amikor megtörtént, hogy elvágja az ujját. Ömlött belőle a vér. Ijedtében ríva szaladt anyjához segítségért, aki előbb tiszta vízben megmosta és ha nem állott el a vérzés, fiát a kemencéhez vezette, arról meszet kapart a megvágott helyre, s úgy

kötötte be tiszta, fehér ruhával. A mész aztán megállította a vérzést meg az ijedtséget is. Estefelé, fokozódván a hideg, a kint jószágetetéssel, kukorica-áztatással, szalmabehordással, víz húzással foglalatoskodók sűrűbben bemennek a házba gémberegett ujjaikat melegíteni, s a kemencét ölelgetve, tréfálva mondogatják: *Jaj, de szeretlek!* De komolyan állapítják meg: *Foga van a télnek! Idebent van jó világ!* Ilyenkor a ház melege valóságos élmény és emlékként marad meg hosszú ideig. Ha pedig este piros az ég alja és hideg szél fúj, ezzel lépnek be topogások között: *Posztós körösztapámék felől fú a szél!* Csikorgó hidegben mondják: *Ugyancsak csipkődi ám a szűnyog az embőr fülit!* Ha mosott az asszony, naplementekor bevitte a házba a fagyos

15. Fapadkás kemence

ruhákat és a kemence tetejére felteregette száradni, de előbb megtörülte a portól. Vacsorakor együtt van az egész család.

Vacsora után körülülik a kemencét, a lábuk alá, főleg az asszonyok és a fájós lábú öregek lába alá fúrottlábú kisszéket, úgynevezett *gyalogszéket* tesznek, fonnak, varrnak, s így könnyebb a munka és kényelmesebb az ülés (asztaloscsinálta zsámolyszéket csak az 1870-es évek óta használnak) (15. kép). A férfiak ezelőtt *kallanttyúltak* a padkához húzott asztalnál. A padkán ülő gyerekeket gyakran figyelmeztetik a szülők, hogy csizmájukkal ne rugdossák a padkáról a meszet. Ígérnek is azok erősen, hogy szótfogadnak, de a csizmára ragadt mész azt mutatja, hogy másként cselekednek. Rájuk is pirítanak: *Miért patkahájas hát a csizmátok?* A kisebb gyerekek kártyavárakat építenek a padka kuckó felőli részén. A padka mellett történik a kukoricamorzsolás is. Ha elfogy a disznó elesége, az ember csöves kukoricát hoz be egy kassal. A gyalogszék két első lábát

beleteszi a kasba és a székre ülve annak a végébe vert vasán huzgálja a kukoricacsövet, mely a szemet letördeli a csutkáról. Haladósabb így a munka, mint ha kézben morzsolják. A kas mellett vagy a padkán ülő asszonyok egyike-másika, ha nem fon vagy varr, segít morzsolni, azaz a jobbkezeiben tartott csőcsutkával morzsolja a balkézben tartott csöveskukoricát, ami eléggé szaporátlan munka. Ha nyers a kukorica, előbb *megirdolják* hegyes vastórral. A földre hajigált csutkákból a gyerekek ólat raknak, melyben beszélgetnek, melegednek, hátukat a kemencéhez tartva. Némelyik öregember, mikor odaült a padkára, bekecsét panyókára vetve előre fordította; a bekecs alatt a keze melegedett, a hátát pedig a kemence melegítette. Akik nem végeznek ülőmunkát, úgy ülnek a padkára a kemencéhez, hogy a kezüket a hátuk mögé dugják.

Ha nincs munka, vacsora után a ház feje, levetvén lábbelijét, feláll a padkára, és a kemencéhez támaszkodva melegíti egész nap átfázott tagjait. Legtöbbször a gyerek is követi apja példáját. Nem sokat beszélnek. A nagy csendben csak a macska dorombol.

Hosszú, téli esteken a szomszédok meg a közeli atyafiak, rokonok és ismerősök átjárnak egymáshoz időt tölteni. Némelyik házhoz odaszoknak, szeretnek ott tanyázni. Az ilyen családnál nem sajnálják sem a kemence melegét, sem a lámpa világát. Ülnek egymás látásán, a komoly és vidám társalkodáson. Néha annyian vannak, hogy leszedik a meszet a padkáról, kemencéről, falról, meszes lesz a ruhájuk. A kemence köré tömörülnek valamennyien. Elindul a beszéd az időjárásról, a jószágról és általában a piaci árakról. Majd a politikát hányják-vetik, vagy a városban történeteket tárgyalják csendes pipaszó mellett. Szóba kerültek a multban, sokszor még a jelenben is a betyártörténetek. Rinaldo Rinaldinin kezdve, Sándor bácsin folytatva — akin Rúza Sándort értette mindenki — miként találta fel magát szorult helyzetében egyik is, másik is. Előhozakodtak a helyi híres betyárok viselt dolgaival is: Füstös Nagy Pekével, Babáj Gyurkával, a Szabó gyerekek, Pál és Mihály elfogatásával, még hogy Farkas Jancsi miként lőtte le menekülése közben a rohanó kocsiról az üldöző csendőrt. Közben a ház asszonya a kemencében főtt szemeskukoricával kedveskedik a vendégeknek, azt csemegezik.

Mint ahogy a kemence árasztja a meleget, úgy áradnak a jelenlévők szájából az újabb és újabb történetek. Nem kisebb érdeklődést vált ki azok elmondása sem, ki mit látott a komédiában. Hát mikor arra kerül a sor, hogy lánykérés alkalmával milyen fonákul, ügyetlenül szólt és viselkedett a lány, nemkülönben a legény is! Jóízű nevetés jutalmazza az elbeszélő előadást. Az ilyen ügyes, fortélyos embert tekintélyül ismerik el. E tréfás és komoly történeteket tátott szájjal figyelik a gyerekek. Szeretnek ott lenni a meleg együttességében. Egy-egy estének az emléke megmarad a lelükben. A nagy hallgatásban a kisebbek el is alusznak. Lefektetésük nem zavarja az elbeszélőt, édesanyjuk egykettőre elhelyezi őket a kuckóban, ez lévén a hálóhelyük. Nagycsaládú helyen ezelőtt négyen is aludtak régen a tágas kuckóban, kettő belül, kettő kívül. Ahol nincs gyerek, fázós öregnek is kedvelt alvóhelye a kuckó.

Nagy hidegben és ha nincs vendég, korán lefekszenek. Lefekvés előtt az ágyneműt, különösen a dunnát, általában a takarófélét melegítik a kemencénél.

A megfogyatkozott kemencéket milyen gyorsan szorítja ki az idő, nem tudhatjuk. Az az egy bizonyos, hogy ma sok házban megvan még, és ott éli életét: melegíti a házat és sül benne az ember legfőbb tápláléka: a kenyér.*

Kiss Lajos

СТОГОВИДНАЯ ПЕЧЬ В ХОДМЕЗЁВАШАРХЕЙ

В конце прошлого столетия для отопления жилища а также и для хлебопечения служила стоговидная печь. В семьдесятых годах прошлого столетия ее вытеснила плита, а сначала первого десятилетия двадцатого века — кафельная печь.

Место печи неизменно. Печь обычно стоит в задней части дома между стенами дома и сеней. Заслон всегда выходит в сени. Нижняя часть печи заложивается из самана, оставляя при этом широкое место для лежанки. Остальная ее часть состоит из утрамбованной черной земли.

Печи, построенные до 1880-го года не располагают каркасом.

Начиная с 90-ых годов все более распространяются черепковые печи, из полуизготовленной глины. С этого времени печи имеют грушевидную форму. Для проверки печи после ее выжигания в ней пекут лепешку. Печью пользуются в течение 10—20 лет. Хорошо сохраненными печами можно пользоваться в течение 25—30 лет, в некоторых же случаях — даже в течение 40—42 лет.

Печи изготавливаются двумя, тремя человеками.

В прошлом печи выбелялись известью. В нашем же столетии их красят желтым или зеленым цветами, иногда встречаются и сероватозеленый или желтокоричневый цвета. Начиная с 1914-го года их облицовывают мрамором.

Печь подлежит использованию круглый год. В ней печется хлеб, калач, пирог, а зимой жарят колбасу, жаркое, картофель и маисовую лепешку. Кроме этого в ней сушат сливы, греют воду, завяливают сырую солому, топливо, коноплю. Иногда она используется и для стерилизации платьев.

Зимой в комнате около печи протекает жизнь. Люди приносят сюда муку и нагревают ее на лежанке, там же стоят и квашня, корзиночки, коромысло, опарник, крынка. Вечером здесь сушат промокшую обувь и онучи.

Днем старики и старухи сидят на лежанке, смотрят в окно. После обеда у печи собираются детвора и взрослые чтобы подогреться после работы. После ужина вся семья усаживается вокруг печи, прядут, шьют, сдирают зерна с кочана кукурузы, беседуют с соседями.

DER BAUFERNOFEN UND DAS LEBEN UM DEN OFEN IN HÓDMEZŐVÁSÁRHELY

Vor der Jahrhundertwende wurden im Bauernhaus nur heuschoberförmige oder bienenkorbähnliche grosse Öfen gebaut. Der Ofen diente zum Heizen, in demselben wurde das Brot gebacken. Diesen Ofen hat in der Zeit um 1870 der Sparherd aus der Stube verdrängt, später, um 1900 herum, kam der Kachelofen in Mode.

Der Standort des Ofens in der Stube ist immer der gleiche, er steht in der rückwärtigen Ecke an der Wand zum Vorraum, er ist ein sog. Hinterlader, wird aus dem Vorhaus geheizt. Der untere Teil mit breiter Sitzbank; ist als Sockel aus ungebrannten Lehmziegeln gebaut, der übrige Teil ist aus gut gestampfter schwarzer Erde verfertigt.

Die alten Öfen hatten kein inneres Gerippe, solches wurde erst seit den 1880-er Jahren verwendet. Seit der Zeit um 1890 verbreitete sich der Ofenbau aus Dachziegelscherben, die man in die Lehmwand einbettete. Seit dieser Zeit hat der Ofen die charakteristische Birnenform.

* E helyen is megköszönöm Szabó Imre, Szabó Sándor és Mónus Ferenc barátaim szíveségét és fáradságát felvilágosító adataikért, utóbbinak még az általa felvett kemencék fényképeiért is.

Durchs Kuchenbacken wird der neugebaute Ofen auf seine Tüchtigkeit ausprobiert. Ein solcher Ofen verbraucht sich (brennt aus), durchschnittlich in 10–12 Jahren, aber ein gut gepflegter Ofen hält sich auch 20–30 Jahre, mancher sogar 40–42 Jahre.

Den Ofen bauen die Bauern selbst, zwei drei Männer zusammen verfertigten ihn. Früher wurde der Ofen nur mit Kalk geweißt, seit 1900 herum wechselte die Farbe auf gelb oder grün, auch grauweiss, gelblichbraun, seit 1914 kam die Mode der Marmorierung auf.

Im Ofen backt man das Brot das ganze Jahr hindurch, auch Kuchen und das Feiertagsgebäck. Im Winter werden Würste, der Braten, Kartoffel und der Maiskuchen im Ofen gebacken. Im Ofen wird das Obst gedörst, im Winter das Wasser erwärmt, das nasse Stroh, das feuchte Heizmaterial getrocknet, der Hanf geröstet. Auch Kleider werden im Ofen desinfiziert. (Hierzu ist zu bemerken, dass der Ofen nur einmal des Tages, früh morgens, tüchtig eingeheizt wird, den ganzen Tag über steht er ohne Feuerung, nur die dicken Wandungen geben die aufgespeicherte Wärme heraus.)

Im Winter spielt sich das ganze Leben des Hauses um den Ofen herum ab. Das Brotmehl wird auf der Ofenbank getrocknet, hierher kommt der Backtrog, die Backkörbe, das Querholz, der Sauerteiglöffel, der Topf. Abends trocknet hier das durchnässte, vom Schmutz befreite Schuhwerk, und die Schuhfetzen. Tagsüber sitzen die Alten des Hauses auf der Ofenbank, von hier spähen sie durchs Fenster hinaus, hierher laufen die draussen spielenden Kinder und die aussen beschäftigten Erwachsenen, sich zu erwärmen. Bei grosser Kälte wird der Ofen auch nachmittags geheizt. Um den Ofen versammelt sich nach dem Abendessen die Familie, hier wird gesponnen, genäht, der Mais gerebelt, hier werden die zum Flausch gekommenen Nachbarn empfangen.

Észak bylinái

Az orosz bylina-költészet ismertetésével eddigelé adós maradt nép-rajzunk. Irodalomtörténeti kézikönyveink nem adnak róla tudományos célra használható bővebb tájékoztatást. Az orosz irodalom egyébként elég gazdag magyar könyvészetében lapozgatva egyetlen olyan közleményt találunk, amelynek a maga korában — 1874-ben! — igazán műveltség-közvetítő értéke volt, s amely még ma is annyiban figyelemreméltó, hogy részletesen elbeszéli egyes bylinák tartalmát. Ez Hegedűs Sándornak a Fővárosi Lapokban két folytatásban (167—168. sz.) »A Wladimir mondakör« cím alatt megjelent cikke, mely nem egyéb, mint a francia Alfred Rambaud »La Russie épique. Les chansons du cycle de Vladimir« című a Revue des Deux Mondes-ban kiadott nagyobb tanulmányának kivonata.

Meglepő, hogy folyóiratunk, az Etnographia is távortartotta magát a bylinák kérdéseitől. Ez a hiány különösen szembeötlő, ha emlékezetünkbe idézzük, hogy régibb évfolyamaiban egymást érik a Kalevala meg a Kalevipoeg emlegetései, a nyugati lovageposzok magyar vonatkozásainak kutatása, sőt még a szomszédos szláv: ukrán, cseh, szerb népköltési kapcsolatokra vonatkozó utalások is. Miért csak éppen az orosz epika maradt figyelmen kívül? Oka természetesen nem véletlen feledékenység, hanem egy egész sor rész-ok és körülmény egymáshatása, melyek közül első és alapvető: 1. évszázados elszakíttóságunk a orosz földtől, mely még a néprajz felvirágzása korában is állandóan visszatartotta szakembereinket a legnagyobb szláv nép hagyományával való foglalkozástól. De vannak különleges okai is a bylina-költészet elhanyagolásának. Nézzük csak! Ilyenek: 2. Az orosz nyelvismeret hiánya. 3. Az orosz regényirodalom ismertetése és fordítása elvonta szav filológusaink figyelmét az orosz népköltészettől, annyival inkább, mert 4. a népköltészet nyelve néha nehezen leküzdhető igényeket támaszt más anyanyelvű kutatójával szemben. 5. A bylina-énekek kötetlenebb, szabad versformájuk miatt kevésbé vonzótták műfordítóinkat, mint pl. a szerb hősdalok, a Nibelung-ének, az Edda, a Kalevala. Így aztán, míg ezekből már régóta kitűnő fordításaink vannak, a bylinákból újabban is csak egyes szemelvények olvashatók (nélkülözünk egy magyaryelvű antológiát). 6. A bylinák tárgya: az orosz nép harca a betolakodott ellenséggel, egészen a második világháborúig érzelmileg távol maradt érdeklődésünkötől, 7. folkloristáink a naiv költészet iránti vonzalmukat kényelmesen kielégíthették más népek folklortermékeinek tanulmányozásával. S végül meg kell említenünk azt az orosz néprajz tanulmányozását régebben és ma is hátráltató, a szakembereket nem egyszer elriasztó körülményt, hogy 8. kivált a régibb legfontosabb szakkönyvek s még inkább folyóiratok teljességgel elérhetetlenek

számukra ; annak, aki az orosz vagy szovjet néprajzhoz hozzá akar szólni, sajnos eleve számot kell vetnie a kompromisszumos megoldás kényszerűségével.

Valóban, amíg könyvtáraink orosz nyelvű köteteiről összesített kimutatás nem készül, amíg a kiáltó hiányok pótlására a mainál jobb lehetőségek nem nyílnak meg (rendelésre és cserére), addig alig várható, hogy a magyar néprajz művelői az orosz nyelvű irodalomban kellő jártasságra teheszenek szert. Addig Jankó János és Asbóth Oszkár könyvei közt böngészgetve hamarosan lelohad a kutatásnak még oly vérmes reménye is!

Ez körülmények között kísérelve meg a feladatot a bylinák világában való tájékozásra, nem ok nélkül választottuk dolgozatunk címéül az »Észak bylinái« nevet. Ez a címe annak a szovjet kiadványnak, melynek nemrég, 1951-ben megjelent II. kötete tulajdonképeni kiindulása is mekedésünknek. Határkő ez, amely mellől jó kilátás nyílik az egész bylina-költészet problémáira. Tájékozódásunkat két szakaszra tagoljuk. E őször általánosságban szólunk a bylinák mibenlétéről, az énekek gyűjtéséről, elterjedéséről, eredetéről és főbb témáiról, azután meg akarván ismerni a bylina mai fennmaradását és továbbélését, speciális figyelmet szentelünk egyetlen jellemző elbeszélő ének régibb és újabb feljegyzéseinek s eközben egyre inkább az említett kötet anyagához támasztjuk ismereteinket. Ehhez csatlakozik az énekmondókról való tudnivalók összefoglalása, meg egy az egész folklórt érintő fontos kérdés megvilágítása az előadó személyiségéről.

1. *Mi a bylina?*

A bylina (былина) az orosz nép hősi epikájának neve. Elbeszélő ének, más mint a kalevalai epikus runo, a francia chanson de geste, műfajilag különböző a skandináv és angolszász balladáktól. Balladák és bylinák között szovjet folkloristák éles határt vonnak. A ballada újabb jelenség a nagyorosz parasztság népköltésében : személyes érdekű ének. A bylinának történeti levegője van ; legtöbbször néhány ismert hőshöz kapcsolódik. Azokat a XVI. századi vagy annál újabb elbeszélő énekeket, amelyek történeti személyekről pl. Rettegett Ivánról, Nagy Péterről szólnak, megkülönböztetésül történeti ének néven különítik el. Így bylinán középkori epikát értenek, amelyet később történeti ének vált fel, míg újabban a népajkon egyre inkább a novellisztikus és balladai téma jut túlsúlyra.¹

A Kalevalához viszonyítva — amellyel az összevetés a lelőhelyek közelsége miatt szinte magától adódik — az eltérés abban mutatkozik, hogy a kalevalai runo lehet epikus ének, lírai dal vagy verses ráolvasás is (valamennyi egy versmértékkel), de az orosz bylina nem lehet más, csak elbeszélő ének. Neve, a былина, az 1830-as évek óta használatos irodalmi eredetű megjelölése a műfajnak (a »lenni« ige был múlt idejű alakjából képezve), a nép eredetileg старина-nak, старинка-nak nevezte, mellyel szemben a szovjet korbéli mai tárgyú bylinákat новина névvel különböztetik meg. E szerint a bylina jelentése 'volt dolog, históriás ének', s sztarina afféle 'régiség', novina pedig 'új-ság' vagy 'újdon-ság' lenne erőltetett fordítása szerint. Ezek az elnevezések az olyanféle körülírásokból, mint песни про старое, про бывалое,

¹ А. М. Астахова: Былинное творчество северных крестьян. (Былины Севера I. 1938). 40. l.

azaz 'régi és elmúlt dolgokról szóló énekek' vonódtak el. A mi irodalmunk is ismert egy ilyen nevű epikus műfajt a XVI. században: a »lött dolgokról való em'lékezéseket.

E.ódását régen, a XVIII. századig, hangszerrel, guszlával kísérték, ma hangszer nélkül énekelve adják elő, vagy csak recitálják. Versmértéke a dallamtól függő tónikus versé, némi daktylusban kicsendülő vagy azzal kevert trocheusi, esetleg anapaestusi lejtéssel. A ritmus alapja négy főhangsúly, melyből kettő rendszerint a sor utolsó szótagjára és a sorvégtől számított harmadik szótagra esik, Pl. *Aj, u lászokogo knyázja u Vlagyimirá*. Ezt hívják teljes epikus versmértéknek. T.éfás tartalmú verseknél használatos a rövid sorokból álló szkomoroch-i versmérték, pl. ez: *Govoril Gyuk Sztyepánovics*. A bylinának, akárcsak a mesének ritmikái képlete szerfelett hajlékony, előadás közben alakul ki s az előadó egyéniségétől függően kapja nagyon különböző mértékig állandósult formáját.²

2. A bylinák gyűjtése, kiadása }

Ez énekműfaj létezéséről már a XVII. század tudott, amelyben néhány bylina nyomtatásban is megjelent. De csak a XVIII. század végén kezdődött rendszeres gyűjtésük Kirsza Danyilov kezdeményével, akinek 1804-ben megjelent szibériai énekgyűjteménye bylina-szövegeivel az olyan költőket mint Gyerzsavin és Krylov is meghihlette. Az első kiadás 26, a második 35 éneket tett közzé; ez utóbbitól (1818) számítják a Szovjetunióban az igazi orosz népköltés tudományos kiadványainak sorát.³ A gyűjtés ezután Kirejevskij-vél folytatódott a 30-as években, de az ő nagyarányú népdalgyűjteménye, késve jelenvén meg nyomtatásban, a század második felében csak azoknak a bylina-gyűjtőknek a sikerét növelte, akik az 1860–1870-es években e kutatásokat egyszerre rendkívüli módon fellendítették. Ez a két híres gyűjtő-kutató, a bylinák Lönnrotjai: P. N. Rybnyikov és A. F. Hilferding.

Mit köszönhet a tudomány az egyiknek és mit a másiknak? Rybnyikové az úttörés érdeme. Moszkvában egyetemi hallgató volt; onnan Petrozavodszkba, Karjalába száműzték. Száműzetésében fordult a nép felé, s vált a bylinák tulajdonképeni felfedezőjévé. 1861-ben megjelent Песни (Énekek) című gyűjteménye óriási feltűnést keltett több mint 200 énekszövegeivel s egyúttal nem csekély kétséget is feljegyzései hitelessége iránt. Hiába, az a kor volt ez, amely már tele volt kétségekkel: a Kalevalára is ekkor kezdték rásütögetni a hamisítvány vádját. Pedig Rybnyikov kincset talált. Kirejevskij még megengedte magának, hogy a kor szokása szerint több változatot összeolvasson eggyé és szövegeit így megjobbítva, kifoltozva bocsássa a közönség elé, de Rybnyikov már nem így tett.⁴ Ő az énekek előadása közben jegyezte fel változatait s melléjük odairta az énekmondó nevét. Tanulmányt akart

² A bylinák ritmusával behatóan A. L. Maszlov foglalkozott (1911). Idézve a fenti kötet zenei cikkében: 546. l. A verstani kérdés új feldolgozása: М. П. Штокмар: Исследования в области русского народного стихосложения. Москва, 1952.

³ Н. К. Гудзий: История древней русской литературы. А 3. kiadás (1945) bevezetéséből.

⁴ Большая Энциклопедия (1903). »Bylina« címszó alatt.

írni az anyagról, látjuk, hogy gondolatai egészen a kor eszmekörében mozogtak, de száműzetésében nem voltak tudományos könyvei, így csak gyűjtő-megjegyzései közzétételére szorítkozott. Jött utána más, aki elérte céljait.⁵

Ez volt Alekszandr Hilferding, a pétervári egyetem szlavista nyelvész-tanára, kitűnően képzett filológus, szerencsés kezű learatója 1871-ben a bylina-költészet legnagyobb, legszebb termésének. Sajnos nagyon rövid ideig munkálkodott a folklór körében. Egy nyáron összegyűjtött több mint 300 változatát még ki sem adhatta (ez 1873-ban történt meg), a következő nyáron megkezdett újabb gyűjtőútjának az elején váratlanul fiatalon elhunyt. *Онежские былины* (Onyegai bylinák) című háromkötetes művét azonban így is központi hely illeti meg az orosz bylinák gyűjteményei között, amit bizonyít az, hogy nem régen adták ki negyedik kritikailag javított kiadását.⁶ E kiadvány érdemét három szó fejezheti ki: az anyag, a módszer és a felfogás. Az anyag, amely Rybnyikovéval együtt mintegy zömét teszi ki, ha nem is számra, de súlyra nézve az összes, azóta is folyó gyűjtésnek, a módszer, melyet nyomban mintaszerűnek fogadtak el s még ma is követnek, s a felfogás a gyűjtés nyomán azonnal megírt tanulmányában, melyet a bylinákkal foglalkozó egyetlen kutató sem mellőzhet. Kétségtelen, hogy vele vonult be a bylina, mint orosz hősének, az európai folklór-irodalomba, s az sem kétséges, hogy ennek magyar visszhangja, a Fővárosi Lapok 1874. évfolyamában, a nyugatot bejárt hírnévnek vetíti vissza szerényebb magyar hanghullámaint.

A továbbiakban már csak a népköltési gyűjtés eredményeit jegyezzük fel. Az Onyega-vidék bylináinak ily tömeges megismerése maga után vonta a gyűjtés megélénkülését a környező tájakon. Így jelentek meg, mint fontos kiegészítések a bylinák legutóbbi virágzásának ismeretéhez, századunk első éveiben a fehértengeri (Markov), arhangelszki (Gigorjev) és peccsoraí gyűjtések (Oncsukov). Ez volt eddig a bylinák számbavételének első, hosszan elnyúló korszaka. A termés második betakarítását rövid néhány év alatt tervszerűen és szervezetten szovjet kutatók valósították meg. Ezek 1926-tól kezdve egy időben két expedíciót is szerveztek, Moszkvából és Leningrádból, a bylinák északi lelőhelyeire. A moszkvait a Szokolov-testvérek, Borisz és Jurij, a leningrádit A. M. Asztahova, most egyetemi tanár, irányították és helyi tudományos intézetek hajtották végre. Tőlük a munkát az 1930-as évek elején a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának folklór-osztálya vette át és folytatta. Céljuk kettős volt: egyrészt a még elegendőképpen fel nem gyűjtött területek átvizsgálása, másrészt a bylinák életében követhető fejlődés és változás nyomonkövetése »Rybnyikov és Hilferding nyomában«.

A pompás eredményekkel járt gyűjtést kiadványok sora követte. Ezek közül ki kell emelni kettőt: a Szokolov-féle expedíció eredményeit közlétező *Онежские былины* címűt (1948), mely címevel is jelzi kapcsolatát Hilferding gyűjtő-területével. Ezt Jurij Szokolov feldolgozásában V. Csicserov rendezte sajtó alá. És az Asztahovától kiadott *Былины Севера* (Észak bilinái, rövidítése a továbbiakban B. Sz.) két kötetét: az első 1938-ban jelent meg nagy bevezető tanulmány kíséretében; ebben a Mezeny és Peccsora-vidéki anyag van kiadva; a második 1951-ben; ez az onyegai, pinyegai és tengermelléki

⁵ A népköltési gyűjtések népszerű ismertetését I. В. Базанов: Народная словесность Карелии. Петрозаводск 1947.

⁶ A. M. Asztahova gondozásában, I. köt. 1949, II. köt. 1950, III. köt. 1951.

tallózást öleli fel, fő hangsúllyal az Onyega-tó vidékére, ahonnan a vastag kötetnek kb. háromnegyed része való.⁷

Ezekben mármost összehasonlító anyag áll rendelkezésre a múltból a jelenbe teendő vizsgálatok részére. Adva van a gyűjtésnek két időpontja: 1870 és 1930 körül. Más nemzedékek ajkán, de ugyanazon a vidéken, 60 évvel később hogyan változott az orosz epika: rendkívül bő anyagon, azonos tárgyú bylinák változatainak tucatjain, ha nem százain, vizsgálható kérdés. Az összehasonlítás annyival érdekfeszítőbb, mert a második dátum már az Októberi Forradalmon innen van és az északra elszármazott orosz parasztságot új helyzetben találta.

3. A bylinák elterjedése, eredő helye és kora.

A gyűjtés ismertetéséből látjuk, hogy a bylinák fő lelőhelyeit Szibériában, majd főként a Szovjetunió európai részének északi szélein fedezték fel. További lelőhelyül említhető a déli kozákság területe a Volgánál, ahol a bylináknak karban való előadása divatozott. Egyebütt csak a nyomaira bukkantak, kivéve Ukrajnát, ahonnan semmi adat és Belorussziát, ahonnan csaknem semmi adat nem került elő.⁸

A különös és meggondolkoztató éppen az, hogy Ukrajnában ismeretlen, holott tárgyak szerint ez énekek nagyobb részét ukrán vonatkozásúak. Ukrán vonatkozás és ettől távoli, északi feljegyzés: ebben áll a probléma! A folkloristáknak elfogadott nézete szerint az énekeknek ez a távoli fennmaradása az ukrán parasztságnak a novgorodiak által intézett északi telepítésével kapcsolatos. Kitelepülés magyarázná a bylinák felbukkanását olyan távoli pontokon, mint a szabad kozákok földjén és Szibéria különféle részein is. Ezek a messzi tájakon a kapitalizmus térhódítása később következett be, ami az énekköltészet további virágzását elősegítette. A lelőhelyeknek ez az elkülönült messzisége nem előnytelen a tudományra nézve, amely, minthogy a bylinákat kitelemelő központi műveltségi tűzkohókat nem ismerjük, visszfényükből, a közelmúlt feljegyzéseiből következtethet vissza az eredő helyre és annak műveltségi hatáskörére.

Honnan származtak a bylinák? Erre a kérdésre Hilferding felelt azzal, hogy kiélezte az ellentétet az északi énekmondók környezete és az énekekből megismerhető világ között.⁹ Az onyegai parasztok zord éghajlat alatt, erdei, sziklás környezetben élnek, ezzel szemben a bylinákból a szabad pusztá napsütötte tája, tágassága, merészsége, harci kedve árad. Tölgyet az Onyegánál nem ismernek, mégis hányszor elő nem fordul az énekekben, akár a kievi fejedelem tölgyfa bútorairól legyen szó, akár arról az élőfáról, melyet Szuhman a földből gyökerestől kitépve fegyverül forgat a túlerőben levő ellenséggel szemben. Ilyen, az északi ember számára idegen fogalmak mutatják, hogy a bylinák eredő helye délen, Kiev környékén van, Ukrajnában, oly vidéken, ahová az énekekben előforduló helynevek utalnak. Legnagyobb részük

⁷ Az utóbbi kötet együttvéve 847 lapot tesz ki. Beosztása: Asztahova előszava. Onyegai bylinák 100–188. sz., Pinyegai bylinák 189–224. sz., Tengermellékiek 225–232. sz. Ezután Asztahova cikke: Néhány megfigyelés a bylinák előadásáról. Dallamközlések. Terjedelmes jegyzetanyag a bylinák betűrendben tárgyalt témáihoz (697–805. l.). Könyvészet. Bylinatémák, énekesek, feljegyzési helyek mutatói. Szótár.

⁸ Большая Советская Энциклопедия (2. kiad. 1951). »Bylina« címszó alatt.

⁹ Онежские былины записанные А. Ф. Гильфердингом. 4. kiad. I. köt. 54. l.

Kiev, mint központ köré csoportosítható, kisebb részük Novgorodhoz kapcsolódik, csak az újabb bylinák, amiket történeti énekeknek neveznek, vannak vonatkozásban Moszkvával és az orosz történelemnek hozzánk közelebbi eseményeivel.

Az eredő hely meghatározásával adva van ezeknek az énekeknek a kora is. A kievi ciklust (amint nevezik) a XI—XIII. századba teszik, a novgorodi egy-két elbeszélő témát pedig a XIV—XV. századba.¹⁰ Ez a kor az orosz népnek a tatárokkal szemben való folytonos védekezésének, háborúskodásának ideje. Innen ennek a költészetnek nagyrészt hősi, honvédő jellege, az életből merített reális, hősi téma azonban sokszor fantasztikus, regényes meg legendai szálakkal van át- meg átszőve.

4. A bylinák eredete

Ha a bylinák születési helyét és korát ezek szerint elég nagy valószínűséggel kijelölhetjük is, eredetük kérdését ily könnyen nem intézhetjük el. Az a kérdés, hogy az énekek kinek az ajkán születtek és eredetileg mit fejeztek ki, mindenkor tudománypolitikai ellentétek ütközési pontja volt a bylinakutatásokban, ezek pedig a múlt század 60-as éveitől kezdve a folklór többi ágával együtt végigjárták a mitológiai, a kölcsönzési, a antropológiai és a történeti iskolát.¹¹ Különösen tartós hatása volt a század végétől kezdve egészen az 1920-as évekig a polgári tanok közül a történeti iránynak. Fő képviselője, Vszevolod Miller, abból kiindulva, hogy a folklór, így a bylina is, történeti tényeket, helyzeteket, eseményeket mond el és ad vissza, megkísérelte az énekmondók szerzeményeit mint úri eredetű énekeket feltüntetni, amelyeket a fejedelmek és hűbérurak szereztek magukról. E szerint az orosz nép hősiességét kifejező egész bylina-költészet a feudalizmusnak köszönhetné létét. Szerzői hivatásos énekesek (скоморохи) voltak s a parasztságnak csak annyi köze van az egészhez, hogy a XVI—XVII. századtól kezdve átvette az epikus hagyomány művelését, helyesebben nem is művelte, csak fenntartotta, s amennyiben változtatott rajta, az a rontással volt egyenlő. Ezzel egyező tanokat kirdetett V. A. Keltujala irodalomtörténész «arisztokratikus elmélete» (1911), amelynek a német Naumann-féle néprajzi elmélettel egy irányba mutató célzata különös élességgel domborodott ki Naumann tanításainak letűnte után.¹²

A történeti iskola állásfoglalására s az ezt tetszetős köntösben felújító vulgár szociologizmusra a Pravda 1936 november 14. számában a párt mérte a döntő csapást s ezzel új lapot kezdett a szovjet folklór történetében. Az alkalmat a felszólalásra D. Bjednij Богатыри (Daliák) című színdarabja adta, amely az orosz eposz hőseit lealacsonyította és a polgári tudománynak megfelelően azt állította, hogy a bylinákat nem a nép szerezte, hanem az uralkodó

¹⁰ A bylinák korát viszonylag határozottan keltezi Н. Колпакова: Книга о русском фольклоре. Ленинград 1948. 66: 1. — A Szovjet Enciklopédia általánosságban a XI—XVI. századba teszi.

¹¹ Ю. М. Соколов: Русский фольклор (1941) történeti fejezete.

¹² E régi tanok ismertetését I. В. Саводник: Краткий курс истории русской словесности. Коломея é. n. (1912 után). — В. А. Келтуяла: Курс истории русской литературы. 1911. I. rész, II. könyv (bevezetés). — Történeti tájékoztatás: Szokolov: i. m. — Naumann szovjet kritikája: Советский Фольклор IV—V, 1936, 249. 1.

osztályok költötték.¹³ Ez az állítás azonban — mint Asztahova nemrég is kifejtette — összeegyeztethetetlen az énekek tartalmának népiségével.¹⁴ Valóban, a bylinák tanulmányozásából alább is látni fogjuk: az énekesek általában nem azonosítják magukat a fejedelemmel, még kevésbé az udvarában lézengő urakkal, a bojárokkal. Az ő hősiük mindig az, aki a szegények, özvegyek és árvák mellett áll ki. Így a korszerű felfogás új útra tért a bylinák eredetének kérdésében és az egyik első bylina-kutatóval, Bjelinszkij-vel meg a forradalmi demokratákkal fog kezdet, akik a folklórban a népi világnézetet: a nép szociális tiltakozását a fennálló rend ellen vizsgálták.¹⁵ Ez a felfogás a kollektív eredetet hangoztatja, de természetesen nem oly értelemben, mint hogyha a népköltésnek nem lenne szerzője.¹⁶ Gorkij marxista alapvetését fogadva el, folklóron a dolgozó nép alkotását érti,¹⁷ benne a népi világnézet emlékét és forrását becsüli.¹⁸

Mindebből, amit idéztem, a magunk számára a tanulságot úgy realizálhatjuk, hogy egyelőre még nem mindenben láthatunk tökéletesen tisztán. Tisztázásra várnak többek közt a régi és mai énekmondóknak (скоморохи és сказители) szerepe és egymáshoz való viszonya. Azonban úgy látom, Asztahova annyiban mégis állást foglal Miller elavult véleményével szemben, hogy a XVII—XVIII. századot nem a bylinák hanyatlása idejének, hanem éppen nagy felvirágzása korának fogja fel.¹⁹

5. A bylinák témái

A bylinák témái nagy, majdnem áttekinthetetlen terület. Hilferding kiadványában 92 énektéma van nyilvántartva, Asztahova II. kötetében, részben ugyanarról a vidékről, 45. Minthogy figyelmünket inkább a problémák, mint maguk az elbeszélések igénylik, részletes ismertetésüket megkerülve és egyetlen témára szorítva, itt csak nagy vonásokban fogunk róluk szólni. Mégpedig főként a hősdalok csoportjáról.

A régibb bylináknak Kiev a színhelye, amelyben Vlagyimir a fejedelem. Főhősük a kozák Ilja Muromec s mellette még féltucat különböző korú és jellemű vitéz sorakozik fel. Az énekek jelentős részében a következő tipikus helyzet áll elő. Az ellenség jötték a bojárok nem tudnak Vlagyimiron segíteni. Ekkor akad egy vitéz — és ez nem mindig ugyanaz a személy —, aki magára vállalja és el is végzi nagy sikerrel a haza megmentésének feladatát. Egyetlen kiválasztott kievi hős szemben a sok tízezernyi tatár sereggel: ime ez az egyik szokványos bylinai expozíció, amelyből csak rettenthetetlen bátorság és min-

¹³ Большая советская энциклопедия i. h.

¹⁴ A. M. Asztahova: Sztálin elvtárs nyelvtudományi műveinek jelentősége a népköltészettről szóló tudomány fejlődése szempontjából. Izv. AN. SzSzsR. 1951. 6. sz. nyomán magyarul: Irodalomtudományi Értesítő 1952, 1. sz. 21—22. l.

¹⁵ Szokolov: i. m. 96—98. l.

¹⁶ В. И. Чичеров: Традиция и авторское начало в фольклоре. Советская Этнография 1946. 2. sz. Ism. Ethn. 1948, 237. l.

¹⁷ Е. В. Гиппиус—В. И. Чичеров: Советская фольклористика за 30 лет. Советская Этнография 1947. 4. sz. Ism. Ethn. 1948, 185. l. — Vö. Большая Советская Энциклопедия i. h.

¹⁸ Potapov és Tolsztov hozzászólása a folklorisztika kérdéseiről folytatott vitához: Советская Этнография 1948. 3. sz. 152. és 160. s. köv. l.

¹⁹ Asztahova: elsőnek i. m. 103. l.

denre elszánt dühös harci indulat talál kiutat és menekedést magának és nemzetének.

Ilja Muromecről egész ciklus szól. Hilferding kiadványában 15 különböző ének, Asztahova II. kötetében csak 6 ének van kapcsolatban személyével. Ha átlagban 8 vagy 10 témát tartunk személyéhez tartozónak, ezekből is szinte életrajz kerekedik ki, annyival inkább, mivel az egyik a hősi pályára lépését — csodálatos gyógyulását követőleg — beszéli el, egy másiktól meg természetes fiával vívott párbajáról s ennek révén személyi viszonylatairól értesülünk. A többi téma egy-egy hőstettét meg különféle kalandjait adja elő. A bylinákban elfoglalt központi szerepe s jelleme sokban a Kalevala Väinämöinenjére emlékeztet. Nem akar magának semmit, nem dicsekvő természetű. Hivatástudat, nyugodt férfiasság, hazaszeretet, nagylelkűség, egyszerűség jellemzi. De indulatában fékezhetetlen: összefog a néppel a fejedelem ellen, részeg fővel a templom gombjaira lődöz. nyilával, fiát is megöli, mikor ellenkezik vele.

Ilja Muromec után Dobrynya a legtöbbet szereplő személy. Hilferding kiadványában 8-szor, Asztahováéban 5-ször szerepel főhősként különböző énekekben. Népszerűsége némely énekekben rendkívüli, amit az bizonyít, hogy kötetünkben 13 változata is van az egyikből (»Dobrynya és Aljósza«) kiadva, ugyanakkor mikor Ilja Muromec mind az énekek, mind változatai számát tekintve visszaszorulóban van. Legnagyobb győzelmét a hegyi sárkány felett aratja, akinek a barlangjából — legendás, mesebeli tárgy — kihozza a fejedelemasszony unokahúgát. Előkelő, udvarias vitéz, Ilja Muromecnek távollétében helyettesítője, közvetítő közte és a fejedelem között. Utána Aljósza, akinek mellékneve Popovics: 'papfiú', következik a hősök sorában. Ellenszenves, gőgös alak, lovagi párbaját a félelmetes Tugarinnal egyéni becsvágyból, nem a haza védelmében vívja.

Kiválasztva azokat a darabokat, amelyeknek különleges mondanivalójuk van, a kievi körből még Szuhman és Vaszilij Ignatyjevics énekeit említsük. Szuhmanét Gorkij igen sokra tartotta. Meséje a Kalin cár bylinájához szerkezetben és részletekben is hasonló. Nagy hőstettet visz végbe, de amikor sebesülten hazatér Kievbe, Vlagyimir fejedelem nem hisz neki, sőt börtönbe veti, mégis kiküldi a Dnyeperhez Dobrynyát, hogy tetteiről hiteles értesülést szerezzen. Mikor a vizsgálat természetesen annak javára dől el, Vlagyimir jóvá tenné hibáját, de Szuhmán elkeseredése határtalan. Nekem ne kedveskedjen — mondja. S eltávozva Kievből kitepi sebéből a kötést: Hadd folyjon forró vérem, hiába ontott forró vérem! Magatartásának pátozában az elnyomottak tiltakozása fejeződik ki.

Vaszilij Ignatyjevics a kievi szegénység képviselője. Mikor a várost Batu kán (a versben Батыра) fenyegeti s a daliák közül éppen senki sincs a helyén, a koresma népe őt ajánlja Vlagyimirnak. Ekkor olyan cselekedeteket hajt végre, amelyek még a bylinák világában is szinte példa nélkül valók. Megöli az ellenfél fiát és vejét. Szemébe mondja Batu kánnak, hogy ő követte el. S beférkőzve bizalmába, átveszi a parancsnokságot hadserege felett, hogy azzal Kiev ellen vonuljon. E helyett a harcmezőn mind egy szálíg levágja s újra meg újra jelentkezve újabb seregekért, ezekkel is ugyanúgy bánik el. Végre a tatár vezér megsokalja emberei vesztét és el akar vonulni, de ekkor meg ő vele végez. Erőre és csalafintaságra alapított fölényes győzelmét Vlagyimir tizenkét napig tartó lakomával ünnepli meg. Így válik a költemény az egyszerű ember hősiességének apoteózisává.

A 40.000 főnyi ellenség sztereotip száma, a fejedelmi lakoma leírása, a lakomán a hősök dicsekvése, de a főhős hallgatagsága, háromszori iváspróba s több efféle jelenetek, ruhacsere párbaj előtt, írás a kövön, amelyen meg van írva, mit kell csinálni, táltosló szerepeltetése, énekmondók és zarándokok a háttérben: ezek azok a tipikus visszatérő motívumok, amelyek az udvari és vitézi élet festését a kievi ciklusban leginkább meghatározzák. A művelődés-történeti kép nagyjából azonos. A vitézek lovon ülnek, fegyverük a nyíl, a kard, a kopja, az ostor és a buzogány. Az ellenség egyrészt általában a tatár, bármily néven nevezzék is az orosz sztyeppe kétszáz éves hódolatát, másrészt rablók és félig ember- félig állatszerű lények.

Nem ez a hűbéri, udvari és pusztai léghő, hanem fejlett városi élet, kereskedelem, tőkés vállalkozás és utazási kedv fogad bennünket a novgorodi bylinák két darabjában: Szadko-ban és Vaszilij Buszlajevics-ben. Vaszilij a korhelyek bandájának vezére, aki a városi polgárságot folytonos rettegésben tartja. A polgárok kérésére anyja börtönbe veti, de kiszökik és a verekedések előlről kezdődnek. Később Jeruzsálembe zarándokol és mivel onnan hazatérőben megsérti a köteles szokásokat, az úton pusztul el. Még érdekesebb Szadko, ez a bylina-novella, amelyben az énekes saját mesterségének, énekmondó művészetének hatalmát és erejét dicsőíti izgalmas mese keretében pénzsóvár és ámuló városi hallgatóság előtt. Elmondja, hogy Szadko, egy szegény novgorodi guszla-énekes, az Ilmen-tó partján hogyan ismerkedik meg a vízi királlyal s kap tőle énekének jutalmául aranyhalakat, amelyeken meggazdagodik. Már olyan gazdag, hogy hajórajt építtet és tengerre száll, de hajói elsüllyednek s ő a vízi király udvarába kerül. Itt is jól megy dolga, az egész tengert mozgásba hozza énekével. Végül Miklós segíti haza, akinek tiszteletére szülővárosában nagy templomépítkezésbe fog.

Még megjegyezzük, hogy abban a formában, amint itt szemelvényesen ismertettük, Szadko és Vaszilij Ignatyjevics énekét Hilferding (70. és 66. sz.), Vaszilij Buszlajev énekét Kirsza Danyilov, Szuhanét pedig Rybnyikov jegyezte fel. Általános jellemzésünk a bylina-témáknak csak megközelítőleg a felét, a hősi tárgyúakat érintette. Hogy a kép kikerekedjék, feltétlenül szólni kellett volna Szvjatogor, Volga és Mikula alakjairól, akikhez a régibb folklór előszeretettel fűzött mitológikus magyarázatot, s akkor még hátra volna a bylinák témáinak regényesebb fele, a családi témájúaké. Ezekben leánykérés, szerelmi bosszú és egy sereg olyan novellisztikus motívum van fel dolgozva, amelyeknek a nemzetközi folklórban nyomozható széleskörű elterjedése van.²⁰ Ezekben tárul fel — hogy röviden így fejezzük ki — a bylinákban fellépő nők világa. Ismertetésük kizsorul beszámolóm keretei közül.

Azt azonban már nem mellőzhetem, hogy végezetül még egy állítólag magyar vonatkozású énekre, a Gyuk Sztyepanovics-ról szóló bylinára fel ne hívjam a figyelmet. A történeti iskolához tartozó A. I. Ljascsenko erről terjedelmes, 100-lapnyi tanulmányban azt próbálta bizonyítani, hogy hőse árpádházi magyar király, IV. István, aki 1151-ben királyfi korában (innen a

²⁰ Erre példa: Az egyik bylinában (Hegedüs Sándor tartalmi kivonata szerint) Apraxia, a litván fejedelem leánya, Csurilo láttán elvágja az ujját az asztalnál. Erről a motívumról nemrég érdekes cikket közölt s benne a keleti előfordulásokat összeállította »Ollan sziep, hogy miég az ujját is megvággyo írte az ember lányo!« címmel Scheiber Sándor MNy. 1951, 293—295. l.

Дюк = dux, ducatus név), még mint egészen fiatal ember Kievben járt volna. A hazai viszonyokat magasztaló ottani dicsekvése Magyarország akkori fényét tükröztetné vissza. Az aprólékos történeti adatokkal megtűzdelt dolgozatban számos érdekesítő egykori értesülésről olvasunk a Szerémség mesés termékenységről, a magyar borok híreről, a jó lovakról, a gombos ruhákról stb.²¹ Hangzott el más vélemény is. A. Brückner, a neves szlavista irodalomtörténész, már a dolgozat megjelenése évében, 1926-ban, az Ungarische Jahrbücher folyóiratban állást foglalt ez elmélettel szemben. Szerinte a téma mesei képzelet szülötte (reines Märchenspiel), Vlagyimir asztalánál jocularator szerezte, aki a versengés motívumát alapul véve a kérkedő személyt India és Halics földrajzi nevekkel kapcsolta egybe s azután az így kapott epikus magot balladai motívumokkal toldozgatta ki.²²

Abban kétségkívül igaza van Brücknernek, hogy India nem lehet azonos Csánki térképének egy szerémségi helynevével. A bylinákban India másutt is előfordul, pl. Volgáról mondja az egyik, hogy az indiai királyságba utazott. Az sem látszik bizonyítottnak, hogy IV. István csakugyan járt Kievben, ámbár bátyja II. Géza 1147-ben orosz nőt vett feleségül. Másfelől tetszetős Millernek már Ljascsenkot megelőző azon érvelése, hogy az István név abban az időben határozottan a Balkánra vagy Magyarországra utal.²³ Mi csodálatos lett volna abban, ha Kievben az énekmondók tudtak volna Magyarországról és a jó borok kedvelői a fejedelmi család rokonairól szólva magyarul mondva egy kissé elvetették volna a sulykot! Ennélfogva végleges vélemény nyilvánításától még tartózkodnunk kell addig, míg valaki alaposan elő nem veszi és töviről-hegyire meg nem vizsgálja a teljes énekanyag alapján ezt az elvégre módszertani szempontból sem érdektelen kérdést.

6. A bylina élete: Ilja Muromec és Kalin cár

Eddig a bylinákról általánosságban beszéltünk, most annak a kérdésnek megvilágítása kedvéért, hogy a bylina hogyan él, hogyan változik, egy konkrét példával kívánunk behatóan foglalkozni. A Kalin cárról szóló ének az egyik legjelentősebb darabja a kievi ciklusnak. Bonyodalmas meseszövése megfigyelések végzésére alkalmas. Témája tipikus, hőse Ilja Muromec. Mindezen felül elemzésre való választását javallja, hogy a vizsgálat oly pompás veretű, bőven áradó epikus ének megismertetéséből indulhat ki, mint Hilferding 75. sz. változata. Hogy az újabb feljegyzések ez éneket ugyanezen a tájon meglehetősen elváltoztatott formában adják vissza, az talán nem mindenben tipikus a bylinák újabb fennmaradása szempontjából, vannak ugyanis témák, amelyek nemcsak híven maradtak fenn korunkra, hanem még tovább is fejlődtek. A régi és hősi témának itt az az előnye, hogy a továbbélés műfaji, szerkezeti, stílusi és felfogásbeli módosulásait, úgy gondoljuk, a többen élésebben domborítja ki.

²¹ А. И. Ляшенко: Былина о Дюке Степановиче. Известия отделения русск яз. и слов. АН. СССР. 1925 г. XXX. Ленинград 1926. 45—142. l.

²² A. Brückner: Ein Arpaden-Held russischer Balladen? Ungarische Jahrbücher VI, 1926.

²³ Всеволод Миллер: Очерки русской народной словесности I (1897) с. művében Ljascsenko szerint (amit a B. Sz. I. 582. l. is megerősít) erről így ír: «герой русской былины Дюк Степанович имеет прообразом своим 'дука Стефана', византийца, венгра или серба XII. века.»

Vlagyimir kievi fejedelem — így kezdődik az elbeszélés — megharagszik Ilja Muromecre és hideg pincébe záratja. A fejedelem egyetlen leánya titokban ellátja meleg ruhákkal, élelemmel, úgy hogy nem lesz semmi baja. Ekkor érkezik Kalin cár s nagy sereggel felvonul a város ellen. Követe útján ráparancsol Vlagyimirra, hogy tisztítsa meg az utcákat embereitől s részegítő italokkal szolgálja ki seregét. A fejedelem a cár levelére levéllel válaszol s abban három évi három havi és három napi haladékat kér, amit meg is kap. A határidő letelével a cár megint megjelenik a vár alatt. A fejedelem tehetetlen és panaszosan emlegeti Ilja Muromecet. Leánya bevallja, hogy életben van a pincében. Lemennek érte, felhozzák, jól tartják s Vlagyimir ünnepélyesen felkéri, hogy legyen neki és a hazának segítségére. — Eddig a mese első szakasza, amelynek mozzanatai : a leány és a pince, Kalin cár követe, s a haladék.

A következőkben le van írva, hogy készül neki Ilja a nagy vállalkozásnak. Felkeresi a városban kedves szolgáját, jó lovát. Megnyergeli, felveszi hősi fegyverzetét. Indul a »tiszta mezőre« megtekinteni a tatár csapatokat. Három hegyre felmászik, sátrakat lát, ezek egyikében tizenkét orosz daliát talál, köztük keresztapját, Szamszon Szamoljovicsot. Ebéd után harcra buzdítja őket, de Szamszon megtagadja a fejedelemnek nyújtandó segítséget. Ott vannak a bojárjai, Vlagyimir forduljon azokhoz. Látszik, hogy Kiev ura az orosz daliákat is maga ellen hangolta, akik kivonulva a városból távortartották magukat tőle. Iljának nem marad más választása, mint egymagában rontani rá az ellenségre. Vágja, tiporja, ahol éri. Megszólal a lóva, figyelmezteti, hogy majd három verembe esnek bele, kettőből ki tudja húzni, a harmadikból már nem. Ez be is következik. A ló megszökik, Ilját megfogják, egyesek le akarnák vágni a fejét, végül mégis Kalin cárhoz viszik, hogy az rendelkezzzék vele. — Ennek a szakasznak a fő motívumai : Ilja lóva, Szamszon és a három verem.

Kalin megoldatja kötelékeit, asztalához ülteti, kincseit kínálja és kérleli, hogy pártoljon át Vlagyimirtól hozzá. De Ilja azon nyomban visszautasítja az ajánlatot. Az ellenség szájából vett szavakkal válaszol :

Nem ülök le veled egyetlen asztalodhoz,
 Nem fogok enni cukros ételeidből,
 Nem fogok inni mézes italaidból,
 Nem fogom hordani drága ruháidat,
 Nem fogom tartani számtalan arany kincsedet,
 Sem pedig szolgálni neked, kutya Kalin cárnak.
 Hanem fogok szolgálni hitemnek és hazámnak,
 Meg fogom védeni székes Kiev várát,
 Meg fogom védeni Vlagyimir fejedelmet
 Apraxia királylánnyal együtt. (482—492. sor)

Azzal felkel és otthagyja a meglepett Kalin cárt. Amint megy a »tiszta mező« felé, körülveszik a pogányok s nem lévén nála fegyver, megragad egy tatárt a lábánál, azzal veri szét szorongatóit, akik futásnak erednek. Így kerül ki a »tiszta mezőre«, itt füttyent lovának, az ott terem és ő felpattan rá. — Fogságbaesésének motívumai : magatartása Kalin előtt és a »tatárt tatárral«. Gondolatai azonban máris a győzelem kivívása felé fordulnak. Felmászik egy hegyre, előveszi íját, nyilat ló ki jeladasképpen abba a sátorba, amelyben keresztapja van. A nyíl karcolást ejt Szamszon mellén. Az rögtön megérti,

miről van szó. Tizenketted magával Iljához nyargal. Leverik a tatárt. Odaérnek Kalin cárhoz. Egyesek azt mondják : üssük le a fejét, de Ilja nem engedi : vigyük inkább Kievebe. Vlagyimir úgy tesz Kalinnal, mint ahogyan ő Ilja Muromecsel : leülteti, jóllakatja. Lakoma után megszólal Kalin : Ne üttesd le a fejemet, kössünk írásbeli megállapodást, adót fogok neked fizetni! — A befejező szakaszban tehát a jeladás nyíllal és következményei, valamint Kalin cár sorsa vannak elmondva.

Ez eddig Hilferding 75. sz. változatának a tartalma, egy olyan bylina-elbeszélése, amelynek az előadás fordulatossága és a hős jellemét fokozatosan kitüntető lélektani épsége tekintetében keresni kell a párját a bylina-költészet legszebb darabjai között. A jellemrajzban semmi elnagyoltság nincsen. Jól látjuk a főhős viszonyát a fejedelemhez, az orosz daliák elkülönült csoportjához, meg a számítóan nagylelkű ellenség felé. Nem tudjuk, csak sejtjük, hogy e daliák elkülönülésének hasonló oka lehetett, mint amelyért a főhóst, Ilját, a fejedelem börtönrel akarta elveszíteni. Mint az előadás epikai teljességét előmozdító részleteket, emeljük ki az olyan leírásokat, mint a fejedelem leányának gondoskodása Iljáról a börtönben ; Kalin utasítása követe részére, hogyan lépjen fel Kieveben ; Vlagyimir rendkívül gyengéd magaviselete Ilja iránt a börtönből való kihozatala után ; a ló nyergelése, a fegyverzet ; párbeszéd Szamszonnal; az ellenség tipratása ; Ilja szóváltása lovával ; szavai a nyíl ellövésakor ; a rövid, de magvas befejezés csattanója.

Gyűjteményt állíthatni össze a visszatérő epikus jelzőkből, epithetonokból, amelyeknek gyakran művelődéstörténeti az értéke. A »kutya« Kalin cárt láttuk. Kiev és Vlagyimir »dicső« jelzöt kap, Vlagyimir más énekekben »szíves«. Ilja Muromec »öreg kozák«, az orosz daliák »szent oroszok«. Különösebb a »tisza mező« (чисто поле) megjelölése, amellyel olykor »szabad tiszta mező« teljesebb alakban is találkozunk. Nyilván a küzdő pályát, a csatamezőt jelenti, ahová a vérbeli vitéz minden útjáról vissza-visszafordul. A város képéből szembe tűnnek a »fehér kőházak«, a város előterében pedig a »fehér« vagy »vászon sátrak«. Az utcák a »lövészek« utcái, az udvar mindig »széles«, a szobában »tölgyfaasztal« áll. A »jó ló« kevésbbé színes, de igen állandó jelzői kapcsolatot mellett választékos ízlésről tanúskodnak a »fehér kezek«, »fürge lábak«, a »cukros száj«, meg a »tisza szemek«. A fej, ha le kell ütni, mindig »lázadó«-nak van említve. Néprajzi szempontból nem érdektelen megfigyelni a nyeregfelszerelés meg a »tollas« párnák és egyéb ruhadarabok anyag-jelzőit, de még különösebbek talán a fegyverek : a »szoros íj«, az »edzett nyíl«, a »damaszkszi buzogány«, a »mirza kopja«, az »éles kard« s az »úti bot«. Selyemből van az íj idege, a zsebkendő, a gyepelő és az ostor. (Valamennyi példa ebből az egy énekből van véve.)

Ahhoz, hogy ez alapul vett változathoz hasonlíthassuk a későbbi feljegyzéseket, elengedhetetlen, hogy Kalin cár bylinájának folklór-anyagáról egyet-mást előrebocsássunk. Mindenekelőtt azt, hogy belőle a folkloristák félszáznál több változatot tartanak nyilván. A legrégebb még Kirsza Danyilov gyűjteményéből való, Kirejevskij 4-et is közöl belőle, Rybnyikov 5-öt, Hilferding egyszerre 12-t. Ez utóbbi kiadványából e dolgozat írásakor 7 volt számunkra hozzáférhető (I. és III. kötet), míg a szovjetkorbeli gyűjtések anyagából Szokolovék kötetéből 6-ot, Asztahova minket érdeklő onyegai kötetéből 4-et ismerhettünk meg. Mindezt összevetve és megpótolva ismereteinket Asztahova tudományos jegyzeteivel, azt látjuk, hogy az éneknek az Onyega-tónál (s egyebütt, de ott még egy harmadik redakció is előfordul) két eltérő formája

virágzott : A és B típus. Az elsőhöz tartozik az ismertetett változat. A régibb kiadványokban ez meglehetősen túlsúlyal vesz részt, de újabban a másik javára tért veszt. Így az újabb anyagból általunk feldolgozott 10 változat közül csak kettő ennek a leszármazottja, a többi 8, így a Szokolov-féle kötetből valamennyi darab, B-típus. Mi itt az előbbiről többet, az utóbbiról kevesebbet fogunk szólni (mindkét típus ismertetését a Былины Севера című kiadvány II. kötetéhez kapcsolva).

Először is a B. Sz. II. 132. és 123. változatot kell megnéznünk. Mint mindig a szöveg tanulmányozása előtt, az énekes felé fordul az érdeklődő figyelem. Kiktől jegyezték fel 1932-ben ezeket a mostani énekszövegeket? Nos, itt valami érdekeset tapasztalunk. A 132. sz. változat Asztahova kiadványában annak a híres énekesnek dédunokájától származik, akitől a fentebbi szöveg (Hilferding 75. sz.) való. Trofim Grigorjevics Rjabinyin volt az 1860—1870-es évek legkiválóbb énekmondója, fiát a Balkánra is elvitték előadói körútra, unokája fenntartotta a családban az énektudást, s dédunokája Pjotr Ivanovics Rjabinyin-Andrejev továbbörökölte a hagyományt, de meg új szovjettémájú énekeket is szerzett. Ő lett a mai kor egyik ismert bylina-előadója és költője, folkloristák írtak róla, kitüntették, bevásztották a szovjet írók szövetségébe.²⁴ Kötetünk 100 lapot szentel énekeinek s képét is közli. A 123. sz. változatot Vaszilij Vasziljevics Amoszov, egy öreg írástudatlan énekes adta elő.

Összehasonlításunkat a külső megjelenési formán kezdve megfigyelhetjük, hogy az új szövegek a régihez képest alaposan megrövidültek. Trofim Rjabinyin változata 617 sor, Pjotr Rjabinyiné már csak 352, s Amoszov 242, amikből kontamináció miatt még jócskán le kell vonni (az elsőből 125, a másodikból 71 sort). Az éneket mindketten dallam nélkül mondták fel, sőt az ifjú Rjabinyin nem egyszer a verset prózai közlésekkel szakította meg, illetőleg hidalta át. Tartalmi szempontból a változtatások egyik közös oka az, hogy mind a két énekes bevezetőleg egy másik ének (»Ilja Muromec viszálya Vlagyimir fejedelemmel«) betoldásával adta magyarázatát Ilja bebörtönzésének. Ebben az van, hogy hősünk hivatlan vendégként érkezik Vlagyimir lakomájára, azon összevész a fejedelemmel, aki kidobhatja, mire az udvaron nagy dorbézolásba fog, s mikor az utcai szegénylegényeket kezdi uszítani ellene, az elfogatja és börtönbe veti. Abból, hogy e bevezető toldalékban Ilja büszke és fékezhetetlen jellemnek van bemutatva, önként következett, hogy az éneknek folytatása sem igen lehetett más, mint ez a kezdete : Ilja hőstette az egyéni dac kitörése s Vlagyimir ellenszenvessé távolodik el tőlünk. E betoldott ének felhasználásának némi csekély előzményei korábban is voltak (Hilferding 57. és 257. sz.), de a két ének kontaminációja új dolog ; ez a Kalin cár bylinájának tartalmi összezsugorodása folytán vált lehetségessé.

A tartalom összezsugorodása egyrészt a fentebb kiemelt leíró részek többségének kiesésében mutatkozik meg, másrészt abban, hogy az elbeszélés alapvető mozzanataiból és motívumaiból is egyik-másik feledésbe megy, az énekes az előállt hiányt a szomszédos motívumok összevonásával vagy újraértelmezésével pótlja el. Lássuk Pjotr Rjabinyin változatát ! Itt a követküldéssel kapcsolatban hiányzik a »levélváltás« meg a »haladék« motívuma. Ez az egész menetét nem változtatja meg. De az elbeszélés második szakaszában már

²⁴ A Rjabinyin családról l. *Bazanov* : i. m. 70—73. l. és В. И. Чичеров : Сказители Онего-Каргопольщины и их былины. (Соколов—Чичеров : Онежские былины. Москва 1948.)

lényeges fogyatkozás a Szamszonnal való költői szépségű jelenet hiánya, amely Ilja Muromec magános csatározását lélektanilag előkészíti. Szamszonék csapattával csak a nyíllal való jeladás után, az elbeszélés befejező szakaszában találkozunk, amikor is a legfeszültebb pillanatban kölcsönös üdvözlés és Ilja részéről a segítségül hívottaknak harcra buzdítása tartóztatja a tovaperdülő cselekvényt. S valóban, Rjabinyin helyes tapintattal nem is tartja szükségesnek, hogy az oroszok győzelmét Kalin felett elbeszélje. Ilja felhívása fejezi be az éneket, akinek Vlagyimirral való (bevezető) viszálya és Kalin előtti magatartásának kissé bonyolultabb elbeszélése tartalmilag úgyis megterhelte az ének mondanivalóját. Nem feltétlenül szükséges, hogy a mese bonyolítása a meggyűlölt Vlagyimirhoz kanyarodjék vissza.

Mínhogy Rjabinyin máskülönbén szorosan dédapja változatának gondolatmenetén halad, attól való eltérései jelentéktelenek. Kettőről gondoltuk, hogy talán eredeti leleményei. Az egyik az a változtatás, hogy Vlagyimir bocsánatot kér Iljától börtönéből való kihozatala után, a másik az a tréfás vonás a »tatárt tatárral« dögölő Ilja jelenetében, hogy a lábánál megragadott és fegyverként forgatott tatárnak lerepül a feje a szörnyű csapkodástól. Ezekről azonban kiderült, hogy korábbi és egykorú változatokban sem ismeretlenek (Hilferding 57., 257. sz.; B. Sz. II. 157. sz.). Mint más, nem a családi hagyományból merített elemek legfeljebb annyiból jellemzők rá, hogy megvilágítják az előadó hajlamát a dédapánál még mély együttérzéstől zengő epikának tréfás, sőt szatirikus alakítására.

Amoszovnál, akinek a változatából hiányzik a »követ«, a »haladék« motívuma s az elbeszélés szintén kikerekítetlen: Kalin előtt, elfogása pillanatában, dühös intelmekkel fejeződik be, a változtatások részben ugyanez irányba mutatnak (ez érdekes azért, mert bizonyítja a hagyomány fejlődésének családoktól függetlenül végbemenő bizonyos egyöntetűségét), másrészt felszínre hoznak új jelenségeket is. Ez az új pedig nem más, mint a mesei elemek benyomulása a bylinába. Ilyen az, hogy Kalin cár fele királyságát és leányát igéri oda Iljának, ha megmarad nála (vö. Hilferding 304. sz.), s ilyen a táltosló kimondottan mesei funkciója gazdájának a vesztőhelyre érkezésekor (vö. Hilferding 57. sz.). Ilja ekkor kéri, hogy még egyet füttyenthessen. A füttyező ott terem a ló és megszabadítja harapásával kötelekeitől, mire az felpattan rá és elvágat. Amellett, hogy a bylina a tömörítés következtében szaggatott, balladai jelleget vesz fel, a népmesei fordulatok behatolását arra való törekvésként könyvelhetjük el, hogy az éneket a történeti hitelű elbeszélés talajáról a humorosan is felfogható mesei valószínűtlenségek világába emeljék.

A két változatban legkevésbé a költői nyelv szenvedett változást. A díszítő jelzők számra nézve apadtak, ami együttjárt a szöveg tetemes rövidülésével, de minőségileg kevésbé változtak meg, s a stílus Rjabinyinnél és Amoszovnál körülbelül egyező. Számottevő eltérést csak abban találni, hogy az énekmondó a találó kifejezést kevésbé pontos jelzővel helyettesíti, pl. »arany asztalt« említ, meg »arany kulcsokat« álkulcsok helyett, s ugyanily feledékeny túlzással a fűzfagúzsra is a kedvelt »selyem« jelzőt alkalmazza, mint ahogyan a »fehér sátrat« egyszer »selyem sátonak« mondja. Kétségtelennek látszik, hogy a bylina-költészet stílusában mély gyökerű hagyomány és a folytonos gyakorlás által egyöntetűvé csiszolódott szókinés, nyelvi műveltség őrződött meg.

A két önálló A-típusú változat mellett nem kevésbé érdekes az a B. Sz. II. 157. sz. alatt olvasható nyolc különféle énektéma összevonásából alakult

hosszú (867 sorból álló) bylina-elbeszélés, melyet előadója, Pjotr Grigorjevics Gorskov, szintén dallam nélkül mondott fel 1926-ban. Az Ilja Muromecről szóló elbeszélésbe, a vers derekán bele van foglalva Kalin cár bylinájának a témája. Itt szükséges figyelembe venni a kiadó megállapítását, hogy régebben ilyen összevont énekeket nem találtak. Legfeljebb négy bylina tapadt össze egyé (V. P. Sesevoljonok szövege : Hilferding 120. sz.). Mire mutat ilyen hosszabb — egyes külön témákat életrajzzá összekapcsoló — összevont variánsok keletkezése, amelyenkből a kötet még más példányt is (egyet, a 671. lapon, tiszta prózában) közöl?²⁵ Arra, hogy az énekesek bizonyos fokig fölénk kerültek a rájuk hagyományozott énektémáknak. Kezdték őket rendezgetni, összekapcsolni. A szövegbeli kötöttséget emlékezetükben felváltja a tartalmi ráemlékezés. Magatartásuk a szöveghez való viszony tekintetében lassacskán a mesemondókéhoz válik hasonlóvá. Valóban a bylina, ez a dallamban fogant történeti hősné, a mesemondók ajkán hosszabbítja meg életét. A kötet jegyzeteiből idézzük, hogy az egyik legnépszerűbb bylina-téma, a Szolovej rabló bylinája, meseformában él a beloruszok, ukránok, udmurtok, csuvasok, jakutok és lettek folklórában (761. l.).

Ebben az összevont bylinában Kalin cár epizódja egyike a legrövidebb változatoknak. 66 sort tesz ki. De ebbe azután bele van zsúfolva nemcsak az A-típus, hanem még a B-típus is, együtt. A voltaképeni keretet a B-típus adja meg, Kalin cár epizódja ezzel kezdődik. Második felében megy azután át az elterjedt A-típusra. A kiadvány jegyzetei szerint a változat több szövegrészlete szerinti egyezést mutat fel Kirsza Danyilov közleményével és így irodalmi forrásból származik. E megállapításokból együttvéve adódik az a két tanulság, hogy mint változat ez már azon a fokon van, mikor a helyi és formai típusok összekeverednek egymással és a bylina népajkon való természetes továbbélését nyomtatott szövegek belejátszása : a szóbeliségbe az irodalom beleavatkozása zavarja meg.

Úgy is mint áthajlás a bylinától a meséhez, úgy is mint népköltés és irodalom bizonyos mérvű kereszteződése, Gorskov szövege bizonyára az egyik utat jelzi számunkra, amelyen továbbmenve a bylina-költészet műfaji kötöttségeiből kilép és mássá alakul át : mesévé vagy ponyvává, esetleg irodalomná. De a fejlődésnek nemcsak kifelé vezető útja van, hanem ez az út vezethet befelé is, a műfaj szerkezeti megmerevedése, sematizálódása irányába ; ezzel is megnyújthatja még egy darabig a létét. Erre az észrevételre jutunk, ha most már a B-típust, elsősorban a B. Sz. II. 100. sz. alatt kiadott változatában, tanulmányozzuk.

Az A-típustól a B-típust alapvetően az különbözteti meg, hogy más az expozíciója. A »leány és pince« jelenet teljesen hiányzik, vagyis Ilja Muromec nem a börtönből kerül elénk mint tragikusan félreállított, vagy megbüntetett és kegyelemre méltatott nagy hős, következésképpen e helyzet indokolásának és bylina kontaminációjának más énekekkel — mint az A-típusnál — sincs meg itt az alkalmá. De, hogy mindjárt a lényegre menjünk át : nem is Ilja Muromec ennek a főhőse, ő csak egy a többi szereplő hős között. Az énekmondók egy része azt a feladatot ruházza rá, ami az A-típusban Szamszoné, aki végül is a segítséget hozza, s ezzel a főhős diadalát eldönti. Az elbeszélés váza ez : Vlagyimir fejedelem, mikor Kalin cár Kiev alá érkezik és a várost fenyegeti,

²⁵ Prózába feloldott elbeszélésre Ilja Muromec életéről további példa БЫЛИНЫ Севера I. köt. 47. sz. Mezeny és 94. sz. a Pecsora vidékéről. — A ballada mesévé alakulásáról l. *Ortutay Gyula* dolgozatát : Ethn. 1938, 3.3.

tanácsot hív össze vagy nagy lakomát rendez s azon terjeszti elő kérését a haza megmentésére. Felhívására különböző daliák jelentkeznek a nélkül, hogy a voltaképpeni feladatot, Kalin legyőzését, végrehajtanák. Végre egy ifjú, a 12 éves Jermák kér engedélyt a küzdelemre. Hősiessége, mely természetesen az A-típusban Iljáéval egyező, magával ragadja a többieket. A harc, és ezzel az ének is, az együttes erőfeszítés leírásával, amelyből sokszor hiányzik a kifejlés részletezése, győzelemmel végződik.

Mint ennyiből is látni, e típusnak a szerkezete a másikénál egyszerűbb. A lakoma mint expozíció sablonos. A daliák jelentkezése és végül a legfiatalabb győzelme : szintén az. Azonban, ha egy kissé belemerülünk a változatok tanulmányozásába, még többet is látunk. Az ellenség többnyire nincs folyamatosan és egyénítő módon bemutatva, Kalin csak fenyegető fellépése által bevezetőleg szerepel, de azután már nem. Az elbeszélés súlypontjába nem a küzdelem, nem a nehézségek, nem a hős magatartása, hanem a felkészülés, a kievi daliák versengése kerül. Ez pedig az újabb változatokban, így Jegor Boriszovics Szurikov 128 sor terjedelmű énekében is, sokszor egyező szövegrészek ismétlése által van elmondva. Fellépnek mint versengő felek : Aljosa Popovics, Dobrynya és Ilja Muromec. A 12 dalia a haretéren találkozik. Kiküldik maguk közül Aljósát, ki azzal jön vissza, hogy ott látta a harcmezőn Dobrynyát viaskodni. (Itt az énekmondó hibázott : Dobrynyát Jermákkal tévesztette össze.) Az ének befejezése igen rövid : »Erre a tizenkét dalia felpattant és legyőzte Kalin cárt.« (Megjegyezni való, hogy Szokolovék kiadványában ugyanettől az énekestől ugyanez az ének 143. sz. alatt néhány évvel korábbi feljegyzésben e szűkszavú befejezés nélkül, töredékesen van közölve. A két szöveg példa lehet arra, hogy az énekes nemcsak felejt, hanem emlékezetét idővel megerősítheti.) — Hogy ennek az éneknek régebben még másmilyen, színesebb változatai is éltek, azt Hilferding 69. sz. darabja kellőképpen érzékelteti számunkra, amely a B-típusnak improvizáló jellegű, bő előadású, egyszerű felépítésű, szövegismétlésekben szegényebb, tiszta kivitelű, szép hosszú kidolgozása.

Azonban, ha ezekben az újabb változatokban sablonos is az ének tartalmi felépítése, és szövegismétlések pótolják is az elbeszélés elfeledett részleteit, népszerűsége az Onyega-tó vidékén a feljegyzések számát tekintve mégis vitán felül áll. Talán a dallam tette kedveltté? Lehet, ezt megítélni nem tudom.²⁶ Nézetem szerint ebben a tekintetben sablonos szerkezete is előnyére vált, hiszen az ilyet nemcsak észben tartani, hanem előállítani, rögtönözve megalkotni is könnyebb, mint a kidolgozott, egyénített és átélt elbeszéléseket. Nem tartom kizártnak, hogy ebben a formájában Kalin cár bylináját az elbeszélés gerincének rendkívüli leegyszerűsödése és a felkészülés jeleneinek szövegismétlődése óvta meg a széteséstől és a prózává lapsodástól. Ez a bylina fejlődésének az az útja, mely a dallamot, a ritmust, a verset nem adja fel s ezáltal megmenti nem a mesét, nem is az epikumot vagy a stílust, hanem az — éneket!

7. Énekmondó-típusok

Az énekekről az énekmondókra térünk. Annak a tudományos követelménynek, hogy az énekeken kívül megfigyelik és kutatják az énekeseket is, a Szovjetunióban nagy múltja van. Mondhatni, ez a szovjet folklór egyik specialitása. Már Rybnyikov feljegyezte az énekmondók neveit és velük kap-

²⁶ Dallamát l. a 696. l. után. Ugyanitt még 23 dallam közölve.

csolatos észrevételeit. Hilferding azonban tovább ment és a kérdést a kutatás központjába helyezte azáltal, hogy egyrészt minden énekesről életrajzi jellegű rövidebb-hosszabb jellemzést közölt, másrészt a gyűjtött anyagot, nem mint addig szokásban volt, tárgy szerint, hanem énekmondók szerint csoportosítva tette közzé. Ez az újítása, mint következményeiből látni, forradalmi változtatást vitt be a folklórbá. Példája a folklór többi ágában is követőkre talált. N. J. Oncsukov 1908-ban átvitte a módszert az orosz népmesék kiadására²⁷. Innen kezdve a népmesék kutatása is ebben a mederben haladt, elég hivatkozni M. K. Azadovszkij-nak az 1920-as években nemzetközi figyelmet keltett tanulmányára (FFC. 68). Egyik reprezentatív kiadványa, az 1932-ben megjelent Русская Сказка (Az orosz mese) című, már alcíme (Избранные Мастера azaz Válogatott Mesterek) által kifejezi a műnek a mesemondók személyiségére irányított főszerzőpontját. Ismeretes, hogy nálunk, szovjet példára, a népmesekutatásnak ezt az irányát már 1940-ben Ortutay Gyula honosította meg (Fedics Mihály mesél).

A szovjet folkloristák büszkéek arra, hogy más nemzetek folkloristáinak módjára az előadó egyéniség kutatását a népköltésben nem hanyagolják el. Újabban kimutatták, hogy az »orosz iskola« a folklórbán nem Hilferdingnél, hanem korábban, Bjelinszkijnél kezdődik.²⁸ Így együttvéve immár több mint száz évre tekint vissza ez a kutatási irányzat. Folytonosságában csak a századvégi és -eleji polgári tanok jelentenek szakadást A. N. Veszolovszkij-val, a kor vezető folkloristájával az élen, akit a polgári kozmopolitizmus elvezetett a nemzetközi kapcsolatok és kölcsönzések vizsgálatához.²⁹

A. F. Hilferding, ez iskola tényleges feje és — mondhatnók — ideológusa, felfogásának és kutatásainak alapjait »Az olonyeci kormányzóság és népi rhapsodosai« című tanulmányában rakta le.³⁰ Munkáját nyomban nagysikerű gyűjtéseit követőleg, személyes tapasztalatból, a legfrissebb benyomások alapján írta meg, ez lehet az oka, hogy megállapításai ma is oly üdéknek hatnak, mint 80 évvel ezelőtt. Tétélei közül a legfontosabb az a megkülönböztetés, hogy a bylinák szövegében kétféle énekhagyomány, kétféle elem vegyül össze egymással. Ő így nevezi: 1. tipikus helyek (места типические), 2. átmenő helyek (места переходные). Tipikus hely, ami egy énekmondó előadásában tipikus, mert visszatérő mozzanatot; átmenő: ami nem annyira az énekmondó előadói készségének a sajátja, mint inkább az ének individuális és hagyományos része. A tipikus helyek egy előadónál állandó jellegűek; amiket ő a legkülönbözőbb énekek elmondásakor fel szokott használni. Ezek azok a bylinák között énekmondók szerint megfigyelhető stílári megfelelések, amelyeknek a magyarázatát az énekes repertoárjában kell keresni, ennek kulcsát pedig személyiségében. Csak az ú. n. átmenő helyek tekinthetők az énekköltészet hagyományos öröklött elemeinek. Ezek teszik az énekváz lényegét, amit a mindenkori énekes több-kevesebb önállósága szerint tipikus fordulatai, verssorai segítségével ad elő és öltöztet epikus formába. »Minden bylina — mondja Hilferding — az ősök örökségét és az énekes személyes hozzájárulását (личный вклад) foglalja magában; de ezenfelül magán viseli a helyi környe-

²⁷ Н. Е. Ончуков: Северные сказки (1908).

²⁸ В. И. Чичеров: Вопросы безличности фольклора в работах фольклористов середины XIX. в. Советская Этнография 1947. 1. sz.

²⁹ Дмитракoв hozzájárulása a folklorisztika kérdéseiről folytatott vitához: Советская Этнография 1948. 3. sz. 145. l.

³⁰ А. Ф. Гильфердинг: Олонеккая губерния и ее народные песни. Лásd: Онежские былины. 4. kiad. I. köt. Moszkva-Leningrad 1949.

zet bélyegét is.« (59. l.) Munkásságának kimagasló érdeme, hogy ez idézetében említett második szempontra számos példával és az énekesek magatartásának nyílt feltárása által a figyelmet nagy nyomatékkal ráirányította.

Az általa megfigyelt eltéréseket rendszerré kifejlesztve, A. M. Asztahova hagyományhűség szempontjából az énekmondók három típusát különbözteti meg és írja le: az elsőbe veszi azokat, akik jó emlékezettel bírnak s törekednek is a megtanult szövegek hű előadására; a másodikba azokat, akik a mese vázát tudják jól s akikre a »tipikus helyek« szabad felhasználása jellemző; a harmadikba pedig a rögtönző énekmondókat.³¹ Ez improvizátorok közé tartozik például V. P. Ssegoljonok, egy múlt századvégi énekes, akitől egy időben Tolsztoj is gyűjtött népköltési anyagot. Tőle 14 bylinát jegyeztek fel, ebből 10-et többszöri leírásban, s együttvéve 31 változatot. Ezek között akkora eltérések vannak, hogy akár különböző énekesek változatainak beillenek. Az ellenkező esetre, a stílus szempontjából klasszikus énekmondó típusára, a Rjabinyin család több tagját emlegetik példaként, az újabbak közül ideszámítva J. B. Szurikovot és Pjotr Rjabinyint, azonban ugyanakkor a kötet legkiválóbb énekesét, a híres sirató-asszonyt, N. Sz. Bogdanovát már a második csoportba foglalva. Úgy látszik, újabban mind a két szélsőség ritka már. A legtöbb énekmondó se nem klasszikus, se nem túlzottan egyénítő. Egyéni előadásmódjával még leginkább P. G. Gorskov és I. G. Csvanov válik ki az átlagból, két olyan énekmondó, akit a tudós szerkesztő 'elbeszélő, fabulázó' (рассказчик) névvel határoz meg és különít el a többtől.³²

Foglalkozásra nézve az onyegai énekesek (сказители) földművelő parasztok. Már Hilferding feljegyezte, hogy sok közöttük a kisiparos: a cipész, a szabó, meg a halász.³³ Ilyenek most is akadnak. A földművelő főfoglalkozás mellett pl. Szurikov kályhás volt, Amoszov pedig halász. Saját kedvtelésből, a maguk örömeire, anyagi előny nélkül élesztgetik és tartják fenn maguk közt, egyesek még mint írástudatlan emberek, a régi énekhagyományt. Az analfabétizmus azonban természetesen nagyrészt kiveszőfélben volt már a szovjet uralom első évtizedének a végén. S megváltozott az énekesek társadalmi helyzete és összetétele. Egyesek nemcsak műveltségük révén, hanem öntudatuk által is kiemelkedtek az átlag-nép köréből. Ezekből léptek elő az 1930-as évek közepén (mint az életrajzi jegyzetekben olvassuk³⁴) Lenin, Sztálin, Vorosilov és Csapajev tetteinek megéneklői, azok, akik Gorkij felszólamlása óta hagyományos énektudásuk birtokában hozzáfogtak egy új, egy szovjet eposz apródonkénti kidolgozásához.³⁵

A szovjet korban az énekműveltség ápolása nemcsak az öregek dolga s nemcsak a jó emlékezet kérdése. Van énekes (M. J. Szamylin), aki a bylinákat nagyrészt elfelejtette, de az éneklésre való képességét felhasználta arra, hogy új éneket szerezzen. Az énekek fenntartása, továbbfejlesztése, az énekhagyománynak a nevelés és a közügy szolgálatába állítása mondhatni az egész nép: ifjak és vének, férfiak és nők, tanulatlan parasztok és gyűjtő-kutatók közös

³¹ *Asztahova*: elsőnek i. m. 71. s köv. l.

³² U. o. 85. l. Былины Севера II, 332. l. és 393. l.

³³ *Hilferding*: i. m. 44. l. — A foglalkozások és az északi környezet hatásáról a bylinákra I. P. С. Липец: Былины у промышленного населения русского Севера XIX — начала XX века. Славянский Фольклор 1951.

³⁴ P. I. Rjabinyin — Andrejev: 160. l., P. G. Gorskov: 332. l., M. J. Szamylin 378. l., A. N. Koreskova: 483. l.

³⁵ Ez alakulófélben lévő eposzról I. А с т а х о в а: Былины Севера I, 104—105. l. és Irodalomtud. Ért. 1952, 1. sz. 23. l.

ügye lett. Ebből a szempontból nézve a folklór-expedíciók eredményeiről közzétett kiadványok a szokványos folklór-gyűjtemények fölé emelkednek, mint a szovjet nép hagyományörzésének, hagyománymentésének beszédes bizonyítékai.

8. Az előadó személyiség kérdése

Dolgozatom befejezéseként iktassuk ide a folklór egy nagy horderejű kérdésének általános megvilágítását. A kérdés az: mi a folklórban a döntő probléma: vajjon az énekmondót kell-e különös figyelemre méltatni, vagy pedig az énekszöveg tárgyi vizsgálata legyen-e a kutatás kiindulása? Melyik viszony fontosabb: az-e, amelyik a feljegyzett szövegeket az előadói személyiséghez fűzi mint közvetlen forráshoz, vagy az a másik kapcsolat, amelyben az előadótól közölt szövegek ugyanazon énekek más személytől feljegyzett változataival állnak, s amely kapcsolatnak szorosabb vagy lazább voltát összehasonlítás derítheti ki?

Ha a kétféle vizsgálati módszernek nevet akarunk adni, akkor az előbbit irodalomtörténeti szempontú módszernek nevezhetjük el, mivel az énekmondóban olyasvalakit keres, mint az irodalomtörténész az íróban: egyéniséget, szócsövet saját viszonyainak, átélésének, alkotó magatartásának kifejezésére; ellenben az utóbbi vizsgálatot múzeológiai vagy tipológiai keresztként tekinthetjük el, mivel benne a szöveg az osztályozás alapja. Az a kutató, aki a tipológiára kíváncsi, függetlenül a forrásra, ahonnan az adatot szerezte, a tárgyi valóságra, folklór esetében a szövegre fordít kizárólagos figyelmet s abban keres fogódzót olyan kérdéseihez, mint az eredet, az elterjedés, típusok alakulása, a fejlődés stb.

Mind a két eljárásnak megvannak a maga gyengéi. Mikor az irodalomtörténész-folklorista egyéniség-rajzát forgatjuk, úgy érezzük magunkat, mintha egy szobrokkal díszített csarnokba lépnénk; hallunk híres ének- és mese-mondókról, esetleg még a folklór és néprajz kutatásának eredményeit is élet-rajzok alakjában vessük emlékezetünkbe. A néprajz pantheonná alakul át számunkra, amelyben a műtermi világitás mellett az arcvonások élesen kidomborodnak ugyan az adatközlők, a »népművészek«, talán bizony a gyűjtők és kutatók arcán is, de a sok szobor (élet- és egyéniségrajz) között nehézkes, zezgugos út vezet a tárgyakhoz, az alkotásokhoz, a műveltséghez, a néphagyományhoz. A látogató azzal az érzéssel hagyja ott a néprajz csarnokát, hogy a tulajdonképpeni néprajzról alkotandó összképet még neki magának kell sok részletből összeraknia.

Megint más nehézségek merülnek fel, ha a tipológia sajátítja ki magának a folklórt, ügyet sem vetve a környező életvalóságra s arra, hogy a népköltés egyének ajkán él és egyéni viszonyokat vetít — korlátozott mértékben — vissza. — Hogy a merő-puszta tipológia útján a folklór anyaga levegőtlen múzeumi raktárrá zsúfolódik, az még csak a kisebbik baj, abból még idővel ki lehet szemelni a tetszetőséget s az egyéni méltánylásra méltót; a hiba ott kezdődik, amikor a kutatók a merőben egyéni, alkalmi vonásokat is tipikusoknak nézik tisztán azért, mert vizsgálataik csak az anyagra terjednek ki s nemegyszer mind az előadóra is. Legyen az egyik változatban egy a kutatót megragadó különleges vonás (mint teszem azt Gyuk Sztyepanovics bylinájában egy magyar vonatkozásának felfogható célzás borokra vagy lovakra): a kutató, aki csak a szűkebb anyagban specializálja magát, azt menten felkapja és elméletébe

illeszti. Pedig bizony tanácsos lett volna az énekes motívumkészletét is megvizsgálnia. Nem lehetetlen, hogy az említett célzások nem is csak egy bylinában fordulnak elő, hanem, tegyük fel, más énekekben is szereplő közhelyek, sőt elvileg az sem mellőzhető feltevés s legalább is az elmélet ellenpróbájaként esetenként szóhajóként szempont, hogy talán magának az énekmondónak is oka lehetett személy szerint — a tipológia kutatójától elhanyagolt körülményei miatt — ezt vagy azt a vonást énekébe iktatni.

Ami a magyar folklórt illeti, nálunk különösen a közelmúltban, a népköltésnek ez az elemző, osztályozó, múzeológiaiag skatulyázó számbavétele sohasem volt igazában népszerű. De lapozzuk fel a külföldi monográfiákat, amiket egy-egy témakörrel úgy 20—30 évvel ezelőtt írtak, s nyomban megláthatjuk, miben áll a régi folkloristák egyoldalúsága, miért idegenkedik a mai kor embere nagy fáradsággal írt tanulmányaiktól, amelyekben a népköltésnek többnyire csak herbáriumi összeállítására van meg s a kipreparált elemzésnek nem egyszer áldozatul esik a népköltés eredeti illata, virága.

A megoldás a kétféle kutatási irány között nyilvánvalóan a két szélsőség között, pontosabban a két módszer egyesítésében található meg. A folkloristának egyszerre kell vízszintesen (a jelenben) és függőlegesen (a múltban) tájékozódnia. A vízszintes felvételt helyszíni vizsgálatok, közelebbről egyéniség-tanulmányok mélyítik el, a függőleges, múltba teendő tájékozódások pedig csak az összehasonlító mérlegelések eredményeképpen érhetők el. Ez egyeztető felfogás helyességét ismerte el az, aki az egyéniség-kutató irányzatnak tört nálunk utat.³⁶ Szovjet kutatók munkáiban mostanában olvasunk olyan megjegyzéseket, melyek arra volnának hivatva, hogy teret nyissanak a vízszintes, jelen-szemponitú vizsgálódások mellett a függőleges, történeti és összehasonlító folklórkutatásoknak.³⁷

Ez a igény annál természetesebb, mert hiszen Hilferding, az egyéniség-kutató irányzat önkéntelen alapítója, maga sem gondolta, hogy a bylinák publikációjának ügye be volna fejezve az énekeknek énekmondók szerint csoportosított kiadásával. Mikor tanulmányában kiadási módszerét említi, védekezve foglal állást annak egyoldalúságával szemben. Azt írja: »Ez a módszer természetesen igen kényelmetlen, s elsőknek vagyok kész elismerni, hogy a mi epikai énekeink végleges, teljes kiadásának, éppúgy mint a válogatott bylinák megtisztogatott kiadásának, melyre a mi irodalmunknak feltétlenül szüksége van, tárgy szerintinek kell lennie, a változatoknak rendszeres összeállításával. De a teljes kiadás számára még nincs itt az idő; chrestomathia kiadása pedig nem az én célom.« (58. l.) Azt hisszük, helyesen látta így. Miután a szovjet folklór begyűjtötte a termést, most várható, hogy ki is csépelje, meg is őrölje a szemet, fel is dolgozza a csűrőbe betakarított igen jelentős tudományos kutatási anyagot.

Irigylésre méltó feladat. Az általános nagy kérdések mellett, amelyenek a bylinák eredete, a szkomorochok szerepe, a vidékenkénti előadásmódok

³⁶ *Ortutay Gyula*: Fedics Mihály mesél. Bp. 1940. 19. l.

³⁷ Ezeket a szempontokat nemcsak a Marr-vita hullámverései vetik újra felszínre. *Bazanov*: i. m. 245. lapján már 1947-ben az individuális variáns jelentőségének túlbecsüléséről ír a mesekutatásokkal kapcsolatban, most pedig Hilferdingről szólva (Онежские былины I, 28. l.) azzal végzi, hogy módszere formalisztikus volt, elszakította a formát a tartalomtól, követőinél az egyéni és gyakran alkalmi elem eltakarta azt, ami a bylina előadásában a lényeg stb. Odáig megy, hogy Hilferdinggel szemben kritikai magatartásra figyelmezteti a folkloristákat.

stiliztikai, verstani és zenefolklorisztikai kutatása stb., mennyi nagy részlet-tanulmányra való témát adnak az egyes bylinák szép számú változatai. A végső értelmezés történeti kell majd hogy legyen, és éles fénnel világíthatja meg annak a kornak erkölcsi, társadalmi, művelődéstörténeti képét, amelyről a bylinák regélnek. S ha majd erről meglesz a korszerű, tudományos vélemény, kétségkívül fel fog virágozni a bylina-elemeknek Európa más népei folklórájával való összehasonlító kutatása.³⁸ S abban a nemzetközi, de mélyen nemzeti összefogásban, amelyben a folkloristák szükségképpen állanak egymással márcsak munkájuk természeténél fogva is, kifejeződik a vágy a népek békés együttműködése, egymás értékeinek — aminő ez a bylina-költészet is — igazi megbecsülése iránt.

Korompay Bertalan

БЫЛИНЫ СЕВЕРА

Исследователи венгерской этнографии до сих пор не занимались проблемами русских былин. Автор подчеркивает свое мнение о необходимости издания антологии на венгерском языке. Основой его очерка служит издание «Былины Севера». Он поставил себе целью, кроме общего освещения вопросов, обсуждать и связь между записями эпохи Гильфердинга и записями нашего времени, то есть выяснить вопросы о сохранении и современной распространенности былин. Очерк разделяется на следующие главы:

1. Что это былина ?
2. Собрание и издание былин.
3. Место, время создания и распространение былин.
4. Происхождение былин.
5. Сюжеты былин.
6. Жизнь былин : Илья Муромец и царь Калин.
7. Типы певцов-сказителей.
8. Вопрос о роли личности в фольклоре.

Центральный вопрос очерка составляет аналитическое обсуждение быliny о царе Калине. Источниками служили, главным образом, работы А. Ф. Гильфердинга, братьев Соколовых, А. М. Астаховой, В. Чичерова и В. Базанова.

В исторической части автор подробно трактует о деятельности Рыбникова и Гильфердинга, упоминает о советских собирательных экспедициях 1920-ых годов, а также и об изданиях, приводящих итоги. Говоря о местах создания и распространении былин, он излагает их украинское происхождение, затем, относительно происхождения сопоставляет мнение исторической школы с вытесняющей его современной трактовкой вопроса, опирающейся на марксистские взгляды Горького. Современная трактовка вопроса подвергает сомнению предположение, будто певцы создавали бы свои быliny в целях прославления господского класса. Что же касается сюжетов, упоминаются лишь песни о героях (богатырях): цикл Ильи Муромца, роль Добрыни Никитина и Алеши Поповича в былинах, песни Сухмана, Василия Игнатьевича, Василия Буслаевича и Садко. Упомянув также и о былине Дюка Степановича, А. И. Лященко отождествляет героя этой быliny с венгерским королевичем. По мнению А. Брюкнера это предположение несостоятельно.

³⁸ A bylinák külföldi irodalmáról (1938-ig) *Asztahova I.* kötetének könyvészetében található alapos tájékoztatást. Ebből látni, hogy pl. az orosz-délszláv, orosz-német és skandináv kapcsolatokról a múltban is mennyit írtak. (Természetesen ebből nem egy tanulmány idejét múlta.) Kévésbbe elérhető számunkra (erre Ortutay Gyula figyelmeztetett) az a munkásság, amelyet egyes angol szerzők szentelnek újabban a bylina-költészetnek, pl. a következő művekben : *N. Kershaw Chadwick: Russian Heroic Poetry.* Cambridge, 1932. *H. M. és N. K. Chadwick: The Growth of Literature II,* 27—163. 1. Cambridge, 1936. *B. G. Guernev: A Treasury of Russian Literature.* London, 1948.

Одной былиной из наиболее характерных является былина царя Калина. Нам известен прекрасный вариант из 1871 года от Трофима Рябинина. Эта же самая былина была записана в 1932-ом году по рассказу его правнука, Петра Рябинина-Андреева. Имеются прочие новые варианты от Василия Амосова, Петра Горшкова и Егоря Сурикова. Анализуя эти варианты по отдельности, автор устанавливает, что варианты Петра Рябинина и Амосова характеризуются съезживанием рассказа былины и контаминацией начала песни с другой песней. В рассказе Петром Рябининым проявляются сатирические черты, Амосов же обогащает свой рассказ сказочными оборотами. Горшков сводит 8 былин в одну. Он относится к своему тексту подобно сказочникам, а также перемешивает типы. На его изложении отражается, до известной степени, воздействие отпечатанных литературных текстов. У этих сказителей путь былины ведет к сказке, к литературе. Это направление выводит нас из среды былин. Существует и путь обратного направления. Этот последний осуществлен Суриковым. Созданный им вариант другого типа не становится плоской прозой благодаря не только мелодии, но, быть может, и упрощенной структуре и повторениям текста.

В дальнейшей части очерка говорится о певцах былин. По вопросу о личности певца автор подчеркивает необходимость согласования исследования личности со сравнительно-историческими исследованиями типов песен.

LES CHANSONS DE GESTE DU NORD

Jusqu'à nos jours les ethnographes hongrois ne se sont pas occupés des problèmes des chansons de geste russes. L'auteur insiste sur la nécessité de publier une anthologie de ces chansons épiques en langue hongroise. Dans cette étude il prend pour point de départ de ses réflexions l'édition intitulée «Byliny Sévéra» (Les Chansons de Geste du Nord). En mettant en lumière les questions d'une façon générale, l'auteur se propose de considérer les relations entre les documents actuels et ceux qui remontent à l'âge de Hilferding : les problèmes de la conservation et de la vie actuelle des chansons de geste.

L'étude se compose des chapitres suivants :

1. Caractéristique générale des chansons de geste russes.
2. Recueils et éditions des chansons de geste.
3. La diffusion, les lieux d'origine et l'âge des chansons épiques.
4. L'origine des chansons de geste.
5. Les sujets des chansons de geste.
6. La vie des chansons de geste : Ilia Mourometz et Tzar Kaline.
7. Les types des chanteurs populaires.
8. La question de la personnalité de l'exécutant.

L'analyse de la chanson de geste du Tzar Kaline constitue le noyau de ce travail. Sources principales : les oeuvres de Hilferding, Sokolov, Astakhova, Tchitcherov et Bazanov.

La partie historique traite plus particulièrement de l'oeuvre de Rybnikov et Hilferding, fait mention des expéditions enquêtrices soviétiques des années 1920, ainsi que des publications des résultats. En parlant de la diffusion et des lieux d'origine, l'auteur démontre la source ukrainienne de ces chansons épiques, puis, au sujet de ce problème, il confronte l'opinion de l'école historique à l'opinion moderne basée sur la conception marxiste de Gorki et ainsi met en doute que les chanteurs populaires aient composé leurs chansons en vue de glorifier la classe dominante. Parmi les sujets il ne touche que les chansons héroïques : le cycle de Ilia Mourometz, le rôle de Dobrynia Nikitine et de Aliocha Popovitch dans les chansons de geste, ainsi que les chansons de Soukhmann, de Vasily Ignatievitch, de Vassily Bouslaievitch et de Sadko. Enfin il mentionne la chanson de geste de Diouk Stepanovitch dont le héros fut considéré par Liachtchenko comme prince hongrois. Alexandre Brückner prit position contre cette théorie.

La chanson de geste du Tzar Kaline est une des plus caractéristiques. Une très belle variante en est connue de 1871 chantée par Trophime Riabinine. Nous possédons une autre variante de la même chanson récitée en 1932 par son arrière-petit-fils Pierre Riabinine-Andreiev. D'autres variantes plus récentes dérivent de Vassily Amossov,

de Pierre Gorchkov et de Iegor Sourikov. En analysant chaque variante à part, l'auteur observe que les variantes dérivées de Pierre Riabinine et d'Amossov se caractérisent par la réduction de la fable de la chanson ainsi que par la contamination du début de la chanson avec d'autres. Chez le premier ce sont les traits satyriques qui se manifestent, tandis que le dernier introduit des tournures de caractère des contes populaires dans son récit. Gorchkov fond huit chansons de geste en une seule. Chez lui la relation entre le récit et l'exécutant devient semblable à la celle des diseurs de contes. Il fait un mélange de ses types. La manière de son récit reflète l'influence de textes imprimés littéraires. Chez lui le développement de la chanson de geste s'engage dans la direction des fables, des romans feuilleton et de la littérature. Il y a pourtant une voie en sens inverse, à l'intérieur. Elle est réalisée par Sourikov dont la variante d'un tout autre caractère fut préservée de l'affadissement prosaïque grâce non seulement à sa mélodie mais, peut-être, aussi à sa construction simplifiée et aux répétitions de textes.

Ensuite, l'auteur traite les chanteurs populaires. Concernant la question de la personne des chanteurs récitateurs, il expose que l'analyse de la personnalité doit être rapprochée à l'examen historique et comparé des types de chansons.

A pigmeusok harca a darvakkal

(Vizsgálatok a mondai néprajz körében)

A XVII. század első felének magyar utazói közül többen végeztek érdekes leíró munkát a Közel-Kelet országaiban. Nevük nem él a mai köztudatban, pedig alig forgatott, jobbára feledésbe ment feljegyzéseik hemzsgenek a történeti, földrajzi és nem utolsó sorban néprajzi szempontból fontos adatoktól. Zalánkeményi Kakas István, Aszalay Máttyás, a költő Rimay János mellett e korszak egyik kiemelkedő utazóegyénisége *Borsos Tamás*. 1566-ban született, 1633 után halt meg; mint a Báthoriak, majd Bethlen Erdélynek mozgalmas életében jelentős szerepet játszó férfiú, pályája során többször teljesített követi megbízásokat. E minőségében éveket töltött Konstantinápolyban (1613—14 és 1618—20) s naplószerű feljegyzései, melyeket a marosvásárhelyi Teleki-könyvtár kéziratára őriz, fontos forrásul szolgálnak az erdélyi fejedelemség politikai történetének kutatásában.¹ Utazói mivoltában kevésbé ismeretes, bár *Szamota István*² és *Dékáni Kálmán*³ kiadásában útleírásai is hozzáférhetőkké váltak.

Úti jegyzeteinek gazdag anyagában található az a — sajnos, csonkán maradt — »Aegiptusról« c. leírás, mely nyilván nem közvetlen megfigyelések alapján készült, hanem minden valószínűség szerint *Borsos* konstantinápolyi tartózkodása során,⁴ részben olvasmányai,⁵ részben pedig hallomásból szerzett értesülései alapján⁶ szerkesztődött. Ennek a gazdag tartalmú leírásnak egyetlen részletét igyekszünk ez alkalommal megvilágítani, mint a nálunk

¹ Első portai útjának leírása, történeti adatokkal: Erdélyország történeti tára II. (1845), 15 skk., 233 skk. Második portai követségének naplója és levelei: Erdélyi történeti adatok, II. (1856), 7 skk. Vö. *Kosáry Domokos*: Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába. I., 330. Bp., 1951.

² Régi magyar utazók Európában. 277 skk. Nagybecskerek, 1892.

³ Egyiptom legrégebb magyar leírása. Földr. Közl. XXXVI. (1908), 98 skk. (Mivel az eredeti kéziratához nem tudunk hozzáférni, a következők során idézetekben a *Dékáni*-közölte szöveg orthográfiáját követjük.)

⁴ A leírás első soraiban: »... itt Constantinápolyban bőségesen beszélhet ember...«

⁵ »... az nagy Nylus folyó vize, kiről számtalan sokat írnak az *historicusok*...«; »... az Nylusnak fejről és eredetiről sok számtalant írnak az *bölcsök*, hogy nem tudhatja meg ember az fejt hol legyen«; »Egyiptusban miért nem lehet eső naturaliter, az *bölcs emberek* erről elég sokat *philosophálnak*,... az *orientalis teologusok* pedig ilyen okát adgyák...« stb.

⁶ »... nyilvánban és bizonyosan itt Constantinápolyban bőségesen beszélhet ember mind Egiptusba... lakó emberekkel, és bizonyosan megtudakozhatja magoktól azoknak az országoknak állapotját, az melly országok Afrikába vadnak...«; »... igen szava meghihető emberektől tudakoztam, az kik járták s lakták is azt az földet...«; »ezeket én oly emberektől tudakoztam valóban meg, az kik oda való lakos emberek voltak« stb.

kevésbé tanulmányozott. mondai néprajz érdekes és jellegzetes megnyilvánulását.

Mondai néprajznak nevezzük a földrajzi és néprajzi világkép naiv, mithikus-mondai elemeit abban az esetben, ha vallási funkcióval nem (vagy már nem) rendelkeznek s a kortársak felé úgy jelentkeznek, mint reális etnográfiai-geográfiai adatok. Az antik néprajztudomány vagy a középkori földleírások számtalan portentuma (egylábú, egyszemű stb. népek, kutyafejűek és hasonlók), a mondainak bizonyult etnografikumok (pl. a nyereg alatt puhított hús) a XVII—XVIII. századig elfogadott tényekként éltek a köztudatban, sokáig a legműveltebbek tudatában is, sőt nem egy közülük máig is kísért. A mondai néprajz határtalanul gazdag anyagának egybekötése, elemeinek rendezése és történeti vizsgálata terén még csak az első lépések történtek meg,⁷ de annyi máris bizonyos, hogy e hajdan tudományos tényként kezelt képzetek eredete nem egységes; az egyszerű koholmányok, durva hamisítások mellett igen soknak kinyomozhatjuk távoli, népi gyökerét.

*

Borsos leírásának vége felé olvashatók a következő sorok:

»Minthogy Ázsiát és Afrikát az Veres tenger hasítja ketté, addig az még az Veres tenger ide felé el ér, azon imet ez Veres tengeren mindenütt az Egiptus határa vagyon által az Fejér tengerig. Innet Asia felől az szárazról csak Egiptusnak az végével határos az Palaestina földé, kit Chanan földének is hívunk. Az túl India felé határos Egiptussal két igen nagy szerezsen ország az kiket hínak egyikett Arabia deserta, az másik Arabia petrea; Arabia desertába laknak az man ogli és szef ogli királyok... Ezt is török császár bírja az országot, de Arabia petreat soha török császár meg nem vehette... Az Asiai vagy orientalis Indiához is ragadott, hanem ugyan adót adnak azért császárnak. Ebbe terem az dromedarius teve... Ez mellett vadnak az antipodak, kiket mi pulya embereknek hívunk, és az híres neves Kalekuti nagy völgy. Ezekbe az országokba mennek tőlünk délre az darvak és fecskék, de ott nem szaporodnak, sőt az pulya emberek csak alig lakhatnak az darvaktól az még ott kell lakniok az darvaknak.»

Mielőtt a »pulya emberek« mondai néprajzi alakjára térnénk, vizsgáljuk meg *Borsos* idézett néhány sorának egyéb adatait.

A leírás földrajzi lokalizálása nem könnyű, mert *Borsos* e résznél el-kanyarodik tárgyától, Egyiptomtól s láthatólag homályos földrajzi ismeretek alapján csapong a szomszédos területeken, egészen Indiáig. A Fehér-tenger az ő szóhasználatában a Földközi-tenger keleti medencéjét jelenti; így a Vörös-tenger és a Földközi-tenger partvonalai pontosan megadják Egyiptom határait. Palesztina fekvésének megjelölése is helyes. Az »Arabia Deserta« és »Arabia Petraea« fogalmak a XVII. században még közkeletűek voltak a geográfiában; tudvalevő, hogy e fogalmak Claudius Ptolemaeusra (II. század) vezethetők vissza, aki a félsziget északi részét Arabia Deserta, északnyugati részét (beleértve a Sínai-félszigetet) Arabia Petraea, a további terület legnagyobb részét pedig a kevésbé találó Arabia Felix néven különítette el.⁸ Hogy Arábia lakóit *Borsos* szerencseneknek nevezi, abban semmi

⁷ A szétszórt irodalom szemelvényes összefoglalását adja *Plischke, H.*: Von den Barbaren zu den Primitiven. 27 skk, Leipzig, 1928.; a magyar irodalomban *Turóczy Trostler József* foglalkozott a mondai néprajz kérdéseivel (I. pl.: János pap országa. Magyarságtudomány, II (1943), 476 skk.)

⁸ *Hassinger, H.*: Geographische Grundlagen der Geschichte, 90 l. Freiburg i. B., 1931.

feltűnő nincs; e szavunk régebben ‚aethiops, saracenus‘, illetve ‚niger, schwarz‘ jelentésben élt.⁹

Az Arabia Petraea és Deserta politikai állapotára vonatkozó megjegyzések arról tanúskodnak, hogy *Borsos* meglehetősen tájékozott volt korának török viszonyairól; adatai emellett az egész leírás keltezésére is módot adnak. A »man ogli« kifejezés nyilván a libanoni emírek Ma'n dinasztijára vonatkozik, amely a XVI. század elejétől a XVII. század végéig volt hatalmon. Kétségtelen, hogy rá vonatkozó értesüléseit *Borsos* konstantinápolyi török körökben szerezte, különben érthetetlen lenne, hogy a »Ma'n fiaik« dinasztia-név jelölésére az arabos »Banū Ma'n« kifejezés helyett a török »Ma'n ogli« fordítást használja. E Ma'n-dinasztia legjelentősebb alakja éppen *Borsos* kortársa, II. Fakhr al-Din (1585—1635) volt, akinek a porta ellen, Libanon függetlenségéért vívott harcai nem kerülhették el *Borsos* figyelmét. Az emír arra igyekezett, hogy kapcsolatot építsen ki az európai keresztény uralkodókkal, akik segítségére lehetnek a török hatalom elleni harcában. Eleinte szabályosan megfizette a portától követelt adót (erre *Borsos* is utal), de miután uralmát Beiruttól egészen Karmelig kiterjesztette, nyilvánvalóvá vált, hogy Szíriában és Palesztinában önálló birodalmat akar teremteni. A porta a damaszkuszi helytartó vezetésével sereget küldött ellene, de — mint *Borsos* is írja — a nehezen járható, jól megerősített hegyvidéken a támadók nehezen boldogultak. Végre 1613-ban a Szíria partjai előtt megjelenő török hajóhad menekülésre kényszerítette Fakhr al-Dint, aki azonban néhányéves európai számkivetése után 1618-ban visszatért Szíriába s egyidőre sikerült visszanyernie a porta bizalmát. Függetlenségi politikáját azonban továbbra sem adta fel s újra hadat küldtek ellene; 1635-ben hóhér keze alatt halt meg Konstantinápolyban.¹⁰

A Ma'n-dinasztiára való utalásban rejlő datálási lehetőséget akkor használjuk fel helyesen, ha tekintetbe vesszük a *Borsos*-nál szereplő »szef ogli« nevet is. Ez a név nem vonatkozhat másra, csak Saif al-Din Oghlu (a mindennapi török névhasználatban: Saif Oghlu) helytartóra a szíriai Tripolisban; Saif Oghlu különösen az 1622—23. években játszott nagy szerepet, amikor II. Oszman szultán halála után lázadást szított a katonaság zsarnoksága ellen.¹¹ E két történeti adat, a »man ogli« és »szef ogli« kifejezés tanúságát felhasználva, megközelítő bizonyossággal datálni tudjuk *Borsos* leírását. A Ma'n-dinasztia hatalmára való utalás nyilvánvalóvá teszi, hogy leírása csak abban az időben készülhetett, amikor Fakhr al-Din csillaga magasan járt, azaz vagy 1613 (az emír száműzetése) előtt, vagy 1618 (visszatérése) és 1635 (leveretése) között. Saif al-Din Oghlu szerepeltetése azonban az első lehetőséget kizárja. Ha tekintetbe vesszük, hogy az utóbbi már II. Oszman uralkodásának végső idejében bizonyos szerepet játszott Tripolisban, bizvást feltehetjük, hogy a leírás *Borsos* második konstantinápolyi követjárásának utolsó időszakában, kb. 1620-ban készült, illetőleg az alapjául szolgáló értesülések ekkori keletűek.

Továbbmenve *Borsos* leírásának idézett részletében, az »ázsiai vagy orientális India« megjelölés ötlík szemünkbe. Ez a név — a mai használattól

⁹ Melich J.: Néhány magyar népnévről. MNy V (1909), 389 skk; vö. a NySz-adataival.

¹⁰ Enzykl. d. Isl. II, s. v. *Fakhr al-Din*.

¹¹ Hammer, J.: Geschichte des Osmanischen Reiches. IV. Bd. 568 k. Pesth, 1829.

eltérőleg — nem az amerikai Nyugat-Indiától, hanem Abesszíniától különbözteti meg Indiát. Kitűnik ez az »Aegiptusról« szóló leírás egy másik helyének névhasználatából :

»... az Nylus vize jő az nap nyugati Indiákról, az kit az mi historicusink presbiter Joannes, az az János pap országának hímak...«

Borsos terminológiája itt jellegzetesen középkori még. A mai névhasználatban tudvalevőleg beszélünk a nyugatindiai szigetvilágról (Amerikában), ezzel szembeállítva használjuk ritkábban a Kelet-India kifejezést, különben pedig Elő- és Hátsó-Indiát emlegetünk. A középkorban viszont az India Parva, India Magna és India Inferior vagy India Maior, Minor és Tertia, máskor ismét India Prima, Secunda és Tertia elnevezések is járták, ahol is Elő- és Hátsó-India mellett Abesszíniát neveztek még Indiának.¹²

A dromedár említése *Borsos*nál teljesen korrekt. E fontos háziállat elterjedési területe feloleli egész Észak-Afrikát, Arábiát, majd keletebbre kb. a Fekete-tenger keleti csücske és a Kaspi-tenger déli partja között húzott egyenes vonal meghosszabbítása jelzi északi határát; elterjedésének keleti határa az Indus vonalán túl, Radzsputana tartományban fekszik.¹³

A lokalizálás, sajnos, éppen az antipodák említésekor válik bizonytalaná. Az »ez mellett« kifejezés ugyanis kétféleképpen értelmezhető; egyfelől jelentheti azt, hogy a *dromedár* mellett (a dromedáron kívül) említendő kuriózumképpen az antipodák népe; másfelől (és ezt tartjuk valószínűbbnek) az »ez mellett« kifejezés lehet helyhatározó értelmű: az utójára említett terület (Arabia Petraea) mellett, annak határain túl, tovább India felé. Utóbbi értelmezést valószínűsíti a »Kalekuti völgy« említése, rögtön az antipodák mellett. Ez a helynév csakis az indiai Madras tartományban fekvő Calicut városára utalhat, amelyet »híres-neves« helyé tett az a tény, hogy Afrika körülhajózása után itt érte el először India földjét 1498. május 20-án Vasco de Gama, aki eleven leírást is ad a vidékről.¹⁴

Bizonyos meglepetéssel állapíthatjuk meg tehát, hogy a különben meglehetősen — bár középkori színezetű — tájékozottsággal bíró *Borsos*nak az Arábia és India között fekvő középeleti országokról egyetlen szava sincs; ugyanakkor nagy valószínűséggel mondhatjuk, hogy írónk alkalmasint India nyugati partján képzelte el az antipodákat.

Fordítsuk most figyelmünket e mondai nép felé! *Borsos* két elnevezést használ: a görögös »antipoda« és a magyar »pulya emberek« kifejezést. Valójában a két név egymásnak nem szinonímja s *Borsos*nak a mondai néprajz irodalmában való tájékozatlanságára vall, hogy azonosítja őket.

Az »ellenlbasok« vagy antipodák léte felett folytatott viták a középkorban igen nagy szerepet játszottak. A korai középkorban, a patrisztika korában az antik tudomány eredményeinek nagyrésze veszendőbe ment; a földrajz és néprajz e korban bekövetkezett hanyatlásának legjellemzőbb mozzanata,

¹² Pl. *Marco Polónál*: »... egy nagy tartományról szölok, Abasról, mely Középső-Indiát alkotja... Nagy-India az a terület, amely Mábártól Keszmakoránig terjed. Tizenhárom királysága van... Ezek mind a szárazföldön vannak. Kis-India Csampa tartománytól Mutfillig terjed és nyolc nagy királyságra oszlik. Hasonlóképpen a szárazföldön terül el.« (*Marco Polo* utazásai. 219 l. Bp. 1950.) — E névhasználatban Középső-India Abesszíniát, Nagy-India Elő-Indiát, Kis-India Hátsó-Indiát jelenti, bár a középkor folyamán gyakran megfigyelhetők jelentésetlölódások.

¹³ *Feilberg, C.*: La tente noire. Carte IV. København, 1944.

¹⁴ *Falkenhorst, G.*: Weltentdecker und Weltumsegler. 104 skk. Stuttgart, 1891.; *Ley, Ch. D.*: Portuguese Voyages 1498–1663. 27 skk. London, 1947.

hogyan elvetették a Föld gömbölyűségének tanát is, amely pedig az i. u. II. században már bizonyított tudományos tétel volt. Az ókori tudomány a Föld gömbölyűségének elfogadása alapján feltételezett egy déli földséget (Terra Australis), amely az északi kontinenseket ellensúlyozva megtartja a földgolyó helyzetét. Az egyházatyák ezt a tant elvetették s helyette — mint a görög tudomány kezdeti korában — a Föld korongalakját feltételezték.¹⁵ A világ-elképzelés e fordulatával együttjárt a déli gömbfélen feltételezett lakosság (a velünk »ellenlábás« földlakók) létének tagadása is. A IV. század elején működött Lactantius Firmianus, majd a patrisztika legjelentősebb képviselője, Augustinus s nyomukban mások a leghatározottabban tagadták az antipodák létét s annak egyszerű lehetőségét is; »quod vero et Antipodas esse fabulantur, . . . nulla ratione credendum est.«¹⁶ A VI. században pedig a bizánci Kosmas Indikopleustes »Keresztény topográfiája« a következő érveléssel bizonygatja az antipodák létének tarthatatlanságát:

»Ha valaki még hosszas vizsgálatokba akar bocsátkozni az antipodákat illetőleg, akkor könnyű szerrel pellengérré állíthatja ezeket a vénasszonyi meséket. Mert ha az ember lábai (a Föld) szemközti végén két másikkal állnak szemben, akkor akár a földre, akár vízre, akár levegőre, akár tűzre, akár bármely másfajta testre próbálnak lépni, hogyan állhatnak mindketten felfelé? Nem fog (csak) az egyik természetes helyzetben, felfelé, a másik pedig természetellenesen, fejjel lefelé állni? Ezek a dolgok értelmetlenek s természetünk és adottságaink ellen valók. Vagy hogyan feltételezhető, hogy ha az eső esik, akkor mindkettőre leesik? Nem inkább az lesz-e a helyzet, hogy az egyikre le-, a másikra pedig felesik, vagy ellenkezőleg, vagy befelé és kifelé? Az antipodák képzelete ugyanis a fordított eső képzetét is kényszerítővé teszi. Joggal nevetünk tehát az ilyen ostoba teóriákon, mert harmóniatlan, bárdolatlan és természetellenes dolgokról szólnak.«¹⁷

Az antipodák létét, tehát a Föld gömbalakját és a gravitációs erő hatásának elvét bibliai érvek alapján tagadó egyházi irányzat ellenzéke már korán jelentkezett. Nem említve most az antik tudomány hagyományait nagyrészt megőrző arab geográfusokat, a VIII. században Salzburgi Vergilius, majd — kevésbé neves utódok sora után — a XIII. században Albertus Magnus teljes világozossággal fejti ki a Földgömb átellenes és »ellenlábás« pontjainak viszonyát s a népesség jelenlétének lehetőségét mindezekben a pontokon. De a primitív bibliai világkép megrögzött védelmezői még a következő századokban sem hagytak fel a Föld gömbölyűségéről és az antipodák létéről szóló tanítás elleni küzdelemmel s még a XIV. században is tudósok egész sora szenvedett máglyahalált vagy börtönbüntetést az antipodák tanának védelmezése miatt.¹⁸ A kérdésre döntő, konkrét tényeken alapuló, megfellebbezhetetlen választ csak a XVI. század fellendülő földrajztudománya adott.

A *Borsos*-említett népi Indiában helyezkedik el, a középkori antipodákkal tehát nem azonosítható. Ha *Borsos* mégis így nevezi őket, akkor az okot csak abban láthatjuk, hogy a név jelentését pontosan nem ismerve, az »antipoda« kifejezéshez írónk nagyon is általános képzeteket társított s a szónak nála alkalmasint csupán annyi a jelentése: távoli vidéken, »a világ másik sarkában« élő népesség.

¹⁵ *Plischke*: i. m. 26 k.

¹⁶ *Augustinus*: De civitate Dei. XVI. 8—9. Ed. B. Dombart, Lipsiae, 1905.

¹⁷ Német fordítás nyomán; l. *Dieterich, K.*: Byzantinische Quellen zur Länder- und Völkerkunde, 5—15. Jhd. (= Quellen und Forschungen zur Erd- und Kulturkunde Bd. V.) I. Teil, 5 k. Leipzig, 1912.

¹⁸ *Kretschmer, K.*: Die physische Erdkunde im christlichen Mittelalter. (= Geogr. Abhandlungen, hg. von A. Penck, Bd. IV, H. 1.) 29, 56 skk. Wien-Olmütz. 1889.

E népesség sajátosságai közül *Borsos* egyetlen egyet emel ki, — azt, amelyet a »pulya« jelzővel érzékeltet. Ez a magyar szó Czuczor-Fogarasi szótára szerint »törpe, pogonya, tömpe, kutak, kicsinded« jelentésű. A Magyar Tájszótár szerint első jelentése »gyermek«, második »kistermetű, törpe«; a Tájszótár adatai különben arra látszanak mutatni, hogy »törpe« értelemben a szót különösen Erdélyben használják. (*Borsos* is erdélyi volt.) Faludi Ferenc Jegyzőkönyvében »törpe pulya« szerepel, Baróti Szabó Dávid pedig A magyarság virági-ban így ír: »Földre terül a zúgó szél erejére magas tölgy, állanak az pulya fák.« (NySz. adatai.)

Törpe néppel van tehát dolgunk. S e törpék életének legkülönösebb részlete, hogy lakóterületük egybeesik a költözőkódó madarak téli hazájával, »sőt az pulya emberek csak alig lakhatnak az darvaktól«, azaz: madarak és törpék között ellenséges viszony van. E különös jelenség említésekor *Borsos* — tudva vagy öntudatlanul — klasszikus előképek után halad.

Homeros a legrégebb szerző, aki a pigmeusokról, a törpék népéről megemlékezik; szerinte az Okeanos déli partján laknak s a telen délre költöző darvakkal háborúságban állnak.¹⁹ A miletosi Hekataios egyik töredéke²⁰ szerint szarvakat szerelnek magukra és kosokként támadnak a darvakra. Ugyanő földműves népnek mondja a pigmeusokat; ez nem illik a mai középafrikai pigmeus törzsekre s alkalmasint nincs is többről szó, mint a homerosi hagyomány magyarázatásáról. Hiszen mi okozná a háborúságot a pigmeusok és a darvak között, ha nem az, hogy a nagy tömegekben összegyűlő madarak elpusztítják a pigmeusok vetését? Aristoteles²¹ tiltakozik az ellen, hogy ez mese lenne, — elárulva így, hogy a pigmeusokkal harcoló darvak mondája korában nem volt általánosan elfogadott; szerinte a Nílus forrásvidékének morasaraiban él egy barlanglakó, kistermetű nép, amelynek lovai is aprók, s amely a szkylha síkságokról érkező darvakkal telente harcban áll. Az aprótermetű lovak említése kétségtelenné teszi, hogy nem lehet szó Aristotelesnél a valódi középafrikai pigmeusok csak valamennyire is megbízható ismeretéről, hiszen azok a kutyán kívül háziállattal egyáltalán nem rendelkeznek s nem is rendelkeztek.

Nem szükséges ez alkalommal tovább követnünk a darvakkal harcoló afrikai pigmeusok képzetét s annak viszonyát a XIX. században felfedezett középafrikai pigmeusok valóságos létéhez. Az többé-kevésbé bizonyítottnak tekinthető, hogy az egyiptomiaknak voltak valamelyes ismereteik a valódi pigmeusokról²² s a korai egyiptomi-görög kapcsolatok ismeretében semmi feltűnőt nem találhatunk abban, hogy e különös nép kőszá híre, akármilyen bizonytalan formában is, de a homerosi kor görögjeihez is eljutott.²³ Szempontunkból most az a fontos, hogy — bár

¹⁹ Ilias III. 3 skk.

²⁰ Fragm. Hist. Graec., ed. C. et Th. Müller, 18. (Fragm. 266.) Paris, 1841.

²¹ Hist. anim. VIII. 14, 2.

²² Monceaux, P.: La légende des Pygmées et les nains de l'Afrique équatoriale. Revue Hist., t. 47. (1891), 1 skk.; Wolff, H. F.: Die kultische Rolle des Zwerges im alten Aegypten. Anthr. XXXIII (1938), 445 skk.

²³ Berger, E. H.: Mythische Kosmographie der Griechen. (= Roscher, Lex. Suppl.) 24 k, Leipzig, 1904.; Gusinde, M.: Die Kongo-Pygmäen in Geschichte und Gegenwart. Nova Acta Leopoldina, N. F. Bd. XI. Nr. 76. 167. Halle (Saale), 1942. Magyar nyelven, a források egy részének felemlítésével, kora színvonalán foglalkozik a kérdéssel egy névtelenül, —s— jelzéssel megjelent a cikk a Tmt. Közl. XXIII (1891). 399 skk. lapjain: »A pigmeusok regéje.« Utóbbira Balassa Iván hívta fel a figyelmet.

az afrikai törpék továbbra sem tűnnek el a mondai néprajz színteréről²⁴ — a pigmeusok új terület, a távoli India mondai népévé válnak.²⁵ Különösen Nagy Sándor indiai hadjárata óta a távoli csodaország különösségei között a pigmeusokat is mindig megemlítik.²⁶ Jellemző példaként az ókor katexochén geográfusának és ethnográfusának, a mithikus hagyományokkal szemben erősen kritikus szellemű Strabonnak a megállapításait idézzük. Homeroszt és a többi költőt megvédi a kemény bírálattal szemben, mert — úgy mond — »a mesés költemények valójában nem a tudatlanság bizonyítékai; és amit a költők a Proteusról, a pigmeusokról, a varázsszerek hatásáról és egyéb hasonlókról mesélnek, azt nem a vidék nemismerése folytán írják, hanem szórakoztatás és gyönyörködtetés végett« (I. 2. p. 37.). Annál szigorúbb azonban azokkal szemben, akik nem költői alkotásaik, hanem hitelt igénylő leírásaik során állítanak valótlanságokat. »... Mindazok, akik Indiáról írtak, nagymértékben hazugok... Különösen azonban Deimachos és Megasthenes az, aki semmi hitelt nem érdemel. Hiszen ők mesélnek a hosszúfülűekről, a szájnélküliekről, orrnélküliekről, egyszeműekről, hosszúlábúakról és hátul-ujjzottakról. Ők újították fel a darvak homerosi harcát is a pigmeusokkal, akiket három arasz magasságúnak tesznek meg« (II. 1. p. 70). Később pedig (XV. 1. pl. 711) megemlékezik Megasthenes azon állításáról, hogy »a háromaraszosok összegyűjtötték és megsemmisítették a darvak tojásait; mert a darvak (csak) ezen a vidéken költenek, ezért nem talált még soha senki darujást vagy darufiókát«.²⁷

A középkorban a portentumok hite nemhogy eltűnnék, de egyre újabb vonásokkal gyarapodik. (A portentumok egyik gazdag jegyzékét Augustinus adja a *De civitate Dei* fentebb idézett fejezetében). Az indiai pigmeusok is újra és újra megjelennek a térképeken és a leírásokban. Hazájuk gyanánt főleg Észak-Indiát és Katáj nyugati peremvidékét, a mai Tibetet volt szokás megjelölni.²⁸

Visszatérve *Borsos* leírásához, semmi meglepőt nem találunk abban a tényben, hogy a XVII. század elején még magas képzettségű emberek is hitelt adtak a darvakkal küzdő pigmeusok meséjének. Hogy hasonló példát említsünk, hivatkozunk azokra a leírásokra, amelyek szerint Nyugat-Afrika némely népeinek alsóajka egészen a mellükig csüng alá s hogy e torz testrészt a tűző napon meg ne rothadjon, állandóan sóval kell dörzsölniük. Ez a mondai

²⁴ Mellőzve most Herodotos (II. 32), Strabon (XV. 2.), Plinius (ed. Cuvier, Lipsiae, 1837. VI. 35.) és mások ismertebb adatait, egy teljesen mellőzött középkori adatra hívjuk fel a figyelmet. Az először Jacobus de Breda által Deventerben, 1504-ben kiadott, ismeretlen keletkezésű »Itinerarius Joannis de Hese presbyteri Trajectensis diocesis a Hierusalem per diversas partes mundi« is megemlékezik az afrikai pigmeusokról s a darvakkal vívott harcukról; nem állja meg a helyét tehát *Plischke* (i. m. 38 k.) véleménye, amely szerint a középkor csak indiai pigmeusokat ismert volna. Joannes de Hese leírásának szövegét újra közreadta *Oppert, G.*: Der Presbyter Johannes in Sage und Geschichte. Berlin, 1870². A pigmeusokra vonatkozó rész a 182. l.-on, a 64–74. sorokban. A monda középkori továbbéléséhez vö. *Scheiber, A.*: Éléments fabulaires dans l'Eshkol Hakofer de Juda Hádasi. Rev. des Études Juives VIII. Extraît: 9 skk. (további irodalommal.)

²⁵ Nem térünk ki itt a középkori tudományosságban ugyancsak fel-feltűnő északi pigmeusokra.

²⁶ Az auktorok helyeit összeállítja *Waser, O.*: Pygmaien, in: Roscher, Lex. 57. Lfg., Sp. 3285 k.; v.ö. *Hyde, W. W.*: Ancient Greek Mariners. 242 skk. New-York, 1947.; olvasottsága miatt különösen fontosak Plinius adatai (ed. cit. VI. 22, VII. 2, X. 30).

²⁷ Német fordítás nyomán; *I. A. Forbiger*: Stuttgart, 1856–9.

²⁸ *Plischke*: i. m. 38 k.

néprajzi adat az egész XVII.—XVIII. században hitelre talált, sőt még a XIX. század elején is hivatkoznak rá.²⁹ Vagy — a portentumoknál maradvá — Johannes Praetorius a XVII. század második felében még gátlástalanul ír le különböző szörnyalakokat³⁰ s még a nagy *Lafitau*, a modern néprajztudomány atyja is említ Amerikából olyan embereket, akik arcukat a mellükön hordják, fejük pedig nincs.³¹

Csaknem reménytelen vállalkozás lenne megkísérelni annak a megállapítását, hogy közvetlenül milyen antik vagy középkori források hatottak *Borsosra*, vagy nem volt-e szerepük esetleg népi hagyományoknak azokban a szóbeli értesülésekben, amelyeket Konstantinápolyban szerzett. Mindenestre úgy látszik, hogy *Borsos*, valamint informátorai nem voltak járatosak maguknak az eredeti forrásoknak az anyagában; a legvalószínűbb az, hogy főleg Plinius és Strabon munkáinak a különböző *Physiologusok*, népkönyvek, tudósok írások stb. közvetítésével közszájra került részletei szolgálták a fent elemzett leírás alapjául.

*

Amikor azonban megállapítjuk, hogy a darvakkal harcoló pigmeusok mondai néprajzi képzetének régi, a XVII. század elejéről való magyar említését találjuk *Borsos* leírásában, magától értetődően felvetődik — e tudománytörténeti tény regisztrálásán túl — az ismertetett mondai képzet értelmezésének, történeti helyzetének kérdése is. A kimutathatóan nagymúltú monda ugyanis nemcsak a klasszikus ókor irodalmában s a főleg abból merítő középkori tudományban van meg. Meglepően közeli variánsai megtalálhatók az északamerikai indiánoknál,³² Indiában^{32a} a finneknél, észteknél, lappoknál, szlávoknál, zürjéneknél, voguloknál, osztjákoknál, jeniszeji osztjákoknál, giljákoknál, korjákoknál és csukcsoknál.³³ A monda főtémája mindig ez: a költözködő madarak télen messzi országba szállnak, ahol kisméretű nép lakik; ez háborút vív a madarakkal.

A monda vizsgálatához rendelkezésünkre álló, tetemesen megnőtt anyag lehetővé teszi a hagyomány módszeres elemzését.

Hová mennek a költözködő madarak? A kérdésre a *Dangel* és *Toivonen* közölte mithoszok némelyike egészen világos feleletet ad: a világ szélén túl fekvő területre, egy »másik világba«. A világ széle, vége pedig ott van, ahol a föld megszűnik és az ég kezdődik, tehát ahol az ég ráborul a földre. Példaképpen az obi-ugor népek felfogását idézhetjük: a költözködő madarak téli otthonát »a mi világrészünktől függönyként az ég pereme választja el, amelyet a szél ide-oda mozgat s amely alatt csak a fűrge madarak tudnak a túlsó oldalra átsuhanni.«³⁴

Miért a világ határán túl van a madarak téli otthona? A kérdést főleg *Toivonen* tisztázta, amikor rámutatott a költözködő madarak téli hazájáról alkotott elképzeléseknek a primitív kozmográfiával való összefüggésére.

²⁹ Nagy, P.: Le troc muet. Acta Ethnogr. II (1951), 298 k.

³⁰ Anthropodemus plutonicus, das ist eine neue Weltbeschreibung von allerley Wunderbahren Menschen... Magdeburg, 1666.

³¹ Plüschke: i. m. 40. l.

³² Dangel, R.: Der Kampf der Kraniche mit den Pygmäen bei den Indianern Nordamerikas. SMSR VII (1931), 128 skk.

^{32a} Keller, O.: Die antike Tierwelt, II. 189 k. Leipzig, 1913.

³³ Toivonen, Y. H.: Pygmäen und Zugvögel. FUF XXIV (1937), 87 skk.

³⁴ Karjalainen, K. F.: Die Religion der Jugravölker. III. FFC 63. 26. l.

A világszerte elterjedt primitív felfogás szerint a Föld lapos korong, amelyre hatalmas búraként borul az ég. A hideg vagy mérsékelt égöy vidékein lakó (tehát a madarak őszi költözködését közvetlen szemléletből ismerő) ember egészen magától értetődően gondol arra, hogy a madarak végül is oda jutnak el, ahol az ég ráborul a földre. Hiszen a látóhatár — »a« világ ; ebben a világban pedig mindenütt zordabbra fordult az időjárás ; mivel pedig a madarak nyilván a tél elől menekülnek, nem mehetnek máshová, csakis a világon kívülre, át azon a határon, amelyet az ég és a föld érintkezési vonala jelez.

Miért laknak éppen törpék a világ határán? Erre a kérdésre *Dangel* és *Toivonen* eltérő választ adnak. Előbbi szerint³⁵ a világ peremén és azon túl lakó csodalények képzetének mithikus háttere van ; több változatát ismerjük ugyanis annak az elképzelésnek, amely szerint a legősibb időkben az egész földet szájnélküli, vagy egylábú, vagy csak féltestből álló stb. mesés népek népesítették be. Az őskor egy mithikus géniusza azután a maihoz hasonló embereket formált e portentumokból, amelyek maradványai csak a világ szélén élnek még, ahová az átalakító kultúrheros száműzte őket. — *Dangel* e magyarázata azonban nem kielégítő, hiszen 1. nem világítja meg, hogy a darvak miért éppen törpékkel, nem pedig más mesei népekkel találkoznak a világ peremén? 2. nem indokolja a pigmeus-monda kontinenseket felölelő elterjedtségét. A magunk részéről sokkal elfogadhatóbbnak tartjuk *Toivonen*³⁶ magyarázatát : a világ peremén, ahol az ég közelhajlik a földhöz, az ég közelsége megakadályozza az ott lakókat a növekedésben. A világ peremén tehát nem általában mesés lények, hanem kizárólag törpék lakhatnak ; más elképzelés nem fér össze azzal a primitív kozmográfiával, amelynek alapja a lapos földre ráboruló kupolaalakú égbolt. Ennek az ég-közelségnek a lakott világ peremvidékére jellemző volta tűnik ki némely magyar népmese ilyenfajta fordulataiból : »Hol jársz te itt, ahol még a madarak is térdénállva isszák a vizet?«,³⁷ vagy : »Hun vót, hun nem vót, hetedhétország ellen vót, az óperenciapiási tengerenn is túl vót, az üveghegyekenn innet vót, ahun a fecskék térgyenn mitáva kamicsoltak . . .«³⁸ A mesei színtér ilyen fogalmazású leírása nyilvánvalóvá teszi, hogy a földre ráboruló égbolt primitív kozmográfiája a magyar hagyományban is létrehozta — ha nem is a világ szélén lakó törpe népek képzetét, de azt a logikus elképzelést, hogy a világ peremén az ég közel hajlik a földhöz, ezért nem tudnak ott még a madarak sem felegyenesedni.

Miért kerül sor harcra a pigmeusok és a darvak között? A kérdésre eddig nem sikerült világos választ kapnunk. Az ókorban — mint pl. Hekataiosnál láttuk — részben arra gondoltak, hogy a darvak a pigmeusok vetéseit pusztítják s ez okozza a háborúságot, részben pedig a pigmeusokat tették meg támadó félnek, feltételezve, hogy a darvak fészkeiket fosztogatják. (Ez az utóbbi gondolat tűnik ki Megasthenes Strabon-idézte megállapításából s talán homályosan erre utal *Borsos* megjegyzése is : »ezekbe az országokba mennek télre az darvak és fecskék, de ott nem szaporodnak . . .«) Az újabb kutatók sem adnak

³⁵ *Dangel*: i. m. 134.

³⁶ I. m. 122, 1.

³⁷ *Berze Nagy J.*: Baranyai magyar néphagyományok. II. 99. Pécs, 1940.

³⁸ *Berze Nagy J.*: Népmesék Heves- és Jász-Nagykún-Szolnok-megyéből. MNGy IX, 274. Bp., 1907. ; a homályos kifejezés jelentése *Dömötör S.* (Egy értelmetlennek látszó mesekezdő formulánkról. Nyr. LXXII (1948), 58. l.) értelmezése szerint : ahol a fecskék (inkább) térdén, mi(n)t á(l)lva kamicsoltak, azaz pázrottak.

komoly választ a kérdésre. *Dangel* szerint³⁹ a világ peremén lakók és az oda költöző madarak közötti harc gondolata könnyen megszülethetett az emberek fejében, »annál is inkább, mert nem egy madárnak, így éppen a darunak is az alakjában van valami harcias vonás«. Ennél a szubjektív megokolásnál nem vesszük több hasznát *Waser* gondolatának sem,⁴⁰ aki arra utal, hogy a rómaiak darvakat és más madarakat szórakozásképpen egymás ellen küzdelemre készítettek; hiszen pl. Észak-Amerikában kakasviadalok és más madárviadalok egyáltalán nem fordulnak elő, holott a daru-törpeharc mondája ott is megvan. Valóban észszerűbbnek látszik az ókori magyarázat: vagy a pigmeusok védik vetéseiket a darvak ellen, vagy a darvak védik tojásaikat és fiókáikat a pigmeusok ellen. De ez a magyarázat is erőltetett, hiszen a madarak nyári lakóhelyükön is érzékeny kárt okoztak a vetésekben s a görögök épúgy, mint az indiánok vagy a finn-ugor népek, maguk is gyűjtöttek madártojásokat.⁴¹ A madarak tehát nemcsak a világ peremén állnak ellenséges viszonyban az ott lakókkal, — miért kerül sor harcra mégis csak a pigmeusok ellen, s miért nincs mithoszi említés a madarak és a mérsékelt vagy hideg égöv országaiban lakó emberek között támadt háborúságról?

Felfogásunk szerint a pigmeusok és darvak harcának motívumában igen ősi társadalmi rend emléke él tovább, amelyet sem a görögök, sem más *osztálytársadalom* népei nem tudtak megfelelőképpen értelmezni. Hogy azonban ennek a primitív elvnek a mithoszban való — bár értetlenné vált — továbbélését valószínűsíthessük, módszertani szükséglet előbb annak a kérdésnek a felvetése, hogy lehetséges-e a daru-törpeharc képzetét az ősközösség korából eredeztetnünk.

A darvakkal harcoló pigmeusok mondájának kora. Mondánkat elemezve, megállapíthatjuk, hogy nincs olyan vonása, amelynek keletkezése ne lehetne érthető és indokolt az emberiségtörténet igen ősi, primitív korszakaiban. (1.) A lapos földkorongra boruló égbolt az elképzelhető legprimitívebb világkép. Kiindulási pontja az a hely, ahol az ember áll: az emberi test három dimenziójának, a szem által belátható térség három végpontjának egyszerű összekötése (amely ismét nem absztrakt módon, hanem a szem révén történik) kiadja az ég félgömbjét s a látóhatár körét, ahol az ég és a föld találkozik. (2.) Ennek a primitív kozmográfiának — mint láttuk — logikus következménye a világ peremén, a lehajló égbolt alatt lakó törpék képzete. (3.) Bizonyos madárfajok költözésének megfigyelése olyan tapasztalat, amely szintén létrejöhet és létre is jön igen primitív állapotok között. Egyrészt a vadászat és tojásgyűjtés szempontjából sem közömbösek a madárvonulások; másrészt pedig a csillagászati év absztrakt fogalmával még nem ismerős zsákmányoló népek számára életbevágóan fontos *természeti év*, az évszakok váltakozása egyik feltűnő jele (a hőmérséklet változása, a növényzet életjelenségei stb. mellett) a hideg és mérsékelt égöv alatt a madárcsapatok vonulása. Bizonyítja ezt, hogy pl. Észak-Amerikában a bennszülött időszámítás hónapnevei között gyakoriak az olyanok, amelyek a madarak költözéseire, tojásrakására, fészkelésére vonatkoznak.⁴² Ugyanerre mutat, hogy a nagyjából észak-déli irányú Tejút

³⁹ I. m. 134.; csatlakozik hozzá *Toivonen* (i. m. 125. l.) is.

⁴⁰ I. m. Sp. 3287.

⁴¹ Vö. pl. *Manninen, I.*: Die Sachkultur Estlands. I. 18. skk. Tartu, 1931.

⁴² *Cope, L.*: Calendars of the Indians North of Mexico. Univ. California Publ. n Am. Arch. and Ethnol. Vol. 16. No. 4. 1919: 155 skk.

neve sok nyelvben a költözőkődő madarak vonulásaira utal (madarak útja, vadkacsák útja stb.).⁴³ (4.) S végül ismét logikus következmény az, hogy a költöző madarak téli hazáját a látóhatáron (tehát a világon) kívülre helyezik; a látóhatár a világ széle, ezen belül mindenütt beáll az időjárás zordabbá válása, — a madarak tehát csakis a világ szélén túlra mehetnek a tél elől.

Világos tehát, hogy a vizsgált monda minden vonása igen primitív fokról eredeztethető; eszerint nincs akadálya annak a feltevésnek, hogy a monda központi cselekményét, a pigmeusok és madarak harcát se egyszerű fantáziaképpnek tekintsük, hanem a fenti elemekhez hasonlóan magának a primitív társadalomnak a viszonyaiból, élményanyagából vezessük le.

A *pigmeus-daruharc képzetének alapja*. Mondánk e magva nem más, mint az ősközösségi társadalom földbirtoklási elvének kifejezése. A ma is fellelhető zsákmányoló népeknél a csoport lakóterülete a csoporté, magánbirtok nincs; ellenben élesen elhatárolódik ez a közösségi terület más közösségek területétől. Pl. a középfrikai pigmeusok (ezúttal nem a mondai törpék, hanem a reális pigmeusok) vándorlásaik során körülhatárolt, bizonyos szálláshelyek által precízen meghatározott őserdei területen belül mozognak csupán; egy-egy lokális csoport minden egyes tagja jól ismeri a csoport területének határait s óvakodik attól, hogy azt átlépje, mert különben életveszélynek teszi ki magát a megsértett terület lakói részéről.⁴⁴ Hasonló viszonyokat írnak le az ugyancsak zsákmányoló életmódot folytató busmanok megfigyelői⁴⁵ s ugyanez áll az ausztráliaiakra,⁴⁶ Indonézia természeti népeire,⁴⁷ az észak-amerikai indiánokra⁴⁸ stb. A poláris népeknél lényegében azonos a helyzet, leszámítva némelyik igen gyéren lakott vidéknek még ennél is primitívebb viszonyait, ahol a terület »res nullius«.⁴⁹

A pigmeus-monda reális magva pedig tulajdonképpen nem más, mint az a primitív társadalomban gyökerező felfogás, amely szerint a maga közösségi életterületét védelmező földperemi lakosság küzdelme a betolakodó s az adott területet szintén zsákmányoló (gyűjtögető-vadász) módra használó idegen közösség ellen magától értetődő, természetes jelenség. A nemzetségitörzsi társadalmak emberének magának is ez volt a felfogása s természetesen hasonló felfogást tulajdonított a kozmográfiai képzetekből kifolyólag szinte kényszerítően feltételezett mithikus népeknek is. Perte a saját közössége nem viselt hadat a madarak ellen az év azon szakaszaiban, amikor a költözőkődő madarak nyári lakóhelyükön tanyáztak; de egyrészt a pigmeusok

⁴³ Erre vonatkozó anyagot l.: *Toivonen*: i. m. 123.

⁴⁴ *Douet, M. L.*: Les Babingas ou Jadingas, peuple nain de la forêt équatoriale. Bull. Soc. d'Ethnogr. de Paris, N. S. II (1914), 21.; *Schebesta, P.*: Meine Forschungsreise in Belgisch-Kongo 1929—30. Africa IV (1931), 404. 1.; *Immenroth, W.*: Kultur und Umwelt der Kleinwüchsigen in Afrika. 79. Leipzig, 1933.; *Gusinde*: i. m. 287 k.

⁴⁵ *Crosby, O. T.*: Bushmen and Ovambo in South West Africa. J. Afr. Soc. XXX. (1931), 356.; *Trenk*: Die Buschleute der Namib, ihre Rechts- und Familienverhältnisse. MadDSch. XXIII. (1910), 168.; *Kaufmann, H.*: Die Auin, ein Beitrag zur Buschmannforschung. MadDSch. XXIII. (1910), 154.; *Immenroth*: i. m. 46 skk.

⁴⁶ *Mannzen, W.*: Die Eingeborenen Australiens. 46 skk. Berlin, 1949.

⁴⁷ *Berkusky, H.*: Das Bodenrecht der primitiven Stämme Indonesiens. Z. f. vergl. Rechtswiss. XXIX. (1912), 45 skk., kül. 65 k.

⁴⁸ *Speck, F. G.*: Family Hunting Territories and Social Life of Various Algonkian Bands of the Ottawa Valley. Geol. Survey of Canada, Anthropol. Ser. Mem. 70. No. 8. Ottawa 1915; *uó*: Family Hunting Territories of the Lake St. John Montagnais and Neighbouring Bands, Anthropol. XXII (1927), 387 skk.

⁴⁹ *König, H.*: Das Recht der Polarvölker. Anthropol. XXIV. (1929), 623 skk.

kicsinysége a madarak egyenrangú ellenfelévé tette e mondai népet ; másrészt a madárvonulások megfigyelése meggyőzte a szemlélőt arról, hogy a feltételezett világontúli teelöhelyen a madarak óriási tömege gyűl össze, sokkal több, mint amennyit nyaranta maga körül látott. Kozmográfiai képébe beépítve tehát az egész folyamat élénken emlékeztetett egy nagyobb (törzsi) közösség vonulására, mely idegen területekre vezet, — területekre, amelyek az élelem-szerzés zsákmányoló módja mellett csak bizonyos mennyiségű népesség létét tudják biztosítani s amelyeket ezért bennszülött lakóik nyilván nem adnak át harc nélkül a betolakodóknak.

Természetes, hogy az osztálytársadalmak tudatában a földbirtoklás e közösségi elve s az annak alapján kifejlődő csoportközi kapcsolatok lassan elhalványodtak. Homeros még egyáltalán nem tartja szükségesnek a daru-törpeharc motiválását, később azonban az antik szerzőknél egyre általánosabbá válnak azok az utalások, amelyek — mint láttuk — vagy a madarak veté-
pusztításaival, vagy a törpék tojásgyűjtésével magyarázzák az engesztelhetetlen ellentétet a két »közösség« között.

A pigmeus-monda 'elterjedése. Amikor a XIX. század folyamán Afrika belső területei fokozatosan ismertekké váltak, tudományos szenzáció erejével hatott a középafrikai pigmeusok felfedezésének híre. A tény, hogy a kontinens belső részén valóban élnek az európai ember átlagos testmagasságánál jóval kisebb termetű (130—150 cm magas) csoportok, egyszerűben aktuálisá tette a daru-törpe harc antik mondáját s tudományos közvéleménnyé vált az a feltevés, hogy a görögségnek valamelyes, legalább hallomáson alapuló értesülése lehetett arról, hogy Afrika mélyén kisméretű népek laknak s ez a tudomásuk színeződött mondává, kombinálódva a darvak vonulásának feltűnő jelenségével.⁵⁰ Amint azonban a monda más, távoli területeken való előfordulásai ismertekké váltak, a kutatók siettek ezt a felfogást revideálni. »A belsőafrikai törpe törzsek léte semmi összefüggésben nem áll a darvaknak a törpékkel ívott harcáról szóló régi görög történetekkel ; merő véletlenség, hogy ilyen törpe törzsek valóban vannak« — mondja Dangel⁵¹, s *Toivonen* ezt a véleményt »nyilvánvalóan helyesnek« véli.⁵² Miután pedig a pigmeus-mondát így elválasztották a reális pigmeusoktól, magának a mondának az elterjedését kellett megmagyarázni. *Dangel* felfogása az, hogy »a mese sajtószereplésénél fogva fel kell tennünk, hogy az csak egyszer keletkezett. Hazája valószínűleg Belső- vagy Észak-Ázsiában volt, ahonnan elvándorolt egyrészt az antik kultúra életterébe, másrészt Északnyugat-Amerikába.«⁵³ *Toivonen* viszont, aki a monda kozmográfiai összefüggéseit elmélyítette, már sokkal óvatosabb ennél s a keletkezés és elterjedés kérdését teljesen mellőzi.⁵⁴

Ezekkel a véleményekkel szemben a fenti elemzés eredménye egészen más felfogást diktál. Ha a primitív kozmográfiának valóban logikus következménye a földperemi pigmeusok képzete ; ha e primitív kozmográfia szükségessé teszi a hideg és mérsékelt égöv lakói számára azt a nézetet, hogy a költözködő madarak a föld peremvidékére, a pigmeusok hazájába mennek ;

⁵⁰ *Monceaux*: i. m. ; *Wolff*: i. m. ; *Gusinde*: i. m.

⁵¹ I. m. 135.

⁵² I. m. 117.

⁵³ I. m. 133.

⁵⁴ I. m. 126.: »Es hat hier auch nicht nach einer Antwort auf die Frage gesucht werden sollen, ob eine solche Sage wirklich 'nur einmal entstanden' und ob ihre Heimat 'im innern oder nördlichen Asien' zu suchen ist, wie Dangel meint«.

s ha a törzsi szervezet rendjéből fakadó nézetek elkerülhetetlenné teszik így a harcot a pigmeusok és a madarak között, — akkor a monda egészében velejárója egy olyan primitív kozmográfiai felfogásnak, amelyet a legmegátalkodottabb kultúrhistorikusok sem származtathatnak egy helyről. *Dangel* — amúgy is valószínűtlen — monogenetikusan eredeztetése tehát tarthatatlanná válik s közel kerül az a lehetőség, hogy a monda egyes előfordulásai között nincs közvetlen történeti kapcsolat.

Valójában ez a megoldás ismét túlságosan szimplex. Hiszen pl. igen nyomós bizonyítékaink vannak arra, hogy az ókori egyiptomiak konkrét ismeretekkel rendelkeztek a középafrikai pigmeusokról s ugyancsak kézenfekvő, hogy az antik kultúra az egyiptomi hagyományoktól kapott impulzust a saját (esetleg autochton gyökerű) pigmeus-képzeteinek kialakításához. Ugyancsak megvizsgálandó az északnyugat-amerikai mondák viszonya északkeletázsiai megfelelőikhez, a finn-ugor pigmeus-hagyomány viszonya a szétvándorlás folyamán abszorbeált szubsztrát-kultúrák helyi hagyományaihoz stb. E feladat elvégzése jelen problémafelvetésünk határára kívül fekszik, mindenesetre szükséges azonban megállapítanunk, hogy a független keletkezés és a szétvándorlás lehetőségeit helytelen antitezissé élelni. A lapos földkorongra berülő mennybolt primitív kozmográfiai képzete világszerte kialakulhatott s *talajul szolgált* olyan képzeteknek, amelyek autochton fejlődésére primitív viszonyok között ugyancsak mindenütt megvolt a lehetőség. E lehetőségek sokszerű *konkretizálódása*, a monda ismert aktualizálódási formái azután úgy jöttek létre, hogy a kialakult típusok egymással nyilván történeti kontaktusba jutottak s egymást színezték.

A pigmeus-monda történeti kutatásában tehát a következő lépés az kell legyen, hogy gondos típusvizsgálat során elkülönítjük azokat a történeti góccokat, amelyek a monda ismert változatainak kialakulásában szerepet játszottak, feltárjuk azokat a folyamatokat, amelyek a monda kimutatható változatainak (éppen ilyen és nem másféle) elterjedéséhez vezettek. A vizsgálat bizonyára a bonyolult kereszteződések kusza láncolatát fogja kimutatni.

Mindenesetre a fenti elemzésből kitűnik, hogy a darvakkal harcoló pigmeusok mondája az emberiségtörténet legősibb korszakaiban gyökerezik. Ennek a primitív gyökerű hagyománynak első — bár nem népi, hanem végső soron tudós forrásból származó — rögzítése a magyar irodalomban *Borsos Tamás* érdeme.

Vajda László

БОРЬБА ПИГМЕЕВ С ЖУРАВЛЯМИ

У Гомера и с тех пор у авторов древних времен, средних и даже новых веков постоянно встречается следующая тема: перелетные птицы зимой перелетают в далекие края, где живут люди маленького роста, которые ведут войну с птицами.

Исследования Дангеля и Тойвонена показывают, что по примитивному представлению перелетные птицы перелетают за край света, в «другой свет». Край света там, где кончается земля и начинается небо. Это представление о зимней родине перелетных птиц связано с примитивной космографией: земля, это огромный диск, покрытый небом, как огромным коллаком. Человек, живущий в холодной или умеренной зоне естественно представляет себе, что птицы летают туда, где небо встречается с землей, ибо в их представлении «свет» распространяется только до горизонта, а в этом свете везде зима. Значит птицы могут летать только за этот свет, через тот рубеж, где встречаются земля и небо.

Почему у этого мифического рубежа мира живут карлики — пока объясняется исследователями разным образом. Автор статьи принимает объяснение Тойвонена, по которому на рубеже мира, где небо приближается к земле, это приближение не дает жи-

телям расти. Но почему пигмеи и журавли борются? Автор высказывается против древних и средневековых объяснений, по которым причина этих войн заключается в том, что журавли уничтожают семена, или что пигмеи собирают птичьи яйца. По его мнению эта борьба коренится в весьма примитивных общественных условиях: Анализ предания убеждает в том, что представления, содержащиеся в нем, весьма примитивны. Примитивно само космографическое представление основа всего предания — и примитивны представления о перелете птиц и о карликах, логично следующие из этой космографии. Также примитивно и глубокое наблюдение жизни птиц. (Ср. роль перелетных птиц в примитивном летоисчислении.) На основе всего этого мы в праве предполагать, что и мотив борьбы является примитивным представлением, и действительно, это соответствует тому, что мы знаем об общественных условиях племен, ведущих присваивающее хозяйство. Известно, что у таких племен территория одной группы резко разделена от территории других. Нарушение границ часто ведет к насилию. Основа предания о пигмеев нечто иное как представление, имеющее свой корень в родовом обществе, где борьба людей, защищающих свою территорию от чужих племен, ведущих также присваивающее хозяйство, это, вполне понятное, естественное явление. Человек из родовоплеменного общества имел такое представление, и вследствие своих космографических представлений он естественным образом приписывал такие же представления мифическим народам.

Что касается распространения предания — объяснение Дангеля в моногенетическом духе неприемлемо. По мнению автора статьи, везде присущая основа — примитивная космография — служит исходной точкой для формирования предания о пигмеях, борющихся с журавлями, у всех примитивных племен, живущих на такой территории, где известны перелетные птицы. В формировании конкретных вариантов играли значительную роль некоторые центры развития и исторические скрещивания типов, созданных в этих центрах.

DER KAMPF ZWISCHEN PYGMÄEN UND KRANICHEN

(*Untersuchungen im Gebiet der mythischen Ethnographie*)

Seit Homer kommt in den Angaben der mythischen Ethnographie des Altertums und Mittelalters, ja sogar der Neuzeit, ständig das folgende Thema vor: die Zugvögel fliegen im Winter in ferne Länder, wo kleinwüchsige Völker wohnen, die gegen diese Vögel Krieg führen.

Auf Grund der Untersuchungen von *Dangel* und *Toivonen* wurde die Erklärung angenommen, dass die Zugvögel der primitiven Auffassung nach in ein jenseits des Randes der Welt gelegenes Gebiet, in eine »andere Welt« fliegen. Der Rand der Welt befindet sich nämlich dort, wo die Erde aufhört und der Himmel anfängt, also wo sich Himmel und Erde berühren. Diese Vorstellung über die Winterheimat der Zugvögel hängt mit der primitiven Kosmographie zusammen: die Erde ist eine flache Scheibe, auf welcher der Himmel als mächtige hohle Halbkugel aufliegt. Der in den kalten oder gemäßigten Klimazonen lebende Mensch stellt sich dies natürlich so vor, dass die Vögel letzten Endes an den Ort gelangen, wo sich Himmel und Erde berühren, denn der Horizont ist ja »die Welt, und in dieser Welt ist überall Winter: die Vögel können sich also nur jenseits dieser Welt begeben, über jene Grenze hinaus, die durch die Berührungslinie von Himmel und Erde bestimmt wird.

Auf die Frage, warum die Bewohner dieses mythischen Grenzgebietes der Welt gerade Zwerge sind, haben die bisherigen Forscher verschiedene Antworten gegeben. Der Verfasser der vorliegenden Arbeit schliesst sich der Ansicht *Toivonens* an: am Rande der Welt, wo sich der Himmel nahe über der Erde wölbt, verhindert die Nähe des Himmels das Wachstum der dortigen Lebewesen.

Doch warum kommt es zu einem Kampf zwischen den Pygmäen und den Kranichen? Der Verfasser lehnt jene Erklärungen aus dem Altertum und dem Mittelalter ab, die den mythischen Krieg mit der saatenvernichtenden Tätigkeit der Kraniche oder mit dem Eiersammeln der Pygmäen begründen. Nach seiner Auffassung ist das in den Mythen vorkommende Kampfmotiv auf überaus primitive gesellschaftliche Verhältnisse zurückzuführen. Auch eine Analyse der Mythen lässt hervortreten, dass die in ihnen enthaltenen Vorstellungen äusserst primitiv sind: primitiv ist vor allem das als Grundlage dienende kosmographische Bild, primitiv sind die sich daraus logisch ergebenden Vogelzug- und Zwergvorstellungen, und ein primitiver Zug ist auch die gründliche Beobachtung der Vögel. (Vgl. z. B. die Rolle der Zugvögel in der primitiven

Zeitrechnung.) Infolgedessen darf auch das Kampfmotiv mit Recht als eine überaus primitive Vorstellung betrachtet werden, und dies steht denn auch in sehr gutem Einklang mit all dem, was man über die Gesellschaftsverhältnisse der Völker mit aneignender Wirtschaft weiss. Es ist allbekannt, dass bei diesen das Gebiet einer Gruppe meistens scharf von dem Gebiete anderer Gemeinschaften abgegrenzt ist und dass eine Grenzverletzung häufig Gewalttätigkeiten zur Folge hat. Der reale Kern des Pygmäenmythos ist ja nichts anderes als jene in der primitiven Gesellschaft wurzelnde Auffassung, dass der Kampf der den Lebensraum ihrer Gemeinschaft verteidigenden Einwohner des Randgebietes der Erde gegen die eindringende, das gleiche Gebiet in aneignender Wirtschaftsweise (Sammeln, Jagen) benutzende fremde Gemeinschaft eine selbstverständliche, natürliche Erscheinung ist. Dies war auch die Auffassung des Menschen der Stammesgesellschaft selbst, und so schrieb er natürlich eine ähnliche Auffassung auch den aus den kosmographischen Vorstellungen heraus sozusagen zwangsläufig als existierend angenommenen mythischen Völkern zu.

Was die Verbreitung dieses Mythos betrifft, so ist die von *Dangel* gebotene, simple monogenetische Erklärung ihres Ursprungs natürlich unannehmbar. Nach der Auffassung des Verfassers hat eine elementar gegebene Grundlage (die primitive Kosmographie) bei den Bewohnern der durch die Vogelzüge charakterisierten Gebiete überall die *Möglichkeit* zur Entstehung des Mythos der mit den Kranichen kämpfenden Pygmäen geboten. Bei der *konkreten* Ausbildung seiner Varianten haben jedoch gewisse Entwicklungszentren sowie die historischen Kreuzungen der einzelnen ursprünglichen Typen eine bedeutende Rolle gespielt.

ADATKÖZLÉSEK

Adatok a juhászkampó készítéséhez és használatához Hajdú-Bihar megyéből*

I.

A pásztorok viseletéhez és felszereléséhez elengedhetetlenül hozzá tartozik a bot. Lényegében terelő eszköz, melyet a pásztor nem szívesen hagy el magától, »sőt bot nélkül egy lépést sem tesz.«¹ A pásztor magához méri a hosszúságát. (Kicsi ember kis bottal jár.)

A csikósoknál ritkán találunk botot, a gulyásnál fontos szerepe van, a kondás szívesebben használja a karikást. A juhász kampót, vagyis kampós botot hord. A juhásznál a kampósbotnak van tulajdonképpen jelentősége, az ostor csak másod- vagy harmadrendű és csak elvétve található.²

A kampó elterjedése hazánkban, a finomgyapjas merinói birka elterjedésével tehető egyidőre. Birka néven a merinói fajtákat nevezik. A juh elnevezés csak a hosszú, fehér vagy fekete gyapjas pödröttszarvú állatok megjelölésére szolgált. »A XV. századtól kezdve előfordul a birge és birka szó is az idegen telepeseikkel bejött, idegen eredetű juhok megjelölésére.«³ Ezek szerint a XV. században kezdődött e fajták beszivárgása. Viszont »A XVIII. század elején a juhállomány megint elég tekintélyes volt s e század közepén 7 millió darabból állt. Mikor aztán megkezdődött a selyembirkák tenyésztése s a nagymennyiségben behozott merinók itteni szaporítása...«⁴ A magyar juhok mellett a komondor volt a pásztor segítőtársa. »Az aprótermetű terelőkuttyák, a puli, pumi és mudi, a birkatartással együtt terjedtek el, valamint a kampós juhfogó juhászbót is, amelyre az egyes rühes birkák kifogására volt szükség. A magyar juhot a rüh nem bántotta, s a juhász hajdan fokossal vagy olyan bunkósbottal járt, mint a gulyások.«⁵ Hajdúnánáson 1941-ben egyes juhászok éjjel kampó helyett bunkós, úgynevezett »iccakáló« botot használtak. A birka végleges meghonosításával és tenyésztésével a gyakori rühesedés miatt a kampó használata nyomul előtérbe.

Ma általában azt tartják, hogy nem is juhász, akinek kampója nincs, az csak olyan »kinszeredett pásztor«. Ez a juhász fő ismertető jele. Ezenkívül viseletének egyes darabjai is elárulják mivoltát. A csikósoknál és gulyásoknál

* Részlettanulmány a botokról készülő nagyobb munkámból. — A rajzokat Menyhárt József készítette, akinek ezt itt is megköszönöm.

¹ Kovács László: Botpárgolás. NÉ. XXVII (1935), 106.

² Ecsedi István: A Hortobágy puszta és élete. 209. Debrecen, 1914.

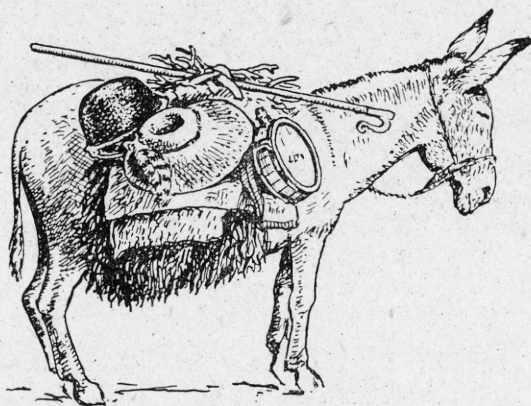
³ Hankó Béla: A magyar juh. Term. tud. közl. 1937. évf. 374.

⁴ Hankó Béla: i. m. 379—380.

⁵ Hankó Béla: Az ősmagyar fekete juhnyáj. A Hortobágyi Múzeum kiadványai 4. sz. 22—23. Debrecen, 1941.

kisebb szélű kalapot visel, melynek széle ellenkezőleg azokéval, nem felgyűrött, hanem lefelé áll, vagy egyenes. Ha kampója nem lenne is, megismernek szagáról. Gyakran meg is jegyzik »be nagy juhszaggal vagy.« A kampót ritkán hagyja el magától, mindenhova magával viszi. Büszke rá, mert az a címere. Másrészt azért is magával viszi, mert nem tudja sohasem kivel találkozni. Még veszett kutya is megtámadhatja. Hivatalos helyen is nála van. Mikor bemegy, kalapját leveszi, balkezébe fogja, kampóját bal hóna alá veszi. Dolga végeztével kint újra felteszi kalapját, s kampóját kezébe veszi. Ha nincs nála, akkor úgy érzi, elhagyott valamit magától. Jóság mellett pedig el sem lehet képzelni kampó nélkül. Már kiveréskor nála van, ha nem kezében viszi, akkor számár hátára szereli. Ez ma már ritkán fordul elő, mert szamarat alig találunk a juhászoknál (1. ábra).

Ha a juhász kezében tartja kampóját, rendesen köpi alatt fogja meg egy tenyérnyi távolsággal lejjebb. Ez különben minden pásztor rendes kéztartásához igazodik (2. ábra).

1. Szamárra felszerelt kampó
(Ecsedi I. felvétele alapján)

Ha leül, maga mellé teszi, s a horgas része van közvetlenül mellette. Ha a kunyhóba megy, kívülről az ajtóhoz, vagy az ajtó mellé támasztja. Ha beviszi a kunyhóba, közvetlenül az ajtó melletti sarokban helye. Gyakran szeget ver a kunyhó ajtófélfájába, oda akasztja kampóját, hogyha kilép, azonnal kezébe vehesse. Ha a kunyhóból kilép, hóna alá veszi. Különösen esős időben vigyáz a kampófejre, mert könnyen rozsdát kaphat. Esős időben szűr vagy bunda alatt tartja, mert ha megázik, a szár piros színét elveszti. Amikor a juhász felveszi a kampót, a kutya is azonnal »kiszemlítbe« van; »botra ugat.« A birkát nem üti, egyrészt mert az állat gyenge, másrészt melegben ütésre sem mozdul. A juhok mögött mozgatott bot végét ugató puli elől azonban menekül.

A juhász kampóját elsősorban juhfogásra használja. A rühes birkát ezzel fogja ki a nyájból. Először kiszemeli, hogy melyik jóság szorul gyógykezelésre. A botot megfordítja kezében (3. ábra) és kampós horgát beleakasztja a birka hátsó jobb lábába (4. ábra). Kezét végigcsusztatja a száron, így közel kerül hozzá. A nagyobb birkát *csánkon* alul, a bárányt csánkon felül, tehát a horgasinánál fogja meg. Ilyenkor a birka nem tud kirúgni. Kampó segítségével akármilyen juhot könnyebben meg lehet fogni, mint nélküle. Ekkor a juhász »megkampózza« a birkát. Őszi esős, szeles időben, mikor leülni nem lehet, ha megáll a juhász egy-egy órára, mivel a vállán lévő bunda nehéz, kampójára könyököl (5. ábra). Jobbkezét ráteszi a kampó fejére s így kezével együtt bal hóna alá veszi, végét letámasztja és ránehezedik. Ha az állásban elfárad, tovább megy a birka után. Mivel nem ülhet a vizes földre, különösen tavasszal, átveszi lába alatt a kampót és ráül. Tenyerével megfogja feje alatt a kampószárat, a fej előtt van, végét két lába között a földre támasztja,

tartásához igazodik (2. ábra). Ha leül, maga mellé teszi, s a horgas része van közvetlenül mellette. Ha a kunyhóba megy, kívülről az ajtóhoz, vagy az ajtó mellé támasztja. Ha beviszi a kunyhóba, közvetlenül az ajtó melletti sarokban helye. Gyakran szeget ver a kunyhó ajtófélfájába, oda akasztja kampóját, hogyha kilép, azonnal kezébe vehesse. Ha a kunyhóból kilép, hóna alá veszi. Különösen esős időben vigyáz a kampófejre, mert könnyen rozsdát kaphat. Esős időben szűr vagy bunda alatt tartja, mert ha megázik, a szár

2. Juhász kampóval
(Ecsedi felv. Déri Múzeum, ltsz. 1751.)

3. Előkészület birkafogáshoz
(Hortobágy. Béres felv. D. M., ltsz. 7155.)

4. Fogás kampóval
(Hortobágy. Béres felv. D. M., ltsz. 7157.)

5. Kampón könyöklő juhászok
(Hortobágy. Béres felv. D. M., ltsz. 7164.)

ránehezedik. Karjával tartja magát. Tulajdonképpen csak guggol, a boton kissé támaszkodik. Gyakran megesik, hogy így elalszik, ilyenkor bizony az orrára esik. A juhász azért ül így le, mert ha elaludnék is, egyensúlyát elvesztve könnyebben felébred, mintha feküdnék (6. ábra). Ha ezelőtt megdöglött a birka, a kisbojtár, mivel az ő kötelessége volt, összekötötte a juh négy lábát, beledugta a kampót, »vállára lökte a dögöt« és úgy vitte a dögtemetőhöz, ahol megnyúzta. Ha a számadó a kunyhónál tartózkodik és bojtárját nem éri szóval, kalapjával ad jelt, hogy az emerre terelje a birkát. Ha még így sem látja meg a bojtár, kalapját botjára teszi, s a megbeszélt jelet mutatja, melyből a bojtár megértheti, hogy merre irányítsa a nyáját. Régebben óra gyanánt is használta a juhász. Végével a földbe szúrta, s árnyékaról nagyjából meg tudta állapítani az idő állását.

6. Kampón ülő juhászok (Hortobágy. Béres felv. D. M., ltsz. 7166.)

Pásztormulatságok alkalmával nem ritka a verekedés sem. Nem egyszer kézbe kerül a kampó. Ecsedi István említi,⁶ hogy a hajdúszoboszlói juhászok kalapjuk alá bográcsfenékből készített fémkalapot, úgynevezett *vaskalapot* tettek, verekedés alkalmával mindig fejüket tartották a kampónak.

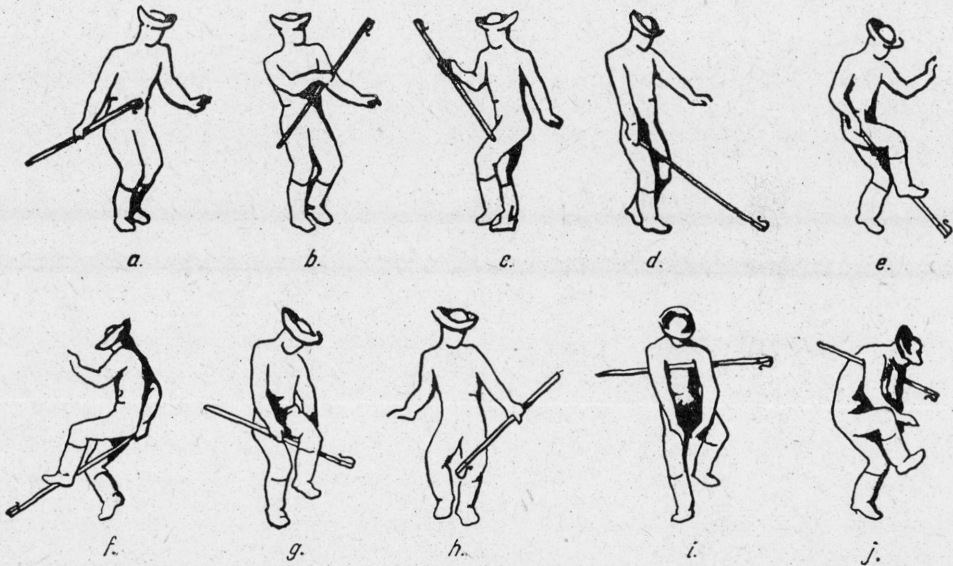
Éjjel a kampó fegyvere a pásztornak. Ha »rossz kutya« megtámadja, segítségével könnyen tud védekezni.

A juhászok jól sikerült vásár után a kocsmában, vagy hídi vásár alkalmával a csárdában találkoztak. Ilyenkor itták meg az áldomást, s örömben szívesen fizettek mindenkinek, aki közéjük vegyült. Amikor a vidámság tetőfokára értek, gyakran táncra is kerekedtek. Táncuk vidám, hangulatos és gyors ütemű. Egyik kedvelt táncnótájuk, melyre szívesen táncolnak:

1. »Itt az idő, Szentgyörgy napja közeledik,
A juhászok a juhokat számon veszik,
Kinek van egy ürüje, rajta van a csengője,
Hajtya, hajtya haza fele.

⁶ Ecsedi István: Hortobágyi pásztorviselet. NÉ. XV (1914), 40. jegyzet.

2. Hajtya, hajtya, hajtya, hajtya haza fele,
A nánási nagy nánási csárda fele,
A csárdába behajtya, kocsmárosnak elaggya,
Felesége siratgattya.
3. A juhász a nagykalapját fére vágja,
Juhászbundát kifordította fére vágja,
Táncolj kislány fizetek, úgyis terád keresek,
Ne mondják, hogy nem szeretlek.
4. Gyerünk innen hazafele drága kincsem,
Egyetlenegy betyáros kis feleségem,
Mert ha soká itt leszünk, sokat elköltögetünk,
Annyink se lesz, amit magunkra vegyünk.⁷

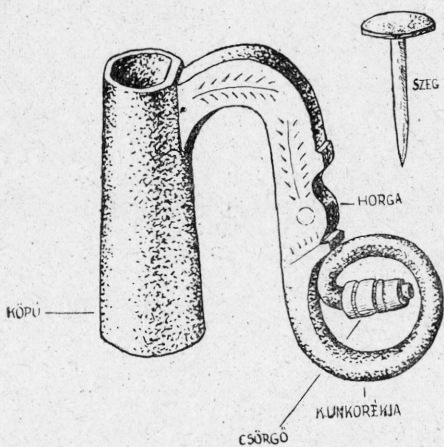

7. Juhásztánc

A táncot kampóval járják (7. ábra). A juhász kampóját szárközépen jobb kezébe fogja, s kezét combja mellé leereszti, bal kezét felemeli, maga előtt ütemesen pittyegget. (Középső ujját hüvelyk ujjára szorítja, aztán meg-

⁷ A nótát énekelte Máró Antal 60 é. A táncot járták Máró Lajos és Máró József hajdunánási pásztorok.

nyomja, mely tenyerében csattan.) Ezt többször ismétli, miközben bokázik a dallamnak megfelelően. Lábujja a földön marad, jobb sarkát kissé felemeli és oldalra kiviszi, majd bal sarkához koppantja, miközben a bal sarok is húzódik jobbfelé. Bokázó közben jobb kezében vízszintesen tartott kampóját maga elé lendíti, s forgatja. A forgatásnak két módja ismeretes, először befelé, majd rézsutosan maga előtt tartott kampóját kifelé ereszti s meghúzza maga felé. A fej bal válla mellett halad el ♪. Közben csuklóját fordítja s elhúzza a kampófejet jobb válla mellett ♪. Ezt többször ismétli egymás után. A forgatás másik módja, mikor nem kifelé lendül először a kampófej, hanem bal válla felé indítja. Elhúzza a bal váll mellett ♪, nyolcas alakban jobb váll mellé kanyarítja, és így csinálja tovább folytatólagosan.

8. Hortobágyi csörgős kampó
(D. M., ltsz. V. 1935/49.)

Közben lábával keresztlépéseket tesz. Egyszer jobbra, majd balra ugrik. Jobbláb kiugrik jobbra lábujjhegyen ♪, balláb keresztbe lendül előtte, lábujj megérinti a földet ♪, jobbláb lábujjhegyen utánalép ♪. Folytatólagosan balláb átlendül balra lábujjhegyre ♪, jobbláb előtte keresztben, lábujj földet érint ♪, balláb lábujjhegyen utána lép ♪. Közben váltogatva, hol kifelé, hol befelé forgatja a kampót (7. a, b, c.). Utána megáll, a fent leírt módon bokázik, kezébe veszi a kampófejet, a bot végét kicsúsztatja előre, kezét leereszti maga előtt (7. d.). A bot vége tőle kb. 1 m-re van. Egymás után többször keresztülgrik rajta. Jobbláb keresztüllandul a kampó felett lábujjhegyre ♪, bal láb utána lendül a másik elé, lábujjhegy érinti a földet ♪, jobbláb utána lép

helyben ♪, balláb visszalendül a kampó fölött s az előbbi csinálja a másik oldalon. Többször egymásután megismétli (7. e. f.). Utána, miközben bokázik derékon fogja a kampót jobb kezével, s felemelt, térdben behajlított lába alatt át dugja bal kezébe (7. g.). Jobbláb ledobbant ♪, utána balláb fellendül térdben behajlítva, egyidejűleg jobbkéz át dugja a botot balkézbe ♪, jobblábbal helyben kis felugrást tesz, folytatólagosan balláb ledobbant inkább sarokra mint talpra. Jobbláb fellendül térdben behajlítva, balkezében lévő botját át dugja a jobblába alatt ♪ (7. h.), balláb helyben kis felugrás. Két átvétel közben a bot egy nyolcast ír le. Innen kampóját egy lendülettel hóna alá veszi, derékból előre hajlik, tenyerével apró hármas tapsolásokat végez ♪, és jobb tenyerével a jobb csizmaszárra üt belül ♪, közben jobbláb kilép lábujjhegyen jobbra, bal kissé utána lép, jobb ismét kilép jobbra ♪. Folytatólagosan ugyanezt csinálja balra. Balláb kilép balra, jobb utánalép, bal ismét kilép, közben kézzel hármas taps ♪, bal tenyér a bal lábszárat üti belül, ♪ (7. i. j.).

Így tánc alkalmával egyik a másik után ugrott középre tánc közben, s szinte versenyszerűen járták, néha többen is egyszerre. Ezeknek a mulatós embereknek erősebb kampó kellett, mert nem egyszer megtörtént, hogy a mulatás nagy verekedéssel végződött, gyakran még a beavatkozó hatóságai közeget is megverték.

II.

A kampó vasból, vagy rézből készült horog, melyet hosszú szárra szegeznek.

Neve : szár nélkül kampó, vagy kampófej, szárral együtt *kampós bot*.

Részei : 1. *Köpü*, az a rész, melybe a nyél torkollik. 2. *Horga*, vagyis lekanyarított része, melynek vége felhajlik. Ez a *kunkorékja* vagy *kanka-likja*. A kunkorékjában vagy kigyófej, vagy csörgő foglal helyet. Lényeges tartozéka a szeg, melynek segítségével erősítik a kampófejet a szárra (8. ábra).

A pásztorok réz és vaskampót egyaránt használnak, de a vaskampó elterjedtebb.⁸ A vaskampót a kovács készíti.⁹ A hortobágyi és Hortobágy környéki pásztorokat Szikszai Gyula balmazújvárosi kovácsmester látta el kampóval. Ma is ő készíti, de lényegesen kevesebbet, mint pár esztendővel ezelőtt. Az 1930-as években 5—600-at készített egy télen, sőt néha ezret is.¹⁰ Tudományát apósától, Kocsis Bélától sajátította el, aki lakatos volt és egy Bálint Mihály nevű mesternél szabadult, aki most egyszázöt esztendősen lenne. »Eleinte én nem csináltam, csak rávertem, mert az após nem engedte. Mikor az apósom beteg lett, nem dolgozhatott, megpróbáltam, még jobbat csináltam mint ő.« Így készített először kampót 1923-ban.¹¹

Készítéséhez két ember kell, akik ötnél többet nem tudnak egy nap alatt megcsinálni. A kampó négyszegletes vagy *gáter* vasból készül (9. ábra). Ez a vas gyárban készül, minden oldala 2×2 , vagy 3×3 cm és kb. 3 méter hosszú. Ebből könnyebb csinálni, mint gömbölyű vasból. Egy kampóhoz kb. 10—20 cm hosszú vasdarab szükséges. Ha vastagabb a vas, mint 20—22 mm, akkor rövidebb darabot kell szabni. A gátervesat hidegen, hidegvágóval darabolják el megfelelő hosszúságúra. Egyszerre több darabot készítenek elő. Kezdődik a »meleg munka.« Egy kampó elkészítéséhez tizenhét meleg szükséges, vagyis tizenhét alkalommal tűzbe tenni. Egyszerre rendszerint kettőt készít a kovács. Míg az egyik melegszik a kohóban, addig a másikat formálja az üllőn. A vasat addig kell melegíteni, míg nem »hiccél.« Ilyenkor a vas kissé szikrázik, ez azt jelenti, hogy elérte azt az állapotot, mikor legjobban formálható. Ha tovább melegítenék, akkor a vas elégne.

Nézzük sorban a munkafázisokat. A kovács először lenyújtja a horgát. Egyik végét elnyújtja a gátervasnak és lekerekíti (10. ábra). Ez a nyújtott rész lesz a horga. Azután *stáholja* (11. ábra), vagyis tömöríti a fejezőbe. A *fejező* vasból készült szerszám, rajta négyszegletes lyuk, melybe a készülő kampót, vagyis a lenyújtott gátervas darabot behelyezi, s felső részét, — melyből a kampó köpüje készül, — rajta kalapáccsal szétlapítja (12. ábra). Fejezőből van több fajta : vékonyabb és vastagabb lyukú. Ez a kampófajták méretei szerint igazodik. A köpünek való rész lelapítása egy nagyobb kalapács segítségével történik. A lelapított rész szélessége 6—8 cm, hossza kb. ugyanannyi, vagyis egyenlő a köpü hosszával (13. ábra). Majd a lelapított rész két szélét lelezi, s összehajtja forrasztásra (14. ábra). Az összehajtás egy *dormin* történik (15. ábra).

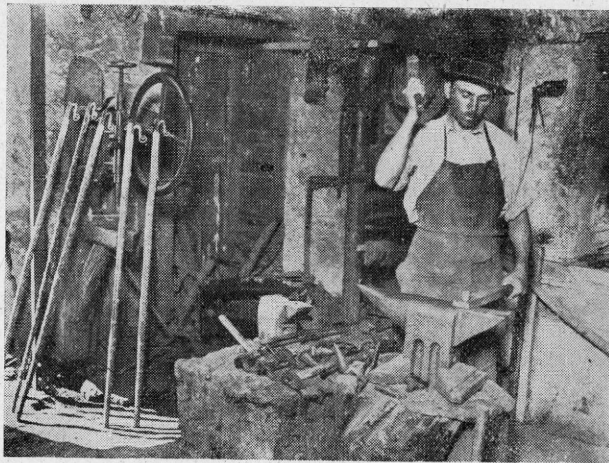
Ezt a szerszámot munka közben a kovács *segítsége* tartja az üllőn. Forrasztás után a horgát visszahajtja és betartja *hiccre* (16. ábra). A vissza-

⁸ *Tálasi István*: A Kiskúnság népi állattartása. Budapest, 1936. 50.

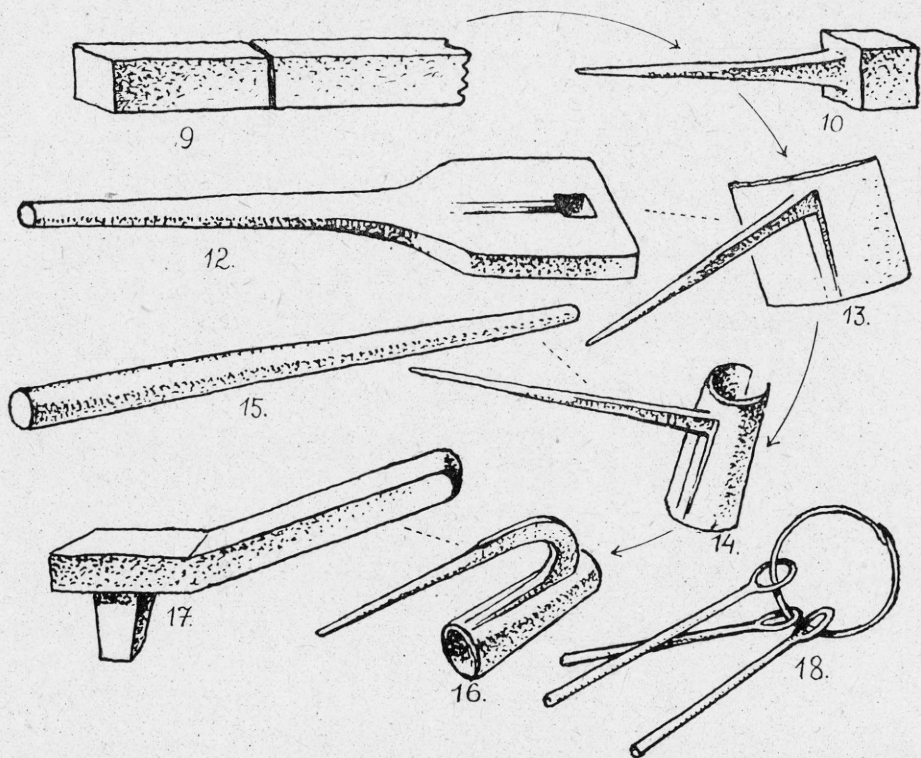
⁹ *Gönyey Sándor*: Juhászkampó-készítés Balmazújvároson. NÉ. XXXI (1939), 73.

¹⁰ *Gönyey Sándor*: i. m. 73.

¹¹ A kampókészítés leírása Szikszai Gyula balmazújvárosi kovácsmester elmondása alapján készült.

11. Stáholás (tömörítés). (Ecsedi felv. D. M., ltsz. 1609.)

9. Gátervas.

10. Lenyújtott gátervas

12. Fejező

13. Készülő kampó stáholás után

14. Készülő kampó forrasztás előtt

15. Dormi

16. Félkész kampó

17. Stekli

18. Pallérozó

hajtás segédeszköze a *stekli* (17. ábra). Ezt követően megfogja fogóval a készülő kampó köpűjének szűkebb végét, s a horgát végleges formába lenyújtja. Az ilyenkor még egyenes. A horog lenyújtása több meleggel történik. Felül a hajlásnál a horog szegletes lesz, lejjebb gömbölyű. Amikor a horog alsó része, mely később a kunkorékja lesz, kb. 7 cm-re lenyúlott, még egyenes. Ilyenkor az egészet meg kell lágyítani a tűzben. Soron következő a *kunkorék* elkészítése. Ha kígyófejest készít, még behajlítás előtt megcsinálja a kígyófejet. Ha csak csörgőst akar, egyszerűen behajtja. *Kidolgozza* a kunkorékját. Az így elkészített félkész darabot betakarja *trocka* (elhasznált szén) porral. Miután egy darabig állt benne, leveri róla a *szunder*t (szunder = a vas bőrosódése, mely könnyen lehámlik róla), mert ha beleveri, görcsöt csinál benne. Ha szunder nincs rajta, a reszelés is könnyebb. Ezzel *tűzről elkészült*. Jön a reszelés. Az így elkészített kampót nyélre teszi, satuba fogja és először nagy, góromba, 450–500-as reszelővel (annál jobb, minél nagyobb a reszelő) *kinagyolja* vagyis a durva kidolgozású kampót jól megreszeli. Ezzel a készítés közben keletkezett gödrök és kidudorodások eltűnnek. Kinagyolás után jön a *forpáj*. Ez már egy finomabb reszelő. Miután ezzel még simábbá tette, egy még finomabb reszelővel a *slittfáj*jal ismét lereszeli. Majd olajos slittfájjal reszeli tovább. Meg kell jegyeznünk, hogy a reszelés mindig hosszára történik. Keresztbe nem szabad reszeli, mert a munka csúnya lenne. A kidolgozás további része a végleges finomítás. A reszelő által hagyott nyomokat olajos smirglivászonnal tünteti el. Amikor ezzel elkészült, kifúrja a kampó horgát díszítésre s a már majdnem kész kampót *pallérozza* (18. ábra). A pallérozó gömbölyded síma acél, melyet a hentesek is használnak kés élesítésére.

Pallérozás után díszíti. A díszítményeket hidegvágóval vágja rá. Díszítésként rendszerint rozmaring ágat, búzavirágot, tulipánt, vagy kisebb virágokat és napot láthatunk. A réz díszítményeket is ilyenkor nyitolják be a fűréssal előkészített horogba. Vannak pásztorok, akik ráiratják nevüket, de akkor nem viragozzák ki annyira, mert az írás mellé díszítés nem férne. Ha valamelyik juhász a nevét be akarja vágatni, akkor rendszerint elmegy a kovácshoz. Verekedős juhász nevet nem vágatott kampójába, mert verekedés alkalmával csendörök kezébe is kerülhetett. A belevágott névről könnyen megismerték a tulajdonost.

Amikor a kampó teljesen elkészül, a készítő maga elé teszi, megnézi, kezében is megforgatja, hogy nincs-e rajta valami igazítani való. Miután munkájával megelégedett, mézporral bekeni, mely a munka közben ráarakódott szennyet és olajmaradványokat eltávolítja. Majd a mézport száraz ruhával letörli róla, s az egészet átdörzsöli, hogy fényes legyen. Piszkos nem maradhat, mert a juhász jól megnézi, s ha valami hibát talál rajta, nem veszi meg.

A kovács ügyel arra, hogy a kampónak a köpűje és horga közötti távolsága egy hüvelykujnyi legyen, ha szélesebb, a bárányt nehéz vele megfogni, kirúg belőle. Ha pedig keskeny, megsántítja a jószágot. Amelyik darab készítés alkalmával nem válik be, »szilre dobjuk.« Amelyiket nem kígyófejesre készítenek, arra csörgőt tesznek, melyet kis darab fényesített rézlemezről vágnak ki és a kunkorékján lazán összehajtanak. A kampó szárra erősítéséhez egy kovácsolt szeget is készítenek, melyből van olyan fajta is, amelyikre csavarmenetet vágnak. Amikor a kampót szárra illesztik, köpűje alá kis karikát tesznek, hogy a szár könnyen meg ne repedjen.

A kampókészítés félig kovács, félig lakatos munka. A tűzön való megmunkálás, a meleg munka, a kovács mesterség körébe tartozik, a reszelés, pallérozás, lakatos munka.

A balmazújvárosi kovács kétféleképen készíti a kampót eladásra. Bottal, vagy bot nélkül. Ha bottal készíti, még reszelés előtt botra teszi a kampót, a bot kiálló felesleges részét levágja és felül szeggel megerősíti. Az ilyet tehát már száron dolgozzák ki. Amelyiket szár nélkül hozzák forgalomba, egy ideiglenesen behelyezett 30—40 cm-es somfaboton munkálják meg. A kampót ugyanis nem szabad reszelés alkalmával satuba fogni, mert a szorítás helye meglátszanék rajta. Amikor a kampó botra kerül, *kampósbot* lesz belőle. Kampószárnak több fa-fajtát használnak. Legelterjedtebb szár a *somfa*. Szikszai Gyula és apósa is 1914. előtt a Felvidékről szereztek be a somfát. Leginkább Gömörből. Innen szívesen hozattak, mert mindig igen szép fát kaptak. Eleinte nem hajában, hanem tisztított állapotban küldték. Szikszai az utóbbi időben Cserépfaluból és Noszvajról hozatja.¹² Innen már hajában küldik a botot, mert ha letisztítják, a pásztor nem ismeri meg, könnyen azt mondhatja, hogy nem somfa. A mátrai somfások időnként megfordultak ezen a vidéken, még megrendelés nélkül is hoztak somfát szekérrel. Rendszerint terményért, vagy bárányért értékesítették.

A somfák között van szelíd és vad somfa. A szelidebb az a szebb, a vad-somfa viszont erősebb. A *barkóca* fát még szebbnek tartják a somfánál, de mindig jobban meg kellett fizetni. Ezért nem olyan elterjedt. Használtak *árvatölgyfát* is, de csak szükségből, mert könnyen repedezik. Megtalálható a *kőrísfa* is, de ritkán fordul elő ezen a vidéken és nem is szeretik. Legjobban szeretik a juhászok a somfát, ezt tartják legerősebbnek, ez a legelterjedtebb. S hogy mennyire hozzánőtt a somfa a juhászokhoz, bizonyítja a hortobágyi pásztoróta:¹³

»Megismerni a diófát ágáru,
Juhászlegint *hosszú somfa bottyáru*.
Pergált gatya, kis kalapja, de lapos,
Szeretője kettő, három, takaros.«

A somfát nemcsak juhászok, hanem a debreceni kertészek és gazdák is megvették a vásáron. Kis rézfejet tétettek rá és úgy használták. Ez a somfa vékonyabb és hosszabb volt, mint amit a juhászok szerettek.

A kampószár rendszerint 140—150 cm hosszú. A juhász botját magához méri, azt tartja jónak, mely vállig, vagy állig ér.¹⁴ Az egyenetlen görbe botot nem szeretik. Az a jó, amelyik sugár, egyenes, sima, törőgörcs nincs benne. Az ilyen azonban drágább is.

Számadó és bojtár kampója között sokszor nagy különbség van. Egyrészt kampóban, másrészt szárban. A bojtár kampója egyszerűbb, a számadóé *akkurátosabb*. A rátarti *hegyes juhásznak paffan* (pakfon) kampója van, s bele rózsafa szárat szerez. Az ilyen bacsó kampójához senki hozzá nem nyúlhat, még saját gyermeke sem veheti kezébe, mert a gyermek »fát, vasat üt

¹² Cserépfalu Egerhez 12 km.

¹³ *Ecsedi István*: Hortobágyi pásztor- és betyárnoták. Debrecen, 1927. 40. 33. sz. óta.

¹⁴ V.ö. *Luby Margit*: Fogyó legelőkön. 96. Budapest, é. n.—Vö. *Kovács László*: i. m. 106.

vele, összecsikargassa, már nem szíp.« Bojtárjára pedig még csak rá sem bízta. A bojtár kampója egyszerűsége mellett kisebb is, kampójának feje 5–6 cm hosszú, a számadóé 8–9 cm-es.

A botot hajától meg kell tisztítani, mert úgy nem viselhető. Ha görbe, ki kell egyenesíteni. A bot kikészítésének több módja van. Ha a *haj* (kéreg) száraz, akkor beáztatják, így elválnak a fától, lehúzzák, de akkor még a bot fehér marad. Ilyenkor zsiradékfélével kell bekenni, s ha a nap süti, élénk piros színt kap. Napfényes időben a száraz bot magába szívja a zsiradékot. Másik módja a bot kikészítésének a megfűtés.¹⁵ Ezt maga a kampókészítő is csinálja. Sütés után kemencébe teszi a botot, ott felmelegszik, lejön a haja és könnyen lehet egyengetni. A pásztorok szabad tűzön fűtik meg. A kovács satuba fog egy U-alakú vasat, s úgy egyengeti, a pásztor viszont két egymáshoz közel álló fa között. Amikor a kampókészítő levette a bot haját, oltott mésszel bekente, kb. 10 percig hagyta rajta. A mész a botot szintén megpirosítja. A szalonnával vagy zsiradékkal való bekenés természetesen itt is szükséges, ami a repedést megakadályozza. Némely juhász azt tartja, hogy az árvatölgyfát, de minden kampónak való fát legjobb decemberben, vagy januárban kivágni. Tűzön megpárolják, miután haja lejött, szalonnával bekenik és azután meszelik be.¹⁶ A meszet három napig hagyják rajta. Majd letakarítják róla és újra bekenik szalonnával. Így megcsinálnak négyet, ötöt, hogy tartaléknak is legyen, házuk padlásán gerendához kötik, hogy »egyenrere száradjon.« Ezután kétnaponként kenetik, hogy a színe megmaradjon. A pásztorok, ha szalonnát ettek, zsíros kezüket is mindig botjukhoz dörzsölték, hogy a bot ezzel is fényesedjék. A kampószárat azonban rendszeresen kezelik zsírral, vagy szalonnával. Egy héten legalább kétszer kell megkenni. Annál szívósabb lesz, minél többször kenik. Bekenés után rendszeren kiteszik a napra.

Ha a bot sáros lett, a juhász megmossa, száradás után ismét bekeni és piritja a napon, hogy piros színét visszanyerje, vagy hagyja megszáradni rajta a sarat, azután törli le. Így a színét nem veszti el. Ha megázik, száraz ruhával törli le a botot és újból bezsírozza. Előfordul, hogy a kampószár megkarcolódik, vagy meghasad. Ilyenkor a juhász bicskával igazítja ki a hasadást. Ha nagyon mélyen meghasad, vigyázni kell az igazításnál, hogy görcsös ne maradjon és csiszoló papírral is utána szokták igazítani. Amikor a kampó rozsdát kap, azt csiszoló papírral tisztítja. Mindezt azért teszi, mert szereti. Végére vaskarikát tétet, hogy »ne kopjik«.

A régi juhászok azt szerették, ha gyermekük is megmaradt a »juhász hivatalban«. Ezért már egész kicsi, 4–5 éves korukban vettek, illetőleg csináltattak gyermekük számára kis kampót. Így akarták gyermekükkel megszerettetni a maguk foglalkozását. A gyermek örült az ajándéknak, gyakran társadalmi kényszer miatt is később apja foglalkozását választotta.

»Én például tizenkét éves koromban lettem juhász. A bátyám mán 1925. tavaszán a vót. Az adott nekem egy kis kampót. Azt mondta, evvel keresed öcsém a kenyeredet, míg az íleted le nem folyik. Nem is cseréltem vóna én akkor a miniszterelnökkel, mikor kaptam egy kis kampót, meg egy kis rossz szűrt, hogy száz macska se fogott vóna egy egeret benne. De én örültem, hogy most már juhász vagyok.«¹⁷

¹⁵ V.ö. Kovács László: i. m. 106.

¹⁶ Uo.

¹⁷ Csige Sándor 42 é. juhász, Hortobágy. Halastói juhászat.

Kampójától nem is szívesen válik meg a juhász. El nem adja, de ha valakit megemberel, oda ajándékozza. Néha csereüzletet köt. Ha egyiknek pl. kampója van, s találkozik a másikkal, akinek nincs, megkérdezi:

»— Neked nincs kampód?

— Nincs — azt mondja.— Hajítottam a kutya után oszt elszállott, nem találtam meg csak a szárat.

— Na, adok én neked egyet.

— Hogy aggya?

— Oda adom ajándékba meg jó cimboraság fejibe.«

Ha aztán később összetalálkoznak olyan helyen ahol korcsma van, fizet az ajándékozónak egy két pohár bort. »Áldomást isznak rá.« Néha egy pohárból van tíz is. »Azir a pízir új kampót lehetne venni, de jobb így.«¹⁸ Történi úgy is, hogy egyiknek kampója van felesleges, másiknak csengője. Megegyeznek. Vagy az egyik toldja meg, vagy a másik. De az áldomás nem marad el. Megtörténi olyan véletlenség is, hogy elhagyja kampóját a juhász, ritkán, az is, hogy ellopják. Ilyenkor a juhásznak minden gondja a szeretett munkatárs, a kampó. Addig nem nyugszik, míg meg nem kerül, s ha megkerült, nem sajnál újra jó árat fizetni érte, csak hogy megvan. Erről mondta el Csige Sándor hortobágyi juhász az alábbi történetet:¹⁹

»Kisbojtár koromba laktam egy Bíke Ferenc nevű számadónál, úgy 1925—1932-ig. Az öreg nagyon szerette a piát, a pájinkát. Egyszer elment Újvárosra. Ott leültek többen a fogadóba és jól beiszogattak. Mikor rá gondolták magokat, hogy ez nekik elég vót, akkor indultak kifelé szekérral. A kampót felrakták úgy a szekér hosszába, és az én gazdámnak a kampója elmaradt. Mikor kiérkeztek a kunyhóhoz, nizi a kampóját, venné le a szekérről, de az ü kampója nincsen sehun. Akkor azt mondja nekem:

— Na Sandri, oda van a kenyírkereső. Oszt ezen az úton gyerünk Újvárosra, és addig menj, míg meg nem találod.

Pedig a kunyhóhoz Újváros olyan tizenkét, tizenhárom kilométerre vót és nekem gyalog kellett megfutni. Csak a kampó nem lett meg, hiába gyalogoltam be Újvárosba. A fogadóba is bent vótam, kérdezősködtem, de arrul senki nem tudott, mert feltették a szekérré. A gazdám olyan bús volt a kampója után, hogy még iccaka is avval álmodott, hogy hozzák neki a kampót, de bíz nem hozták. Nem tudtam neki soha kedvire dógozni, míg a kampó meg nem lett. Se dohány, se pipa nem esett neki jól, se a pájinka, hogy most mán oda a kenyírkereső. Hiába ment Újvárosra nem lett meg.

Majd egy idő, vagy két három hét múlva, megint otthon vót a gazdám Újvároson. Jön kifelé fejisre. Mán távolabbrul látom, hogy az öregnek igen nagy a kedve, mert hátulról fel vót gyürve a kalapja szíle. Megállt a kunyhó előtt az egylovas szekérral mingyán kérdezi hogy:

— Na Sandri, mi újság?

Hát én csak annyit tudtam felelni, hogy nincs semmi. De én is kérdem:

— Hát otthon mi újság?

Elmosolyította magát.

— Megvan a kampó.

Húzza osztán a szekér derekából kifelé, osztán mutassa, hogy:

— Ide nizz!

¹⁸ Ferge József 54 é. juhász. Hortobágy, Halastói juhászat.

¹⁹ Csige Sándor 42 é. juhász. Hortobágy, Halastói juhászat.

De bizony én nem nagyon örültem neki, hogy meglett a kampó. Így gondoltam, jobb lett vóna, ha oda maradt vón. Mert ha elaludtam, avval kötögetett. Osztán jó keminy somfa vót benne.

Na igen, úgy jártak osztán az öccsivel, ahogy jöttek kifele, hát nagyon elsütötte őket a nap. Boros fejfel elaludtak a szekeren. Útközbe tanálkoztak egy Bak Józsi nevű kulákkal, akinek a juhát őrizték. A ment befele Újvárosba. A vette le a kampót a szekérről. Így vezett el a kampó. És ha odaki vót Bak Józsi azalatt az idő alatt míg a kampó nem vót meg, mindig macerálta a gazdámot, hogy :

— Na Ferenc fogjál egy birkát. De hát Ferenc bácsi annyira szígyelte, hogy nincs kampó, nekem kisbojtárnak mondta: — Sándri fogd meg a birkát, — míg a gazda nem győzte cérnával, megkérdezte :

— Hun a kampó?

— Nem tudom, — azt mondja Ferenc bácsi. — De ha valaki ide adná, egy bárányt választhatna a falkából.

A nagyhasú kulák mingyán kapott az alkalmon.

— Na Ferenc, — azt mondja, — én megmondom, hun a kampó. Nízzük a bárányt, amit adnál írte.

Megfogott gazdám egy kisebbszerű bárányt, de a kulák kicsinyelte.

— Enyiir Ferenc nem mondom meg, aggyál másikat.

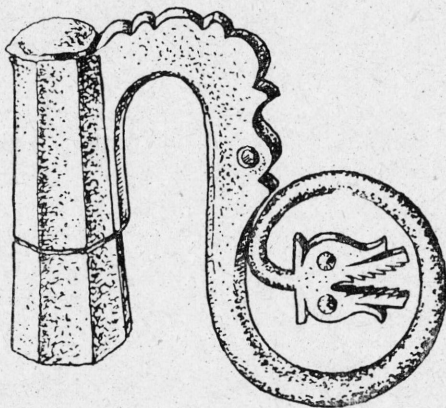
De Ferenc bácsinak annyira szívin vót a kampó, hogy odavan, hogy kinytelen vót nagyobbbat mutatni a kuláknak.

— Na Ferenc ez körülbelől mán megír annyit mint a kampó. Gyere haza, odaadom a kampót. A bárányra meg vigyázzatok, meg ne dögöjjen. Így került meg, hogy egy bárányt kellett adni írte.«

III.

A kovács a kampót eleinte általában rendelésre készítette. A juhászok megmagyarázták az állását, formáját. Volt olyan pásztor, aki dicsekedett az újvárosi kampókészítőnek, »ilyen kampót csináljon mester«. Pedig az is az ő készítménye volt, mondja Szikszai. Még 200 km-ről is volt vásárlója. Gyalog is felkeresték a kovácsot, sőt még Dunántúlra is vittek az újvárosi kampóból. A szatmárnémeti, mátészalkai és környékbeli juhászok is voltak Újvároson kampót vásárolni. Volt olyan pásztor, amelyik tízet is megvett és duplájáért eladta otthon. Ha az egyik juhász dolga miatt nem ért rá, megbízta a másikat, hogy ilyet és ilyet hozzon. Így tehát igen messze elkerült az újvárosi kampó. Nem egyszer helyébe vitték a készítőnek a bárányt, s a kovácsműhelyben történt meg a csere. Elkerült az újvárosi kampó Gömörbe is. Kenyeres Lajos jolsvai kolompos, amikor nagyobb harang- vagy pergőszállítmányt hozott szekéren, nem egyszer kampót is vitt cserébe. Megtörtént az is, hogy a kampókészítő kereste fel a pásztorokat. Ha már vagy húsz volt készen, elindult vele, s a hortobágyi és hortobágykörnyéki juhászokat felkereste. Volt olyan bojtár, aki ritkán kapott szabadságot, ilyenkor nem sajnált fias juhot vagy toklyót adni egy kampóért. Amikor a kereslet nagyobbodott, egész télen készítették a kampót, a tavaszi vásárookra. Ha vásárra mentek, szekérral vitték. Egy szekérral általában háromszázat raktak fel. Nem egyszer vonaton, sőt kerékpáron is elment a készítő kisebb vásárookra. Vonaton kb. harmincat, kerékpáron általában húszat vitt, s azt kétoldalról a vázra kötötte.

Ha nagyobb vásárra mentek szekérrel, a szekérderekba szalmát tettek, így rakták be a kampót. S hogy egyik össze ne karcolja a másikat, a kampófejeket rongyba csomagolták. Különös gondot fordítottak a finomabb portékára a *metszett kampóra* (19. ábra). Ennek szárát is becsomagolták. A becsomagolt

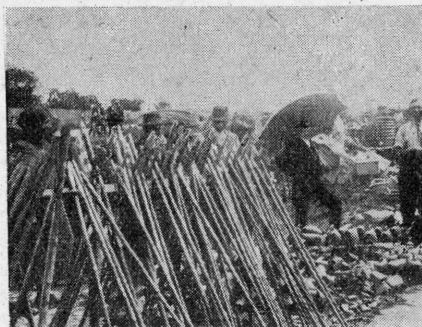

19. Újvárosi metszett kampó
(D. M., ltsz. Sz. 1908. 421.)

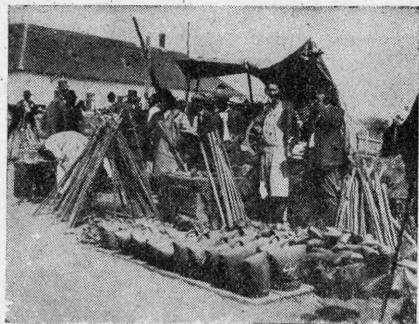
kampókat dróttal összekötötték. A kampósnak mindig megvolt a vásárban az állandó kirakodóhelye, amit minden pásztor ismert. Vásárban helypénzt kellett fizetnie. »Árultam nyeles és nyeletlen kampót egyformán« mondja Szikszai. A nyeles kampók elhelyezésére állvány szolgált. Két karót a földbe levertek, arra keresztbe egy lécs került, s hozzátámasztották a kampót (20–21. ábra). A nyeletlent a földön, egy ruhadarabon helyezték el.

Amikor a pásztor kampót akart venni, két-három társa jött vele. A portékát körülállották, először megszűrő nézték, majd amikor kiválasztották a megfelelőt, kezébe vette egyik. A vevő távolabbról jól megnézte, majd ő is kezébe vette,

megforgatta, s ha megtetszett neki, akkor megegyeztek és kifizette. Az árusító kampósnak a vásárban körülállták. A pásztorok rendszerint szűrben voltak. »A földön vannak sorban a nyeletlen kampók, s a vevő pásztor

20. Kampók a vásárban
(Ecsedi felv. D. M., ltsz. 149.)

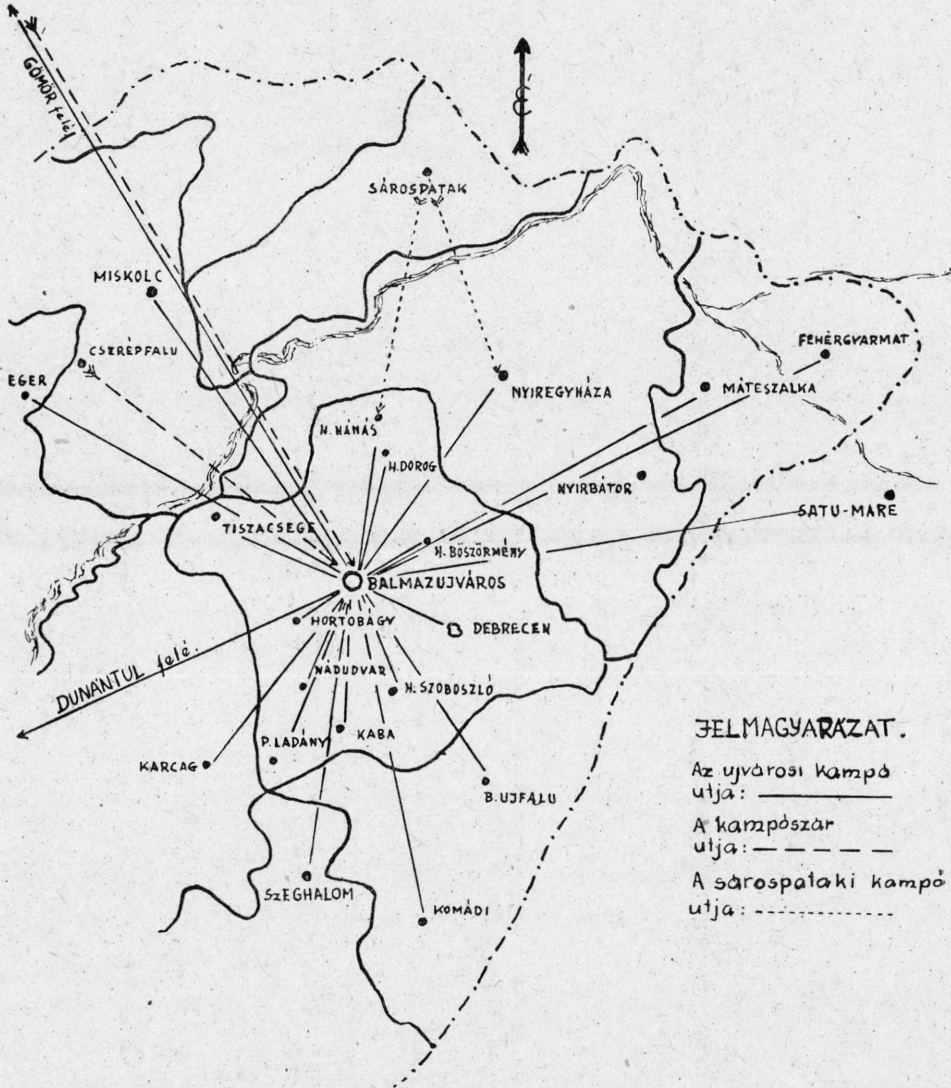

21. Kampóvásár
(Haranghy J. felv. D. M., ltsz. 1538.)

elkezdi a komájával válogatni. Volt olyan köztük, hogy válogatás közben a hóna alá is tett, s a szűr alatt már vitte is. Nekem ébernek kellett lennem. Ha ilyen megtörtént és észre vettem, utána szólottam. Amelyiknek pénze volt, azt mondta, hogy megfeledezett és kifizette. Amelyiknek pénze nem volt, visszaadta a kampót, megrestelte magát és elment. Ilyen raffináltak a juhászok.«²⁰

²⁰ Szikszai Gyula balmazújvárosi kovács.

De minden éberség ellenére gyakran megtörtént, hogy veszett el egy-két darab. Vagy a szűrűjban, vagy a hóna alatt vitte el a pásztor. A kampó ára majdnem évenként változik. Nyeles kampó 1926–27-ben 3–4-pengő, 1938. körül 8 pengő, 1946. körül 40–50 forint. 1951-ben 100 forint.

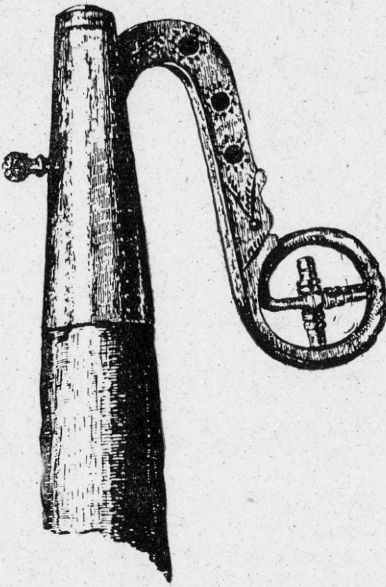
22. A balmazújvárosi kampó terjedésének térképe

Az újvárosi kampós elsősorban a környékbeli vásárokat látogatta. A hortobágyi hídivásár mindig igen jó jövedelemmel zárult. Résztvett Debrecenben, Hajdúböszörményben, Hajdúnánáson, Tiszacsegén, Kabán is az országos nagyvásárokon. Jó vásár volt mindig Püspökladányban, Karcagon

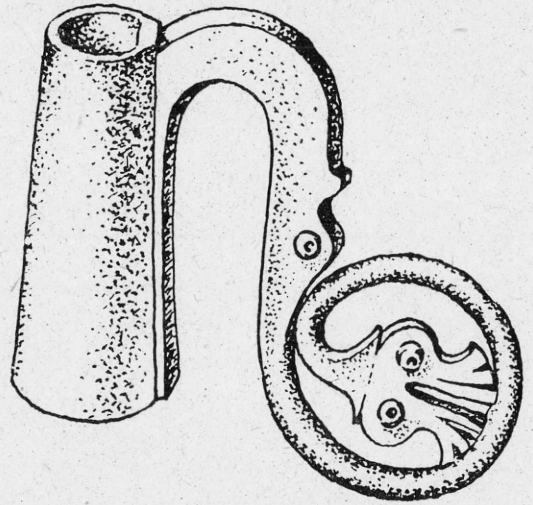
és Szeghalmon. Megfordult Berettyóújfaluban, Mezőcsáton, és Komádiban is a vásárokon. Nádudvaron kis vásár volt. Hajdúszoboszlóról már inkább felkeresték. De elment vásárra Nyíregyházára, Miskolcra és környékére is. Megfordult továbbá Mátészalkán is, sőt Fehérgyarmatra és Szatmárnémetibe (Satu-Mare) valamint Szikszóra is elkerült (22. ábra). Levélbeli megrendelést Aradról is kapott.

IV.

A kampók között két főfajtaát különböztetünk meg. Csörgős és kígyós kampót. Ezen belül azonban számtalan altípus van. Minden vidéknek megvan a maga kedvelt kampófajtája és formája. A Hortobágyon közepes nagyságú csörgős vagy kígyós kampót viseltek (8. ábra). Kísszentmargitán, Polgár község határában, az egrí káptalan volt birtokán, háromcsörgős, keresztcs kampót hordtak (23. ábra). A káptalani birtok ilyen formán is rányomta bélyegét a pásztorok életére. Az itteni pásztorok a többiektől eltérően nagyon vallásosak

23. Kísszentmargitai háromcsörgős keresztcs kampó kis fokossal

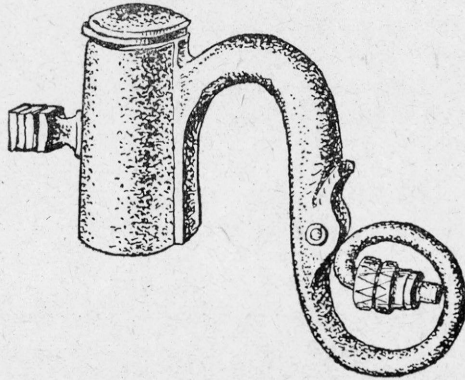

24. Hortobágyi vagy újvárosi kígyós kampó (D. M., ltsz. V. 1912. 40/7.)

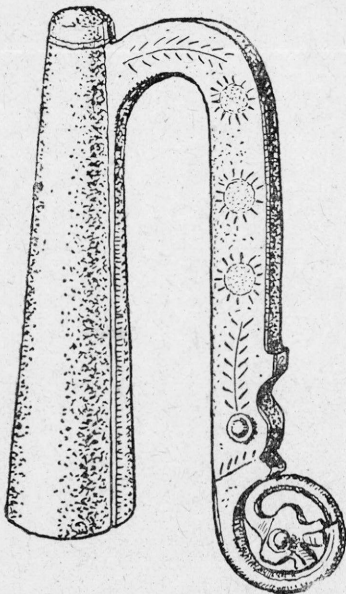
voltak. Keresztcs kampó fajtaát nagyobbára Kísmargitán, Tiszatarjánban találunk. Szerették még a Szilágyságban is. Az újvárosi kampó kígyófejes (24. ábra). A Nyírségen csörgős kampót használtak kis fokossal (25. ábra). A kis fokost csavarmenettel erősítették be a kampó kifúrt köpüjébe. Ezen a vidéken vannak a legverekedősebb juhászok. A kampót itt jó vastag botra szerelik. Berettyóújfaluban a vékony kampót szerették, Karcagon és környékén a hosszú, vékony, »kúnsági« kampó használatos (26. ábra), mely emlékeztet a geszti kampóra. A geszti kampó formája teljesen ugyanaz, a különbség csak annyi, hogy a geszti kampó köpüje fúrott, ez pedig az ismeretett módon készített, hátul forrasztott kampó. Dévaványán és környékén

kosfejes kampót használnak, ezt azonban már rézből készítik. Olyan kampót is készítenek, melynek köpűjét is kivirágozzák. Összesen kilenc lyukat fúrnak rá. Köpűje egy-egy oldalán hármat, ebbe sárga- és vörösréz nyitszeget tesznek s körülötte kivirágozzák. Ha a kígyós és csörgős kampó köpűje nem hosszú, általában »debrecenyi« a neve (27. ábra). A kampófajták között legelterjedtebb a kígyófejes, többnyire ezt vásárolják és használják a pásztorok. Az ügyes juhász nem szereti a csörgős vagy zörgős kampót és nem is veszi meg. Az a pásztor, akinek szándéka volt, hogy majd más bárányát megfogja, nem vett zörgős kampót, hanem kígyóst, s ha véletlenül csörgős kampója volt és lopni akart, csörgőjét szalmaszállal bedugta, hogy ne zörögjön. A csörgős kampótól a bárány jobban fél. Viszont vannak, akik szeretik a csörgőst, mert vele unalmukat űzhetik.

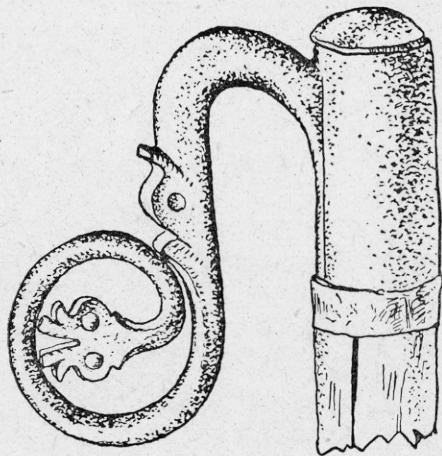
A kampók mai kialakult formáihoz ismerjük az átmenetet. A kígyós kampó elődje egyszerű kígyófej, melynél a kunkorék végét ellapították s egyszerűen kettéhasították (28. ábra). Ennek egy másik változatát megtaláljuk a palócoknál is (29. ábra). A kígyófej tökéletesen kiképzett, rajta rézkorona látható, szára ólommal beöntött. A csörgős kampónak egy korai változatát láthatjuk a 30-ik ábrán, melynek csörgője letörött.

25. Nyíri kampó fokossal
(D. M., ltsz. V. 1912/141.)

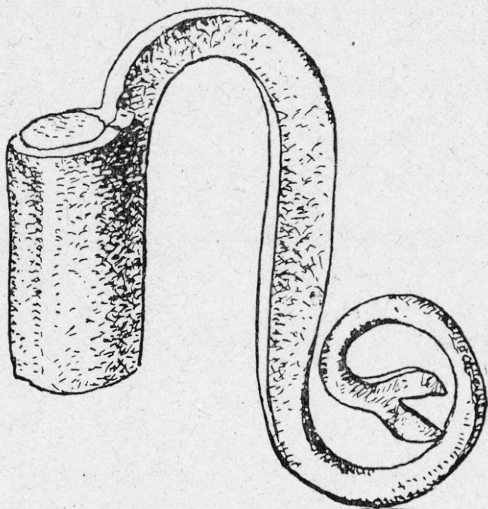

26. Kúnsági vagy geszti kampó
(D. M., ltsz. V. 1930/58.)

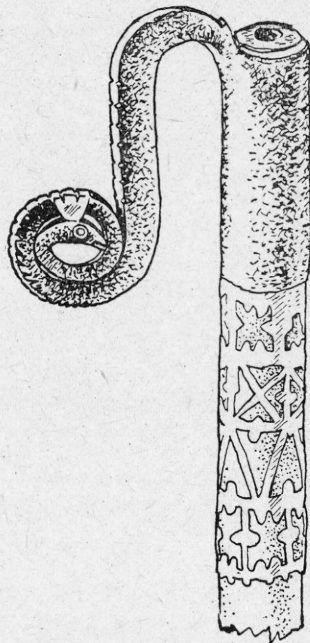

27. Debreceni kampó
(D. M., ltsz. Sz. 1908/34.)

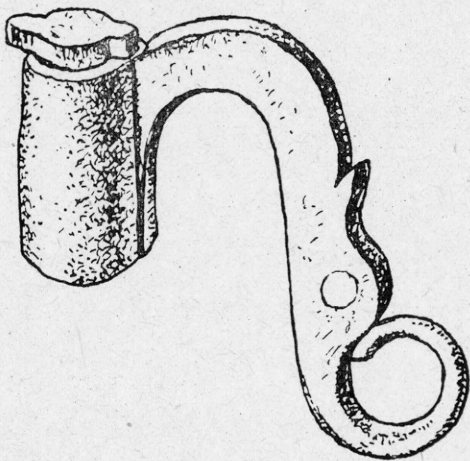
A rézkampót díszesebbnek, »ékesebbnek« tartják a pásztorok, de nem szeretik annyira mint a vaskampót, mert könnyen törik. S mióta a hajdú-böszörményi rézöntő Tiszai Nagy Imre meghalt, s utódai nem foglalkoznak a réz megmunkálásával, körülményesebb a beszerzése. Tiszai Nagy Imrén kívül vándor rézműves cigányok is foglalkoztak rézkampó öntésével. Előfordult, hogy kint a nyáj mellett is öntöttek kampót, de leginkább csak

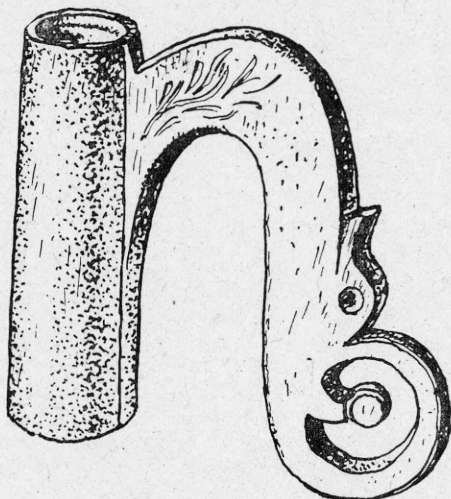
28. Régi kígyós kampó
(D. M. Déri Gy. gyűjt. 961.)

29. Palóc kampó
(D. M. Déri Gy. gyűjt. 2110.)

30. Régi csörgős kampó
(D. M. Déri Gy. gyűjt. 969.)

31. Rézkampó
(D. M., ltsz. V. 1912. 40/1.)

csengőöntéssel foglalkoztak. Jelenleg Zemplén megyéből, Sárospatakról hozatják, de sokkal drágább, mint a vaskampó, s ott csak megrendelésre készítik. Egy-egy rézkampóért választott bárányt is adtak (31. ábra).

A hortobágyi és a Hortobágy-környéki pásztorok Szikszai készítményeit vásárolták, mert azt legjobban szerették, azt tartották legjobbnak. A réz parázs, és ha hajította, könnyebben törött el, mint a vas. Legszebb azonban a nikkelezett kampó volt, melyet Geszten készítettek, de az úJVárosi kampó formásabbnak tartották.

A fakampó használata szinte teljesen ismeretlen. Erre összesen két adatunk van. Hajdúszoboszlón Kovács József öreg számadónak volt, aki öt esztendővel ezelőtt 1947-ben csináltatott magának a Dunántúl fakampót, de jószág mellett soha sem használta, csak ünnepek alkalmával viselte. Debrecenben találtam egy juhászt, aki ideiglenes megoldásként, míg ÚJVárosról nem szerzett magának, kampó gyanánt egy görbe, végén hegyezett akácfa-gallyat használt, mely azelőtt szalmahúzóhorog szerepét töltötte be. Az itteni juhászok csak a Felföldről lekerült juhászoknál láttak fakampót. A fában szegény Alföldre még a vaskampóhoz is a hegyvidékről hozattak megfelelő szárat. Tudnak a juhászok arról is, hogy a fakampót kagylógyönggyel díszítették, Erdélyben igazgyöngyöt vertek bele, s olajjal és juhtejjel kezelték.

A hortobágyi kampóval kapcsolatban találkozunk az idegenforgalom nyomával is. Van a Déri-múzeumban egy darab (V. 1932: 108. ltsz.), melyet a Múzeum 1932. nov. 1-én szerzett. Szára somfa. Köpüje juhlábszárcsont, horga szövött drótesóból készült, melyet a köpüje átfűrt felső részén a kampószárba illesztettek. Kunkorékján egy rézgomb, köpüje hátsó részén kis fokos látható. Az egész kampó hossza 142,5 cm. Csontköpüje és szára felső része 29 cm. hosszán, gazdagon díszített. Ebből 8,5 cm a lábszárcsontból készült köpü, mely szintén gazdag díszítésű (32. ábra). Ezt a kampót a hortobágyi csárda volt tulajdonosának faragó tanfolyamát végzett pásztora, Tóth Bálint csikósbojtár készítette idegenforgalmi célra. Igen szép kidolgozású, de ennek és még sok más ilyen munkának az idegenforgalom fellendítése érdekében kívül semmi gyakorlati haszna nem volt. A faragó iskola nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a régi szép díszítmények az idegenforgalom ízléstelenségeivé változtak át. A kampószárat ugyanis színes kaucsukkal nem díszítették és csak ritkán fordult elő, hogy a köpü alatti részt kifaragás után ólommal beöntötték. A kampó ilyen formájú díszítése a Hortobágyon soha sem vált általánossá.

32. Díszes kampó
(D. M., ltsz. V. 1932/108.)

V.

A kampó átlagos életkora egy ember élete, de eltartott 80, sőt 100 esztendeig is, ha gazdája megbeesülte.

Előfordult azonban, hogy sérülés érte. Verekedés közben behajlott a horga. Ha sikerült, kiegyenesítették, ha eltörött, Szikszaival újat csináltattak vagy a régit megforrasztották.

Legtöbb baj azonban a kutyával van. Ha a puli nem jól hajt, gazdája utána hajtja a kampót. Leginkább akkor törik a kampó, ha fiatal kutyát tanít a pásztor. Nekivágódik egy szikpadkának, eltörik a bot derékban vagy letörik a kampó. Ilyenkor lejjebb faragják a szárat, újra rászzerelik a kampót. Ha többször megismétlődik, végül kis kampó lesz. Az ilyen számadónak rövid. Megkapja a *cangahajtó* bojtár.

Hiba történhet még akkor is, ha vizet ugrik át a kampó segítségével. A szár könnyen derékba törhet. Helyébe más bot kerül. Ha a bot nagyon régi kedves szerszám, a gazdája elteszi emlékebe. De szoktak ár- és kalapácsnyelet is csinálni belőle. Sőt ha fája igen jó, gyakran díszített karikásnyél készítésére is felhasználják. A kunyhóban szalonnát akasztanak rá. Végül eltüzelik.

Öreg juhászok kampójukat legkedvesebb rokonukra hagyják, vagy meg-hagyják a családnak, hogy tegyék melléjük a sírba. Sokszor gazdája halála után olcsón más használatába kerül.

Béres András

ОБ ИЗГОТОВЛЕНИИ И ПРИМЕНЕНИИ В КОМИТАТЕ ХАЙДУ-БИХАР »ПАЛКИ С КРЮЧКОМ« ОТАРЩИКОВ

Палка с крючком является постоянным инструментом отарщика. Она применяется при направлении отары, но главным образом для устранения из отары овец, больших паршой. Несмотря на то, что ее применение началось лишь 200 лет тому назад — в начале распространения в Венгрии зарубежных шерстных овец — сегодня она стала необходимым и характерным инструментом отарщиков.

В статье излагаются исследования о происхождении и применении палки с крючком, о её изготовлении и распространении разных ее видов. Данные о палке с крючком относятся к комитату к Хайду-Бихар и Хортобадь. Другие виды из других областей страны описываются лишь поскольку они имеют значение в изготовлении и распространении палок с крючком на обследованной территории.

ANGABEN ZUR VERFERTIGUNG UND DES GEBRAUCHS DES HACKEN- STOCKES DER HIRTEN AUS DEM KOMITATE HAJDU-BIHAR

Der Hackenstock (kampó) ist das ständige Arbeitsgerät des Hirten, welches er teilweise zum Treiben der Herde, aber hauptsächlich zum Herausholen der räudigen Schafe aus der Herde gebraucht. Trotzdem der Hackenstock erst seit ungefähr 200 Jahren bei uns bekannt ist — seit Einführung der ausländischen Wollschafe, — ist er heute ein unentbehrliches und charakteristisches Gerät der Schafhirten.

Die vorliegende Arbeit befasst sich ausser dem Ursprung des Hackenstockes mit dem Gebrauch desselben, seiner Verfertigung und mit der Verbreitung der verschiedenen Typen.

Die bezüglichen Angaben stammen aus dem Komitat Hajdú-Bihar, beziehungsweise aus der Hortobágy. Die aus anderen Teilen des Landes stammenden Typen werden nur insofern erwähnt, als sie Beziehungen zu den oben erwähnten Typen haben.

Egy munkásdal változatai

1952. telén Páty községbe mentem a kovács- és bognármesterség néprajzi anyagát gyűjteni a „Pátyi Munkaközösség“ megbízásából. Gyűjtés közben akadtam rá a vándor mesterlegényeknek arra a dalára, amelynek egy változatát az *Ethnographia* (XXXII 1921, 73) közli. Ez az ének felkeltette a figyelmet és hozzáfogtam tervszerű gyűjtéséhez. Gyűjtésemet Budapesten is folytattam. Kiderült, hogy a kisipari munkások között általánosan ismert, és ezért hozzáálltam, hogy az irodalomban és a színhagyományban levő többi változatot is felkutassam.

Az első dal :

Nincs szebb élet a mienknél,
Kovács-bognár legényeknél
Mert mi adót nem fizetünk,
Mikor tetszik odább megyünk.

Felejzni szíjj* a kezembe,
Úgy sétálok a herberkre
Herberkfater gyujes világot,
Van-e kökényszemű lányod?

Ha nincs kökényszemű lányod,
Aludjon el a világod.
Söröm is van, borom is van,
Kökényszemű lányom is van.

Söröd sem jó, borod sem jó,
Kökényszemű lányod ringyó.

(Énekelte Lányi Pál 77 éves kovácsmester Páty, 1953. jan. 22.)

Hasonló dalt legelőször Kálmány közöl és feltételezi, hogy bujdosóéneke volt valaha.¹ Egy kéziratában ezt írja: »Kedves volt e költemény, mikor még a mesterlegényeknek vándorolni kellett menni, mert több ilyen mesterkéziratban jobbára töredékesen, egyes sorokban elütőleg megtaláltam Oroszán és Csanádapácán kívül pusztaföldvári, reformátuskovácsközi kéziratban is.«² Hogy a költemények ismertek voltak, annak megvolt az oka. Nem volt könnyű a mesterlegények élete. Szigorú szabályok készítették őket vándorlásra, remek készítésére. »A miskolci csizmadia mesterektől megkívánták, hogy elsőbben két esztendeig bujdosassanak s aztán tartoznak még egy mesteresztendőt kitölteni.«³ Az erdélyi főkormányzószék által 1807-ben kiadott céhszabályzat így rendelkezik: »Az úgynevezett bujdosó és mesterségtanulás kedvéért vándorló idegen mesterlegények ha a városba érkeznek,

* *Kelemen*: Magyar és német zsebszótár. Bp. 1910. 130. Felleisen = bórzsák, batyú, tarisznya. Lányi Mányhért szerint: »A pakja amit vitt, mert vót szerszámja is a mesterlegényeknek, vonyókés, gyalu. Ez az értelme neki, hátizsák.«

¹ *Kálmány Lajos*: Szeged népe. 1881. 239

² *Kálmány Lajos*: Történeti énekek és katonadalok. Bp. 1952. 209–212.

³ *Szádeczky*: Iparfejlődés és a céhek története Magyarországon. Bp. 1913. 214.

azok ne vendégfogadóba, hanem az atyamester házához szálljanak . . . Amely mesterlegény pedig fogadóba szállana és rejtekhelyen lappangana 1 R fl-ig büntetessék.«⁴ Ezt az állapotot tükrözi egy másik változat, ami az előbbihez még három versszakot csatol, a két utolsóban ki is fejezi a vándorlegények nyomorúságát.

Herberkfater aggyál szállást,
Mert megúntam a fechtolást,
Mert megúntam a fechtolást,
A sok kilincsnyomogatást.

Minden falu édes hazám,
Minden asszony édes anyám,
Minden kislány feleségem,
Kivel a világom élelem.

(Énekelte Éliás Lajos kovácmester Budapest, XIII. Légrádi-u. 9. 1953. márc. 1. aki Nagyváradon tanulta körülbelül 1904-ben a „Herberkben”).

Meg is mondja, hogy a fechtolás koldulás. Hasonló véleményen van Lányi Menyhért 83 éves bognármester. Szerinte: »Kovács- és bognárlegények, azok vándorok voltak. Elmöntök a mesterekhez a kösségeikbe, oszt ha mög-állították, ott maradt. Ha a mester munkát adni nem tudott, adott egy kis pénzt. A fechtolás (így) az már akkor kéregetett, nem kapott munkát, ment házakra, oszt valamit kapott, nem halt meg éhen.« A koldulás annyira elharapódzott, hogy 1824-ben rendeletben tiltják. ». . . mivel a' külföldi Koldusok, sőt még a' Mester-Legények is házanként koldulni, és lopásokra is vetemedni tapasztaltanak; . . . mivel a' dolgot kerülő vándorló Mester-Legényeknek illyes helytelen koldulásai, mellyek csak a' folyvást tartó egyik helyről a' másikba való kóborlásra, és nem egyedül lopásra, de más nagyobb gonoszságok elkövetésére is nyilvános alkalmatosságot nyujtanak, már igen is nagy szokásba jöttek volna és napról napra méginkább nevedkednének; — minden Törvényhatóságoknak meghagyatik: hogy hasonló esetekben a' fentebb érintett Rendeléshez szorosán alkalmazzák magokat.«⁵

A két versszak közül az elsőnek és a másodiknak is egyformán sok változata van, ez azt mutatja, hogy az ország különböző részein el volt terjedve. Thaly egyik munkájában »Igen szép bujdosó legények éneke« cím alatt közölt dal 16-ik versszaka:

Eluntam már az bujdosást
És az keserves vándorlást;
Istenem mutass olly szállást,
A hol találjak jó nyugvást!

és a 15-ik versszak mutat közeli rokonságot vele, ehhez hozzá is fűzi: »E strofának is él még variánsa ugyan a föntebbi népdal egyik versszakában:

»Nincsen nekem apám, anyám,
A ki gondot viselne rám.«⁶

⁴ Szádeczky: i. m. 131.

⁵ Kassics Ignác: A Magyar Országi Mester-Embereket, ezeknek Legényeit, és Tanítványait, nem különben a Mester-Czéheket illető Kegyelmes Királyi Rendeléseknek Kivonatai. Bécsben 1835. 224—225.

⁶ Thaly Kálmán: Adalékok a Thököly- és a Rákóczi-kor irodalomtörténetéhez Bp. 1872. 252.

Meg is mondja, hogy a dal irodalmi forrása a Jankovich—Erdélyi-féle kódexben található meg. Ugyancsak ezt közli a Szöveggyűjtemény is, mely szerint: »A Rákóczi szabadságharcot megelőző esztendőkből származó, igen elterjedt, sok változatban fennmaradt bujdosóének. Szerzője az összezavart versfők alapján Geszti István, személyéről azonban semmit sem tudunk.«⁷ Változatok még: E délyi: Népdalok és mondák Pesten 1846. I. 80., Kálmány: Szeged népe Arad 1881. 239., Sebestyén: Dunántúli gyűjtés Bp. 1906. 273., M. N. Gy. VII. 304—305. 53., szám., M. N. Gy. I. 296., Kálmány: Koszorúk az Alföld vadvirágaiból Arad 1877. 123., Kálmány: Történeti énekek és katonadalok Budapest 1952. 253 és 582. Dallamában eltér tőle Kodály: Vegyeskarok; Esti dal. Bp. 1943. 13—14., Kodály: A magyar népzene. Bp. 1952. 211a. Gyűjtésben töredékek és változatok: Mocsai Andrástól (83 éves, Páty), tanulta 1882 körül Budakeszin mint cipészinás, Pócs Gyulától, tanulta 1910-ben mint bognárinás; Bodor Istvántól, (83 éves hordár Budapest), tanulta 1896 körül egy herberkben. E. délyi Zoltán kéziratban levő gyűjtésében Liegner Antal (63 éves borbély, Abony).

A társadalom megváltozásával a dal is megváltozik. A XIX. században a céhek erősebb bomlásnak indultak. »A céhes iparnak az értéktörvény működése következtében a tőkés vállalkozásokkal való versenyben el kell pusztulnia... a céhes iparosok tönkremennek és kénytelenek segédként dolgozni jómódú mestereknél, a másik oldalon pedig éppen az értéktörvény hatása alatt a céhben meginduló differenciálódás következtében az áru-termelés lehetőségét nyújt a céhesmesterek egy vékony rétegének a céhből való kiemelkedésre, tőkés vállalkozóvá alakulására.«⁸ A céhek a bomlást úgy igyekeztek megakadályozni, hogy megnehezítették a mesterré válást. A legények a mesterré válás megnehezítésére, munkafeltételeik rosszabbá válására természetesen élesedő harccal reagálnak. A küzdelem folyamán a régebben vallásos jellegű segélyegyletekből kialakulnak a céhlegények érdekvédő szervezetei. Így 1862-ben megalakult »A kovácsok betegsegélyző és temetkezési egylete.«⁹ Az 1871-es párisi kommün hatására hazánkban is megkezdődnek a sztrájkok. Különösen elősegíti a szakmunkások szervezkedését az 1872-es ipartörvény, mely eltörli a céheket. Újabb tartalmi változást figyelhetünk meg a következő dalban :

Hétfőn reggel virradóra,
Jön a kócos az ajtóra.
Kej fel legény, már öt óra,
Ötöt ütött a toronyba.

(Lányi Balázs 83 éves bognár, Páty 1953. jan. 22. E. A.)

Itt már önálló kisiparos, ú. n. »kócos« mesterről van szó, akit a bér-munkássá vált segéd könnyen otthagyhathott, nem kötik céhszabályok, munkarejét szabadon adhatja el.

A jobb megélhetési lehetőség a kisiparosokat a gyárakba vonzza mindaddig, míg egy gazdasági válság miatt újból az utcára nem kerülnek. A kisipar a gyárakkal nem bír versenyezni. A századfordulót megelőző években a

⁷ Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból I. k. II. rész. Bp. 1952. 907.

⁸ Mérei Gyula: Magyar iparfejlődés 1790—1848. Bp. 1951. 79.

⁹ Munkásmozgalom Dokumentumai I. Bp. 1951. 607.

kivándorlás óriási arányokban indul meg Amerikába. Itt is hamarosan szembeállnak a kizsákmányolással. Valószínűleg ebből a korból származik a nemzedékek által hagyományozott dal újabb változata:

Nincs szebb élet a miénknél,
A bányászi mesterségnél,
Mert mi adót nem fizetünk,
Mikor tetszik, elmehetünk.

Hétfőn reggel virradóra,
Jön a pitbósz az ajtóra,
Föl bányászok, hat az óra,
Eldudált már a bojerba.

Miszter Pitbósz nem dolgozunk,
Mind egy szálig bestrajkolunk,
Bestrajkolunk, megmutatjuk,
Hogy a szenet nem ladoljuk.

(Dongó, Hungarian Magazine Cleveland. 1913. júl. 15., 5–12.)

Az itthonmaradottak helyzete sem javult, hanem rosszabodott. A szabad ipar megszületésével megnő a tanulatlan munkások száma, egyre többen kerülnek az utcára. Az ellentétek kiéleződése arra ösztönzi a dolgozókat, hogy erős szervezeteket hozzanak létre. Így megalakul »A Budapesti Kovácssegédek betegsegélyző-, önképző-, és munkaközvetítő egylete.«¹⁰ Néhány évvel később már ezt olvashatjuk: »Közel 400 kovács-segéd, — csaknem négyötöde a kovács-szakmában dolgozó fővárosi segédeknek kedden beszűntette a munkát... megkezdődött a sztrájk és a Rákóczi-téri segédszállás most zsúfolva van ünneplőkkel.«¹¹ Az egyletek a herberkek alapjain épültek fel, de már nem azonosak velük. Pócs Gyula 57 éves bognármester így emlékszik rá: »A céhrendszerbe az volt a szokás, az ország céhkerületekre volt osztva. Tulajdonképpen ekkor voltak olyan otthonok, olyan iparoslegényotthonok. A céhkörletnek volt a helyén. Hát úgy, ahol az ideérkezett vándoriparosokat elszállásolták. Leadta a betétjét, ott volt az igénylés. A herberkmejszter, herberkfaternak is nevezték el irányította munkába.« Lányi Pál 77 éves kovács szerint: »Herberk volt Budapesten, nagy városokba. Volt herberk, vagyis szállás. Mindenféle mesteremberek voltak, onnan vitték munkára. Mesterek mentek oda és kikérték a munkást. Vitték vidékre is, vagy Budapestre is, helybe. Falun kapott munkát, mert ott nem volt herberk. Budapesten nem lehetett el mesterhez, nem is fogadta a mester, meg nem is volt szabad. Még én mentem onnan munkára, Budakalászra vittek onnan munkára, 94-ben még volt.« Kassicsnál így olvashatjuk: »A vándorló legény azonnal megérkezésekor a szokott szálló helyre (Herebegré) menni és ott a hol ez nem volna, legfeljebb más nap a Czéhmesternél megjelenni, munkát kérni, és az ajánlott műhelyt vonakodás nélkül felvállalni tartozik: ...«¹² Éliás Lajos

¹⁰ Munkás Heti Krónika, 1876. 39. sz.

¹¹ Ungarische Metallarbeiter. 1884. jún. 8.

¹² Kassics: i. m. 105.

szerint úgy folyt az élet, hogy összejöttek a mesterlegények, hogy várták az estét vagy a reggelt. »Összejöttek beszélgetni. Elmondották, hogy hol jártak. Nem kapott munkát. Az egyik azt mondta: 'Te menj oda, ott fiatal keresnek.' Egymást közvetítették. Kilencszázas évekbe.« A munkásmozgalomban tevékenyen résztvevő munkások harcolnak a három nyolcasért, a jobb munkafeltételekért. Szervezkednek, gyűlésezni járnak a Városligetbe és a Népligetbe. A mozgalom egyik résztvevője Lányi Pál így emlékezik erre vissza: »A bizalmi férfi körüljárta a gyárt, hogy ebbe az ügybe ekkor és ekkor gyűlésezünk. Mondjuk a Népligetbe, vagy a Városligetbe gyűléseztünk.«

Ekkor így éneklük az egyik versszakot:

Mester ur én (máma) nem dolgozom,
Inkább a lejsznit hordozom,
Lejszni szij a kezembe,
Úgy megyek ki a Ligetbe.

Meg is jegyzi hozzá, hogy »oda szoktak menni, fölvonulások is ott voltak. A 14-es világháborúban odamentek strájkolni«. Eőfordult persze a besúgás is. »Ennek szemtanúja voltam — mondja Lányi Pál — már 1905-be a Nagy és Róna gyárban. Egy hébert csinált és a csapágy kotyogott. Pléht húzott rá a csapra, hogy ne kotyogjon. A szomszéd munkás beárulta. Megtuttuk, hogy ki árulta be, akkor letettük a kalapácsot, hogy addig nem dolgozunk, azt bocsássák el. Mikor láttuk, hogy kimegy a gyárból akkor dolgoztunk.«

A századforduló után már nemcsak a munkások között él az ének, hanem megtalálható a pesti cseléd lányok között is:

Nyolcat ütött már az óra,
Hallod-e te háznak ura?
Én már adót nem fizetek,
Amikor tetszik elmegyek.

Majszter úr én nem dolgozom,
Inkább a lejsznit hordozom,
Felveszem lejsznim vállamra,
Úgy sétálok a városba.

Énekelte Mucsik Lajosné, 53 éves. Pesten tanulta 1908-ban egy cselédlánytól.

Ennek a dalnak a változatai megmutatják, hogy a munkásosztály költészete milyen gazdag és mennyire fejleszti tovább a néphagyományt, milyen okok következtében vált közössé, milyen körülmények tették bizonyos időben aktuálissá, hogyan tükröződik benne a munkásosztály harca. Korára nézve több nemzedékre nyúlik vissza, amit a Szöveggyűjteményből vett idézet és a sok változat bizonyít.

Bodgál Ferenc

ВАРИАНТЫ ОДНОЙ ИЗ ПЕСЕН РАБОЧИХ

Автор старается проследить развитие вариантов одной из известных по всей стране песен отхожих подмастерьев-ремесленников времени цеховой системы. В настоящее время эти варианты верно отражают изменения, происшедшие в жизни ремесленников.

VARIATIONEN EJNES ARBEITERLIEDES

Verfasser versucht, die Variationen eines Liedes bis in die neueste Zeite zu verfolgen. Zur Zeit der Zünfte war das Lied, im ganzen Lande bekannt und wurde von den wandernden Gesellen gesungen. Die Variationen widerspiegeln treu die im Leben der Handwerksburschen eingetretenen Änderungen.

Adatok a Fertő és Rábaköz halászatának történetéhez

1. Középkori okleveles adat a »Pók-háló« nevű emelő használatáról a Fertő-tavon

A Nyelvtörténeti Szótárban és az Oklevélszótárban nem találjuk e régi halászszerzős névét. A Magyar Tájszótár Herman Ottó meghatározását adja, mint az ághegyhálónak is nevezett emelő rokonértelműjét, hozzáfűzvé, hogy »kitűnően jellemző elnevezés, mert a két abroncs négy vége úgy viszonylik az általa kifeszített háléhoz, mint a . . .pók lába a hálójához«. Mesterszótárában csak Kőrös-Tarcsát említi, mint ahol a nagy emelőnek ezt a nevét használják.

»A pók vagy kukucska« c. dolgozatában Morvay Péter (NÉ. XXXII [1940], 191—6) a Mohács-környéki holt Dunaágak sajátos halászszerzősének mondja a pókot, mely »az Aldunáról került hozzánk, még pedig legfeljebb pár évtizeddel ezelőtt. Ismeretes ugyanis e szerzős Dobrudzsában is, azonban oda is csak a világháború előtt néhány évvel jutott be a besszarábiai mocsarakon keresztül Oroszországból való halászok közvetítésével.

A pók román és orosz nevének (*capac* ill. *nacrilco*) egyformán török eredetű jelentéséből, amely nyelven fedőt, borítót jelent, Morvay a »rendelkezésünkre álló adatok tanúsága szerint a pókot kevésszámú török halászszerzősaink« egyikének gondolja.

Lássuk ezek után a régi okleveles adatot az 1492. évi, Sárvár és Kapuvár tartozékairól felvett latin urbáriumból, a Fertő déli partján fekvő, akkor tiszta magyar néptől lakott Hegykő faluról.¹

¹ Urbarium in Pertinentiis Castrorum Sarwar et Kapw, anno 1492. UC 87/35. — A nevezett várak, az első a Rába, a másik a Kis Rába mellett, abban az időben még az Osl nembeli Kanizsay család utolsó nemzedékéből való Kanizsay László és György birtokában voltak. E családot Zsigmond király tette hatalmas várurakká, főképp azzal, hogy az 1397-i ú. n. bosszúálló országgyűlésen kivégzett Laczkfyak birtokait Zágráb-megyétől Somogyon át, Zalán át Vasig nekik adományozta. Kanizsay László vasi főispán, majd 1525-ben országbíró egyetlen fia, Ferenc, korán elhalt, s a dús örökség a Herman Ottó művében sokat említett Orsikára maradt. János király Orsikát a hozzá átpártolt völgegyével, Nádasdy Tamással együtt »fiagoni örökösökül kinevezte« 1532-ben. Mikor Ferdinánd ellenkirály csillaga emelkedett, Nádasdy visszapártolt hozzá — János adományozásainak megerősítése ellenében, s két év mulva oltárhoz vezette Orsikát. (V.ö. Horváth Mihály: Gróf Nádasdy Tamás élete. 59—62. 1838.

»Item quicunque cum Retibus piscaverint quod vocatum Pok halo super Lacum ex eo solvet Flor. 4. — Duas Libras Pisum et Pisces 50.«

Magyarul: »Épp úgy bárki, aki a Pók-hálónak nevezett hálókkal halászik a tavon, ezért 4 frt-ot fizet, két font borsót és 50 font halat.«

A hegykövi jobbágyok nevei: Janka, Kaba, Pozoga, Sipos, Kathona, Weres, Bors, Zabó, Füstös (Fysthws).

Ugyanebben a 461 év előtti urbáriumban még a következő kötelezettségeiről olvasunk a fertővidéki halászoknak:

Homok (ma Fertőhomok) falu jobbágysai: Janka, Chompo (!), Gencsy, Kopó. »Bárki a tavon halászik és rajta hálót használ, 29 bécsi dénárt fizet a *kilenceden kívül* (salva Nona)«.

Hidas egésztelkes jobbágyait így hívták: Lőkes, Morocz, Oldor, Bertalan. Ezeknek minden feria sextára ú. n. *Péntekhalat* (így!) kellett adni sorrend szerint fejenként, vagyis egyik az egyik, másik a másik pénteken. Aki ezt elmulasztja, negyven (így magyarul!) bécsi dénárt fizet. Ezenkívül *Rakpenz* aut *Waypenz* is volt fizetendő, vagyis nyilván az őszi-téli hónapokban, amikor rákra nem halászhattak, helyette vajpénzt kellett adniok. Az ú. n. r-es hónapokban ősidők óta nem volt keletje a ráknak.

A *vitnyédi* halászoknak a pünkösdi rákot 10 b. dénárral kellett megváltaniok. »*Ebed hal* singillatim in qualibet ebdomada secundum ordinem (hetenként sorrendben fejenként)«. Aki elhanyagolja, 40 dénárt fizet.

Visszatérve a *pók-háló* szerszámnév előfordulására, sajnálattal kell megállapítanunk, hogy e szerszám alakjára és használatára vonatkozólag az érdekes oklevél nem nyújt egyéb támaszpontot, mint azt, hogy a tavon (super Lacum) dolgoztak vele, vagyis nyilván csónakon. Nem bizonyos, csak felette valószínű, hogy egyszerű emelőhálóval van dolgunk, a *Herman Ottó* említette köröstarcsai fajtával, nem pedig a *Morvay* Péter leírta átmeneti alakkal a borító és emelő halászat szerszámai közt, amelyet a Mohács-környéki holt Dunaágakban használnak. Ez a forma jöhetett az Aldunáról, a besszarábiai mocsarokról, orosz halászok útján; a köröstarcsai és a fertői alak azonban — ahogy nagy mesterünk mondta — »a partról (hozzátehetnök: s állóvízben csónakról L. K.) való halászatnak nemcsak magyar földön, hanem általánosan is legjobban elterjedt szerszáma«. Kurt *Smolian*: Merkbuch der Binnenfischerei-ében tucatjával találtuk az emelőhálók (nálunk inkább merítő- vagy süllyesztőhálók) népies neveit, melyek közt legismertebbek a Senknetz, Senker, Tauchhamen, Fallnetz, Schöpfgarn. A *pók* (Spinne) nevet azonban még csak megközelítő elnevezésre sem tudtam e mesterszók közt találni.

A francia halászati mesterszavak gyűjtése több szerencsével járt. Az 1922. évi *Larousse Universelle* (I. 109) a pókot jelentő »*araignée*« számos értelme közt ezt a halászati vonatkozását is adja: »Grand filet rectangulaire à mailles carrées pour prendre le poisson.«² Sajnos, a fogalmazás túlságosan tömör (a 6 kötetes, 1928—34. évi »*Larousse du XX. siècle*« sem ad róla sem képet, sem több magyarázatot), de ebből a kevés szóból alig lehet másra következtetni, mint az »*échiquier*«-nek is nevezett, a balatoni *umbellával* vagy *zumbellával* azonos alakú és alkalmazású emelőhálóra, a köröstarcsaiak s nem a mohácsiak *pók-háló*jára.

² Magyarul: »Nagy négyszögletes szerkezetű, négyszögű szemekből kötött halfogó háló.«

2. A rábaközi halászsok sorsáról a XVI. században

Az itt következő vízrajzi adatok szinte alig hihetőek azok számára, kik csak a mai, vagy akár három emberöltő előtti Rábaközt ismerik látásból vagy térképről. Hogy milyen »vadvízország« volt ez a mai gazdag kultúrtáj a vízépítő mérnökök, régi szóval »vízmérők« természetátalakító munkája előtt, arról némi fogalmat nyújtanak a Neu-ezredes-féle »Josephinische Aufnahme« 1 : 28.000 méretű, 1784. évi. és a Lipszky-féle 1806. évi katonai térképek.

Lipszky »Mappá«-jának rábaközi lapján (1 : 470.000) a Fertő meg a Hanság déli, mocsaras részének határai még nincsenek, mert nem lehetnek körvonalazva, de a Répcétől a Rábáig NyK-i irányban húzódó, még Mária Terézia korában tervezett lecsapoló csatorna vonalvezetése rajta van a térképen »projectierter Canal« megjelöléssel. Lipszky szerint a Répeze Czirák közelében veszi fel a Sebes Ért, mely az Öreg Rábából kiágazó és Kis Rábának nevezett folyót a Répczével összeköti. A Kis Rába Kapuvár alatt két ágra szakad : a nyugati ág DÉ-i irányban a Répczével párhuzamosan folyik tovább, míg a Hanságban el nem merül, a másik Kapuvári Rába néven folyik ÉÉK felé és szintén a Hanságba vész.

A több mint száz esztendeje folyó szabályozási munkák eredményeképp ma már a Répczével egyesült Kis Rába a Hanság vadvizzeit *Rábca* néven majdnem NyK-i irányban vezeti le a Rábaköz folyóvizzeit Győr alatt egyesítő Rábába, s ezen át a Dunába. A mai térkép szerint a Rába hossza magyar területen közel 270 km, a Kis Rábáé 36, a Rábcaé a Répeze felvételétől kezdve Győrig 52 km³.

Amikor a török 1594-ben Győrt — kis időre — elfoglalta, a Rábaköz parasztjainak jórésze, földjét, házat odahagyva, a Rábca melletti jól megerősített Kapuvár alá menekült, a törökverő »fekete bég«, Nádasdy Ferenc, Tamás nádor fiának ótalma alá. Az »*Arx Kapw*«-ról és tartozékairól három évvel utóbb felvett urbárium néprajzi és nyelvtörténeti szempontból is érdekes adatokat tartalmaz az 1597. évből a »Győr vesztese után Rábaköznek pusztulásától fogva futott« szegény halászsok sorsáról, akik »az pogány nyatt elpusztoltanak mindenestül«. (UC 12/42).

»Az Rába közy halász vizekrül úgy mint Tamási, Bew Sárkányi, Barbacsi és Bodonhelyi vizek is kik halásszák, adot adgyanak rola, azonképpen az Gartha és Baboti halászó vizekrül Kaputol fogva Babotig.«

Következik névszerinti felsorolása — csupa magyar név! — a »gyalogul, fegyverrel, drabontul vagy porkolábsággal szolgáló« embereknek, kik »az Kapw várbeli palánk mellett apró házacskákat csináltak, futott emberek s »az ur önagysága fizetésén élnek« : Endrédy János deák, Baronyay Mátyás, Toth Lőrinc, Fazék Mihály (ez kivételesen viceporkoláb és halász!), Szabó Benedek, Bárson Balázs, Kozma András, Dely Gergely, Sipőcz János, Okos János, Pribék Bálint és Sütő Gergely (»maga vasban vagyon valami gonosz cselekedetiért, felesége lakik benne«).

Ezután következnek a »futott halászsok, kik ujonnan épültenek, de semmi földök, rétek, nincsen, csak azon házacskájok.« Ezek a halászsok mind jobbágyok, részint Nádasdy Ferenc jobbágyai, részint korábbi uruké; minden

³ Az utóbb következő okleveles adatokban többször előforduló *Gartha* nevű, vízfolyásnak tetsző, de tóságként is felfogható halászó víz nem található sem Lipszky-nél, sem a 22 évvel idősebb Neu-féle térképen. *Gartha* Lipszky-nél a Kapuvárhoz legközelebb eső helység a Hidas és Bogyoszló felé húzódó út mentén. Neu ezredes térképén *Gorda* a helység neve, a »Kleine Raab« közelében.

héten egy napot gyalogul is tartoznak szolgálni, amint következik (a halász neve előtt olvassuk a régi lakóhelyet, ahonnan a pogány elől menekültek):

»Hidasi *Karikás* István »zalma házacskája áwagy kwttycskája...«

Veszkenyi *Rácz* Balázs, Thörök István uram jobbágya volt. Ennek is szalma kuttyácskája (vagyis gunyhója L. K.) van, egy napot gyalogul stb.

Ordói *Hajgató* János házacskája az ur önga jobbágya, egy tehene, a hidasi földön halász...

Farádi *Varga* Mojzes háza, Thörök István uram jobbágya volt, az oslii földön halász, szolgál az úrnak minden héten egy napot.

Veszkenyi *Varga* Tamás háza. Thörök István uram jobbágya volt, az oslii földön halász. Négy tehene és servit pedester ut alii (szolgál gyalogul, mint a többi). Azon igyekszik, hogy a hidasi földön ősztől magának halászó vizet fogadjon fel és *ebédhalat* adjon róla az úrnak.

Hidasi *Karikás* Antal háza. Az urnak jobbágya, van 4 ökre. Ez hidasi földön halász, gyalogul stb.

Ordói *Szántó* Mihál háza. Az ur önga jobbágya, semmi barma, szolgál mint a többi. Ennek az ordói földön volt halas vize, az Gartha vizen, kirül semmi *ebédhalat* nem attak soha ezideig, ezt a vizet az úr önga számára halásszák... kirül annak előtte *ebédhalat* attak, de ez semmit nem akar adni az ő Gartha vize helyett: ha penigh másnak adnáják, *ebédhalat* adna róla, ezért az ur önga jó akarattya miben hadgya.

Baboti *Tóth* Benedek háza: Eöry Györgyné asszonyom jobbágya volt, 2 juha, 2 tehene; az hidasi földön halász, szolgál, mint a többi.

Baboti *Domonkos* Dömötör háza. Az ur önga jobbágya, 3 tehene. Ez az ordoi Gartha vizen halász, kirül idáig soha semmit sem adott, ut supra, Mihál Szántó ezután az ur önga jó akarattya, miben hadgya.

Baboti *Tóth* Péter háza: Az ur önga jobbágya, 2 báránya, 2 tehene. Szolgál, mint más, a hidasi földön halász.

Baboti *Henye* János háza. Az ur jobbágya, 3 tehene, 2 báránya, mint fent.

Veszkenyi másik *Rácz* Balázs háza. Thörök István uram jobbágya volt. 1 juh, 5 tehén, Hidasi földön halász, szolgál mint más.

Hidasi *Garabb* háza. Az ur önga jobbágya; 2 lova, 4 tehene. Hidasi földön halász, szolgál stb.

Hidasi *Kondor* István, mostani biro háza. Az ur önga jobbágya, nincs barma, hidasi vizet halássza.

Biroságáig semmit nem ad róla, ez szabados Biroságában az szolgálattul is.

Summa facit, az kik az úr önga jobbágyi	ház	9
Biro szabados	«	—
Szalma kuttya		1
Török uramé kik voltak	ház	3
Szalma kuttya		1

Ezek semmi adót nem adnak *Ebédhalom*, *Csikon*, szer *Rákon* kívül, minden héten egy-egy napot *szolgáltnak gyalogul*.

1. Az föllyül megmondott Polgárok (lévén most már nem falusi parasztok hanem Kapuvár polgárai L. K.), az kik Urunk önga földét halásszák, minden harmad héten *hal alá kotehlyt* adnak, a hová az szükség kevánja az ur önga konyhájára akár az ur önga jobbágya legyen akár idegen... ezenkívül minden héten egy napot *szolgáltnak gyalogul*, azmint oda föl meg vagon írva.

2. Minden személyly, az ki ur önga földén halász, akár önga jobbágya, akár idegen legyen, *szergyárás* szerént minden héten *Ebédhalat* ad, de ugy kell érteni, hogy egyik héten egy, az másik héten ismeg az másik.

3. Valaki halász vizet tart az ur önga földén... (az 1597-i urbáriumnak ezt a pontját alábbi, »Csikföldek« c. szemelvényünk adja szószerint. L. K.).

4. Valaki az ur önga földén halász, Pünkösdtől fogva szent király napjáig minden nap *két-két gyékény Rákot* adnak: de ugy kell érteni, hogy egyik egy nap ad, másik más nap ad Rend szerénth. Ezenkívül senki semmit nem ad.

Ez föllyül megirt Babothi, Ordói és Hidasi jobbágyok mig falujokban békességesen laktak, az ur önga számára Vár állését atták, miért hogy az több elpusztult faluknak is ez volt Törvények, az mint az békességes Urbariumok és Tisztartók Regestrumiban föltaláltatik.

Adó helyett tehát ezek a föld- és rétnélküli »futott« halászok, akik a kapui vár tövében magukrakta házacskákban laktak, ebédhalat, csíkot és rákot tartoztak az úrnak szolgáltatni és hetenkint egy nap úrdolgát végezni. A fentiekből nem derül ki, hogy kertjük is lett volna a konyhájukra való főzelék előteremtésére. Csupán a halászatból éltek tehát: halzsákmányuk nagyobb részének árusítása a kapui, csornai vagy más piacokon juttatta őket annak a készpénznek vagy csereárúnak birtokába, amiből nyomorúságos életüket tengethették.

A menekültek másik része — mint láttuk — a kapui vár tövében kapott házhelyet és a várúr »fizetésén élt«, mint gyalogbéres, fegyveres, darabont vagy porkoláb.

Azok a halászok, akik a nagy rábaközi futáskor helyükön maradtak, így a Gyórtól távolabb eső bősárkányiak (Rábca mellett) és a bodonhelyiek a Rába partján, halászó vizük után rendszeren adózni tartoztak. Ezt úgy kell értenünk, hogy portájuk, telkük (sessiojuk) után adóztak, fizették a cenzust, tekintet nélkül arra, hogy a folyóparti telek jórésze ősztől tavaszig víz alatt állt. Viszont így legalább mint *halászóföld* volt hasznosítható a földesúri adóztatás számára.

Az 1597. évi urbáriumból azoknak a halászoknak sorsáról is kapunk tájékoztatást, akik a Rábca-melléki falvakban voltak telkes parasztok és halászó vizük is volt osztály szerint; így pl. *Szergényben*, a Rábca mellett (ma: Agyagosszergény) a következő paraszthalászokkal ismerkedünk:

Szergényben, a Rábca mellett (ma: Agyagosszergény) a következő paraszthalászokkal ismerkedünk:

»*Somogy* Gergell megholt hele (értd: telke), sellér. Háza rajta. Szántó földe, réte nincsen. Valami kevés halas víz vagyon hozzá, kirül semmit nem adnak.

Bélla Benedek hele, egy $\frac{1}{4}$. Vagyon szántó föld hozzá hat hold, réte kettő. Halászó vize is vagyon, kit mostan Czondy Zabó Mihál bir minden igazságával (értd: birtoklevelével), Bélla B. árváit tartotta, attyafi lévén.

Sámbók János hele: $\frac{1}{4}$ hel. Minden igazsága, szántófölde, kis kerte, halászo vize vagyon, maga birja, az vizről *Ebédhalat* add és minden héten két napot szolgál.

Fodor Pál hele: $\frac{1}{4}$. Szántófölde, kert, halászvize megvagyon mint Sámbók Jánosnak.

Thulkos Balázs megholt hele, sellér. Ház vagyon rajta, szántófölde, kerte nincsen, valami kevés halászó víz vagyon hozzá kirül semmit nem adoznak urnak öngának.

Párnás Imre hele: 1. egész. Vagyon hozzá szántóföld 28 hold, réte 5 hold. Halászó vize négy annyi, mint Sámbók Jánosnak. Igazságát nem produkálta: azt mondgya az asszony vagyon level, de itthon nincsen, az Ura megjóvén gondot visel reá.»

Az egésztelkes jobbágnak tehát *Szergényben* s egyáltalán a Nádasy-uradalomban négyannyi halászó víz volt kiosztva, mint a negyedtelkesnek.

Ezt mutatja az 1608. évi urbárium is, amely három évvel a »fekete bég« halála után özvegye, Báthory Erzsébet, a »sejthei szörnyeteg« kapuvári uradalmáról készült. Ebben ezt olvassuk *Szergény* jobbágyairól:

»Halászó vizek is vagyon *osztály szerént*. Itt *semmiféle hal adó éléssel* nem tartoznak (értd: természetbeni halszolgáltatással), hanem niha amikor valami keves halnak szerét tehetik, az Vitnyédiek mellé *Ebéd halat* adnak segítségül.

Vitnyédi jobbágyoknak is halászó vizek mindeniknek osztva vagyon. Itt *semmiféle hal-adót* nem adnak, hanem a helett *Ebéd halat* tartoznak adni minden héten az urnak öngának. Halászó vizek is vagyon egy kis darab.

Babót faluban: Halászó vizek is osztály szerint vagyon helekhez.

Beő Sárkány: Ezek szinte mint a vitnyédiek, hidasiak, szergényiek *semmiféle hal adóval* nem tartoznak, hanem minden ötödik héten falunk halásza *Ebéd halat* adnak

urnak öngának, ezt a maguk szekeren odaviszik, ahová kivántatik. Itt az urnak öngának vagyon egy öreg tava, melyen a halászoknak maguknak vagyon hálója: az mikor halászatoknak valami haszna vagyon, egy részét a halászoknak, más részét a hálóra és harmad részét az ur önga számára adgyák.»

Ebből az adatból jól kitetszik, hogy amint Zsigmond király 1397. évi törvényének azt a rendelkezését, mely szerint az *állóvizek halzsákmányának felét kell a földesuraknak beszedniök*, épúgy mint az 1504: 18 tc.-nek, a *jobbágyok halászatának eltöltésére* vonatkozó önkényes kiterjesztését nem tudták, de nem is akarhatták a földesurak végrehajtani. Nyilván okuk volt attól tartani, hogy ez a súlyos teher még a töröktől meg nem szállt területen is a halászatnak mint népi kenyerkeresetnek és földesúri haszonvételnek megszűnését vonta volna maga után. A valóság az, hogy az uraknak a jobbágyhalász fogásában való részesedése a helyi viszonyok szerint változott, és éppen a legjobb halászhátvidékek táján a földesúr a saját érdekében kénytelen volt halászhátvidégyai termelő munkáját ezek életszükségleteitől diktált követeléseik teljesítésével biztosítani.

A többször említett *»ebédhal«* értékére nézve a *»fekete bég«* unokájának, a tragikus végű országbíró Nádasdy Ferencnek 1660. évi urbáriumában találunk számszerű adatot Vitnyéd falu halász-rendtartásában (UC 12/42).

»Az *ebédhal* szekerezésébül ilyen rendtartások vagyon, hogy minden ötödik héten reájok kerülván az szer, tartoznak szekereket alája adni és elvinni az hová parancsolják, mely szekerezés Barbacsál, Búsárkánnyal, Hidossal, Vitnyédivel és Szergenfel közönséges. Item az mikoron öngok ebéd halok árát pénzül veszi föl: egy *Ebéd halért 3 forintot adnak*. Item ebédhalat minden egész heles tartoznak adni urnak öngának, illy conditiót observálván benne, hogy egy héten egy heles, más héten más heles egy rend szerint megkerölvén kösztek.»

Ugyanez időben egy vödör csík megváltási ára az uraság számára másfél fit volt. Ugyanennyire becsültek abban az időben egy kövér juhót. Az ebédhal eszerint nem csekély teher volt a szegény halászokon: két kövér juhok ára, amit a hasonló szolgáltatásoktól mentes falubíró (villicus) hajtott be rajtuk, mikor *»a szer reájok került«*.

Az ebédhal, ennek konyhára szekerezése, a vödör csík és a tavaszi-nyári félévben naponta két gyékény rák szolgáltatása a heti egyszeri gyalogrobot mellett bizony súlyos kizsákmányolása volt a szegény halászság munkaerejének. Ha ezt mégis el tudta viselni, ebből talán indokolt arra következtetnünk, hogy amíg a Hanság ősmocsár jellege megvolt s a Rábát-Rábcát nem szabályozták, a Rábaköz magyar lakossága számottevő részének nyújtott kenyeret a halászat, csíkászat és rákászat.

3. Csíkföldek: a régi rábaközi népi halászat egy elenyészett keresetforrása

A régi csík a rekesztő halászatnak, a Herman Ottó könyvében mesterien, külön fejezetben leírt népies halászati ágnak, a csíkászatnak tárgya. A három csíkfajnak ez a gazdaságilag legfontosabbja 30 cm nagyságot is elér. Mocsaras, tocsogós rétségek lakója. Hideg időben az iszapba fúrja magát, s ezt teszi a nyári nagy hőségben is, amikor a rétség vizét a napsütés felissza. Brehm és Vutskits szerint több hónapon át élhet így anélkül, hogy mély álomba merülne, mert mihelyt újra víz lepi el a rétséget, a *»csíkföldeket«*, (amint oklevelünk nevezi ezeket a *»sölledék«*-eket): ismét élénken úszkálni

kezd. Húsa lágú és iszapízú ugyan, de azért — ahogy nagy mesterünk írta (II, 728) — »jófajta káposztalében főve, az úrinépnek is eledele«.

Ezt az állítást beszédesen igazolja az az 1602-ből való »Étlap«, melyben a Galgócz várában székelő Thurzó Szaniszló házanépe által egész januárban fogyasztott ételek napról napra fel vannak sorolva. Ebből kitetszőleg a halat akkor nemcsak pénteken, hanem a hét majdnem minden napján fogyasztották valamilyen alakban; a halfajok közül legsűrűbben a *csík* (értsd: réti csík, *Cobitis fossilis*) szerepel az étlapon, ebédre csakúgy, mint vacsorára. A *Fáy—Galgóczy-féle XV. század végi közös forrásból* eredt szakácskönyvből 15 készítési módját tanulhatjuk meg a csíknak. A legfontosabb persze a »csík káposzta lévőbe«, de sütvé is jó lehetett: »nyáron vagy rostályon megsóván, igen feő étek leszen belőle«. (*Radvánszky J.: Régi magyar szakácskönyvek, I, 1893.*)

Sokkal fontosabb ennél, hogy a XVI. és XVII. században, amikor a folyóvölgyek mentén húzódo rétségek szinte összefüggő vízjárta »sölledék«-ek voltak, a réti csík valóságos néptáplálék lehetett. Sőt jelentős kenyéradó termelvénye is volt ez a szántóföldet nélkülöző szegény parasztságnak. Erről Tanúskodik az Orsz. Levéltár urbárium-gyűjteményéből való alábbi összeírás a »magyar Krózus«, Nadasdy Ferenc országbíró kapuvári uradalmához tartozó falvak, puszták jobbágyairól és szolgáltatásairól az 1660. évben.

A Hanságon átfolyó Rábca völgye a mult században már nem volt számottevő csikászó vidék. *Herman Ottó* nem sorolja fel a »klasszikus csik-tanyák« között, *Heckel* is csak a Mura, Fertő, Balaton, Tapolca vizét hozza fel ilyenekül, *Petényi* pedig a Szamos, Maros, Tisza, Duna álló mellékvizzeit és a Velencei tavat. *Herman Ottó* már csak a bihari Sárrét, a Szernye, Ecsedi láp és Bodroghköz egyre fogyó mocsárvilágában kutathatta a csikászatot: *Vutskits György* 1904. évi »A Magyar Birodalom halrajzi vázlat« c. alapos munkája sem a Rábca, sem a Répce folyó halai közt nem említi a réti csikot, csak a Rába torkolata táján.

Kétszázötven évvel előbb azonban egész sora a rábaközi falvakkal nemcsak egyik fő-fő eledelül használta a réti csikot, hanem csikfogása kis hányadával rőtta le a *csikföldje* cenzusát (földbérét), a javát pedig elevenen hordókba, csiklajtókba rakva pint- és vödörszám árulta Sopron, Kapuvár, Csorna, Győr és más népesebb helységek piacain és vásárain.

A már korábban is idézett 1597. évi urbárium megmondja:

»Valaki halaz vyzet tartt az Vr eöngha feöldén, esztendő által egy veödeör *Chykka* tartozik az Vrnak eö nghának, es pedigh Beöjtthen adgya megh, es ha Chykott nem atthatna, hát azminth akory ideöben az Chyknak veödry iär, azt fizessék megh; awwagy mijkor az Chykott megh atthattya, akkoron adgya megh...« (Okleveles adatok az UC 12/42-ből.)

Főképpen Vitnyéd, Szergény (ma Agyagosszergény), Bodonhely, Babot, és Hidas lápos, ingoványos vidéke nyújtott módot kiadós csikászatra. Az utóbbi egykor népes faluról ezeket olvassuk az 1660. évi urbáriumban (az idézett szöveget a továbbiakban mai helyesírással adjuk):

»Praedium (puszta) *Hidas*: Ez Györnek vesztése után és a Rábaköznek elrablása és elpusztulásátul fogva mint puszta áll, mindazonáltal *halászó földét és rétét* az kapuiak és babotiak birják. Egy vödör csikot ad mindegyik földétül. Tartoznak öngának minden héten egy *ebédhallal* és minden harmadik héten elmenni, valahová kívántatik. Azmikor pedig az ur önga penzül kívánja, minden ebédhaltul tartoznak adni fl. 3.—«

»Item : Ezen hidassi határban vagyon *csikföldek* és esszerint adóznak tüle :

Nagy Mihál	vödör csikot	1
Szipócz Mihál	« «	1
Tóth Benedek	« «	2
Varga Ferenc	« «	1
Perlaky János	« «	1
Varjas István	« «	1
Nagy Miklós	« «	1
Ujlaky György	« «	1
Szemethy István	« «	1
Nagy István	« «	2
Bakonny Mihály	« «	1 «

Amint fentebb bemutattuk, a csikot a városi nép különösen kedvelte és annál szívesebben vásárolta, mert eleven állapotban vihette a konyhájára, ezért a hidasi jobbágyhalászok szekér- vagy lajtszám vitték vásárra a rendkívül szívós életű — tudományosan kifejezve : minimális oxigénigényű — csikhalat.

Az 1608. évi urbárium *Keczel* község összeírásában megadja a falu határában álló híd vektigálját vagy vámtételeit :

«Rábán csinált uj hidon öngának vámja vagyon, melynek exactioja im ez :

Minden szekér <i>testbéli haltul</i> (értsd : nyers, nem szárított haltól) halat		4 darabot
Száz fogás <i>száraz haltul</i> (egy fogás = egy köteg) fogást		1 darabot
Minden szekér <i>csiktul</i>	csikot	1 pintet
Minden <i>tungh méhtul</i> (hordóforma köpü L. K.)		4 dénárt
Minden szekér sötul		1 kúsót
« « tiktul		1 tikot vagy kappant . . . »

A Hanságbeli Took közül bir :

Ballay Németh egy <i>csikos selledék Toot</i>	in Fl.	4.—
Szántó Balázs egy <i>Rák földet</i>	« «	3.—
Beő Sárkányi öt ember az <i>Horgos Toot</i>	« «	30.—
Pusztá Somorjai Kiss István az <i>hanban</i> kis Toot birja	« «	10.—
Kapui Nagy Miklós egy <i>Sölledéket</i> birja	« «	1.— és 50 d.
Kapui Sepes Gergell egy <i>Sölledéket</i> «	« «	1.— és 50 d.
Pomogy Pál és Ág János egy <i>Sölledéket</i> és egy Toot	« «	6.—

Vagnak még ezeken kívül több Took is kiket magha sem tudja nevezni és most nem birja senki, mert (hol) halász viz, hol az szárosságh állja.

Vagyon az hangsághon négy helen való vám, kinek jüvödelme minden *szekér haltul, csiktul avagy ráktul* denár 25 . . . »

A *selledék, sölledék* nyilvánvalóan süllyedéket, süppedős rétet jelent, amely a réti csik kedvenc tanyája. A *rákföld* is a tóval vagy folyóval összeköttetésben lévő vízjárta rétet. »*Hol az szárosságh állja*« : szintén csak időlegesen víztől ellepett halaszviz. *Horgos tó* már jóval mélyebb és állandóbb állóvíz lehetett, ahol talán fenékhoroggal is lehetett halászni. De lehet az is, hogy e tó az alakjáról kapta a nevét.

A fent elősorolt halaszvizetek tehát — mint láttuk — haszonbérért voltak kiadva, csak azok nem, amelyek jobbára szárazon álltak s amelyeket az urbárium felvételében segédkező falu bírása »magha sem tudott« mint halaszvizeket megnevezni.

A Hanság lecsapolása és a Rábca-Rába folyók szabályozása lassan-lassan eltüntette a sölledékeket, süppedős rétségeket és velük a ponty,

csuka, dévér s egyéb halak termőhelyeit, a csíkföldeket csakúgy mint a rákföldeket: ezzel a csíkászat, rákászat, de még a halászat is — mint állandó népies keresetforrás — e tájon is lassan, de biztosan elenyészett.

Lukács Károly

ДАННЫЕ К ИСТОРИИ РЫБАЧЕСТВА НА ОЗЕРЕ ФЕРТЕ И В РАБАКЕЗЕ

Автор статьи сообщает данные из документов 1492 г. о применении так наз. »сетки-паук« (сетка для выемки рыб).

Вторая глава статьи описывает общественное положение рыбаков Рабакез (Задунайская область) в XVI в. на регистраций сказок XV и XVI вв.

Третья часть занимается значением ловли вьюна (сегодня уже исчезнувший вид рыболовства) в XVI—XVII вв. в Рабакезе.

BEITRÄGE ZUR GESCHICHTE DER FISCHEREI IM FERTÓ-SEE (NEUSIEDLERSEE) UND IM RÁBAKÖZ

Verfasser bringt eine Erwähnung des »Pók-háló« (Hebenetz) genannten Fischereigerätes aus dem J. 1492.

Das zweite Kapitel gibt auf Grund der Urbarien des XV—XVI. Jh. ein Bild des sozialen Standes der Fischer im Rábaköz des XVI. Jhs.

Im dritten Teil wird die Bedeutung der heute schon verschwundenen Pfuhsfischerei des XVI—XVII. Jh. im Rábaköz geschildert.

Régi szegedvidéki néphagyományok Rákóczi halhatatlanságáról és a Rákóczi-nótáról

Most, amikor a Rákóczi-kornak és a kuruc költészet hagyományainak kutatása, revíziója, korszerű értelmezése¹ folyamatban van, talán nem lesz érdektelen utalnunk néhány szegedvidéki, Rákóczi halhatatlanságáról szóló néphagyományra, amely régi újságok temetőjében lappangva, elkerülte mind a nagyérdemű Kálmány Lajosnak, mind a kuruc ballada-pör vitatkozó feleinek, mind pedig a mai kutatóknak a figyelmét.² Ezek az adatok annál is értékesebbek, mert Kálmány szegedvidéki anyagát kiegészítik, az ő álláspontját és a belőle vonható következtetéseket még inkább megerősítik.

A Budapesti Hírlap 1885. évfolyamában *Szegedi* álnevű szerző (»a legfőbb bírói kar egyik tagja írta, kit megnevezni az ildomosság tilt») »Rákóczi nótája. Egy elfeledett dal.« címen cikket közölt. A cikket átvette és ismertette a Szegedi Híradó 1885. évfolyam 237. és a Szegedi Napló 1885. évfolyam ugyancsak 237. száma is. A Híradó nyíltan megnevezi a szerzőt is *Osztróvszky József*, a Kúria másodelnöke személyében, aki a lap életében mindig nagy szerepet játszott. Néhány szót éppen az adatok megbízhatósága érdekében előbb magáról Osztróvszkyról kell szólnunk.

¹ A kutatás jelen állásáról, feladatokról *Esze Tamás*: A kuruc költészet problémái. Irodalomtörténet. 1951.

² *Kálmány Lajos*: Hagyományok. I. 159, 213. és *Kálmány Lajos*: Történeti énekek és katonadalok. 168—183. Bpest, 1952. (Dégh—Katona—Péter feldolgozása.)

A felsővárosi iparoscsaládból származó Osztróvszky József (1818–1899) Kossuth Lajos Pesti Hírlapjának dolgozótársa, a szabadságharc idején a város országgyűlési követe, később délvidéki kormánybiztos. Az önkényuralom alatt Kufsteinben hosszú ideig raboskodott, majd Szegeden ügyvédi gyakorlatot folytatott, s résztvett a Szegedi Híradó megalapításában (1859). A kiegyezés után bírói pályára lépett és a Kúria másodelnöke lett.

Osztróvszky cikkében elmondja, hogy a szegedi nép sohasem hitte Rákóczi halálát. Meg volt győződve, hogy él és még visszatér hazájába. »1849-ben midőn Kossuth Szegedre volt menendő, egy alsótanyai 80 éves agg parasztgazda jelent meg e sorok írójánál ezzel a kérdéssel: igaz-e uram, hogy Kossuth Szegedre jön? Igaz — felelém. Hát aztán az úr ismeri-e Kossuthot? Hogyne, igen jól ismerem. Mire az öreg ama szánakozó mosollyal, amely az avatatlannal szemben a biztos tudást jellegzi, mondá: deiszen uram, nem Kossuth az, aki jön, hanem Rákóczi Ferenc. Megjegyzésemre pedig, hogy Rákóczi már 110 év előtt meghalt Törökországban, az öreg egész lényében átszellemülten viszonzá: De uram, nem halt meg Rákóczi..... Mikor kibujdosott az országból, megfogadta, hogy visszajön még. Most hát eljött. Hanem hát az urak hadd nevezzék Kossuthnak, de azért Rákóczi az. Ily erős hittal szemben persze nem volt mit felelnem, Az öreg pedig e szavak után: hát csak azért jöttem be a tanyáról, hogy ezt megmondjam — minden jót kívánva eltávozott.«

Ezután Osztróvszky egy másik történetet is elmond. »Hogy Rákóczi visszajövetelének rendíthetetlen hite él az alföldi magyar népben, erről többször is volt alkalmam meggyőződni. Így többi között az 1844. év tavaszán egy jóbaráttal Tértváron³ valék, hol birtoka volt. A község lakói tősgyökeres magyarok. Említett barátom lévén az egyedüli úri birtokos ott, valahányszor Szegedről — ahol lakott — átrándult Tértvárra, az ottani előkelőbb gazdák, minthogy szerették, egy kis bizalmas beszélgetésre meg szokták látogatni. Ekkor is néhány gazda jött oda. Szép idő lévén, az udvaron pipaszó mellett folyt a beszéd. Esthajnal felé a legelőről beteretelt lovak között néhány márciusi csikó is volt. Ezeket Kisguczi József községbeli tehetős gazda meglátva, azt mondá: nézzük meg, van-e a csikóknak *lófoguk*?⁴ Erre megvizsgálván a csikók szájait, úgy találták, hogy mindegyiknek lófoga van, amin nagyon örülni látszottak. Kisguczi pedig mintegy diadalérettel beszélte el, hogy az előbbi héten több térvári gazdatársával vásárban lévén, Zentán a bácskai gazdák mondták, hogy náluk az idén a csikók mind lófoggal ellettek. Itthon aztán megnézvén saját csikaikat, hasonlót tapasztaltak s íme — úgymond — *hála Istennek*, ezeknek is itt lófogaik vannak.

Kérdésünkre pedig, hogy mi különös van abban, ha a csikóknak lófoguk van? — mindnyájan csodálkozni látszottak azon, hogy ilyet még kérdezni is lehet — Kisguczi azt válaszolá: Hát az urak nem tudják azt, hogy Rákóczi Ferenc, mikor elbujdosott, azt mondta: ne búsuljatok! visszajövök még. Akkorra várjatok, mikor a csikók lófoggal elletnek. *Azokon verjük majd le a németet.*⁵

³ Tértvár kis helység Szegedtől nem messze, Ószentiván határában a régi Torontál megyében terül el. Szegedi magyarok telepítették a XVIII. század második felében. Kálmány szőregi káplán korában itt is gyűjtött, amint a Szeged Népe kötetei is bizonyítják.

⁴ Ezt és az alább következőket Osztróvszky emelte ki.

⁵ A monda félegyházi változata az ötvenes évekből *Kalmány*: Hagyományok I. 214.

S mily csudás találkozása a véletlennek — fűzi még hozzá Osztróvszky — a szabadságharcban ugyane csikókon aratták a dicsőséget huszáraink.»

Osztróvszky végül a Rákóczi-nótáról is megemlékezik. Elmondja, hogy a XIX. század negyvenes éveiben egy Koszta Zsiga nevű cigányprimás itt Szegeden kitűnően játszott a Rákóczi-nótát. Ha megbízható magyar társaság volt együtt, rászóltak: *Zsiga bácsi, gyerünk Bécs alá!* Erre a banda felállott, hasonlóképpen a jelenlevők is, és így maradtak, amíg a Rákóczi-nóta lassú része el nem hangzott. Amikor a gyorsra került sor, a fiatalabb hallgatók némán koccintottak és kezet fogtak egymással.

Osztróvszky ezt az »eredeti« Rákóczi-nótát azóta sem hallotta, mert szerinte a közismert dallam ezzel nem egyezik meg. Erdélyi Náciról, (1845—1893) a nyolcvanas évek világjáró szegedi cigányprimásáról — aki egyébként művelt ember, elméletileg is kitűnően képzett muzsikus volt, és többek között vonósnégyeseket is szerzett — úgy tudja, hogy ő még ismeri ezt a szegedi dallamot, mert édesapja Koszta Zsiga bandájának volt a tagja. Erdélyi 1885-ben éppen a budapesti országos kiállításon muzsikált. Osztróvszky cikkében felszólítja, hogy gondoskodjék a Rákóczi-nóta szegedi dallamának lejegyzéséről. Hogy Erdélyi a kérésnek eleget tett-e, nem tudjuk. Azt sem tudjuk, hogy gazdag kéziratos hagyatéka hova lett. A szegedi állami konzervatórium értékes zenei kéziratárában mindenesetre nem találtuk meg.

Bálint Sándor

ДРЕВНИЕ НАРОДНЫЕ ТРАДИЦИИ В СЕГЕДСКОЙ МЕСТНОСТИ

На основании статей Сегедского Вестника от 1885 года, автор этого очерка знакомит нас с народными традициями в связи с Ракоци.

Бессмертная память о нашем герое, борющемся за свободу живет и теперь среди народа местности Сегеда. В сто лет после смерти героя, когда появился наш Кошшут, его стали принимать за Ракоци Ференца, будто он вернулся и своего принудительного странствования. Очерк вспоминает о песне, давно позабытой, которая говорит о Ракоци. Эта песня пелась в сороковых годах девятнадцатого века. Пели ее стоя и слушатели и музыканты цыгане аккомпанирующие пению.

Мотив этой песни совсем другой чем известная нам всем песня о Ракоци.

OLD FOLK-TRADITIONS FROM THE REGION OF SZEGED

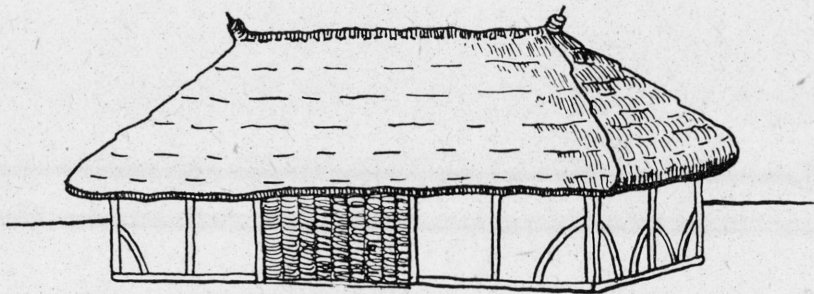
In the 80's of the last century traditions were still alive in the Szeged region connected with Francis Rákóczi, the hero and leader of the anti-Habsburg revolution of the years 1703—1711. The material of the present paper was found in the Szegedi Híradó (a daily paper) from the year 1885.

The people in the Szeged region strongly cherished the memory of our revolutionary hero; believing in his immortality they regarded in Lewis Kossuth, the leader of the 1848—49 revolution, the person of Francis Rákóczi returning from his long wanderings in emigration. His return was predicted by the people when, among others, foals were born with horse-teeth.

Author mentions a song about Rákóczi that was still known as late as the '40s of the last century. When the song was played the gypsy band and the audience would rise to their feet. The music of the song is, however, in no way connected with the well-known Rákóczi march immortalised by Berlioz in his Damnation de Faust.

Az utolsó talpaspajta Somogyjádön

A pajta, melyet alábbiakban ismertetek, Somogyjád község és a községhez tartozó Felsőhegynek nevezett szőlő között áll. A község és a gyeppel jól körülhatárolt szőlőskert között feleúton. Távolsága a község mai szérűskertjeitől északra 600 méter. Fábos János házatól pedig, aki a pajtát építette, 800 méter. Az idős parasztok szerint nem régen még hozzá hasonló 10–12 sövényfalú »szénaspajta« állt a határban. Mind leégett, vagy szétpusztították. Gerendáikból építettek, és sövényeiket, melyek jó szárazak voltak, telente eltűzelték. Egyetlen pajta maradt meg, Egyed Sándor »szénaspajtája«, mely 1945-ben megsérült és ma már szintén széthordás alá került. Az 1952-es év az utolsó talpaspaját is eltünteti a jádi határból. Emlékeztetőn három, tömésből épült, a régi talpaspajták stílusához hasonló zsúpos szénapajta marad. Ezek a tömésfalú pajták fiatalabbak, mint a talpasak. Például az említett három, határba épült pajta építésének ideje 1880–1890-es

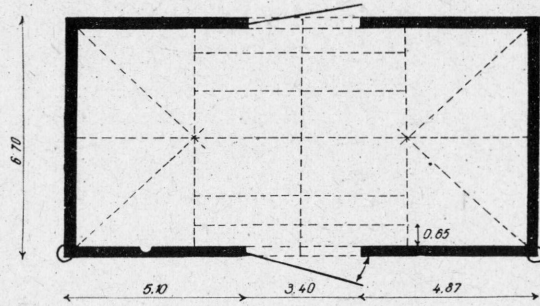

1. ábra. Fábos János gabonáspajtája

esztendőkre esik. Építésük úgy történt, hogy a töméshez szükséges földet a helyszínen termelték ki, és belőle tömték meg az épületet. Méreteik és formájuk szinte pontosan azonos a régi, sövényfalú, most leírásra kerülő talpaspajtáéval. — A talpaspajták, melyekről említést tettem, kivétel nélkül 600–800 méteres körzetben helyezkedtek el a falu körül északra és délre, a mai községi szérűk és az Alsó- és Felsőhegy gyeppüi között. Helyeiken, a hajdani kaszáló-réteken, kivénült gyümölcsösök maradtak. Valamikor »a robot világban,« — meg még az öregek »kislegénysor« idejében Somogyjád községet északon és délen kaszálós gyümölcsös — erdők vették körül. A gyümölcsös-erdőben »óriás diók és mogyorók, ojtott alma, körte és szilvafák állottak« — mesélik az öregek.

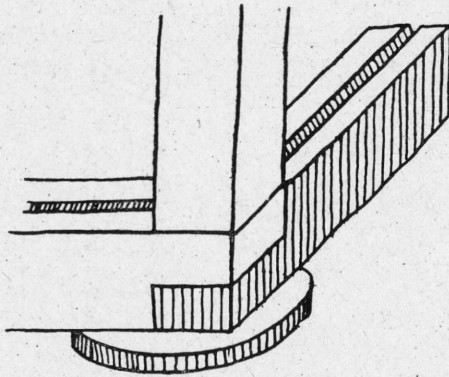
Ilyen kaszálós gyümölcsösben állt, illetve áll az utolsó jádi talpaspajta egy nyugat-kelet irányú lankás völgy déli hajlatán, ahol a völgy egy hosszú észak-déli völgygel találkozik. Szinte sarkon, ha ilyenről beszélhetnénk a szél és a víz munkájától igen finomívű hajlásokra osztott somogyi dombok esetében. Rétföldön áll a pajta és tőle mintegy 30 méterre egy másik hasonló pajta állt (1. ábra). A pajtát 1857-ben építette Fábos János. Egyed Sándor (69 éves) közlése szerint, — akinek Fábos János az öregapja volt, — azért épült a gabonáspajta, mert 1848-ban »a robotvilág megszűntével« a községi bíró Fábos 8 holdjához még »nyakába sózott 10 hold rétföldet.« Erre építette szükségből a pajtát. Fábos János különben minden famunkához értő

gazda volt. Hordót, kádat és szerszámokat egyaránt készített. Időnként, leginkább télidőben két-három társával összeállt és »épültek a községben.« A pajta leírása annál több figyelmet érdemel, mert Fábos János legjobb tudása szerint építette, hiszen magának készítette.

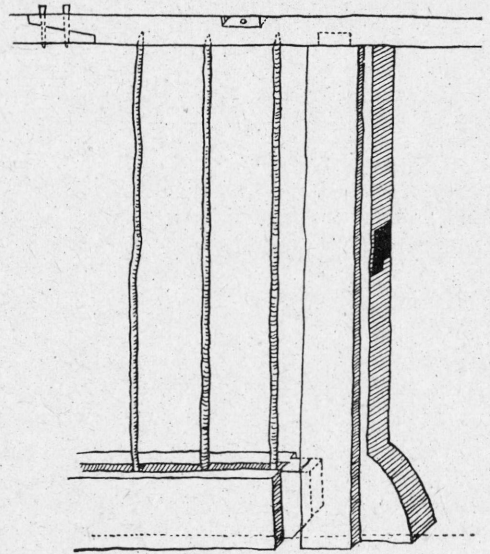

2. ábra. A pajta alaprajza

Építésének és a pajta céljának részletesebb leírása, nemcsak a 100 év előtti népi építkezéshez, hanem a gazdálkodáshoz is adatokkal szolgál. A pajta épületefaját Fábos János mindig maga választotta ki az erdőn. Maga vágta ki és szállította kocsin az *épülés* helyére. A szálfák feldolgozása helyben

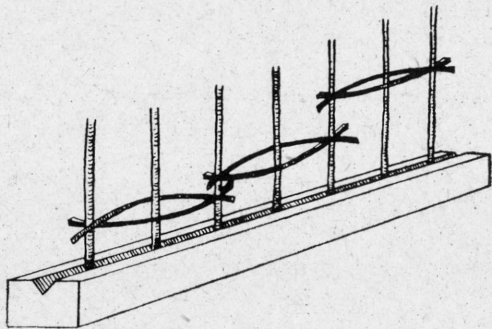
3. ábra. Talpfák és sarokoszlop összecsapolása. Alattuk rönk (tusok)

4. ábra. Talpfa és szárfák összekapcsolása. Sárgerenda toldása. Sövénykarók rögzítése

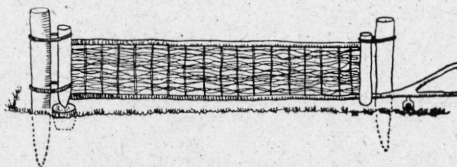
történt. Erdőről hozták a talpfákhoz, oszlop- és szárfákhoz, valamint a sárgerendákhoz szükséges tölgyfát. Először felszabták az egész pajta »csontjait«. Akkor összeállították. Mikor már ez is elkészült, akkor következett a sövényezés. A pajta a délre néző két sarkán, a talpfák kötése alatt, két földbe-

ásott, 60 cm. átmérőjű rönkön áll (3. ábra). A talpfák minden esetben egy darabból valók. A sövénykarók részére a talpfákba négy centiméter mély, háromszög alakú vályút hasítottak. A sövénykarók másik végét hegyezték és a talpfák fölött álló sárgerendákba belefűrt négy–öt centiméter mély lyukakba rögzítették (4. ábra). A sövénykarók egymástól átlagban 30 és 44 cm-re állnak. Három-három sövénykaró közé fonják, illetve verik be a sövényt. A sövény 75–80 cm hosszúra vágott, négyfelé vagy kétfelé repített

5. ábra.

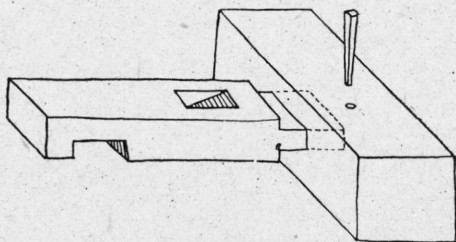
Sövények rögzítése a sövénykarók közé.

6. ábra.

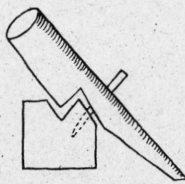
Szűrűkapu

mogyorófa. Átlagos vastagságuk 5 cm. Ezeket szekercefokkal verik szorosan egymásra. Alul a háromszögletes vályúba a sövényt beleverik, hogy a karó el ne mozdulhasson (5. ábra). Ettől a sövényezési formától merőben eltér a pincék falánál alkalmazott gyakorlat. Itt sövénynek hosszú, sokszor két méter hosszú gyertyán csalitot használnak és azt tapasztják be. Ilyen sövényfonást láthatunk a 6. ábrán, mely a leírt talpasajta *szűrűkapuját* ábrázolja.

7. ábra.

Köldök kapcsolása a sárgerendához

8. ábra.

Szalufák kapcsolása a sárgerendához

A sövénykarók átlag 3–4 cm átmérőjű, két végükön kissé hegyezett berekfából (éger) valók. A berekfát azért használják, mert a szű nem kedveli annyira, mint a gyertyánt.

A tetőszerkezet 10 székfája, melyek az 7. ábrán látható 2 köldök toldással (0,65 m) kapcsolódnak a sárgerendákhoz, a széken fekvő 2 oldalgerenda és a zsúpszegés alatt fekvő 1 szelemengerenda fája szintén tölgy. A sárgerendán egymástól 100—108 cm-re fekvő szalufák anyaga berek- vagy hársfa (8. ábra). A szalufákon méter távolságra szegezett lécezés fája pedig gyertyán. A tetőszerkezetbe 34 szalufát építettek. A tetőszerkezet magassága 4 méter. A tetőszerkezeten zsúpozás fekszik. A zsúpozáshoz rozsszalmát használtak. Egy rozskévéből három kanczúp és öt bakzúp került ki. A kanczúpot a kéve hegyén kötik meg, a bakzúpot pedig a kéve tövéen. Ezeket a zsúpkévéket a babicavágó-székbe fektetik és kaszával vágják el. A babicavágó-szék nem más, mint egy négy lábú hosszú pad, melynek egyik végébe, a lábak előtti részen két egyenlő hosszú lécet rögzítenek a pad ülődeszkájába. A két fölfelé álló léc közé fektetik a kévét. A babicavágó-szék ha nem »hivatásos« zsúpoló dolgozik, szokták helyettesíteni négy lábával fölfelé fordított pince-paddal is. Ilyen esetben a kévét a négy láb közé helyezik úgy, mint az előbb leírt babicavágó-szék két szarva közé. A talpaspajta szegése a szelemengerenda fölött bakzúpból készül. A szegés két végét a szegés kiálló két papjához kötik (1. ábra). A szegés alatt levő részt lovallásnak nevezik. A zsúpfedés ereszrészei kanczúpokból készülnek. A kanczúpoknál a zsúpkötés a rozsszalma kalászát fogja a lécezéshez, úgy hogy a szalma szára adja a tető eresztét. A bakzúpoknál, például a szegésen a kéve tövét kötik a lécezéshez, így a szalma kalással lefelé borulva adja a tető fedését. A tetőszerkezet zsúppal együtt 4,3 m. A pajta magassága talptól zsúpszegésig hét méter. A pajta vázának (csontjának) nevei, méretei és faanyaga a következő:

Talpfá. 6 téglalap alakúra faragott tölgyfa. Mérete: 35×16 cm. Ezek közül kettő 670 cm (ezek a pajta oldalának talpfái), kettő 510 cm és kettő 487 cm hosszú.

Szárfa. A pajta déli és északi kapuja 4 tölgyfából készült. Tövük a tusoknál 45×21 cm vastagságú, száron pedig 31×21 cm. Magassága: 270 cm. (A talpfa- és a szárfa-kapcsolást lásd a 4. ábrán.)

Oszlopfá. A talpfák és sárgerendák között 10 oszlopfá áll. Anyaguk tölgy. Közülük 4 sarokoszlop mérete 33×22 cm és 6 közoszlopé pedig 17×17 cm. Magasságuk 229 cm.

Sárgerenda. Hat 17×20 cm méretű. Anyaguk tölgyfa. Közülük kettőnek hossza 670 cm. A másik két-két szál sárgerenda mérete különböző. Ezeknek összekapcsolása két faszeggel történik (4. ábra).

Sövénykarók. A pajta két oldalán, két mezőben $2 \times 9 + 9$, a pajta elején négy mezőben $2 \times 7 + 7$, hátán négy mezőben szintén $2 \times 7 + 7$, összesen tehát 92 karó. Anyaguk égerfa, hosszúságuk 235 cm, ebből 4 cm hegyezett rész kerül a sárgerendába fűrt lyukba és 4 cm pedig a talpfa V-alakú vályújába.

Támasztóoszlop. az Ormánységban *kilincsfá*¹. A pajta két oldalán lévő $3 + 3$ oszlopfához 12 db tölgyfából készült, ívesen hajló támasztóoszlop kapcsolódik. Mérete: hossza 200 cm, vastagsága 7×10 cm. A támasztóoszlopok az oszlopfákhoz 143 és 155 cm magasságban kapcsolódnak be, a talpfákra pedig az oszlop tövétől 120—125 cm távolságra támaszkodnak.

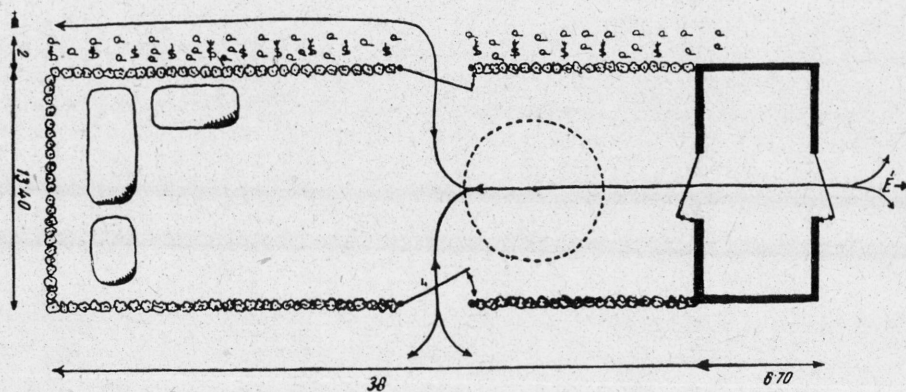
Mind a tetőszerkezet, mind az épület vázának rögzítése mindenütt faszeggel történt. A faszegget hárs vagy mogyorófából készítették. Négyzetesre faragták, aztán a furuval kifűrt lyukba verték a lyuknál vastagabb

¹ Kiss Géza: Ormánység, 26. Budapest 1937.

négyszegletes szeget, melynek sarkai eképen lepréselődve, szorosan kitöltötték a lyukat. Átlagos hosszúságuk 20 cm.

A pajta 1857-től 1867-ig csak meztelen sövényfalú volt, északi és déli oldalán egy-egy tusokon (tuskón) forduló sövénykapuval, melyet font iszalagkötéssel kötöttek be. 1867-ben a sövényre egy-két cm vastag agyagos sarat vertek kívülről és belülről. A sározók az 1867. évszámot ujjukkal beleírták az elsimított falba.

A pajta gabonásajtjának készült. Déli oldalán volt a *szürü* vagy *szérü*. Nagysága $13,50 \times 38$ méter (9. ábra.). A szürü úgy készült, hogy a gabonásajtta nyugati és keleti sarkától kiindulva árkot ástak húsz öl hosszúságban. Ebben egymástól arasznyi távolságra akácot ültettek. Az akácokat, melyek Jádón az elsők közé tartoztak, Fábos János éjtszaka *szerezte* a bodrogi uradalomból, ahol akácfaiskola volt. A fák, mikor megnőttek, törzsükkel majdnem egymást érték. Egyed Sándor szerint, aki 1898-ban segédkezett

9. ábra. Pajta és a szürü (alaprész)

a fák kiirtásában, a fák között ember, állat nem tudott átbújni. Mivel sűrűn voltak, »az akácok egymást tolták fölfelé és csudálatos magasra nőttek.« Az első szürükerítésen kívül a szürü nyugati oldalán, ahol a faluba vivő földes út feküdt, még két méter széles gyepü is volt. Ez a gyepü fagyal, kecskerágító és mogyoróbokrokból állt. Mogyoró évente több kosárral termett. A fákra és bokrokra aprószemű, feketefürtű szőlőt futtatott Fábos János. Varga Gyula János, akinek Jádón nem volt szőleje puttanyostól fölmászva a fákra, annyi szőlőt szedett róluk, hogy két akó bort szüretelt. A szürü nyugati és keleti oldalán egymással szemben egy-egy két öles sövénykapu nyílt (6. ábra) Itt a sövényt már hosszú gyertyán-csalit alkotta. A kapuszárfa földbeásott, kivájt tusokban forgott. A kapu kilincsén (villás ágán) fakerék volt. A szárfák a kapu földbeásott törzsoszlopához font iszalaggal voltak oda-kötve. A szürün a pajta déli kapuja előtt volt a nyomtatásnak való letisztított kerek hely (6–8 méter körzet). A szürü déli végében álltak az alomnak használt búzaszalma kazlak.

Aratás után a tarlóról a kévéket a pajtába hordták. A kévék soronkint fölfalazva álltak. A pajta déli és északi kapuja között nyitott folyosó maradt, melyen a koci is átvárt. Szokás az volt, hogy minden fölfalazott kévé-

sor első kévájének kalásza befelé feküdt. Viszont az első kéve mögött sorakozó kévék kalásza már kifelé állt. Így a »kapufolyosót« kétoldalt kévetorzsa falazta. A pajta kapuja csak gúzzsal volt bekötve (font iszalag). Így a gabonára vigyázni kellett. Az őrzést éjszakánként kis legény vagy öreg végezte. Gabonaőrzés mellett ezek vigyáztak a gyümölcsös-kaszálóban legelő, vasbéklyóval béklyózott lovakra és a gyümölcsre is. Az örökdő (strázsáló) szűrt terített magára és, vagy a pajtában, vagy pedig a szűrű szalmakazlában aludt. A lovakat úgy éjfél tájban a kislegény hazahajtotta. Így tehát a határba épült gabonás pajták június végétől szeptember végéig éjjelente ideiglenes tartózkodási helyei voltak az örökdő öregebb gazdáknak. A fiatalabbak gyümölcséréskor keresték inkább föl, amikor menyecskék, lányok is többet fordultak meg a kaszálós gyümölcsös erdőkben. Ilyenkor nappal az öreg talpaspajták a fiatal szerelmesek búvóhelyei voltak.

A gabona a pajtából lassan, szeptember 29-re, Szent Mihály napjára fogyott el. Addig többször nyomtattak. A nyomtatás két pár lóval ment. A két pár ló alá hajnalban 12 kereszt gabonát ágyaztak be (egy kereszt 20 kéve). A beágyazott kéve 12—12 sorban élére (kalással föfelé) volt támogatva. A pár ló markos vaskarikába fűzött két száron *kordázva* nyomtatott, míg ugyanakkor a gabona szélét kézi-cséppel csépeltek. Délre a 12 keresztet már el is nyomtatták. Széllel kiszélelték és a szalmát estére már kívül kazalba is rakták. Mikor a pajtából elfogyott szeptemberben a gabona, akkor szeptembertől júniusig polyva, árpa és zabszalma, meg zsúpoláshoz alkalmasan felkötözött rozs-szalma állt. A szűrűn hátul csak a búzaszalma maradt. 1857-től 1900-ig a tarlóról a gabona a talpas pajtába került. A gyümölcsös-kaszálóról a szénát ebben az időben a háznál lévő pajtába, vagy az istálló padlására hordták. 1900-tól kis gözgéppel, járgányos cséplőgéppel kezdtek dolgozni. A cséplőgép a háznál levő szűrűben dolgozott. A külső pajták így fölöslegessé váltak. Így aztán 1900-tól a gabonás-pajta szénapajttá lett. A gabonát a tarlóról a házhoz vitték. Fábos János pajtájába három hold kaszáló szénája került. A füvet május elején kaszálva, nyersen etették. Június elejétől június közepéig kaszálták az előszénát. Reggel három óraker kezdtek, délig vágták, délután teregették és *hajtásba* rakták. Egy hajtás nem más, mint egy kis kör fonnyadt fű. A gyümölcsfák közül a napos helyre rakták a hajtást. Három, négy nap alatt megszáradt a széna és akkor a közelit petrencerúdon, a többit pedig kocsin vitték a pajtába. Beálltak kocsival és a szénát egész a zsúptetőig, a szelemengerendáig rakták. Húsz kocsi széna fért bele. A sarjú szénát augusztusban vágták. Ezt még a pajtába hordták. A füvet szeptembertől a hóesésig a marhákkal legeltették a pajta körül. Lucerna, baltacim és lóhere mindig a házi pajtába került, nem pedig a leírt pajtába. A szénát egész télen kocsin, vagy szánon hordták haza. Ha hely volt a pajtában, akkor a kocsi beállt és ott rakódott. Ilyenkor keresztülhajtva a pajtán, az északi kapun át tért az útra a falu felé. (A kocsi útját a szűrűn és a pajtán át a rajz nyila mutatja.)

A pajtán az első átalakítás 1900-ban történt, akkor a tusokfán forduló régi, keretes sövénykaput (melyet csak gúzzsal zártak), kétszárnyas fenyődeszka kapura cserélték át. A talpaspajták hengereken való továbbszállításáról az öregek nem tudnak. Méreteinél fogva e pajták szállítása nem valószínű. A pajta 43 évig szolgálta a szántóföldet és 44 évig a kaszálót. 1945-ben megsérült. 1952-ben eltűnik vele az utolsó talpas-, sövényfalú, gabonás-pajta is Belső-Somogyból.

САРАЙ ПОСТРОЕННЫЙ НА НОГАХ

Статья описывает последний такой сарай, который стоял еще недавно в с. Шомьяд. Старые сараи, построенные на ногах окружили село в круге диаметром в 600—800 метров, между вынешними гумнами и виноградниками. Описанный сарай был построен в 1857 г. Сарай стоял на двух пнях, положенных под южные углы. Главные балки сделаны из дуба, крыша соломенная. Сарай был построен для хранения хлеба. Перед ним было гумно, окруженное акациями, где две пары лошадей вымалачивали зерно. С 1857 до 1900 г. он служил для хранения зерна, а после применения молотилки для хранения сена с 1900 до 1944 г. Последний сарай «на ногах» был снесен в 1944 г.

DIE LETZTE SOHLENBALKEN-SCHEUNE IN SOMOGYJÁD

Die alten Scheunen auf Sohlenbalken befanden sich im Umkreise von 6—800 M rings um der Gemeinde, zwischen den Hecken der heutigen Tretplätzen und Weingärten. Die beschriebene Scheune baute der Landwirt János Fábos im J. 1857. Die Scheune stand an beiden Ecken der Südseite auf Ständern. Die Sohlenbalken bestanden aus einem Stück. Die Stackhölzer der Flechtwände standen in einer 4 cm tiefen Rinne der Sohlenbalken, die oberen Enden derselben steckten in 4—5 cm tiefen Löchern des oberen Rahmens. Das Flechtwerk wurde zwischen drei Pfähle geschlagen. Die Sohlenbalken, Ständer, Säulen, Rahmenhölzer, Pfetten und Stützen bestanden aus Eichenholz. Die Dachsparren waren aus Esche oder Lindenholz, die Flechtpfähle aus Erle, das Flechtwerk aus Haselnuss. Für die angewendeten Holznägel diente das Holz der Linde oder Haselnuss. Ein Strohdach bedeckte die Scheune. Ursprünglich wurde die Scheune als Getreidespeicher erbaut. Vor dem Speicher lag ein 13,50×38 M grosser, heute mit Akazienbäumen dicht bepflanzter Tretplatz, auf dem das Getreide des Speichers mit zwei Paar Pferden ausgetreten wurde. Von 1857 bis 1900 diente das Gebäude als Getreidespeicher, mit der Einführung der Dreschmaschine wurde es von 1900 bis 1944 zum Heustadel. Diese letzte Sohlenbalken—Scheune wurde in diesem Jahre abgebrochen.

Egy zürjén (komi) erdei szellemnévről

Az alsó-vicsegdai nyelvjárásban az erdei szellem neve : *kuž*, a pecsorai nyelvjárásban pedig *kužę* (Wichmann—Uotila), mely az előbbi szó származéka, ez pedig azonos a zürjén *ku* 'hosszú' szóval, melynek megfelelői megvannak a többi rokon nyelvben is, s pl. azonos vele a magyar *hosszú* szó is. Holmberg—Harva Permalaisten uskonto című művében az erdei szellemnek *kuž-d'ad'a* nevét említi (156.), s ez szószerint azt jelenti : 'hosszú bátya'. Ezeket a neveket az erdei szellem azért kapta, mert a zürjén néphit szerint magasabb a legmagasabb fánál. A glazovi votjákok is *bidzim nuha* 'nagy bátya', 'nagy bácsi' névvel illetik (uo.). A votják néphit szerint az erdei szellem képes alakját növelni vagy kisebbíteni, de a legmagasabb embernél kisebb nem lehet. Általában feje egy magasságban van a legmagasabb fák csúcsával (uo. 152.).

Wichmann : Wotjakische Sprachproben II. 130 egyik, glazovi nyelvjárásban följegyzett történetében egy ember a mezőre jött, s felült a kerítésre. Megkérdi az ott szántó embert, hogy milyen messze van Kazán. Az ember azt feleli, hogy kb. 400 verszt. A kerítésen ülő ember azt feleli,

hogy neki reggelre Kazánban kell lennie. Az votják csakhamar elképedve látja, hogy a kis ember egyszerre úgy megnőtt, hogy a lába a kerítés felső részétől a földig ért.

Egy másik elbeszélésben egy katona az erdőben favágás közben megpillant egy magas fenyőhöz kötözött embert, aki csak kevéssel volt kisebb a fenyőnél. Az ember az erdei szellem fia volt. A katona kiszabadítja köteleiből az erdei szellem fiát, s ez őt hálából hazaviszi falujába. Felülteti a vállára, tesz két-három lépést, s akkora lett, mint egy fenyőfa (II.168, 170). Ennek a történetnek néhány motívuma megvan Munkácsi Votják Népköltészeti Hagyományok című művében is, egy Verescsagin után közölt elbeszélésben. Ebben is az erdei szellem a neki segítő katonát vállára kapja, s mint a szél, oly gyorsan vitte (166.).

Az erdei szellemnek a valódi nevét nem merik a permiek kiejteni, az tabú, azért körülírással emlegetik csak. Azért van 'erdei bátya', 'erdei gazda' stb. neve.

Holmberg-Harva szerint az erdei szellem forgószél alakjában rohan, s néha az embert és a barmot is magával ragadja. Különösen a nőknek kell tőle félniük, mert szerelmével üldözi őket, mint a görögök faunja. A votják erdei szellem is magához csalja az embereket, különösen a gyermekeket. Néha a barmot is rossz útra viszi az erdőben, s szélviharban hosszú utat tétet velük, hogy kimerítse őket.

Az erdei szellem emberi alakban mutatkozik, van háza és családja az erdőben. A zürjének különösen jó szellemnek tartják, mert a rengetegben kalauzolja őket, odajön tűzrakásukhoz melegedni, s törükbe, hurkukba hajtja a vadakat. Ezért kisebb áldozatokat is hoznak neki.

A cseremiszek (mari-k) is hittek az erdei szellemben, s az egyik jaranszki nyelvjárásban (JO) a neve a zürjén névhez hasonlóan 'hosszú ember': *kuzšajen*. Két történetet is feljegyeztem róla.

Az egyikben egy ember nagyon megverte a fiát, s ő az erdőbe fut az apja elől. Az apa egy darabig kergeti a fiát, de nem éri utól. A fiú azonban egyszerre csak azt látja, hogy az apja már elérte és mellette megy. Azonban az ember nem az apja volt, hanem a »hosszú ember«, aki felöltötte a fiú apjának az alakját. A »hosszú ember« a fiút a hóna alá szorította, s úgy vitte tovább. Három hónapig járt vele. A fiú még mindig azt hitte, hogy apjával van. A »hosszú ember« különben jól bánt a fiúval, s mint később otthon szüleinek elbeszélte, édes kásával, mézzel etette, mindent hozott neki, amit csak kívánt. A városba is magával vitte, bement a boltokba, de ő láthatatlan volt. Amit isten neve említése nélkül tettek le, azt elvitte, de amit isten neve említésével hoztak a boltba, ahhoz nem nyúlt. A fiú úgy került haza, hogy szülei, miután sokáig hiába várták fiúkat, a templomba mentek, imádkoztak a »nagy teremtő isten«-hez. Ekkor az erdőben élő »hosszú ember« meghozta fiúkat és a szomszédjuk házának kéményébe tette le.

A másik történet szerint egy paphoz egyszer »hosszú emberek« (erdei szellemek) jöttek leánynézőbe. A pap leánynak az egyik legény nagyon megtetszett, s eljegyezték őket. Mikor azonban a pap étellel kínálta őket, nem vettek belőle, mert a pap mindig keresztet vetett az ételekre. Csak abból ettek, ittak, amire a pap feledékenységéből nem vetett keresztet.

Egy hét múlva a »hosszú emberek« újból eljöttek, hogy megállapodjanak a lakodalom napjában. Ekkor már sejtette a pap, hogy ezek »hosszú

emberek«, s csak oly feltétel alatt volt hajlandó leányát odaadni, ha egy éjtszaka fel tudnak építeni az udvarán egy templomot, mert abban akarja a fiatal párt megesketni. Mikor a »hosszú emberek« eltávoztak, a pap észrevette, hogy lólábuk van.

A »hosszú emberek« (hárman voltak) vállalkoztak a templom felépítésére. Mikor a pap másnap reggel kiment a templomot megnézni, látja, hogy ott áll valóban a templom, de befejezetlenül. Így aztán többet nem is jöttek a leányért. Az elbeszélő szerint ez a »hosszú emberek« építette templom ma is megvan egy egyházas faluban.

Egy másik jaranszki (JT) nyelvjárásban *l'ešak* az erdei szellem neve. A szó az orosz лешак, Waldteufel, Waldgeist' átvétele. A kozmogymjanszki nyelvjárásban Ramstedt feljegyzése szerint *l'eši* az erdei szellem neve. Ez is orosz eredetű, az orosz леший u. a. szó átvétele, s mindkettő a лес 'erdő' szó származéka. Az egyik elbeszélés szerint az erdei szellemnek a teste akkora, mint egy boglya, a feje, mint egy hordó, a szeme, mint egy süveg. Egy másik elbeszélés szerint is boglya nagyságú, hosszú hajjú. Munkácsi feljegyzésében a szarapuli votjákok is *lešak*-nak nevezik az erdei manót. Holmberg-Harva szerint *lešak-mort* az 'erdei ember', 'erdei szellem' zürjén neve (i. h.).

Beke Ödön

О НАЗВАНИИ ЛЕШЕГО У КОМИ

Коми не смеют произносить имя лешего, оно является табу у них. Они употребляют перифразы, как, например, «лесной старик», «хозяин в леса» и т. п.

Таким описательным выражением является и имя лешего: *kuž kuže*, которое идентично со словом коми: *kuž* «длинный». Значение этого слова прекрасно объясняется верованием, согласно которому голова лешего вообще находится на высоте вершины самых высоких деревьев.

В одном из марийских наречий лешего зовут *kužajen* т. е. «длинным человеком». Названия *lešak*, *leši*, встречающиеся в отдельных диалектах, являются заимствованием русского слова «леша т», т. е. «леший».

EIN SYRJÄNISCHER (KOMI) WALDGEISTNAME

Die Syrjänen wagen es nicht den Namen des Waldgeistes auszusprechen, weil dies bei ihnen ein Tabu ist. Sie benützen umschreibende Redensarten, wie z. B. der Alte im Walde, der Wirt im Walde usw.

Ein solcher umschreibender Ausdruck ist auch der Waldgeistname *kuž kuže*, abgeleitet von dem syrjänischen Wort *kuž* 'lang' und damit identisch. Der Glaube, dass der Kopf des Waldgeistes im allgemeinen mit den Wipfeln der grössten Bäume in einer Höhe ist, erklärt genügend diese Bezeichnung.

In einem Dialekt der Tscheremissen gibt man dem Waldgeist ebenfalls den Namen: 'langer Mensch' *kužajen*. Die in manchen Dialekten vorkommenden Benennungen *lešak*, *leši* sind die Übernahmen der russischen Wörter лешак, леший 'Waldteufel, Waldgeist'.

Motívum-találkozás

Az Ethnographiában (LIX (1948), 102–110.; Mikszáth Kálmán és a keleti folklóre. Bp., 1949. 17–33.) igyekeztem felderíteni a két testvér búzacsempészéséről szóló mese eredetét és útját. Legfrissebb, illusztrált feldolgozását egy hallgatóm, Brach Dénes, a napokban juttatta el hozzám (Maurice del Bourgo — Morris Epstein: *The Two Brothers*. World Over. XIV. 1953. Nr. 10.). Tanulmányom némi érdeklődéssel találkozott és így távolabbi körök számára is hozzáférhetővé vált (Revue des Études Juives. CIX. 1949. 103–108.; Rassegna Mensile. XVII. 1951. 107–112., 311.; utoljára: Isaiah Press Jubilee Volume. 1953. 291–299.).

Most egy újabb, érdekes nyoma bukkant fel. Egészen hasonló mese ismeretes Kóreában. Az olasz Kommunista Párt Milánóban megjelenő lapja közli »Una favola coreana. I fratelli« címen (L'Unità. II. 1953. Nr. 3.). A fordító, Emilio Frisia, érdeklődésemre közölte, hogy orosz szövegből ültette át. Megszereztem a jelzett forrást. N. Hodza feldolgozásában a Коре́йские сказки első darabja ez: Братья (Огонёк. Moszkva, 1953. Nr. 1.).

Rövid tartalma a következő:

Két testvér élt egy faluban: Csan Mo és Csan Szu. Az idősebb nősülése után szüleivel maradt, a fiatalabb viszont feleségével a falu végére költözött. Mindkettőnek gyermekei születtek és mindkettőnek nehéz volt sora. Csan Mo ősszel számbavette rizskészletét és tíz zsák terméséből kettőt titkon öccséhez vitt át. Mindkét útján találkozott valakivel, de a sötétben nem ismerte fel. Hazatértekor csodálkozva látta, hogy változatlanul tíz zsákja maradt. Amikor újból meg akarta ismételni jótettét, a holdfényben összetalálkozott zsákot vivő öccsével, aki éppen hozzá igyekezett. A testvérek átölelték egymást. »Nehéz volt ugyan hátukon a rizses zsák, de a szívük könnyű. Hiszen a testvéri szeretet és barátság bármilyen terhet könnyűvé tesz.«¹

A cikkírónak, N. Hodzának, ez évben koreai mesegyűjteménye jelent meg Leningrádban koreai diákok között végzett gyűjtése alapján.² A szóbanforgó mesét a leningrádi Műegyetem egy koreai hallgatója beszélte el neki 1952. februárjában. Hozzáteszi még, hogy nemrégiben megtudta a leningrádi egyetem egy orientalista professzorától, hogy ez a mese a harmincas években megjelent egy szöuli újságban.

Ennyit mondhatunk. A korábról ismert testvérmesével való kapcsolata kétségtelen. Arra nehéz lenne feleletet adni, hogy mikor és miként kerülhetett Kóreába.

Scheiber Sándor

¹ Utóbb magyarul is megjelent «A jó testvérek» címmel (Nők Lapja. 1953. 22. szám).

² Н. Ходза: Коре́йские сказки, Moszkva—Leningrád, 1953. 6.—67.

ВСТРЕЧА МОТИВОВ

Автор обсуждает встречу сказочных мотивов. Сказка, в которой рассказывается о двух братьях, желающих перевезти межок пшеницы к скирде другого, появилась теперь в Корее, причем автор проследил путь ее с востока к западу уже раньше.

CONCURRENCE OF MOTIFS

Author reports having found the Korean version of the folk-tale in which two brothers attempt to smuggle stealthily each to the stack of the other's a sackful of wheat; a motif the author had earlier traced from East to West.

Adatok a táltos révülésére

Bán Aladár meghatározása alapján a samanizmus az a hit, amely szerint vannak olyan egyének, akik különös rátermettséggel, esetleg tanulmányosan és természetfeletti lényekkel szándékosan és közvetlenül érintkezésbe léphetnek.¹ A nyelvészeti kutatások eredménye alapján kétségtelen, hogy a természetfeletti lényekkel való érintkezést ismerte a magyarság is s ezt a jelenséget a finnugor eredetű *révül-* ~ *rejtez-* igével jelölte.²

A nyelvészet eredményeit az eddigi néprajzi kutatások is alátámasztották. Róheim Géza, aki megkísérelte összeállítani a magyar táltoshiedelmek és rokonnépeink samanizmusának egyező vonásait, a táltos révülésével ~ rejtezésével kapcsolatban ezeket írja: »egy egyedülálló, de nagyfontosságú adatot kell kiemelni. Egyrészt a samán »trance« állapotából (magyarul: elrejtezés) magyarítottuk a táltos verekedését, repülését, másrészt láttuk, hogy a tudós a táltos szinonímája. Mármost Szatmár megyében mesélik, hogy egy lány »elrejtőzött« és mire »felébredt«, »tudóssá lett.«³

A Róheim-féle összefoglalás óta megjelent gyűjtések következtében már nem egymagában álló az elrejtezésre vonatkozó fenti adat. (Sőt nem állt egymagában Róheim idejében sem, v. ö. Kálmány, Tömörkény alább idézendő közlését.) Fél Edit hasonló hiedelmet jegyzett fel a Komárom megyei Kocson: »Szögín nagyöreganyám é vót rejtőzve kilenc éjjé kilenc nappá. Az orvos is mögvizsgálta, de étemetni nem merték, mer a szíviné meleg vót. Osz a kilencedik napjára abba az órába észregyütt, mindöne nyaklott, nem vót mögmerevödve, osz beszéte a csalágyának: a kert hátujába möntem én ki, osztán egy ósz embör aszongya: leányom gyere, osz mögmutato neki, hogy aki möghal hova jut.«⁴ Bálint Sándor is leírt ehhez

¹ Bán Aladár, A samanizmus fogalma és jelenségei. Ethn. XIX. (1908), 86.

² Vö. Mátyás Flórián: NyK IV (1865), 202-5; Hunfalvy Pál: NyK V (1866), 247-52; Budenz József: Magyar-ugor összehasonlító szótár. Budapest, 1873. részeg címszó; Vikár Béla: Nyr XXVII (1899), 97-102; Gombocz Zoltán: MNy IX (1913), 190; Bárczi Géza: Magyar szófejtő szótár. Budapest 1941, révül címszó; Pais Dezső: Reg. A régi magyarság szellemi életének kérdésköréből. Magyar századok. (1948), 5-23.

³ Róheim Géza: Magyar néphit és népszokások. Budapest (é. n.), 25.

⁴ Fél Edit: Kocs 1936-ban. Néprajzi monográfia. Budapest, 1941, 74.

hasonló hiedelmet: »Az Alföld leghíresebb halottlátója *Mészáros Mihály* volt, ismertebb nevén a *csépai ember* (†1927). A néphit szerint tudományát magától Jézus Krisztustól nyerte, aki szegény utasember képében kereste föl betegen fekvő hívét. A mester kijelentette neki, hogy hat napig el fog *rejtőzködni*, azaz halálszerű állapotba fog esni, miközben majd végig járja a túlvilág tartományait: a mennyországot, a tisztítóhelyet és a poklot. Úgy is történt. Az emberek csodájára jártak, az orvos nem tudta, mitévő legyen. Hiába szóltak hozzá, hiába rázták, nem ébredt föl, csak a hetedik napon. Elmondta, hol járt.«⁵ A csépai ember elrejtőzéséről már Kálmány Lajos is megemlékezik: »Nem tátosról, hanem emberről, a csépairól írja a Sz. n. X. száma, hogy azt is megmondja, mi a halott lelkének a kívánsága, mi azt mutatja, hogy a csépai emberről azt tartja a nép, hogy mikor *elrejtődzik*, összeköttetésbe lép a lelkekkel. Hogy pedig *elrejtődzik* olykor, ezt meg én jegyeztem fel.« Magyar-Szent-Mihályon mesélik, hogy Csépan van olyan ember, aki megmondja, hogy kinek mit csinál a másvilágon a rokona és ezt onnan tudja, »mert ő vót *rejtődve*.«⁶

Szeged környékéről jegyezte le az elrejtőzés módját Tömörkény István: »A nép mesél és a mese szavában az elődök észjárását, regéit és történeteit adja vissza. Szokásaik messze évszázadok szokásaira emlékeztetnek. Néha visszaragad az ősvallásba, s néha nem tudja az ember, hogy onnan maradt-e, vagy pedig a pusztai tájak hangulata magától hozta-e ismét azokat elő? — Mondhatom, hogy midőn először láttam egy ilyen jelenetet, egy külső-pusztai erdőben egy fiatal lánynak az *elrejtőzését*, a mely Mária-látással volt kapcsolatban s láttam a népet, amely a pusztaszélek irányából az erdő felé zarándokolt a lány szavának a hallgatására, a sámánok önkívületi és a berkekben való ősi áldozás képe jutott először eszembe. — És a látó lány önkívülete, amelyre azóta más szavakat használnak, akkor is az *elrejtőzés* nevet viselte. S ezt bizonyára nem vitte ki nekik a városból senki.«⁷

A Szeged melletti Tápé messze földön ismert szent embere, Tápai Pista — »a fiatalabb nemzedékek már táltosként emlegetik« — »egy hétig *elrejtőzött* azaz önkívületi állapotba esett.«⁸

Szűcs Sándor közli Láposi Sándor biharnagybajomi 70 esztendőes öreg ember 1932-ben lejegyzett szavait, aki a táltosok kilétét így magyarázta meg: »Olyan emberek voltak ezek, akik mikor rájuk jött a *révületjek*, olyankor elindultak bolyongani.«⁹ Szűcs Sándor révülésre vonatkozó adata nem áll egyedül. Egyik hozzánk írt leveléből idézzük az alábbiakat: »Orbán András bajomi juhász beszélt 71 éves korában, 1936-ban, hogy mikor bojtárképpen szolgált a Hortobágnál, volt egy vénséges számadója, aki »amolyan *révüldöző* ember volt.« Afféle táltos-históriákat mondott róla, melyek közt mint inkább ide tartozó, legérdekesebb az, hogy »a vén számadó sokszor kiabált meg beszélt álmában, osztán mindig beteljesedett, amit ilyenkor mondott«.

Az idézett néprajzi adatok nemcsak megerősítik, de ki is egészítik a nyelvészeti kutatásokat, amennyiben egyrészt megmutatják, hogy a *révül-*

⁵ *Bálint Sándor*: Egy magyar szentember. Orosz István önéletrajza. Budapest (1941), 21.

⁶ Kálmány Lajos kéziratos hagyatéka.

⁷ *Tömörkény István*: A tanyai ember Ág Illése. Ethn. XXV (1914), 98.

⁸ *Bálint Sándor*, i. m., 18.

⁹ *Szűcs Sándor*: A régi Sárrét világa. Budapest é. n., 118.

~ *rejtez*- szó nemcsak kódexeink idejében, de napjainkban is él mégpedig elég nagy területen (Magyarország északi, középső és déli részén), másrészt pedig, hogy a révülés ~ *rejtezés* két típusra oszlik: 1. révülés ~ *rejtezés* révén kapja a táltos- (~ tudós- ~ halottlátó-) jelölt a tudományát, 2. a már tudományal rendelkező egyén ismétlődő révülés ~ *rejtezés* (»révüldözés») révén tud meg közönséges emberek számára megismerhetetlen dolgokat.

Az eddigi adatokból azonban elsősorban az derül ki, hogy mi történik a révülő ~ *rejtező* táltos-jelölttel, vagyis miképpen kapja tudományát, de nem világosodik meg, hogy milyen volt az ismétlődő révülés ~ *rejtezés* módja, vagyis hogyan révül a táltos. Az alábbiakban éppen ezért az első típusú révülés mellett elsősorban a második típusú révülés ~ *rejtezés* módját szándékozunk megvilágítani. Nagyszámú idevonatkozó adatunkból a bemutatandó példákat a keleti és a nyugati magyarság területéről válogattuk ki, hogy egyúttal a révülés ~ *rejtezés* földrajzi elterjedésének hiányos ismeretét is kiegészítsük.

I. A táltos-jelölt tudományt nyerő révülése:

A valéni moldvai csángó táltosról a diószegi Jakab Mátyásné, Marci Magdó (1902)¹⁰ ezeket mesélte: »Három nap és három éjjel csak alutt, azt hitték, hogy halva van, de vert a szüve, szuszogott. *Elrejtezett*. Szuszogni szuszogott, de el volt menve az elméje, elvitték az elméjét, el volt *rejtőzve*. Őt elvitték álmába. Ő azt mondta, hogy őt egy öreg ember vitte. Vaj' egy szent ember vót, ki tuggya. Hosszú fehér hajú, fehér szakálú ember vót. A betegségibe hordozták meg. Úgy elvitték, hogy előbb átalvitték őt a békák országikon, aztán azt látta, hogy átalvitték a gyékek (gyíkok) országikon, akkor azt is meglátta, hogy a kégyók országán átal ment. Meghordozták aztán a pokolba es, elvitték a menyországba es. Elengették, hogy nézze meg, hogy mi van ott bent. Akkor elvitték a polgátalan (purgatórium) tűzihez, ott is megmutatták neki, hogy' szenvednek azok a lelkek, akik bűnősek. Mikor a három nap és három éjjel letelt, ő megébredett. De hát ő mindent tudott, *tátos* lett. Akkor elkezdtek hozzája menni idegen faluból, hogy mongyon.«

Egy másik moldvai csángó, a klézsei táltos a pokolpataki Dávid Illésné, Istók Rózsa (1909)¹¹ emlékezete szerint 14 éves korában megbetegedett s »abba a betegségibe három nap három éjjel csak szuszogott, el volt *rejtőzve*: az elméje az örök-világra volt elménve, a holtakkal volt. Amikor felébredt, ő még az ember gondolatját is tudta.«

A gyergyókilyénfalviak (Csik m.) szerint »volt egy leány, aztán egy bizonyos ideig alutt, aztán mikor felébredt, azt monta: ő el vót *rejtőzve* és akkor őt nem ez a világ vette körül, hanem másvilági dolgok és azokkal beszélt. *Elrejtőzött*, akkor olyan látomásai voltak, mert vótak, akik rábízták, hogy mongyon. Szellemek voltak ezek, akik ezt mondták neki.¹²

A szeremlei (Bács-Bodrog m.) Porkoláb Éva (1891) mesélte: »Aki el volt *rejtőzve*, az mikor felébredt, az olyan tudós lett, mindent meg tudott mondani, úgy meg tudta jósolni annak az élete sorát. Lefeküdt szépen az ágyba, a szív működése megállt, három nap három éjjel el volt *rejtőzve*. Amikor felébredt, már olyan rettentő nagy tudománya volt. Amikor észre gyüött,

¹⁰ Moldvai csángó telepes, jelenlegi lakóhelye Egyházaskozár, Baranya megye.

¹¹ Moldvai csángó telepes, jelenlegi lakóhelye Egyházaskozár, Baranya megye.

¹² Gyergyókilyénfalva, Csik m., Szabó Jánosné, 1892; jelenlegi lakóhelye Lovászipatona, Veszprém megye.

akkor úgy többeknek kezdett beszélni. Akkor kérdezték tőle: Hogy tudod te ezt? — Hát az Isten ezt úgy rendelte. Igaz is lett, amit mondott.»

A töröcskei (Somogy m.) öntőasszony, Zsifkó Mártonné, Kovács Erzsébet (1878) tudományának elnyerését így mesélte el: »Öreganyám az *elrejtözött*, élt, a szive dobogott, ekkor kapta tudományát. Öreganyám 44 évig öntött. Tőle a néném [nagynénje] kapta, az meg 39 évig vót öntőasszony. Én meg 44 éve vagyok, a néném hagyta énrám. Anyám testvére vót ez a néném. Rokonról rokonra maradt. — Még mikor élt, akkor nem is nagyon adta át a néném, csak halála után. Harminc éves voltam, mikor kaptam. Abba az időbe sokat *elrejtöztem*, mikor tanultam. Imádkoztam, énekütem, azt mondja a nép, amikor el voltam *rejtözve*. Sokat kellett szenvedni érte . . . Ha má a jó isten mit rendűt . . . nem tehetek róla. Örömet lemondtam vóna, de nem lehet.«

A révülés fogalmát a bukovinai és a moldvai székelyek az *élet*, Pest megye legészakibb részén, valamint Borsod, Heves és Zemplén megye területén lakók pedig az *elragattatódik* szóval jelölik.

A bukovinai székely istensegítsi táltosra az istensegítsi Láposi Gergelyné, Nyisztor Ágota (1908)¹³ már csak úgy emlékezik, hogy »édesapám meséte, hogy az űk apjáék meséték. Ez lány volt, székely, istensegítsi. Ez foggal született, hogy hánnyal, azt nem tudom. Akkor mondták neki [az anyjának], hogy tátos lesz [a lánya], vigyázzon rá; mikor hét éves lesz, akkor el akarják vinni. — Akkor a lány valóban észrevette, hogy az ablakon át valaki hívja ki. Szólt mingyá az anyjának, mert fét má nagyon. És akkor monta az anyjának, hogy nem tuggya kicsoda, valaki csalja ki az ablakon, hogy ő mennyen ki. És ekkor az anyja, mikor odament, akkor ő nem látott semmit az ablaknál. Ez így ment sokáig. És akkor egyszer lefeküdtek és akkor az anya mellől ki akarták vinni és akkor az anya gyorsan megragadta a lányt, de akkor már annyira vótak, hogy a lány félig kint volt az ablakon. És akkor az anya meg az apja húzta vissza, az, aki kint volt, húzta kifelé. És akkor a lány visított, hogy ne hagyják, csak ne hagyják, mer akkor elviszik most. És akkor valahogy vissza tudták venni a lányt és akkor úgy őrizték reggelig. Olvasót tettek a nyakába. — De a lány nagy beteg lett.« »Ebben a betegségében három nap alutt. El akarták temetni, de ez nem vót megmerevedve, *élet*: hordozták mindenűt a másvilágon. Harmadik napra felébredt, azt elmesélte, hogy hol járt. Ez *fétátos* lett: Azért *fétátos*, mer ő megjavasol [megjósol] mindenfélét; megmongya hogy mi lesz, mint lesz.« (Istensegíts, Bukovina, Gáspár Vilmos, 1904, mostani lakóhelye: Egyházaskozár, Baranya m.)

A moldvai székely (pusztinai) táltosról azt mesélték, hogy fiatalasszony korában »éjjel felkölt, elment a temetőbe, ott alutt a sírok között. A férjének mondani kezdte: mindenfélét lát álmában, angyalokat, ördögöket . . . A férje még meg is verte: »Mit bolondoskods, hogy nevensen a nép?! Nem elég, hogy szegények vagyunk?« Aztán betegségbe esett, három évet. S ekkor úgy elhalt. Olyan beteg volt s el volt halva három nap, — a túlvilágon vót. Aztán visszajött s a túlvilágról beszélgetett. *Élett* három napra, meg volt halva, aztán mondott a holtakról.« (Pusztinai adatközlők: Kánya Péter (1894), Bece Katalin (1876), jelenleg szárászi (Baranya m.) lakosok.)

A hevesmegyei (nádújfalusi) születésű, jelenleg azonban Szuhán lakó)

¹³ Bukovinai székely telepes, jelenlegi lakóhelye Egyházaskozár, Baranya megye.

Pádár Andrásné (1892) mesélte az alábbiakat : »Azt mondják, hogy az ilyen foggal születik. Aztán ők meghalnak, de őket akkor ne keltse senki. Két napig alszanak úgy, de őket nem szabad eltemetni. Ők alszanak, akkor a lelkük nincsen bennük, a lelkük *elragattatódik*, a lelküket viszik el. A lelkük a holtak közt bolyong, a lelkek közt van, azokkal beszélget. Akkor a szívük se ver, de nem szabad őket eltemetni. Ők akkor csak alszanak, mint a tetszhalott. Nagy tudományuk van aztán.«

II. A táltos tetszésszerű révülése :

»A valódi táltos úgy mondott, hogy járt náluk a másvilágon és ő látta a lelkeket. Csak a lelke volt ott, el volt *rejtőzve*. (Diószeg, Moldva, Jakab Mátyásné, Marci Magdó, 1902, jelenlegi lakóhelye Egyházaskozár, Baranya m.)

A klézsei táltosról mondták, hogy »vele nem mindig lehetett beszélni, mert alutt. Mint ki meg volt halva, úgy alutt, akkor úgy *elrejtezett*. Mikor felébredt, akkor mondták.« (Pokolpaták, Moldva, Benke Györgyné Gondos Anna, 1911 ; jelenlegi lakóhelye Szárász, Baranya m.)

A csikszentdomokosi tudósasszonyról a gyergyókilyénfalvi Szabó Jánosné (1892) azt mesélte, hogy »időnként elaludt, *elrejtőzött* s amikor alutt, akkor megjelentek a szellemek, akik rábizták, hogy mondjon, hogy mondja meg azt, amit ők szólnak neki.«

A nagyhódosi (Szatmár m.) Papp Lajos (1890) beszélte el az alábbiakat : »A tudós addig beszél a hótakkal, amíg el van *rejtőzve*. Úgy *elrejtőzik*, hogy nem tud önmagáról semmit. Az elméje nincs meg, olyan, mint egy hót. Amikor felébred, akkor megmondja annak, aki rábizta hogy beszéljen az ő hozzátartozó hótjaival. Mikor felébred, akkor elmondja, hogy mit szolt hozzá a hótja. Egy óra hosszát vagy másfél órát *rejtőzik* el. Attól függ, hogy sok hóttal van-e ügye vagy kevesebb. Ha sokkal van, akkor egy kicsit tovább van *elrejtőzve*.«

A Torontál megyei cernabara asszony »amíg a holtakról beszélt, el volt *rejtőzve*. Egy fél óráig beszélt nekünk, akkor felébredt. Akkor más ment hozzá, akkor megint *elrejtőzött*, megint beszélt rajta keresztül annak a halottja. — Úgy a székre leült, vonaglott, mozgásba volt, mint mikor valaki úgy haldoklik, aztán elcsendesedett, nyugalomba helyezkedett, mintha alutt volna. — *elrejtőzik*. Akkor jönnek a hangok őrajta körösztiül ; az a lélek beszélget, azokat hívja elő, azokat a lelkeket.« (Beodra, Torontál m., Groscherné Nagy Katalin, 1902, jelenlegi lakóhelye Budapest, XX.)

A sárpilisi (Tolna m.) Asztalos Jánosné Deák Éva (1872) mesélte az alábbiakat : »Bátaszéken vótam nála. A jósnő *elrejtőzött*: aludt, behunyta a szeméit azt úgy mondott. Előbb letette az asztalra a tükröt és mondta : majd mikor ő beszél, akkor fogjuk meg a tükröt és nézzünk bele. — Szépen lefeküdt az ágyra, megreszkötött, lehunyta szeméit, *elrejtőzött* és akkor kezdett beszélni. Mikor el volt *rejtőzve* : »Na most látik-e — kérdezte álmos hangon — most farag.« Megen egy darabig hallgatott, aztán megszólalt megint álmosan : »Most megy be a szobába, nézzenek csak hama a tükörbe, farag valamit kint.« — Félóra hosszáig is el volt *rejtőzve*. Mikor együtt az ideje, akkor felült és kérdezte : »Mit láttak?« — De nem láttunk semmit.«

A szennai (Somogy m.) Jakab József (1896) beszélte a töröcskei öntőasszonyról : »El volt *rejtőzve*. Mikor el volt *rejtőzve*, olyan földöntúli énekeket énekelt. Sem katolikus, sem református ének nem vót, valami más ének vót. Egyszer is, mikor el vót *rejtőzve*, akkor kiénekelte, hogy az ura szöröncsétlenül jár, szöröncsétlen halállal hal meg.«

Azokon a területeken, ahol a révülés fogalmát az *élet*, illetve *elragattatódik* szóval jelölik, ott a tetszésszerint előidézett révülést is a fenti szavakkal nevezik meg:

Az istensegítsi bukovinai székely Láposi Gergelyné Nyisztor Ágota (1908) mesélte: »A fétátosoknak olyan napjai, órái vannak. Mikor rájuk jön, lefeküsznek, *élesznek*, mennek a másvilágra. A lelkik megy el. A lelkek értekeznek. Ott van az ágyba a teste, de a lelke jár, kóborol. Nincs az esze ezen a világon, a túlvilágon van akkor az esze. — A fétátos egy másfél óra hosszáig szokott *élni*, többig nem is szokott *élni*.«

A moldvai székely (pusztinai) táltos »*élet*, mintha meg lett volna halva; egy-két órát is úgy vót, alutt, az elméje el volt, maga vághatta volna a kezít, ő nem érzette. Mikor *élet*, gyéren-gyéren megszusszant; tíz percig, negyed-óráig nem volt szüvérese; — gondolták: halt meg. Amikor felébredt, akkor mondott.« (Pusztina, Moldva, Kánya Péter, 1894, jelenlegi lakóhelye: Szárász, Baranya m.)

»A jósasszonyok mindenről tudnak. Akkor tud jósolni, amikor *elragattatása* van neki. Mikor az *elragattatás* közeledett, akkor elvetette magát, ott fetrengett a földön, úgy idézte el a halottakat.« (Galgamácsa, Pest m., Vankó Imréné Dudás Júlia, 1921.)

»A Mari (Ferenc Mari, a szihalmi tudós) az többször el volt *ragattatva*. Az udvaron is többször lefeküdt azt aludt, hiába szóltak akkor hozzá. — Ki tuggya, hogy hol járt akkor az ő elméje, eszi. Azután, mikor felkelt, kiheverte magát, azután mondott a halottakról.« (Szihalom, Heves m., Tóth Andrásné, 1877.)

A táltos révülésére vonatkozó fenti adataink — széles földrajzi elterjedésük és mély történeti előfordulásuk (vö. a kódexek adatait) miatt — kétségtelenül hitvilágunk igen régi rétegéhez tartoznak. S ha figyelembe vesszük azt, hogy amíg a magyarsággal szomszédos népek tudásában nem leljük meg ezeket a hiedelmeket, addig a velünk rokon népek samanizmusában meglepően hasonló párhuzamokat találunk, akkor joggal tételezhetjük fel azt, hogy éppen honfoglaláskori világnézetünk csökevényeit sikerült megtalálnunk.

Feltevésünket bebizonyító részletekbe menő elemzés helyett itt¹⁴ csak néhány utalásra szorítkozunk:

Rokon népeink samanizmusában is a két fenti típusra oszlik a samán révülése. Az első, a samánjelöltnek a samán-tudomány elnyerésekor beálló huza-mos »révülés«-e a rendelkezésünkre álló nagyszámú adat alapján¹⁵ fő vonásaiban

¹⁴ A részletekbe menő elemzést »A halottlátó (A magyar samanizmus természetfeletti lényekkel való érintkezésének hiedelemköre)« című monográfiánkban végeztük el. (Kézirat, 420 gépelt oldal.)

¹⁵ Összehasonlítás céljából idézünk néhány fontos munkát a speciálisan ezzel a kérdéscsoporttal foglalkozó irodalomból: В. Г. Богораз: Психологии шаманства у народов Северо-Восточной Азии. Этнографическое обозрение. LXXXIV—LXXXV (1910), № 1—2, 1—36; Л. Я. Штернберг: Избранничество в религии. Этнография. III. (1927), 3—56; Г. В. Ксенофонов: легенды и рассказы о шаманах у якутов, бурят и тунгусов. Иркутск 1928; Т. Lehtisalo: Der Tod und die Wiedergeburt des künftigen Schamanen. JSFOu. XLVIII (1937), 1—34; А. А. Попов: Получение „шаманского дара“ у вилюйских якутов. Труды Института Этнографии. II. (194), 282—293; Н. П. Дыренкова: Получение шаманского дара по воззрениям турецких племен. СМАЭ IX 267—291. Н. Nachtigall: Die Kulturhistorische Wurzel der Schamanenskelettierung. Zeitschrift f. Ethnologie. 77 (1952), 188—97. U. Knoll-Greiling: Berufung und Berufungserlebnis bei den Schamanen. Tribus. Jahrbuch des Linden-Museums Stuttgart. NF. 2—3 (1952—3), 227—37.

is, apró részleteiben is pontos párhuzama annak a magyar hiedelem-anyagnak, amelyből a fenti szemelvényeket kiválogattuk. De hasonló eredményre jutunk a révülés második típusánál, a tetszés szerinti révülésnél is. Mint fenti adatainkból kitűnik, a révülés ~ rejtezéskor vagy a szellem jelenik meg a táltosnál, illetve telepszik bele a táltosba (vö. a beodrai, galgamácsai, gergyókilyénfalvi, szennai adatokat) s a révülés alatt beszél a táltos, pontosabban: rajta keresztül a hozzá (belé) ment szellem, — vagy a táltos lelke megy el a másvilágra, a szellemek birodalmába és mikor onnan visszatér, akkor mondja el a szellemektől megtudott értesüléseket (vö. a diószegi, istensegítsi, nagyhodosi, pusztinai, szihalmi példákat). A tetszés szerinti révülés éppen e kétfajta módját ismerik rokon népeink sámánjai is. Nagyszámú párhuzam felsorolása helyett csupán Bán Aladár összefoglaló megállapítását idézzük a sámán kétféle révülésére: »Az első abban áll, hogy míg a sámán a delírium állapotában van, . . . valamely szellem száll beléje s ennek mintegy ideiglenes lakása, illetve szócsöve lesz.«¹⁶ A sámán révülésének második fajtájáról pedig ezeket írja: »a sámán holthoz hasonlóan mozdulatlanul, mereven fekszik, lelke eltávozik, hogy a szellemek országát bejárja s tőlük is felvilágosítást kérjen.«¹⁷

Természetesen a magyar »samanisztikus« hitvilágnak a rokon népek samanizmusától való elszakadása óta bekövetkezett hatalmas tér- és időbeli távolság rányomta bélyegét révülés hiedelem-komplexusunkra is. A sámán azért érintkezik a szellemekkel, hogy azoktól olyan dolgokat, eseményeket tudjon meg, amit mástól meg nem tudhat, s ezek nem mindig olyanok, amik a szellemek birodalmában — vagyis a másvilágon — történnek. A magyar táltos ~ tudós ~ halottlátó tevékenysége azonban legnagyobb részét már csak erre az utóbbira korlátozódik, tehát a halottakról mond (vö. nagyhodosi, beodrai adatainkat). Ha tehát a sámán és a táltos stb. révülése valóban azonos volt, akkor itt a táltosrévülés-hiedelem rovasára bizonyos kopást kell feltételeznünk: az eszköz vált céllá. Vagyis: a révülő személy eredetileg — akárcsak a sámán — azért érintkezett a szellemekkel, hogy tőlük tudjon meg bizonyos dolgokat, ma pedig azért, hogy róluk tudjon meg valamit. Ez a kopás, változás feltételezhető, sőt ezt kényszerítően el kell fogadnunk. Ugyanis máig megmaradt az elsődleges forma is, amikor a révülő személy nem a szellemekről, hanem a szellemektől tud meg bizonyos dolgokat, eseményeket. Mégpedig — éppen úgy mint a sámánok — térben és időben távoliakat. Mindkettőre csak egy-egy példát idézünk, nevezetesen a klézsei táltos révülő-tevékenysége alapján: »Ha valakitől loptak el valamit, vagy elvesszett valami, akkor azt is megmondta, hogy hol van, megmondta, mer ő táltos volt. Táltos, úgy mondták ott magyarul. — Ő nem nézte az embert: behunyta a szemét s ő látta . . . «¹⁸ »Hogy az miket mondott? — Ha nem volt gyermeke, az elment hozzá, hogy mondja meg, lesz-e gyermeke.«¹⁹ Alá kell húznunk, hogy a révülő személyek térben és időben távoli eseményeket, dolgokat megmondó tevékenységének hiedelme országosan általános.

¹⁶ Bán Aladár, i. m., 90.

¹⁷ Bán Aladár, i. m., 88.

¹⁸ Gajcsána, Moldva; Gyurka Ráfelné Jankó Rozália, 1912, moldvai székely telepes, jelenlegi lakhelye Egyházaskozár, Baranya megye.

¹⁹ Diószeg, Moldva; Csernik Andrásné Benedek Katalin, 1904, moldvai csángó telepes, jelenlegi lakhelye Egyházaskozár, Baranya megye.

A másik ok, ami miatt kényszerítően el kell fogadnunk azt, hogy a természetfölötti lényekkel közvetlenül érintkező, vagyis révülő emberfeletti lényeink (táltos, tudós, halottlátó) a hiedelem szerint eredetileg a szellemektől, nem pedig a szellemekről tudakozódtak, az az, hogy történeti adatunk van arra, hogy régebben, nevezetesen még a XVII. században is a halottaktól tudakozódtak a néphit szerint révülő emberfeletti lényeink :

Diószegi K. István²⁰ a György-napra való prédikációjában (195-8) »miképpen közösködnek az emberek az ördögökkel?« kérdésre felsorolja : »Vagy mások által vagy edgy átallyában. Edgy átallyában közösködnek a' kik az ördögöktől kérnek segítséget.« — »Illyenek elsőben a boszorkányok Másodszor : a bűjös bájosok ... Harmadszor : a szem-fényvesztők ... Negyedszer : az halotaktúl tudakozók ; a' kik a halotaktul tudakoznak. ... Ötödször : A jövődő nézők«.

Diószegi K. István különbséget tesz az »ördögökkel való közösködés«, vagyis a természetfeletti lényekkel való érintkezés minősége között ; ez az érintkezés lehet közvetett : »mások által,« (»Mások által közösködnek azok az ördöggel, a kik ezeknek az ördögösöknek segítségekhez folyamodnak«), vagy közvetlen : »edgy átallyában«, (»Edgy átallyában közösködnek a' kik az ördögöktől kérnek segítséget«) s a »halotaktúl tudakozókat« a természetfeletti lényekkel közvetlenül érintkezők csoportjába sorozza. A Diószegi K. István által használt terminus, a *halotaktúl tudakozó* azt a felfogást tükrözi, hogy ez az »ördögös« személy nem a halottakról mond, hanem a halotaktól, vagyis a szellemektől, a természetfeletti lényektől tud meg bizonyos dolgokat. Diószegi K. István azt is megmondja, hogy mit tudakol a halotaktól tudakozó, hogy mire kéri a természetfeletti lények segítségét : »valami el-rejtett titkos dolognak meg-tudására, vagy valami jövődő dolognak meg-mondására, vagy valami nehéz dolognak végben vivésére, vagy valami nagy nyavalyának meggyógyítására.« Mivel a szerző Debrecenben és Diószegen írta prédikációit, kétségtelen, hogy Debrecen vagy Diószeg környékén általánosan ismert volt a halotaktól való tudakozódás. Sőt valószínű, hogy a halotaktól tudakozó éppen olyan országosan ismert emberfeletti erővel rendelkező személy volt, mint a boszorkány, a bűbájos, a szemfényvesztő és a néző, mert ha nem lett volna olyan közismert, akkor nem vette volna bele prédikációiba, akkor nem kellett volna éppen úgy hadakoznia ellene, mint a boszorkány stb. ellen.

Diószegi K. István adatai alapján a XVII. században a révüléshez fűződő hiedelem tehát ez : vannak bizonyos különös adottsággal rendelkező egyének, akik a szellemekkel (»halotakkal«) közvetlenül érintkezésbe tudnak lépni, hogy segítségükkel elrejtett dolgokat fedhessenek fel, jövődölhessenek, nehéz dolgokat vihessenek végbe és gyógyíthassanak. A XVII. századi révülés-hiedelemben tehát az emberfeletti erejű egyén még nem a halottakról, vagyis a szellemekről tudakozódott, hanem a halotaktól, vagyis a szellemektől, tehát XVII. századi néphitünk táltosai még éppen úgy révültek, mint rokon népeink samánjai.

Diószegi Vilmos

²⁰ Diószegi K. István, Kiosztatott talentom, az az olyan idvesség magyar predikációk, mellyekben az hibás vallás megezáfoltatik. stb. Debrecen, 1679. Vö. Ethn. IX (1898), 403—4.

О ТРАНСЕ ЖРЕЦА

Как известно, шаманизм — это верование, согласно которому данные лица, благодаря особенной одаренности или приобретенной практике, могут преднамеренно и непосредственно связываться со сверхъестественными существами. Исторические связи позволяют предполагать, что некогда шаманизм играл известную роль в духовной жизни и венгерского народа, следовательно, в венгерском народном веровании мы вправе искать шаманистическую форму сношения со сверхъестественными существами. Это предположение подтверждено лингвистическими исследованиями: венгерские глаголы *révül~rejtez* означают это явление. Этнографические данные, однако, не бросили свет на свойства транса венгерского шамана.

Приведенные здесь данные свидетельствуют о том, что имелось два типа транса венгерского жреца: первый, более длительный транс, во время которого кандидат в шаманы овладевает шаманскими способностями, и дальнейшие транссы, зависящие от усмотрения самого шамана. Во время этих последних «шаман» или лежит неподвижно, как оконченный труп, его душа уходит в царство духов, чтобы получить от них сведения, или же лежит в обморочном состоянии, пока в него вселяется какой-то дух, говорящий посредством его рта. Венгерский «шаман» во время своего транса узнает об отдаленных в пространстве и во время вещей и событиях.

На основе этих данных становится очевидным, что транс венгерского «шамана» — несмотря на модифицирующее влияние крупных пространственных и временных расстояний, отделяющих венгерский народ от родственных народов — точно соответствует трансу шаманов сибирских народов.

CONTRIBUTIONS TO THE QUESTION OF SHAMANISTIC TRANCE

Shamanism, as is well-known, is the belief in the existence of individuals who by aptitude or study are capable of establishing at their will direct contact with the unseen world of supernatural beings. Confirmed historical relations seem to permit of the presumption that at one time shamanism played a part in the spiritual life of the Magyars, too, and thus offer sufficient grounds to search in the mind of the Hungarian people for vestiges of some shamanistic form of such contact with superhuman agencies. Indeed, linguistic researches appear to have already confirmed this presumption, for the Hungarian verbs *révül ~ rejtez* designate just this phenomenon. However, ethnographical investigations have not as yet thrown light upon the quality of the "shaman's" trance. The present paper accumulates data revealing that there are two types to be distinguished in the Magyar "shaman's" ecstatic stupor: in the first the "shaman"-candidate is being exalted to a knowledge of supernatural things, in the second the initiated "shaman" sets himself at will into the trancelike state of ecstasy. In this state, he lies motionless and stiff like a corpse, his soul leaving his body for the realm of the spirits to obtain knowledge from them, or his body waiting for a spirit to take possession of it, to which it then serves as a kind of mouthpiece. In his entrancement the Hungarian "shaman" gains knowledge of things and events far in time and space. It seems to be obvious on the basis of the data supplied by the author that the trance of the Hungarian "shaman" is the exact counterpart of the ecstasy of the Siberian peoples' shamans, apart from certain modifying influences due to the vast temporal and spatial distance separating the Hungarian people from their relations.

ADATOK A NÉPRAJZ TÖRTÉNETÉHEZ

Néprajzi múzeológiánk kezdetei

Népi kultúránk jelentőségének felismerése és gyűjtésének megindítása hosszú és bonyolult fejlődési folyamat eredménye. Ismeretes, hogy első néprajzi kiállításunk 1871-ben korántsem saját népi kultúrájának anyagával állítja szembe a századvég magyar közönségét, hanem Kelet- és Délkelet-Ázsia tárgyaival, s így a néprajz tudományterületének első múzeológiai feltárulása csak mint ösztönző és példátadó kezdeményezés járul hozzá a magyar néprajzi múzeológia fejlődéséhez.¹ De ha múzeális őrzésre szánt szélesebb arányú hazai gyűjtemény kiállítására aránylag későn, csak 1873-ban történik is az első kísérlet, korábbi elszört nyomokon, többé-kevésbé jelentős kísérletek fonalán közel kétszáz esztendő távolságába hatolhat vissza a multba a mai kutató. Mikor Xántus János és részben Rómer Flóris gyűjtői készsége és kiállító művészete az első bécsi világkiállítás előmunkálataként a magyar néprajzi anyag első tárlatát létrehozta, népi kultúránk színei már behatoltak az iskolai szertárak kuriózum-gyűjteményeibe, a kapitalizmus szabadversenyére oly jellemző, bazar-jellegű iparkiállítások anyagába s kivételesen, a személyi érdeklődés jelenségeként a nagyvagyonú feudális vezetőréteg magángyűjteményeibe.

E folyamat háttérében a figyelmes kutató súlyos gazdasági-társadalmi hatóerők munkáját fedezheti fel. A kommentárok, amelyek a gyűjtemények és kiállítások jelentőségét a kor szempontjai szerint méltatni törekszenek, szemelláthatóan egy közös vezérgondolattal hozzák kapcsolatba népi kultúránk éppen bemutatott tárgyait. A cél, amely felé az ország gazdaságpolitikája tart, a gyarmati állapotában túlnyomóan mezőgazdálkodásra kényszerített ország iparának kifejlesztése. Önálló ipar és nemzeti függetlenség elválaszthatatlanul egybekapcsolódó eszmék a korszak haladó gondolkodóinak logikájában; Ausztriának alárendelt gyarmati állapotunk legszembe-tűnőbb jelének viszont éppen a friss lendületű iparosodás hiányát tartja az egykorú hazai felfogás. Paraszti tárgyi kultúránk ebben a távlatban kezdi foglalkoztatni gyűjtőinket, hol mint népünk mesterkedő rátermettségeinek különösen szembeszökő és csattanós bizonyosága, amely jobbagyi állapota ellenére a magyar ipar természetes alapjául szolgálhat; hol mint a megváltozott ipari termelés következtében elsüllyedő régebbi viszonyaink emléke, amely történelmünk egy lezárt fejezetéről tesz tanuságot; vagy mint egy elnyomott nép elnyomott osztályának specifikumát, sajátos megkülönböztető jegyeit tükröző alkotások foglalata, amely polgári szabadságának új birtokában méltó versenytársként jelentkezik a világ népeinek sorában.

¹ Sándor István: Első néprajzi kiállításunk és Xántus János. Ethn. LXII, 185—204.

A paraszti tárgyi kultúra feltárulásának folyamata tehát a következő fejlődési állomások szerint történt :

1. iskolai és magángyűjtemények útján ;
2. hazai iparkiállításaink közvetítésével ;
3. külföldi világiállítások serkentő hatására.

Első hazai tárgyi anyagból készült kiállításunk teljesebb értékű magyarázatához csak ezeknek az előzményeknek figyelembevételével juthat el a mai kutató.

1. Iskolai és magángyűjtemények

Népünk tárgyi kultúrájának értékeléséről az első híradást a 18. század végén kapjuk. A Mindenés Gyűjteménynek »A' Magyar Nemzet pallérozásának felsőbb léptetője« című tanulmánya 1790-ben példák hosszú sorával bizonyítja a tételt, hogy »alkalmasat volna a' Magyarnak természete és elméje a' Mesterségekre.« — érvelése során a debreceni református kollégium könyvtárának egyik látványosságára is hivatkozik.² »A' Debretzeni Oskolának Könyvtárjában tartatik még ma is emlékezetnek okáért, Faggyasnak, egy ugyanoda való molnár 14, vagy 15 esztendő's fíjának, egy olly helyes kézmalma, melly egy tanult és idősb alkotótól is elég volna« — olvassuk a jellemző sorokat. A kollégium könyvtára e szerint a »művészetek és ritkaságok« középkori eredetű »kamerái«-nak hivatását fejleszti tovább : őriz és kiállítja Faggyas Gáspárnak, a híres debreceni ácsmesternek gyermekkori művét, amely mint a népi mesterkedő hajlam s egyben mint a hirtelen kibontakozó gyermekkori tehetség remeke éppen rendkívüliségével érdemel különös figyelmet. Egyes »ritkaságok, különlegességek, régiségek s főképpen érnek gyűjtése« a kollégiumi könyvtárban Zoltai Lajos szerint már a 18. század első felében megkezdődött.³ Bár az ilyen jellegű tárgyak tervszerű gyarapítását »a kollégium sohasem tartotta feladatának«, a gyűjtemény fejlődése során a népi ezermesterség további egyes darabjaival is szaporodik.⁴ Az 1840. évből származó összeírás tanulsága szerint nem egy hasonló raritás, megőrzésre méltónak ítélt különlegesség akad a gyűjteményben : két szőr lapta egy tehénből, a debreceni mészáros céh ajándéka 1796-ban ; két fa kalán összeláncolva, mind egy darabból ; két makkos végű fa egy kis lyukon általbujtatva stb. A kollégium könyvtárának említett darabjai nyilván szokatlan-ságuk folytán, mint népi kultúránk különlegességei kaptak helyet a gyűjteményben. A debreceni múzeológiai törekvéseknek mindenképpen jelentőség-teljes mozzanata a kollégiumi könyvtárnak e kezdeményezése, amely szervesen illeszkedik a különféle helyi műgyűjtői vállalkozások sorába.

A ritkaságok, furcsaságok, ezermesterkedések múzeális jelentőségűnek vélt emlékeit a késő középkor óta gyűjtik magánszemélyek és közületek »kamerái«-i és »cabinet«-i. Hasonló alakulat a sárospataki református kollégium ritkaság-gyűjteménye, amelynek egyes darabjai XVII—XVIII. századi eredetűek és néprajzi szempontból még pontosabb felmérésre várnak. Úgy

² Kováts Ingenieur: 'A' Magyar Nemzet' pallérozásának felsőbb léptetői. Mindenés Gyűjtemény. III. negyed. 398. s. köv. 1. Faggyas Gáspárról vö. *Szücs István*: Szab. kir. Debreczen város történelme. III, 994. Debrecen, 1872.

³ Zoltai Lajos: Magyar néprajzi gyűjtés 75 év előtt. NÉ. XV (1914), 285.

⁴ Uo. 286.

véljük, e gyűjtemények egyes különösen furfangos ezermester-készítményei, vagy különösen torz természeti fejlődés-képletei is hozzájárultak a babonás, borzongató, kíváncsisággal és félelemmel egyaránt vegyes hangulatnak ébrentartásához, amely egyfelől a garabonciás diákokról szóló babonás történetekben, másfelől az ördöggel cimboráló Hatvany István debreceni, Simándy István sárospataki professzor mondáiban jelentkeznek.

E gyűjtemények jelentőségét az újabbkori múzeumok kialakulása szempontjából aligha szükséges hangsúlyoznunk: a különlegességek, a rendkívüli, kivételes jelenségek és torz képződmények mind a természet-, mind a társadalomtudományok körében a gyűjtői szenvedély állandó tárgyai és ösztönzői.⁵ A debreceni gyűjtemény elsődrendű feladata szerint pedagógiai rendeltetésű: múzeumjellegű megőrző szerv hiányában veszi át a kamerák örökségét. Európai látóköri író éles szemét és haladó gondolkodását dicséri, hogy e gyűjtemény népi anyagának társadalmi-gazdasági jelentőségére felfigyelt s a »Mindenes Gyűjtemény« lapjain mint a magyarság ipari alkotóképességének dokumentumait értékelte: »Alkalmatos volna tehát a' Magyar-nak természete és elméje a' Mesterségekre, és azoknak emelésekre is; sőt a' mint sok példából ki-tetszik, mint egygy születettnek láttatik azokra a' Magyar.«⁶

Volt-e a debreceni kollégiumi könyvtár raritás-gyűjteményéhez hasonló múzeális képződmény más magyar iskolákban is, tartalmazott-e hasonló népi különlegességeket — adatok hiányában ez idő szerint még nem tudjuk eldönteni. Mindenesetre meg kell állapítanunk, hogy a kollégiumi könyvtár ritkásági kamerájának tiszta típusú néprajzi gyűjteménnyé való alakulásához igen szerencsésen járulhatott volna hozzá az a kiterjedt néprajzi magángyűjtemény, amely a 19. század negyvenes éveiben jutott az intézet birtokába. Ez a fejlődési mozzanat veti fel "teljes elvi általánosságban a népi kultúrának, mint magángyűjtemények objektumának problémakörét.

A magyar magángyűjtemények túlnyomóan a feudális mágnásvilág létesítményei. A török világ hazai korszakának lezárultával e réteg kiváltságos vagyoni helyzete, előkelő családi, politikai, hivatali összeköttetései, rendkívüli társadalmi tekintélye és hatalma folytán szinte korlátlan lehetőség birtokába jut, s birtokán merő szórakozásul, vagy versengő féltékenykedésből sorra építi fel Mária Terézia alatt kétszáz egynéhány kastélyát, a magyar Schönbrunnokat és Trianonokat. E műveltségünk rendszerébe talajtalanul ágyazódó létesítmények elengedhetetlen kelléke a könyvtár mellett a képtár, fegyvertár, a régiség- és éremgyűjtemény, a porcelánterem, vagy a csillagvizsgáló. De bár e kastélyi kultúra alkotásait ma már megközelítő pontossággal mérhetjük fel, e gyűjtemények a magyar népi kultúra emlékeinek ápolásáról nem adnak hírt.⁷ A jobbágyi nyomorúság tárgyai

⁵ *Pallat, Ludwig*: Kunst- und Kunstgewerbe-Museum. In: Die allgemeinen Grundlagen der Kultur der Gegenwart. 2. Auflage. 368—371. Berlin-Leipzig, 1912; Des Herrn Professors Johann David Köhler Anweisung für Reisende Gelehrte, Bibliotheken und Kunst-Kammern. Frankfurt und Leipzig 1792. Esslinger 256 kk.; Sárospataki Kalauz. Szerkesztette Harsányi István. 71 kk. Sárospatak, 1927; *Sóregi Lajos*: Zoltai Lajos élete és működése. 1861—1939. 50—77. Debrecen, 1942.

⁶ I. h. 399.

⁷ Vö.: *Tolnai Gábor*: Régi magyar főurak. Bp., 1939.; *Halász Gábor*: A fiatal Széchenyi. Nyugat. 1937. (Főként »Az osztály« c. fejezet); *Sándor István*: Író és társadalom. 135 kk. 1. Szeged, 1946.

mágnásainkat nem érdekelhetik, a kastély európai »finomsága« fitymálva fordul el a paraszti magyarság egyszerű emlékeitől.

Jellemző, hogy Jankovich Miklós, a legkiemelkedőbb magyar műgyűjtő, akiben az előkelő világ hagyományos gyűjtőszenvédelye valódi tudós érdeklődéssel és szakszerű hozzáértéssel párosul, archeológiai, éremtani, művelődéstörténeti kollekcióját népi kultúránk emlékeivel nem gyarapította.⁸ Tárgyi gyűjteményeire is áll, amit méltatója terjedelmes énekgyűjteményéről megjegyez: »törekvései kívül estek a népiesség körén, jóllehet alapul és támaszul szolgáltak ahhoz«. Hogy a paraszti kultúra tárgyai nemcsak sajátos etnográfiai értékeiknél fogva, mint népi jellegzetességeinknek tükrözői, hanem nem ritkán mint művészi alkotások is megőrzésre méltók, — e tény felismerése hosszasan várat magára.

Ilyen körülmények között különösen figyelemreméltó Sárváry Jakabnak, az Esterházyak derecskei uradalmi fiskálisának vállalkozása, aki az 1840-es évek küszöbén viszonylag nagy számban gyűjti össze »az derecskei uradalom területén élt jobbágnép ősi foglalkozását, életmódját illusztráló primitív eszközöket,« mint a magyar parasztkultúra jellemző tárgyait.⁹ Vessző-, gyékény- és szalmafonatok, kendermunkák, gyapjúsövetek, varrássok, szűcs- és szíjjártó-munkák, fakészítmények, a halászat, pásztorkodás és mezőgazdaság szerszámai, háztartásbeli eszközök, ruházkodáshoz való kellékek foglalnak helyet az értékes kollekcióban. A gyűjtemény 50 tárgynyi terjedelmű s Derecske mellett helyet kapnak benne a bihari Sárrét, Bagos, Sáránd, Konyár, Mezősas, Komádi, Feketebátor, Zsadány községek egyes paraszti tárgyai is. A tárgyak vázlatos leírásából kitűnik, hogy amennyire ez idő szerint megítélhető, Sárváry Jakab a magyar népelet tárgyainak első céltudatos gyűjtője volt. »Ritkaság« ugyan az ő gyűjteményében is akad, a gödény állából, vagy csukabórból készült dohányzacskó nyilván ilyennek tekintendő. Annál figyelemreméltóbb, s a gyűjtői szándék határozott irányára annál jellemzőbb, hogy a népi kultúra eredeti tárgyainak tisztos sorát »mintákkal«, modellekkel igyekszik teljesebbé tenni. A tetétleni eke mellett így jön számításba a »paraszt háztető mintája« s a »superlatos nyoszolya kis alakban«. Sárváry Jakab gyűjteménye úttörő jelentőségű; méltóatója szerint olyan időben ismeri fel »a köznép legközönségesebb, mindennapi házi eszközeinek, szerszámainak, a paraszt-kultúra jellemzésére szolgáló alkalmatosságát, amikor erre nálunk talán még senki sem gondolt«. S ha az efféle tárgyak néprajzi jelentőségének világos átértését nehéz is a gyűjtőről feltételeznünk, a gyűjtemény tiszta etnográfiai jellegével éppúgy, mint az együtt-tartás és megóvás világos szándékával kezdeményező értékű. Nyilvánvaló, hogy Sárváry Jakab a magyar jobbágság tárgyi kultúráját lényegesnek ítéli: gondozásra és tanulmányozásra méltónak tartja. Sajátos nemzeti értéket, specifikumot lát-e a gyűjtött anyagban, vagy a jobbági kultúra dokumentumait értékeli-e benne, — adatok hiányában nem tudjuk eldönteni. Tisztes munkája mögött inkább a debreceni kollégium, mint a műgyűjtő Esterházy család ihletését kell feltételeznünk: apja tanára, maga tanítványa a kollégiumnak, amelynek részére kollekcióját 1841-ben felajánlja. Csak sajnálhatjuk, hogy

⁸ Vö. *Krompecher Bertalan*: Jankovics Miklós irodalmi törekvései. 15. Bp., 1931.; *Fejér György*: T. Vadassi Jankovics Miklós' Gyűjteményeiről. Tudományos Gyűjtemény 1817. XI, 33. kk.

⁹ *Zoltai Lajos* i. m. 287. Sárváry Gáborról vö. *Szinnyei J.*: M. Írók É. M. XII, 247—248.

a történeti becsű gyűjtemény, amelyet a kollégium énektermében, az Odeumban helyeztek el, már az 1910-es évek elejére túlnyomó részében megsemmisült.

Az első hazai néprajzi gyűjtemény értékelése során azonban számolnunk kell azzal a különös ténnyel is, hogy az iskolás városi vagy a műkedvelő főúri szemlélet általában a népelet tárgyait bizonyos értelemben esetről-esetre »kuriózum« gyanánt fogja fel. A jobbágyság kultúrája a fejlődés ekkori fokán inkább, mint bármikor — osztálykultúra. A 19. század küszöbétől növekvő iramban fejlődő polgárosodás új vívmányait a magyar főúri és nemesi társadalom fokozatosan birtokába veszi, parasztságunk viszont a modern fejlődés célszerűbb és finomabb tárgyi javainak, újszerű ipari termékeinek élvezetéből nyomorúságában kívülreked. Attól a kultúrától, amelyet kizsákmányoltságának százados állapotában népünk őriz és fejleszt, így távolodik el mindinkább a városi iskolák és a főúri kastélyok kultúrája. Egyik a másik tükrében — sokoldalú összefüggésük ellenére — így lesz »kuriózummá«, gyűjtésre csábító különlegességgé.

Sárváry gyűjteményén kívül e helyütt a cigánykutató Habsburg József magángyűjteményét is meg kell említenünk. Erről a kollekciónról az 1873. évi budapesti háziipari kiállítás, a magyar néprajz ez első nagyobb szabású bemutatója alkalmával tesz futó említést a Fővárosi Lapok kritikája.¹⁰ A kiállítás gyönyörű karikásaival kapcsolatban olvassuk itt, hogy ezekről »József főherceg azt jegyezte meg, hogy neki ugyan nagy karikás gyűjteménye van ; de az övé ezekkel nem állja ki a versenyt«. E gyűjtemény terjedelme, pontosabb tárgyköre ismeretlen. A gyűjtő érdeklődése társadalmi helyzetéből következően a népi exotikumnak szól, a magyar környezetbe került idegen sajátos állapotából adódik. A gyűjtemény további sorsa ez idő szerint még ismeretlen.

Ugyancsak figyelemreméltó az 1870 körüli években Szalay Ágoston bábosminta gyűjteménye, aki még wadasi Jankovich Miklós jurátusaként kapott kedvet kéziratok, ipari, művészeti tárgyak, régiségek gyűjtésére s évtizedek során sok ezer darabnyi kollekciónra tett szert. »Tudjuk, mily jeles gyűjteményt tudott utolsó években Szalay Ágoston famintákból összeállítani, melyeket a bábsütők használnak, melyek a fametszésnek tanúi és gyakran régiségük mellett valódi művészi tárgynak tekinthetők«, — írja Rómer Flóris 1871-ben az Archaeológiai Értesítő lapjain. E gyűjtemény közelebbi jellegéről, sorsáról semmit sem tudunk ; Szalay győri, soproni és pesti hivatali működése alapján bábosainak eredetét sejtethetőleg ezeken a helyeken kell nyomoznunk.¹¹ További részletkutatások bizonyára számos adalékkal egészíthetik ki futó vázlatunkat mind az iskolai, mind a magángyűjtemények köréből. Egyéb szorosan múzeológiai kiindulási alappal azonban a magyar várgyi népkultúra gyűjtésére irányuló törekvések körében aligha találkozhatunk. Tárgyi népkultúránk feltárására nem is e szórványosan jelentkező tudós vagy műgyűjtői igények adják a döntő indítást, hanem a nagy erővel előre törő kapitalizmus mind mohóbb érdeklődése a népi tárgyi kultúrát létrehozó háziipar iránt.¹²

¹⁰ Csukássy József: Még egyszer a Köztelken. Fővárosi Lapok. 1873. 250.

¹¹ Rómer Flóris (névtelen): A régi fadúczok. Archaeológiai Értesítő, 1871. 180. Szalay Ágostonról Színnyei i. m. XIII, 310—312.

¹² Vö. Kosáry Domokos: Kossuth és a Védegyelet. Bp., 1942.

2. Iparkiállításaink

Az iskolai és magángyűjtemények legfőbb jellemző jegye, hogy tudományos okokból vagy merő kedvtelésből az együttartás és a megóvás szándékával alakítják ki ugyan gyűjteményeiket, de csak többé-kevésbé korlátozott nyilvánosságnak szánják, s tárlatjellegű bemutatásukra nem vállalkoznak. A kapitalizmus korának iparkiállításai ezzel szemben rövid időre, de a legszélesebb nyilvánosság számára szervezik meg tárlatjellegű, alkalmi gyűjteményeiket, éspedig nem a gyűjteménydarabok együttartása és megóvása, hanem üzleti értékesítése végett.

Hazai viszonyaink között az iparkiállítások ügyének a döntő lökést Kossuth adja meg, aki a gyarmati Magyarország gazdasági függetlenségének kivívására az iparosítást látja az egyetlen célravezető eszköznek. A második kiállítás díjosztásával kapcsolatban, 1844. augusztus 25-én mondotta: »egy oly nép, melynek műipara nincs, tehát idegen szorgalomnak adózik, valódságában szabad nem is lehet, s legyen bár óriás, mégis koldus, mert csak félkarú«. ¹³ Szállóigévé lett mondása »ipar nélkül a nemzet olyan, mint félkarú óriás« — így kap szárnyra az 1840-es években. Alapelve, hogy Magyarországnak »agrárországból agráripari országgá« kell fejlődnie, hogy gazdasági önállóságát kiküzdhesse; egyébként — a vámhatár megszüntetése esetén — Ausztria iparcikkai előzönlének az országot, hisz az osztrák ipar fejlettebb, mint az elnyomott magyar ipar, s többet és olcsóbban termel. ¹⁴ Csak a fokozott iparosodás biztosíthatja, hogy iparunk kiheverje mesterséges visszavettetésének hátrányait: azt, »hogy gyermek korában szabad versenyterre löketett oly műipar ellenében, amelyet közel 3/4 százados ápolás növelt és erősített«. Iparkiállításaink az iparfejlesztés legreményteljesebb eszközöként merülnek fel a szabadságharcot megelőző években a korszak vezető egyéniségeinek gondolatvilágában. «A honi műipar kombinált előmozdítására — olvassuk a Honi Iparegyesület választmányának az 1842. évi június 4.-i közgyűléshez intézett tudósításában — mindenekelőtt szükséges a jelen állapot ismerete; erre hazánkban eddig mód nem volt; de sikeresebb tán nem is lehet, mint egy nyilvános kiállítás, mely mindent, amit a honi műipar széles Magyarhonban szerte szórva teremt, a szakrokonság szabályai szerint összeállítja s így hazánk egyetemes műiparának mintegy tükörképét állítja fel megtekintésre; a szerény csendben rejtőző vagy mostoha körülmények miatt egy elfelejtett zúgban tespedő ügyességet napfényre hozza, a honi műipar tekintetében önmagával megismerteti, az igyekezetnek ingerül szolgál, gyárnokot és kézművest nemes versenyzésre buzdít, s a közönséggel közelebb viszonyba hozván, a kölcsönhatásnak jótékony erejét ébreszti föl.« A Kossuth Lajos tollából származó szavak világosan tűzik ki a célt; a polgári fejlődésében elakadt országot az iparosodás útján előre lendíteni a magyar ipar seregszemléjét jelentő kiállítás által. ¹⁵

Tudvalevő, hogy ez idő tájt Pest sorozatosan rendezi úgyszólván évről-évre az iparműkiállításokat: először 1842-ben, majd 1843-ban, szűkebb kere-

¹³ Idézi *Gelléri Mór*: A kiállítások története, fejlődése és jövődöbeli rendszerezése. 116. Bp., 1885. A szállóigét nem említi; *Tóth Béla*: Szájru-l-szájra. Bp., 1895. és *Szálló-igék* lexikona. Bp., 1906.

¹⁴ *Heckenast Gusztáv*—*Karácsonyi Béla*—*Lukács Lajos*—*Spira György*: A magyar nép története. 218. kk. Bp., 1951.

¹⁵ *Gelléri*, i. m. 81—82.

tekben 1845-ben, végül az eddigiekhez mért legnagyobb terjedelemben 1846-ban.¹⁶ Az utóbbi tárlat már nem is fér el a Redoute falai között s a Nemzeti Múzeum épületének tizenegy termében kap helyet. E kiállítások előkészítéséhez kiadott »iparműkiállítási feltételek« kezdettől fogva kaputárnak «minden honi iparúzó mesterembereknek és gyárosoknak, akár valamely czéhhez tartoznak, akár nem». E »feltételek« a termelés genetikus bemutatására törekedve, ismételten hangsúlyozzák azt is, hogy «a' kiállítás ki nem zárja, hogy a' készítményekhez a' nyers anyag 's a' készítmények készítésök különböző fokain hozzá mellékeltesenek» s «így például a' kiállítás céljainak megfelelne, ha a' beküldendő vászonhoz a' len töretlenül, törve, eeselve és a' fonál, a' posztóhoz a' gyapjú. . . hozzá mellékeltenék.» Ezek az útbaigazítások kétségkívül helyet biztosítanak a kiállításon a paraszti »ipartermékeknek« is s a kiállításokon képviselt iparágak statisztikájának néhány címszava alapján: mint kender, kosárfonó, mézesbábos és viaszöntő, szabó és szűrszabó — a népi kismesterségek egyes termékeit is ott sejtjük a tárlat objektumai között.

Kimondottan etnográfiai utalást csak az utolsó iparműkiállítás szervezéséhez kapcsolódó »Tudnivalók« tartalmaznak. A kiállításra eszerint bármely ipar készítményei »a legremekebbtől a legegyszerűbbekig, a legkeresettebb ízlés és fényűzés műdarabjaitól le a mindennapi forgalom közönséges cikelyeiig, *ide értve a népi ipar darabjait is*, mind elfogadtatnak, csak jól legyenek dolgozva«.¹⁷ A forradalom előestéjén expressis verbis jelzik e sorok, hogy a magyar műipar számára népi ipartermékeink, parasztságunk tárgyi kultúrájának alkotásai sem közömbösek s az iparosodásért vívott küzdelemben, mely a nemzetünk gazdasági függetlenségéért vívott harccal egyértelmű, paraszti alkotásainknak is hivatásuk lehet. Mintha megsúlyosodva, mélyebb tartalommal telítetten térnének vissza itt a Tudományos Gyűjtemény szavai, amelyeket a folyóirat hatvan évvel korábban népünk ipari alkotókészségéről elejtett. Volt-e foganatja e felhívásnak s az 1846. évi kiállítás anyagában sűrűsödtek-e a népi színek? — e kérdésre az iparágak kiállítási statisztikája alapján határozott nemmel felelünk. E statisztika »női kézimunka, háziipar« címen 1842-ben 12, 1843-ban 19, 1846-ban 23 alkotást jelez; ezek sorában azonban nyilván a népszerű városi iparművészet alkotásaival is számolnunk kell az egykorú divatnak megfelelően.¹⁸ Így a paraszti kultúra az első magyar iparkiállítások anyagában mindössze halvány alkalmi színfoltokként s nem egy-egy kiemelkedőbb kiállítási részleg alapjellegének meghatározójaként jelentkezik. Iparműkiállításaink a forradalomig nem jutnak messzebb az etnográfia körébe vágó paraszti alkotások ipari jelentőségének bátortalan felismerésénél. A néprajzi kiállítás, mint olyan, egyelőre hosszan várát magára.

A késedelem annál szembetűnőbb, mert az etnográfiai érdeklődés fokozódását ekkoráig nem jelentéktelen eredmények sora jelzi a magyar műveltség történetében. Petőfi és Arany korában járunk. Amint politikai életünkben középponti nagy kérdéssé érik a jobbágyi állapotú nép felszabadítása, úgy fordul íróink, tudósaink figyelme a paraszti kultúra jelenségei felé. S amint a gyarmati állapotú ország függetlenségének ügye fokozatosan közéletünk

¹⁶ Vö. Gelléri, i. m. 83. (1842); 106. (1843); 116. (1846).

¹⁷ Gelléri, i. m. 116.

¹⁸ Gelléri, i. m. 125—126.

előterébe nyomul, úgy izmosodik meg a nemzeti jellegzetességeinkül felismert népnyelv, népköltészet, népi szokásvilág, népzene, néptánc gyűjtése és tanulmányozása is.¹⁹ S mégis ez a gazdasági-politikai törekvéseinkkel egybeeső néprajzi érdeklődés tárgyi kultúránk tényeit csak módjával öleli magába, elsősorban folklór-jelenségek iránt fogékony. Ilyen szempontból határozott fázis-eltolódás jellemzi tudományos életünket: a folklór-kutatás egész korszakokkal előzi meg tárgyi kultúránk elmélyedőbb tudományos vizsgálatát. A korszak politikai törekvéseit a fejlődés e forradalmi állapotában elsősorban a folklór-tények iránt mutatkozó növekvő fogékonyság jelzi. Az 1830-as évektől kezdve népdal, népi tánc, népzene a politikai tüntetés egyik nemének számít; a paraszttélet tárgyi jellegzetességeinek ilyen alkalmazása viszont a forradalom előtt alárendelt jelentőségű. A jelenség okainak vizsgálata meghaladja e gondolatmenet kereteit; csak a tényt kell rögzítenünk: a paraszti tárgyi kultúra politikai kamatoztatására s kiállításainak ennek megfelelő árnyalására a reformkor éveiben még nem került sor.

Az önkényuralom természetesen irgalmatlan következetességgel szakítja meg a magyar ipar jó irányú fejlődését s vele egymásba kapcsolódó iparkiállításaink láncolatát is. Függetlenségünkkel együtt tiporják el iparfejlesztő törekvéseinket s vetnek vissza gyarmati tehetetlenségünk állapotába. Az összbirodalom gazdaságpolitikai koncepciójában Magyarország pontosan körülhatárolt szerepet kap: feladata, hogy a monarchia éléskamrájával és iparfelvező piacával szolgáljon. E kettős elv egész anyagi fejlődésünket megszabja. A kapitalizmus korszakában hazánk kizárólag mezőgazdasági gépiparát fejlesztheti némileg, egyebekben messze elmarad a nyugati fejlődés mögött.

Jellemző, hogy míg 1863-ban textiliparunk mindössze 90 lóerőnyi effektusú hat gőzgéppel rendelkezett, az osztrák tartományokban már több mint 10.000 lóerő teljesítményű 480 gőzgép áll a textilipar szolgálatában. A szépen fejlődő Valero selyemgyár nem sokkal Világos után bezárta pesti üzemét. Hogy a magyar néprajzkutatás a paraszti háziipar problémakörét korszakokkal az önkényuralom után is viszonylagos gazdag fejlettségében bonthatja ki, azt éppen a szabadságharc utáni rendszer gazdasági irányvonalai magyarazzák. »Mindennek az lett a következménye — állapítja meg a történetíró, — hogy az ipari termékek nagy részét a kisipar, a manufaktúrák szolgáltatták.« A kisipari és manufaktúra-termelés e túlsúlya szorosan összefügg az ország általános ipari elmaradottságával s paraszti háziiparunk és kismesterségeink időszerűtlen hosszú virágzása is éppen a magyar iparfejlődés mesterséges elakasztásából következik.²⁰

Az önkényuralom kiállításaiiban elsősorban ez a gazdaságpolitikai elgondolás tükröződik. Országos tárlatok helyett csupán vidéki kezdeményezések, sokszor csupán egy-egy részletjelentőségű termelési ág szolgálatában s inkább a mezőgazdaság, mint az ipar tárgykörében, — íme a szemléző összbnyomása, amelyet az egykorú tudósítások alapján kialakít.²¹ Évek hosszú sora fut le, amíg figyelemreméltóbb országos gazdaságfejlesztő tárlatokra kerülhet sor ismét, s a fejlődés ekkor sem kapcsolódik a Kossuth-korszak tárlatainak eredményeihez. Jellemző, hogy a Köztelek épületében

¹⁹ Horváth János: A magyar irodalmi népiesség története Faluditól Petőfiig. 226 kk. Bp., 1927.

²⁰ Lukács Lajos: Az abszolutizmus kora és a kiegyezés. In: A magyar nép története. 285—287. Bp., 1951.

²¹ Gelléri, i. m. 152—194.

és a hozzákapcsolódó szabadtéri területeken 1857-ben rendezett »magyar gazdasági kiállítás« ismertetője úgy tudja, »a kiállításnak nálunk mind ez ideig úgyszólván semmi alapja, semmi megelőző kezdeményezése nem volt« s »minden előkészületet egészen újból kellett teremteni.« Így a néprajzi anyag tárlati jelentkezése a korábbi igen szerény keretekben túl eleve valószínűtlennek látszik.²² Nem szabad elfelejtenünk, hogy a népi tárgyaknak politikai értékelése a magyar városi közvéleményben éppen a Bach-korszakkal veszi kezdetét. Városainkban, főként a fővárosban haladó polgári és értelmiségi körök függetlenségi felfogásuk kifejezéséül az 1850-es — 1860-as évek folyamán nem ritkán folyamodnak népi tárgykultúránk egyes elemeihez, s paraszti jellegzetességeinket, népi specifikumainkat politikai tüntetésül foglalják bele ruházatukba, lakáskultúrájukba. Míg a reformkori haladó értelmiség az európai polgári és a hagyományos hazai viselet elemeiből külön városi használatra szánt magyar-ruha darabját szerkeszti meg (»atillát«, »zrinyit«, »budát«), s a nyelvújítás mintájára valóságos »viseletújítást« hajt végre, az önkényuralom terhét hordozó magyar értelmiség a paraszti tárgyi kultúrát aknázza ki elvi állásfoglalásának kifejezésére. A kánászkalap, a fokos, a szűr eredeti vagy stilizált kiképzésében jelenik meg városaink utcáin, polgárok és értelmiségiek használatában s hívja ki a gyanakvó önkényuralom tiltó rendelkezéseit. »Úton-útfélen találkozunk atillás, magyar nadrágos, sarkantyús csizmás emberekkel, mely öltözkéhez oly jól áll az ú. n. kánászkalap«, — olvassuk. — »Lassankint az atilla mellett meghonosodott a pitykés is, mely aztán megkívánta, hogy viselője fokost hordjon a kezében s árvalányhajat a pörge kalapján ; hordtak magyaros zekét is, a felöltők is magyaros szabást kaptak ; a téli, többnyire prémes, ujjas felöltőt Budának hívták, a vállra vető köpenyt Deák-köpenynek, a cifrázott parasztesuha utánzatát szűrnek.« A paraszti tárgyi kultúra e szerint kiállításainkban is sajátos politikai melléklöngét jelentene ; hiányát a rendszer gazdaságpolitikai iránya mellett tehát az önkényuralom önvédelmi rendszabályai is magyarázzák.²³

E gazdasági-politikai nehézségek ellenére azonban a kiállítási anyag természeténél fogva óhatatlanul beszűvődik a korszak előbb ritkán, majd sűrűsödve megújuló gazdasági és ipari tárlataiba egy-egy népi színfolt. A kiállítások hőse természetesen korántsem a magyar paraszt, sokkal inkább a magyar földbirtokos osztály és a városi polgárság. Ám a nagybirtok gazdasági teljesítményeinek dokumentálása elkerülhetetlen utalásokat tartalmaz a gazdasági munkát végző parasztság felé ; s városi polgárságunk termékeinek bemutatása során nem lehet tekintettel nem lenni mezővárosaink paraszti igényeket szolgáló és népi hagyományokra építő alkotásaira.

Az 1857. évi magyar gazdasági kiállítás ismertetője például a különféle borászati és szőlőművelési eszközök egész sorát említi : alig képzelhető, hogy a »esapok, szádlók, tölesérek, pintérpörölyök, szivárványok, lopók, dugaszológépek, must- és bormérők, ollók, kések, kapák, karók, sajtók stb. gyűjteménye, s egy asztalon egy csoport igen szép és ízletes porcellán-kancsók, kupák, billikomok, poharak, kulacsok stb.« sorába a néprajzi érdekű alkotások teljességgel hiányozhatnak.²⁴ Fokozottan áll ez a kiállítás egészére, amely

²² P. A.: A magyar gazdasági kiállítás. Vasárnapi Újság, 1857. 216.

²³ Berzeviczy Albert: Az abszolutizmus kora Magyarországon 1849—1866. II, 400. és 417. Bp., 1922—1937.

²⁴ P. A. ismertetése, i. h. 219.

»föld-, réti és haszonkertészeti termékekre,« virágkertészetre, szőlőművelésre és borászatra, erdészetre, méhészetre, haltenyésztésre, baromfitartásra, juhászatra, ló-, szarvasmarha- és sertésenyésztésre egyaránt kiterjeszkedik. Az efféle gazdasági kiállítások, amelyek az 1870-es évektől kezdve hazánkban »oly mérveket öltöttek, mint talán Európa egyetlen államában sem,« a közel egykorú megállapítás szerint »sok helyen keretükbe foglalták részben a házi, részben a vidéki kézműipart és ezáltal útját egyengették a későbbi iparkiadításoknak.«²⁵

Iparkiadításaink eszerint részben gazdasági kiállításaink kereteiből nőnek ki, s indulnak meg ismét (korábbi szórványos kezdemények, a brassói 1852. évi s a kolozsvári 1857. évi ipartárlat nyomán) a korszak vége felé. Felújulásukban éppen a gazdasági kiállítások háziipari és vidéki kézműipari, azaz többé-kevésbé etnográfiai érdekű tárgyainak ösztönző hatása valóban kaphatott némi részt. Példaképpen az Orvosok és Természetvizsgálók 1865. évi pozsonyi gyűlésével kapcsolatban a Grassalkovics-palota és jogakadémia termeiben rendezett összetett »ipari, művészeti és tudományos kiállításának« tanulságaira hivatkozhatunk (a gazdasági kiállítás a kedvezőtlen körülmények miatt elmaradt). E vidéki tárlat a nyugati országrészt meglepően mozgásba hozza: résztvevői egyaránt jönnek Bécsből, Pestről, Győrből és Felső-Magyarországról s hírlapjaink alapos és sokoldalú beszámolóiban ismertetik és méltatják.²⁶ Ipari részlegének tárgyai közt feltűnnek a bácsfai háziszóttések, Palázs (sic!) Pál tatai szabómester alkotása: a »szorosan nemzeti genre«-ben készült szűr; a győri eszímadiák 50 éves jubileuma alkalmából készült 5 pár pompás eszima stb. Néprajzi tárgyaknak tekintendők-e mindezek a maguk idején, a közlések alapján ma már nem tudjuk eldönteni. »Szépen faragott rokkái« a művészeti kiállítás állományába kerültek: ipar és iparművészet egyaránt jelezték tehát a pozsonyi kiállításban a polgári kultúra háttérben meghúzódó népi kultúra teljesítő képességeit. Csak a tudományos részleg mulasztja el — jellemző módon — a nagy alkalmat s hagyja ki paraszti kultúránkat éppen abból az első hazai kiállításból, amely a társadalmi fejlődés folyamatának ábrázolását látta feladatának. »Társadalmi állapotaink történelmi fejlődésével kapcsolatban óhajtották a gyűjtemény felállítói a különböző fejlődési fokokat bemutatni, amelyeken Magyarország végigment,« — olvassuk a kiállítás ismertetésében. A változatos régészeti anyag kiegészítése a népelet eleven tárgyaival szinte magától kínálkoznék e célkitűzéssel kapcsolatban; tudományunk azonban ekkoráig még nem érkezik el a népi tárgyi kultúra feltárásáig és sajátos célú és módszerű feldolgozásáig. Pedig a kiállítást a Nemzeti Múzeum legjobb régészei szervezik és állítják fel: szakmai, politikai vagy technikai okok folytán, zárul-e a társadalmi fejlődés bemutatása a középkori kultúra fejezetével, — ma már nem tudjuk eldönteni.

Mintegy összegezi a helyi jellegű gazdasági és iparkiadításokon felvetődő néprajzi vonatkozások problematikáját a Kecskeméten rendezett Országos Iparműtárlat, a magyar iparosodás elvének első nagyarányú jelentkezése

²⁵ Gelléri, i. m. 153.

²⁶ Vö. a Pressburger Zeitung 1865. évi 195—208. sz., főként pedig a 203., 206. és 208. sz. »Gänge durch die Industrieausstellung im Palais Grassalkovics und in der königlichen Rechtsakademie« c. cikksorozatát.

a kiegyezés függetlenebb légkörében 1872. szeptemberében.²⁷ A református főiskola 18 termében, valamint az épület előterén, belső udvarán és testgyakorló terén emelt építményekben 547 kiállító mutatja be ipartermékeit, nagyobb részben vidékiek, főként az alföldi mezővárosokból: Kecskemétről, Szegedről, Debrecenből. A kiállítás ismertetői nyíltan szólnak az elmúlt évtizedek nyomott viszonyairól: »Magyarország ezen huszonöt év alatt kizárólag földművelési viszonyai fejlesztésére volt szorítva, míg ipar tekintetében buzdítás hiánya, sőt sokszoros akadályoztatás, nyűgöztetés következtében nem haladhatott, vagy ha haladt is a versenytérről kizárva lévén, haladásáról tanúságot nem tehetett.« A kiállítás híven tükrözi az egykorú beszámolók szerint »az átmenetet a czéhszerűségből a szabad ipari könnyűség felé« s lehetetlen, hogy látogatói azon a véleményen maradhassanak, »miszerint az iparűzést a haladás érdekében' korlátozni, vagy bárkit is tanulásra kényszeríteni kell.« Hogy az alapkérdés ennél is mélyebb, hogy »az 1789-diki francia nagy forradalom volt az, mely értésére adta a világnak, hogy az államot nemcsak a nemesek alkotják, hanem mindenki, ki abban lakik,« s így a kiállításnak a hazai feudalizmus felé is lehetett mondanivalója, — csak egyetlen futó célzás hangsúlyozza.²⁸

A kiállítás okmánytára, amint azt az »előrajztól« a hírlapi beszámolókon át az oklevelekig és éremigazolók okmányokig minden lényegeset magába foglaló »emlékkönyv« ránk hagyományozta, a tárlat ipari célkitűzései ellenére lapról lapra számos néprajzi értékű közléssel lepi meg az olvasót.

A lényeg a nagyrészt paraszti szükségletre termelő alföldi kisipar erőteljes jelentkezése a tárlaton.²⁹ Az ismertetések lépten nyomon kiterjeszkednek a tény hangsúlyozására, kiemelve, hogy »a szűcs-ruhaárúk, gyapjú- és szőrművek, és kisebb ipartermékek között a vidék is figyelemre méltó módon van képviselve.« Különös figyelmet éppen a viseleti darabok, főként a szűcsmunkák érdemelnek. »Megyalkától magyar népviselet,« »Sánta Sándortól női suba,« »Bogár Andrástól gubák,« »Dékány Lászlótól magyar bunda,« »Bíró Mihály Miskolczról — ködmönök — « — emeli ki az anyagból az egyik ismertető. »A szűrszabó munkák közül Párdi, kisújszállási mester szűre tünt ki csinosságra és a munka tisztaságára« — halljuk ismét.³⁰ Sok szó esik a csutoráról is, mint a szűr és bunda mellett a legnépszerűbb népi különlegességről: »A magyar különlegességek, mint a szűr és csutura, szintén szépen vannak képviselve, s a szem eleget gyönyörködhetik: van 200 frtos kivarrott szűr, 25 frtos csutura is, mondja egy beszámoló. Ezeket többnyire Debrecen küldötte.« Van ismertetés, amely külön is kiemeli a debreceni Nagy András művét, a 10—12 iccés csikóbőrös kulacsot, sallangjain Csokonai aranybetűs strófájával:

²⁷ A kiállítás részletes ismertetése a kritikák kimerítő gyűjteményével *Katona Zsigmond*: Az 1872-dik évben Kecskeméten rendezett országos iparműtárlat emlékkönyve. 119 1. 2 t. Kecskemét, 1874. Vö. még: Az 1872-iki kecskeméti iparműkiállítás alkalmával a következő pesti és budai iparosok lőnek érmekkel és oklevelekkel kitüntetve. 15. Bp., 1872. c. kiadványt.

²⁸ Vö. Pesti Napló 1872. szept. 3. 102. sz.; A Hon 1872. szept. 2. 201. sz.; *Heti Posta* 1872. szept. 1. 36. sz. (Katona Zs. fenti műve alapján).

²⁹ Vö. *Ellenőr*, 1872. szept. 3. 203. sz.; *Kecskeméti Lapok*, 1872. 36—38. sz.

³⁰ Vö. *Pesti Napló*. 1872. szept. 1. 201. sz.; *A Hon*, 1872. szept. 3. 202. sz.; *Kecskeméti Lapok*, 1872. 38. sz.

Drága kincsem galambocskám
 Csikóbőrös kulacsocskám
 Érted halok, érted élek
 Száz leányért nem cseréllek.

A »néhány művészeti faragványokkal ékeskedő kulacs és két ritkaszép csobolyó« ismételt emlegetése mellett tünetszerű egy kecskeméti kalapos készítményeinek kiemelése, melyek »nagyobbrészt csak a földműves és a kisebbrendű polgári lakosságnak vannak szánva.«³¹ E kikapott szemelvények mellett szem előtt kell tartanunk általában a kiállítás egyes jellemző tárgyköreit: mezővárosok, falvak szükségleteit szolgáló kádár, csizmadia, nyerges, szíjjártó, tímár, kötélverő, gombkötő, gubás műveket is. Nem kétséges, hogy első kiállításunk volt ez, amely a kapitalizmus gyári terményei mellett a paraszt-ságunk számára dolgozó alföldi kisipar alkotásainak eleven bekapcsolásával határozott magyar etnográfiai jelleget öltött. A polgárosodás korára jellemző módon népi kultúránk számára a kisipar nyitja meg a kiállítások kapuját, a parasztelel tárgyainak értékeléséhez a mezővárosok paraszti-polgári termelő teljesítményeinek szemléi vezetnek el. A kecskeméti kiállítás késői kutatója valóban úgy érzi, ütött az óra, amely az első magyar néprajzi gyűjtemény megteremtését végre meghozhatja.

3. A világkiállítás

A kecskeméti iparkiállítást a szakemberek és bizonyára a kor gondolkodó magyarjai is általában a küszöbön álló nagy bécsi világkiállítás előkészületének, »főpróbájának« tekintik.³² Mai gondolkodásunkkal már alig fogható át egész terjedelmében azoknak az értékelő szempontoknak, elveknek, ötleteknek roppant sokasága, amelyek a kapitalizmus szabad versenyének korában e nagy nemzetközi alkalmakat méltatják. Elnevezték a kiállításokat »a XIX-ik század népvándorlásainak«, olvassuk az egykorú sorokat; »a világ nemzetei békés versenyeinek«, »a civilizáció pyramidszerű monumentumainak«, »a nyolcadik és kilencedik világcsodának«.³³ A kapitalizmus évtizedei az ipari haladás örömmámorában égve különös és érthetetlen optimizmussal a kor minden vágyának teljesülését, minden sebének orvoslását a világkiállításoktól remélik. A társadalmi válságok világméretűvé fejlődésének, az imperialista törekvések roppant arányú kibontakozásának küszöbén a világkiállításoktól reméli ez az idő, hogy új aranykor köszönt a világra: »Elmondták, hogy a kiállítások nemzetközi versenyt költenek és ezáltal előbbre viszik az emberiséget; elmondták, hogy az egyeseknek vívmányait az emberiség közös tulajdonává teszik, hogy az okulásnak megmérhetetlen tért nyitnak; elmondták, hogy a jelenkori ipar-fejlődésnek két legnevezetesebb kérdését: az iparszabadság kérdését és a munkás kérdést a megoldás küszöbéig vezették; elmondták, hogy a nemzeteket egy családba egyesítik és a nemzetek közötti testvérharcnak útját metszik.«³⁴ A kiállítások mint az emberi haladás nagy-

³¹ Vö. Kecskeméti Lapok, 1872. 36. sz.; Heti Posta, 1872. szept. 15. 38. sz.; Pesti Napló, 1872. szept. 6. 205.

³² Industrie-Ausstellung in Kecskemét. Weltausstellungs-Journal für Ungarn. 1872. 236—237.

³³ A tervezett első magyar kiállításról. Hazánk s a külföld, 1871. 4. sz. 35.

³⁴ Uo. 35.

szerű eszközei, a mesterségbeli tudás roppant iskolái, az iparosodás korláta-
nak eltörlői, a munkáskérdést megoldáshoz segítő utak s a világbéke forrásai :
— íme a kor csalóka ábrándjai az 1870-es évek távlatában.

Valójában természetesen másról van szó : a kiállítások az üzleti élet
nagy nemzetközi alkalmai, a most szervezkedő »világpiac« jelentkezései, a
szó legszorosabb értelmében világméretűvé fejlesztett, művészi rendezői
fogásokkal megszervezett vásárok, a teljes érettségig jutott kapitalista fej-
lődés jellegzetes tünetei. Jellemző, mint azt Hollingheade előadásaiból tudjuk,
hogy »Anglia még 1828-ban nem volt megérve az eszme felfogására és az
akkori kísérlet nem is sikerült« s »csak 1851-ben kezdődött a kiállítások kor-
szaka«. ³⁵ Jellemző az is, hogy a világkiállítás eszméjét az ipari fejlődés
megfelelő fokán, 1845-ben Albert, Viktoria angol királynő férje veti fel, s a
század harmadik negyedében London és Páris versenyre rendezik mind
hatalmasabb arányú világtárlataikat. ³⁶ Anglia tengeri elszigeteltségében
már csaknem »politikailag és társadalmilag magát túl élt organizációnak«
mutatkozott az első kiállítás előtt, állapítja meg Orges Herman ; míg »a
világkiállítások által belevonatott az európai kontinens nagy állandó művelő-
dési processusába«. Lényegében párhuzamos folyamat zajlik le a párisi világ-
kiállítások hatására a francia gazdasági életben is, állapítja meg a kiállítási
ügyek egykori szakértője : »hogy a forgalmi szabadság és a szabad keres-
kedés elve Franciaországban, a védvám e klasszikus talaján is gyökeret
verhetett, ez a párisi világkiállítás hatásának következménye«. ³⁷ Nem két-
séges, hogy a kapitalista fejlődés nemzetközi összefüggéseinek kialakításában
a világkiállításoknak messzemenően jelentőségteljes szerepük volt.

Hogy szorosan etnográfiai problémákkal is szükségszerűen kapcsoló-
dik össze a világkiállítások problémaköre, az a kiállítások versenyjellegéből
következett. A népek e nagy tornáin a küzdő feleknek lehetetlen nem töre-
kedniök jellegzetességeik feltüntetésére mind a kiállított tárgyak, mind a
kiállítási mód és eszközök, mind akárcsak a legkülönbözőbb díszítmények
tekintetében is. A nemzetközi kiállítások a nemzeti ipar erőpróbái s a nemzeti
karaktert az egyes kiállítási részlegeknek semmiképpen nem a pusztá fel-
iratok adják meg, hanem a kiállítási részleg a maga teljességében biztosítja.
Hogy a magyar paraszti különleg sségek a külföldet különösen érdekelhetik,
azt bizonyítja az 1856. év egyik hazai újságcikke : e szerint egy körösapáti
béres a párisi állatkiállításon bemutatja a magyar földművelő szerszámok
használatát.

Magyar szempontból természetesen ismét számításba kell vennünk
az önkényuralom korának viszonyait : részvételünk London 1851. és 1862.,
Páris 1855. és 1867. évi világtárlatain csak Ausztria gyámkodó és válogató
elvé szerint volt lehetséges.

Érthető így, hogy már az 1862. évi londoni kiállítás előkészítése során
felbukkan a terv, hogy a kiállításra szánt tárgyakat az Országos Bizottmány
előzetesen itthon is bemutassa ; amikor pedig a terv meghíúsul, Jankó Vincze
éppen a sajátos karakterünk, magyar specifikumunk dokumentálására szánt

³⁵ A londoni nemzetközi kiállítás. Hazánk s a külföld. 1871. 21. sz. 187.

³⁶ Gelléri, i. m. 31.

³⁷ Orges Herman : A bécsi világkiállítás és a női munka. Hazánk s a külföld, 1872.
182—190, 201—202. A párisi állatkiállítás idézett adata : Pester Lloyd 1856. 95. l.

népviselési fényképek bemutatását még mindig érdemes kiállítási vállalkozásnak tartja. E fényképek Tiedge János és Sebes Emil művei, akik alföldi körútjuk során 24 felvételt készítettek, majd a dunántúli vidékeket járták be megfelelő dokumentumok megalkotása végett. »Minden megye és minden nemzetiség képviselve van e képeken és alkalmas szolgáland Magyarország lakóinak ismertetésére«. — olvassuk a Köztelken rendezett népviselési fényképek tárlatának beszámolójában. — »Öröm nézni azokat az eredeti szép alakokat, melyek értelmes, józan népünket hűn tükrözik vissza. Kiválólag sikerültnek mondhatnók a Vidacs-gyár munkásait, a szegedi halászokat, a kis-zombori cigányokat és a mármarosi románokat«. A kiszombori cigányok fényképezésével kapcsolatosan anekdótaként kering a sajtóban, mint kiáltotta el magát az öreg cigány a fényképezőgép láttán: »a devla vigye el azt a masinát, elsül, ha leveszik róla a kapszlit!« — mint szaladt világgá s vele mind az atyafiak. Csak mikor maga a kiszombori bíró is közbük telepedett, végezhetette a dolgát a fényképész. Későbbi sajtó-kommentárok elégedetlenkedve, szigorúbb bíráló hangszíjjal tekintenek vissza e népviselési képsorozatra, amelynek aligha lehetett jelentős sikere a kiállítás nyilvánossága előtt, s vajmi szegényesen képviselte Londonban országunk népeinek színpompás kultúráját.

Érdekes olvasmány ebből a szempontból az a sokoldalú, gazdag tartalmú jelentés, amely az 1867. évi párisi világkiállítás tanulságait összegezi.³⁸ Párisban »gazdag hazánk csak szűken mérte a' világtárlatnak kincseit»: két szerény szobába szorult vissza, egyéb kiállítványait az osztrák örökös tartományok csoportjában Ausztria részlege mutogatta. Ha megfontoljuk, hogy a kiállítás teljes területe 663 138 m² volt, úgy világosan áll előttünk hazánk messzemenően alárendelt helyzete a tárlaton. E szűk keretben is elmosódnak a sajátosan népi színek. »Népviselések is mily szépen illettek volna a kövek és termények mellé« — sajnálkozik a jelentés — »és ezek nem rút fényképekben, mint az 1862-beli londoni világtárlatkor, de magok valóságában, csak bábok helyett, mi költséges és néha gyermekes is, egyszerűen szekrényekben levő fogasokon kitérve. A' híres magyar nyergek, a' czifra ostor és bunda, a' nagy taréjú sarkantyú, a' fényes párták, dohányos zacskók nem lehettek volna e csak magokban egész múzeum?« Így a kiállításon »kitűnő nemes lelkű népembereink felejtve vannak« — legföljebb a csinos hordó, csinos ládák, a magyar eke, a pokrócz-halmaz, főként pedig termelvényeink utalnak a paraszti életre és munkára. »Magyar lisztet, magyar bort, magyar dohányt és márványt megbecsülhetett tehát a külföld, de magyar ihlet és tűzről semmi fogalma nem leendett, ha a világtárlat egy zugában nem hirdeti ezt a zene hatalmas hangja. Ott, hol Patikarius dicső zenekara ütötte fel tanyáját«. A kép ekkor tehát nagyjából megfelel hazai kiállításaink néprajzi színekének. De a jelentés nyugtalanító hangja, a hiányok és kifogások világos megfogalmazása világosan sejteti, hogy a kiegyezés szükségmegoldásával többé-kevésbé önállóvá lett országnak a jövő világkiállításokon fokozott gondot kell fordítania néprajzi sajátosságainak bemutatására.

A problémát teljes jelentőségében veti fel az 1873. évi bécsi világtárlat. London és Páris versenyébe aránylag későn, csak a világkiállítások első kor-

³⁸ Az 1862. évi londoni világkiállítás előkészületeiről *Jankó Vincze*: Londoni gyűjteményes kiállítás. Magyar Sajtó, 1862. 163. és 227.; az 1867. évi párisi világkiállítás néprajzi anyagáról: 1867-iki világtárlat. Páris, 1868. (Jouanst D. kiadása). I, 518 kk.

szakának végén kapcsolódik be az osztrák főváros, 1873-ban; az 1876. évi philadelphiai és 1878. évi párisi világtárlattal e vállalkozások klasszikus korszaka tudvalevően véget ért. A magyar néprajzi objektumok összegyűjtését és kiállítását ez a rendkívüli alkalom hozza meg. Immár egyenrangú versenytársként vehetünk részt — gazdasági adottságaink keretéhez képest — a népek nagy piackereső mérkőzésében: a kiegyezés után első nagyobbarányú és szabadabb jelentkezésünk ez a világ gazdasági életének nagy seregszemléjén. De nemcsak politikai helyzetünk kedvezőbb, maga a világkiállítás is mintegy elébe siet célkitűzésével éppen a néprajz ügyének. Orges Herman idézett tanulmányának néhány éles fogalmazású mondata jól világít rá erre a fejlődési folyamatra, amely utolsó világkiállításaink: az 1862. évi londoni s az 1867. évi párisi világtárlat vezérelveiben az 1873. évi bécsihez viszonyítva végbement: »A londoni kiállítás azt mutatta meg, mit termel a világ; áttekintő képét adta az emberi munkának, a legalacsonyabb fokától a legmagasabbig. A párisi világkiállítás föltűntette, mivel dolgozik a világ, föltárta előttünk a műszerek, szerszámok jelentőségét, a kezdetlegestől a legkomplikáltabb gépig. A bécsi világkiállításnak pedig egyik célja az, megmutatni ki dolgozik és mindenekelőtt tisztázni szándékszik a jelenlegi munkafelosztás viszonyát férfi és nőnem között és nevezetesen megmutatni azt, mire képesek a munka terén jelenleg a nők.«³⁹ A hangsúly e szerint a munkatermékekről a munkaeszközökre majd bizonyos értelemben a dolgozó emberre tolódik át: a kort a társadalmi válság hirtelen keménységgel állítja szembe a munkáskérdéssel (közvetlenül a párisi kommün után vagyunk s a vállalati bukások sorozata roppant pénzügyi megrázkódtatásnak teszi ki éppen a kiállítás előestéjén a császárvárost)⁴⁰; ugyanakkor azonban a munkaerő új tartalékai után tapogatózik s a tartalékokat a búsas kamattal kecsegtető női munkaerőben fedezi fel. Magyar vonatkozásban ez a program szükségszerűen hozza magával egyrészt, hogy a túlnyomóan földművelő ország parasztságát néprajzi specificumaiban kell megjelenítenünk, másrészt, hogy a kiállításon a női munkát üzemi kereteink viszonylagos szerénysége folytán — ugyancsak a falusi háziipar női termelvényeivel kell dokumentálnunk. Így politikai törekvéseinknek s a világtárlat elvi célkitűzéseinek szerencsés találkozásából önként adódik a nemzetközi kiállítás magyar néprajzi tárlatának terve. Csak a tények logikájából következik tehát, ami első pillanatra kész ellentmondás: a »rebéllis« magyarság népi kultúrájának feltárására 1873-ban éppen Ausztria s ott is éppen a császárváros szolgáltat alkalmat a kapitalizmus nagy világtárlati vállalkozása során.

De ha az alkalom és indítás kívülről származik is, a kivitelezéshez, sőt a lehetőségek világos felismeréséhez is olyan szakemberre volt szükség, aki mélyen gyökerezik magyar hazája és népe szeretetében s a korhoz mért színvonalas néprajzi tudással rendelkezik. Az első magyar néprajzi kiállítás e személyi feltételeit Xántus János testesítette meg.

³⁹ Orges Herman: i. m. 202.

⁴⁰ A Fővárosi Lapok 1873. május 28. 530. l. idézzük a sorokat: »Ha a mai bécsi nemzedék késő unokáinak a dajkák regét mondanak, majd így szólnak a picikékhez: Hallgassatok rám, majd elmesélem az 1873-iki világkiállítási év börze roppanásának történetét«. A Fővárosi Lapok május 25. 501. lapjáról idézzük a következőket: »A kétségbeesett börze látványa szomorú árnyékot vetett Bécsre épp akkor, midőn e lázas gyorsasággal emelkedő nagyváros teljes fényében kívánta magát bemutatni a világnak a nemzetközi kiállítással«.

4. A magyar népisme kiállítás felé

Xántus János, a Nemzeti Múzeum néprajzi tárának őre, több mint egy esztendővel a bécsi világkiállítás megnyitása előtt beadvánnyal fordul a »közoktatási tárca egy főbb hivatalnokához«, előadva: »hogyan vélném kivihetőnek egy magyar ethnographiai gyűjtemény összegyűjtését és kiállítását az 1873.-iki bécsi világkiállításon.«⁴¹ Tervezete szembetűnően a néprajzi múzeológus és gyűjtő gyakorlatiasságára vall: másfél éve, hogy dél- és délkeletázsiai gyűjtőúttjáról visszatért, s kiváló gyűjtői munkájának eredményeiből 1871. tavaszán első hazai néprajzi kiállításunkat megrendezte. Mintha maga is érezné a tény fonákságát, hogy hazájában a néprajz tárgykörének első múzeológiai kibontakozása nem magyar, hanem délkeletázsiai gyűjtemény bemutatásával történt, különös nyomatékkal ajánlja most a magyar ethnográfiai anyag összegyűjtését. »Meg kell jegyeznem, — olvassuk — hogy az ily népisme kiállítás ma már napról-napra ritkább és értékesebb, mert a közlekedés könnyűségével a gyártmányok olcsósága kiszorítja a népies és házi ipart, mely az egész világon máris enyésző- és kihalófélben van. Annál inkább kellene tehát nekünk megragadni e tán utolsó alkalmat háziiparunk összegyűjtésére s bemutatására a világ előtt, mely kétségkívül igen méltányolná s köszönettel fogadná e téren való fellépésünket. De másrészt saját magunknak is szükséges, hogy az utókor számára egy ily teljes házi ipari gyűjtemény fennmaradjon.« Utolsó alkalom a pusztuló népi és háziipar tárgyainak összegyűjtésére; nemzeti érdekünk, hogy az utókornak megmentsük e tárgyi kultúrát, s hogy a világ közvéleménye előtt feltárjuk: — ime Xántus célkitűzései. Gondolatai időről-időre refrénként ismétlődnek főként a programadó néprajzi tanulmányokban. Herman Ottó 1890. november 29-én a képviselőházban a Néprajzi Társaság és múzeum ügyében tartott felszólalásában a ház naplójának tanúsága szerint már Xántus gondolatát ismétli: »A modern kultúra, a közlekedés fejlődése, a valóságos népiest, az ethnost, az ethnographiai dolgokat nyeli és eltünteti (Igaz! Úgy van!), . . . tehát itten még most meglévő dolgoknak úgyszólván a tizenkettedik órában való megmentéséről van szó.« Így lesz a néprajzi »anyagmentő« törekvéseknek valóságos szállóigéje a »tizenkettedik óra«, amelynek útja napjainkig végigkísérhető.

A javaslat pontos pénzügyi és munkatervet vázol a feladat megoldására. Úgy véli, gyakorlott gyűjtő személyes utánjárással kora tavasztól az év végéig összegyűjthetné és Pestre irányíthatná az anyagot, sőt gondoskodhatnék arról is, hogy »leíró katalógusa is elkészülhetne minden szükséges nyelven«; az egész munka költségeit, pedig tíz-tizenötezer forintba becsüli, nem számítva a gyűjtő utazási költségeit, amelyeket »ingyen-utazhatási jeggyel« lehetne a legalkalmasabban megoldani.

Mindezeknél lényegesebb, hogy Xántus részletes gyűjtési tervet dolgoz ki, amely körülírja, milyen tárgyak, tárgykörök gyűjtését tartja kívánatosnak s így lényegében először méri fel a magyar néprajz tárgyi problémakörét, először határozza meg a majdani magyar néprajzi múzeum profilját:

»A gyűjtésnek — véleményem szerint — következőkre kellene kiterjednie:

mindenféle cserépneműek, különösen színekben égetett mázos edények; aranyból, ezüst és rézből készített népies pipere-cikkek;

⁴¹ Xántus János: A magyar népisme kiállításról. Fővárosi Lapok, 1872. márc. 16. 267; és Ethn. II, 24—25.

hímzett harisnyák, övek, párták, kontyok, vászon- és selyemneműe s egyáltalán mindenféle népies hímzések ;
 csipkék, kötések s más efféle kézimunkák ;
 kivarrott csizmák, cipők, kalapok, süvegek, tarisznyák ;
 kivarrott szűrők, dolmányok, bundák, ködmönök, gubák, tűszők, mint helyhez kötött speciális kézi ipar-cikkek ;
 pokrócok, szőnyegek, kotrincák, fejtakarók s egyéb házi szövések ; különösen : helyhez kötött eredeti mustrákban ; gyékények, kosarak, faedények, de egyedül helyhez kötött formákban ;
 gyökér- és fapipák s mindenféle népies faragványok ;
 csákányok, fokosok, ostorok, botok és pálcák, ólommal és rézdróttal kiverve, kicifrázva ; valamint hasonló izlésben készült kések, balták, sarlók ; mindenféle népies zeneszerek, mint például furulyák, sípok, dudák stb. ; mindeme tárgyakra öltöztetett, vagy ily tárgyaktól körülvevett férfiak és nők színezett fényképei, hogy mind e népies kézműipari cikkek használata is eléggé fölfogható legyen ;
 az ország különböző vidékein még fenmaradt eredeti jellegű parasztházaknak elég nagyban készült mintái, hogy kellőleg látni lehessen az anyagot, miből készülnek, s a kapukon, ereszekon, homlokzaton vagy tornácon — sokszor igen érdekes és feltűnő izlésű — faragványok előállítására is lehetővé válják. Szükséges továbbá, hogy e házak belső bútorzata szintén szemlélhető legyen, hogy így az illető vidék lakóinak anyagi állása és kényelemről való fogalma is kézzelfoghatólag előttünk álljon.

Így a lakóház külső formája, belső beosztása és bútorzása mellett, kívánatos a melléképületek kiállítása is mindenféle házi eszközökkel ; sőt szekereknek, hordóknak, jármóknak, boronáknak, ekéknek és kutaknak a házhoz mért nagyságnál nagyobb mintái, mert az ily kiállítás célja nemcsak az, hogy egy-egy nép előhaladottsági fokát tüntesse föl, hanem az is, hogy az ottani népies kézműipar jelen állását szintén megismertesse, s ily adatok a népies kézműipar általános történetére és fokonzinti fejlődésére nézve — sőt általános művelődéstörténeti szempontból is — épp oly érdekesek, mint igen tanulságosak.⁴²

Ismételjük, Xántus János e gyűjtési tervében lényegileg tárgyi etnográfia-
 ánk tárgykörének első vázlatos felmérésére tett kísérletet. Nem térhetünk ki e tervet behatóbb megbeszélésére ; hogy terve a munkatermékeknek jóval szélesebb teret szán, mint a munkaeszközöknek, délkeletázsiai gyűjtésével rokon sajátosság.

Javaslat, mint köztudomású, valósággá vált. A bécsi kiállításra küldendő háziipari tárgyak gyűjtésének biztosául a vallás- és közoktatásügyi miniszter 1872. júliusában Rómer Flórist és Xántus Jánost nevezte ki. Xántus gyűjtési naplójában idézi a hivatalos irat szavait : »a bécsi világkiállítási igazgatóság azon többször sürgetett kérésére, hogy a Magyar birodalom népeinek házi ipara mindenestre kiállítassék és bemutatassék a világtárlaton«.⁴³ Munkájukat még a nyár folyamán megkezdték.⁴⁴

⁴² Xántus: i. m. 530. A gyűjtési kör párhuzamos, bár szüksézávb ismertetését vö. a Weltausstellungs-Journal für Ungarn 1872. jún. 9. sz. 98—99.

⁴³ Az Országos Néprajzi Múzeum Adattára (továbbiakban EA.) D. 162. lelt. sz.

⁴⁴ A gyűjtési megbízatásról a Vasárnapi Újság, 1872. júl. 21. 361.

A belügyminiszter körrendeletben felhívta a törvényhatóságokat, hogy gyűjtési munkájukat támogassák, a kiállításra szánt háziipari tárgyakat a törvényhatóság székhelyén gyűjtsék össze, s onnan küldjék föl Budapestre. Xántus és Rómer két gyűjtési körzetre osztotta fel az országot.⁴⁵ Sajtónk főként Xántusnak, a magyar közvélemény romantikus múltú kedvencének munkáját kíséri figyelemmel. »Néhány nap óta Aradon időzik — olvassuk július derekán — s buzgón és utánjárással vásárolja össze a vidékbeli különböző nemzetiségi népviselethez tartozó ruhadarabokat, egyes iparágakhoz használt szerszámokat s egyéb ritkaságokat... Innen aradmegyei körútjára indul«. Majd októberben: »Xántus János Torda és környékén gyűjtöget a világkiállítás számára népismei darabokat. Elmegy Besztercére is, hogy a századok között is gazdagítsa ethnographiai gyűjteményét, mely máris nagyon érdekes.«⁴⁶ Más forrásból tudjuk, közben augusztus havában Máramarosszigeten és Máramaros megye községeiben végzi gyűjtői munkáját.⁴⁷ E kikapott, inkább csak a gyűjtői útvonal alakulása szempontjából figyelemreméltó adatoknál többet mond Xántus gyűjteménye, amely a Királyhágótól az egykorú ország keleti határáig húzódó teljes területre kiterjeszkedik, sőt némileg — feltűnő szegényesen — Szeged és Debrecen vidékére is. Rómer felszólítására a somogyi gyűjteményt is Xántus hozza össze: »Somogy megye az ő rayonjába esett, de ő nem lévén ismerős Somogyban, nekem pedig épen Somogyban lévén legtöbb ismerősöm, minthogy szülőföldem, a gyűjteményt beszereztem« — írja Xántus gyűjtési naplójában. S hozzáfűzi a 224 tárgynyi anyagról: »ezen Somogyi gyűjtemény a legszebbek egyike, mert az eredeti magyar ornamentika leggazdagabb a sőtartókon, zsebtükrökön, fokes- és ostornyeleken, kondás és juhász botokon stb.«⁴⁸ Gyűjteménye 1844 tételnyi tárgyból állt, s a nemzetiségek és vármegyék szerint lelkiismeretes aprólékossgal összeállított gyűjtési napló alapján tételről tételre végigkísérhető.

Jóval nehezebb áttekintenünk Rómer Flóris munkáját. Az egykori negyvennyolcas honvéd az önkényuralom alatti bebörtönöztetésének éveit után hovatovább nemcsak régészetünk, hanem egész múzeológiánk egyik irányító hatású egyéniségévé fejlődik. Ezeroldalú teendőinek sokaságában a világkiállítás még oly kecsegtető ügye is csak a megoldandó feladatok egyike lehet, míg Xántus egész gyűjtői szenvedélyével veszi kezébe a néprajzi gyűjtés munkáját. Van hírlapunk, amely néhány hónappal a világkiállítás megnyitása előtt szembeállítja Xántus »díszes, gazdag és változatos gyűjteményét« a Rómer-féle gyűjtés »igénytelenségével«. »Elismerjük ugyan — mondja — hogy a magyar megyékben a háziipar kevésbé fejlett s kevésbé festői; de azért a pozsonyi fazekasok, fehérvári szűrszabók, a bakonyvidéki faragó béresek, a selmeci pipacsinalók, a nánási kalapok, cserepek, a győri úgynevezett »cigánylapos« vasgyártmányai maguk is gazdag forrást nyújtanak. Hát a felvidéki tótok, a bányatelepek, szepességi németek, ügyes kezű szerbek, s az érdekes Dunántúl!« A bíráló gondolatmenet záradéka: »Kívánunk Rómer Flórisnak száz kezét, hogy mindezt össze bírja még szerezni! A jó ügyeket bizonyára nem kell kívánnunk!«⁴⁹ Van, aki a gyűjtés szervezését alapjaiban

⁴⁵ Vö. *Hampel József*: Emlékbeszéd Rómer Flóris rendes tagról. 64., Bp., 1891.

⁴⁶ Hazánk s a külföld, 1872. júl. 18. sz. 236. és 1872. okt. 24. sz. 348.

⁴⁷ »A magyar nemzeti múzeum régiségosztályának jegyzőkönyve 1871, 1872 s 1873 Május 10 ikéig« c. leltárkönyv a Magyar Történelmi Múzeum régészeti osztályán. 217—218. tételszám bejegyzése.

⁴⁸ E. A. i. kézírata.

⁴⁹ Fővárosi Lapok, 1873. jan. 4. 11.

kifogásolja : »Általában nem volt szerencsés gondolat : a házi-ipar gyűjteményének összeszerzését két egyénre bízni, mert ily vállalatoknál csak egy gyűjtő hozhatja létre az összhangot és arányosságot. Attól kell tartanunk, hogy Erdély háziipara aránytalanul gazdagabban lesz Bécsben bemutatva, mint a sokkal nagyobb Magyarorszáé, már pedig ez a nagy különbség nem a tényleges állapotot fogja kifejezni, hanem a két gyűjtő eljárásának különféle sikerét.«⁵⁰ A monarchia nemzetiségi feszültségei közt különös érzékenységgel felel így sajtónk arra a lehetőségre, hogy Rómer hibájából az akkori nemzeti-ségi területek anyagát esetleg a magyarokénál aránytalanabban változatosabbnak tüntetheti fel a kiállítás.

Rómer azonban derekasan megküzd feladatával. Teljes gyűjtési útvonalát nem kísérhetjük végig ; a gyűjtésének melléktermékeként a Nemzeti Múzeum »Régiség és Kincstárába« befutó tárgyak leltári adatai alapján azonban legalább nagy vonásaiban kikövetkeztethetjük. A Nemzeti Múzeum régészeti gyűjteményébe az 1872. év október haváig csak nagy szórványosan kerül ásatások útján szerzett, vagy »ritkaság« jellegű népi tárgy.⁵¹ Ettől kezdve viszont szoros egymásutánban számos népi eredetű, vagy rendeltetésű tárgy adatait sorakoztatják fel a leltárkönyvek, elsősorban cserépedényeket, de konyhaeszközöket, bábsütő mintákat, szalmafonatokat, csontlőportartót, mértékeket is.⁵² Így indul meg az a folyamat, amelyet némileg túlzó fogalmazásban Rómer életrajzírója is említ : »A magyar háziipar rendszeres fejlesztése körül is Rómeré a kezdeményezés érdeme. Szóval és írásban hirdette főkép e kérdés közgazdasági jelentőségét . . . a Nemzeti Múzeum régiségtárában pedig pompás népipari, keramikai, szövési és hímzési gyűjteményt alapít.«⁵³ A leltárkönyv Bars, Gömör, Szepes, Turóc, Trencsén, Nyitra, Sopron és főleg Pozsony megyét jelzi a fenti anyag gyűjtési helyeként s a jelzett időkerben nyilván erre vezetett Rómer útja. A problémakör teljes feltárásához talán Rómer kéziratok hagyatékának áttekintése szolgáltathat közelebbi támaszpontokat. Gyűjteménye az egykorú sajtóbeszámolók tanúsága szerint a Felvidék említett tájain kívül csaknem az egész Dunántúlra, továbbá Kalocsa vidékére is kiterjedt ; így felvidéki gyűjtőútját megelőzően Rómer dunántúli és pestmegyei gyűjtői tevékenységével is számolnunk kell. Bár így a teljes gyűjteményből olyan nagyfontosságú népi területek maradnak ki többé-kevésbé, mint a Kisalföld, a Dunántúl északkeleti negyede, Veszprém vidéke, a palócföld, a Kunság, Jászság, Hajdúság, Nyírség és a Bácska, nem kétséges, hogy azt a nagyfokú aránytalanságot, amely a kollekciót 1873. január elején fenyegeti, Rómernak sikerül felszámolnia. »Megvallom, — olvasuk március derekán a kiállítás anyagáról — ama benyomás után, mellyel e termékből ezelőtt öt héttel távoztam, némi szorongással nyitottam be újra. Nem is csoda. Akkor még itt a saját képpi magyar vidék házi ipara szegényes képet nyújtott, míg ma már a gazdag és változatos szász gyűjtemény mellett

⁵⁰ Fővárosi Lapok, 1873. jan. 21.

⁵¹ Vö. a Régészeti Tár alábbi leltári tételeit : 1862 : 89 ; 1865 : 83—56, 58, 60 ; 1867 : 57—1 ; 1869 : 45—1, 2, 3 ; 1871 : 12, 20, 267, 270. Az egykorú leltári bejegyzések elégtelensége miatt a népi anyag teljes áttekintéséhez további vizsgálatra volna szükség.

⁵² Vö. az 1872 : 241, 243, 244, 245, 260, 269, és 1873 : 24, 32, 30. sz. tétel-csoportokat.

⁵³ *Kumlík Emil*: Rómer Ferenc Flóris élete és működése. 86. Pozsony, 1907. Rómer sorozatos propagatív felszólalásait a háziipari kérdésben vö. az *Archaeológiai Értesítő* első köteteiben.

is megállhat.⁵⁴ Ha az ország teljes területének néprajzi szemléjéig nem is juthatott el a kiállítás, legalább a politikai érzékenységet sikerült megnyugtatnia.

Természetesen a kényszerű közjogi kiegyezés ekkori viszonyai közt a világkiállítás előkészületei legkevésbé sem alakulnak harmonikusan. Időről időre új meg új nehézségek zavarják a munkát. Ezek közül csak arra a problémakörre utalunk, amelyről március 20-án ad hírt a sajtó. »A világkiállítás 21- s 24-dik csoportja (múzeumi tárgyak és háziipar) melynek élén gr. Zichy Edmund állt, feloszlott, miután rendezési ügyét b. Schwarz nemcsak egyre halogatta, hanem az erre szánt tőrből is sokat engedett másféle kiállítások számára,« — olvassuk a Fővárosi Lapok közleményében.⁵⁵ A közlés tévesnek bizonyul, a nagy kompromisszum keretében az itt jelzethez hasonló ellentétek áthidalása nem okozhat különös fejtörést. A térhiány problémájának e különös hangsúlyozása a múzeumi és »háziipari« gyűjteménnyel kapcsolatban azonban eszünkbe juttatja azokat a kritikai megjegyzéseket, amelyeket 1871. tavaszán Xántus, mint a túlszűfolt keletázsiai néprajzi kiállítás rendezője kapott. Ami Xántusnak akkor problémája, az most a magyar tárgyi néprajz első bemutatása alkalmával jelentőségében megsokszorozódik. A kiállítás rendezői ezért kísérik fokozott óvatossággal a hely, a bemutatási tér kérdéseit. Hogy ez az aggó óvatosság nem volt alaptalan, a következmények igazolták. A világkiállításon a gyűjteménynek juttatott tér a Práterben, a Rotunde északkeleti szárnyához kapcsolódó 14. délnyugati udvar pavillonjában valóban nagyon szűknek bizonyult.⁵⁶ »Örök kár — írja a kérdésről Römer, — hogy nagyon kevés a hely, semhogy rendszeresen kibontható volna a háziipar minden nemének ez a tanulságos és megközelítő teljességű sorozata. Aki itt . . . az össze-vissza rakogatott káoszt szemléli, csak sajnálni fogja mélyen, hogy olyan tárgyak, amelyek a szakemberekből a meglepetés felkiáltását csalják elő, ennyire kedvezőtlenül tárulnak az egész világ szeme elé.«⁵⁷ Az első magyar néprajzi kiállítás tehát a nagy bécsi világvásáron csak alárendelt jelentőségű színponttá szegényedett.

De nem kevésbé aggasztja a kiállítás előkészítőit egy másik probléma, amely az osztrák-magyar politika időszerű összefüggéseitől távolabb áll, de a kiállítás vásár-jellegéből következik; s ez a gyűjtemény várható sorsa. Sok hónap szakszerű és odaadó munkája hozza össze ezt a gyűjteményt, amelynek jelentőségével a múzeológia magyar szakemberei teljesen tisztában vannak. A nagy világpiacon az okcaso e gyűjteményt nyilván a felvásárlás veszélyének teszi ki: a műgyűjtők és a különböző államok szakértő megbízottai a világkiállítások jellegzetes alakjai, akik az alkalmat a külföldi magángyűjtemények és múzeumok javára bőségesen kihasználják. Az első nagy-szabású magyar néprajzi gyűjtemény megszervezésére és bemutatására egyébként is Bécs adta az első indítást; a világkiállítás e gyűjteményt ezenfelül

⁵⁴ Csukássy József: Még egyszer a Köztelken. Fővárosi Lapok, 1873. márc. 11. 250. — Römer kéziratot hagyatékát lásd az Országos Széchényi Könyvtár kéziratáiban. A gyűjtött anyag területi eloszlásáról áttekintést nyújt még: Magyarország a bécsi 1873-diki közkiállításon. II, 203—205. Bp., 1873.

⁵⁵ 1873. márc. 20. 286.

⁵⁶ Vö. az Offizieller Plan der Weltausstellung Wien, 1873. Stuttgart, é. n. c. tájékoztató térképet, mint a Welt-Ausstellung 1873 in Wien. Offizieller General-Catalog. Wien, 1873. c. kiadvány mellékletét.

⁵⁷ Römer, Florian Franz: Die nationale Hausindustrie auf der Wiener Weltausstellung 1873. 22. Bp., 1875. (Különlenyomat a Blätter für Industrielle lapjairól.)

is a külföldresodródással fenyegeti. Valóban kiskorú gondolatként merül fel akkori kormányunk részéről is az a terv, hogy a gyűjteményt a világtárlat útján eladja, hogy a ráfordított összeg: 15 000 forint nagyobb részében visszatérüljön. Ez azután valódi »gyufagazdálkodás«, — emeli fel szavát a terv ellen Zichy Ödön, — hiszen »eljön az idő, hogy az unoka drága áron veszi meg az antiquariustól azt, mit apja vagy nagyapja eldobott«. ⁵⁸

Xántus, Rómer és általában az egykorú magyar muzeológia éberségét dicséri, hogy kitartó és tervszerű fáradozással mindkét veszedelmet megelőzte: gondoskodott róla, hogy a nyomott, perzsavásár jellegű bécsi tárlatot megelőzze egy méltó hazai bemutatón, s hogy a gyűjtemény a magyar állam tulajdonában maradjon.

5. A kiállítás

A magyar sajtóban 1873. január 4-én röppen fel az első hír arra vonatkozóan, hogy Xántus János háziipari gyűjteményének kiállítása megnyílik, ám »alkalmasint csak meghívott vendégek számára.« ⁵⁹ Január 6-án már készen áll a gyűjtemény a korszak kedvelt kiállítási helyiségében, a »Köztelken«, az Országos Magyar Gazdasági Egyesület budapesti székházában (az Üllői-út 25. sz. épületben). Első látogatói nyilvánvalóan »meghívott« előkelőségek: Trefort Ágoston közoktatásügyi miniszter, Pulszky Ferenc múzeumi igazgató, Zichy Edmund, a világhiállítás megfelelő magyar szakcsoportjának elnöke, a cigánykutató Habsburg József és felesége, majd január 24-én Erzsébet királyné is. ⁶⁰ Az utóbbi alkalomra különleges előkészületeket tett a Köztelkek elnöksége: a lépcsőházat, lépcsőket és a kiállítási termeket szőnyegekkel borították be, a termeket reggel hat órától kezdve fűtötték s a városi főkapitány puskákkal fegyverzett egész csoport darabontot állított föl a lépcsőkön, — »igen fölösleges parádé volt«, jegyzi meg erre vonatkozólag a Pesti Napló tudósítója. Hogy a kiállítást a szélesebb közönségnek ez alkalommal nem akarják bemutatni, annak magyarázatául azt hozzák fel, hogy az anyagot a világhiállításra tartogatják, hogy ott »a tárgyak egész tisztán legyenek kiállíthatók.« ⁶¹ Ez a megszorítás azonban nem volt fenntartható. Már február második felében arról számol be egy közlemény, hogy »a Köztelken a déli órákban mindig számosan nézik Xántus és Rómer néprajzi gyűjteményét«. Egy másik közlés szerint Xántus János az épülő népszínház céljaira »a házi ipargyűjtemény látogatói részére népszínházi perselyt tett ki s abba mindjárt az első nap 20 forint gyűlt.« ⁶² Március elején pedig a nagyértékű anyagot »fővárosi iparosaink és kereskedőink« figyelmébe ajánlja egy közlemény, ⁶³ mert — a kapitalizmus korában hasonló gyűjtemények »rendkívüli befolyást gyakorolnak épen az ipar nemesítésére« s »a kézmű — köztudomás szerint — csak a művészeti elemek fölvételele által biztosíthatja fönmaradását.« ⁶⁴ A polgári haladás elvével szemben tehát engednie kell az

⁵⁸ Pester Lloyd, 1873. jan. 23. reggel; Fővárosi Lapok, 1873. jan. 24. 19. sz.

⁵⁹ Fővárosi Lapok, 1873. jan. 4. 11.

⁶⁰ A látogatókról: Fővárosi Lapok, 1873. jan. 8. 21.; febr. 12. 151.; márc. 11.; Pester Lloyd, 1873. jan. 23.; Pesti Napló, 1873. jan. 25. reggel.

⁶¹ Fővárosi Lapok, 1873. jan. 8. 21.

⁶² Uo. febr. 19. 178. 1. és febr. 14. 159.

⁶³ Uo. márc. 11. 250.

⁶⁴ Uo. jan. 12.

exkluzivitás feudális elvének s a kiállítás kapui így mégis csak feltárultak a látogatók szélesebb nyilvánossága előtt.

A kiállítás — valószínűleg az épület első emeletén — mind szélesebb területet követel. Január elején Xántus János a világkiállításra gyűjtött anyagot »két nagy teremben állítja föl«. ⁶⁵ A hónap végén már Rómer gyűjteménye is látogatható s további két teremmel bővíti a kiállítást. ⁶⁶ Am a tárlat fejlődése ezzel még korántsem zárul le. A sajtóközlemények hatására egyre újabb objektumok érkeznek a háziipari gyűjteménybe az ország különböző tájairól: komoly figyelmet érdemlő népi ipartermékek, népművészeti vonatkozású fényképek, de a városi háziipar egykorú divatos tárgyai, valamint az elmaradhatatlan exotikumok is (halhéből átlátszó finomra készített levélfűzér; tojáshéből csinált, körülárayozott kis csészék stb.) Mindezek fokozatosan tovább növelik a kiállítás anyagát. ⁶⁷ Így érthető, hogy Rómer Flóris évekkel később a bécsi kiállítás zűrzavaros kaleidoszkopját bírálva sóvárogva gondol a pesti kiállítás hat termének rendszerességére. ⁶⁸ A kiállítás e szerint a világkiállítási előkészületek folyamatába kapcsolódva állandó mozgásban van, fokozatosan fejlődik és színesül. Mégis a maga teljességében határozott körvonalú, egységesen átgondolt tudományos és művészi teljesítmény, amely rendezőinek tervét következetesen érvényesíti.

A sajtóbeszámolókat tanúsága szerint az anyag felállítása Xántus kelet-ázsiai kiállításának rendszerező elve szerint történt. A kiállítás földrajzi és etnikai egységek alapján csoportosítja a tárgyakat s éppen ezért híven tükrözteti a régi Magyarország nemzetiségi viszonyait. »Nemcsak népek, hanem raceok játszanak itt egymásba olyan sokféleséggel, amely a politikust kétségbeeszt, az ethnographust azonban elragadtatja az ethnographia hetedik menyországáig« — írja az osztrák-magyar irodalmi ideológiát leghívebben tolmácsoló Pester Lloyd a kiállításról. A csoportosítás így valóban plasztikus: a tárgyi anyag szemléletesen dokumentálja a közös határok keretei közt élő etnikai csoportok különbségeit. »Ez két különböző népi szellem, — kiált fel bárki önkéntelen, — minthogy a különbség a tárgyak jellegében túlságosan is frappáns és félreismerhetetlen!« állapítja meg a Pester Lloyd idézett kritikája. ⁶⁹ Bár ez a szempont már nyilvánvalóan a nemzeti és nemzetiségi ellentétek fokozatos kiélesedésének 19. század végi viszonyaiból adódik, szemléletesen fejezi ki a kiállítás tervezőinek rendszerező elvét.

Sajnos, a kiállítás pontosabb körvonalainak meghatározásához mindössze három részletesebb sajtóbeszámoló közlései nyújtanak támpontokat. ⁷ Szemmellátható, hogy az etnikai csoportok felállítási egymásutánját a bécsi világkiállítás alap gondolata szabja meg, amely az egyes kiállítási csoportok helyét kelet-nyugati irányban, az országok földrajzi elhelyezkedésének

⁶⁵ Uo. jan. 8. 21. és Vasárnapi Újság, 1873. 22.

⁶⁶ Rómer gyűjteményeiről Pesti Napló, 1873. jan. 25. és Csukássi József i. m.

⁶⁷ A további bővülésekről vö. Csukássi József id. cikkét, továbbá: Fővárosi Lapok, 1873. jan. 29. 99.; márc. 5. 229.; ápr. 9. 389. stb.

⁶⁸ Rómer id. tanulmánya 22.

⁶⁹ Aus dem Köztelek. Ungarisches zur Wiener Weltausstellung. Pester Lloyd, 1873. jan. 11.

⁷⁰ A Pester Lloyd id. tanulmánya; Cs. J.: A házi ipargyűjtemény. Fővárosi Lapok, 1873. jan. 12. 9. sz.; Csukássi József: Még egyszer a Köztelek. Ugyanott márc. 11. 250. kk. Fejtegetéseinkben e beszámolókra építünk.

sorrendjében jelölte ki. Xántus János az első termék anyagának rendezése során ennek megfelelően a 19. századi Magyarország legkeletibb határaitól indul ki, a kiállítás a továbbiakban ezt a kelet-nyugati irányt tartja szem előtt az etnikai csoportok egymásutánjának megállapításában. Az első teremben az erdélyi románok, szászok és a hétfalusi csángók tárgyai kaptak helyet, valamint epizódként a Déva környéki cigányok arany és ezüst filigrán munkái. A második teremben az erdélyi gyűjtemény további anyagát állítja fel Xántus, kiegészítve azt a szomszédos Erdélyen-túli táj népeinek : a mármarosai és aradmegyei románok, valamint a debreceni és szegedi magyaroknak objektumai-val. A következő, Rómer rendezte teremben a Duna-Tisza-közének két jellegzetes etnikai csoportjával, a kalocsai magyarokkal és a sokacokkal találja magát szemben a látogató ; míg a negyedik teremben ugyanezen vidék egy további bácsmegyei csoportjához csatlakozik a Dunántúl és a Felvidék népeinek kultúrája : a kiállítás magyar anyagának zöme Vas-, Zala-, Baranya- és főleg Somogy-megyéből, továbbá a felvidéki szlovákság és mosonmegyei »wasserkrobotok« tárgyai, végül a nyugati határvidéknek : Kőszeg és a Fertőtő vidékének anyaga.

A kiállítók szemelláthatóan nagy gondot fordítanak arra, hogy az egyes etnikai egységekről kibontakozó kép összefüggő és színes legyen, bár ilyen szempontból a kiállított tárgyak jellege olykor megalkuvást követel, s a hangsúly a táji egységekről önkéntelenül a tárgyi összefüggésekre tolódik át. Így az első terem uralkodó tárgycsoportja tájról-tájra a népviselet és népi kézimunka, de jellegzetesek a külön ékszerszekerényben elhelyezett dísz tárgyak is. A viseleti tárgyak köré csoportosulnak ugyancsak tájanként a megfelelő fa- és bőrmunkák, dudák stb. A második teremben az újság kommentárja szerint főként a népi kerámia alkotásai ragadják meg a szemlélőt, bár a textiliáknak és egyéb paraszti munkatermékeknek is bőséges terük jutott. Itt a földrajzi csoportosítás lazább, a tárgyi összefüggések viszont szorosabban jelentkeznek. Rómer Flóris következő terméről nagyon keveset tudunk ; a beszámoló a kalocsai magyar és a szontai sokac viseletet látja itt kiemelkedőnek. Végül a negyedik teremben, amely Rómer és Xántus közös gyűjtése, a szűrők és bundák tárgycsoportja tájanként rendezett elhelyezésében különösen látványos ; de határozottan elkülönülő és jól kiemelkedő csoportot alkotnak a dunántúli pásztorfaragások, valamint néhány modell : »a Csonoplyáról küldött miniatúr sertésólak, hidasok, falusi házak eleje és Ráckeresztúrról egy bácsmegyei parasztház, udvarral, kútágassal és minden hozzá tartozóval«.

Hogyan módosítja az így kibontakozó képet a kiállítás további gyarapodása, adat hiányában nem tudjuk eldönteni. Kétségtelen, hogy a közzévetés a gyűjteményre felfigyelt s a benne kibontakozó eszmét megértve, egyre újabb értékes tárgyakkal gyarapította a gyűjtemények anyagát. Utólag kerültek a kiállításba kalotaszegi, torozskói hímezések, román katricák, egyes szász népviseleti darabok, mint az öregasszonyok számára készült »kerchmantelek«, azaz »köhögők«, amelyek az egykorú megfigyelő szerint »feltűnően hasonlítanak a Mária Stuart-korabeli nyakbavetőkhez« stb. Így duzzad fokozatosan a négy teremnyi anyag hat teremnyi terjedelemre.

A kiállítási tárgyak elhelyezéséről csak keveset mondhatunk. A beszámoló alapján arra kell következtetnünk, hogy az anyag elhelyezése általában zárt szekrényekben történt, bár egyes darabok »a falakat borították«. Az első terem ékszerszekerényéről külön is megemlékezik az egyik tudósítás :

»drága övek, antik formájú boglárók és függők« között egy »cipó nagyságú mellű« s egy »színes selyem guirlandokkal himzett fehér gacefátyol« benne a legfigyelemreméltóbb darabok. Vajjon egy-egy teljes viseleti kollekciót is szekrényben vagy bábon mutat-e be a kiállítás, nem tudjuk eldönteni: Xántus az első teremben, a bejárattal szemközt egy hétfalusi csángó magyar öltözékét, Rómer a harmadik kiállítási helyiségben egy breznóbányai szlovák férfi öltözetét mutatta be. Kétségkívül szekrényben állította ki Xántus a székely háziipar egyes munkatermékeit: a kukoricaszárból készült virágokat, »a spanyol hidalgók korára emlékeztető széles, a valóban pazar himzésű nyakravalókat« stb. A második teremben a népi fazekasipar pompás tárgyait asztalon helyezték el: a »pecsenyesütő bujdosót«, a lippai cserépedényeket, valamint a Bereczky Zsigmond készítette »kisködmönt«, ezt a »sajátságos, kisebbszerű ódon kandallót« stb. A negyedik teremben az említett ház- és ól-modelleket »az ablakok mentében« állította ki Rómer s alighanem itt foglalt helyet a somogy megyei zsúptetejű ól is. A harmadik terem kiállítási technikájáról nem beszélnek a beszámolók.

Hogy a közel 4000 darabnyi tárgy ebben az elhelyezésben éppúgy a zsúfoltság szükségzerű benyomását keltette, mint a Nemzeti Múzeum termében Xántus előző évi keletázsiai kiállítása — nyilvánvaló. Nem tudjuk, vajjon a kiállítás kezdő vagy zárási állapotát jellemzi-e a fenti szám. Hogy azonban 650 vagy 1000 tárgy esett-e egy-egy kiállítási helyiségre, csak árnyalati különbséget jelent. Xántus gyűjteményének 1800 darabja legfőjebb két és egy negyed teremnyi kiállítási térrel számolhatott. Vajjon a kiállítás ideiglenes jellege, szorosabb rendszere vagy a termék tágassága magyarázza-e, hogy a beszámolók e hiányosságot most nem róják fel, egyaránt feltehető. Valószínűbb azonban, hogy a zavaró körülmények között is diadalmasan bontakozhatott ki az összbenyomás, amely éppen népi kultúránk sohasem sejtett gazdagságával kápráztatja el a szemlélőt. Nem szabad elfelejtenünk, hogy nemcsak a régi Magyarország színesebb etnikai jellege, hanem a nyolcvan év előtti paraszti kultúrának a mait jócskán meghaladó szingazdagsága is kifejezésre jut a kiállítási anyagában; sőt Xántus gyűjtésében e kultúrának — úgy látszik — bizonyos archaikus elemei is felbukkannak, amelyek egy még régebbi mult emlékeivel árnyalják a képet: »cínből készült céhkorsók a mult századból, Rákóczi-korabeli butykosok, kuruc katonákkal az oldalakon stb«. Mindez a maga egészében sokkal változatosabb, színpompásabb és első látásra meglepőbb látvány, semhogy varázsával a nézőt el ne kápráztatná. Hát még ha a gyűjtés a munkatermékeken kívül a munkaeszközökre is kiterjeszkedett volna s még inkább, ha nem szorosan csak az ipari termelésre korlátozódóan kereste volna a magyar parasztlelet tárgyának anyagát!

Különösen színes képekben bontakozik ki az ismertetések során Xántus somogy megyei faragás-gyűjteménye és a Rómer-féle szűr-kollekció. A somogyi »juhász- és kanászipar« tárgyai az egyik beszámoló szerint »fából és csontból csinos sőtartók, borotvatokok, — tikresek — lapján a csaplárosné és a betyár alakja, távolabb egy fa mögött pedig a pandúr látszik; a borotvatartók koporsó alakúak, s kívülről egyik lapján ismét a betyár és a koresmárosné alakjai domborodnak ki, közöttük a szentséggel, alá vésve J. N. R. I. Túlso lapján tizenhatszélű-gatyás legények vannak megörökítve«. A cifraszűrök hasonlóan »sokféle változatban, szabásokban és színekben« pompáznak: »Nem messze az ajtónál a zalamegyei szűrök függnek, sorban. Odább a somogyiak, amelyek a költő szerint, mindenféle zsinórral úgy ki vannak kanyar-

gatva, „hogy a mennydörgős menykő is eltévedne rajta“; hanem e tekintetben a szombathelyiek sem engednek, van köztük néhány valóságos mestermű is . . . Legkevesebbé szépek a dunaföldvári piros szegélyű zöld szűrők, melyeknek szabása is elárulja már, hogy a főváros közelében nem igen tudták megőrizni népies eredetiségüket. Ezekhez kapcsolódnak még a szűrők áraitra és a juhász kereseti viszonyaira vonatkozó további adatok. Nyilvánvaló, hogy a kiállítás felállítói jól ismerik az anyag néprajzi jelentőségét s nemcsak a kapitalizmus produkciójára vonatkozó várható kedvező hatások alapján értékelik azt, hanem egyben mint a népi társadalom és paraszti kultúra alapvető fontosságú dokumentumait vizsgálják.

Már a gyűjtemények ismertetései is világosan mutatják, hogy a tudósítók az anyagot hozzáértők szakszerű magyarázatai alapján mérlegelik. A mai olvasó e beszámolók nyomán tisztán látja: nemcsak az anyag szólalt meg a tudósítók előtt, hanem az anyag gyűjtője és rendezője Xántus és Rómer is. Az ő közlésük helyezi be az élet gazdag összefüggés-rendszerébe, Magyarország gazdasági-társadalmi-művelődési viszonyainak szövevényébe a kiállítás tárgyait. Így a hírlapok előadása mintegy a kiadatlan maradt vezetőt, a hiányzó kalauzt van hivatva pótolni; aminthogy a keletázsiai gyűjtemény egyes darabjaihoz fűzött sajtómagyarázatok is Xántus etnológiai tájékozottságát tételezik fel. A magyar gyűjteményt ismertető megjegyzések olykor egyes feltételezett etnikai és osztály-összefüggésekre utalnak: »A kanász tarisznyája szíjára mintákat nyom, amelyeket önna tölt ki (török hatásra) . . . egy rékási (temes-megyei) parasztasszony katrincát készít magának feltűnően szép keleti mintával — azoknak a törököknek az örökségeként, akik Rékason még 150 évvel ezelőtt az urak voltak« — olvassuk a jellemző sorokat. »Az erdélyi határszélről való pompásan hímzett fehér bőrmellénykén az a tény, hogy oldalt gombolják, arról tanúskodik, hogy a lovagkor mellvértjeiből veszi eredetét«, halljuk máskor. »Egy másik katrinca drága kéziszővésű ezüstbrokátból készült, a XV. században a fejedelemasszony sem hordhatott másfélét«, hangzik ismét a feltevés. Ma már e vélekedések jórészt meghaladottak. Máskor a tárgyak gazdasági-társadalmi hátterét körvonalazza a szűkszavúan odavetett beszámoló ilyenformán: »a pokróckikészítést olyan nagymérvűleg űzik, hogy pusztán egy székely helységben kétszáz paraszt foglalkozik velek; a szombathelyi szűrők közt van »néhány valóságos mestermű is, százötven, sőt kétszáz forint s ha elgondoljuk, hogy egy-egy juhász egész esztendei bére aligha megy negyven-ötven forintnál többre, igen könnyen magyarázható, mit ért a juhászlegény az alatt, mikor azt mondja valamire, hogy csak úgy szörözte. Ismét máskor a tárgyak használatára vonatkoznak a magyarázatok: a kanászbalaskákkal »a disznót harminc lépésnyiről is behajtják«, a pecsenyesütő bujdosó »nem egyéb mint egy kőből faragott fődő, melyet parázssal raknak meg, s ha áttüzesedett, a csirkét vagy más pecsenyét alája dugják s tíz perc múlva kész a legizletesebb sült.« A »barátság pipáját. . . a szászok bíróválasztáskor az asztalra helyezik s hat szárral bírván, az új bíró tiszteletére a helység előljárói kiszívják«. Ilyen s hasonló megjegyzések igazolják, hogy nem szokványos, hanem szakszerű útbaigazítások alapján készült sajtóbeszámolókkal állunk szemben, amelyek méltók a néprajzkutató figyelmére.

E beszámolókból természetesen nem hiányozhatik a politikai mozzanat sem. A parasztság értékeinek feltárása, a paraszti kultúra anyagának gyűjtése és propagatív érdekű kiállítása önmagában is politikai tettek számít az egy-

korú Magyarországon, ahol a feudalizmus a korviszonyokhoz rugalmasan alkalmazkodva a kapitalizmussal szoros szövetségre lépett, s mintegy önmagát élte túl. Ami »paraszti«, attól az úri Magyarország szokványosan fordul el; a néprajz viszont a megvetett néppel való meleg kapcsolatot, bensőséges azonosulást tételezi fel. Még a fejlődésnek egy következő szakaszában, az 1896. évi milleneumi kiállítás előkészülete során is kemény harcot vívnak a néprajztudomány nagyjai a magyar gentryréteg értetlenségével. Herman Ottó 1890. november 29-én szatirikus hangon mondja el a képviselőházban a kultuszminiszteri költségvetés tárgyalásánál az alábbi szavakat a magyar honfoglalás ezredéves évfordulójának ünnepléséről: »én már látom azokat az embereket, akik úgy vélik ezt az ünnepet megüendőnek, (Halljuk! Halljuk!) hogy felöltik az ősi kacagányt és majd ők fogják most Árpádot és a hét vezért az utcán végig vonulva reprezentálni, (Derülség)... Én abban találnám annak az ezredévnek méltó megünneplését, hogy a midőn az ünnepléshez lépünk, mutassuk meg egyszersmind ennek a népnek az ő néprajzi értékét, hogy ebben a néprajzi értékben is felismerje önmagát és azt, hogy méltó arra, hogy egy új ezredévbe léphessen be. (Élénk helyeslés)«. Hasonlóan kemény szavakkal szól Herrmann Antal a Magyarországi Néprajzi Társaság 1891. október 31-i ülésén: »Nagyszabású, teljes néprajzi kiállítást kell rendezni, a mely felölelje az egész nemzetet, az ország valamennyi vidékének minden népét, századokon át való összes nyilatkozataiban... Hát kérem, tisztelt nemzeti ünnepélyt rendező nagy urak, legyen az ünnepély egyszer komoly és méltó a nagy, magasztos alkalomhoz, a melyhez nem illik vásári csillogás és vakító káprázat. Ha önök mutatni akarnak, rendezzenek fényes történelmi carousselt, de minél zártabb körben és mindenekelőtt a saját pénzükön.«⁷¹ Ez a harcos hang a bécsi világkiállítás napjaiban még nem csendülhet meg, az úri Magyarország értetlenségének nyílt megostromlására még nem érett az idő. Am a kiállítás világosan mutatja, hogy ütött az óra, amikor a nép értekeinek szeretetteljes és rendszeres feltárása kezdetét veheti.

A kiállítási beszámolók líráját szemmeláthatólag a csodálat érzése határozza meg, amelyet népi kultúránk, mint egy tenger mélységéből felszínre bukkanó mesés sziget szemlélete szükségszerűen vált ki a szemlélőben. »Bámulnunk kell, hogy a durvább munkához szokott kezek mint képesek ily finom munkát előállítani!« hangzik a selyemfűzésekkel hímzett fehér fátýolszövet láttán. »Gyönyörű a pipa, melyet közönséges kőhalmi paraszt ember faragott«, olvassuk ismét. A Pester Lloyd szinte áradozva írja: »Különös elgondolni, hogy a szegény oláh leányka, aki a tudatlanság legvégső határán jár, aki szinte semmiből él, s csak elenyészően kis sugarú látókörrrel rendelkezik, olyan természetes ösztönnel, amely a méhére vagy a pókera emlékeztet, formálisan olyan kézműveket talál fel, amelyekről a mi civilizált világunk nem is álmodik, szőttéseket hoz létre, amelyeknek erőssége, tartóssága és művészi technikája megszegyenítene bármely hollandi takácsot, a maga feltalálta festőanyagokkal a maga termelte gyapjút olyan árnyalatokra festi, amelyek a legélénkebben emlékeztetnek az antik világéra s ezt a nagyszerű alapot azután a leleményesség olyan eredeti és sokféle mintájával és oly szellemes stilizálásával díszíti, hogy a művészi tehetségű népi természetnek ezeken az eredeti, naív alkotásain a leggyakorlottabb művész szem is

⁷¹ Herman Ottó: A néprajzi múzeum. (Országgyűlési bevezéd.) Eth. II (1891), 24–25; Herrmann Antal: A milleneumi nemzeti kiállítás és a néprajz. Eth. II (1891), 330 kk.

üdülést találhat.« Az alkotás így beszél az alkotóról, a mű így dicséri mesterét az első magyar néprajzi kiállításon, a tárgyak színgazdag, művészi becsű, csoportjainak háttérében így körvonalazódik a geniális művész, a megvetett, számba sem vett parasztnép. Jellemző, hogy ezt az élményt a közvélemény számára két negyvennyolcas honvéd teremtette meg, akik közül az egyik a börtön, másik a számkivetés iskoláján át jut el a világhírig: Rómer és Xántus. Erzsébet királyné, Habsburg József és környezetük minden bizonnyal különös érzések közt olvashatták a második terem egyik hangsúlyozott helyén a lippai román fazekas tájának feliratát: »Az hazabeli honfiú Kossuth Lajos éljen!«

De a korszak gazdaságpolitikai irányeszméi sem hiányzanak a kiállítás méltatásaiban. A gyűjtemény végeredményben is ipargyűjtemény, jelentőségét a magyar iparfejlesztés szempontjából tekinti át a kor. Mint ilyen elsősorban is a magyarság ipari rátermettségének bizonyossága, hirdeti az osztrák gyarmatpolitikával szemben a hazafias sajtó. A maroszséki szalma- és kákafonatú szatyrok »valóságos disz munkák, — olvassuk — a Kertész és Eisert-féle kirakatokban is szégyen nélkül megállnák a sarat, ha t. kereskedőinknek eszükbe jutna efféle tárgyakért nem mindig csak Bécs felé fordulni, hanem egy kissé hazánkban is körültekinteni«. A zólyom megyei házi csipkék és vánkосbetétek »finom izlés és eredeti minták tekintetében a csehországiakkal is vetekedhetnek, s épp ezért nagyon megütközhetünk azon, hogy kereskedőink, divatárusaink e jelenségeket eddigelé semmiféle figyelemre nem méltatták, holott ama tárgyakról ítélve, melyek a Köztelken kiállítva vannak, egy kis buzdítás és nagyobbmértvű fogyasztás mellett a zólyom megyei csipkegyártás igen jelentékennyé fejlődhetnek«. Még a ház- és istállómodellek is az iparfejlesztés programjával kapcsolódnak össze az újságtudósító fantáziájában: »Játékereskedőinknek sem ártana ily kiállítókkal összeköttetésbe lépni. Megbánni semmiesetre sem fogják.« Ebben az összefüggésben tehát a Köztelek kiállítása a gazdaságiag önállósult ország népének művészi fokú munkakészségét dokumentálja.

Másfelől az egykorú sajtó szerint iparosaink nem nélkülözhetik éppen a népi iparművészet, mint művészet ismeretét, akik nagyrészt még az önkényuralom visszafojtott viszonyai közt szerezték mesterségbeli ismereteiket. »A mi iparcsaink nagy része korlátolt viszonyok között növekedvén föl s e miatt csekély elméleti ismeretekkel bírván, elméleti úton, szakirodalmi művekből vagy folyóiratokból nem igen képesek megismerkedni az újabb vívmányokkal és javításokkal. Ennél fogva egészen a közvetlen látásra és szemléletre vannak utalva.« A kiállítás a közvetlen szemléltetésnek ezzel a módszerével siet a magyar iparfejlesztés segítségére. Gyáriparunk egyoldalú fejlődése folytán kézműveseink a kapitalizmus világversenyében ma már menthetetlenül alul maradnak, ha ezt az iskolát ki nem járjuk — olvassuk az egykorú nyilatkozatot. A kézműiparnak egyetlen útja maradt ahhoz, hogy állja az egyenlőtlen versenyt és fennmaradjon: »a művészi elemek felvétele« s »az iparmúzeumok rendkívüli befolyást gyakorolnak épen az ipar nemesbítésére«, — hangzik a gondolatmenet zárótétele. A kiállítás tehát szorosan a kapitalizmus gazdasági-társadalmi viszonyaiban gyökerezik: külpolitikailag tekintve a függetlenség felé tartó magyar állam iparképességét dokumentálja, belpolitikailag az iparfejlesztés egyik sok tanúságot nyújtó eszközének mutatkozik; mindkét vonatkozásban a függetlenségért küzdő ország hazafiságának kifejezőjeként kell értékelnünk.

Mikor zárult ez az első magyar néprajzi kiállítás — bizonytalan. A bécsi világkiállítás 1873. május elsejei megnyitásakor anyaga ott még nem lehetett felállítva: június derekán is csak kicsomagolt, de el nem rendezett állapotban foglal helyet a Práter magyar kiállítási helyiségében.⁷² Hazai bemutatása, úgy véljük, április második felében fejeződhetett be s a rendezés bécsi munkálatainak megkésését technikai akadályok magyarázzák.

Nem kísérhetjük tovább Rómer és Xántus gyűjteményének útját az ország határain kívül. Annyi bizonyos, hogy gyöngye elhelyezésük ellenére a szakértők szemében kellő értékben bontakozhatott ki a gyűjtemények színpompája. »Oly kincs ez, amelyet drága pénzzel sem lehet megfizetni«, állapítják meg a berlini iparmúzeum kiállítási szakértői, Julius Lessing igazgató és Karl Grunow tanár, jöllehet a tárgyakat »csak kicsomagolva s nem fölállítva«, de annál őszintébb meglepetéssel szemlélhetik.⁷³ Nem kétséges, hogy a nagyértékű kollekciónak sohasem kerülhetett volna haza Magyarországra, ha megmentéséről hazai szakemberek idejekorán nem gondoskodnak: hiszen a külföldi múzeumok szakértői sem érdektelen látogatóként járták a kiállítás útvesztőit s benne a magyar részleget, hanem számos tárgyat vásároltak intézeteik számára. Hogy a világkiállítás magyar néprajzi anyaga nem szóródott szét a külföldi múzeumokban, vagy magángyűjteményekben, hanem úgyszólván sértetlen teljességében visszajött és hazai közgyűjteményeinket gyarapította, nem jelentéktelen tudományos és politikai erőfeszítések eredménye.

6. Az Iparművészeti Múzeum bölcsőjénél

A múzeumi gondolat e kiállítási kezdeményezésekkel párhuzamosan fokról-fokra hódítja meg az ország közvéleményét. Megható olvasni, mint jelentkeznek a Nemzeti Múzeum régészeti táránál a paraszti és polgári rendű magyarok is muzeális értékű leleteikkel, hogy ellenszolgáltatás nélkül ajánlják fel azokat legnagyobb gyűjteményünk számára. Ipari dolgozó, paraszt és napszámos, önálló iparos és kiskereskedő egyaránt a múzeum mecénásai közé tartozik az 1860-as években. A magyar társadalom az önkényuralom éveiben mindjobban magáévá teszi a múzeumok ügyét. 1876-ig a múzeumszervező vidéki kísérletek egész sorát figyelhetjük meg az ország különböző tájain.⁷⁴ 1872-ben alakul meg a Vas-megyei Régészeti Egylet Szombathelyen, ugyanakkor a Dél-magyarországi Történelmi és Régészeti Társulat Temesvárt; a Bihar-megyei Történelmi és Régészeti Egylet Nagyváradon és a Felső-Magyarországi Múzeum Egylet Kassán; 1875-ben a Pozsony-megyei Egylet valamint a Békés-megyei Régészeti és Múvelődéstörténelmi Egylet Gyulán. A Szabolcs-megyei Régészeti Egylet kezdetei pedig még régebbi korra, az 1868. évre mennek vissza. Vajjon e kezdeményezések a néprajz gyűjtési körét is magukba ölelték-e, — pontosabb vizsgálatok vannak hivatva eldönteni; a tárgykör gyűjtése a fejlődés adott fokán nagy rendszerességgel aligha folyhatott. Sokkal fontosabb, az országos közvéleményt tartósan foglalkoztató feladat, amelyet a sajtó állandóan napirenden tart, a megszer-

⁷² Tárcák a Práterből. Fővárosi Lapok, 1873. jún. 12. 582.

⁷³ Uo. 282.

⁷⁴ Hampel József: Vidéki mozgalom a régészet és történelem terén. Századok, 1876. 49. kk.; vö. még Arch. Ért. X., 28. kk.

vezető Iparművészeti Múzeum ügye, amely az iparfejlesztés egyik hathatós eszközének ígérkezik s a kapitalizmus vállalkozó kedvének fokozatos kiteljesedésével párhuzamosan a közvélemény szemében mind vonzóbbnak és népszerűbbnek mutatkozik. Ez a körülmény döntő jelentőségű a bécsi világiállítási népi ipargyűjteményének jövő sorsa szempontjából.

A néprajz magyar kutatója napjainkban a világiállítási magyar néprajzi anyagának természetes helyét magától értetődően a keletázsiai gyűjtemény mellett a néprajzi múzeum keretei közt jelölné ki. A világiállítási napjaiban viszont az a fogalomelhatárolás, amelyet a német néprajztudomány a »Volkskunde« és a »Völkerkunde« megkülönböztetésével végez s amely lényegében az európai parasztkultúrák, illetve a természeti és magaskultúrájú népek műveltségének elhatárolásával egyértelmű, nyilvánvalóan Xántus gondolatvilágában is adva van. Xántus már a gyűjtés legelső tervének körvonalazása során sem a Néprajzi Múzeummal számol, hanem egy új, más hivatású közgyűjtemény létesítését ajánlja az összegyűjtendő anyagnak gondozására: »A Bécsben kiállítandó tárgyakat mindenestre vissza kellene hozatni — olvassuk — s alkalmas helyen fölállítani, hogy azok együtt egy kézműipari múzeum alapját képezzék.«⁷⁵ Mindaz, ami a következő hónapok során e tárggyal kapcsolatban a sajtó, vagy egyes kultúrpolitikusok részéről elhangzik, lényegében Xántus tervének fejtegetése, megvitatása. Az iparmúzeum ügye az 1860-as évek végén napirenden van, az évtized végén a bécsi, majd a bruxellesei iparmúzeum példája mind vonzóbbá teszi egy hasonló magyar létesítmény tervét; hogy azonban a terv határozott formába öltöztetett s az Iparművészeti Múzeum szervezése a gyakorlati megvalósítás állapotába juthatott, ahhoz Xántus ötlete adta meg az indítást, aki a világiállítási gyűjtésben elsőnek jelöli meg az iparművészeti múzeum gyűjtemény-anyagának alapját. Pest város e terv nyomán telekadományával siet a jó ügy segítségére;⁷⁶ ám az ország egészségtelen gazdasági helyzete folytán (az 1873. évi roppant válság küszöbén) mégis az a veszély fenyeget, hogy Xántus és Rómer gyűjteménye a mechanikus és szűklátókörű takarékosági politikának áldozatává lesz.

Mindössze 15.000 forintot képvisel az az összeg, amelybe a gyűjtemény 4000 darabja került, egy-egy tárgy átlagos ára 4 forintra sem rúg, sőt a gyűjtemény darabszámra nagyobb hányadát Xántus mindössze 5000 forint költséggel szerezte be. Ám a szorult viszonyok között mégis ott lebeg a gyűjtemény fölött a veszély, »hogy e becses gyűjteményt kormányunk a világtárlat után el akarja adatni, hogy a ráfordított összeg nagyobb része megtérüljön.«⁷⁷ Nem térhetünk ki a taktikai sakkhúzások ismertetésére, amellyel e szerencsétlen terv ellen a magyar múzeumpolitika felvonul; e taktikához a sajtóhadjárat éppúgy hozzátartozott, mint magának a pesti kiállításnak megrendezése s a királyné látogatása a népipari tárlaton. Kétségkívül az országos felháborodás lángjainak fellobbantásával fenyeget a hír, hogy »a kormány elvesztegetné e nagy fáradsággal és szakértelemmel összeszerzett gyűjteményt, mellyel az iparmúzeum alapját kellene megvetni.«⁷⁸ A kérdés fejlődésének e stádiumában már nem a gyűjtemény létesítését, hanem megmenté-

⁷⁵ Xántus János: A magyar népismereti kiállításról. Fővárosi Lapok, 1872. márc. 16. 267.

⁷⁶ Hazánk s a külföld. 1872. ápr. 25. 140.

⁷⁷ Fővárosi Lapok, 1873. jan. 24.

⁷⁸ Zichy Edmond nyilatkozata a Pester Lloyd 1873. jan. 23. sz.

sét segíti elő az, hogy az iparmúzeum régen emlegetett tervével áll kapcsolatban. Végre 1873. március 5-én felröppen a hír: »A házi ipar és néprajzi gyűjtemény — szerencsére! — meg van mentve. A képviselőház nagynehezen megszavazta rá a 15.000 frt. vételárat.«⁷⁹ Így történt, hogy a nagy bécsi világvásáron a népipari gyűjtemény már nem áru-jelleggel, hanem nemzeti tulajdon gyanánt szerepelt s hazatérve az Iparművészeti Múzeum magva lett.

Néprajztudományunk az 1890-es évek óta fájdalommal emlegeti azt a veszteséget, amely a népi ipargyűjteménynek az Iparművészeti Múzeumba való iktatásával a Néprajzi Múzeumot érte. »Ez volt az első alkalom — olvassuk 1902-ben Jankó János panaszos sorait — hogy a néprajzi osztály magyar alapra helyeztessék, nemzeti hivatást nyerjen s ezt sem lehetett kihasználni.«⁸⁰ A lendületesen előtörő új intézmény a továbbiakban valóban a magyar kapitalizmus tudománypolitikájának kényeztetett gyermeke lett, egyoldalú dédelgetése nem egyszer éppen a Néprajzi Múzeum rovására történt. Így esett meg például, hogy »az iparművészeti múzeum szervezése alkalmából annak igazgatója miniszteri engedéllyel a néprajzi osztály keletázsiai gyűjteményének javarészt — 1060 darabot — vitte el s mint örök letétet helyezte el az újon szervezett múzeumban.«⁸¹ De ha e későbbi sérelmeken nem is hunyhatunk szemet, tény az is, hogy az 1873. év küszöbének hazai gazdasági állapotában a nagy gonddal gyűjtött hazai néprajzi anyag megszerzésének egyetlen lehetséges útja éppen az volt, amelyet Xántus végigjárt: a létesítendő Iparművészeti Múzeum ügyével kellett összekapcsolni, amelynek terve a kapitalizmus korának közvéleményében ekkorra már kellő népszerűsége tett szert.⁸²

Maga Xántus utóbb mélyen fájlalta azokat a következményeket, amelyekkel az Iparművészeti Múzeum létesítése a kapitalizmus viszonyai között együttjárt; a kor uralkodó törekvéseivel szemben azonban tehetetlen volt. A néprajz problémaköre, szemlélete, módszere az 1870. év körüli Magyarországon sokkal kevésbé ismert, semhogy népszerűségében az iparművészettel vetélkedhetnék, a népi kultúra vonzóereje nem mérkőzhetik a polgári kultúráéval, amely ellenállhatatlan lendülettel tör előre. De ha a maga gyűjtői fáradozásainak még oly kevés hasznát látja is ezen a szűkebb munkaterületén, munkásságát legkevésbé sem tekinthetjük meddőnek. Nemcsak első nagy néprajzi gyűjteményeinket hozta létre fáradhatatlan gyűjtői tevékenységével, nemcsak első néprajzi kiállításaink rendezésével tárt fel egy új tudományszakot, hanem két olyan múzeológiai intézmény alapjává vetette meg, amelyekben korában az etnográfia otthonra talált: keletázsiai gyűjtésével a Néprajzi Múzeum, magyar néprajzi kollekciójával az Iparművészeti Múzeum alapjait. A tárgyi etnográfia jövője, a néprajzi muzeológia fejlődése ezzel szervezetileg biztosítva volt. Az utódok munkája pedig mind s elesebb arányokban, mind mélyebbre ha olva bontja ki a jeles alapvetőnek kezdeményezéseit.

Sándor István

⁷⁹ Fővárosi Lapok, 1873. márc. 5. 229.

⁸⁰ Jankó János: A néprajzi osztály története. In: A Magyar Nemzeti Múzeum multja és jelene. 339. Bp., 1902.

⁸¹ Uo. 338.

⁸² Az Iparművészeti Múzeum létesítésével kapcsolatos legfontosabb adatokra vonatkozóan v.ö. B. Koroknai Éva — Dobrovics Aladár — T. Marik Klára: Az Országos Iparművészeti Múzeum multja. Múzeumi Hiradó, VI. (1952) 12 kk.

НАЧАЛО ВЕНГЕРСКОГО ЭТНОГРАФИЧЕСКОГО МУЗЕЕВЕДЕНИЯ

С середины XVIII столетия в идеологии венгерских прогрессивных мыслителей и политиков жили идеи, тесно и неразрывно связанные друг с другом, а именно: идея национальной независимости и идея самостоятельной венгерской промышленности. Венгерская крестьянская культура объектов в этой перспективе возбуждает интерес у наших коллекционеров, как замечательное доказательство способности нашего народа к изобретательности.

Уже в конце XVIII века, во время французской революции, в некоторых культурных центрах, так например в Дебреценской реформатской коллегии, замечаются некоторые народные курьезы и редкости среди крестьянских изделий, охотно скупаемых заграничными «филиалами редкостей и художественных изделий». Сравнительно поздно появляются этнографические объекты и в коллекциях частных лиц у нас на Родине. Только в самом начале сороковых годов, делопроизводитель имений помещика Эстерхази в Деречке, некий Шарвари Якоб, начал собирать народные кустарные изделия и утварь, свидетельствующие и иллюстрирующие жизнь и занятия крепостных крестьян той местности. Приблизительно около 1870-го года, великий князь Иосиф, известный исследователь быта цыган, собрал большую коллекцию особых узорчатых пастушьих кнутов, в то же самое время некий Салаи Агоштон собрал великолепную коллекцию деревянных формочек, употребляемых пряничниками для печения медовых пряников.

Но главный толчок к собиранию памятников-объектов народной культуры был дан не этими спорадическими стремлениями ученых и коллекционеров редкостей, но жадным интересом капиталистов к каждому виду промышленности, в том числе и к кустарничеству, как создателю изделий народной культуры. Слова Лайоша Кошута «Народ без промышленности — это однорукий исполин» становится лозунгом. В 1842-ом, позже в 1843-ьем и в 1845-ом годах стали устраиваться в Пеште выставки промышленных изделий, в 1846-ом году эти выставки достигли больших размеров. Среди экспонатов обратили на себя внимание народные изделия мелких кустарников.

В 1848 и 1849 гг. венгры в борьбе за свободу потерпели поражение, и Венгрия превратилась в житницу монархического абсолютизма. В течение 20-ти лет Венгрия терпела этот гнет. Монархия, с намерением, мешала развитию венгерской промышленности, и только в конце этой эры, в 1865-ом году в г. Пожонь, и в 1871-ом году в Кечкemetе на устроенных там государственных выставках снова занимал место и крепнул народный ручной промысел вместо отсутствующей фабричной промышленности. Мы видим, что только благодаря мелкому промыслу на выставку был открыт доступ для народной культуры. Кечкemetскую промышленную выставку специалисты считали главной пробой мировой выставки в Вене. Если посмотреть соревнование этих выставок, то видно, что из самого характера соревнований исходила потребность выдвинуть и действительно этнографические проблемы. Выдающийся естествовед и путешественник, первый директор будапештского зоологического сада, основатель и заведующий этнографическим отделом национального музея — Янош Ксантус выработал план этнографических коллекций для мировой выставки. В своем труде, он впервые пробует выработать рамки для этнографических объектов и словно определяет, каким должен быть будущий венгерский этнографический музей. В то же самое время ему и Флоренцу Ромеру поручается собрать по всей стране соответствующие предметы для выставки.

Собранные, таким образом, около 4000 объектов стали уже подходящими к тому, чтобы репрезентировать этнографию Венгрии. В январе-апреле 1873-го года, была организована подготовительная к венской выставке предварительная выставка этнографических коллекций в Будапеште. Она была устроена в здании Кестелек. Таким образом была создана первая этнографическая выставка, содержащая венгерский материал. Экспонирование материала произошло по принципу систематизации восточно-азиатской вставки Ксантуса и на основе географических и этнических единиц. Но при установлении последовательности некоторых этнических групп, порядок распределения был определен основным замыслом венской вставки, причем экспонированные группы получили место в восточно-западной направлении, в порядке географического расположения стран. Народные навыки в ткацком деле, в вышивках, в вязаных и в остальных ручных женских работах, изделия народного гончарного промысла, изделия пастушьего искусства а также мехового и сермяжного мастерства, всё это возбудило в государстве всеобщий интерес.

Венгерская интеллигенция с удивлением созерцает высокое качество этого искусства, которое характеризует расцвет культуры крестьян, недавно освободившихся от крепостничества. Характерно, что все это создали два бойца за свободу, боровшихся

в 1848-ом году. Один из них долго томился в заключении, а другой прошел все ступени ссылки, пока достиг известности. Первый это Ромер, а второй — Ксантус.

Ксантус и Ромер провели большую агитацию посредством прессы и мобилизовали общественное мнение благодаря чему им удалось достигнуть того, что ценная коллекция на венской всемирной выставке была экспонирована не так как товар, но осталась собственностью страны.

Эта коллекция стала основой музея художественной промышленности. Итак Янош Ксантус не только создал первую крупную этнографическую коллекцию, и посредством организации этнографической выставки не только раскрыл перед общественным мнением новую отрасль науки, но этим они положили фундамент двум таким музейным учреждениям, в которых, в то время, приютилась этнография. Так он положил в основу Этнографического музея свою восточно-азиатскую коллекцию, а на основе венгерской этнографической коллекции был создан Художественно-промышленный Музей. Так было обеспечено развитие этнографического музейства в Венгрии.

THE BEGINNINGS OF HUNGARIAN ETHNOGRAPHICAL MUSEOLOGY

In the ideology of progressive Hungarian thinkers and politicians, independent Hungarian industry and national independence were inseparable, closely linked-up conceptions ever since the middle of the 18th century. That is a consequence of Hungary's dependency on Austria. It is from this angle, that the material culture of Hungarian peasants, manifest proof of the craftsmanship of the people, began to rise interest among Hungarian collectors.

Already towards the end of the 18th century, in the years of the French revolution, it may be observed that popular curiosities and rarities find place in certain cultural centres, amongst others the Calvinist College of Debrecen, such objects of peasant life as previously were to be found in chambers of arts and rarities abroad. In Hungarian private collections ethnographical objects appear at a comparatively late date. Only at the beginning of the 1840-ies does Jakab Sárváry, the Esterházy's attorney on the estate of Derecske begin to collect implements illustrating the old occupations and way of life of the serfs of the district as well as their industrial products. At about 1870, Joseph Habsburg, the expert on gipsy culture, owned a fairly comprehensive collection of ornamental ferruled whips used by Hungarian shepherds, at the same time Ágoston Szalay possessed a first-rate collection of wooden gingerbread moulds.

The decisive impulse for collecting relics of the material culture of the people, however, was not given by these sporadic endeavours, but through the avid interest of capitalism in all kinds of industry and thus also in home-industry, creator of popular material culture.

Lajos Kossuth's saying «without industry the nation is a one-armed giant» becomes a household word. In 1842, in 1843, on a minor scale in 1845, and in grand style in 1846 industrial exhibitions are being arranged in Pest at which, among others, the industrial products of the popular crafts attract attention.

The country, suffering defeat in the Hungarian war of Independence of 1848-1849, was for nearly two decades stifled by the absolutism of the Austro-Hungarian Monarchy, which had assigned to Hungary the role of a store house and was purposely stunting Hungarian industry. Only towards the end of the era, at the exhibition at Pozsony in 1865 and at Kecskemét in 1871, do the handicrafts, strengthened by the lack of manufacturing industry, again claim their rightful place. Thus it is handicraft that opens the gates of exhibitions to Hungarian popular culture. Experts consider the industrial exhibition at Kecskemét as the final test for the World Exhibition in Vienna. From the competitive character of these exhibitions follows that strictly ethnographical problems were also brought up.

János Xantus, the noted naturalist and explorer, first director of the Budapest Zoo, founder and warden of the Ethnographical Collection of the National Museum, drew up the ethnographical plan for the world exhibition. His report on the subject tries to outline, for the first time, the subject matter of Hungarian material ethnography, and, so to speak, determines the contours of the future Hungarian Ethnographical Museum. It is he who, together with Flóris Romer, was later entrusted with the collection of appropriate objects throughout the country.

The objects, approximately 4000 in number, collected in this manner, were suited to represent Hungarian ethnography on a high level. From January to April 1873, preparatory to the Vienna exhibition, Xantus arranged an exhibition of the ethnographical collection in Budapest in the Köztelek building, and this was how the first ethnographical exhibition composed of Hungarian material came into being. The material was arranged according to the system of Xantus' East exhibition, on basis of geographical and ethnical units. The order of arrangement of the various ethnical groups was determined by the principle of the world exhibition in Vienna, where the places assigned to each single group of exhibits were in the direction from East to West in the geographical succession of the respective countries. The dexterity of the people in weaving embroidery, and other needlework, the products of popular pottery, objects of herdsmen's art as well as the achievements of the furriers' and mantle-makers' crafts awakened a lively interest throughout the country.

Hungarian intellectuals viewed with amazement the high artistic level characterizing the culture of the peasantry only just shaking off the yoke of serfdom. It is characteristic that the public owed this experience to two veterans of the War of Liberty, one of whom reached world-fame coming from jail, the other coming from exile: Romer and Xantus.

Using extensive press propaganda and mobilizing public opinion, Xantus and Romer achieved that the valuable collection should not be considered as ever so many pieces of merchandise at the Vienna exhibition, but should remain property of the country. The organization of the Museum of Applied Arts was called into being by the purchase of this collection. Thus János Xantus not only brought about our first great ethnographical collection, not only disclosed a new science to the public by arranging our first ethnographical exhibitions, but also laid the foundation stones of two museological institutions, in which, at his time, ethnography found a home: with his art collection of the Far-East he founded the Ethnographical Museum, and with his Hungarian Ethnographical Collection he established the Museum of Applied Arts. Thus the future of material ethnography, the development of ethnographical museology in Hungary was methodically guaranteed.

VITAROVAT

A népnyelvgyűjtők és a magyar néprajz

A Magyar Nyelvőr régebbi évfolyamainak átböngészése során kijegyeztem minden régebbi vonatkozású adatot. A Magyar Tájszótár tudvalevőleg igen sok etnográfiai adatot is tartalmaz, ez az anyag azonban sajnos, csak korlátolt mértékben használható a néprajz számára. Ezt ugyan már régen tudtuk, de most a Tájszótár forrásainak átvizsgálása közben még sokkal jobban meggyőződünk erről a sajnálatos körülményről. Hogy mi ennek az oka, erről szeretnék néhány szót szólani.

Em'ített kijegyzés munkám közben rátaláltam többek között a Nyelvőrben egy igen érdekes figyelmeztetésre, mely nekünk, etnográfusoknak van címezve¹: *Beke Ödön* Kardos László kitűnő könyvének² ismertetése során a következőket mondja: »Nagyon fontos lenne, ha az etnográfusok nem elégednének meg néha a szavak egyszerű följegyzésével, hanem minden esetben pontos meghatározásukat adnák, különösen olyan esetben, amikor jelentésük eltér az irodalmi használattól vagy a köznyelvben ismeretlenek. Másik általános hibája az etnográfusoknak, hogy följegyzésük nem következetes, néha irodalmi alakban közlik a szavakat, máskor meg kiejtés szerint, sokszor pedig több alakban is. Ilyenkor szükséges annak megjelölése is, hogy a jelölés melyik falu kiejtését tünteti föl.« Végül megjegyzi, hogy »Ezek a megjegyzések nem annyira Kardosnak szólnak, mint inkább az etnográfusoknak általában, akik a filológiai pontossághoz nem igen szoktak ragaszkodni, pedig ez nagyban emelné följegyzéseik hitelességét, hisz a kiejtés pontossága már magában is bizonyíték az adat hitelessége mellett.«

Tökéletesen igaza van ebben *Bekének*, csak azt sajnálom, hogy érdekes felszólalása annak idején elkerülte figyelmemet s csak most tudok rá válaszolni az aposztrofált etnográfusok nevében. Igaza van, sajnos, mert a legtöbb régebbi etnográfusunknak nem volt filológiai előképzettsége (ma már másképp van), s így nem csodálható, hogy a felpanaszolt hibák előfordultak.

Mit szólna azonban *Beke Ödön* ahhoz, ha megfordítanám a panaszát, s azt mondanám: Nagyon fontos lenne, ha a népnyelvgyűjtők nem elégednének meg néha a látott néprajzi tárgyak vagy a néprajzi adatok egyszerű feljegyzésével, hanem minden esetben pontos meghatározásukat adnák... Mert tessék elhinni, a nyelvészek feljegyzései nemcsak szűkszavúak, gyakran felületesek és etnográfiai szempont szerint tévesek is. S ha egyszer-másszor bővebben szólnak is egy-egy tárgyról vagy jelenségről, abban sincsen sok köszönet, mert akkor is vagy homályos vagy téves a magyarázatuk. (Tisztelet

¹ Nyr. LXX, 81.

² *Kardos László*: Az Őrség népi táplálkozása. Bpest 1943.

a kivételnek!) Szóval igen sok népi szóközlés az etnográfusok számára használhatatlan, értéktelen.

Egyszerű ennek a magyarázata. Ahogy az etnográfusok nagy részénél hiányzott a filológiai előképzettség, úgy hiányzott a nyelvészek legtöbbszörénél az etnográfiai előtanulmány. Hogy ennek a lényegét ad oculos demonstráljam, a következőkben a nyelvészeti folyóiratokból taláalomra kiragadott néhány példával fogom illusztrálni. Mégpedig egy szűkebben körülhatárolt területről, az anyagi kultúra keretébe tartozó házkutatás köréből való példákkal.

Eőre kell bocsátanom, s ezt a feljegyzők mentiségére meg kell említeni, hogy a házkutatás terminológiája, sajnos, nálunk még nem kristályosodott ki végérvényesen. Ez is egyik oka a sok félreértésnek. Az egyes házrészek, szerkezetek, építéstechnikák megjelölésére nincsenek általánosan elfogadott és pontosan megállapított elnevezéseink. A városi építőipari mesterszók nem mindig alkalmazhatók a falusi építményeknél, viszont vannak a népi építkezésben olyan házrészletek, szerkezetek, technikák, melyek a városi ház körül ismeretlenek. Egy végleges etnográfiai építkezési nomenklatúra megteremtése tehát elsősorú fontosságú volna.

Az egységes és végleges etnográfiai vokabulárium hiányának természetes következménye a tudományos anyaggyűjtés terén mutatkozó bizonytalanság. Ezt a bizonytalanságot fokozza még a népi elnevezések, tájak és vidékek szerint váltakozó eltéréseinek sokasága. Mindez hozzájárul a gyűjtések hiányos és téves feljegyzéseinek keletkezéséhez.

A legtöbb bizonytalanság és félreértés mindig a ház tetőzete, illetőleg ennek gerendázata körül fordul elő. Nem is csoda, ha meggondoljuk, hogy pl. az egyik tetőgerendára, az ú. n. *koszorúgerendára* vagy húszféle, egy másikra, az ú. n. *sárgerendára* tizenkilencféle népi elnevezés ismeretes. Nem olyan meglepő tehát, hogy ezeket minduntalan összetévesztik, elcserélik. Ezt azzal magyarázom, hogy a ház tulajdonosa a legtöbb esetben maga építette a házát; vagy örökölte, vagy vette, vagy másokkal, mesteremberekkel építtette. Esetleg a ház olyan régi, hogy nem emlékeznek az építés idejére, körülményeire. Szóval a tulajdonosnak nincs, hogy úgy mondjam, nyelvi kapcsolata a házzal, mert nem ő működött közre a felépítésénél s ezért valószínűleg nem ismeri azt a sokféle elnevezést, amely a házán előfordul. A könnyen hozzáférhető részek, ablak, ajtó, falak, padló stb. elnevezéseit természetesen ismeri és tudja, de a már ritkábban látott felső részek, tetőszerkezet és gerendázat különféle elnevezései sokszor ismeretlenek maradnak előtte. Ezért aztán, ha egy-egy gyűjtő »zaklatja« a sok kérdésével, bizony előfordul (saját tapasztalatomból tudom), hogy csak úgy taláalomra mond valami nevet, amit hallott valahol, sokszor akaratlanul hibás elnevezést diktál, de előfordul az is, hogy bosszantási szándékkal, vagy tréfából félrevezeti a gyűjtőt s valótlan, nem létező elnevezést közöl. Ismeretes *Herman Ottó* esete a *nyék* szóval. *Győrffy István* derítette ki, hogy tulajdonképpen egy öreg kunsági pásztor tréfálta meg vele Hermant.³ Tapasztalat és nagy óvatosság kell ahhoz, hogy az ember helyes, a valóságnak megfelelő adatokat kapjon a házépítés köréből.

A következőkben egy kis szemelvényt adok tehát a Nyelvőr és a Magyar Nyelv népnyelvi közléseiben előforduló etnográfiai, illetőleg a házterminológiai körébe tartozó közlésekből és magyarázatokból:

³ MNy. XXI, 67.

A régifajta parasztház ősi tetőformája az, amelyet a városi építők *kontyos tetőnek* neveznek. Erre a parasztságnak sajátos, különös elnevezései vannak:

1. »*Kanjaros* az ojan ház, a méknek szíle-hossza egy, osztán meg nem is tűzfalra van építve.« (Nyr. VII, 329). Ez bizony nagyon felületes és pontatlan meghatározás, ebből ugyancsak nem lehet megtudni, milyen alakú a háztető. Erre aztán csaknem ötven év múlva felel *Veres Péter* (Nyr. LXXV, 240):

2. »*Kanjaros-ház*. Nemcsak azt jelenti, hogy »szíle-hossza egy«, hanem azt, hogy a vége, egyik vagy mindegyik, *ukránosan csapott*. Főleg a zsuppfedeles házaknál Szabolcsban szokásos, de akad más vidékeken nádfedéllel is. Eredete szerint valószínűleg építő rendszer (?). Ukrajnában sok változatban láttam.«

3. *Kanjaros épület* — magyarázza egy másik közlő — megvan egy szentesi öreghalász nyelvében is, olyan épület, melynek nincs tűzfala, hanem lecsapott végű, azaz ferde tető van az épület két végén is.« (Nyr. LXXIV, 473).

4. »*Kanjarú*: a derékszögben hajló ház« (MNy. XIV, 212). Felületes, pontatlan és téves magyarázat.

5. »*Farazat*: a háztetőnek (vagy az ól tetejének) lecsapott hátsó szöglete« (MNy. IV, 331).

6. »*Farazat*: ha a háztető elülső vagy hátsó felső szöglete le van csapva (nem függőleges, mint a vértetek), tehát itt is zsindeyes, vagy nádas« (Nyr. XX, 240).

7. »*Kanjal*: tűzfal« (MNy. XIII, 126).

Ezek bizony mind nagyon gyenge, felületes és téves magyarázatok. De a tető gerendázatáról közölt magyarázatok sem különbek:

8. »*Szelemen*: a ház gerendázatának része. A szelemenfák azok a vékonyabb ágak, melyek a *ragra* mint gerincre reá hajlanak.« (Nyr. XII, 189). Hajmeresztő magyarázat!

Tudni kell, hogy a parasztházon, ha egyáltalán van, mindig csak *egy* szelemen szokott lenni, tehát nem lehet szó szelemenfákról. A szelemen sohasem »vékonyabb ág«, hanem a mestergerenda után a legvastagabb gerenda. A szelemen soha sem hajlik rá »a ragra«, hanem ellenkezőleg, a ragok mindig a szelemengerendán függnék. Hogy ez a »mint gerincre« mit jelent, az rejtély.

9. »*Rag*: a ház gerendázatának egy része, legközelebb talán az ászokfához áll.« (Nyr. XII, 15). A *rag* tudvalevőleg az ú. n. szarufának egyik népi neve. Hogy miképen áll ez »legközelebb az ászokfához«, az megint rejtély.

10. »*Serénye* a háznak: a ház fésűje« (Nyr. XXIV, 240). Mi lehet ez a fésű, mit fésülnek vele?

11. »*Mortibán gerenda*: a kémény alatti gerenda« (Nyr. III, 287). Teljesen ismeretlen az etnográfusok előtt. Talán valami tréfás elnevezés. Lehet, hogy a mestergerenda pitvarbeli része, melyre a kémény egyik oldala támaszkodik.

A legtöbb tévedés a fent említett *koszorúfa* és *sárgerenda* körül szokott előfordulni. Mi a különbség a kettő között? A *sárgerendából* mindig *kettő* van, a ház hosszanti két falának tetején fekszenek — azért *sár*-gerenda, mert a sárban, vakolatban fekszenek — s arra szolgálnak, hogy ezeken rajta feküdjenek végükkel a ház mennyezetét alkotó ú. n. keresztgerendák. A keresztgerendák kiálló végein fekszik (párhuzamosan, de két renddel feljebb) a *koszorúfa* vagy *koszorúgerenda*, mint a tetőszerkezet legalsó szerkezeti eleme. A *koszorúgerendából* a régi, kontyos házon mindig *négy* darab van, körbe futnak a házon, koszorút alkotnak. Csak az újabb, tűzfalás, nyeregtetős házakon szokott *kettő* lenni.

Most pedig lássuk, mit közölnek e két gerendáról a nyelvészek.

12. A téves meghatározásban elől jár a Magyar Tájszótár: »*Koszorúfa*: I. azon gerenda, mely az épület falára van fektetve, s melyen a tetőzet többi gerendái nyugszanak«. Mint láttuk, ez nem koszorúfa, hanem sárgererenda.

13. Az Ormánságból való közlés: »*koszorúfa*: a szélső gerenda a házon« (Nyr. IX, 285).

Hasonlóan felületes és pontatlan a következő:

14. »*Szélkoszorú*: a ház szarvzatának alsó rámája« (Nyr. XXXII, 329).

15. »*Szélkoszorú*: az épületnél azon faltól eresztett rendfaragottfa, melyre közvetlenül a szarvzatat jő« (MNY. XXXVIII, 387).

16. Bács-Adorjánról közlik: »A négy falon *koszorúfa* v. a *durcung* van« (MNY. IX, 236).

17. A hevesmegyei Cséparól pedig: »*durczok*, vagy koszorú fa« (Nyr. III, 287). Az a nevezetes ebben a két, időben és térben messze egymástól eső feljegyzésben, hogy mindkettőben a *durcung* és a *durczok* a német Durchzug szóból ered, egy pedig 'mestergerendát' jelent. Szóval itt egy különös névváltozással van dolgunk — vagy pedig téves feljegyzésekkel.

18. A *koszorúfa*nak valószínűleg ősi elnevezése ismeretes Baranya megyében: *vóró* vagy *varrófa* (Nyr. XVII, 381). De a drávamelléki Kopácsról jelentik, hogy *vóró*: *varró*, falgerenda (Nyr. XVII, 237).

A pontatlan, felületes feljegyzés példája a Fogarásról közölt:

19. »*Vántorfa*: kifaragott, kiszínelt gerenda« (Nyr. XLIV, 451). Lehet, hogy ez a *vántorfa* azonos a brassómegyei Hétfaluból közölt:

20. »*Vántrúd*: koszorúfa (azon gerenda, mely az épület falára van fektetve, s amelyen a tetőzet többi gerendái nyugszanak). (Nyr. XXII, 94.) Ebben az elnevezésben nyilván a német *Wand* szó rejlik, a falon való fekvése pedig bizonyítja, hogy nem *koszorúfa*, hanem *sárgererenda*.

Hosszú a nyúlt mondanivalóim végére csak azt idézhetem, amit a Magyar Nyelv egyik közlésében (XXII, 147) találtam: »Tárgyismeret nélkül gyűjteni a tájszókát hiábavaló, maddó, sőt káros munka, mert a helytelen vagy felületes jelentésmagyarázatok félrevezethetik nemcsak az író, közönséget, hanem hibás útra terelhetik a nyelvészt is«. Ehhez pedig hozzátehetjük mi is: nemcsak a nyelvészt, hanem az etnográfust is.

Cs. Sebestyén Károly

СОБИРАТЕЛИ ЯВЛЕНИЙ В НАРОДНОМ ЯЗЫКЕ И ВЕНГЕРСКАЯ ЭТНОГРАФИЯ

Произведенное в прошлом собирательство слов и выражений народного языка часто заключали в себе этнографические данные. К сожалению, эти этнографические записи в большинстве случаев оказывались совсем непригодными для их использования ввиду того, что они поверхностны и ошибочны. Объясняется же это тем, что собиратели явлений народного языка не располагали необходимой этнографической подготовкой. В доказательство этого недостатка автор приводит большое число примеров.

DIE MUNDARTENFORSCHUNG UND DIE UNGARISCHE VOLKSKUNDE

Die Mundartenforschung früherer Zeiten, resp. die Aufzeichnungen dieser Zeit enthalten auch viele ethnologische Angaben. Leider sind diese älteren volkswissenschaftlichen Aufzeichnungen für den Ethnographen sehr oft gänzlich unbrauchbar, weil sie entweder oberflächlich und zu kurz gefasst, aber auch manchmal irrtümlich und falsch verstanden wurden. Der Grund dieser bedauerlichen Fehler und Irrtümer liegt darin, dass die früheren Mundartenforscher und Sammler keine ethnologischen Vorkenntnisse hatten. Verfasser bezeugt dies in einigen diesbezüglichen Beispielen aus der Fachliteratur älterer Zeit.

A gyermekjátékok rendszerének kérdéséhez

I

A Kiskanizsán végzett nyelvjárási és folklorisztikai gyűjtésem kiterjedt a gyermekjátékokra is. A gyűjteményben lévő kb. 250 gyermekjáték feldolgozása magával hozta a rendszerezés problémáját is. Ha nem is az egész országot átfogó gyűjtés rendezéséről van szó, lehetetlen következtetéseket vonni anélkül, hogy bizonyos szempontok szerint ne csoportosítsuk ezt az anyagot, mely így kicsiben talán a magyar gyermek egyetemes játékkincsének a vetülete.

Az a bizonyos elkészítendő játékjegyzék, amelyet *Kresz Mária* tanulmánya sürget,¹ s amelyben »az egyes típusok elnevezése, esetleg számozva«² kapnának végleges helyet, sok problémát vet fel. Elkészítését sok részlet-tanulmánynak kell megelőznie, amelyekből a sok tapogatódzás után kitisztul a magyar gyermek játékkincsének végleges lajstroma.

E játékjegyzék megalkotásához az első lépést megtette *Kerényi György* a közelmúltban, a magyar népzene-kutatás büszkesége, a Magyar Népzene Tára I. kötetének »A játékok rendje« című fejezetében; *Kodály Zoltán* szavaival: »az első ilyen kísérlet a világirodalomban.«³ Nem akarja ez a terjedelmében és értékeiben is hatalmas vállalkozás a tekintély szavával útját szegni a további próbálkozásoknak: »Ismételjük, nem lezárni akarjuk e könyvvel a gyermekjáték tanulmányozását, hanem elindítani.«⁴

Kerényi rendszerezése csak szűkebb szempontú. »A játékoknak kizárólag mozdulat anyagát« dolgozta fel. Ezt is még tovább szűkítette: »Játék-cselekmény-rendszerezésünk az énekes játékokra terjed ki. Nem vettük fel tehát a dallam és verses szöveg nélküli (gomb-, golyó-, bot-, labda- stb.) játékokat, de felvettük a dallam nélkül előkeült verses szövegűeket, amelyekről feltehető, hogy valaha énekes játékok voltak (változataik esetleg ma is azok), illetve amelyek dallamának lejegyzését a nem-zeneértő gyűjtő elhagyta.«⁵ Így tehát a »játékrend«-ből csak némileg tűnnek elő egy felállítandó játékrend későbbi végleges körvonalai. Mindenesetre, ha ez a játékrend később szenved is módosulást, már alap a további munkálatokhoz. Úgy gondolom, a magyar gyermek játékkincsének végleges rendezése nem is valószínű meg addig, amíg a monográfiák egész sora nem áll a kutatók rendelkezésére. Ezek a játékmónográfiák pedig akkor lesznek különösen értékesek, ha földrajzi körük nem nyúlik túl egy-egy falu határán. Minél több ilyen falu monográfia mozaikjából gyűjtve anyagot és szempontokat, a játékkincs teljessége s rendszerezése is biztosítva lesz.

Nem ismerem a Néprajzi Múzeum Adattárában lévő kéziratokat, amelyek hihetőleg bizonyos rendszerezésben közlik a gyűjtött gyermekjátékokat.⁶ Így tehát az én kísérletem teljesen független tőlük. Hasonlóképpen nem vettem figyelembe az egyéb népköltési gyűjteményekben publikált

¹ *Kresz Mária*: A magyar gyermekjáték-kutatás. Bp., 1948.

² *Kresz*: i. m. 18.

³ A Magyar Népzene Tára I. Gyermekjátékok. Bp., 1951. XVII.

⁴ Uo. XVIII.

⁵ Uo. 703.

⁶ Uo. 909–910.

játékok elrendezését sem. Annál is inkább, mert ezeknek nem is volt céljuk egy ilyen rendszerezés megalkotása. Legtöbbször megelegedtek a gyűjtött anyag bizonyos áttekinthetőségével.

Az a legjobb rendszerezés, amely minden erőltetés nélkül önmagát magyarázza. Az élet azonban annyi változatot vet fel, hogy sokszor végtelen mennyiségű szempontra volna szükség. Ki kell válogatni tehát azt a néhány megegyezést, amely a törvényszerűség szilárdságával található meg az anyag minden tagjában; majd ugyanakkor azokat a különbségeket, amelyek ugyancsak a törvényszerűség erejével választják szét csoportokra. Ezt a hálózatot kell a valóságra ráfeszítenünk, s ennek segítségével tájékozódunk. *A rendszerezés tehát nem más, mint képletek megállapítása bizonyos fokú általánosítások segítségével és ezeknek a képleteknek egymással való kapcsolatba hozatala.* Értelmünknek szüksége van ezekre a képletekre a valóság reális megismerésében. Így minden rendszer bizonyos fokú erőszak a színes mozgalmas gazdag valóságon, de hajlékonyságával arra kell törekednie, hogy mozaikra ne tördelje az élő organizmust. Az lesz a jó játérendszer, amely minél többet árul el mennyiségileg kifejezhető módon is a gyermekek másképpen rejtett egyéni és közösségi életéből. Ezt a célt pedig csak oly rendszerrel érhetjük el, amely *biológiai* és *lélektani* szempontokat foglal magában, de ugyanakkor *statisztikai* kifejezésekre is törekszik. Ez utóbbi ha nem is döntő szempont, de a következtetéseknél mindig nagy segítségünkre lesz.

Az alábbiakban egy ilyen rendszerezés főbb vonalait szeretném bemutatni, amelyet az egységes jellegű kisebb területen gyűjtött anyagon végeztem. Tapasztaltabb kutatók, avatottabb feldolgozók bizonyára találnak rajta igazítani vagy pótolni valót. A kísérlet nem törekszik arra, hogy véglegesen megoldja a rendszerezés kérdését még egy ilyen kis terület játékkincsében sem. Szeretné gyümölcsöztetni mások észrevételeit és némileg résztvenni a kutatás munkájában.

II

Mielőtt a kiskanizsai játékkincs rendjét ismertetném, rövid áttekintést adok az anyag feldolgozása közben kialakult rendszerről:

A játékkincs természetszerűleg oszlik fel a személyek számát tekintve három csoportra:

I. *Egy személy játéka.* Ebbe a csoportba azok a játékok kerülnek, amelyek megindításához és végigjátszásához nem okvetlen szükséges egy másik játékos jelenléte.

II. *Két személy játéka.* Átmeneti csoport az individuális és a csoportos játékok között. Még nem kialakult közösség játssza, de a közösség formálódásához már csak egy lépés kell.

III. *Csoportos játékok.* Megindításukhoz vagy végigjátszásukhoz legalább három személy szükséges.

Az egész játékkincs tekintet nélkül a személyek számára, nemek szerint tagolható:

Fiúk játécai. Csak fiúk játsszák; leányok csak nagyon ritkán kapcsolódnak bele, s akkor sem ők a kezdeményezők.

Leányok játécai. Csak leányok játsszák, nagyon ritkán kapcsolódnak bele kisebb fiúk. Fiúk sohasem kezdeményezik.

Vegyes játékok. Fiúk és leányok egyaránt játszzák, akár külön-külön, akár a játék természete szerint összekeveredve. Kezdeményezők lehetnek akár fiúk, akár leányok.

Mind a fiúk, mind a leányok játékaik s a vegyes játékok is vagy csak személyekhez kapcsolódnak, vagy pedig a *játék eszközeként* felhasználják a tárgyi világ adottságait. Eszerint:

A) A személyek egymagukban játszanak; vagy

B) a tárgyi világ adottságait is felhasználják játékaikban, a következőképpen:

a) a tárgyi világ adottságait minden alakítás nélkül használják fel, vagy pedig

β) a tárgyi világ adottságain alakítanak, módosítanak, alkalmassá teszik a játékra.

A tárgyi világ adottságait a valóság három nagy területén találja meg a gyermek:

1. a növényvilágban,
2. az állatvilágban,
3. az élettelen világban.

A játékokra jellemző a *megjelenési forma* is. Ennek a szempontnak figyelembevétele adja a játékok esztétikáját:

- a) szöveg és dallam nélküli játékok;
- b) csak szöveggel kísért játékok;
- c) dallammal kísért játékok;
- d) énekes-táncos játékok. (A tánc fogalmát minél szélesebbre bővítve.)

A csoportos játékoknak megvan a sajátos társadalmi jellegük, amely törvények szerint alakul ki, és változik a játék folyamán, vagy pedig változatlanul megmarad.

A játék-társadalom megszervezése:

vagy a legjobb, legerősebb, a legügyesebb köré kristályosodik (e primitív formájában változatlanul marad a játék végéig);

vagy a szerencsére, a sorsra bízzák a közösség arculatának alakulását (a közösség rétegekre tagozódik);

vagy mindenkire sor kerül.

Ezek alapján:

- +1: A kialakult társadalom nem mozdul a játék folyamán. Mindenki megtartja a maga helyét a játék befejezéséig, amelynek megváltoztatására a játék törvényei nem adnak módot.
- +2: Egy vagy két játékos szembenáll a közösséggel. Bizonyos feladatokat kell megoldaniok, ha azt akarják, hogy bejussanak a szabadabban mozgó közösségbe.
- +3: Két csoport áll egymással szemben. A csoportok létszáma a játék folyamán nem változik, csak a személyek cserélnek helyet és szerepet.
- +4: Az egyik csoport a másik rovására növekszik, s a játék végét az egyik közösség teljes felbomlása jelzi.

III

E rövid elméleti ismertetés után a kiskanizsai gyermekek játékkincsének lajstroma a következő:

I. EGY SZEMÉLY JÁTÉKAI

Fiúk játéakaiA) A személy egymagában játszik

a) *Szóveg és dallam nélkül.*

1. »Tőfát állítunk« (fejtetőre állanak).

b) *Csak szóveg kíséretében.*

c) *Szóveg és dallam együtt.*

B) A tárgyi világ adottságainak felhasználása

a) *Szóveg és dallam nélkül.*

α) Az adottság alakítása nélkül.

1. *A növényvilágban.*

1. »Durrogató« kézre tett levéllel. — 2. »Durrogató« szájra tett levéllel, — 3. »Levélmuzsika«. — 4. Nyírfasíp. — 5. »Kukoricabajsz«. — 6. Sátor »sasábú«. — 7. »Hidas«.

2. *Az állatvilágban.*

1. Cserebogár röptetése. — 2. Cserebogár-pergő.

3. *Az élettelen világban.*

1. Csuszkálás. — 2. »Füsumuzsika«. — 3. »Pénzmuzsika«. — 4. »Pörgető« (a másutt zugattyú néven ismert játék). — 5. Bicskajáték. — 6. »Országos«. — 7. Karikázás. — 8. Bűvészkedés madzaggal.

β) Az adottság alakítása.

1. *A növényvilágban.*

1. Nyilpuska. — 2. Fűzfásíp. — 3. »Bodzamuzsika.« — 4. »Kócpuska«. — 5. Töklámpás. — 6. Csiga »dijóbú«. — 7. Pipa gubacsból vagy makkból. — 8. »Nádmuzsika«. — 9. »Muzsika sasábú«. — 10. Tehén »sasábú«. — 11. »Krumpi puska«. — 12. »Tollas krumpi«.

2. *Az állatvilágban.*

1. Varangyos béka szétpukkantása.

3. *Az élettelen világban.*

1. Ostor. — 2. Ejtőernyő. — 3. Gumipuska. — 4. Parittyá. — 5. Csúzli.
— 6. »Durrogató kucs«. — 7. Pisztoly. — 8. »Sárkán«. — 9. Csigázás. — 10.
Botkarika. — 11. »Muzsika gyufábú«. — 12. »Fénképező«. — 13. Traktor.

b) *Csak szöveg kíséretében.*

c) *Szöveg és dallam együtt.*

Lányok játékaA) A személy egymagában játszik

a) *Szöveg és dallam nélkül.*

b) *Csak szöveg kíséretében.*

c) *Szöveg és dallam együtt.*

B) A tárgyi világ adottságainak felhasználása

a) *Szöveg és dallam nélkül.*

α) Az adottság alakítása nélkül.

1. *A növényvilágban*

1. Fülbevaló virágból.

2. *Az állatvilágban.*

3. *Az élettelen világban.*

1. Kötélugrálás. — 2. Falraverős labdával. I.

β) Az adottság alakítása.

1. *A növényvilágban.*

2. *Az állatvilágban.*

3. *Az élettelen világban.*

1. Rongybaba.

b) *Csak szöveg kíséretében.*

a) Az adottság alakítása nélkül.

1. A növényvilágban.

2. Az állatvilágban.

3. Az élettelen világban.

1. Falraverős labdával II. (»Sima, csatt...« stb.)

β) Az adottság alakítása.

c) *Szöveg és dallam együtt.*

a) Az adottság alakítása nélkül.

1. A növényvilágban.

2. Az állatvilágban.

3. Az élettelen világban.

1. »Éggy üveg alma...« — 2. Falraverős labdával III. (»Éggyellőre...«) — 3. Falraverős labdával IV. (»Első félkéz...«)

β) Az adottság alakítása.

Vegyes játékok

A) A személy egymagában játszik

a) Szöveg és dallam nélkül.

b) *Csak szöveg kíséretében.*

1. »Árpát aratok...«.

c) *Szöveg és dallam együtt.*

1. »Eccer vót éggy embër...«.

B) A tárgyi világ adottságainak felhasználása

a) *Szöveg és dallam nélkül.*

a) Az adottság alakítása nélkül.

1. A növényvilágban.

2. Az állatvilágban.

1. A szitakötő kínálgatása.

3. Az élettelen világban.

β) Az adottság alakításával.

1. A növényvilágban.

1. »Hajmasíp«. — 2. Puska szürkeaszatból. — 3. »Tükör« akáclevélzárából. — 4. Pitypang-játékok. — 5. A »gabonafűj« kalászának mászatása.

2. Az állatvilágban.

3. Az élettelen világban.

1. »Kényér« homokból. — 2. Agyagmintázás. — 3. »Pörgető« gombból. — 4. Papírbaba. — 5. »Hinga« (hinta). — 6. Papírhajtogatás.

b) Csak szöveg kíséretében.

a) Az adottság alakítása nélkül.

1. A növényvilágban.

2. Az állatvilágban.

1. Kányahívogató. — 2. Pulyka-csúfoló.

3. Az élettelen világban.

1. »Ennyi tetű...« — 2. Ha kőbe üti a lábát.

β) Az adottság alakításával.

1. A növényvilágban.

1. »Élek-halok...« — szelencevirággal. — 2. »Élek-halok« akáclevéllel.

2. Az állatvilágban.

3. Az élettelen világban.

1. »Popó-kemence.«

c) Szöveg és dallam együtt.

a) Az adottság alakítása nélkül.

1. A növényvilágban.

2. *Az állatvilágban.*

1. Rigó-csúfoló. — 2. »Katica bogárka«. — 3. »Kis pöttyöske...« — 4. »Fécskét látok...« — 5. »Gója, gója gilice...«. — 6. »Gója, gója vaslapát...« — 7. »Gója, anyád bugyogója« — 8. »Denevér...« — 9. »Csiga-biga tód kü...« — 10. »Csiga-biga gyere kü...« — 11. »Héjja, héjja lakatos...« — 12. »Aggy egér vasfogat...«

3. *Az élettelen világban.*

1. »Esik a zessó, hajlik...« — 2. »Esik a zessó csöpörög«. — 3. »Hinta, palinta.«

β) Az adottság alakításával.

II. KÉTSZEMÉLYES JÁTEKOK

Fiúk játékaA) A személyek egymás között játszánaka) Szöveg és dallam nélkül.

1. Lovazás. — 2. Talicskázás.

b) Csak szöveg kíséretében.

1. »Agyak vagy kő?« — 2. »Szerbusz tíz...« — 3. »Nédd, mi van itt.« — Ráfelelők: — 4. »Dorottya...« — 5. »Tartalom...« — 6. »Fekete...« — 7. »Lámpás...« — 8. »Híd alatt mosnak...« — 9. »Híd alatt szítanak...« — 10. »Híd alatt kapának...« — 11. »Csütörtök...« — 12. »Péntek...« — 13. »Szombat...« — 14. »Vasárnap...« — 15. »Homok...« — 16. »Gyűnnek a tehenek...« — 17. »Köll alma?«

c) Szöveg és dallam.d) Dallamos táncjáték.B) A tárgyi világ adottságainak felhasználásaa) Szöveg és dallam nélkül.b) Csak szöveg kíséretében.a) Az adottság alakítása nélkül.1. A növényvilágban.2. Az állatvilágban.

1. Tojásbaverés.

3. Az élettelen világban.

β) Az adottság alakításával.1. A növényvilágban.2. Az állatvilágban.3. Az élettelen világban.

1. »Téléfonos.«

c) Szöveg és dallam együtt.d) Dallamos táncjátékok.Leányok játécaiA) A személyek egymás között játszanaka) Szöveg és dallam nélkül.b) Csak szöveg kíséretében.

1. »Csikom-csikom...« (csikomozás).

c) Szöveg és dallam együtt.d) Dallamos táncjátékok.

1. »Babot főztem...«

B) A tárgyi világ adottságainak felhasználásaa) Az adottság alakítása nélkül.a) Szöveg és dallam nélkül.

1. Kötélugrálás.

b) Csak szöveg kíséretében.

1. »Födreverőzés« (labdajáték).

c) Szöveg és dallam együtt.d) Dallamos táncjátékok.β) Az adottság alakításával.

Vegyes játékok

A) A személyek egymás között játszanak

a) *Szöveg és dallam nélkül.*

1. Piros pecsenyézés.

b) *Csak szöveg kíséretében.*

1. »Ez emént vadásznyi...« — 2. »Fész a zistentü?« — 3. »Köcsön kényér...« — 4. »Dibi-dobi háti...« — 5. »Prüszög a számár...« — 6. »Fujcs még Isten...« — 7. »Hogyan szeretéd aptyát?« — 8. »Mese, mese...« — 9. »Eltörött a kávé csésze...«

c) *Szöveg és dallam együtt.*

1. »Valakinek vesztesége...« — 2. »Kis ujjam is láttya...« — 3. »Csücsübe...« — 4. »Szürke lovat láttam...« — 5. »Április bolongya...« — 6. »Süti, süti pácát...« — 7. »Töröm, töröm a mákot...« — Csúfolok: 8. »Éva...« — 9. »Gyurka-burka...« — 10. »Gyura-bura...« — 11. »Uk kellett...« — 12. »Jóska, poloska...« — 13. »Cigán, biligán...« — 14. »Lányok, földi boszorkányok...« — 15. »Dödölle...« — 16. »Jóska, árokba...« — 17. »Árukodó Judás...«

B) A tárgyi világ adottságainak felhasználása

a) *Az adottság alakítása nélkül.*

a) *Szöveg és dallam nélkül.*

1. A növényvilágban.

2. Az állatvilágban.

3. Az élettelen világban.

1. Labdázás. — 2. »Kokaszóás« (labdajáték).

b) *Csak szöveg kíséretében.*

1. A növényvilágban.

2. Az állatvilágban.

3. Az élettelen világban.

1. »Röpüjj Pétér«

c) *Szöveg és dallam együtt.*

1. A növényvilágban.

2. Az állatvilágban.

3. Az élettelen világban.

1. »Ez a számár eladó...«

β) Az adottság alakításával.

III. CSOPORTOS JÁTÉKOK

A csoportos játékok alapfeltétele a csoportok, a játéktársadalom megszervezése. Ez a következőképpen történhetik:

a) *Szóveg és dallam nélkül.*

1. Valamit eldugnak a kezükben s el kell találni, melyikben van. —

2. A szembenálló kezefejére köp, majd mutatóujjával rácsap a köpésre, s amerre freccsenik, az ott állóra kerül a sor.

b) *Csak szóveg kíséretében.*

1. »Madarak voltunk...« — 2. »Lap, lap, lap...« — 3. »Pestén jártam iskolába...« — 4. »Hid alatt, pad alatt...« — 5. »Éggy, kettő, három, négy...« — 6. »Óregapám aszt mongya...« — 7. Egyedem, begyedem vaskampó...« — 8. »Égyedem, begyedem tengértánc...« — 9. »Égyedem, begyedem, begybollárom...« — 10. »Écki, bécki...« — 11. »Ó-ó-ó, tündérkaszinó...« — 12. »Ekete-pekete...« — 13. »Apacuka fundaluka...« — 14. »Éden-bédén...«

c) *Szóveg és dallam együtt.*

1. »Léméntem a pincébe...« — 2. »A kis uccán süt a nap...« — 3. »Ide tettem...« — 4. »Én, té ő...« — 5. »Küugrott a gombóc...« — 6. »Éggy, kettő, három, Macska ül a zágyon...«

*

Miután így megszervezték a játék közösségét, csoportokba osztva a személyeket (a »játék-társadalom« rétegezése?), a játékok a következő alakzatokat öltik:

Fiúk játéakaiA) Személyek egymás közötta) *Szóveg és dallam nélkül.*+1. Mozdulatlan játék-társadalom.+2. Egyesek szemben a közösséggel.+3. Két csoport szerepváltással.

1. »Bikaugrózás«. — 2. »Segreverőzés«. — 3. »Kutyázás« (vadászat).

+4. Fogyó csoport.

1. Sudarazás.

b) *Csak szöveg kíséretében.*

+1. Mozdulatlan játék-társadalom.

+2. *Egyesek szemben a közösséggel.*

1. »Két kokas...«

+3. Két csoport, szerepváltással.

+4. *Fogyó csoport.*

1. »Királyom, királyom...« — 2. Rabos.

B) A tárgyi világ adottságainak felhasználása

a) Az adottság alakítása nélkül.

a) *Szöveg és dallam nélkül.*

+1. Mozdulatlan játéktársadalom.

1. »Masinálás«.

+2. *Egyesek szemben a közösséggel.*

1. »Vizicsirkzés«.

+3. *Két csoport szerepváltással.*

1. »Plótye«. — 2. »Kecskézés«. — 3. »Gombfocizás.« — 3. »Strikkelés«. —
4. »Csillagozás«. — 5. »Birózás«.

+4. *Fogyó csoport.*

1. »Katonázás.«

b) *Csak szöveg kíséretében.*

c) Szöveg és dallam együtt.

d) Dallamos táncjáték.

β) Az adottság alakításával

a) *Szöveg és dallam nélkül.*

1. *A növényvilágban.*

+1. Mozdulatlan játéktársadalom

+2. *Egyesek szemben a közösséggel.*

1. Dobálás »ragadánccsal«.

+3. Két csoport, szerepváltással.

+4. Fogyó csoport.

2. Az állatvilágban.

3. Az élettelen világban.

b) *Csak szöveg kíséretében.*

1. A növényvilágban.

2. Az állatvilágban.

3. Az élettelen világban.

+1. *Mozdulatlan játék-társadalom.*

1. »Pálipuska«.

c) Szöveg és dallam együtt.

d) Dallamos táncjátékok.

Leányok játéakai

A) A személyek egymás között

a) Szöveg és dallam nélkül.

b) *Csak szöveg kíséretében.*

+1. *Mozdulatlan játék-társadalom.*

1. »Főzzünk, főzzünk...«

+2. *Egyesek a közösséggel szemben.*

1. »Túrós«. — 2. »Székézés.« — 3. »Tejesburogatós.« — 4. Virágárus.

+3. Két csoport szerepváltással.

+4. Fogyó csoport.

1. »Gyerték haza libuskáim...«

c) Szöveg és dallam együtt.

+1. *Mozdulatlan játék-társadalom.*

+2. *Egyesek szemben a közösséggel.*

1. »Tüzet vizsek...« — 2. »Fürdik a kácsa...« — 3. »Repülve jön...«
 — 4. »Nyuszi ül a fűjbe...« — 5. »Ne nézz hátra...« — 6. »Kudba estem...«
 — 7. »Ajtó, ablak nyidva van...« — 8. »Zibor-zábor...«

d) *Dallamos táncjáték.*

+1. *Mozdulatlan játék-társadalom.*

1. Kosarazás. — 2. »Ég a gyertya, ég...« — 3. »Cickom, cickom...«
 — 4. »Dombon törik a díjót...« — 5. »Most vizzik, most vizzik Danikáné lányát...« — 6. »Lánc, lánc, eszterlánc...«

+2. *Egyesek a közösséggel szemben.*

1. »Három csillag...« — 2. »Hajlik a métyfa...« — 3. »Fejjér lilijom-szál...«

A) A tárgyi világ adottságainak felhasználása

a) Az adottság alakítása nélkül.

a) *Szöveg és dallam nélkül.*

+1. *Mozdulatlan játék-társadalom.*

1. »Strikkezés« — 2. »Éggy láb, éggy kéz...« (labdajáték).

b) *Csak szöveg kíséretében.*

+1. *Mozdulatlan játék-társadalom.*

+2. *Egyesek szemben a közösséggel.*

1. »Szegény-gazdagozás.«

c) *Szöveg és dallam együtt.*

+1. *Mozdulatlan játék-társadalom.*

+2. *Egyesek szemben a közösséggel.*

1. »Csön-csön gyűrű...«

β) Az adottság alakításával.

Vegyes játékok

A) A személyek egymás között

a) *Szöveg és dallam nélkül.*

+1. *Mozdulatlan játék-társadalom.*

+2. *Egyesek szemben a közösséggel.*

1. »Kumócskáznyi«. — 2. »Pumiznyi«. — 3. »Téglacitás«. — 4. »Árok-cicás«. — 5. »Simizés«.

+3. Két csoport szerepváltással.

+4. Fogyó csoport.

1. »Kufferozás«.

b) Csak szöveg kíséretében.

+1. Mozdulatlan játék-társadalom.

1. »Bal, jobb...« — 2. »Egér, egér, kü a házbu...« — 3. »Csip a bóha...«

+2. Egyesek szemben a közösséggel.

1. Apacsozás. — »Fekete-fejjér-igén-ném...« — 3. Vak Jancsi. — 4. »Öregapám, hová mégy? — 5. »Hol az olló?« — 6. »Hol szósz kis pajtás?« — 7. »Hóldaznyi«. — 8. »Amerikábu gyüttünk...« — 9. »Mit ásol te héjja?« — 10. »Szücs kü...«

c) Szöveg és dallam együtt.

+1. Mozdulatlan játék-társadalom.

1. »Szerü, szerü...« — 2. »Gója viszi a fíját...« — 3. »Zsipp, zsupp...« — 4. »Csip-csip csóka...«

+2. Egyesek szemben a közösséggel.

1. »Éggyet ütött a zóra...« — 2. »Ijjen cica mellett...«

B) A tárgyi világ adottságainak felhasználása

a) Az adottság alakítása nélkül.

a) Szöveg és dallam nélkül.

+1. Mozdulatlan játék-társadalom.

1. »Gollózás.«

+2. Egyesek szemben a közösséggel.

1. »Bótos«. — 2. »Görcsös.« — 3. »Váriváltós.«

+3. Két csoport szerepváltással.

1. »Lapdakirározás.«

+4. Fogyó csoport.

1. »Sugólapda« (»Várbaszedő«).

b) Csak szöveg kíséretében.

c) Szöveg és dallam együtt.

1. »Lopom, lopom...«

β) Az adottságok alakításával.

a) Szöveg és dallam nélkül.

1. A növényvilágban.

2. Az állatvilágban.

3. Az élettelen világban.

+1. Mozdulatlan játék-társadalom.

1. »Bincke.« — 2. »Ligbalapdázás.«

b) Csak szöveg kíséretében.

c) Szöveg és dallam együtt.

d) Dallamos táncjátékok.

IV

Az ismertetett kísérlet, mint minden rendszerezés, csak eszköz. Segítségével tájékozódunk a gyűjtött anyagban és a statisztikai módszerekkel összekapcsolva következtéseket vonunk a gyermek világának törvényszerűségeire. Ha néprajzi kutatásaink célja a nép világának megismerése, akkor a játékkutatás a gyermek világát akarja megismerni minél intenzívebben.

A statisztika nem probléma-megoldó, hanem csak ábrázoló eszköz. Épen a törvényszerűségek válnak általa szemléletesekké. Ezért alkalmazható oly eredménnyel a tudomány területén. Rendszerezésemet is alkalmassá akartam tenni arra, hogy a statisztikai módszerek számára lehetőségeket nyújtson. Ezért nem tartottam lényegesnek a típusok szerinti játék-elnevezéseket. A játékkutatásban a lélektani, élettani és társadalmi szempontoknak van elsőrendű szerepük, tehát arra kell törekednünk, hogy ezeket más szempontok háttérbe ne szorítsák.

A mellékelt táblázatok nem merítik ki a statisztika minden lehetőségét, csak példaképpen szerepelnek részben a fenti általánosságok igazolására, részben az alábbi megállapítások illusztrálására.

Az első, ami szembeötlik az, hogy az egyszemélyes, tehát individuális játékok lényegesen kevesebb számban fordulnak elő a kétszemélyes, illetőleg csoportos játékoknál. Ez számszerűleg is bizonyítja a gyermekjátékok kollektív jellegét. Főleg, ha még arra is gondolunk, hogy a gyermek sosem határolja el a maga világát más individuumoktól. Nem szeret, de legtöbbször nem is tud egymagában játszani. Az egyszemélyes játékok is kollektív játékokká válnak. Vagy úgy, hogy egymás kezéből veszik át a játék eszközeit, vagy a dallamba, mondókába kapcsolódnak bele, de legalább is megvan a játék hevében kialakuló élményszerűség a szemlélő lelkében is. Mikor önfeledten nézi társa játékát, igazában ő maga is játszik. Egy-egy taglejtéssel, szája mozgásával követi is.

Ami a nemek megoszlását illeti, a fiúknál több az individuális játék, a leányoknál több a kollektív jellegű. Egyébként a fiúkat és leányokat egyaránt érdeklő vegyes játék mind a három csoportban nagyszámú.

A statisztikai ábrázolás azt mutatja, hogy az egyszemélyes játékoknak zöme a tárgyi világ adottságaihoz kapcsolódik, elenyészően kevés a személynek önmagában való játéka. Minél inkább növekszik a csoport, annál inkább háttérbe szorul a tárgyi világ. A magányos gyermek jobban ráér a természetben való tájékozódásra és hogy onnan válassza játéka eszközét, mintha társaival együtt van. — A fiúk jobban ragaszkodnak ehhez a tárgyi világhoz; nagyon sok játékukat kapcsolják vele, míg a leányokban ez a ragaszkodás gyengébb.

Ha ehhez még hozzávesszük azt, hogy a tárgyi világgal kapcsolódó játékoknak nagyobbik fele az adottságok alakításával jár, ez arra mutat, hogy a több aktivitást kívánó cselekedet elsősorban a fiúkban van meg.

Ami a játékok esztétikai megjelenését illeti, a leányok jobban kedvelik a mondókát és dalt, mint a fiúk. A csoportos leányjátékoknál majdnem kivétel nélkül mind szöveges és dallamos játékot találunk, míg a fiúknál alig akad. A leány közvetlenebb, megnyitottabb a játék hevében, mint a fiú: Szeret énekelni, csacsogni. A dallamos táncjátékok pedig kizárólag a leányoknál fordulnak elő. Közlebbi megfigyelés azt mutatja, hogy a fiúk szégyenlik is az ilyen fajta játékot.

A tárgyi világ adottságaival kapcsolódó játékokat vizsgálva azt tapasztaljuk, hogy a gyermek a legritkább esetben nyúl az állatvilághoz. Akkor is kedveskedő versikéket, énekeket mond feléje, de nem bántja. A helyhez kötött növényvilágot már szívesebben keresi fel, de játékaiban legjobban az élettelen világot használja.

A gyermekjátékok «társadalmi képleteit» keresve a statisztika szerint a legnagyobb számban fordulnak elő azok a játékok, amelyekben egyesek szembeállnak a közösséggel és küzdelmükbe kerül a közösségbe való jutásuk. Ezek a játékok a harcok küzdelmet, a fölfelé törekvés erőfeszítéseit tükrözik. Az egyéni kiválóság lehetőségeit a közösség tagjainak egymás segítségével párhuzamosan hagyja érvényesülni. A mozdulatlan létszámú csoportok, az egymással küzdő közösségek és fogyó csoportok száma együttesen sem múlja felül ezt a sok aktivitást kívánó csoport-játékot. — A csoportos játékoknak legnagyobb része szöveges vagy dallamos, jóval kevesebb a szöveg- és dallamnélküli csoportos játék. A statisztika szempontjából szövegesnek számít a kötött szövegű játék. A játék hevében kiáltott szó vagy mondat nehezen fér bele ebbe a csoportba spontanéitása miatt. Nehezen rögzíthetők a törvényszerűségei. Tágan értelmezve azonban, az ilyen természetű játékok is ide scrollhatók és így még jobban növekszik a szöveges játékok száma. — A leányoknak több csoportos játékuk van, mint a fiúknak.

Ezek a futólagos megjegyzések és következtetések mind elmélyíthetők a részletesebb elemzések során. Ezek nyitják fel egy-egy kisebb terület gyermekvilágának problémáit. Sok ilyen feldolgozás megmutatná az egyes vidékek eltéréseit és a vidékeknél változó gyermek-karakter külön vonásait. Egy általános összegezés pedig igen jó adalék volna a magyar gyermek világának komoly, tudományos alapon való feldolgozásához. Addig azonban még messze az út és nagyon sok jelentéktelennek látszó, de fontos munka vár elvégzésre.

Markó Imre Lehel

К ВОПРОСУ О СИСТЕМАТИЗАЦИИ ДЕТСКИХ ИГР

Сбор детских игр в с. Кижканижа поднял вопрос о систематизации игр. В своей монографической статье автор старался подчеркивать психологические, биологические и общественные моменты, столь важные в исследовании детских игр. Для этой цели он разделял игры по количеству и полу участвующих и делал подразделения по тому признаку, как играют участвующие: одни, или используя предметы внешнего мира. Дети или преобразуют, или принимают без изменения эти предметы. Они берут их из мира растений, животных и из безжизненного окружения. По внешнему признаку игры разделя-

ются в игры без слов и мелодии, в играх, сопровождаемые словами или словами и мелодией, или же в игровые пляски под мелодию. Общественный фактор зависит от того, как образуется «игровое общество», каким образом оно развивается в ходе игр, или же остается неизменным. В конце статьи автор приводит статистические данные, доказывающие его выводы.

ZUR FRAGE DES SYSTEMS DER KINDERSPIELE

Das Sammeln der Kinderspiele in Kiskanizsa (Bauernsiedlung der Stadt Nagykanizsa) liess die Frage der Systematisierung aufwerfen. Verfasser trachtete in der monographischen Bearbeitung der Frage die in der Kinderspiel-Forschung so wichtige psychologischen, biologischen und sozialen Gesichtspunkte hervorzuheben. Unter Berücksichtigung dieser Gesichtspunkte verteilte er die Spiele im Rahmen der Gruppierung nach Personenzahl und nach Geschlechter, auch ob die Personen insichselbst oder mittels Anwendung der Umwelt-Gegebenheiten spielen. Das Kind gestaltet die gegenständlichen Gegebenheiten der Umwelt, oder es nimmt sie ohne Gestaltung an. Diese Gegebenheiten findet es in der Welt des Pflanzen- und Tierreiches oder in der leblosen Umwelt. Die Spiele sind nach äusserer Erscheinung ohne Wortlaut und ohne Melodie, nur mit Wortlaut, mit Wortlaut und Melodie zusammen — und als singende Tanzspiele einzuteilen. Verfasser untersucht den sozialen Gesichtspunkt, auf welche Weise die »Spiel-Gesellschaft« zustandekommt, wie sich diese während des Spiels verändert, oder ob es in ihrer Bewegungslosigkeit verbleibt. Zum Schluss zieht Verfasser mit Hilfe der Statistik einige Folgerungen zur tieferen Erkenntnis der Kinderwelt, um damit auf die Wichtigkeit der Systematisierung hinzuweisen. Die am Ende angeführten statistischen Tabellen illustrieren diese Folgerungen.

A szocialista kultúra és életmód kibontakozása falvainkban

(Hozzászólás Balassa Iván cikkéhez)

1. Az 1952. év folyamán a magyar néprajzi kutatás egy igen jelentős témakörrel gazdagodott: a paraszti- népi kultúrának a szocializmus építése során bekövetkező átalakulása és fejlődése kérdéseivel, röviden — a szocialista kultúra megszületésének problémáival. A Magyar Tudományos Akadémia jóváhagyásával megalakult a néprajztudományi kutatók körében az ú. n. Termelőszövetkezetkutató Munkaközösség, amely feladatául tűzte ki a falusi kultúra átépülésének vizsgálatát a népi demokratikus fejlődés körülményei között. Az Ethnographia 1952. évi 3—4. számában Balassa Iván »A szocialista élet falun történő építése néprajzi kutatásának néhány kérdése« c. dolgozatában arra vállalkozott, hogy ennek a kutatásnak legfontosabb elvi kérdéseit felvesse és a tudományos vizsgálatást gyakorlatilag is segítse.

Balassa Iván cikke lényegében helyes úton jár és megállapításai többségükben világosan igazítanak el a gyakorlati vizsgálatás területén is. A marxizmus-leninizmus tanításának és az újabb szovjet kutatásoknak és elvi vitáknak fényében helyesen emeli ki ennek az egész kérdéskörnek központi jelentőségét és tudományos aktualitását a többi néprajztudományi feladat között. Helyesen mutat rá az új kultúrát kialakító s a szocialista építésben gyökerező tényezőkre, helyesen jelöli meg a kutatás központi problematikáját, az új, a szocialista tartalom és a nemzeti forma, az etnikai sajátosságok dialektikus összefüggésének kérdését. Helyesen hangsúlyozza az új téma kutatásának megfelelő módszertani kérdéseket; szemléletesen mutat rá egy sereg példán keresztül a kutatni való jelenségek széles skálájára és tömeges előfordulására is. Mindamellettt fejtegetései nem elég következetesen s nem

egész terjedelmében vetik fel a népkultúra átépülésének, az új nemzeti formájú szocialista kultúra kialakulásának problémáját, nem eléggé emelik ki a kutatás tudományos céljait és — a kutatás módszerére vonatkozó megállapításai is általánosságban mozognak. Mondanivalójának jórésze főleg arra irányul, hogy az e fajta kutatás aktualitását, lehetőségét és szükségességét hangsúlyozza és kevésbé arra, hogy milyen mélységben, milyen mód-szerekkel kell ezt a feladatot megoldani.

2. Balassa Iván elvi fejtegetéseihez szólva, ki kell emelnünk azt a tényt: hogy a szocializmus körülményei között — a régi polgári nemzetnek új, szocialista nemzetté való átalakulása útján bekövetkező nemzeti újjászületés, a nemzeti kultúra addig nem tapasztalt felvirágzása, az egységes népi-nemzeti kultúra rohamos fejlődése olyan *objektív társadalmi törvény*, amely minden országban a szocialista gazdasági és társadalmi alap megteremtése, megerősödése és győzelme során egyre fokozottabban jut érvényre. E megállapítás különösen értékes számunkra most, amikor szilárdan támaszkodhatunk Sztálin elvtársnak A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban c. korszakalkotó művében kifejtett tanításaira, amelyek többek között az objektív gazdasági és társadalmi törvényekről, a szocializmus alaptörvényéről, a város és a falu, a szellemi és a fizikai munka közötti ellentét megszűnéséről, illetve a közöttük lévő különbség felszámolásáról szólnak. E tanítások fényében ugyanis világos, hogy a szocialista kultúra és életmód kialakulása és fejlődése is olyan objektív társadalmi törvényeknek van alávetve, amelyek a szocializmusra való átmenet, a megvalósult szocializmus körülményei között lépnek fel és válnak uralkodóvá.

Nem véletlen tehát, hogy a szocializmus körülményei között a kultúra példátlan méretekben fejlődik és messze túlhaladja a polgári kultúra színvonalát, — mert ez a kulturális fejlődés is a szocializmus alaptörvényének hatására bontakozik ki, amely a legfejlettebb technika alapján fejlődő szocialista termelés segítségével az egész társadalom állandóan növekvő anyagi és kulturális szükségletei maximális kielégítését biztosítja. Nem véletlen, sőt szükségszerű, hogy a szocializmus körülményei között ez a kultúra megtartja nemzeti formáját, nemzeti sajátosságait, sőt továbbfejleszti, tovább gazdagítja, mégpedig olyan mértékben, amilyen mértékben telítődik új, szocialista tartalommal, — mert a szocializmusban megszűnik a nemzeti elnyomás, a párt és a kormány minden erejével támogatja a nemzeti kultúrák megerősödését és az új szocialista nemzet meggyökerezését. »A nemzeti elnyomás megszüntetése maga után vonja a nemzeti újjászületést és a nemzeti kultúra fejlődését« — írja Sztálin elvtárs. Másutt: »A Párt támogatja és támogatni fogja az országban élő népek nemzeti kultúrájának fejlesztését és felvirágoztatását, elő fogja mozdítani új, szocialista nemzeteink megerősödésének ügyét.«¹ Nem véletlen, hogy a dolgozó néposztályok, a munkásosztály és a parasztság hatalmas kulturális tartalékai az egész újjászülető nemzeti kultúra egységes alapjává válnak, — mert a szocializmus megszünteti a kizsákmányolást, ledönti az osztálykorlátokat, a parasztsággal szövetséges munkásosztály a hatalom birtokában Pártjának ideológiáját és az addig osztálykeretek közé szorított népi műve'tségnek minden pozitív haladó termését a felépítmény aktív részévé teszi. Így válik — többek között — az eladdig megrekedt falusi paraszti kultúra minden haladó hagyománya, gazdag formakincse, minden új

¹ Sztálin I. V.: Nemzeti kérdés és leninizmus. Művei. 14. k. Szikra. Bp. 1950. 385.

termése az egész dolgozó társadalom közös tulajdonává — azon az úton, amely a város és a fa'u, a szellemi és a fizikai munka közötti ellentét megszüntetéséhez és a közöttük levő különbség felszámolásához vezet.

A tartalmában szocialista, formájában nemzeti kultúra és életmód kialakulása és fejlődése nem máról-holnapra megy végbe. Kifejlődéséhez egész történelmi korszakra van szüksége, ami természetes is, hiszen magának a szocializmusnak a megteremtése is egész korszakot vesz igénybe. A szocialista kultúra létrejöttének, a polgári nemzeti kultúra szocialista tartalmú nemzeti kultúrává való átépülésének szintén megvannak a maguk objektív törvényszerűségei.

E tekintetben számunkra Sztálin elvtársnak a társadalmi fejlődésben bekövetkező ugrás két formájáról, a régi minőségből egy új minőségbe való átmenet két különböző útjáról, — nevezetesen a hirtelen, robbanásszerű átalakulásáról és a fokozatos átmenetről — szóló tanításának van különleges jelentősége, amelyet a szovjet nyelvtudomány kérdéseiről írt munkáiban fejtett ki. Ezúttal különösen az a megállapítása fontos számunkra, amely szerint a régi minőségből egy új minőségbe robbanás útján való átmenet törvénye nem mindig alkalmazható az alap- vagy a felépítmény körébe vágó jelenségekre s különösen nem kötelező arra a társadalomra, amelyben nincsenek ellenséges osztályok, azaz a szocializmusban. Itt a fejlődés — az élet legtöbb területén — az egyik minőségből egy másik minőségbe nem robbanás útján, nem a réginek egycsapásra történő megsemmisítése és az új felépítése útján megy végbe, hanem az új minőség elemeinek, az új jelenségeknek hosszas felhalmozódása útján, a régi minőség elemeinek fokozatos elhalása útján. Nem kétséges, hogy a proletárdiktatúra viszonyai között a dolgozó néptömegek, így a parasztság kultúrájának és életmódjának átépülése is jórészt ebben a formában zajlik le. Ezt a megállapítást támasztja alá és egészíti ki Sztálin elvtársnak A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban c. munkájában kifejtett tanítása is, amely szerint a szocializmusban: »A fejlődés... fokozatos változás útján megy végbe, amikor a régi nem egyszerűen teljesen megszűnik, hanem az újhoz alkalmazkodva megváltoztatja lényegét s csak a formáját tartja meg, az új pedig nem egyszerűen megsemmisíti a régit, hanem áthatja a régit, megváltoztatja annak lényegét, annak funkciót, de nem töri össze annak formáját, hanem az új fejlesztésére használja fel.«² Ez történik tehát a kultúra és életmód legtöbb területén is, a nemzeti forma fokozatosan telítődik az új szocialista társadalmi viszonyoknak megfelelő tartalommal és szorítja ki a régi tartalmat, de közben a forma és tartalom dialektikus kölcsönhatásának eredményeképpen az új tartalomnak megfelelően a forma is változik, fejlődik, gazdagodik.

A tartalmában szocialista, formájában nemzeti kultúra és életmód kialakulása és fejlődése objektív társadalmi törvényeknek van alávetve. Ez a tény azonban nem jelenti azt, hogy a szocialista kultúra kialakulása vakon, ösztönösen ható »véletlen erőknél« az eredménye. Sőt. A szocializmusban elismerik és felismerik ezeket az objektív törvényeket és tudatosan támaszkodnak rá a szocializmus kulturális építése során. Így a szocialista kultúra kiformalódása *tudatos társadalmi tevékenység eredménye* is. Ezért nyúlnak a Szovjetunióban bátran — többek között — a népi és nemzeti

² Sztálin I. V.: A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban. Válasz Notkin elvtársnak 3. pont.

hagyományokhoz és alkalmazzák mind nagyobb mértékben és sikerrel. Ugyanakkor nem válogatás nélkül. Tudatosan különbséget tesznek a haladó hagyományok, az életképes formakincs, az életmód pozitív, előremutató elemei — és az idejét mult, fejlesztésre nem alkalmas, káros tradíciók, a gyökeretlen és tartalmatlan kulturális jelenségek között. Tudatosan küzdenek a kultúra területén fellépő káros kozmopolita és nacionalista alkotások és nézetek ellen. Így formálódik a »tartalmában szocialista és formájában nemzeti kultúra, amelynek az a célja, hogy a tömeget az internacionalizmus szellemében nevelje és megszilárdítsa a proletárdiktatúrát.«³

A szocialista nemzeti kultúra a Szovjetunióban már eleven valóság. A népi demokráciák országaiban még csak most kezd mind sikeresebben utat törni magának. Itt is megkezdődött a népi tömegek kultúrája és életmódja átépülésének a folyamata. Nálunk is egyre jobban kezd hatni a szocializmus alaptörvénye. Mi is megkezdtuk a falu és a város, a fizikai és a szellemi munka közötti ellentét felszámolását. Nálunk is egyre inkább megsokszorozódnak azok az újfajta gazdasági és egyben kulturális kapcsolatok a falu és a város között, amelyek a városi és a falusi életkörülmények kiegyenlítődéhez kell vezessenek. A városi dolgozók sokoldalú kulturális-tudományos segítségével egyre jobban kezdi éreztetni jótékony hatását a falun, ennek folytán a paraszti-népi kultúra pozitív oldalai is egyre jobban kibontakoznak, színesednek, gazdagodnak, különösen felélénkül a falu művészi tevékenysége, felszabadul, új erőre kap a dolgozó parasztság kulturális alkotókedve, mind nagyobb tömegek áramlanak a szakműveltség, a magasabb kultúra forrásai felé. Ugyanakkor a városi dolgozók is szívesen ismerkednek evvel az új erőre kapott falusi-paraszti kultúrával, kezdik mindinkább magukénak vallani, s amely így egyre inkább az egész dolgozó nép műveltségének teljesértékű részévé válik. Így válik pl. a kulturális tömegmozgalom elemi erejű sodrában a paraszti-népi tánc-, dal-, zene-, játékművészet nemzeti kultúránk olyan közös kincsévé, amelyet városon és falun egyaránt magáénak vall a dolgozó nép. De így jelentkeznek egyre tömegesebben városon és falun egyaránt a kultúra és életmód összes más területén is — a szocializmus sikeres építése eredményeképpen átalakult életviszonyok talaján — azok az újabb kulturális jelenségek, amelyek kölcsönhatásukban természetesen hatnak ki a szocializmus további építésének ütemére. — Ezt a folyamatot jellemezte igen megragadóan Révai elvtárs az MDPII. Kongresszusán: »Hadd emeljem ki külön a falu, a dolgozó parasztság kulturális fejlődését. A munkásság és a dolgozó parasztság között nemcsak piaci, nemcsak termelési, hanem kulturális kapcsolatok is vannak. Ezek a kulturális kapcsolatok is fontos elemei a munkásság és parasztság szövetségének. Kultúrával is elő kell mozdítanunk a falu szocialista átalakulását. A munkásosztály nemcsak gépeket, műtrágyát, hanem kultúrát és tudást is visz a faluba. Egész falusi kultú munkánknak a paraszti maradiság leküzdését, tehát a falu szocialista fejlődését kell elősegítenie. Az új szocialista falu kialakulásának útját nemcsak a gépállomások jelzik, hanem a kultúrotthonok is, amelyeknek a kocsmá és a templom helyett a falu kulturális és társadalmi életének központjaivá kell válniuk. A villannyal együtt mozit és rádiót is adunk a falunak. A traktor-állomásokon tizezrével fogjuk kiképezni a parasztság soraiból a falu új ipari rétegét: a traktoristákat. Közvetítjük a faluba a földművelés tudományos szakismereteit és megnyitjuk a dolgozó parasztság gyermekei számára az új

³ *Lenin V. I.*: Válogatott cikkek és beszédek gyűjteménye 1939. Orosz. 249

népi értelmiségbe való felemelkedés útját. A szocialista falu egyben azt is jelenti, hogy betemetjük a város és a falu között évszázadok alatt kialakult kulturális szakadékot. »Budapest is és egyetemi városaink is segítsék, táplálják a falu fejlődő kultúráját, és a falu ősi kultúrájától is tanuljunk, felszínre hozva és tovább fejlesztve a nagyszerű magyar népinövészet kincseit.« Mi még a szocializmus alapjainak lerakásánál tartunk: a nép és értelmiség, a fizikai és szellemi munka közötti válaszfal teljes lebontása még a jövő feladata. De a feladat megoldásának feltételeit teremtjük meg a régi értelmiség becsületesen dolgozó zömének szocialistává való nevelésével, az új népi értelmiség kialakításával és a tömegek kultúr színvonalának, szaktudásának és általános műveltségének emelésével.« A munkások, dolgozó parasztok és az értelmiség szoros együttműködése és kulturális kölcsönhatása a népi demokráciában: lépcsőfok, átmenet a dolgozó tömegek és a szellemi munkát végzők közötti különbség elmosódásához, nép és értelmiség eggyéolvadásához.«⁴

A szocialista kultúra és életmód kialakulása és fejlődése — mindezek szerint — hazánkban is objektív társadalmi törvényekre támaszkodó tudatos tevékenység. A proletárdiktatúra kulturális-nevelő tevékenysége során multunk műveltség-hagyatékát, így paraszti népi kultúránk tradícióit is tudatos szelekciónak vetjük alá. Tudatosan meggátoljuk a káros hagyományok újjáéledését, támogatjuk az életképes régít s minden figyelmünket a születő új jelenségek felé fordítjuk. Népi demokráciánk kultúrpolitikája aktívan beavatkozik abba a kulturális harcba, amely a régi és új között — az új győzelmeért, kultúrforradalmunk sikeres végrehajtásáért folyik.

Így kell eljárni a tudományos kutatóknak, a néprajzi gyűjtőnek is! Fokozott figyelemmel kell kísérnie a kulturális átépülés egész mai folyamatát, annak minden egyes újraéledő vagy új jelenségét, legyen bár látszólag még olyan jelentéktelen, kezdetleges, alig-alig észrevehető. A tudományos kutatóknak tudnia kell és meg kell szívlelnie ezúttal azt is, amit Malenkov elvtárs az SzKP XIX. kongresszusán a tipikusról mondott, azaz »nemcsak az a tipikus, ami leggyakrabban előfordul, hanem az is, ami legteltesebben és legélesebben kifejezi az adott társadalmi erők lényegét.«⁵ A szocialista kultúra és életmód kialakulása problémájának tudományos szemmelkísérése során ennek kell az egyik központi kérdésnek lenni. Megragadni mindazt, ami új, szocialista életünket tükrözi — így szűkebb témánk az átépülő paraszti-népi kultúra területén is — a mindennapi élet termelőtevékenységében, életkörülményeiben, szokásaiban, a családi életben, a dolgozó parasztság művészetében, költészetében, a természetről és társadalomról való gondolataiban.

A szocialista kultúra és életmód kibontakozásának kérdése új probléma néprajztudományunkban és kétségtelenül nehéz, de megtisztelő feladat is. Új probléma, amely szakít a hazai néprajztudomány eddigi általános gyakorlatával, amely a legutóbbi időkig nem tekintette tudományos témának a dolgozó tömegek életmódja és kulturális élete napjainkban végbemenő átalakulásának folyamatát és amely nem egyszer esett abba a hibába, hogy nagyon is csak a »régit«, az »ősit« tekintse »igazi« tudományos kérdésnek. Új feladat ez, amely messze kiszélesíti a néprajztudomány eddigi kutatási területét, kiterjeszti az egész dolgozó nép nemzeti formában megújuló kulturális újjá-

⁴ Révai J.: Kulturális forradalmunk kérdései. 28—29 Szikra Bp. 1952. 32.

⁵ Malenkov G. M.: Előadói beszéde a SzK(b)P XIX. Kongresszusán. Társadalmi Szemle 1952. október 10. sz. 1014

születésének kérdéseire, a munkásosztályéra, a parasztságéra, az egész dolgozó társadaloméra egyaránt. Új probléma és új feladat, amely új oldaláról veti fel a néprajztudomány elvi kérdéseit, többek között új formában veti fel a kutatási módszer kérdését is. Világos, hogy egy régi társadalom pusztulásának és egy új gazdasági és társadalmi rend születésének a »pillanatában« szokatlanul előnyös helyzetben, szokatlanul előnyös tudományos nézőpontról van módja a néprajzi kutatóknak megvizsgálni azt a történeti folyamatot, mely a kultúrában és életmódban tükröződik. Szokatlan világossággal elemezheti ezúttal a mult egész kultúrállományát, amely tartalmában az adott társadalmi rendnek, jelesen a kapitalizmusnak a lényegét fejezte ki és formájában nemzeti méretűvé tágította mindazt, amit a megelőző korszakban a nép a kultúrában alkotott. Ugyanakkor szinte a kezével tapinthatja azt a folyamatot kiindulásától kezdve, amely szemé előtt játszódik le a kultúra és az életmód átalakulásában. Nincs tudományunknak olyan ága, amely ne nyerne hasznos indításokat az új kutatási területtel való érintkezés kapcsán. Az anyagi kultúra kérdéseivel foglalkozó kutatók csakúgy, mint a család, a társadalmi szerkezet fejlődését vagy a folklór és a népművészet problémáit vizsgáló tudósok gazdag tudományos tapasztalatokat szerezhetnek e téren. Az olyan általános témák is, mint a munkásosztály és parasztság kultúrája kapcsolatának a kérdése, a népi kultúra és a polgári kultúra kölcsönhatásának a problémája, a nemzeti jellem kérdése, a magyar nemzeti kultúra és a szomszéd népek nemzeti kultúrái kölcsönhatásának kérdése, a haladó és reakciós hagyományok problémája stb. ebben a helyzetben kapnak teljesebb elméleti megvilágítást. A dolgozó néposztályok, köztük a parasztság tudatának átalakulását aligha lehet világosabban nyomon kísérni mint napjainkban, amikor életfeltételeikben, létükben alapvető változások következtek és következnek be, amikor a tudat átalakulása is — bármennyire is elmarad általában a lét fejlődésétől — merőben új körülmények között minden bizonnyal sokkal gyorsabban is, sokkal sajátosabban megy végbe. És így tovább.

Mindent összevéve : nem kétséges, hogy a nemzeti formájában, ethnikai sajátosságaiban kialakuló és fejlődő szocialista kultúra és életmód kutatásának kérdései a hazai néprajztudományunk egyik központi tudományos feladata. Ilyen értelemben foglalkozik ezekkel a problémákkal már évek óta a szovjet néprajztudomány és indít széleskörű vitákat a munkásosztály és a kolhozparasztság kultúrája és életmódja kutatásáról,⁶ ilyen értelemben folytatnak hasonló kutatásokat a népi demokráciákban is.⁷ Az Ethnographia jelen számában lát napvilágot Kusnyer P. I. tanulmányának a fordítása, amelyben a Szovjetunió népei szocialista kultúrája és életmódja néprajzi kutatása vitájának elvi és módszertani kérdéseit foglalja össze a szerző. S ugyanitt a Szovjetunió népei szocialista kultúrájának és életmódjának néprajzi tanulmányozásáról tartott egyeztető értekezlet határozatai is.⁸

⁶ Balassa Iván dolgozatában idézett cikkeken kívül még : *Sztudeneckája E. N.* : A kolhozparasztság néprajzi tanulmányozásának néhány szempontjáról. Sz. E. 1952. 3. — *Abramzon C. M.* : kolhozparasztság néprajzi kutatásáról. Sz. E. 1952. 3. sz.

⁷ *Járosláv Kramarik* : A szövetségi falu néprajzi kutatásának néhány kérdéséhez Csehszlovákiában. Cseszki Lid. 1952.

⁸ *Kusnyer (Knyisev)* : A Szovjetunió népei szocialista kultúrájának és életmódjának néprajzi tanulmányozásáról. Sz. E. 1953. 1. — A Szovjetunió népei szocialista kultúrájának és életmódjának néprajzi tanulmányozásáról tartott egyeztető értekezlet határozatai. Sz. E. 1953. 1.

A szovjet és a népi demokratikus tapasztalatok és kezdeményezések gazdag útmutatást adhatnak a mi kutatásaink számára is, ugyanakkor módunk van hazai anyagra és kutatási tapasztalatokra is támaszkodni.

3. Balassa Iván cikke a szocialista kultúra kialakulásának és fejlődésének egyik legjelentősebb területét, a dolgozó parasztság kultúrája alakulásának és fejlődésének kérdését teszi vizsgálat tárgyává. Tanu'mányja címében helyesen is jelöli meg néprajztudományunknak ezt az új feladatát, nevezetesen »a szocialista élet falun történő építése néprajzi kutatásának« problémáját, de tárgyalása során a témát csupán a termelészövetkezeti parasztság kultúrájának és életmódjának vizsgálatára szűkíti le. Pedig nyilvánvaló, hogy itt az egész dolgozó parasztság kultúrája és életmódja átépülésének egész folyamata a néprajztudomány kérdése, amely mind terjedelmében, mind történeti kifejlődésében nézve lényegesen szélesebb amannál. A szocialista kultúra és életmód kialakulása falun az egész dolgozó parasztság terjedelmében tudományos és egyben aktuális politikai kérdés.

Az új szocialista kultúra kialakulásának is megvannak a maga fejlődési szakaszai, amelyek egybeesnek népi demokráciánk fejlődésének periódusaival. Minél inkább ellátja népi demokráciánk a proletárdiktatúra funkcióit, minél inkább gyakorolja kulturális-nevelő tevékenységét, annál inkább vesz ez a kulturális fejlődés szocialista irányt. E tekintetben nem kétséges, hogy a mezőgazdaság szocialista átszervezése, a termelészövetkezeti mozgalom eddigi eredménye, a kulturális forradalom hatása alapvető minőségi változást eredményezett a falusi lakosság kultúrájában és életmódjában, s ezek folytán az sem kétséges, hogy a szocialista kultúra és életmód legtöbb új elemét falun épp a termelészövetkezetekben és az állami gazdaságokban találjuk meg. De nem szabad elfelejtenünk, hogy a falusi lakosság kétharmadát kitevő s még nem kollektív gazdaságba tömörült dolgozó parasztságunk sem a régi értelemben vett parasztság többé, s falvaink sem a régi paraszti falvak. Az elmúlt évek során Pártunk, népi demokratikus kormányzatunk politikai, gazdasági intézkedései következtében gyökeresen megváltozott egész parasztságunk osztályszerkezete, merőben új gazdasági és társadalmi viszonyok alakultak ki, s a termelészövetkezeti mozgalom sikereinek eredményeképpen fejlődésének egész új perspektívája nyílt meg. Falvaink a maguk új politikai, állami, gazdasági, társadalmi és kulturális szerveikkel, szervezeteikkel és intézményeikkel merőben új környezetet teremtettek a dolgozó parasztság minden rétege számára. E körülmények folytán dolgozó parasztságunk nem társasgazdálkodást folytató részének gondolkodásában, életmódjában, magatartásában, kulturális viszonyaiban is merőben új helyzet alakult ki. És ez utóbbi semmiképpen sem elhanyagolható tényező, hisz nagymértékben ezen a szellemi, kulturális fejlődésen múlik, milyen gyorsan és milyen megalapozottan választja parasztságunknak ez a nagyobb többsége a kollektív gazdálkodás útját.

Épp így tudományunk szempontjából sem hanyagolható el, hogy lemérjük a nem kollektív gazdaságokban dolgozó parasztság eddig tett kulturális fejlődését, életmódjában beállott változásokat. A hagyományos falusi kultúra átépülése ennek a parasztságnak az életében is megindult és ez a parasztság is hozzájárult a maga tevékenységével többek között — hogy csak egyet is említsek — kulturális tömegmozgalmunk sikeréhez. Ilyen értelemben kell tehát a felvetett problémát kiszélesíteni és vizsgálat alá venni.

E tekintetben ne tévesszen meg a szovjet kolhoz-kutatás problematikája, amelyet egészen más történelmi körülmények indokolnak. A szovjet parasztság kultúrájának és életmódjának a kutatása ma természetszerűen nem lehet más, mint a kolhozparasztság műveltségének és életformájának a vizsgálata. — Balassa Iván is észreveszi ezt és egy mellékmondásban utal is arra, hogy »az átalakulást, a keletkező újat, az elhaló, esetleg továbbélő jelenségeket a szövetkezet keretén túl is kell vizsgálnunk.«⁹ Mindezekből következőleg a szocialista életmód és kultúra kibontakozásának vizsgálata terjedjen ki a mai parasztság minden formájára, szövetkezeti parasztságra és a még magángazdálkodást folytatókra, szövetkezetre, állami gazdaságra falura, mezővárosra egyaránt.

4. Balassa Iván — szűkebb témájára vonatkozóan felteszi a kérdést: »mit kell vizsgálnunk, a termelőszövetkezetet, vagy a termelőszövetkezeti parasztságot?« — A válasz ugyan ellensúlyozza a helytelen kérdésfeltevést, amennyiben leszögezi: »Feladatunk az, hogy a szövetkezeti parasztság kultúráját és életmódját tárjuk fel, szoros kapcsolatban a termelőszövetkezettel, mint gazdasági és társadalmi egységgel, a faluval, az egész könyékkel,¹⁰ — mégis alá kell húznunk, hogy helytelen a kérdés e két részének ilyen merev szembeállítás. Egyrészt azért, mert a termelőszövetkezet, mint a szövetkezett parasztságot közössége azon a gazdasági alapon jön létre, hogy tagjai kollektív tulajdonon alapuló közös gazdálkodást folytatnak, tehát a szövetkezeti tagok életmódját és kultúráját tartalmában ez a körülmény határozza meg; másrészt azért, mert a gazdálkodás a földművelés, állattenyésztés, kertészet termelő folyamatában kétségtelenül sok olyan sajátos hagyományos, de újabb keletű elemet, jelenséget is találhatunk, amelyek a helyi termelőkultúra, technikai műveltség speciális jegyét alkotják. — A szövetkezetet tehát egyrészt nem lehet egyenlővé tenni gazdasági alapjával, másrészt szembeállítani a szövetkezet közösségével. Nem kétséges, hogy a szövetkezett parasztságot kultúrája és életmódja kialakulását és fejlődését s csakúgy a kultúra és életmód formai és tartalmi sajátosságait, jellegzetességeit csak a szövetkezet gazdasági, társadalmi körülményeinek, a szövetkezet múltjának, tágabb környezetének, településének, tagjai történelmi múltjának ismeretében magyarázhatjuk meg. (Balassa Iván egyébként e részben szemelláthatóan összeháborítja a gazdálkodást mint termelőfolyamatot a szövetkezet gazdasági alapjával, gazdasági rendszerével.)

Az új élet kutatásának tárgyára vonatkozóan a szovjet kolhoz-kutató néprajzosok termékeny vitát folytattak, amelyből mi is hasznos útbaigazításokat meríthetünk. A vitázók többsége a kultúra és a gazdasági alap viszonyának a kérdésében a fent kifejtett álláspontot foglalta el. Ugyanakkor szintén többségükben azt javasolják, hogy a szocialista kultúra és életmód kutatásának alapeleme ne, vagy ne csak a kolhoz, hanem a falu, a történelmi település, a mezőváros, sőt egész településcsoport, körzet legyen, — abból a megfontolásból kiindulva, hogy az etnikai specifikum történelmi gyökerei a kolhozban alig vagy csak részben találhatók meg, ugyanakkor a falusi kultúra és életmód újabb sajátosságai — formaiak, tartalmiak egyaránt — nemcsak a kolhozban, a kolhozparasztságot között, de a falu más dolgozó körében is általánosak.

⁹ Balassa Iván: i. m.
Balassa Iván: m.

Ez utóbbira vonatkozólag a hazai kutatásnak is ajánlható ez a szovjet álláspont, annál is inkább, mert a szövetkezeti mozgalomnak még csak a kezdetén vagyunk, kevés szövetkezeti falunk és városunk van még, s a szövetkezetek általában csak egy részét alkotják a településnek. A szövetkezeti parasztság új szocialista kultúráját és életmódját minden körülmény között az egész településsel vagy településcsoporttal való összefüggésében kell vizsgálnunk, hasonló megokolással, mint azt a szovjet kutatás esetében előbb összefoglaltuk. Ezt indokolják egyébként az egész probléma vizsgálatának elvi szempontjai és evvel szoros kapcsolatban a módszer problematikája is, amely alább kerül kifejtésre.

5. Balassa Iván dolgozatában nemcsak a kutatás tágabb munkaterületét jelöli meg, nevezetesen a termelőszövetkezeti parasztság kultúráját és életmódját, hanem sorra veszi azokat a konkrét témákat és témaköröket s ezeken belül azokat a konkrét jelenségeket, amelyek már az új épülő szocialista kultúrának az elemeit tartalmazzák. Eljárása tagadhatatlanul hasznos tájékoztatást nyújt a kutatóknak és az érdeklődőknek egyaránt, felhívja a figyelmet az újfajta jelenségek tömeges előfordulására, s arra, hogy az átalakulás a kultúra egész terjedelmében zajlik le, — ugyanekkor ennél nem is megy tovább és azt a hitet kelti, hogy az új kutatás célkitűzése merő ténymegállapítás, az új jelenségek kiszűrése és leírása. Igaz ugyan, hogy egy-két további mondatban rámutat az »előzmények«, »körülmenyek« és »történeti okok« feltárásának fontosságára, mégsem jelöli meg pontosan a tudományos igényű néprajzi kutatás tulajdonképpeni feladatát, jellegét, módszerét e téren. Éppen ezért ki kell hangsúlyoznunk, hogy »a szocialista élet falun történő építésének kutatása« — a sokoldalú, részletes tényrögzítésen túl — a paraszti-népi kultúra és életmód átépülése *folyamatának* megragadását kell, hogy célul kitűzze; az etnikus forma továbbélését, szocialista tartalommal való telítődését, a forma és a tartalom dialektikus változását, az új szocialista kultúra kialakulásának és fejlődésének törvényszerűségeit kell hogy felderítse.

A szocialista kultúra és életmód kialakulásának néprajzi kutatása is (tehát a 'termelőszövetkezet-kutatás' is) csak mint *történeti kutatás* lehetséges, azaz elválaszthatatlan az adott lakosság jelen kultúrájának és életmódjának kutatása ugyane kultúrának és életmódnak a kapitalizmus viszonyai között való konkrét vizsgálatától. Helyesen mondja Robakidze szovjet néprajzi kutató: »Hogy az adott nép élete és jelen kultúrája sajátos elemeinek természetét és lényegét jól megértsük, és — megmagyarázzuk szocialista átalakulásuk folyamatának lényegét, egyik elengedhetetlen feltétel a szocialista társadalmat közvetlenül megelőző fokozatban való tanulmányozásuk.«¹¹ Ez nem is lehet másképp: az új kultúra és életmód kialakulása egy olyan történeti folyamat, amely a kapitalista multból a szocialista, majd a kommunista jövő felé tart. A kutatásnak meg éppen az a lényege, hogy történeti mozgásában ragadja meg a jelenségeket — a réginek újjáalakulását — a forma és a tartalom dialektikus összefüggésének alakulását az új szocialista körülmények között. Tudni, ismerni kell — konkrétan, tudományos alapossággal — tehát, mi az, ami átalakul, ismerni azokat valóságos társadalmi körülményeket és összefüggéseket, amelyek a kultúrát és életmódot a kapitalizmus viszonyai között

¹¹ Robakidze A. I.: Az új élet néprajzi tanulmányozásának néhány vitás kérdéséhez. Sz. E. 1952. 2.

tartalmában és formájában meghatározták, mint ahogy ismerni és elemezni kell azokat az új konkrét társadalmi viszonyokat és összefüggéseket, amelyek ugyane kultúrát és életmódot — a szocializmus építése során — formájában s tartalmában egyaránt átalakítják. Semmiesetre sem lehetséges ezért az új szocialista élet még oly részletes »leírását« sem azonosítani »a szocialista kultúra és életmód kutatásával«, amely feladat egyébként sem oldható meg maradéktalanul a történeti mult ismerete nélkül.

A szocialista kultúra és életmód kialakulásának történeti kutatása szükségszerűen sokoldalú, komplex-kutatás is. Avval az igénnyel lép fel, hogy a kulturális folyamatokat és jelenségeket a *teljes termelési-társadalmi történeti folyamattal való minden oldalú összefüggésében és azok alapján tanulmányozza és magyarázza*. A néprajzi kutatónak biztosan kell eligazodni tudnia a kultúra és életmód sokfajta jelensége között, amelyek a teljes történelmi folyamat különböző területein helyezkednek el, így a termelés, az alap és a felépítmény körében egyaránt és — vizsgálata során ismernie és kutatnia kell azokat az összefüggéseket és törvényszerűségeket, amelyek e területek között fennállnak, s amelyek a kulturális jelenségek mozgásában kifejezést nyernek. Vizsgálnia kell azokat a törvényszerű összefüggéseket, amelyek az adott gazdasági-társadalmi formáció kialakulása és fejlődése és — az általa meghatározott etnikai formáció kialakulása és fejlődése között fennállnak. Vizsgálnia kell a kultúrának a történelmi folyamat dialektikájától függő tartalmi és formai fejlődését és törvényszerűségeit. És így tovább. Mindez meglehetősen új és nehéz feladat, sokoldalú tájékozottságot, az általános történeti-társadalmi fejlődés törvényeinek alapos ismeretét igényeli és szükségszerűen olyan nem néprajzi szakmai felkészültséget vagy ilyen igénybevétele, amelyekkel a néprajzi kutató nem mindig rendelkezik. Mégis — csak ilyen alapon várható teljes értékű tudományos válasz a felvetett kérdésekre.

A fenti célkitűzésnek megfelelő igényű kutatás egyúttal *összehasonlító-történeti* néprajzi kutatás kell legyen. Egyrészt ugyanazon lakosság mult és jelen kultúrájának és életmódjának egybevetése ad alapot a kutatónak a fejlődés sajátosságainak elemzésére, másrészt csak a különböző közösségek, népek kultúrája és életmódja fejlődésének összehasonlításával nyílik mód a fejlődés törvényszerűségeinek felderítésére, tudományos törvények megállapítására. Míg a természettudós általában tetszés szerint előállítható kísérletekkel előidézett természeti jelenségek egész sorozatának megfigyeléséből fedi fel tudománya törvényeit, — a néprajztudomány leginkább azonos vagy különböző kulturális történeti folyamatok összehasonlítása útján jut el hasonló eredményhez. Két vagy több falu, mezőváros kulturális fejlődésének történeti rajza, azonos kulturális jelenségek történeti alakulásának különböző társadalmi környezetben való megfigyelése az összehasonlítás segítségével nyújt alapot tudományos általánosításra. Az új szocialista községek kulturális életmódja kifejlődésének problémáit csak ugyanazon, vagy távolabb eső terület más termelősövetkezeti községeink fejlődésrajzában egybevetéséből elemezhetjük ki tudományos biztonsággal. Az elmélyült néprajzi vizsgálódás épp ezért nem nélkülözheti az összehasonlító kutató eljárást.

A szocialista kultúra és életmód, a kolhozparasztság szocialista élete kutatásának módszeréről a szovjet kutatók között nagyarányú vita folyik. Ez a vita a módszer célszerű formájának kérdésében csúcsosodik ki: *monografikus vagy tematikus módszerrel* vizsgálható-e eredményesebben a szovjet parasztság kultúrája és életmódja? A vitázók többsége azon az állás

ponton van, hogy a kutatásnak ezt a két formáját nem szabad mereven szembeállítani egymással, mert a két forma konvergálhat egymással, egymást kölcsönösen kiegészítheti. A két legérettebb álláspont: P. I. Kusnyeré és A. I. Robakidzé, a monografikus kutatást tartja a legfejlettebbnek és célravezetőbbnek, de ugyanakkor leszögezi, hogy a monografikus forma csak hosszúság, részletes, sokoldalú vizsgálódás útján hoz eredményeket, éppen ezért tematikus kutatással kell alátámasztani és elmélyíteni. Robakidze a két eljárás között fejlődési fokozatot állapít meg. »A kutatás tematikus és monografikus formáját nem csupán két különböző eljárásnak tekintjük az életmód tanulmányozására, hanem mint ebben a kutatásban két egymást követő fokot, amelyek végeredményben a jelenkori élet és kultúra tanulmányozásának legteljesebb alakját adják.«¹² Balassa Iván a termelőszövetkezeti kutatásban az átalakulás mai szakaszán a tematikus kutatást tartja célravezetőnek és Robakidze álláspontjához közel — a monográfiát később sorra kerülő feladatnak.

A módszer formájáról szólva, — véleményem szerint — a mi viszonyaink között nem indokolt egyik formáról sem lemondani. Annál is inkább, mert a vizsgálódás céljától, a kutatási feladattól függően e két formán belül a kutatási eljárásoknak egész sorozatát lehet és kell felállítani — egy jelenség egyszerű leírásától, egy témakör egyidejű tényszerű rögzítésétől — egy téma történeti összehasonlító vizsgálatán keresztül — egy társadalmi közösség összehasonlító történeti monografikus komplex kutatásáig. Mindez a kitűzött feladattól függ. S amint a feladatok — egyszerű vagy összetett voltaképp — függően — problémásort alkotnak, így alkotnak sort fejlettségük szerint a különböző kutatási eljárások, módszerek is, amelyek a különböző feladatok megoldása során egymásnak alá vannak rendelve. De akár egy speciális témakör szélesarányú, esetleg országos vizsgálatát, akár — egy konkrét szövetkezet, falu vagy mezőváros parasztságának teljes szocialista kultúrája és életmódja kialakulásának és fejlődésének kutatását tűztük is ki célul, kutatásunknak — és ez a lényeg — marxista kutatásnak kell lennie, s következetesen kell alkalmaznia az összehasonlító történeti szempontokat.

E tekintetben kétségtelenül a legfejlettebb néprajzi kutatóeljárás az összehasonlító történeti monografikus kutató módszer, ennek a segítségével tudunk valóban materialista magyarázatot adni a szocialista kultúra és életmód kialakulásának és fejlődésének sokoldalú kérdéseire, a forma és tartalom dialektikus mozgására s tudjuk felfedni azokat a törvényeket, amelyek uralma alatt a kultúra és az életforma fejlődése végbemegy. E módszer természetesen csak huzamos kutatás után vezet eredményre és szükségszerűen feltételezi több hasonló elmélyült kutatás meglétét vagy párhuzamos megismétlését az ország különböző vidékein. Ez a kutató eljárás olyan történeti-etnikai egységek vizsgálatát tűzi ki célul, mint egy egész falu, egy mezőváros, illetve ezek egész csoportja, végső soron egy egész vármegye vagy nagyobb etnikai egység. Ez esetben mód nyílik az etnikai-kulturális folyamatokat és jelenségeket teljes összefüggésükben, történeti kifejlődésükben feltárni és összehasonlítani. A szocialista kultúra és életmód kialakulásának ilyen mélységben történő vizsgálatát is célravezetőbb egy egészében termelőszövetkezeti községben, szocialista mezővárosban, vagy egy egészében kollektív gazdálkodásra tért körzetben végezni. Ez a komplex monografikus kutatás

¹² Robakidze A. I.: i. m.

természetszerűleg komplex munkacsoportot igényel, amelyben a néprajz-tudomány különböző specialistái vesznek részt, azonkívül szükségszerűen olyan történészek, akik a gazdasági-társadalmi fejlődés leglényegesebb problémáit a helyi történeti keretben vizsgálják meg.

A történeti összehasonlító monográfia egyáltalán nem küszöböli ki, sőt fokozottan igénybe veszi a tematikus kutatást. A kultúra és életmód egyes fontos területének széles tematikus feltárásával meg egyenesen központi támaszt nyújt a történeti monográfiának. A tematikus kutatás — és ez tűnik ki a szovjet kutatók vitájából is — nem egy szempontból célravezetőbb a szocialista kultúra és életmód új elemeinek és új folyamatainak feltárásában. Egy-egy konkrét témakörben folyó kutatás gyorsabban és közvetlenebbül nyújt lehetőséget a tudományos általánosításra, mint a hosszú, elmélyülőbb, minden irányú összefüggés felderítésére vállalkozó monografikus néprajzi vizsgálódás. Természetesen — mondani sem kell —, a tematikus kutatás is csak akkor hoz komoly eredményeket, ha következetesen történeti materialista alapokon folyik, és elemzése során következetesen alkalmazza a történeti összehasonlító eljárást. A szocialista életmód és kultúra kialakulásának és fejlődésének tematikus vizsgálata a néprajzi tematika egész terjedelmében alkalmazható, — erre hívja fel Balassa Iván cikke is a figyelmet. Közöttük tudományunk s szocialista építésünk számára is a már Balassa által kiemeltékkel együtt, különösen — a régi termelési technikáról az új technikára való átmenet, a kollektív munka meggyökerezésének, a családi élet átalakulásának, a paraszti tudat megváltozásának, népünk művészi és folklorisztikai tevékenysége újjáéledésének kérdései a legfontosabbak.

Az új, szocialista élet kutatására vonatkozó technikai javaslatok dolgában teljesen egyet lehet érteni Balassa Ivánnal. Ezek szerint a terepen folyó kutatás a megoldandó feladat méreteihez szabva, legyen alapos és körültekintő; a komplex monográfia olykor esztendőik munkáját kívánja meg s a munkatársak ismételt többhetes helyszíni vizsgálódásait. Gyakran a falu, a mezőváros lakosai mindennapi munkájában való kiegészítő részvételt, mindenekelőtt hosszas megfigyelést, alapos leírásokat, jegyzetelést igényel s a tényrögzítés minden egyéb eszközét is, a rajzolást, fényképezést, filmezést, hangfelvételt stb. Fel kell használni a levéltári, irattári s minden más dokumentációs anyagot, kérdőívekre, gyűjtési vezérfonalakra adott választ. Továbbá arra kell törekedni, hogy magában a vizsgálatban érdekelt közösség tagjait is bevonjuk részint az aktív adatközlő és tényfelderítő munkába, részint a felgyűlt tényanyag kritikai felülvizsgálatába és értékelésébe. A tapasztalat szerint a szocialista faluvezetés, az új falusi gazdasági, társadalmi, kulturális szervezetek aktívái értékes támogatást tudnak nyújtani e téren.

6. A szocialista életmód és kultúra kutatásának eredményeiben és hibáiban egyaránt tanulságos kezdeményezései vannak hazánkban is. Ezek között legelsősorban Tiszaigarnak, egy alföldi termelészövetkezeti községnek történeti monografikus kutatását kell megemlíteni.¹³ Ez volt az első olyan hazai néprajzi vizsgálódás, amely egy szegényparaszti község kultúráját és életformáját történeti kifejlődésében akarta megragadni — megrajzolva a kultúra és az életmód átépülését is a népi demokratikus viszonyok között. Ez a vállalkozás olyan mértékben volt sikeres, amilyen mértékben követ-

¹³ Kardos László: Tiszaigar. 1952. (kézirat.)

kezetesen alkalmazta a marxista dialektikus módszert a néprajzi folyamatok és jelenségek keletkezésének és fejlődésének vizsgálatában és következetesen társadalmi alapjairól kiindulva, elemezte a kultúra és az életmód tartalmi változásait és vele dialektikus kapcsolatban a forma etnikai sajátosságainak mozgását. Fogyatékoságai ezeknek az elvi módszerbeli szempontoknak az elhanyagolásából eredtek. Így aránytalanul több munkát szenteltek a régebbi történeti néprajzi kép rekonstruálására, kevesebbet a kapitalizmus imperialista korszakára, a szocialista kultúra és életmód átalakulását meg úgyis szólván csak a szembeötlő jelenségek jelzésével intézték el. Teljesen elmaradt ezúttal az összehasonlító vizsgálat, aminek folytán épp a helyi kultúra etnikai specifikumát nem sikerült rögzíteni, még kevésbé azokat a törvényszerűségeket, amelyek alapján ezek a sajátosságok kialakultak, fejlődtek. Így nem sikerült megragadni az életmód és a kultúra szocialista átépülésének folyamatában a kultúra formái oldalát, amely legelsőbb lett volna tanulságos a néprajzi kutatás számára. Mindemellett a tiszai néprajzi gyűjtőmunka — e fogyatékoságok szemelött-tartásával együtt is — jelentős állomása az új élet új módszerű kutatásának, mert elsőnek kísérte meg a történelmi materialista monografikus kutatás kiterjesztését az új szocialista kultúra és életmód kialakulásának a kérdéseire, s ezt a maga területén részben sikeresen el is végezte. A meginduló monografikus néprajzi kutatásnak feltétlenül figyelembe kell vennie ennek a kutatásnak tapasztalatait, eredményeit és fogyatékoságait egyaránt.

A szocialista kultúrával foglalkozó hazai tematikus vizsgálat eredményei között két dolgot kell megemlíteni. Molnár Balázs tanulmányát a komádi tanyák átalakulásáról és Bakó Ferencét a györgytarlói tanyaközpont kialakulásáról.¹⁴ A két témában azonos tanulmány a település, az építkezés s ezzel kapcsolatban az életmódban is beállott változások kérdéseit teszi vizsgálat tárgyává. Módszerében mindkét tanulmány helyesen a történeti előzményekből indul ki; de míg Molnár kissé öncélúan és terjedelmében indokolatlan részletességgel tárgyalja a távolabbi múltat, Bakó célszerűen csak a Horthy-korszak kulturális viszonyait veszi alapul s közvetlenül összekapcsolja a népi demokrácia körülményei között bekövetkezett átalakulással. Molnár a múlt történeti, etnikai sajátosságait gazdagon táralja, de viszonylag kevésbé köti össze a mai építkezésben is észlelhető néprajzi jegyekkel. Az új élet rajza nála egyébként is elnagyolt és hozzávetőleges, többek között azért is, mert központi témájától messzire elkalandozik. Bakó helyes arányokat tart a múlt és a jelen helyzet leírásában s aránylag sikeresebben mutat rá az átalakulás közvetlen okaira. Mindkét tanulmány nélkülözi az összehasonlításból adódó tudományos lehetőségeket, amelyek különösen az etnikai forma, sajátosságok elemzéséhez, felderítéséhez nyújthatnának jó segítséget. Mindamellett mindkét tanulmány módszerében és eredményeiben sok tapasztalattal járó viszonylag sikeres vállalkozás a történeti tematikus kutatás meggyökereztetésére — a kutatásnak ezen az új területén. Haszonnal járna, ha a szocialista kultúra és életmód tanulmányozását konkrét értekezésekben megkísérelő munkákat módszerük és vizsgálati elveik szempontjából a hazai néprajzkutatók megvitatnák.

¹⁴ Molnár Balázs: Adatok a komádi tanyák történetéhez és a tanyai lakosság életmódjának mai átalakulásához. Ethn. LXIII (1952), 3–4. sz. — Bakó Ferenc: A györgytarlói tanyaközpont kialakulása. Ethn. LXIV (1953), 1–4. sz.

Balassa Iván dolgozata és a jelen hozzászólás is indítás akar lenni arra, hogy mind több kutató vállalkozzék a hazánkban kialakuló új élet, a szocialista kultúra és életmód kérdéseinek tudományos vizsgálatára és feldolgozására. Meggyőződésünk, hogy ezen az új kutatási területen végzett elméleti és gyakorlati tudományos tevékenység is egyik kiindulópontja lehet a marxista szellemben megújítható néprajzi kutatásnak, amely ugyanakkor lényeges segítséget nyújthat nemzeti formájában felvirágozó szocialista kultúránk fejlődésének.

Kardos László

РАЗВЕРТЫВАНИЕ СОЦИАЛИСТИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ И БЫТА В ВЕНГЕРСКИХ ДЕРЕВНЯХ

Настоящее выступление пополняет принципиальные и методические вопросы, изложенные в статье Ивана Балашша «Некоторые вопросы этнографического исследования построения социалистической жизни в деревне». Автор устанавливает, что развитие социалистической культуры, по форме национальной, является объективным общественным законом в строящихся социализм странах. Опираясь на этот закон трудящиеся стран народной демократии своей сознательной общественной деятельностью производят культурную революцию. Переустройство крестьянской народной культуры осуществляется и в Венгрии, строящей социализм путем ликвидации разницы между городом и деревней, между умственным и физическим трудом. Исследование развития социалистической культуры и осуществления социалистического образа жизни во всех слоях крестьянства является задачей науки.

Важно, чтобы исследования производились не только в производственных кооперативах, но и в тех деревнях и сельских городах, трудящиеся которых еще не вступили на путь коллективного хозяйства. Исследуя производственные кооперативы, приходится принимать во внимание культуру и образ жизни всего населения данного сельского города. Исследователям нельзя удовлетвориться только описанием новых явлений: они должны охватывать весь процесс преобразования культуры, наблюдать и анализировать его. Поэтому автор считает необходимым исследовать и капиталистическую культуру данного населенного пункта, как исходный пункт. Методом исследования должен служить сравнительно-исторический метод, основанный на учении исторического материализма. На нашей родине можно применять и тематическую и монографическую формы исследования. Самой развитой формой исследования является сравнительно-историческая монография. Она может быть скомбинирована с тематическим исследованием.

Что же касается технических приемов исследования, автор рекомендует повторно проводить длительное время на исследуемой территории, углубленно наблюдать и регистрировать факты, активно вовлекать население в сбор данных и в оценку собранного материала.

Из новых отечественных результатов исследования социалистической культуры и образа жизни автор упоминает и об итогах тематического исследования в области поселения и строения.

LE DÉVELOPPEMENT DE LA CULTURE ET DE LA VIE SOCIALISTE DANS NOS VILLAGES

(A propos de l'étude d'Iván Balassa)

Cet article complète les principes de méthode de l'étude d'Iván Balassa : *Des problèmes ethnographiques que nous impose l'édification de la vie socialiste dans nos villages*, étude ayant inauguré des débats. L'auteur constate que le développement de la culture socialiste à structure nationale est une loi objective de l'évolution de la société dans les pays bâtissant le socialisme ; en effet, les travailleurs des démocraties populaires accomplissent leur révolution culturelle conformément à cette loi, par une activité socialiste consciente. L'évolution de la culture paysanne et populaire se fait en notre

pays, comme ailleurs, — dans le cadre de l'édification du socialisme — en faisant disparaître l'antagonisme entre le travail spirituel et physique, et en liquidant graduellement les différences qui les séparent. L'auteur insiste qu'il faudrait faire des recherches visant le développement de la culture et la vie socialistes dans nos villages, de manière que l'on prenne en considération toute la paysannerie travailleuse. A son avis, il importe que les recherches ne se bornent pas aux coopératives de production, mais qu'elles s'étendent même aux villages et bourgs n'ayant pas encore adopté l'exploitation collective. L'on doit explorer la culture et la manière de vivre du village ou du bourg entier en question; conséquemment on aurait tort de se borner à la description des phénomènes nouveaux. La recherche scientifique doit considérer et analyser le processus total de la métamorphose de la culture, ce qui ne manque pas de rendre nécessaire d'étudier également la culture capitaliste précédente du terrain en question. Il faut que la méthode de recherche s'avère une étude historique comparative, fondée par la doctrine historico-matérialiste. Aussi a-t-on toutes les raisons se servir en Hongrie des deux formes qui s'offrent à de telles recherches: c'est-à-dire, il est souhaitable que l'on réalise d'une part des recherches thématiques, et autre part, des monographies. C'est la monographie historique que notre auteur apprécie avant tout, et à son avis, l'on pourra utilement combiner de telles monographies avec des recherches thématiques. Quant à la technique de ces recherches, l'auteur nous recommande des séjours prolongés et réitérés aux endroits des recherches, ainsi qu'une observation minutieuse des faits et une ample consultation de la population, ceci tout autant en vue de l'interprétation des faits qu'en vue de la documentation. Comme un des résultats déjà obtenus en matière de la culture et de la vie socialistes, notre auteur mentionne la monographie historique consacrée au village de coopération collective de Tiszaigar, ainsi que deux études concernant sa fondation et sa construction.

Megjegyzések a Kálmány kötet körüli vitához*

Megjegyzéseimet a bírálatra írt válasz következő mondatához kapcsolódva kezdem meg: »Banó István kritikájának két alapvető gyengéje van: nem veszi észre a könyv kezdeményező jellegét és kifogásai általánosságban mozognak«. (236 l.) E kifogás első része nem helytálló. Bírálatomban határozottan hangsúlyozom a könyv kezdeményező jellegét, amikor a szerzők érdeméért említettem meg, hogy »módot akartak ejteni a magyar népköltészet-kutatás több elvi kérdésének módszertani tisztázására is, lépéseket téve számos elvi kérdésnek a marxizmus-leninizmus alapján való megoldására«. Azt viszont elismerem, hogy a bírálatból nem tűnik ki eléggé határozottan, hogy melyek azok az *alapvető elvek és szempontok*, amelyeknek meg nem értése, hiánya, ill. helytelen alkalmazása okozta, hogy a kiadvány nem tudta elérni kitűzött célját. Másrészt a bírálatra írt válasz azt mutatja, hogy bizonyos esetekben a hibák súlyosabbak, mint amilyeneknek a megbírált mű alapján látszottak. Ezért jelen megjegyzéseimben bírálatom kiegészítéseként szükségesnek tartom, hogy a kiadvány hibáinak forrását megmutassam.

A kiadvány hiányosságai lényegében egy közös bokorba tartoznak és abból fakadnak, hogy a haladó hagyományok kritériumait hiányosan ismerik fel és határozzák meg a szerzők.

Megjegyzéseimet éppen ezért két alapvető kérdés köré csoportosítom: I. Tisztáznunk kell, hogy a haladó hagyományok hogyan vonatkoznak a folklorisztika művelőire: e területen kik a haladók, miért kell őket értékelnünk, miben kell művüket folytatnunk? II. Tisztázni kell azt is, hogy nép-

* Megjegyzések a Kálmány Lajos: »Történeti énekek és katonadalok« c. kiadvány szerzőinek a kiadvány bírálatára írt válaszához. (Megjelent Ethn. LXIII, 1—2.)

költési emlékeink közül mik a feltétlenül megbecsülendő értékek és miért. Ez ad alapot a népköltészet egyes alkotásainak és a népköltészet egészének értékeléséhez. Végül foglalkoznom kell bizonyos személyes jellegű problémákkal is.

A kiadvány, valamint a bíráló és a válasz sorrendjéhez alkalmazkodva, először az elsővel foglalkozom.

I.

Múltunknak a haladást képviselő alakjairól reális képet kell festenünk: alkotásaik, ténykedésük megrajzolása pontosan mutassa meg, miben voltak haladók és azt is, hogy miben nyilvánultak meg hiányosságaik. E téren a következő, leggyakrabban előforduló hibától kell megszabadulnunk (ezek részben a kötetben, részben a bírálatra írt válaszban ismételtelen feltűnnek): a) a mások rovására történő összehasonlító túlértékelés hibájától. Ne úgy mutassuk meg Kálmány nagyságát, hogy Erdélyiét kisebbítjük. b) Ne jelzőkkel, szuperlatívuszokkal akarjuk kifejezni valakinek a nagyságát. Ilyen jellegű Péter László válaszában a visszavágás-féle dőlt-betűs mondat Kálmányról (236.l.) vagy a válasz közös részéből (233. l.) a következő megállapítás, mely szerint Kálmány Lajos »mind a mai napig egyedülálló politikai tudatossággal népköltési gyűjtést végző haladó tudósunk...« Így, amíg Péter László csak egy sorba állítja Kálmányt pl. Kodály Zoltánnal, a most idézett megállapítás viszont határozottan fölébe is emeli. c) Kálmány speciális helyzete, papi mivolta az értékelés munkáját meglepő módon megnehezítette a szerzők számára. A bírálatra adott válasz azt mutatja, hogy a hibák e téren is súlyosabbak, mint amilyeneknek a tanulmányi anyag alapján látszottak. A bírálatomban utaltam annak az abszurdítására, hogy marxista igénnyel megírt könyvben a »papi hivatás magaslatá«-ról legyen szó, feltételezve, hogy itt extrém területre való eltévelyedés forog fenn.

Dégh Linda válasza alapján azonban úgy látszik, a kérdés sokkal súlyosabb: »Kálmány azonban a szegény alsópapság tagja volt és közülük sokan álltak következetesen a népi forradalom mellé« — írja Dégh Linda (239. l.). E két, bár nem egymás mellett szereplő, de Kálmány politikai magatartására vonatkozó megállapításból az tűnik ki, hogy Kálmánynak bizonyos mértékig kétségtelenül pozitív magatartása abból következett, hogy »papi hivatása magaslatán állt«.

Péter Lászlónak és Dégh Lindának Kálmány politikai túlértékelésében elkövetett hibáira akartam rámutatni azzal, hogy magatartásának általam is határozottan hangsúlyozott pozitívumait szükségesnek tartottam kiegészíteni annak a megmutatásával, hogy nem tudta mindenben átlépni osztály- és világnézeti korlátait. Megállapításomat ki kell egészíteni azzal, hogy osztálykorlátait több esetben valóban át tudta lépni és ezek a korlátok nem is voltak nagyon határozottak. Világnézeti korlátait azonban teljes egészében sohasem tudta átlépni. Péter László ezt vádnam érzi és azt a tény, hogy Kálmány haláláig megmaradt papnak, Kálmány Lajos *védelmében* azzal magyarázza, hogy Kálmány csak azért nem hagyta ott az egyházat, mert »miből élt volna még úgy.« (235.l.); mindezt az »intelligens ember« a helyzet lélektana« alapján igazán megérthetné (235 l.). Úgy gondolom, alaptalan Kálmányt ilyen oppor-tunizmussal megvádolni. A szerzőre azonban kétségtelenül jellemző, hogy *mit* érez *vádnak* és ezt a vádat *mivel* akarja elhárítani.

II.

A népköltészet alkotásai haladó jellegének meghatározása a kötetben nem sikerült. Ez a tény bizonyos alapelvek, alapvető szempontok tisztázatlanságából, helytelen alkalmazásából fakad. Ez végső soron az oka annak is, hogy Dégh Linda nem tudta megnyugtatóan megoldani »a történeti népdal elvi kérdéseit« sem.

a) A parasztság rétegeződésének tényét nem veszik figyelembe a kötet szerzői. Következtetéseikben, ítéleteikben olyan »paraszti osztályról« beszélnek, ami már Kálmány működésének idején sem létezett. Az egységes paraszti osztály szétesett a kapitalizálódás megindulásával, a századforduló után már nagyon is határozott osztálytagozódást mutat a parasztság. Bár kétségtelen, hogy a szerzők erről, mint tényről, nem feledkeznek meg, és a jegyzetekben erre hivatkoznak is (pl. a 45. sz. dal jegyzetei), de nem helyesen alkalmazzák, főleg pedig nem vonják le a tény végső *elvi* következtetéseit. A parasztság rétegeződésének tényéből és magatartásbeli ingadozásából egyként következik, hogy nem mondható el a magyar parasztság egészéről az, hogy következetesen ellenállt elnyomóinak. Világos, hogy a bírálatomban is megemlített Lenin-idézet (a kiadványban a 130. lapon szerepel), határozott ellentétben áll a Dégh Linda által föltételezett következetes ellenállással (129. l.).

b) A tanulmányi részben Dégh Linda helytelenül, ill. helyenként egyáltalában nem alkalmazza a lenini tükröződési elméletet. Pusztán magának a tükröződési elméletnek helyes alkalmazása rávilágított volna a parasztság osztálytagozódására és magatartásának ingadozására éppen az által, hogy mindez a népköltészet egészében nagyon határozottan és igen sajátágosan tükröződik. Elég, ha csak a kötetben közölt dalok közt szétnézzük ebből a szempontból. (Néhány példa : 9., 12., 13., 66., 91., 104., 244. sz. dalok.) Így Dégh Lindának azt a megállapítását, mely szerint »az a feladatunk, hogy a haladó vonásokat mutassuk ki« (t. i. a népköltészetben : bírálatra írt válasz 238. l.) módosítanunk kell. Feladatunk az, hogy a népköltési hagyaték egészéből kiválasszuk a haladó jellegűeket, mint abszolút értékűeket. A haladásellenes vonásokat tartalmazó, a parasztság ingadozását tükröző emlékeket is közölhetjük, ezeknek azonban csak történeti dokumentum-értéke lehet. A népköltészet *egészének* haladó, osztályharcos jellegét valóban tagadom. Vajjon haladó osztályharcos jellege van a következő közmondásoknak, szólásoknak : »Kaparj kurta, neked is lesz!«, »Hátrább az agarakkal!«, vagy éppen a kötet előbb említett 244. sz. dalának : »Nincsen a császárnak olyan katonája, Mint az a szép magyar huszár fölül a lovára...«

c) Mindezek a hiányosságok részben előkészítik ill. indokolják a tanulmány legnagyobb elvi hibáját : az *irodalom népisége* fogalmának meg nem értését. A népiség fogalmát Dégh Linda néha azonosítja a népiesség fogalmával, néha pedig a népiség fogalmát a marxista esztétika által használt értelemben alkalmazza. Az irodalom népisége (és ez egyaránt vonatkozik a műköltészetre és népköltészetre) abban áll, hogy a széles, dolgozó rétegek érdekeit fejezi ki. A népiség tehát a mű *tartalmára*, mondanivalójára jellemző. A népiesség pedig a népköltészet formáinak, a népnyelv fordulatainak tudatos alkalmazását jelenti a műköltészetben. Végső soron tehát bizonyos *formai elemek* meglétét jelenti. Ebből következik, hogy a népiség és népiesség nincsenek szoros és következetes kapcsolatban egymással. Néha a kettő együtt járhat, pl. Petőfi népdalai, vagy János vitéze. Viszont népi, de nem népies Petőfinek

az »Apostol«-a vagy az »Egy gondolat bánt engemet«, a »XIX. század költői« c. versei. Népies jellegűek voltak Petőfi és Arany epigonjainak a munkái, de ezekről a munkákról nem lehet elmondani, hogy megfelelnek a népiség kritériumainak.

Ha a népköltészet fogalmát olyan széles határok közt vonjuk meg, mint ezt a modern folklorisztika teszi, akkor a népköltészetben is megtalálhatjuk a népiségnek és a népiességnek ezt a hármas viszonyulását. Bizonyos mértékig népinek, de népiesnek semmi esetre sem mondható az aradi vértanúkról szóló országszerte általánosan ismert dal, amelynek két változatát közli a Kálmány kötet is. (59/A. 59/B. sz. dalok.) Népies és egyben népi is a népköltészet alkotásainak túlnyomó többsége. Végül népies, de nem népi az olyan népköltészeti darab, amely a kulákság (fent említett közmondások) vagy az uralkodó osztályok szemléletét tükrözi, azok érdekeit szolgálja. (Ilyenek pl. a Kálmány kötetben a császárhoz való hűséget, lojalitást kifejező dalok stb.)

A népiség és a népiesség fogalmainak tisztázatlanságából, lényegében a fogalmak összekeveréséből következik az, hogy Dégh Linda helytelenül állítja szembe egymással a műköltészetet és a népköltészetet.

A következő megállapítás: »A népi és nem népi költészet között világnézeti különbség van.« (86. l.) a marxista esztétika fogalmai alapján álló helyes megállapítás, ez a különbség azonban fennáll mind a népköltészet, mind a műköltészet keretén belül és semmiesetre sem azonos a népköltészet és a műköltészet közti különbséggel. Éppen ezért alapvetően helytelen az a felfogás, amelyet Dégh Linda, eléggé alaptalanul, Kálmánynak tulajdonít, aki szerinte: »A népköltés és a műköltés viszonyában az ellentétes osztályok költői kifejezésének harcát ... látja.« (89. l.) Ezt a megállapítást Dégh Linda sajátjának, föltétlenül olyannak kell tartanunk, amellyel Dégh Linda azonosítja magát. E megállapítással szemben, a tükröződési elméletre támaszkodva, azt kell mondanunk, hogy az ellentétes osztályok harcának költői kifejeződését megtaláljuk — nem a népköltés és a műköltés egymással szembenálló viszonyában, hanem mind a népköltészet, mind a műköltészet egészén belül.

Az eddigiekből logikusan következő újabb hibaforrás az, hogy Dégh Linda a népiesség fogalmát a gyakorlatban, mint értékelő elvet is azonosítja a népiség fogalmával, ami viszont a szocialista esztétika legfőbb értékmérője. Ennek a folyománya aztán az, hogy Dégh Linda a leginkább népies népköltészetet magasan a műköltészet fölé helyezi. Emellett a bírálatomban már említett megállapításban (87. l.) ennek a népköltészetnek fogalmát, amiben »az egész nép legigazabb, legmagasabbrendű kifejezését« kell keresnünk, kifejezetten a szájhagyományban élés járulékos, leszűkítő kritériumához (tradálás) és mint hordozóhoz a »paraszti osztályhoz« köti.

Összegezve: Dégh Linda a »paraszti osztály« szájhagyományos költészetének egészét értékben magasan a műköltészet egésze fölé helyezi, meghagyva némi jelentőséget a műköltészet népies ága számára. Ugyanakkor a parasztságot egységes osztályként és a népköltészet minden emlékét egyenlő értékűként kezeli. Mindezek a hibák teljesen azonosak a narodnyikizmus fő hibáival.

d) Az eddigiekből természetszerűen következik, hogy nem sikerült megoldania Dégh Lindának a »történeti népdal elvi kérdéseit« sem. A tanulmányban még a »történeti népdal« fogalmának a meghatározásával is adós

marad. Ugyanazon a lapon, a hasonló című fejezet fölött ez olvasható (94. l.): »Éppen ezért, ha ma olyan történeti dallal (balladával) találkozunk, amely régi eseményt (pl. Rákóczi korabelit) énekel meg, az különössége folytán őrződött meg a népköltésben és semmiesetre sem lehet népi eredetű, legfeljebb elnépiesedett.« Ebben a megállapításban van sok igaz, de több a vitatható (éppen, ami a balladákra vonatkozik), de semmiesetre sem biztató bevezető a »történeti népdal« kutatásához. Később (105. l.) azt írja, hogy »Meg fogjuk próbálni azt, hogy Kálmány szövegét a szokásos filológiai jegyzetek mellett időbelileg rögzítsük és történetileg hitelesítsük, azaz a megfelelő történeti eseményekkel párhuzamba állítsuk.« E két idézet szembeállításával is mutatja, hogy teljesen bizonytalan az, hogy mi a dalok »történelmi hitelesítések«. Arról van-e szó, hogy népi vagy népies, esetleg elnépiesedett versek megírásának valószínű időpontját kell megállapítani? vagy népdalok »keletkezése« időpontjának megállapításáról van szó? a szájhagyományban való felbukkanásukról? életükről? szájhagyományban való változásairól? Ennek a tisztázásával a szerző adós marad. A »Régi magyar történeti énekek« c. alatt közöltek esetében főleg filológiai kutatásokat találunk. Meg kell ismételnem elismerésemet a komoly méretű filológiai apparátusra vonatkozólag, amelyet Dégh Linda ezeknek (a legtöbbször töredékeknek) a vizsgálatában használ. Azonban nem sokat tudunk meg arról, hogy mi közülük van mindezeknek a népköltészethez? Nem is mindig törekszik erre Dégh Linda. Ha megteszi, akkor a legtöbbször önkényességgel él, és legtöbbször azt sem lehet megtudni, hogy mit akar bizonyítani vagy cáfolni. Csak néhány példát hozok fel az e dalokhoz írt magyarázatok közül: Az 5. sz. dalhoz, amelyben Rákóczi Györgyről történik említés, ezt fűzi Dégh Linda: »a parasztság számára 1915-ben a világháború idején, annak tudatában, hogy saját érdekei ellen, igazságtalan hárcba viszik, aktuálissá vált visszaemlékezni arra az időre, amikor katonának lenni dicsőség volt...« (150. l.). Rákóczi György hódító háborúinak rossz velejáróját ki akarja kerülni azzal a feltevéssel, hogy a Rákóczi György említése Ferenc helyett nyilván »a paraszti tájékozatlanság eredmények«. Még ha ezt az utóbbit el is hisszük, és megpróbáljuk a jegyzet mondanivalóját értelmezni (151. l.), valahogy ez jön ki belőle: ez a történeti ének hirtelen, váratlan aktuálissá válván, 1915-ben valahonnét előugrott. Vagy, ha nem ezt mondja, akkor mit mond ez a jegyzet?

A 12. sz. dalhoz, amelyben Rákóczi és Bözöredi (itt már nyilvánvalóan Ferencről van szó), mint Magyarország elárulói szerepelnek, többek közt a következő megjegyzést fűzi: »a helyzet paraszti felismeréséből fakadó vád — ha nem is tudatosan — de hű kifejezése a kuruc tábor osztályellentéteinek.« (185. l.), de ugyanakkor ez a dal Rákóczinak a parasztság körében való népszerűvé válását is mutatja, a jegyzet megállapítása szerint (186. l.). A 13. számú dalnál, amely Rákóczit, Bercsényit az idegen elnyomás elleni honvédelem hőseinek mutatja be, azt az egészen meglepő megjegyzést találjuk, hogy »ebben nincs meg az a keserűség, ami annyira parasztivá teszi előbbi szövegeinket« (187. l.).

Azt hiszem, nincs szükség a példák további szaporítására.

Foglalkoznom kell még végül néhány olyan magatartásbeli kérdéssel, amit a szerzőknek a bírálatomra írt válasza vetett fel. A tudomány munkásainak politikai fejlődése, így a tudomány elsőrendű érdekei is szükségessé

teszik, hogy ezekben az egyáltalán nem mellékes elvi kérdésekben a tudományos közvélemény állást foglaljon.

a) A bírálat joga. Ki jogosult a bírálatra? A szerzők szavai szerint lényegében tőlük függ, hogy a Magyar Néprajzi Társaság tudományos folyóiratában ki írhat művéről bírálatot (234. l.). Véleményük szerint csak az, aki kapcsolatokat tart az ő körükkel, mert aki ebbe a körbe nem tartozik bele, az szakmailag szükségszerűen elmarad (234. l.).

b) A bírálatához való viszony. Amint már utaltam rá, a szerzők válaszában egyedül csak Katona Imrénél hallatszik az önbírálat bizonyos hangja (242. l.). A válasz egészére a következő a jellemző: A bírálat, amely igyekezett megmutatni a kiadvány pozitívumai mellett annak hiányosságait is, a »sekélyes és személyeskedő, a könyv lényegét nem is érintő« jelzöt kapta, a bíráló »ködösít, hamisít, destruál, ledorongol«. A bírálatot a válasz egy helyén egyszerűen »a szaktudományok területén megmutatkozó kártevés kísérletének« nevezik (234. l.).

Ezek mellett a megállapítások mellett — úgy gondolom — nem lehet szó nélkül elmenni. Véleményem szerint kétségtelenül felvetik, természetesen kétoldalúan a felelősségrevonás szükségességét.

c) A szovjet folklórisztikához, általában a szovjet tudományhoz való viszony. — A válasz fölveti, hogy a bíráló »szubjektív gyűlölködése« már két alkalommal célozta meg Dégh Lindát (234. l.); egyik alkalommal nem is Dégh Lindát, hanem »rajta keresztül a népmese kutatás terén alkalmazott szovjet egyéniségkutatás módszereit választotta támadása középpontjául« (Ethn. LV.). A »Pandur Péter meséi« című könyvről van szó (UMNGy III — IV. Bp. 1942.). Eltérő problematikája miatt nagy kitérőt jelentene, ha most ezzel a kérdéssel bővebben foglalkoznám. Röviden annyit, hogy Ortutay Gyula nyomán ugyanazt a szovjet módszert alkalmaztam magam is, mégpedig Dégh Linda említett könyvének megjelenése előtt »Baranyai népmesék« c. könyvemben (UMNGy II. Bp. 1941.). A fent említett bírálatban a magam könyvére is kitértem. Megítélésem szerint egyébként is sürgősen elvégzendő feladat a magyar folklórisztika munkásainak, különösen a ma is tevékenykedőknek műveit a marxizmus-leninizmus alapján kritikailag átvizsgálni. Ennek a vizsgálatnak fel kellene tárnia a mindannyiunk által elkövetett számos hibának természetes forrását, idealista, burzsoa nézetekben gyökerező eredetét. Ez a kritikai vizsgálat adhatna komoly alapot további munkánkhoz.

Éppen ezért nagyon veszélyesnek tartom a szovjet tudományhoz való olyan viszonyulást, hogy 1953-ban egy 1942-ben megjelent olyan műről, amelyben a szovjet folklórkutatás néhány módszeres eljárása, a burzsoa szemlélettel keveredve bizonyos fokig érvényre jutott, úgy beszéljünk, mint amelyben »a szovjet folklórkutatás módszereit« alkalmazták (242. l., ugyanilyen értelemben 234. l. is).

Ez annál veszélyesebb, mert azt a látszatot akarja kelteni, mintha Dégh Linda fejlődése a marxista-leninista folklórtudomány vonalán 1942-től mostanáig egyenes és töretlen lenne; így mai munkássága sem szorul komolyabb bírálatra, önbírálatra pedig egyáltalán nincs szüksége. Pedig ez a fejlődési vonal egyáltalán nem töretlen. Öt évvel 1942. után, két évvel a fel szabadulás után 1947-ben Dégh Linda a pszichoanalitikus módszer feltétlen hívének vallotta magát és a módszer lelkes propagátoraként nyilatkozott meg. Róheim Géza egyik könyvének ismertetésében ezt írja: »Még ha nem lennének is feltétlen hívei a pszichoanalitikus kutatás módszerének, melyek

ma már általánosan elismert és elfogadott eredményekre támaszkodnak, el kellene ismerni, hogy mennyi mindent köszönhet a modern ethnológia Freud és az utána következők munkásságának. Sajnálattal kell megállapítanunk, hogy igen keveset sajátítunk el tudományos kutatásaink számára a modern lélektan módszeréről, konzervatívak vagyunk, mint parasztjaink, mi szégyeljük magunkat olyan emberi ösztönökért, amelyek ma már általánosan elismertek s melyeknek számbavétele nélkül aligha haladhatunk tovább.« Pozitívként idézi Róheim következő megállapításait is: »A kultúra egyenlő a neurózissal. . .«, »Az ember ősi félelme s reménye, hogy halála után sem vész el, kiinduló pontja a felnőtt életnek, vallásnak, az emberi kultúrának.« (Ethn. LVIII, 134–136. l.)

A bírálatra írt válaszból úgy látszik, hogy a pszichoanalitikus módszerrel való kapcsolatainak nyomai még ma sem tűntek el teljesen Dégh Linda felfogásából. Erre vall, hogy még most is a »szubjektív gyűlölködésben« keresi egy másik munkáját ért bírálatom eredőjét. (Ethn. LXIII, 234.) Magára e munkájára az önbírálat hangjának legcsekélyebb megnyilvánulása nélkül utal most is, úgy látszik, még ma is fenntartja azokat az állításait, melyek szerint a mesélő és hallgatói »valamilyen titokzatos, szertartásszerű meseközösséget« alkotnak, »valamilyen szektás magatartás van a mesével élőben« stb.

d) Az önbírálat kérdése. »Hét esztendővel a felszabadulás után« így írnak a szerzők saját munkájukról: »Hét esztendővel a felszabadulás után, végre napvilágot látott a magyar folklorisztika első reprezentatív tudományos munkája. . .« (234. l.) Megállapítják, hogy könyvük jegyzetei egészen új eredményeket tárnak fel, az anyag értékelése könyvünkben alapvetően marxista (237. l.) Válaszuk utolsó mondatában pedig úgy hivatkoznak művükre, mint valami fogalomra: »egy ilyen jelentőségű tudományos munka. . .«

A kérdések ilyen feltevése természetszerűen egyben állásfoglalásomat is tükrözi, de úgy gondolom, határozottan állást kell foglalnia ezekben a kérdésekben a néprajztudomány munkásai egészének is.

Banó István

NÉPRAJZI HIREK

J. V. Sztálin A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban c. műve útmutatás a magyar néprajztudomány számára

Sztálin elvtársnak korszakalkotó művét, A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban c. kimagasló alkotását az egész magyar tudományos világ nagy lelkesedéssel fogadta. A Magyar Tudományos Akadémia kezdeményezésére már a tél folyamán hozzáfogtak a különböző szakosztályok, állandó akadémiai bizottságok, tudományos intézetek e hatalmas alkotás tanulmányozásához, az 1953. évi Akadémiai Nagygyűlés teljes egészében e zseniális mű tanításait tette meg tárgyalásai központjává.

A magyar néprajztudomány is több vitaüléssel tárgyalta meg e sztálini mű irányító tanításait. Így az Akadémia Állandó Néprajzi Bizottságában, az Országos Néprajzi Múzeum tudományos munkaközösségében széles vita keretében mutattak rá arra a hatalmas segítségre, amelyet e halhatatlan munka nyújt tudományos munkásaink elméleti és gyakorlati tevékenysége számára. Az 1953. évi Akadémiai Nagygyűlésen Gunda Béla, a történettudományok kandidátusa fejtegette ki e sztálini tanítások útmutató jelenségét.

A néprajztudományban lezajlott viták közül ki kell emelni az Országos Néprajzi Múzeumban megtartott megbeszélést. A referátum és a nagyszámú hozzászólás J. V. Sztálinnak e művében rendszerezett gazdag tanításai közül különösen a tudomány törvényeiről szóló megállapításait, a modern kapitalizmus és a szocializmus gazdasági alaptörvényeiről, a város és a falu, a szellemi és a fizikai munka közötti ellentét megszüntetésének, valamint a köztük lévő különbség felszámolásának kérdéséről való fejtegetéseit emelte ki. E tanítások fényében világossá vált, hogy a néprajztudomány sem élhet és nem fejlődhet az objektív törvények elismerése nélkül és e törvényszerűségek tanulmányozása nélkül, központi feladata tehát azoknak az általános és speciális törvényeknek a vizsgálata és kutatása, amelyek az emberi kultúra kialakulását és fejlődését az emberi társadalom különböző fejlődési fokain meghatározzák. Vizsgáltnia kell tehát a saját szakterületén a kultúrának a történeti folyamat dialektikájától függő formai és tartalmi fejlődését és törvényszerűségeit. A vitázók különösen kiemelték azoknak a marxista-leninista tanításoknak a jelentőségét, amelyek a nemzeti kultúra kialakulásának és fejlődésének objektív törvényeivel foglalkoznak. A vita során mind világosabbá vált, hogy a tudomány objektív törvényeinek elismerése és tanulmányozása helyezi a néprajztudományt valóban materialista alapokra és óvja meg az idealista eltévelyedésektől; világossá vált, hogy a néprajztudomány objektív törvényeinek elismerése és tanulmányozása mélyíti el, teszi nagyobbigényűvé a néprajzi kutatást s ezúton hatol a kutatás a felszínről a lényegre. A vita során erősödött meg az a nézet, hogy a magyar néprajztudományban is véget kell vetni a sokhelyütt és még sok kutatónál meglévő tudatos vagy tudattalan álláspontnak és gyakorlatnak, amely tudományunk feladatát csupán a jelenségek többé-kevésbé rendszerező leírásában, pusztán ténymegállapításban, vagy formai összehasonlító egybevetésben látja (— nem beszélve arról, hogy a legtöbb esetben a ténymegállapítás is csak a törvények ismeretében lehetséges —), és egyben távoltartja magát e jelenségek és folyamatok keletkezését, fejlődését megmagyarázó igénytől, sőt annak felvetésétől is. A néprajzi kutatóknak vállalkozniuk kell arra, hogy konkrét anyagban, a maguk konkrét témájában felderítsék a kultúra alakulásának, fejlődésének egész történeti folyamatát, összefüggéseit a mindenkori termelő móddal és feltárják, mint tudományunk törvényeit azokat a törvényszerűen ismétlődő lényeges okozati kapcsolatokat, amelyek az illető folyamatot a lehető legtöbb oldaláról meghatározzák.

A vita résztvevői alapos vizsgálat tárgyává tették — mint tudományos munkánk új feladatát — a szocialista kultúra és életmód kialakulásának kérdését. Részletesen elemezték azt a tényt, hogy a nemzeti formájú szocialista kultúra kialakulása és felvirág-

zása s így az új népkultúra megszületése olyan objektív törvényszerűség, amely a szocializmus építése és a szocializmus megvalósulása során szükségszerűen érvényre jut. Rámutattak arra, hogy ez a folyamat a város és a falu, a szellemi és fizikai munka közötti ellentét megszüntetésének, valamint a köztük lévő lényeges különbségek felszámolásának útján megy végbe. E törvény jelentőségét népi demokráciánk kultúrforradalma szempontjából is értékelték.

A vita végül a modern kapitalizmus és a szocializmus gazdasági alaptörvényeinek a szemszögéből mérlegelte azokat a fő tudományos nézeteket, amelyek a modern burzsoa és a szocialista néprajztudományban uralkodnak. Rámutatott arra, hogy míg a burzsoa néprajztudomány az imperializmus korszakában nézeteivel, elveivel — kevés kivételtől eltekintve — közvetve, vagy közvetlenül a maximális profit kisajtolásának eszközeül adta magát és az alaptörvényben megfogalmazott kizsákmányoló módszereknek megfelelően a dolgozók elmaradottságának, szellemi és anyagi elnyomásának, más nemzetiiségek, elmaradt országok, a gyarmati népek leigázásának és rabságban tartásának tudományává vált, — addig a szocializmus gazdaságának alaptörvényével felfegyverzett szocialista és népi demokratikus országokban a néprajztudomány is az egész társadalom állandóan növekvő anyagi és kulturális szükségletei maximális kielégítésének biztosítását szolgálja és mindinkább erre törekszik. A néprajztudomány, mint a felépítmény aktív része ezekben az országokban minden erővel támogatja a szocializmus majd a kommunizmus felépítését, segíti az új szocialista-kommunista kultúra és tudomány megszületését és fejlődését — és szolgálja a béke védelmét.

kl.

Néprajzi munka 1952-ben

1952-ben a néprajzi ötéves terv harmadik évének munkálatai tervszerűen kapcsolódtak az előző évi tevékenységhez. A kutatást végző intézmények létszámban, felszerelésben sokat erősödtek s népi demokratikus államunk 1952-ben is számos tanújelét adta a tudományos munka megbecsülésének. A Közoktatásügyi Minisztérium és a Magyar Tudományos Akadémia közvetlen támogatásában jutott kifejezésre az a sokirányú segítség, amiben a néprajzi munka részesült. Az éveken át rendszeresen folyó fejlesztés eredményeként 1952-ben az Országos Néprajzi Múzeumban 23, a vidéki múzeumokban 26, a Budapesti Egyetemi Néprajzi Intézetben 7, a Debreceni Egyetemi Néprajzi Intézetben 4 etnografus szakember dolgozott, de rajtuk kívül még számos külső munkatárs kapcsolódott bele a kutatómunkába, főleg a Néprajzi Múzeumon és a Néprajzi Társaságon keresztül.

Az előző évben (Lásd Néprajzi Munka 1951-ben. Ethn. LXIII (1952), 477—480) a kutatás keretei lényegében kialakultak és soha nem látott méretekben megindult a szervezett, tervszerű anyaggyűjtés. Ennek eredményeként fokozódó, bár még távolról sem kielégítő hangsúlyt kaphatott az elmélyültebb feldolgozó munka, az elvi, elméleti kérdések, ideológiai problémák tisztázása, megvitatása, amely a néprajz legsürgősebb feladatai közé tartozik.

Az Akadémia II. osztályának vezetősége a Néprajzi Állandó Bizottság működésének megvizsgálásán keresztül foglalkozott a néprajz munkájával is, és hasznos építő kritikával segítette elő a tudományterület hiányosságainak feltárását. Az Osztályvezetőség megállapította, hogy a mult ideológiájának felszámolásában és a marxista módszerek alkalmazásában még igen sok fogyatékoság mutatkozik. A vitaszellem, a bírálat nem kielégítő. A néprajzi kiadványok szerkesztésének és lektorálásának felelősségteljes munkájára fokozottabb gondot kell fordítani. A tudományos kutatók ideológiai színvonalra, a szovjet módszerek és eredmények alkalmazása nem kielégítő és formális. A népi demokráciák néprajzi kutatásának megismerését fokozni lehet, s a rokontudományokkal szorosabb kapcsolat kiépítése szükséges. Az elvi kérdések megvitatásának sokkal több figyelmet kell szentelni. Rámutatott a bírálat több eredményére is, amelyek a néprajzi munka javuló tendenciájáról tanúskodnak.

Az Osztályvezetőség kritikája jelzi a néprajzi munka döntő fogyatékoságait és mutatja a tudományos munka legfontosabb szervének, az Akadémiának a néprajz iránt tanúsított érdeklődését.

A néprajzi kutatók politikai fejlődését szolgálta a Közoktatásügyi Minisztérium szervezésében folyó kétéves ideológiai tanfolyam, amelyen valamennyi néprajzi kutató résztvett. Emellett az egyes intézmények keretében rendezett szakmai-ideológiai viták

hozzájárultak az általános elvek tisztázódásához, az ideológiai ismeretek szakmai alkalmazásához, a tárgyalat kérdés megismeréséhez. Kiemelkedő volt ebből a szempontból Ortutay Gyula: Sztálin nyelvtudományi munkásságának jelentősége a folklórisztika számára c. előadás, a hozzászólásokkal együtt nyomtatásban is megjelenik. Az előadás feltárta azokat a téves marxista eszméket, amelyek a folklórisztikában is jelentkeztek s Sztálin elvtárs tanításának fényénél cáfolta a burzsoa néprajztudomány számos tévelygését.

Az év folyamán még számos más vitaülés is elősegítette a néprajzi kutatók marxista-leninista szemléletének fejlesztését. Az Akadémia Néprajzi Állandó Bizottsága a készülő munkák közül megvitatta Kresz Mária: A XIX. sz. magyar népviselete c. munkájának elkészült kéziratát, Sándor István tervezete nyomán a néprajzi bibliográfia elvi és szerkesztési kérdéseit, Balassa Iván beszámolója alapján a termelőszövetkezetek néprajzi vizsgálatával kapcsolatos kérdéseket, Dégh Linda referátuma segítségével az egyetemi néprajzi képzés helyzetét, Vajda László munkája alapján egy néprajzi kézikönyv tervezetét. Több ízben tárgyalta a Bizottság a néprajzi kiállítások kérdését s a Múzeumi Központtal együtt megbíráltatta az előző évek valamennyi néprajzi kiállítását. A befutott bírálatok alapján széleskörű vitaülés elemezte a kérdést (Ethn. LXIII, 202—203.), s az elhangzott megállapítások figyelembevételével a Bizottság határozatban szögezte le a kiállításrendezés szempontjait (Ethn. LXIII, 463—464. és Osztályközlemények. 1952.).

Élénk munka jellemezte a Néprajzi Társaság szaküléseit is, melyek részben általánosabb érdeklődésre számotartó tudománytörténeti, tudományelméleti kérdéseket öleltek fel, részben a folyó kutatói munka eredményéről számoltak be. Ez évben haladó hagyományaink feltárása és a néprajztudomány néhány kiemelkedő egyéniségének méltatása volt az ülések központi célkitűzése. Ilyen jellegű előadások voltak: Ortutay Gyula: Kossuth Lajos a magyar néphagyományban, Balassa Iván: Jankó János a gyűjtő és kutató, Vajda László: Jankó helye az európai néprajztudományban, Vargyas Lajos: Kodály Zoltán jelentősége zenetudományunk számára. A Társaság emlékülést rendezett Kodály Zoltán 70-ik születési évfordulója alkalmából, melyen igen megható és bensőséges melegséggel ünnepelték a jelenlévő nagy zenefolklórisztát.

A Társaság Győrben rendezett vándorgyűlésén hangzott el Kresz Mária: Népi díszítőművészetünk fejlődésének útjai c. előadása (azóta nyomtatásban is megjelent Ethn. LXIII, 10—43), mely bátor, elvi távlatokat nyitó kérdésfelvetésével mutatott irányt a népművészet fontos kérdéseiben. Ugyanitt hangzott el Dégh Linda: A munkásosztály néprajzi kutatása c. előadása. (Megjelent Osztályközlemények 1952. 283—323.) Mindkét előadás a néprajztudomány alapvető kérdéseinek igényes fejtegetését tartalmazza és igen élénk vitát váltott ki a vándorgyűlés résztvevői körében, amelyet azonban nem tekinthetünk lezártnak. A Néprajzi Múzeum szakkörének keretében rendezett viták is sok termékeny megbeszélést és tisztázódást eredményeztek. Kétségtelen, hogy mindezek az ülések — kisebb vagy nagyobb mértékben — hozzájárultak kutatóink szakmai-ideológiai fejlődéséhez, a kutatási problémák kiszélesítéséhez és a tudományos látásmód szélesebb, marxista igényű szemléletéhez.

A gyűjtőmunka az előző évhez viszonyítva mennyiségileg és minőségileg egyaránt fokozódott. Az egyes munkaközösségek folytatták működésüket (lásd Ethn. LXII, 226—229 és LXIII, 477—80). A népi gazdálkodást vizsgáló munkaközösség Tálasi István irányításával a munkatervben lefektetett feladatok vizsgálatát folytatta. Jelentős haladást értek el a földközösség és határhasználat, a gabonatermelés és cséplés munkamódjainak történeti és élő formáinak feldolgozásában. A kapásnövények termelésére vonatkozóan komoly jelentőségű a tengerivel kapcsolatos anyaggyűjtés, a csányi dinnyészet országos hatásának felkutatása, a dohány legrégebb termelő helyeinek (Verpelét, Kóspallag stb.) vizsgálata. A kapások némely területén az anyaggyűjtés lezártnak mondható s a feldolgozás is megkezdődhet. Ugyancsak előrehaladt a paraszti szőlészet somogyi, borsodi, zalai vizsgálata, a történeti és recens anyag gyűjtésével. A külterjes állattartás kutatásánál a kezdeti eredményei emelhetők ki. Az állatnak, mint munkaerőnek a betanítása és erejének felhasználása — ami a paraszti mezőgazdaság alapja — vonatkozásában az 1952. évi kutatás ismét jelentős anyagot hozott, hasonlóan a hízalás természetes és mesterséges formáinak vizsgálata is. A vásár és hajásárszervezet témájának gyűjtése szintén számottevő eredménnyel járt. A régi gazdálkodási rendszerünkhöz tartozó legelterjedtebb településtípusnak a kertességnek a vizsgálata a táji különbségek felmérésével ugyancsak szélesedett és előrehaladt a tanyatelepülés vizsgálata. 1952-ben határozottabban megindult a lápi és erdei gazdálkodás behatóbb kutatása, a gyűjtőgéttel és a szénagazdálkodással együtt. Megindult a régi mezőgazdasági szakirodalom módszeres bibliográfiai összeállítása és ez is hozzájárul a munkaközösség tagjai történet

anyagismeretének elmélyítéséhez. A kutatók nagy létszáma miatt a munkaközösség több alcsoportra tagolódtott, egy a Néprajzi Múzeumban működött, egy a debreceni, egy a békéscsabai, egy a pécsi, egy a szombathelyi múzeumhoz kapcsolódott. Mindegyik az egész munkaközösség célkitűzései szerint dolgozott, némelyik speciális táji feladatot végzett, mint pl. a debreceni, amely egy hajdúsági és egy nyírségi település összehasonlító agrotechnikai vizsgálatát végezte. A pécsi alcsoport főleg a déldunántúli állattartás táji problémáit vizsgálta, a szombathelyi pedig a nyugatdunántúli erdőgazdálkodás kérdéseit. A munkaközösség munkájának eredményeként több tanulmány már meg is jelent, illetve sajtó alatt van.

A népművészeti munkaközösség jelentősen előrehaladt elméleti kérdéseinek tisztázása körében. Ez részben a díszítőművészet fejlődésének kérdéseire, részben pedig Rákosi Mátyás 60-ik születésnapjára ajándékozott népművészeti tárgyak feldolgozásához kapcsolódott. A gyűjtés terén a munkaközösség folytatta az ismeretlen, vagy alig ismert népművészeti góccok felderítését. Munkájukat jellemezte, hogy nagyszámú külső gyűjtő bevonásával dolgoztak, ugyanakkor az elmélyültebb, szakszerűbb gyűjtés viszonylag kisebb arányú volt. A textiltervezők közül 45 rajzoló végzett 10–10 napos gyűjtést 15 helységben, néprajzos kísérőkkel. Több száz rajzot készítettek el megfelelő néprajzi jegyzetanyaggal ellátva, s ezekből kibontakozott a 15 helységben a hímzés fejlődésének menete. Értékes munkát végzett a munkaközösség a palóc és a mezőkövesdi hímzések vizsgálata területén, amelyből már több rész tanulmány el is készült. Folytatódott az asztalosközponok felderítése Homokmégyen, Mezőkövesden, Sióágárdon és Békéscsabán. Több népművészeti jellegű kiállítás rendezésében is eredményesen működtek közre a munkaközösség tagjai. Ezek előkészítése során igen sok új, már szocialista tartalmú népművészeti alkotás került napvilágra s különösen a fazekasipar területén látható már az újjászületett népművészet számtalan szebbnél szebb alkotása.

A folklorisztikai munkaközösség népköltészeti, népzenei, néptáncgyűjtést végzett az ország számos pontján. Folytatódott a kubikusfolklór gyűjtése, több dunántúli és alföldi falu meseanyagának a lejegyzése, bodrogközi, csángó, hódmezővásárhelyi és hazai román népzenei felvétel. Az anyaggyűjtés mellett a hangsúly ez évben is a feldolgozó munkára esett.

A munkásfolklór munkaközösség folytatta a Kishartyánban megkezdett kétlaki bányászfalu folklórjának gyűjtését, illetve a bányászletforma néprajzi vizsgálatát. Kapcsolatot teremtettek a Munkásmozgalmi Intézettel és megkezdtek a két világháború közötti időszak illegális munkásdalainak gyűjtését. Az összegyűjtött anyag már bizonyos rendszerezést is lehetővé tett, s felvetette az elvi alapvetés kérdését, aminek kidolgozásához a munkaközösség már hozzá is kezdett. (Részletes ismertetés Ethn. LXIII, 204–205.)

A néphitkutató munkaközösség az emberfeletti lények, garabonciás, boszorkány, táltos, halottlátó vizsgálatával foglalkozott. Nagymennyiségű anyagot gyűjtöttek az ország minden területéről, ahonnan ezideig hiányoztak az adatok. A munkaközösség feldolgozta az animizmus és a vallás kialakulásának fejlődésére vonatkozó szovjet néprajzi anyagot, amely különösen módszertani szempontból volt számukra jelentős.

A matyó munkaközösség Mezőkövesden és a környék falvaiban végzett több ízben anyaggyűjtést.

Az egyetemes néprajzi munkaközösség folyamatosan egészítette ki a Gyarmati Archivum anyagát s folytatta a nemzeti társadalom alakulásának vizsgálatát, a gyarmatosítás-történet és a gyarmati szabadságmozgalmak tanulmányozását. Megkezdtek a magyar utazók lappangó kéziratainak felderítését, a kutatástörténeti anyag összegyűjtését, első fázisként főleg néhány jelentősebb vidéki levéltár átvizsgálásával.

Igen aktív munkát fejtett ki az 1952-ben alakult termelőszövetkezeti munkaközösség Balassa Iván irányításával. Először az ilyenirányú szovjet kutatás anyagát tanulmányozták át módszertani tájékozódás céljából, de hamarosan megindult a gyűjtőmunka is elsősorban az új települések keletkezése, a régiék átalakulása, a termelőszövetkezeti városok építkezése, a halászszövetkezetek tevékenysége, az ohati állami gazdaság állattartása, a pusztai gazdálkodás átalakulása, a kertgazdálkodás, a táplálkozás, a kisipari termelőszövetkezetek vizsgálatával. Nemcsak az anyagi kultúra kérdéseit vizsgálja a munkaközösség, bár a résztvevők előképzettségének megfelelően elsősorban ez került előtérbe, hanem a szociális és szellemi kultúra anyagát is. Így a munkaszervezés kérdéseinek, a nők termelőmunkába való bekapcsolódásának, a népszokások felelevenítésének, az egyes nemzetiségek szocialista kultúrájának stb. vizsgálata is megindult. 1954-re egy gyűjteményes tanulmánykötet kiadását vették tervbe, de ezt megelőzően már rész-publikációk is sor kerül. (Részletes ismertetés Ethn. LXIII, 480–483.)

A debreceni egyetem hallgatói Gunda Béla irányításával Szatmár megye falvaiban végeztek az év folyamán rendszeres gyűjtést, amely számos témakörben igen szép

anyagot eredményezett. Dicséretre méltó és tudományos szempontból is említésre érdemes a budapesti egyetem néprajz szakos hallgatóinak öntevékeny kezdeményezése Páty és környékének néprajzi vizsgálatát illetően.

Sok esetben a terepmunkával párhuzamosan folyt a feldolgozás is, de a már korábban összegyűjtött anyag rendszerezésével, értékelésével kapcsolatban is számottevő munka folyt. Élénkülő tevékenység jellemezte a tudománytörténeti kutatást, amely a multban teljesen elhanyagolt volt, s az előző években is csak csekélyebb mértékben haladt előre. Sándor István Xántus János életrajzán dolgozott, és megjelentetett egy előtanulmányt. Balassa Iván a Néprajzi Múzeum történetét dolgozza fel s a Néprajzi Társaság üléseinek jelentős részét szentelte tudománytörténeti kérdések ismertetésére. Az 1952. év végén több életrajz, tudománytörténeti monográfia előmunkálatai indultak meg.

Haladó hagyományaink megbecsülésének ékes bizonyítéka Kálmány kiadatlan munkái első kötetének megjelenése. A »Történeti énekek és katonadalok« címmel megjelent vaskos kötet nemcsak gazdag, változatos, sokszor forradalmi tartalmú mondánivalójával, hanem rendezési elvvel, a dialektikus materializmus alkalmazásának kísérletével is figyelemre méltó. Előrehaladt a második kötet rendezése, amely 1953-ban Ortutay Gyula gondozásában kerül publikálásra és Kálmány balladagyűjtését tartalmazza, míg a következő évben a harmadik kötet a meseanyagot foglalja magába.

Az európai összehasonlító néprajzi kutatás nálunk a multban igen kis mértékben folyt s az elmúlt években jóformán teljesen szünetelt. Ezen a téren a munka megindulását jelzi Gunda Béla kutatása, aki a lakóház és a szociális organizáció közötti kapcsolat kérdésével foglalkozott kelet európai viszonylatban s vizsgálatának eredménye 1953-ban jelenik meg önálló kötetben. Egyes részleteit a Néprajzi Társaság ülésén már be is mutatta. Ugyancsak a Társaság ülésén szerepelt kelet európai témával Lükő Gábor, aki a román népköltészet latin elemeiről értekezett.

Az általános vallástörténet és a magyar etnogenetikai vizsgálat szempontjából egyaránt jelentős Diószegi Vilmos munkája, aki elkészítette a honfoglaláskori magyar világnézet emberfeletti erővel rendelkező alakjának (magyar samán) egyik recens formájáról, a halottlátóról szóló monográfiáját, és a táltos monográfia egyik fejezetét. (Ethn. LXIII, 308—357.)

A történeti néprajzi kutatások közül kiemelkedő jelentőségű az a munka, amelyet Tálasi István indított meg, mely több évre ütemezett előirányzat szerint Bél Mátyás kézirat és nyomtatásban megjelent műveinek néprajzi feldolgozását végzi el. Ez évben a bibliográfiai előkészítés történt meg. Figyelemre méltó eredményeket hozott Csermák Géza a dunai hajózásra és halászatra vonatkozó és Belényesy Márta a XIV. századi gazdálkodással kapcsolatos történeti kutatása.

A bibliográfiai munkaközösség Sándor István irányításával feldolgozta az előző év teljes néprajzi bibliográfiáját s megindította az 1945. óta megjelent címanyag összegyűjtését. Munkájuk zöme azonban az 1850—1871 közötti időszak néprajzi irodalmának összeállítására szorítkozott, amely a néprajzi bibliográfia első kötetét jelenti.

A kiadványok sorában meg kell említeni elsősorban a folyóiratokat. Az Ethnographia 63-ik évfolyama 32 ív terjedelemben változatos tartalommal jelent meg. Régebbi beosztásának meghagyása mellett új rovatot is nyitott a viták számára. Megjelent az Acta Ethnographica második évfolyama 23 íven, orosz, francia, angol, német nyelvű tanulmányokkal. Az Osztályközlemények 1952-től kezdve nem szakmák, hanem időszakonként tagolt kötetekben jelennek meg és változatlanul teret nyújtanak néprajzi közlemények számára. Az önálló munkák sorát Kálmány Lajos: Történeti énekek és katonadalok c. 52 íves kiadvány nyitotta meg, a nagy folklorista hátrahagyott népköltési hagyatékának első kötete. Vargyas Lajos: A magyar vers ritmusa c. munkája ugyancsak elhagyta a sajtót s irodalmi, zenei körökben is nagy érdeklődést váltott ki. A magyar vers ritmusának nemzeti jellege s ennek történeti fejlődése sokat és sok oldalról vitatott alapvető kérdése nemzeti kultúránknak. Így a témaválasztás okából is, de a munka módszeressége és mondanivalójának újszerűsége miatt is méltán került az érdeklődés homlokterébe.

Ugyancsak történeti jellegű anyagközlés Dégh Linda: A szabadságharc népköltésze c. munka, amely a centenáriumi évben lejegyzett, a 48-as szabadságharc, a forradalom emlékét híven őrző népköltészeti alkotások gyűjteménye. A közölt anyag ékesen bizonyítja, hogy a szabadságnak és dicső védelmezőinek emléke még 100 év multján is milyen elevenen él országunkban a nép tudatában. A szöveggözlést nagy apparátussal összeállított jegyzetanyag és bevezető tanulmány kíséri.

Népzenei téren is több kiadvány gazdagította irodalmunkat. Harmadik kiadásban megjelent Kodály Zoltán: A magyar népzene c. munkája, amely mellé Vargyas

Lajos szerkesztésében 496 dallamot tartalmazó példatár került. Ugyancsak új kiadásban jelent meg Bartók Béla: Népzeneünk és a szomszéd népek zenéje c. munkája.

Nyelvészeti szövegközlés igényével és célzatával publikálta a Közoktatásügyi könyvkiadóvállalat Hegedüs Lajos: Moldvai csángó népmesék és beszélgetések c. munkáját, amely azonban teljes egészében néprajzi érdekű is. A közölt szövegeket magnetofon segítségével vették fel. Kiss Géza: Ormánysági szótár című munkája szintén nyelvtudományi célzattal készült; az egyes címszók igen gazdag néprajzi anyagot tartalmaznak; a nyelvi értelmezésen túl figyelmet érdemelnek a munkafolyamat és eszközeirások, melyek szinte monografikus gazdagsággal tárják fel az ormánysági népélet számos részletét. Munkácsi Bernát: Manysi (vogul) népköltési gyűjtemény III. kötet Medveénekek címmel (szerk. Kálmán Béla) rokonnépeink kultúrájával ismer-tet meg.

Számos népszerű kiadvány is megjelent az év folyamán. Ezek egy része gyűjtési vezérfonal nem szakképzett gyűjtők számára, de teljes tudományos igényességgel. Jelentősebb ezek közül Fél Edit: Tájékoztató a népviselet gyűjtéséhez, Vargyas Lajos: Hogyan gyűjtünk népzeneit, Csilléry Klára: Tájékoztató a népi lakásberendezés gyűjtéséhez, Országos társadalmi gyűjtési tájékoztató. A második csoport a tömegmozgalom igényeit szolgáló összefoglalás, mint pl. Ortutay Gyula: A magyar népköltészet. A harmadik típus anyagközlő jellegű, főleg a népzene, néptánc köréből, mint pl. Lugossy Emma: 77 leánytánc.

A kiadványokon túlmenően is jelentős népszerűsítő munka folyt. Osztatlan, mondhatni nem várt sikert aratott a Néprajzi Társaság összel indult, kéthetenként megtartott előadásorozata, amely a magyar néprajz egy-egy témakörének anyagát mutatta be. A hallgatóság nagy száma bizonyítéka annak az élénk érdeklődésnek, amely a társadalom részéről a néprajz iránt ma megnyilvánul. A múzeumok dolgozói az év folyamán üzemekben, tömegszervezetekben rendszeresen tartottak ismeretterjesztő előadásokat. Az Országos Néprajzi Múzeum a nyár folyamán a diákok és pedagógusok számára néprajzi pályázatot írt ki, amelyre 150 pályamű érkezett és ebből 46 érdemelt díjazást. A beérkezett 3000 oldalnyi anyag a néprajz népszerűsítésén túlmenően a tudományos értékű adatközlések számát is növelte. Már több éve működnek különböző iskolákban szakkörök, egy-egy tudományág tanterven túli megismertetése céljából. 1952-ben 50 helyen néprajzi szakkörök is megindultak s számos már szervezés alatt van. Működésük támogatása érdekében Morvay Péter szerkesztésében útmutató is készült számukra. A társadalmi gyűjtőhálózat és gyűjtés jelentős mértékben megnőtt s az önkéntes gyűjtők tájékoztatására a Néprajzi Múzeum sokszorosított tájékoztató folyóiratot indított. A múzeumokat fokozódó mértékben keresték fel szaktanácsadás céljából különböző szervezetek, intézmények s ez a tanácsadó szolgálat nagy mértékben hozzájárul a kultúrmunka elmélyítéséhez, a népi kultúra egyre szélesebb rétegben való megismertetéséhez.

Mіндеzen munkák mellett a múzeumok nem hanyagolták el speciális feladataikat sem. A rendezett kiállítások száma és térfogata nem érte el az előző éveket — legtöbb múzeumban már újjárendezett korszerű kiállítás nyílt meg az utóbbi években — s így megindulhatott a minőségi fejlesztés időszaka. A Néprajzi Múzeum nagyméretű népviseleti kiállítás előkészítését kezdte meg, amely 1953-ban készül el.* A Fővárosi Tanács a Népművészeti Intézettel együtt néprajzi szakemberek bevonásával Nagybudapest népművészetét mutatta be egy kiállítás keretében Rákospalotán. (Ethn. LXIII, 467—468.) A gyulai múzeumban román népművészeti kiállítás nyílt meg (Ethn. LXIII, 202), Békéscsabán pedig a szövés-technika fejlődését és a békésmegyei népi bútortanyagot mutatták be a múzeumban. A Néprajzi Múzeum a gyarmati népek életéről nagyméretű vándorkiállítást készített, amelyet az ország számos városában már bemutattak. Ezekon kívül több kisebb jelentőségű, főleg időszaki kiállítás készült számos múzeumban.

A gyűjtőmunka az előző évhez viszonyítva emelkedett, és néprajzosaink több mint 2300 munkanapot fordítottak terepen való anyaggyűjtésre. Ennek eredményeként 5100 múzeumi tárggyal és több mint 10.000 fotonegatívval gyarapodtak múzeumaink. A Néprajzi Múzeum Adattárába több ezer kéziratlapot leltározta be 1952-ben, melynek egy része a gyűjtőutak jegyzetanyaga, másik része kézirati hagyatékek, harmadik része pedig régebben befutott középiskolás néprajzi pályázat anyaga. Az adattár néhány év nagyméretű gyűjtőmunkájának és régebbi gyűjtések, kéziratok megszerzésének, tervszerű összegyűjtésének eredményeként immár hatalmas méretűvé vált nagyértékű néprajzi archívum, amely a tudományos kutatás egyre nélkülözhetetlenebb forrásává válik. Az anyag használhatóvá tétele érdekében a múzeum ez évben megkezdte a kéziratanyag földrajzi

* Megnyílt 1953. október 3-án. (Szerk.).

és szakmutató cédulakatalógusának készítését, amelyet rendszeresen fejlesztenek és kiegészítenek a jövőben. Folytatódott a múzeumi anyag leltári revíziója, illetve újrendszerű leltárkönyv készítése, s számos múzeumban ezt a munkát már be is fejezték. A leíró kartonok készítése is jelentős mértékben előrehaladt.

1952. folyamán elkészült néhány néprajzi keskenyfilm. K. Kovács László felvételeket készített a Baja-környéki dunai halászatról, elsősorban a kishalászok munkájáról, az egyes szerszámokról és a nagyhalóval való halászatról. A dőri fazekasmunka filmrevételénél a középkori kályhacsempekészítés technikáját felújító keretes csempekészítés egész művelete, a megformálástól a kiegészítő filmre került. Panyolán a népi méhészkedés archaikus módjáról, építményeiről és felszereléséről készült filmdokumentáció. Ezeken kívül az előző évek filmfelvételeihez néhány kiegészítést vettünk fel.

A néprajzos szakképzés a budapesti egyetemen rendszeresen tovább folyt Ortutay Gyula és Tóth István professzorok vezetésével. Négy néprajzszakos hallgató kapott múzeológus oklevelet. Debrecenben Gunda Béla professzor, Szegeden pedig megbízott előadók néprajzi előadásait hallgathatták a tanárképző szakok hallgatói. Az eddigi 1 aspiráns mellé 2 új kapcsolódott bele a legfelsőbb tudományos szakképzés keretébe.

Az 1952. évi munka a néprajztudomány erősödését mutatja, amely ugyan még távolról sem ment a hibáktól, még számos komoly fogyatékoságot kell kiküszöbölni, amire a II. Osztály vezetőségének kritikája rá is mutatott, de az megállapítható, hogy a szocialista munkastilus eredményei mutatkoznak és az egyes kutatók mind jobban és jobban átérzik a dolgozó nép szolgálatának magasztos hivatását.

Barabás Jenő

A Magyar Néprajzi Társaság ünnepi ülése Kodály Zoltán 70-ik születésnapja alkalmából

Világhírű védnökét ünnepelte a Magyar Néprajzi Társaság. A budapesti Tudományegyetem auláját 1952. december 19-én este ünnepi hangulatban töltötte meg a hetvenéves

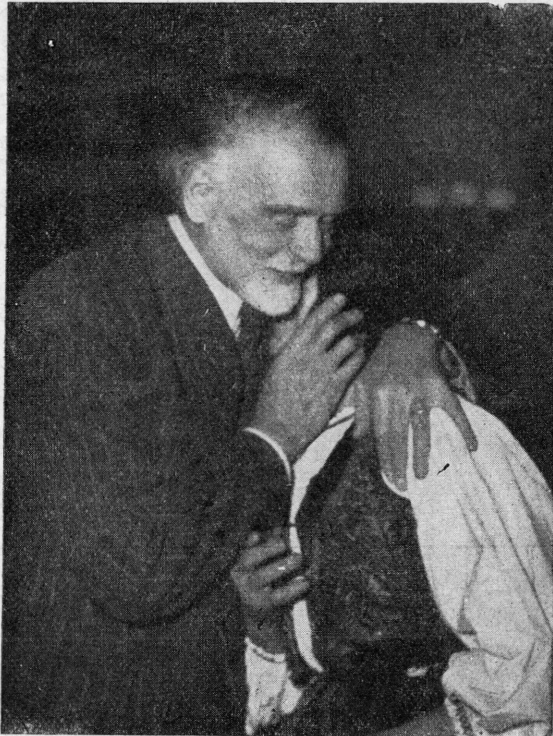

1. A Társaság elnöksége átnyújtja ajándékait

tudós tiszteletére összegyűlt közönség. Néhány nappal korábban Kodály Zoltánt, mint a legnagyobb élő magyar zeneszerzőt méltatta a Zeneakadémia, a Néprajzi Társaság pedig Kodály Zoltánt, a magyarság legnagyobb élő néprajztudósát ünnepelte.

A szokatlanul bensőséges hangulatú ülést Tálasi István, a Társaság alelnöke nyitotta meg, majd Török Erzsé Kodály balladafeldolgozásaiból énekelt. Az ünnepi beszédet Ortutay Gyula, a Társaság elnöke tartotta.¹

Kodály Zoltán Ortutay Gyula előadása után meghatott hangon mondott köszönetet a lelkes hangú ünneplésért.² Szavait azzal kezdte, hogy a Társaság elnöke nagyon is megértő és elnéző, nagyon is dicséző hangon szólt élete munkájáról. »Ha visszatekintek az elmúlt évekre, inkább az az érzésem, mennyi az a munka, amit el akartam végezni s el kellett volna végezniem, s mily kevés, amit tehettem. Nemcsak önbírálat akarna ez lenni, de az idők is olyanok voltak. Az első munkás évek után kettétörte igyekvésünket az első világháború, majd az azt követő rossz évek, erre következett a második világháború a vele járó gondokkal, bajokkal. Így történt aztán, hogy néha úgy érzem, nagyon is sok

2. Kodály Zoltán megköszöni az ugyancsak 70 éves Lőrincz Antalnénak, egykori adatközlőjének énekét és jókívánságait

mindent akartam megoldani. A szükség úgy hozta, hogy nagyon is sok feladat között aprózódtam el. S így történhetett, hogy aki annyi mindenhez kap, mint én, akit az elháríthatatlan feladatok megoldásának demiurgosza úz, talán nem alkothat úgy, mint az, aki állhatatosan egyetlen egy kérdés megoldására fogja össze erejét. Én viszont kényszerítve éreztem magam, hogy annyi mindenbe belefogjak. Valahogy úgy, mint egy olyan hajón, amelyiknek gyenge a legénysége s a kapitánynak hol ide, hol amoda kell futnia, hogy csak valamennyire is menjen előre a hajó, segítsen alkalmi feladatok vállalásával s a leg-sürgősebb bajt orvosolja. Aztán megint akadt másik baj. Így telt az életem. Valami módon a hangzó, éneklő Magyarország mindenese voltam, s ha nem is valósíthattam meg mindent, nagyon megértő munkatársakkal és tanítványokkal értünk el eredményeket hazánkban már.

¹ L. Ortutay Gyula tanulmányát. Eth. LXIII (1952), 258–262.

² Kodály Z. szavait Ortutay Gyula jegyezte le vázlatosan

Ha visszatekintek ezekre az elmúlt évekre, az elégtelenség mellett, úgy érzem, semmit sem tettem hiába, minden munkám valahogy összefüggött. Életrajziróim szerint ahogy írják, például nem tudtam a pályaválasztás idején, hogy tanár vagy zenész legyek. Nem így van ez, én az után mentem, ami belsőleg érdekelt. Érdekelt a magyar irodalom is a zene mellett s ezért iratkoztam be annakidején erre az egyetemre s bizony sokat kaptam én ettől az egyetemtől, amelynek buzgón koptattam lépcsőit magam is. S akkor hagytam abba az egyetemi tanulmányaimat, mikor úgy éreztem, hogy számomra, érdeklődési köröm számára kimerítettem azt, amit az egyetem adhat. De, ha nem járok az egyetemre, ha nem foglalkozom itt a régi magyar irodalommal, sohasem találom meg a Psalmus szövegét, amit akkor még csak a szaktudósok szűk köre ismert. Ha így alkotkor visszatekint az ember a maga eltelt napjaira, a maga munkájára, az a vigasztalása, ha látja, hogy vannak már, akik a munkáját folytatják. Ez a vigasztalás az enyém. Éppen a Néprajzi Társaság az, amelyre még itt nagy tennivalók várnak s megnyugtató hogy a Néprajzi Társaság mai vezetői látják feladataikat, erejük és tehetségük van a, magyar nép hagyományainak feltárására, ápolására. Ha nem végezhettem is el minden munkámat, megnyugtató az a tudat, hogy majd a siron túl ugyan, de terveim megvalósulnak. Mégegyszer hálásan köszönöm a Társaságnak, köszönöm az elnököknek ezt a megemlékezésüket és kérem, hogy ezekkel a korrekciókkal egészítsék ki az elnöki szavakat.

Az önvallomásszerű szavak után népviseletbe öltözött bukovinai székely asszony, özv. Lőrincz Antalné Nyisztor Márta lépett a dobogóra és egyszerű szavakkal elmondta jókívánságait. Mikor Kodály 1912-ben Istensegítsen járt, számtalan népdalt jegyzett le tőle. A találkozás óta eltelt negyven esztendő távlatából ismét felcsendült Lőrinczné ajkán az azóta már országsherte ismertté vált »Kerek utca szegelet...«. Születésnapj ajándéku pedig egy eddig még le nem jegyzett népdallal kedveskedett a székely asszony: »Az hadiki templom előtt, háromágú diófa nőtt...«. A hetvenes Kodály Zoltán könnyes szemmel ölelte magához az ugyancsak hetvenesztendős Márta nénit.

Ezután a Néprajzi Társaság elnöksége átnyújtotta a Társaság ajándékait, majd Vargyas Lajos »Kodály jelentősége zenetudományunk számára« címmel méltatta az ünnepelt tudós munkásságát.³ Végezetül Török Erzsí néhány Kodály feldolgozást énekelt A meghitt hangulatú ünnepi ülést Tálasi István zárószavai fejezték be.

Az 1952. évi Országos Néprajzi Gyűjtőpályázat

Kulturális forradalmunk kibontakozása, s ezen belül művészeti tömegmozgalomunk gyors fejlődése, megnövekedett feladatokat ró néprajztudományunkra.

E feladatok kellő ütemű megoldása érdekében néprajztudományunk arra törekszik, hogy közérdekű eredményeit széles körben népszerűsítse, s hogy ezzel párhuzamosan széles alapon kiépítse az önkéntes társadalmi néprajzi gyűjtőmunkát, elsősorban a művészeti tömegmozgalom résztvevői, valamint a tanuló ifjúság és a pedagógusok körében.

Ennek jegyében hirdette meg az Országos Néprajzi Múzeum az elmúlt iskolai év végén nyári országos néprajzi gyűjtőpályázatát, elsősorban a tanulóifjúság és a pedagógusok, valamint a Néprajzi Múzeum Adattára országos önkéntes gyűjtőhálózatának tagjai számára.

A pályázaton a néprajz bármely tárgyköréből szabadon választható, eredeti néprajzi gyűjtésen alapuló pályamunkákkal lehetett résztvenni. Emellett voltak a pályázatnak kötött tételei is. Ezek jórésze a népi demokráciánk fejlődése legújabb szakaszával összefüggő néprajzi jelenségek gyűjtését ajánlotta a pályázók figyelmébe. Így termelőszövetkezeteink kulturális életét, üzemünk és szövetkezeteink új népköltészetét, gazdasági újítóink tevékenységét, újabb mezőgazdasági építkezéseinket. Több téma forradalmi hagyományaink — agrármozgalmaink folklór- emlékei, május 1 népköltészeti és népszokás- emlékei — gyűjtését tűzte ki feladatul. Kulturális tömegmozgalomunk fejlődését óhajtották szolgálni, az olyan témák, mint egyes vidékek népi táncainak, népdalainak, díszítőművészetének felkutatása.

A Néprajzi Múzeum Adattárához beérkezett nagyszámú útbaigazítást kérő levél már a pályázat meghirdetése után nemsokára bizonyította, hogy a gyűjtőpályázat széles körben komoly érdeklődést keltett. A kitűzött határidőre — 1952. november 1. — be-

³ Lásd Vargyas Lajos tanulmányát a második Kodály-Emlékkönyvben, Zenetudományi Tanulmányok 1953. 49—54.

érkezett pályamunkák pedig mind mennyiségi, mind minőségi tekintetben megfeleltek a hozzájuk fűzött várakozásoknak.

Több mint 150 pályamunka érkezett az ország különböző helyeiről, s ezek a pályamunkák több mint 3000 lapnyi, különféle tárgykörből származó néprajzi leírással, népdal-kottával, táncleírással és rajzzal gyarapították a magyar néprajztudomány anyagtárát, s emellett kulturális életünkben közvetlenül is felhasználható sok jó anyagot szolgáltattak.

A pályamunkák zöme a tanulóifjúság és a néprajzi gyűjtés iránt érdeklődő pedagógusok munkája. Bekapcsolódtak azonban a pályázatba a dolgozó parasztság köréből regrutálódott önkéntes néprajzi gyűjtők is, s különösen a gazdasági néprajz területén szolgáltattak jó anyagot. Résztvételük már csak azért is örvendetes jelenség, mert e révén mód adódik a dolgozó társadalom önkéntes néprajzi gyűjtői önzetlen tevékenységének méltányolására.

A tanulóifjúság táboraiból nemcsak középiskolások, hanem az általános iskolák növendékei is résztvettek a pályázaton. Az eredményből megállapítható, hogy nekik megfelelő témakörben az utóbbiak is sikerrel vehetik ki részüket a néprajzi gyűjtés munkájából, különösen, ha megfelelő irányítás mellett, kollektívában dolgoznak. Ékes példát szolgáltat erre a teveli általános iskolások közös munkájával létrehozott pályamunka, amely a Tolna megyébe telepített bukovinai székelység hímzéseinek értékes gyűjteményét bocsátotta a néprajztudomány rendelkezésére. Reméljük, hogy az idei tanévben megalakult iskolai néprajzi szakkörök, s példájuk nyomán a már régebben működő többi néprajzi érdeklődésű szakkör (zene, tánc, háztartás-kézimunka stb.) kollektív gyűjtőmunkája az elkövetkező pályázatokon még sok értékes pályamunkát fog eredményezni.

A középiskolás pályamunkák jó színvonala tanúskodik a tanuló ifjúságnak a kulturális tömegmozgalom eredményei által felkeltett beható néprajzi érdeklődéséről. Érthetően jó eredménnyel járt a képző- és iparművészeti gimnázisták bekapcsolódása a népművészeti gyűjtőmunkába. Példájuk figyelmeztet arra, hogy milyen gyümölcsöző lehetne más szakmailag érdekelt iskolák (pl. zenei gimnáziumok) erőteljes részvétele az elkövetkezendő pályázaton.

Igen sajnálatos, hogy a gyűjtőpályázaton ez alkalommal szinte egyáltalán nem volt képviselve az a középiskola típus — a tanítóképző —, amelynek intenzív bekapcsolódása — növendékei összetételénél és eljövendő hivatásuk érdekénél fogva — leginkább kívánatos és legtöbb eredményt ígérő lenne.

Rendkívül figyelemreméltó a Nagykanizsai Múzeum középiskolás néprajzi munkaközösségének eredményes részvétele a pályázaton. A különféle nagykanizsai középiskolák diákjai — *H. Kerecsényi* Edit múzeumvezető lelkes szervező és irányító munkája eredményeként — imponáló számú értékes pályaművet küldtek be. Pályamunkáik alapja a Néprajzi Múzeum Adattára által összeállított ú. n. »Felderítő Kérdőív« volt, amelyet igen gondosan és részletesen dolgoztak fel, s amelyhez még egy-egy kiválasztott tárgykör még részletesebb felgyűjtése — s több esetben még múzeumi tárgygyűjtés is — csatlakozott. A múzeum gyűjtőterületének 38 helységét dolgozták fel így a pályamunkák. Nem szükséges hangsúlyoznunk ennek jelentős voltát az országos gyűjtés és a helyi múzeum gyűjtőmunkája tekintetében.

A tanulóifjúság köréből beérkezett pályamunkák ismeretében megállapíthatjuk, hogy a gyűjtőpályázat eredményes eszköznek mutatkozott a tanulóifjúság néprajzi ismereteinek és általában honismereti érdeklődésének fejlesztésére, elmélyítésére, de alkalmas arra is, hogy a tanulóifjúságot a néprajztudomány munkáján keresztül megismertesse a tudományok kultúra-építő szerepével; s nem elhanyagolható az az esetleges haszon sem, amit a pályázat a tudományos káder-utánpótlás számára hozhat. A gyűjtőpályázaton eredményesen részt vett olyan utolsó éves középiskolás, aki a néprajztudománnyal a jövőben hivatásszerűen óhajt foglalkozni, sőt felbukkant olyan utolsóéves falusi általános iskolás tanuló is, aki pályamunkájával nem mindennapi szakmai érdeklődésről és érzékről tett tanúbizonyságot, s aki a kapott irányítás nyomán azóta is igyekszik fejlettebb módszerrel folytatni gyűjtőmunkáját.

A pályázat pedagógus részvevői között megtalálhatók az önkéntes néprajzi gyűjtők önzetlen táboraiknak érdemes régi munkásai. Így pl. az I. díjat nyert *Csete Balázs* jászkeséri rajztanár, aki a jászági építkezésről és házberendezésről írt értékes pályamunkáit közel 200 szakszerű és pompás kivitelű rajzzal illusztrálta. De alkalmasnak mutatkozott a pályázat arra is, hogy általa megtalálhatók legyenek a néprajzi gyűjtésnek azok a megfelelő képességű és lelkes új munkásai is, akik az ország minden vidékén jelen vannak, csak éppen nincsenek számontartva és méltányolva. Pályamunkáik között

találni többéves munkával készült községmonográfiákat, kiemelkedő értékű mesegyűjtést, jó érzékre valló táncgyűjtést, szakszerű történeti néprajzi levéltári gyűjteményt, a településformákkal, a történeti néphagyománnyal, a népszokásokkal, a diszitóművészet és technika különféle területeivel foglalkozó pályaműveket. Pedagógus pályázóink a népdalok s az énekes-táncos gyermekjátékok gyűjtésének is hivatott művelőiként jelentkeztek. Több mint 400 népdal-kotta található a pályamunkákban.

A fentiek alapján reméljük, hogy az elkövetkező pályázatok még sok, eddig számon nem tartott pedagógus munkását fogják felszínre hozni a néprajzi gyűjtésnek.

Szocialista átalakulásunk néprajzi jelenségei s forradalmi néphagyományaink kutatásában a néprajztudomány hivatásos munkásai is még csak az úttörésnél tartanak. Mindemellett az 1952. évi gyűjtőpályázat e téren sem volt eredménytelen. Felhasználható anyagot találunk a pályamunkákban a kultúreszoportok történetére, termelőszövetkezeteink kulturális életére, az 1919-es proletárforradalom zenei emlékeire s agrármozgalmaink forradalmi néphagyományaira vonatkozóan. Különösen kiemelendők a turkevei gimnázium néprajzi szakkörének pályamunkái, amelyek között több foglalkozik az 1919-ik év helyi eseményeire és szereplőire vonatkozó néphagyománnyal, valamint a mai szocialista átalakulással.

Pályamunkáinknak a forradalmi néphagyományra vonatkozó gyűjtéséből bemutatjuk itt egy arató dal néhány versszakát, amely *Dudás* István újszilvási (Pest m.) általános iskolai tanuló pályaművéből származik:

Éjjel, nappal úri földön dolgozom,
A sok munkát alig bírja két karom.
Nehéz nekem mán a kaszát emelni,
Kár énnekem mán a világon élni.

A csillagok sűtnek mikor felkelek.
Hajnaltájban a mezőre kimegyek.
Gőgös pallér rám kiabál izibe:
»Reggel gyere a birtokra, ne délbe!»

Belefogok én aztán a munkába,
Korbáccsal jár a pallér a sarkamba.
És ha rá merek gyűjtani pipámra,
A korbáccsal kapok egyet hátamra.

Száraz a föld, sűrű könnyem öntözi,
Aratásra fogadott meg Sárközi.
Ötven holdat le kell nekem aratni,
Húsz keresztet fognak ezért fizetni.

Jóska fiam alig mult el tíz éves,
És az úrnál ökrök mellett kisbéres.
Keserű az én életem, nem vidám.
Így élt itten én előttem az apám.

(Ad EA 13. P/1952.)

A Magyar Tudományos Akadémia Zenetudományi Bizottsága, a Múzeumok és Műemlékek Országos Központja, a Népművészeti Intézet és a Magyar Néprajzi Társaság támogatása lehetővé tette, hogy a legjobb pályamunkák — jelentős számban — részesülhessenek díjazásban. Két I., három II., nyolc III., tizennégy IV., kilenc V. díj, összesen tehát harminchat pályadíj került kiosztásra. Ezenkívül 40 pályázó könyvjutalmat kapott.

A pályamunkák között nem egy olyan akad, amely megérdemelné a megjelenést. Meg kell találni a módját, hogy ezek megjelenhessenek.

Az 1952. évi pályázat több tanulással szolgál az elkövetkező pályázatok számára. Némelyikre már fentebb rámutattunk. Az alábbiakban még néhány szervezési tanulást is áhajtunk kiemelni.

Az egyik ilyen tanulság az, hogy kívánatos a szervezés decentralizálása, mégpedig a vidéki múzeumok intenzív bekapcsolásával, — nemcsak a szervezés, hanem a szakmai tanácsadás tekintetében is. A másik az, hogy a felderítő jellegű gyűjtésnek, a »Felderítő-Kérdőív« feldolgozásának célszerű lesz alapvető szerepet biztosítani a soron következő pályázatokban. E tanulság érvényesítése — gondoljunk a fentebb említett nagykanizsai

példára — közelről érinti a vidéki múzeumok, s velük együtt az országos gyűjtés érdekeit. Fontos tanulság az is, hogy az elkövetkező pályázatoknál erőteljesebben munkába kell venni a pályázat népszerűsítését a nem diák és nem pedagógus dolgozók körében is. A pályázat sikere érdekében törekednünk kell arra is, hogy megyei pályadíjak biztosításával is fokozni tudjuk a pályázat iránti érdeklődést. (A vas megyei tanács az elmúlt évben már hirdetett megyei néprajzi pályázatot.)

Mindezeknek a tanulságoknak az érvényesítését biztosítani tudjuk azzal, hogy az 1953. évi országos néprajzi gyűjtőpályázatot kapcsolatba hozzuk a tavaly megindított társadalmi néprajzi gyűjtés mozgalmanak kifejlesztésével. Ez a kapcsolat nemcsak a pályázat sikere, hanem a társadalmi néprajzi gyűjtés kifejlesztésének sikere érdekében is eredményesnek ígérkezik.

Morvay Péter

A művészeti együttesek II. országos versenye után

Március harmadik hetében zajlott le Budapesten a művészeti együttesek II. országos versenyének ünnepi fesztiválja. Az egy héten át tartó díszbemutatókra felvonultak az ország legjobb kórusai, zenekarai, színjátszó- és táncsoportjai, népi együttesei. A kiválasztottak mellett azonban még igen sok együttes volt, amelyik ugyancsak megérdemelte volna, hogy a díszelőadásokon szintén bemutassa tudását. Valóban, a fesztivál színes forgataga inkább csak izelítő volt azokból az erőfeszítésekből és eredményekből, amelyek a közel öt hónapon át zajló verseny folyamán születtek. Mintegy 14.000 művészegyüttes mérte össze tudását, kezdve a legapróbb rigmusbrigádoktól egészen a már szinte hivatásos színvonalon dolgozó nagyüzemi énekkarokig, táncsoportokig. E helyen nincs módunk a méreteiben ilyen hatalmas verseny eredményeinek részletes méltatására. Úgy véljük tehát, helyesebb lesz — már csak a helyszűke miatt is — ha a bemutatók folyamán felmerült problémákból igyekszünk inkább egyet-kettőt vázolni.

Milyen kérdések vetődtek fel tehát a verseny ideje alatt?

Az egyik ilyen általános tapasztalat, hogy a résztvevő együttesek szaporodását még nem követi párhuzamosan a művészi munka színvonalának megkívánt emelkedése. Úgy érezzük, hogy ez a hiányosság döntően nem az egyes műsorszámok itt-ott előadódó csiszolatlanosságából, vagy a színpadi beállítás esetleges gyöngöségeiből adódik, hanem elsősorban a művészi tartalom megragadásának, a mondanivaló megválasztásának egyszínűségéből vagy bizonytalanságából fakad. A versenyben résztvevő népi együttesek és táncsoportok műsoranyagának tematikája tagadhatatlanul szűknek bizonyult. Ha eltekintünk az apróbb tánc-szvítektől, akkor leginkább csak azt a közhelyé váló tréfást megállapítást idézhetjük: »lakodalom-mérgezésben« szzenvedünk. Valóban, az együttesek legtöbbje megmaradt a lakodalmas és fonó-játékok világánál és nem vette azt a fáradságot, hogy a két-három éve bevált recepteken túllépjen. Mintha a nép életének nem is lenne más színrevihető megnyilvánulása. S bár az igaz, hogy mindegyik csoport igyekszik a kompozíciót a saját vidéke színeivel, helyi hagyományanyagával gazdagítani, ezen túl azonban a változatosság csekély, következként az »alapképlet« (a játék sémáját) már ismerő közönséget sem feszítheti a legnagyobb érdeklődés. Éppen ezért kellett örömmel üdvözlőnk pl. a sárpilisi népi együttes játékát, amelyben a szőlő-örzés helyi hagyományait, csipkelődő dalait és friss táncait keltették életre. Emellett azonban már csak elvétve lehetett látni egy-egy arató- vagy szüreti játékot.

Kétségtelen, hogy az együttesek — s ez most már az üzemi és egyéb ifjúsági csoportokra is vonatkozik — maguk is érzik, hogy a pusztá cselekmény-nélküli tánc-szvítekek megbirkóznai sokkal nehezebb feladat, mint ahogy az az első pillanatra látszik. T. i. a hangulati tartalomnak — amelyen a táncok sokasága alapul már régtől fogva — kellő körültekintés nélküli, önmagában való alkalmazása könnyen a visszafelé elsülő fegyver jelenségét idézheti elő. A táncosok — különösen a hosszabb táncoknál — cselekményes tartalom híján ugyanis nem mindig képesek a koreográfiai kereteket kitölteni. Négy-öt percen át virtuskodni, szende, vagy szemérmes módon táncolni egyhuzamban, csak úgy »általában« — igen nehéz, sőt nem egyszer kivihetetlen feladat. A gyakorlat számára tehát — s ez éppen az érzelmek ellaposodó ábrázolása miatti félelemből következik — az a következtetés maradt, hogy az ilyen kompozíciókat valamilyen még telíteni, fűteni kell. A probléma megoldására (vagy talán megkerülésére?) a lakodalmasok szerföltötti alkalmazásán túl eddig két lehetőség merült fel. Az egyik a külsőeszközök minél erőteljesebb bevonása a táncokba, a hangulat emelésére. Ez leggyakrabban a táncszók, rigmusok és rikoltások túlzott alkalmazásában nyilvánul.

meg. Ernek az irányzatnak típusesete volt a Közgazdaságtudományi Egyetem tánc-csoportja által bemutatott »Gencsapáti táncok«. Az egész kompozíciót harsány rikoltozás kísérte végig. A ricsaj nem egyszer felülkerekedett zenén-táncon, s a nézőnek alaposan meg kellett erőltetnie magát, hogy a tulajdonképeni mondanivalóra figyelhessen. (A kompozíció különben ötletgazdagságával, frissességével, lendületes előadásmódjával minden figyelmet megérdemelt. Csak sajnálhatjuk, hogy táncukat csak ilyen zajos légkörben tudták elképzelni.)

Az útkeresés másik iránya: alapvonásokban megmaradni a szvitszerűség keretei között, azonban — mintegy epizódszerű jelenetekkel — játékosná, cselekményessé tenni a tánc menetét. Ez a megoldási mód nem annyira a falusi népi együtteseknél merül fel, ahol a hagyományok adta témakör már eleve meghatározóan lép fel a kompozícióalkotásnál; inkább az üzem, sőt a hivatásos együtteseknél tapasztalható. Koreográfiai szempontból természetesen jogos és szükségeszerű lehet ez, mint módszer; más kérdés azonban, hogy a gyakorlatban milyen eredménnyel járt eddig az elv alkalmazása. Azt kell tapasztalunk ugyanis, hogy szinte gombamódra szaporodtak el bizonyos koreográfiai közhelyek. Ilyenek, mint pl. az elvonult szerelmes párt meglesik és valamilyen módon megtréfálják; vagy a fiúk rajtaütésszerűen meglepik a lányok karikázó csoportját, mire azok ijedt sikongással szétfutnak. (Hozzá kell tennünk, hogy ezek a kis jelenetek ma már teljesen kialakult, mondhatnánk megkövült gesztusanyaggal kerülnek előadásra.) Mindenesetre az a sajátos s nem véletlen helyzet áll elő, hogy realista ábrázolási igények éppen antirealista — sematikus, vagy hamisan romantizáló — játékokat hoznak létre. Mi az oka, hogy a kitűzött céllal éppen ellentétes értelmű alkotások keletkeznek? Vajjon csak a koreográfusok és rendezők mesterségbeli, technikai tudásának gyöngesége? Nem hisszük, hogy az lenne a fő ok.

Mindkét irányzat — észrevehettük — felszínes, formális módon keres megoldást. Az egyik zajos külsőségekkel, a másik szirupos ízű — nem egyszer fiktív, hagyománytalan — játékokkal próbálkozik. A cél és az eredmény közti elcsúszás alapját ebben kell látnunk: a formális változtatások, javítások mindaddig nem hozhatnak eredményt, amíg a mű tartalmát, mondanivalóját illetően nem nyúl mélyebbre a koreográfia.

Mit hiányolunk tehát ezen a téren? Részben már rámutattunk, hogy a népi hagyományanyag sokkal több lehetőséget rejt magában, s viszont a kiaknázás még közel sem teljes. (Gondoljunk csak arra, hogy pl. farsangi szokásaink — tele színpompás jelenségekkel — még egyáltalán nem kerültek feldolgozásra.) Emellett azonban törekedni kellene — főleg a fejlettebb együtteseknek — az osztályharcos mondanivalójú kompozíciók színrevitelére is. (Ezen a téren három-négy évvel ezelőtt igen sok próbálkozást láttunk, s bár a kísérletek nagy része a prolektult hatása alatt szükségszerűen kudarcba fulladt — voltak igen jó kezdeményezések is, mint pl. Szabó Iván »Falusi bál« c. kompozíciója, a Honvéd Együttes előadásában.) Kétségtelenül ez nem könnyű feladat. Azonban úgy érezzük, hogy már csak konkrét témák, konkrét jelenetek megválasztásával is közelebb jutunk a megoldáshoz — különösen az elmúlt kísérletekkel szemben, ahol a bukást legtöbbször éppen az okozta, hogy a táncosportok minden áron elvont eszméket akartak megtáncolni. S viszont multhatatlanul szükség van az ilyen — jelen életünkben és múltunk küzdelmeiből merített — harcoss mondanivalójú táncokra, táncjátékokra, melyekből a néző a felüldülés túl lendületet, tetterőt is nyerhet. Szükség van rá, mert népi együtteseink, táncosportjaink műsoranyagában olyasféle helyzet kezd kialakulni, hogy optimizmus ürügyével hamisan idillikus hangulatok, idillizált képek jelentkeznek a színpadon. Hogy ez pedig milyen veszélyeket hord magában, azt külön hangsúlyozni — úgy véljük — ma már nem szükséges.

*

A művészeti együttesek II. országos versenye egyben a néprajztudomány művelői felé is új lehetőségeket és követelményeket állított. Lehetőségeket, amennyiben alkalom nyílt olyan népeletbeli megnyilvánulások tanulmányozására, amelyek megfigyelésére a multban nem volt, nem is lehetett mód. Itt főleg a népi együttesek többé-kevésbé spontán színjátékos munkájára gondolunk. Azonban választhatunk csak ezen belül is olyan kutatási részterületet, mint pl. a népi gesztusanyag, melynek tanulmányozási igénye — sajnos — mindeztől csak programszerűen merült fel hazai viszonylatban.

Ugyanekkor az etnográfusokkal szemben támasztott követelmények is megnöttek. Hiszen a népművészeti mozgalomnak a művészeti feldolgozás előtt és alatt is nagyarányú néprajzi támogatásra van szüksége. Elsősorban a gyűjtőmunka terén, a feldolgozandó anyag összeállításánál, s ezzel kapcsolatban a néprajzi és művészeti oldalról egyaránt sokat hánytorgatott hitelességi kérdések elbírálásánál. (Nem érezzük magun-

kat arra hivatottnak, hogy ez utóbbi kérdésről döntsünk, de annyit mindenesetre le kell szögeznünk, hogy kívánatos lenne, ha a művészet és a tudomány képviselői mielőbb közös nevezőre jutnának e tekintetben. Ugyanis mindkét fél csak a maga igazát hajtogatja (»művészi alkotószabadság« — »történeti-néprajzi hűség«), de ez még nem adja meg a kellő alapot az együttműködéshez, s inkább csak gáncsoskodást tapasztalhatunk.) El kell ismerni, hogy a verseny folyamán az etnografusok igen komoly részt kaptak a munkából. A siker érdekében professzorok, múzeológusok és egyetemi hallgatók egyaránt közreműködtek. Ott voltak a gyűjtéseknél, a feldolgozó munkánál (patronáló mozgalom), a bíráló bizottságokban és még a versenyt lezáró filmfelvételeknél is. A munka eredményességét csak növelte volna, ha a közreműködés módozatai — főleg a Népművészeti Intézettel — már az induláskor tisztábban álltak volna előttünk.

A verseny folyamán természetesen sokkal több megoldandó kérdés merült fel, mint amennyiről itt érdemben szólhatnánk. Jogi esetektől kezdve (a játék és tánekompozícióknak még ma sincs meg az a védettsége, amivel pl. a zeneművek rendelkeznek), az alkalmazott néprajz kérdésein át (pl. milyen legyen a színpadi népviselet) egészen a néprajzi gyűjtés és feldolgozó művészet kérdései kvalifikálásának problémájáig — mind-megannyi új feladat vár megoldásra. Mindamellet azonban, hogy ezek mielőbbi rendezése nagyon is sürgős és kívánatos, úgy érezzük, hogy mégisincs panaszra okunk, s bizhatunk abban, hogy a további munka meg hozza a megoldást. Végső fokon a felmerülő új problémák is csak állomásai fejlődésünknek, jelzői annak a hatalmas útnak, amelyet népművészetünk a felszabadulás óta tett meg.

Madcz László

A népművészeti pályázat eredményei

Népművészetünk továbbfejlődését jelentősen előmozdította az a pályázat, amelyet a Népművelési Minisztérium a népi díszítőművészeti alkotómunka fejlesztése céljából 1953. januárjában írt ki. A pályázat kiírása nem várt méretekben mozgatta meg a népi alkotóművészeket. Számos levél érkezett az ország különböző részeiből a Népművészeti Intézethez, amely a pályázókat szakmai tanácsokkal és a munka elvégzéséhez szükséges anyagok előteremtésével támogatta. Sokan személyesen jelentek meg útbiztatásért. A pályázat ideje alatt több mint 100 népművészt keresett fel tanácsadó bizottság, hogy segítse munkájukat.

A pályázat hímvők, szövők, faragók és fazekasok nagy tömegét mozgatta meg, köztük sok olyat, akinek munkáját eddig még nem ismertük.

A pályázat sikerét jelzi a beérkezett művek nagy száma is: mintegy 1000 munkát küldtek az ország több mint száz helységéből. De ezek a mennyiségi adatok önmagukban még nem fejezik ki a pályázat sikerét. Ha a beérkezett darabokat megvizsgáljuk, meggyőződhetünk róla, hogy a sikert nemcsak a pályamunkák mennyisége, hanem sokfélesége és sok esetben magas művészi színvonala jelenti.

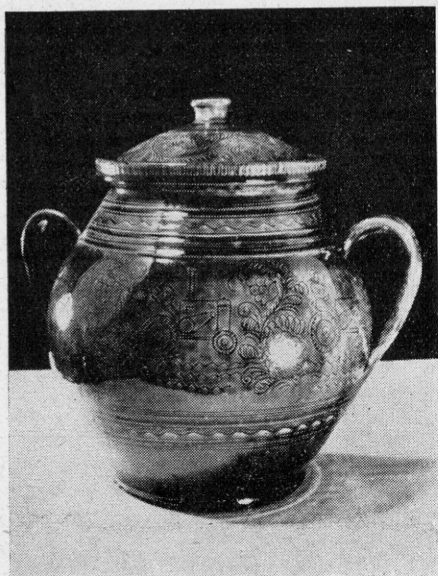
A bírálóbizottságot nehéz feladat elé állították az alkotások. A népművelési Minisztérium csaknem 30.000 Ft értékű pályadíjat tűzött ki. A munkák magas színvonala miatt a pályadíjakat több esetben meg kellett osztani. A bírálóbizottság döntése 27 pályázónak juttatott díjat 500—3000 forint értékben.

A legmagasabb jutalomban a sárospataki Szkiresák Bertalanné részesült, aki hosszú évtizedek óta nagy szeretettel és fáradhatatlanul virágozza sajátos formájú és díszítésű edényeit. A pályázatra beküldött tárgyai közül különösen kitűnt két gazdagon virágozott szilkéje; az egyiknél fehér alapszínen, a másiknál barna alapszínen elevenednek meg az egyszerűségükben nemes, mély líraiságot kifejező tarka virágok.

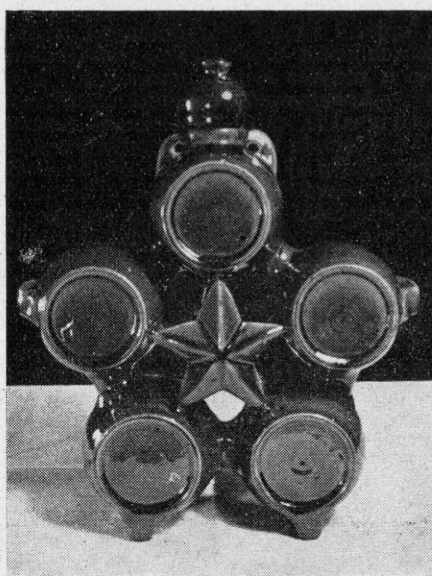
Kántor Sándor és F. Szabó Mihály karcagi fazekasok együtt dolgoznak. Kántor Sándor virágos és zöldszínű szilkéi, változatos vázái, butélái és kulacsai fejlett alkotókészséget mutatják. Egyik kitüntetett munkáján a virágmotívumok által közrefogva, traktorosok dolgoznak. F. Szabó Mihály zöldszínű lakodalmas kulacsának középpontjába biztos szerkezeti megoldással illeszkedik bele az ötágú csillag.

Fazekasaink munkáját általában jellemzi az a törekvés, hogy alkotásaikat közel hozzák és alkalmazzák az új élethez, hogy vázáik, tálaik, készleteik a városi és falusi életben a mindennapi élet művészi jellegű tartozékaivá váljanak.

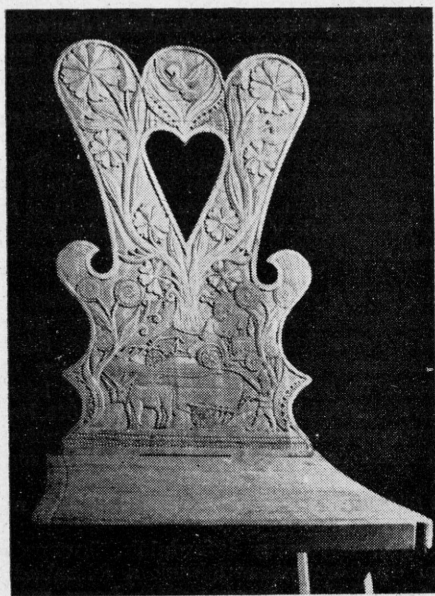
Idősebb és ifjabb Kapoli Antal neve régóta országszerte ismert a népművészetrel foglalkozók között. Mindkét somogy megyei faragó több kimagaslóan szép tárgyat küldött be. A 86 éves id. Kapoli Antal munkái közül nehéz a legszebbet kiválasztani. Talán mégis a betyárélet jeleneteit ábrázoló botjai hívják fel magukra legjobban a figyel-

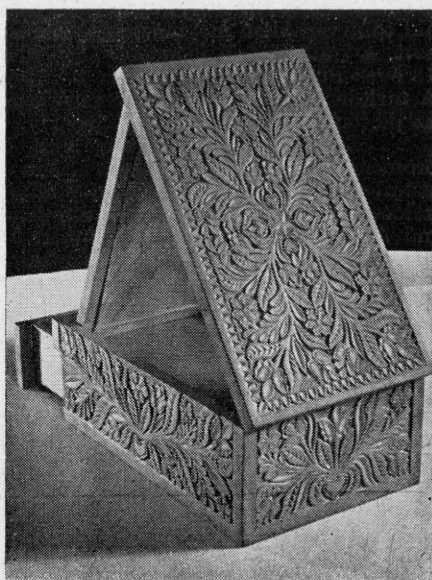
1. Traktoros szilke
(Kántor Sándor, Karcag)

2. Ötös hordóskulacs
(F. Szabó Mihály, Karcag)

3. Széktámla
(Kálmán István, Balatonfenyves)

4. Tükrös doboz (Papp Vendel
és Papp Vendelné, Kaposszerdahely)

met. A botok egész felületét gazdag, karcolt virágdiszítés hálózta be. A virágdisztek között helyezkednek el az alakok. — Ifj. Kapoli Antal faragott dobozainak ornamentikájában az apjától tanult hagyományos motívum-kincs továbbfejlődését látjuk. A dobozok egész felületét domború faragású finomrajzú virágminták borítják, amelyeknek elhelyezése a művész fejlett kompozíciós készségéről tanúskodik.

A hagyományos motívumok mellett egyre bátrabban jelentkeznek az új élet motívumai is, az új tartalomnak megfelelő új formai megoldásokat hozva létre.

Kálmán István balatonfenyvesi faragó széktagján a kompozíció középpontjában a parasztság új életét bemutató jelenetek állnak. Az egyikben a traktoros munkáját ábrázolja, s közvetlenül e kép alá, ötletes módon helyezte el a régi és az új élet ellentéteinek érzékeltetéséül a régi módon szántó paraszt képét is. A másik széktagján a falusi fiatalság kulturális forradalmát szimbolizálja a kompozícióban kitűnően elhelyezett két ülő leányalak, akik előtt egy kis asztalon földgömb és könyvek állnak. A művész politikai tudatosságát mutatja a mind a két szék tetejének középpontjában lévő virágok közé elhelyezett békegalamb, — jelezve, hogy boldog jövőnk, szocialista társadalmunk felépítésének feltétele a béke.

Jancsikity János fiatal somogy megyei faragó sakk-készletet küldött a pályázatra: Minden egyes figura és a sakktábla megmunkálása is a művész egyéni alkotó erejét és komoly technikai felkészültségét tükrözi. A figurákat változatos virágkompozíciókkal díszítette, a tábla sötét kockáin pedig finoman rajzolt kis virágokat és állatokat helyezett el. Az egyik sorban végig megjelennek az új életünknek emblematikái is: az ötágú csillag, a pártjelvény, a népköztársasági címer és az MSZT-jelvény.

Papp Vendel és Papp Vendelné ugyancsak a somogy megyei pásztor faragás hagyományos formáinak és motívumkincsének továbbfejlesztői. Beküldött dobozaik egész felületét egyénien megoldott és kivitelezett virágkompozíció borítja, amelyek közepébe szervesen illeszkedik bele a szinte virággá változott kis ötágú csillag, vagy az ügyesen megformált kis békegalamb, vagy népköztársasági címerünk.

A népköztársasági címert szívesen alkalmazzák faragóink. Így Ostoroczky József szucsai (Heves megye) pásztorfaragó hagyományos formájú asztali tükrosének felső részébe a pásztoréletet jelképező virágok és állatalakok közé kitűnően illesztette be népköztársasági címerünket.

Ugyancsak címer díszíti Jancsikity János ötletes és új megoldású zászlótartóját is, amelynek zászlórúdján kis ötágú csillag ékeskedik.

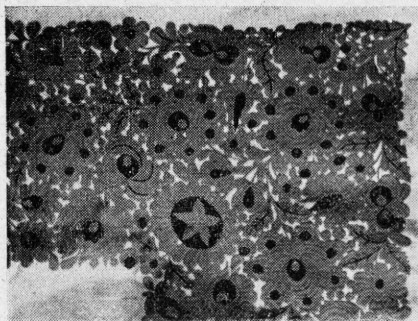
Maga a zászló egyik legtehetségesebb népművészünknek, a galgamácsai Dudás Julinak a munkája. A piros és kékszínű apró palóc virágok többsorban övezik körül a »Jó munkáért« feliratot, amely alatt két kis galamb ül a virágos ágon. Dudás Julin kívül, aki több egyénien megtervezett és művészien kivitelezett himnussal és szóttessel pályázott, a Palócföldről igen sok szép alkotás érkezett. Kiválik ezek közül a galgautai 18 éves Puskei Zsuzsika himzett terítője, amelyik sokszínű, tarka virágokkal díszített. A terítőn elhelyezett virágkoszorú rendkívüli változatossága és színpompája sugározza az életörömet és a munkakedvet.

Ez a színekben és formákban való gazdagodás, a felszabadult parasztság életörömeinek kifejezése jelentkezik abban a sok tarkavirágos himzésben is, amit olyan nagy számban küldtek be kalocsai népművészeink a pályázatra. De nem maradt ki a híres kalocsai pingálás sem, csak új alkalmazásban jelentkezik Vén Lajosné szakmári népművész ládikáján. A sötét lakkozott alapszinen virítanak a tarka virágok és közöttük pompázik a páva, a maga pazar színeivel.

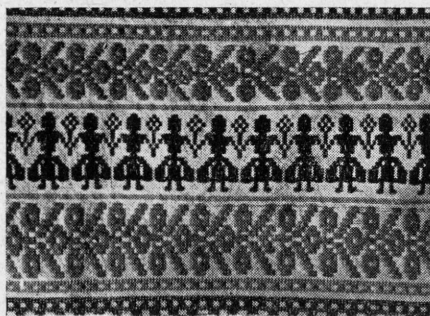
A pályázatra beküldött szóttések közül legkiemelkedőbbek a szabolcsmegyei, paszabi és a sárközi decsi szövetkezet tagjainak munkái. A paszabi szövetkezet galamb és virágsoros, fehér alapon piros-kék függőnye a helyi kultúrotthon díszítésére készült. Tervezése, kivitelezése, magasszínvonalú, művészileg fejlett. A szövek részére megállapított első díjat a bírálóbizottság megosztotta az említett paszabi függöny készítői és a sárközi szövetkezet kimagaslóan tehetséges népművésze: Bali Istvánné között. Baliné jól ismeri és ötletesen fejleszti tovább a hagyományos sárközi szóttésmintákat, amelyeket művészien kivitelezett terítőjén páros-galambosorba és változatos virágsorokba foglalt össze.

A pályázat eredményesen mozgósította népművészeinket, akik számos szép munkával válaszoltak a felhívásra.

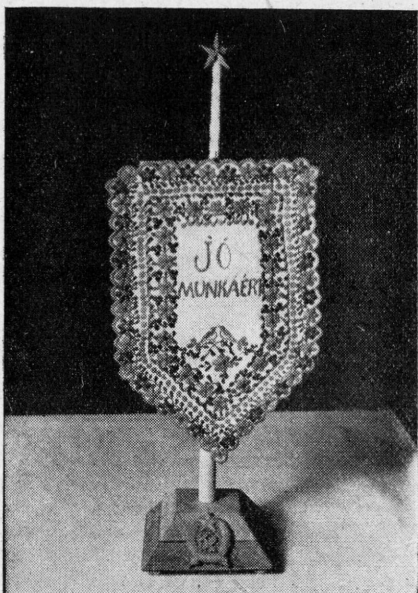
Az utolsó két évben rendezett kiállítások, nevezetes évfordulók, ünnepségek mind egy-egy további lépést jelentettek népi díszítőművészetünknek a felszabadulás után bekövetkezett felvirágzásában. Mindegyik alkalom megmutatta, hogy mennyi életöröm, művészi alkotókedv van felszabadult népünkben. Megfigyelhetjük, hogy a hagyományos formák mellett hogyan jelentkeznek az új élet által létrehozott új formák.

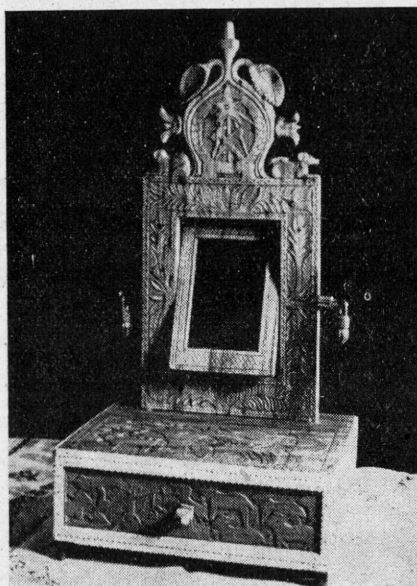
5. Mezőkövesdi terítő
(Matyó szövetkezet, Mezőkövesd)

6. Szőttes (Vankóné Dudás Juli,
Galgamácsa, Pest m.)

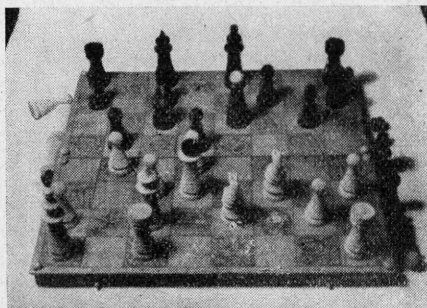
7. Jancsikity János zászlórúdja,
(Vankóné Dudás Juli hímzett zászlója,

8. Asztali tükrös
(Ostoroczky József, Szucs, Heves m.)

9. Pingált ládika (Vénn Lajosné,
Szakmár, Bács-Kiskun m.)

10. Sakk-készlet (Jancsikity János,
Öreglak, Somogy m.)

amelyek a hagyományok szerves folytatói, de jelképezik dolgozó népünk új útját is. A tárgyak mind jobban kifejezik az alkotóművészeknek azt a törekvését, hogy új alkalmazásukban ne csak alkotói és a szűkebb környezet művészi szükségleteit elégítsék ki, hanem az egész dolgozó nép, a városi lakosság mindennapi életének megszépítésére is szolgáljanak.

Népművészetünk felvirágzását nagymértékben előmozdítja az a szerető gondoskodás, amellyel népi demokráciánk egyre jobb munkára ösztönzi az alkotó népművészeket, kitüntetésben és jutalomban részesítve a legjobbakat.

Lengyel Györgyi

A Szovjet Tudományos Akadémia Néprajzi Intézetének munkája az 1952. évben

A szovjet tudomány az 1952. évben újabb kiváló marxista alkotással gazdagodott. Sztálinnak »A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban« c. munkájával. A Szovjetunió Kommunista Pártjának 1952. évben tartott XIX. kongresszusa jóváhagyta az ötödik ötéves terv összeállítására vonatkozó irányelveket, mely újabb hatalmas lépést jelent a szocializmusból a kommunizmusba való átmenet útján. A párt XIX. kongresszusa felszólította a szovjet tudósokat az élenjáró szovjet tudomány fejlesztésére, feladatukká tette, hogy az első helyet töltsék be a világ tudományos életében.

A Néprajzi Intézet kollektívája az osztályok és a Tudományos Tanács ülésein megvitatta e történeti jelentőségű okiratot, és új feladatainak megfelelően kijelölte a néprajztudomány átépítésének útját. A Tudományos Tanács elismerte, hogy azok a bíráló megjegyzések, melyek a pártkongresszus szöszékéről a történészekre vonatkozólag elhangzottak, a néprajzkutatókra is állnak. A Tudományos Tanács határozataiból kitűnik, hogy a szovjet néprajzkutatók nagy feladatok elvégzésével adósai a nemzetnek: eddig kevés komoly tanulmány látott napvilágot a néprajz legfontosabb fejezeteiből. Néprajzi anyagra vonatkozólag nem dolgozták fel Sztálin tanítását a »nemzeti nyelvektől a törzsi nyelvekhez, a törzsi nyelvektől a népek nyelvéhez, a népek nyelvétől a nemzeti nyelvekhez« való fejlődésről; az etnogenetikai vizsgálatok területén megbocsáthatatlannal elmaradt a nagyorosz nép keletkezésére vonatkozó kérdések tanulmányozása; az etnogenezis kérdéseinek megfejtésére vonatkozó néprajzi anyag felhasználásának módszertanát kevésbé dolgozták ki; hátra van még a Szovjetunióban élő népek életmódjára és szocialista kultúrájára vonatkozó problémák elméleti kidolgozása; e kérdéssel foglalkozó publikációk csupán még pusztán leírásai a megfigyelt jelenségeknek, annak mélyebb értelmezése s a kellő tudományos következtetések levonása nélkül.

A Tudományos Tanács a néprajzkutatók főfeladatává tette a tanulmányok elméleti színvonalának emelését, mely átvezet a néprajzi jelenségek tudományos leírásából e jelenségek törvényszerű fejlődésének feltáráshoz. A néprajzkutatóknak olyan új néprajztudományi dolgozatokat kell készíteniük, melyekkel közvetlenül közreműködhetnek abban, hogy a szovjet népek élete átépítésének útjára, melyek másrészt példaként szolgálnának olyan országok néprajzkutatóinak, melyek később léptek a szocialista élet átépítésének útjára: a néprajzkutatók munkáiban meggyőző erővel kell lelepleződni az imperialista propaganda hitvány rágalmainak a Szovjetunió népeinek életéről; ezeknek a kutatásoknak segíteniük kell a polgári világ haladó erőit a reakciós erőkkel folyó küzdelemben. A néprajztudomány legfőbb feladatairól tartott megbeszélések eredményeként konkrét tudományszervezeti szabályzatokat dolgoztak ki, melyek elengedhetetlenek a munka átszervezéséhez éppúgy össz-szövetségi viszonylatban (a néprajzi intézetek megszilárdítása a szövetséges köztársaságokban, a Szovjetunió Népei Múzeumának visszaállítása Moszkvában, a káderek nevelésének megjavítása), — mint magában az Intézetben.

Azoknak a határozatoknak a megvalósítása, melyeket a Néprajzi Intézet a Kommunista Párt XIX. Kongresszusával és I. V. Sztálinnak »A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban« c. műve megjelenésével kapcsolatban hozott, — elsősorban a Szovjetunióban élő népek életére és kultúrájára vonatkozó néprajzi kutatások területén folyó munka felülvizsgálatával kezdődött. Mint ismeretes, ez a tárgykor már évek óta központi helyet foglal el az Intézet tudományos kutatómunkájának tervében. Nevezetesen ilyenek az 1952. évben befejezett tereptanulmányok és a tadzsik kolhozparasztság kultúráját és életmódját vizsgáló monográfia szövégének főrésze, melyet a Tadzsik Sz Sz K leninabádi kerületének egyik kolhozában gyűjtött anyag alapján írtak meg; hasonló monográfia az Isszik-Kuli kerület kirgiz kolhozparaszti életével

foglalkozó munka; a szláv-orosz néprajzkutatók és folkloristák kollektívája már második éve tanulmányozza az Oroszországi SzFSzK tambovi és voronyezsi kerületében élő orosz kolhozparasztág mai életét.

E három nagy monográfiai munkán kívül — tervüknek megfelelően — az Intézet egyes munkatársai és aspiránsai 1952-ben szintén ezen a tárgykörön dolgoztak. Néprajzi vizsgálatokat folytattak a Pribaltikum köztársaságainak kolhozaiban, a Komi SzSzk-ban, Dagesztánban, a Karakalpak ASzSzk-ban, a Belorusz SzSzk-ban és másokban.

Tekintettel arra, hogy az egész ország néprajzi intézményei jelentős mértékben foglalkoznak hazánk szocialista népeinek és különböző nemzetiségeinek életével és a tartalmában szocialista, formájában nemzeti kultúrájuk fejlődésére és kialakulására vonatkozó kérdések kidolgozásával, 1952. év novemberében a Néprajzi Intézet egyeztető értekezletet hívott egybe, melyen megbeszélték I. V. Sztálin munkájának megjelenése nyomán felmerült újabb feladatokat a kolhozparasztág és a munkásosztály élete tanulmányozásának területén. Ezen az értekezleten jelen voltak nagy részben a szövetséges köztársaságok tudományos akadémiai és a Szovjet Tudományos Akadémia fiiláléihoz tartozó néprajzi intézmények képviselői (az ukrán, belorusz, grúz, azerbajdzsáni, örmény, litván, észt, turkmén, kazah, tadzsik akadémiaiaké, a kazáni, dagesztáni, moldvai fiiláléké). Az értekezlet résztvevői hangsúlyozták, hogy a szovjet néprajzkutatók főfeladata az, hogy tanulmányozzák a Szovjetunióban élő népek életmódjának és szocialista kultúrájának nemzeti formájú fejlődését a szocialista ipar hatalmas emelkedésének, a szocialista mezőgazdaság nagyméretű gépesítésének, valamint a falu és a város közötti lényeges különbségek felszámolásának, a szovjet népek kultúrájának és anyagi jólétük gyors gyarapodásának körülményei között, melyet a szocializmus alapvető gazdasági törvénye határoz meg. A társadalmi életben észlelhető fejlődési törvények objektív jellegének elfogadása arra kötelezi a néprajzkutatókat, hogy tanulmányozzák a kultúra és az életmód fejlődésének törvényszerűségeit a szocializmus és a kommunizmusba való fokozatos átmenet feltételei között.

Az értekezlet levonta a következtetéseket a Szovjetunióban élő népek szocialista kultúrája vizsgálatának módszereire vonatkozó vitákból, — melyek az 1952. év folyamán a Szovjetszkaja Etnografija hasábjain kibontakoztak, és a sokoldalú tárgykörből két alapvető tárgyat emelt ki az elméleti néprajzi kutatás számára: »A család és a családi élet«, — »A mai népi lakóház«. A Szovjetunió különböző népeire vonatkozóan e témák kidolgozása közösen folyik a szövetséges köztársaságok tudományos akadémiaival és a Szovjet Tudományos Akadémia egyes fiiláléival.¹

A Szovjetunió Kommunista Pártjának XIX. kongresszusán hozott határozatok alapján felülvizsgálták a Néprajzi Intézet 1935. évi tudományos munkatervét.

Kimulva abból, hogy elengedhetetlenül szükséges egész sor igen fontos elméleti probléma tisztázása, mely az őstársadalom tanulmányozására vonatkozik, — az Intézet 1953. évi tervébe új témát vett fel: »Alap és felépítmény az őstársadalomban«. Ugyanakkor elhatározták, hogy az őstársadalom történetét illetően elméleti szempontból épp oly fontos másik témát is beiktatnak az Intézet öt éves tervébe: »Nemzettség és törzs« címmel. Ezt a munkát 1954—55 években kezdik meg, s a következő öt éves tervben fejezik be.

A reakciós imperialista ideológia elleni harc fokozása érdekében, mely mind erősebben nyilvánul meg a jelenkori nyugati néprajztudományban, az Intézet tervbe vette 1953. évre egy gyűjteményes kiadvány előkészítését: »Amerikai néprajztudomány a háborús gyűjtőanyagok szolgálatában«.

Az 1952. év az Intézet életében I. V. Sztálin a »Marxizmus és nyelvtudománya« c. munkája további alkotó elsajátításának és a marri, a nyelvre vonatkozó ú. n. »új tanítás« káros hatása felszámolásának éve volt. Az Intézet munkatársai egész sor cikket szenteltek mind a marri felfogás bírálatának, mind egyes olyan kérdések felülvizsgálatának, melyeket előzőleg Marr és követői összezavartak. Így N. N. Csebokszarov, akinek munkájába marriista hibák siklottak be, közzétette a »Finn-ugor nyelvészarhoz tartozó népek eredetének kérdéséhez« c. tanulmányát (Sz. E. 1952. 1.); G. F. Gyebec és T. A. Trofimov — akik szintén marriista eltévelyedésekbe estek — M. Levin társszerzőségében »Antropológiai anyag mint az etnogenetikai kérdések tanulmányozásának forrása« (u. o.) c. tanulmányt jelentették meg; N. Ja. Marrnak és a marriistáknak a folklor területén mutatkozó téves nézeteit bírálta cikkében V. I. Csicszerov (Sz. E. 1952. 3.). Azonban nem vetették alá bírálatnak a néprajztudomány minden olyan ágát, melyben Marr hatása megnyilatkozott; még nem bírálta meg a sajtóban az Intézet minden munkatársa saját korábbi marriista hibáit (pl. A. F. Anyiszimov). Elhúzódott az ősi nyelvi folytonosságot valló

¹ Az értekezletről szóló beszámólót és az azon elfogadott határozatot l. Sz. E. 1953. 1.

feltevése vitájának lezárása, melyet Sz. P. Tolszov vetett fel, s melyet a nyelvészek éles bírálatban részesítettek. A néprajztudományban éppúgy, mint az egyes szövetséges köztársaságokban, s mint a Szovjet Tudományos Akadémia Néprajzi Intézetében, a marxizmuson kívül más antimarxista eltévelyedések is előfordulnak. Így pl. Sz. M. Abramzon, a Néprajzi Intézet önálló kutatója, munkáiban egész sor hibát követett el, — Kirgizia Oroszországhoz csatolásának kérdésében, a kirgiz »Manasz« eposz értékelésében, a Nagy Októberi Szocialista Forradalom előtti kirgiz társadalmi szervezet jellemzésében, — a kirgizek élete és jelenkori kultúrája kérdéseinek taglalásában, — olyan tévedéseket, melyekkel a polgári nacionalisták kezére jár. Az Intézet nem gyakorolt elég aktív és határozott kritikát, mellyel rámutatott volna a marxizmustól való elhajlásokra.

A mai szovjet néprajztudomány magas ideológiai színvonaláért folyó harc növelésére az Intézet felvette 1953. évi tervébe »A marxizmus meghamisítása ellen a néprajztudományban, a folklórban és az antropológiában« c. gyűjteményes kiadvány elkészítését. A kiadvány tartalmazni fogja azoknak a műveknek részletes megvilágítását és konkrét bírálatát, melyekben antimarxista állítások tükröződnek a néprajz (részben az etnogenézis kérdésében, a népviselet történetének tárgyalásában stb.), az antropológia és a folklóriztika területén.

1952-ben a nézetek és a tudományos kritika harca jelentős mértékben megélenkült. A Szovjetunióban élő népek szocialista kultúrájának és életmódjának vizsgálatára vonatkozó kérdésekről, a szocialista nemzetek alakulásáról, az etnikai antropológia alapvető kérdéseiről s egyéb tárgykörökről szóló viták a tudományos dolgozók kollektívájának munkájában eléggé jelentős helyet foglaltak el, különféle szempontokat tártak fel, s segítettek sok kérdés megvilágításában. A délszibériai népek nemzetetvéálási problémáinak kidolgozásával kapcsolatban (vezető L. P. Potapov a történettudományok doktora), elengedhetetlennek tűnt annak a határnak a meghatározása, mely elválasztja a szocialista nemzetet a szocialista típusú nemzetiségtől. Ez a kérdés állt az Intézet Tudományos Tanácsának ülésén Potapov előadásakor a vita központjában.

Azonban az 1952. évben az időszerű elméleti kérdésekről folytatott hat vita ellenére be kell vallani, hogy a viták és a megbeszélések nem váltak az Intézet és különösen az Intézet osztályai életének szerves alkotóelemeivé. A viták és az ülések megszervezésében egész sor hiányosság mutatkozik, rosszul készítik elő a vitákban résztvevő intézeti munkatársak felszólalását, a rokottudományok tudósai nem vegyülnek a vitákba és így tovább; ezért egyes esetekben a viták nem bizonyulnak elég termékenyeknek.

Be kell vallani, hogy sikertelenek maradtak P. I. Kusnyer »A kolhozparasztság néprajzi tanulmányozásáról«, A. I. Kozacsenko »A nép, mint az etnikus történelem egy korszaka«, s az antropológiai kérdésekről szóló viták, melyek eredményeképpen nem oldódtak meg a megvitátott kérdésekkel kapcsolatos alapvető elvi problémák.

Az 1952. év végén az Intézet osztályai és igazgatósága kidolgozták a vitaulések és értekezletek általános programtervét az 1953. évre, amelynek hivatása, hogy biztosítsa a tudományos kutató munkatervben előírt elméleti problémák megoldását.

Az 1952. évben kidolgozott tudományos kutató problémák között, amelyeket említettünk, kiemelkedő helyet foglal el a Szovjetunió népei jelenlegi szociális kultúrájának és életmódjának tanulmányozása. Jelentősen előrehaladt az év folyamán azoknak a problémáknak a vizsgálata, amelyek a szocialista nemzetek alakulását érintik a Szovjetunióban. Ezeket a kutatásokat a Dél-Szibéria és Dagesztán népeinél végbemenő folyamatok vizsgálata alapján végezték. A Hakaszi és a Tuvini autonóm területeken végzett expedíciós kutatásokon kívül az összefoglaló munka is elkezdődött ezen a téren: elkészült a monográfiának egyik bevezető része, mely a burját nemzet eredetét tárgyalja (szerzője: B. O. Dolgih); az 1952. évi dagesztáni expedíciós anyagra támaszkodva, összeállították több dagesztáni nemzetiség (rutulok, cahurok, agulok) szokásainak és kultúrtörténetének etnográfiai vázlatát és összefoglalták az avarok életmódjának és szociális kultúrájának vázlatát is.

Az 1952. évben az orosz nemzetre vonatkozó néprajzi kutatások igen jelentős helyet foglaltak el. Ez nemcsak a fentebb említett expedíciókban nyilvánult meg, melyet a voronyezsi és tambovi kerületekben, a kolhozokban végeztek, hanem az orosz nemzet etnográfiai atlaszának előkészítő munkálataiban is. Az »Atlasz« szerzői kollektívája elvégezte azt a nagy és fáradságos munkát, amelynek célja, hogy a mezőgazdasági szerszámok, a ruházatkészítés és a lakóhelyek tipológiájának megállapításaival a »Település« tárgykör feltérképezéséhez tartozó tárgyakat (objektumokat) meg lehessen határozni. Élénken megvitatták az év folyamán összeállított néhány első térkép-vázlatot, melyek az »Atlasz« szerzői részéről láttak napvilágot. Hatalmas irodalmi és levéltári anyag gyűlt össze, kutatást végeztek a Földrajzi Társaság, a Szabad Köztársasági Társulat,

az Orosz Múzeum stb. levéltáraiban. Megírásra került az orosz nemzetnek szentelt történelmi bevezető fejezet.

Ezekkel egyidejűleg az idegen országok népeinek etnográfijával kapcsolatos témakör is komoly figyelemben részesült. A »Világ népei« című sorozat nyomdai előkészítő munkálatai során az Intézet eljuttatta a kiadóhoz az »Afrika népei« című kötetet, ez az orosz és szovjet tudomány történetében az első olyan mű, amely Afrika népei történetének és etnográfijának értékelésével foglalkozik. »Ausztália és Oceánia népei« címmel már egy másik kötet is leadásra vár. Ehhez a sorozathoz közel áll az Intézet által nyomásra előkészített »Indiai Etnográfiai Gyűjtemény« című mű, valamint egy másik gyűjteményes kiadvány: »Amerika indiánjai«. Ez utóbbiban számos jellegzetes cikk foglalkozik történeti visszapillantásban Észak-, Közép- és Dél-Amerika indiánjainak meghódításával, gyarmatosításával és jelenlegi helyzetével, ezenfelül tíz dolgozat mutatja be az egyes indián törzseket és helyi csoportokat. Ezeknek a műveknek közzététele a néprajztudomány számára komoly nyereség lesz. Bennük világítanak rá először marxista szemszögből az imperialista iga alatt szenvedő gyarmati és félgymati országok népeinek életviszonyaira és arra a harcra, amelyet a világ többi demokratikus erőivel együtt nemzeti függetlenségükért folytatnak.

Nem kevésbé fontosak és aktuálisak a földkerekség lakossága etnikai összetételének tanulmányozása és etnikai feltérképezése terén az 1952. évben végzett munkálatok eredményei. »India és Pakisztán néprajzi térképe« c. művet P. E. Terleckij új módszere szerint állították össze és adták sajtó alá, mely lehetővé teszi a nemzetiségi összetétel és a lakosság sűrűségének kombinált bemutatását. A térkép az eredeti statisztikai forrásokon (népszámlálás) alapszik és fontos segédeszközül szolgál India és Pakisztán nemzetiségi problémáinak tanulmányozásához; többek között szemléltető ábrákkal annak a burzsoa világban elterjedt két elméletnek, melyek Indiára vonatkoztatva »faji kaosz« és »két nemzet« elnevezés alatt ismeretesekek. Ennek a térképnek elkészítésén kívül, ugyancsak P. E. Terleckij vezetésével állították össze 1952-ben Indonézia néprajzi térképének szerzői vázlatát, valamint megkezdődött az Elő- és Dél-Kelet-Ázsia térképére vonatkozó anyaggyűjtés is.

A néprajzi monográfiák munkálatai során V. N. Belicer elkészítette a »Zürjén komik és permi komik« című műve első felét; Sz. M. Abramzon befejezte »Család és házasság a kirgizeknél« című műve szerzői részét; B. O. Dolgih áttanulmányozta a nercsini és jakut kerületekre vonatkozó XVII. századbeli levéltári anyagot »Szibéria népeinek nemzetség-törzsi összetétele a XVII. században« című néprajzi tanulmányához; K. V. Vjatkina megírta a mongol lakóházak, ruházkodás, táplálkozás stb.-re vonatkozó fejezeteket ahhoz a monográfiához, melyet a Mongol Népköztársaság mongoljai kultúrájának és szokásainak szentelt, és amely a Szovjetunió Tudományos Akadémiája által végzett történeti-néprajzi expedíción gyűjtött legújabb anyagon fog felépülni. A »Tanulmányok az orosz néprajz, antropológia és folklorisztika történetéből« címen tervezett kollektív mű több cikke is elkészült. Ezek közül megjelent: »A dekabristák nézőpontjai és kutatásai a néprajz és folklor terén« (V. K. Szokolova) »Etnográfiai és folklor-anyag N. V. Gogolnál« (ugyanő); »A Néprajz és folklorisztika problémái demokraták műveiben a XIX. század közepén« (V. I. Csicserov); »Néprajzi és folklor-anyag a hatvanas évek íróinak alkotásaiban« (L. N. Puskareva); »Orosz kutatók szerepe a XVII. és XVIII. századbeli Nyugat-Európa néprajzának tanulmányozásában« (I. N. Grozdova); »K. M. Ber antropológiai kutatásai« (M. G. Levin); »Etnikai antropológia az orosz antropológusok műveiben« (G. F. Gyebec). Ezenkívül Sz. A. Tokarev írt egy összefoglaló tanulmányt »A néprajztudomány fejlődése Oroszországban a Nagy Októberi Forradalom előtt« címen, mely »A tudomány és a technika története a Szovjetunióban a legrégebb időktől napjainkig« című műhöz készült (ez a mű a Szovjetunió Tudományos Akadémiája intézeteinek közös kiadásában készült el).

Meg kell még említeni, hogy 1952-ben készült el az »Általános néprajzi tankönyv főiskolák számára« című munka szerzői része is. A mű a Moszkvai Állami Egyetem Történettudományi karának néprajzi tanszékével közös kidolgozásban készül el.

Az antropológia területén a tudományos kutatások több témakörben folytatódtak M. M. Geraszimov, Sztálin-díjas, plasztikai antropológiai rekonstrukciós laboratóriumában egy újabb sorozat szobrászati rekonstrukciót kiviteleztek a Szovjetunió sztyeppe-övezete korai bronzkorszakának koponyáira vonatkozólag, melyek később »Az őslakosság antropológiai típusainak atlasza a Szovjetunió területén« című műbe fog belekerülni. M. G. Levin folytatta a szibériai népek etnogenézisére vonatkozó kutatásait azon az antropológiai anyagon, melyhez a délszibériai expedíciós munkák során jutottak, és elkészült »Az Amúr és Szahalin antropológiai típusai« c. fejezet. Tovább folytak V. V.

Bunak kraniológiai kutatásai is, különös tekintettel annak a problémának kidolgozására, mely a koponya sajátosságainak formálódására vonatkozik az ember kialakulásának és fejlődésének folyamán.

Az 1952. évben a Szovjetunió különböző köztársaságaiban és területein az Intézet hat expedíciója dolgozott: A horezmi archeológiai-néprajzi, a pamír-fergáni archeológiai-néprajzi, a balti komplex antropológiai-néprajzi, a dagesztáni, az orosz és a szajan-altaji néprajzi expedíciók (I. erről — M. G. Levin »A Néprajzi Intézet terepkutatásai.« Sz. E. 1953. 2. 194—197.)

Az Intézet részt vett a kommunizmus sztálini építkezéseinek munkálataiban. A horezmi expedíció fő erői (vezetője Sz. P. Tolszov) 1952-ben a Turkmén főcsatorna zónájában összpontosultak, ahol az expedíció hét osztaga állandó kutatásokat és ásásokat végzett. Tanulmányozták az Uzboj régi medre körüli őskultúra telephelyeit, a Turkmén Sz.Sz.K. tasauzi területének ókori és középkori öntözési hálózatát, valamint a régi öntözési rendszernek azokat a földemlékeit, melyek a készülő csatorna vonala közelében voltak találhatóak. A gazdasági élet, az építészet és a művészetek terén egész sor tudományos felfedezést tettek. Első ízben találtak meg középkori üveggyártó műhelyek emlékeit; feltárult az eddig még ismeretlen középkori öntözési rendszer, amelyben láncrendszerű vízemelő berendezéssel a tó vizét felemelték a szarikamisi völgy-akatlan parti terraszaira. Az expedíció tudományos eredményei a csatorna tervezőinek gyakorlati érdeklődésére tarthatnak számot nemcsak a folyó munkálatoknál, hanem az építkezéshez később szükséges területek igénybe vételét illetően is. Az expedíció kollektívája »A horezmi expedíció munkássága« című II. kötetének befejezésén dolgozik. Ezt a könyvet a Turkmén Főcsatorna útvonala történelmi emlékeinek szentelték.²

Az 1952. évben a Néprajzi Intézet tudományos tanácsa 23 ülést tartott, ahol a tervmunkákkal kapcsolatos kérdéseken kívül, a tudományos tanács vizsgálat tárgyává tette a szovjet néprajz feladatait I. V. Sztálin »A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban« című művének megvitatásában, valamint a Szovjetunió Kommunista Pártja XIX. kongresszusának határozatait és egyebeket.

Az Intézet tudományos tanácsa vizsgálat alá vette és bírálat tárgyává tette Sz. M. Abramzonnak azokat a tévedéseit, melyek a kirgiz nép története és néprajza terén felbukkantak.³ Meghallgatták és megvitatották »A Néprajzi Intézet rövid közleményei« (Kratkie Szooobszenija) című kiadványról szóló előadást. Ezt a vitát azonban rosszul kezelték elő s mindössze 3—4 tag vett részt benne. Holott ennek a kiadványnak komoly kritikai megvitatásra volna szüksége. A Kratkie Szooobszenija nem mindig felel meg a megkövetelt feladatoknak és gyakran csak alkalmi anyagot tartalmaz. Ennek a kiadványnak ideológiai és tudományos színvonalát még egyetlen egyszer sem tették kritikai értékelés tárgyává.

A Tudományos Tanács 1952. évi ülésein 18 disszertációt védtek meg: a Néprajzi Intézet 10 munkáját vitatták meg és nyújtották át a sajtónak.

A szövetséges köztársaságok Tudományos Akadémiával és a Szovjetunió Tudományos Akadémiája fiókintézményeivel a tudományos-szervezési együttműködés teljesen konkrét formát öltött. Fentebb már említés történt arról az egyeztető értekezlet-ről, melynek tárgya »A Szovjetunió népeinek kultúrájában és életmódjában történt változások« című téma, valamint arról a kezdeményezésről, melynek értelmében kilenc akadémia és fiókintézmény kollektív munkával együttesen dolgoz ki egyes néprajzi kérdéseket. A dagesztáni tudományos-kutató intézettel való kapcsolatot is megteremtette a Néprajzi Intézet dagesztáni expedíciójának munkássága. Azonban a két intézet munkájának összehangolása nem mondható kielégítőnek. »A Pribaltikum népeinek etnogenezise« című téma kidolgozásával és a balti expedíció tevékenységével kapcsolatban szoros együttműködés keletkezett a Pribaltikum köztársaságainak tudományos kutató intézményei között. Ebben a munkában részt vesz a balti köztársaságok valamennyi tudományos akadémiája. 1952. tavaszán, az expedíció előkészületei során a Baltikumba utaztak az expedíció vezetői: N. N. Csebokszarov, a történettudományok doktora, P. I. Kusnyer, a történettudományok doktora és L. N. Terentyeva a történettudományok kandidátusa. Májusban Moszkvában szemináriumot szerveztek az expedíció résztvevői számára. Az expedíció néprajzi osztagai egyidejűleg gyűjtötték az anyagot »A Baltikum népeinek etnogenezise« című tárgykörhöz és a balti köztársaságok népeinek jelen kultúrájával és életmódjával kapcsolatban. Az expedíció anyaga feldolgozás alatt van. Valamennyi expedíció beszámolóját benyújtották. 1953. februárjában az expedíció munkásságának eredményeit külön értekezleten vitatták meg.

² Az expedíció munkájáról szóló beszámolót I. »Ókori történelmi Közlemények« 1953. 2. sz.

³ A vitáról szóló beszámolót I. Sz. E. 1952. 4.

Az 1952. évben a Néprajzi Intézet részt vett azon a tudományos ülésen, amelyet a mordvin nyelvészet kérdéseiről Szaranszk városában tartottak. Az értekezleten kiküldöttként V. N. Belicer tudományos munkatárs szerepelt. 1953-ban a mordvin nyelvtudományi, irodalmi és történelmi tudományos kutatóintézet kérésére V. N. Belicer részt vett az Intézet által rendezett expedícióban.

A Szovjetunió Tudományos Akadémiája Elnökségének rendelkezésére, 1952. év áprilisában az oszét történelmi, nyelvtudományi és irodalmi tudományos konferencián B. I. Csicserov professzor, az Intézet munkatársa vett részt. Két előadást tartott: 1. »Az eposz elméletének néhány kérdése és az oszét nártlegendák jelenlegi tanulmányozása« (megjelent »A Szovjetunió Tudományos Akadémiája irodalmi és nyelvészeti Közleményei«-ben 1952. 5. sz.); 2. »Marr téves nézetei és követői a folklorisztika területén« (megjelent Sz. E. 1952. 3. sz.).

1952-ben G. F. Gyebec professzor a Néprajzi Intézet tudományos munkatársa Azerbajdzsánba és Grúziába utazott, ahol a grúz és azerbajdzsáni tudományos akadémiák meghívására, a helyi erők részvételével alakult antropológiai expedíció tudományos megszervezését végezte el. 1952. elején Gyebec professzor Tbiliszibe utazott, hogy segítsen annak az expedíciós anyagnak feldolgozásában, melyet 1950–1951-ben az ő részvételével gyűjtöttek.

Igy tehát a valóságban az a munka, amelyet a Néprajzi Intézet a köztársasági tudományos akadémiákkal együttesen végzett, nem korlátozódik csupán »A Szovjetunió népeinek kultúrájában és életmódjában történt változások« tárgy körére, hanem a problémáknak sokkal szélesebb skáláját foglalja magába. Többek között a közös munkában nagy helyet foglalnak el a Szovjetunió népei eredetének problémái (a balti expedíció munkássága, antropológiai kutatások a Kaukázusban és hasonlók).

Az 1952. évben került ki a sajtó alól az Intézet egyik kiadványa: »A horezmi expedíció tevékenysége« I. kötete, ez a kötet az expedíció 1945-től 1948-ig terjedő időszakában végzett archeológiai és néprajzi tevékenységével foglalkozik. A könyv megírásában az expedíció munkatársainak nagyszámú kollektívája, mintegy 20 személy vett részt. A könyv első részében, az »Archeológiai munkák«-ban találhatjuk Sz. P. Tolsztovnak, az expedíció vezetőjének, bevezető cikkét, majd 12 különféle témát tárgyaló cikket, melyek főleg a III. századbéli horezmi sahok Toprak-kalai palotájának ásatásaival foglalkoznak. Ugyanitt olvashatunk néhány közleményt az őskori, az ókori és a középkori Horezm kraniológiai anyagáról és faunaleleteiről. A másik részben, a »Néprajzi tanulmányok«-ban a horezmi expedíció néprajzi osztagainak tudományos beszámolóját találjuk: az észak-üzbég, a dél-üzbég, a turkmén, a karaka pak expedíciójáról. A »Melléletek«-ben a többéves horezmi expedíció kutatásainak részletes jelentései foglaltatnak 1937-től 1948-ig, valamint mindaz a szovjet és külföldi irodalom, amely az expedíció kutatásaival foglalkozik. A gazdagon illusztrált mű terjedelme 66,8 nyomdai ív.

Az 1952. évben hagyta el a sajtót a »Szibériai néprajzi gyűjtemény«, amely a legjelentősebb szovjet szibériológusok (L. P. Potapov, Sz. A. Tokarev, B. O. Dolgih, O. V. Ionova, A. A. Popov és mások) cikkeit tartalmazza, ezek a cikkek a nganaszok, szelkupok, altájiak, hakaszok, dolganok, jakutok és más szibériai népek néprajzi problémáival (eredet, társadalmi felépítés, anyagi kultúra) foglalkoznak.

Megjelent még ezenkívül N. N. Mikluho-Maklaj gyűjteményes műveinek soron következő kötete (III. kötet, 2. sz.), valamint a »Néprajzi Intézet Rövid Közleményeinek (Kratkie Szooobszenyija) négy füzeté és a »Szovjetszkaja Etnografija«-nak mind a négy száma.

Az 1952. évi kiadási tervet ennek ellenére sem teljesítették. Egy sereg könyv nem jelent meg. Egy részüket a Szovjetunió Tudományos Akadémiája kiadója ill. szerkesztői-kiadói tanácsa tartotta vissza, más részük az Intézet hibájából nem került sajtó alá. Néhány, a kiadónak benyújtott kéziratról kiderült, hogy azokat rosszul készítették elő, többször át kellett őket dolgozni. Az Intézet tudományos tanácsának le kell ebből vonnia a megfelelő következtetéseket és kellő figyelmet kell fordítania arra, hogy a nyomásra leadott kéziratok komoly bírálaton menjenek keresztül.

Még mindig komoly hiányosságok mutatkoznak e téren, bár az Intézet nagy munkát végzett a káderek kiválasztása és előkészítése terén. Az Intézet a mai napig sincs megfelelő szakkaderekkel ellátva, többek között a népi demokráciák országait, Délkelet-Ázsiát illetően.

Az 1952. évben az Intézet néhány munkatársa kandidátusi disszertációt védett meg J. A. Zolotarevszkaja »A krik konföderációk története« témával, Sz. P. Ruzsjajkina

»A garmi kerület tadzsikjainak népi viselete« címmel, M. K. Kadrjavcev »Észak-India muzulmán lakosságainak eredete« címmel és egy doktori disszertációt N. A. Kiszljakov »Család és házasság a tadzsikoknál« címmel.

Az 1952. évben az aspirantúra állománya 44 személyből állott, ezek közül egy doktoráns és 43 aspiráns, közülük 21 személyt a szövetséges köztársaságok Tudományos Akadémiái (lett, litván, eszt, azerbajdzsan, üzbec, kazah) és a Tudományos Akadémia fiókiintézményei (kirgiz, moldvai, baskir, jakut, karéliei-finn, kazanyi) vezényeltek ki.

Az Intézet 8 aspiránsa és más tudományos-kutató intézmények 6 munkatársa védett meg disszertációt: »A lett parasztság gazdasági, életmódbeli és kulturális szocialista átalakulása« (L. N. Terentyeva); »A Bjelorusz Szovjet Szocialista Köztársaság bobruji kerülete kolhozparasztjainak anyagi kultúrája« (O. A. Ganckaja); »Az Onyegató-vidék lakossága a XVI—XVII. században« (M. V. Vitov); »A lengyel népi viselet« (O. V. Peselina); »A Szovjetunióbeli ujugrok anyagi kultúrája« (B. V. Zaharova); »A Tatár Autonóm Szovjet Szocialista Köztársaság orosz (falusi) lakosságának anyagi kultúrája« (E. P. Buszigin); »Kirgiz népi gyógyászat« (G. G. Nurov); »A Szovjetunió európai részben lakó cigányok és átmenetük a korbórló állapotból a letelepedettségig« (T. F. Kiszzeleva); »Az Ukrán Szocialista Szovjet Köztársaság kárpátontúli területe parasztágának szocialista átalakulása gazdasági téren és életmódban« (A. A. Lebegyeva); »A Dagesztáni Autonóm Szocialista Szovjet Köztársaság szergokalini kerületében lakó darginok szocialista átalakulása kulturális téren és életmódban« (R. J. Alijev); »A kajakenti kumikok a XIX—XX. században« (Sz. S. Gadzsijeva); »A Felső-volga-vidék orosz népi lakóházai« (L. N. Csizsikova); »Kelet-Litvánia lakóházai és gazdasági épületei« (G. I. Gozina); »A Bulgária területén lelhető szántási eszközök és etnikai meghatározásuk« (Zs. N. Vizsarova).

Az Intézet nem birkózott meg az aspiránsok kiképzésének feladatával: a végzettségre vonatkozó tervet csak 40%-ra teljesítette. Ez az aspiránsok egy részének fegyelmetlenségével és a tudományos vezetők elégtelen felelősségérzetével magyarázható meg, minek következtében a megvédendő disszertáció előkészítési határidejét nem tartották be. Másfelől azonban meg kell jegyezni, hogy az előkészítésre nézve és a disszertáció végleges megfogalmazására legdöntőbb időszak az év harmadik negyedére esik, amikor az Intézet tudományos állományának legnagyobb része expedíciókban vesz részt. Tekintettel az Intézet különleges természetű munkájára, fel kell vetni azt a kérdést, hogy nem lehetne-e az aspirantúrára való elfogadás határidejét megváltoztatni és a befejezését tavaszra áttenni.

Végezetül meg kell emlékeznünk a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Néprajzi Intézete mellett működő Antropológiai és Néprajzi Múzeum tevékenységéről. Az 1952. évben nyílt meg a múzeum egy új kiállítása: »Dél-Amerika indiánjai« elnevezéssel, továbbá: »A kínai politikai plakát« és »Az ókori Horezm«. A múzeumot több mint 80 ezer személy látogatta meg.

A Szovjetunió Kommunista Pártja XIX. kongresszusának határozatai folytán létrejött új feladatok megkövetelik hogy az Intézet mindennemű tevékenysége határozott javulást mutasson. A figyelem középpontjában a tudományos termékek minőségének és a kutatások ideológiai színvonal emelésének kell állnia.

T. Zsdanko Szovjetszkaja Etnografija 1953. 2

Szibéria néprajzi atlasza.¹

Az atlasz összeállításának munkáját a Néprajzi Intézet Szibériai Osztályán dolgozó tudományos munkatársak kollektívája végezte el.² Az Intézet tervében ez a téma a napjainkig felhalmozott hatalmas szibériai anyag rendszerezésének szükségességével állott kapcsolatban.

¹ Ez és a következő három közlemény (a *Kratkie Szobscsenyija XV, (1952) számában. Szerk.*) azoknak a dolgozatoknak a rövid ismertetése, amelyeket a szerzők 1951 januárjában és februárjában a Néprajzi Intézetben olvastak fel.

² A munka irányítását L. P. Potapov és M. G. Ljevin végezte A. F. Anyiszimov, a Szibériai Osztály vezetőjének a közreműködésével.

Szibéria az a terület, amellyel már a forradalom előtti időben is sokat foglalkoztak az orosz néprajzosok. Hatalmas anyagot halmoztak fel múzeumaink gyűjteményeiben és értékes munkákat tettek közé az egyes szibériai népekre vonatkozóan. Ezek a néprajzi kutatások összehasonlíthatatlanul nagyobb méreteket öltöttek a szovjet időben, amikor Szibéria, de különösen Észak népei néprajzának tanulmányozása szorosan összekapcsolódott szovjet észak multban elmaradott lakói kultúrája és életmódja átalakításának feladataival. Azonban ez a hatalmas néprajzi anyag mind a mai napig rendszerezetlen maradt. A néprajz egyes kérdéseire vonatkozó munkák nagy tömege, sőt az egyes szibériai népekre vonatkozó monográfiai ellenére is csaknem teljesen hiányoznak azok az általánosító munkák, amelyekben a néprajzi anyag alapján olyan általános kérdésekkel foglalkoznának, mint például Szibéria népeinek etnogenezise, e népek történeti kulturális kapcsolatai, vagy például a kultúra egyes elemeinek eredete és fejlődése stb.

Az atlasz összeállításán dolgozó munkaközösség a következő feladatot tűzte maga elé: végigelemezni a rendelkezésre álló teljes néprajzi anyagot a kultúra egyes elemei alapján, mégpedig az egyes elemek történeti fejlődésének távlatában, összekapcsolva egyúttal az elemzést az általános problémák vizsgálásával is. Az anyagi kultúra kérdései kapcsán a munkaközösség az alábbi témákat dolgozta fel: »Szibéria népeinek lakása«, »Szibéria népeinek viselete«, »Közlekedési eszközök«, »A kutyatenyésztés«, »A rénszarvas-tenyésztés«, »A sítalpak« és »A csónakok«. Ugyanezen a terven belül feldolgozta a munkaközösség a »Szibéria népeinek ornamentikája« témát is. A kultusz tárgyai közül rendszeres leírás és elemzés szempontjából két tárgycsoportot választott ki a munkaközösség, nevezetesen a samán-dobokat és a samán-viseletet.

Az atlaszon folyó munka szükségessé tette Szibéria lakosságának a különböző időszakokban mutató etnikai összetételét bemutató térkép összeállítását is. Ezt a feladatot B. O. Dolgh valósította meg: egyrészt az 1926/27-es összeírás adataiból elkészítette Szibéria mai etnikai térképét, másrészt pedig az irattári anyag alapján összeállította Szibéria népei XVII. századi letelepedésének térképét. Ezeknek a térképeknek az összehasonlítása sok olyan jelenséget magyarázott meg, amelynek a szibériai népek kultúráját alkotó egyes elemek tanulmányozása során merült fel.

Az atlasz a Szovjet Tudományos Akadémia Embertani és Néprajzi Múzeuma, valamint a leningrádi Állami Néprajzi Múzeum gyűjteménye alapján készült. Az egyes kutatók számára azonban rendelkezésre állott a Szovjetunió többi múzeumának a gyűjteménye is. Emellett megtörtént az irodalmi források, az irattárak — s ami mindezeknél fontosabb — az eddig kiadatlan megfigyelések lehető legnagyobb mértékű felhasználása is. Az utóbbit azért kell különösen aláhúznunk, mivel számos kérdés megoldását csak az egyes kutatók — az atlasz szerkesztői és azok munkatársai — kiadatlan helyszíni gyűjtéseinek felhasználása tette lehetővé. Éppen ezért az az anyag, amely az atlaszban megjelenik, jelentős részében eredeti forrás-anyag.

Azokat a kronológiai kereteket, amelyeken belül a vizsgálatok folytak, maga a rendelkezésre álló anyag szabta meg. A Szibéria néprajzára vonatkozó múzeumi tárgyak és kiadványok legnagyobb része a XIX. század második feléhez és a XX. század elejéhez tartozik. De mivel a munkaközösség azt a feladatot tűzte maga elé, hogy a kultúra elemeit nem csupán mai etnikai elosztásában, hanem történeti fejlődésében is vizsgálja, azért — ahol erre lehetőség nyílt — felhasználta azokat a történeti bizonyítékokat és múzeumi adat-csoportokat is, amelyek sokkal korábbi korszakokhoz tartoztak. Nevezetesen a kutyatenyésztés típusait sikerült nyomon követni a XVII. századtól kezdve.

A néprajzi adatokat munkatársaink igyekeztek összekapcsolni a régészeti adatokkal is. Ebben a vonatkozásban azonban a lehetőségek igen korlátozottak voltak, mivel a Szibériára vonatkozó régészeti anyag tanulmányozása még nem elégséges, ezenkívül pedig: nem mindig kapcsolható össze egy-egy most meglévő komplexus a jobban megvizsgált régészeti anyaggal sem. Ennek ellenére bizonyos témáknál egész sor jelenség megvilágítását tették lehetővé az ilyen régészeti kitérések.

Az atlasz összeállítói által követett módszertani eljárások több ízben képezték viták és megvitatások tárgyát. Vitás volt például az a kérdés, hogy milyen ismertetőjelek alapján kell a kultúra egyes tanulmányozandó elemeinek osztályozását megjeíteni. Munka közben derült ki, hogy erre a kérdésre nem adható általános felelet, mert ezek az ismertetőjelek csak azokkal a problémákkal összhangban alakulhatnak ki, amelyek az osztályozás során mutatkoznak meg. Ha azt tűzzük célul magunk elé, hogy a szóbanforgó jelenség történeti fejlődését követjük nyomon bizonyos területen, akkor, mivel fejlődésének fokozatát követjük csak nyomon, azért csupán egyetlen ismertetőjelet választottunk ki. Éppen ezért azokban az esetekben, amikor a történeti-kulturális kapcsolatok tisztázása vagy az etnogenezis kérdéseinek a megoldása a feladat, akkor más ismertetőjeleket kell kiválasztanunk.

Tudjuk például, hogy Szibériában a rénszarvastartásnak két alapvető típusa ismeretes: az igavonó rénszarvastartás, amikor a rénszarvas szánba fogják, és a lovagló, teherhordó, amikor a rénszarvast csak teher vagy nyereg alatt használják. Ha a rénszarvastartás módját ezeknek az ismertetőjeleknek az alapján osztályozzuk, nyomon követve az egyes részleteket, akkor arra az eredményre jutunk, hogy a teherhordó-lovagló rénszarvastartás — ami többnyire Szibéria déli vidékein ismeretes — régebbi az igavonó rénszarvastartásnál, ami napjainkban inkább Szibéria északi vidékein van elterjedve. Ezeknek az ismertetőjeleknek az alapján a rénszarvastartásnak délről északra való elterjedését kell térképre vázolnunk, és különböző korszakok állíthatók fel a rénszarvastartás fejlődésében, nevezetesen a korábbi teherhordó-lovagló és a későbbi igavonó rénszarvastartási mód.

A rénszarvastartás-típusok osztályozásának alapjául azonban más ismertetőjel is szolgálhat, ami ha kevésbé lényeges is a rénszarvas felhasználási módjának jellemzése szempontjából, mégis fontos a különböző etnikai csoportok közötti történeti-kulturális kapcsolatok megvilágítása, az etnogenezis problémáinak megértése szempontjából. Ilyen ismertetőjel például a rénszarvas irányításának a módja. Szibéria egyes népeinél jobbról, másoknál balról szokás a rénszarvast kormányozni. A rénszarvaskormányozás különböző módjainak tanulmányozásakor rendkívül érdekes térkép bontakozik ki, nevezetesen: az Altaj-Szajáni fennsík ama népeinél, amelyek rénszarvastartással foglalkoznak (a tubalar-karagaszoknál, a tuvinoknál), balról szokás a rénszarvast kormányozni s a rénszarvason is balról ülnek. Ezzel szemben az evenkiknél és az eveneknél jobbról szokták irányítani a rénszarvast s ugyancsak jobbról is ülnek rá. Ez a vonás eléggé jellemző ahhoz, hogy az Altaj-Szajáni fennsík rénszarvastartását megkülönböztessük a tungúzok rénszarvastartásától.

Ha megvizsgáljuk a fogatolt rénszarvastartás módját, akkor kiderül, hogy valamennyi szamojéd népnél balról irányítják a rénszarvasokat és balról ülnek a szánra, azaz ugyanúgy, ahogy a szajáni-altaji népek, amelyek közlekedési eszközként őrizték meg a rénszarvast. Ez a rénszarvasirányítás-technikában mutatkozó részlet éppen a szamojéd népek szaján-altaji eredete elméletének egyik bizonyítéka. A korjások és a csukcok nem úgy irányítják a rénszarvasokat, mint a szamojéd népek s a szánon is jobbról ülnek, azaz úgy, mint a tungúzok, ami éppen ama bizonyítékok egyikének tekinthető, hogy a rénszarvastartás a tungúzoktól került át a csukcokhoz és a korjásokhoz. Ez a rénszarvastartás területéről választott példa rávilágít arra, hogy az etnogenezis problémáinak vizsgálásakor a jelentéktelen részlet néha igen fontos osztályozó jel lehet a történeti-néprajzi problémák ilyen vagy olyan megoldása szempontjából.

Az atlaszra irányuló munka első szakasza a szóbanforgó népek kultúráit alkotó elemek albumainak, leírásainak az összeállításából állott. Ezeknek az adatoknak az alapján vált lehetővé a szibériai népek kultúráját alkotó elemek osztályozása és a rendszerző táblázatok összeállítása, az utóbbiak adatai alapján pedig a kultúra szóbanforgó elemeinek a XIX. század végén és a XX. század elején való elterjedésének térképre vetítése. Csak ennek megvalósulása után készültek el a sokkal régebbi korszakokhoz tartozó kiegészítő térképek. Ezeket a kartográfiai és illusztratív anyagcsoportokat szövegek kísérték, amelyekben megtalálható a szóbanforgó osztályozás indoklása és a térképhez szükséges magyarázat és az anyag tanulmányozása alapján felvetették a szerzők a különböző történeti-kulturális és történeti-néprajzi kérdéseket is.

Erősen alá kell húznunk, hogy az atlasz különböző részeinek adatait egymással összeegyeztettük, s így kitűnt, hogy a kultúra különböző elemeire vonatkozó adatok térképezése esetről-esetre azonos történeti-néprajzi következtetésre vezet. Ez az egyezés konkrét történeti folyamatokat tükröz, bizonyos esetekben az egyes etnikai csoportok közötti reális kapcsolatok, bizonyos esetekben pedig az egyes elemek fejlődésének hasonló földrajzi, gazdasági körülményeit.

Adataink elemzése lehetővé tette egy sor néprajzi kérdés megoldását. Példaként a szamojéd népek eredetének kérdését említjük meg. Már mutattunk bizonyítékokat az Altaj-Szajáni fennsíkről való érkezésükre vonatkozóan akkor, amikor a rénszarvasok irányításának a módját elemeztük. Szóbanforgó néprajzi kérdés-csoportunk eme megoldásának lehetősége világosan mutatkozik meg a kultúra többi elemének tanulmányozásakor is. Csak egyetlen sajátos részletre utalunk. Szibéria népeinél eltérő a csizmaszár és az egész lábbeli szabása. Azonban a csizmaszár felső szélének egyenes vagy ferde metszése olyan részlet, ami ismertetőjelnek tekinthető. Az utóbbi a lovas, a szeppeai állattenyésztő népekre jellemző. Ilyen ferde metszésű lábbeliket találunk az Altaj-Szajáni fennsík török-mongol népeinél. Igen érdekes azonban, hogy a szamojéd népeknél a csizmaszár ugyanilyen ferde metszést találjuk meg.

Atlaszunk anyaga alapján az északi altajiaknak a chantikkal (osztjásokkal) és a manysikkal (vogulokkal) való ősi kapcsolataira is következtethetünk. Az ugorok — a kultúra egész sor eleme alapján — kapcsolatban állóknak látszanak az északi altajiakkal, akik viszont ezekben a vonatkozásokban szemben állnak a déli altajakkal. Atlaszunk alapján megmutatkozik a korjákoknak a tungúz népekkel való történeti-kulturális kapcsolata is, ami elsősorban a rénszarvastenyésztés és az anyagi kultúra néhány más elemében tükröződik.

Nézzük meg közelebbről a jakut etnogenezis kérdését. Ha a ruha, a díszítés, a lakás, a samán-viselet, a lábbeli stb. sajátosságait elemezzük, úgy mindenütt megmutatkozik a jakutoknak a török-mongol világgal való kapcsolata. Így például tudjuk, hogy a török-mongol népekre a vastagtalpú, felhajló orrú lábbeli jellemző. Ennek a lábbeli típusnak az eredete a lovaglással függ össze, éppen a kengyel feltalálásának az ideje óta. Bár a jakutok nem őrizték meg a vastagtalpú lábbelit, ennek ellenére a mai jakut lábbeli szabásában napjainkig megmaradt a felhajló orrocska.

A kultúra egyes elemei elemzésének eredményeképpen egész sor történeti-néprajzi területet sikerült elkülönítenünk Szibériában. Történeti-néprajzi területen olyan tájat értünk, amelyen olyan népek laknak, amelyek kultúrája számos egyező vonással rendelkezik, s amelyek az egyes népek egymás közötti kölcsönös egymáshatásának és hosszantartó érintkezésének eredményeként alakultak ki. Szibéria — atlaszunk alapján elkülönített történeti-néprajzi területei a következők: az Amur-Szahalini, ez az Amur vidék és Szahalin népeit, az Északkeleti, ez Szibéria északkeleti népeit (a csukcsokat, korjákokat, itelmeneket), a Kelet-szibériai (ez az evenkiket, eveneket, jukagirokat), a Nyugatszibériai, ez a chantikat (osztjásokat), manysikat (vogulokat), szelkupokat (osztjászamojéket), a keteket (jeniszeji osztjásokat) és részben az északi altajiakat, végül a kiterjedt Altaj-Szajáni terület, amely a különböző török nyelvű népek sorát foglalja magában. Magától értetődik, hogy az említett területeket lakó népek kultúrája a sajátosságok ellenére sem volt szigorúan elszigetelt. Az általunk felállított területek között a különböző történeti korszakokban beállott kulturális kapcsolatok megléte még nyomon követhető lesz a mai néprajzi anyagban is.

Tudományos szempontból igen jelentős az a tény, hogy körvonalazni lehet — igaz, hogy eddig még nagyon általános vonásokban — a néprajzi térképeken mutatkozó történeti-kulturális területek történeti kapcsolatait azokkal a történeti-kulturális területekkel, amelyeket A. P. Okladnyikov dolgozott fel Szibéria területén a régészeti anyag alapján. Így a néprajzi adatok alapján körvonalazott Amur-Szahalini terület közvetlen kapcsolatban állott a paleolitikus »Amuri provinciával« (Okladnyikov terminológiája). Nem kevésbé érdekesek a Kelet-szibériai néprajzi terület kapcsolatai az úgynevezett »Bajkál-vidéki provinciával«. Meg kell jegyeznünk, hogy az A. P. Okladnyikov által elkülönített északi és déli jakut területek minden sajátosságuk ellenére is általánosságban közel állanak a Bajkál-vidék neolitikumához és eneolitikumához. Összehasonlíthatatlanul kevésbé különböznek egymástól, mint Szibéria többi területétől. A Kelet-szibériai néprajzi terület mintha örököse lenne a fenti — a régészeti kutatások alapján megállapított — területek ősi kultúrájának.

Fentebb már megjegyeztük, hogy a térképeinken megállapított történeti-néprajzi területek valójában nem voltak zártak. A néprajzi anyag tanulmányozásakor és ezeknek a területeknek a megfigyelésekor nem szabad elfeledkeznünk Szibéria népeinek a délibb területek népeivel való ősi kapcsolatairól. Ez a fontos történeti tény újabb igazolást nyer az általunk vizsgált anyagban. Mind jobban és jobban beigazolódnak Kelet-szibéria és Kína, valamint Nyugatszibéria és Középázsia népeinek már korábban ismert ősi kapcsolata. Tudjuk, hogy észak szőrméjét már régóta ezeknek a déli területeknek a piacain árulták. Szibéria népeinek dél lakóival való kulturális kapcsolatai különösen pontosan mutatkoznak meg az atlasz egyes témáinak feldolgozása során. A kultúra egész sor elemével kapcsolatban sikerült megállapítanunk, hogy azok elterjedtek Szibéria területének határain túl is. Ez a tény Szibéria népeinek nemcsak a szomszédos, hanem néha a szerfelett távoli területek népeivel — nyugaton a régi Európával, északkeleten Amerikával — való kulturális kapcsolatok meglétét tükrözi.

Úgy véljük, hogy atlaszunkon végzett munkánkat, a benne mutatkozó jelentős problémák és bizonyos vitatható állítások ellenére is feltétlenül folytatnunk kell, mivel az alapvető eredmények lényegeseknek mutatkoznak. Munkáinkban azokból a tételekből igyekeztünk kiindulni, amelyeket I. V. Sztálin fejtett ki zseniális munkájában, a »Marxizmus és nyelvtudomány«-ban. Azok az etnogenetikai következtetések, amelyek az atlasz alapján tehetőek meg, azt a tételt illusztrálják, hogy a mai népek a különböző etnikai csoportok egybefonódásának és szétágazásának, keveredésének és szétvasadásá-

nak bonyolult dialektikus folyamata eredményeként alakultak ki. A szamojéd csoportoknak Északnyugat-Szibéria szamojédek előtti lakosságával, vagy a tungúz népeknek a jukagir törzsekkel való kapcsolatának története és több más hasonló tény igen világosan mutatja meg, hogy a »kereszteződésnél rendszerint az egyik nyelv győztesként jelenik meg...«³

Ugyanez elmondható a Szaján-Altaji fennsík népeinek viszonyában is, ahol jól nyomon követhető e terület nem török (szamojéd-nyelvű és ket-nyelvű) lakosságának a török népekkel való asszimilációjának történeti ténye.

Miután röviden ismertettük az atlaszon végzett munka történetét és rendszerének elveit, befejezésül alá kell húznunk a munkában megmutatkozó kollektívizmus hatalmas jelentőségét. Csak az állandó kölcsönös segítség, kölcsönös ellenőrzés — ami csupán a szovjet tudósok munkafeltételei között lehetséges — tette lehetővé olyan nagy anyag végigelemzését, mint amilyen a »Szibéria néprajzi atlasza« alapját képezi.

M. G. Ljevin *Kratkie Szoboscsenyija* XV (1952), 3—7.

Néhány szó a lengyel néprajz felszabadulás utáni fejlődéséről

Az *Ethnographia* mindeztideig nem foglalkozott a felszabadulás utáni lengyel néprajz munkájával, eredményeivel és az ezekből leszűrhető tanulságokkal. Ezt a hiányt szeretnénk pótolni részben a Szovjetszkaja *Etnografija*, részben a lengyel néprajz és népművészet orgánumainak beszámolóí alapján.¹

A lengyel tudomány minden ága a német megszállás idején súlyos veszteségeket szenvedett. A németek megsemmisítették a legjobb lengyel tudományos kádereket s úgynevezett »szakember«-eik már a háború kezdetén megjelentek a tönkrebombázott lengyel néprajzi intézményekben, összegyűjtötték a még megmaradt anyagot és elszállították Németországba. A németek a megszállás ideje alatt következetes módon igyekeztek a lakosságot germanizálni, ezt a célt szolgálta többek közt a poznaeni egyetem mellett létesített »Volkspolitische Institut«, melynek külön néprajzi osztálya is volt.

Miután Lengyelországot a Szovjet Hadsereg felszabadította, a népgazdaság helyreállításával egyidejűleg a kulturális és tudományos élet szocialista felépítése is megkezdődött. A lengyel nép szeretett vezére *Boleszlav Bierut* ezzel kapcsolatban megállapította: »Hogy gyorsan mehessünk előre, hogy a homályos örökséget és az elmaradottságot felszámolhassuk, hogy a népet alkotóereje teljes felvirágozásának útjára vezessük, nemcsak az iparnak és mezőgazdaságnak fejlődése szükséges, hanem szükséges a művelődés, a tudomány, a kultúra és művészet gyors felvirágzása is.«

A fiatal népi demokratikus köztársaságnak igen nehéz feladatai voltak a tudomány minden területén. Először is meg kellett a tudomány területét tisztítani a burzsoa kozmopolita nézetektől. A lengyel néprajztudomány, mint történettudomány előtt az a feladat állott, hogy megszabadítsa területét a nacionalista és rasszista salaktól, amely kiszolgáltatta az úri Lengyelországot.

Ennek érdekében új kádereket kellett munkába állítani a néprajz minden területén. elsősorban néprajzi utánpótlás vonatkozásában. Ezért az egyetemi katedrák élére új tudományos munkaerőket állítottak (Varsó, Lublin, Torun, Lodz és Wroclaw), s így most Lengyelország valamennyi egyetemén van néprajzi katedra, illetőleg néprajzi előadás: Varsó (Vitold Dynowski); Krakó (Kazimir Moszynski, mb. előadó Tadeus Severyn); Poznan (Evgenij Frankovski); Lublin (Jozef Gayek); Wroclaw (Roman Reinfuss mb. előadó); Torun (Bozsenna Sztelmahovszkaja); Lodz (Kazimir Zavisztovics). A katedrák mellett működő néprajzi intézetek az asszisztensekkel és az ezekhez csatlakozó néhány etnográfussal komoly kollektívákat alkotnak, melyek kutató munkája a néprajzi terv egyes kérdéseire kapcsolódik.

Az egyetemeken a néprajztanítás anyagát és módszerét újrászervezték. Az új módszernek elsőrendű feladata az, hogy a hallgatókat önálló tudományos munka végzésére megtanítsa. Ennek érdekében a négyéves tanfolyam két részre oszlik. Az első

² I. V. Sztálin: *Marxizmus és nyelvtudomány*. Goszpolitizdat, 1951, 29.

¹ V. ó. В. Лыновский: *Научные работы по этнографии и фольклору в Польше*. С. Э. 1948. 3. 168—173. — Г. Маслова: *Вставка „Польское народное искусство и художественные ремесла“*. С. Э. 1949. 2. 185—187. И. Калсева: *Этнографическая работа в народнодемократической Польше в 1945—1950 годах*. С. Э. 1951. 3. 185—191. — Włodzimierz Sokorski: *O Własciwy Stosunek do Sztuki Ludowej*. Polska Sztuka Ludowa Rok. III. 1949. Nr. 5. 131—136.

két évben történelmet, politikai gazdaságtant és vallástörténetet tanulnak, ezenkívül megismerik a néprajztudomány anyagát általában. A második két évben a hallgató érdeklődési körének megfelelően specializálhatja magát. Ezenkívül új tárgyként bevezették a múzeológiát és a múzeumi gyakorló időt, s ez az etnográfusoknak (éppen úgy, mint a művészettörténészeknek) lehetőséget ad a múzeumok raktári anyagának alapos megismerésére.

A lengyel néprajztudomány másik fontos szerve a *Lengyel Népkutató Társaság* (Polskie Towarzystwo Ludoznawcze), melyet 1895-ben alapítottak, — a felszabadulás után 1946-ban a Lublinban megtartott néprajzi értekezlet után indította meg munkáját, melynek feladata volt, hogy minden lengyel néprajzi intézmény munkáját egyesítse. 1946-tól kezdve kiadja a *»Lud«* c. évkönyvet, mely gazdag tartalmával jól tükrözi a lengyel néprajztudomány fejlődését. A *»Néprajzi Tanulmányok«* (Prace etnologiczne) I. kötete 1947-ben indult meg, ugyanekkor indították meg újra a *»Néprajzi Források és Tanulmányok«* (Prace i materialy etnograficzne) újabb kötetének kiadását.

Az elmúlt hatéves terv folyamán a lengyel néprajz valamennyi intézménye foglalkozott a *lengyel néprajzi atlasz* előkészületével. Ennek előmunkálatait a megboldogult *Adam Fischer* professzor indította meg, aki a háború előtt igen gazdag anyagot gyűjtött össze. Ezenkívül *Moszinski* professzor is foglalkozott a lengyel néprajzi atlasz készítésével és példaszerű kiadványai már a háború előtt megjelentek. A felszabadulás után a néprajzi atlasz munkálatai újult erővel indultak meg. A munka elsősorban a népviselet területén mutat jelentős eredményeket s az egyes területek részletproblémáival kapcsolatban már eddig is több tanulmány, füzet jelent meg.²

A felszabadulás után azonnal nagy lendülettel indult meg a gyűjtés munkája. A gyűjtőmunkába más tudományágak képviselőit is bevonták, hogy az anyagot teljesebbé és többoldalúvá tegyék. Így egy-egy probléma kutatására a néprajzkutatók, a történészek, archeológusok, földrajzkutatók egyesültek. Az ilyen komplex-kutatók mindig meghozták a kívánt eredményeket. A néprajzi gyűjtések az egyetemeken és a Népkutató Társaságon kívül elsősorban a múzeumokban és a Népművészetkutató Intézetben bonyolódnak le.

Lengyelországban két központi néprajzi múzeum van: az egyik Varsóban, a másik Krakkóban. A varsói Központi Néprajzi Múzeum 1939-ben a német bombázások következtében csaknem teljesen megsemmisült. Nagyrértékű gyűjteményéből és hatalmas általános és speciális múzeológiai könyvtárából csak néhány ezer darabot, — tárgyat és könyvet — tudtak megmenteni. 1946-ban a Kulturális és Művészeti Minisztérium rendelkezése Młocinban (Varsó mellett) megszervezték a *Népi Kultúra Állami Múzeumát*, mely jelentőségében és apparátusában messze túlszárnyalja a németek által elpusztított Központi Néprajzi Múzeumot. A kormány jelentős segítsége és a múzeum munkatársainak aktív munkája lehetővé tette, hogy 1946-ban a Múzeum megnyitotta a lengyelek anyagi kultúráját és népművészetét bemutató első kiállítását. 1949-ben pedig megnyitotta a lengyelországi szláv népek állandó népviseleti kiállítását is.

Ez a kiállítás rendkívül gazdag anyagot mutat be, de mivel a rendezés elsősorban tipológiai elvek szerint történt, elszakítva az anyagot a társadalom-gazdasági környezettől, lényeges hibákat is talált benne a vele foglalkozó kritika. 1950-ben a múzeum helyiségeiben Afrika és Óceánia lakosságának népművészetét bemutató kiállítás nyílt meg.

A háború alatt ugyancsak jelentős károsodás érte a krakkói Néprajzi Múzeumot is, melynek anyagát a megszállók Németországba hurcolták. Ez a múzeum a felszabadulás után Dél-Lengyelország néprajzi tanulmányozásának központja lett.

A vidéki múzeumok közül 1949-ben 64 rendelkezett néprajzi gyűjteménnyel (pontos felsorolásukat l. *Dynowski* idézett beszámolójában). E múzeumok közül jelentőségében kiemelkedik a *Katovicei Sziléziai Múzeum*, mely már a háború előtt is igen jelentékeny anyaggal rendelkezett. Ezt az anyagot azonban a németek részben magukkal hurcolták, részben, mint a *»Winterhilfe«* ajándékát kiosztották a katonáik között. A felszabadulás után ennek a múzeumnak is előről kellett kezdenie munkáját. 1947-ben megindította gyűjtőtevékenységét és még ebben az évben megnyitotta első kiállítását is, mely Szilézia népi lakóházait mutatta be.

Rendkívül fontos nemzeti feladata volt a lengyel néprajztudománynak az alsó-sziléziai múzeumok megszervezése. Ezek a múzeumok a német megszállás évtizedei alatt az asszimilációs propaganda szolgálatában állottak és nélkülözték azokat a tárgyakat, melyek a helyi szláv lakosság kultúrájának gazdagságát és sokoldalúságát bizonyították

² *Pl. R. Reinjuss*: Stroje Górali Szezwawnichkib Lublin, 1949. — *T. Seweyn*: Strój Dolno-Slaski Pogórze.

volna. Ezek a múzeumok a Wroclawi Egyetemi Néprajzi Intézet és a Sziléziai Intézet segítségével hatalmas anyagot gyűjtöttek a terület szláv lakossága gazdag műveltségével kapcsolatban s ezeket részletkiállításokon mutatták be. A német megszállás alól visszatért nyugati területeken egész sor új múzeumot is alapítottak, melyekben a néprajzi osztályok igen jelentős helyet foglalnak el.

Az eddig szervezetlen múzeumok a felszabadulás után »Lengyelország Múzeumainak Szövetségé«-be tömörültek s ennek ülésein több nagyjelentőségű határozatot hoztak. 1946-ban hozzákezdtek a varsói Szláv Népek Kultúrája elnevezésű múzeum létrehozásához 1947-ben egész sor jelentős intézkedést hoztak a múzeumi néprajzi munka centralizációjával kapcsolatban. Megoldották az egységes formájú leltározás kérdését, az összes néprajzi és népművészeti emlékek központi nyilvántartásának munkálatait megindították, megszervezték az állami ellenőrzést a magángyűjtemények felett. 1948-ban ezeket az intézkedéseket valamennyi múzeumba bevezették. 1949-ben a Kulturális és Művészeti Minisztérium rendeletére a Múzeumok és Műemlékek Főigazgatósága megindította a »Műemlékvédelem« c. negyedévenként megjelenő folyóiratot. Ugyanez év végén a minisztérium átvette a felügyeletet az összes tájkutató és néprajzi múzeum felett, melyek korábban a helyi önkormányzat hatáskörébe tartoztak. Az így egységes irányítás alá került múzeumok az ezt követő években gyűjteményük és kiállításuk tudományos és ideológiai tartalmát jelentős mértékben emelték.

A háború előtti régi néprajzi központok újjáépítésével egyidejűleg Lengyelországban olyan intézményeket is létesítettek, melyeknek a népművészet alapos és mélyreható kutatása a feladatuk. 1947. májusában az etnográfusok és múzeológusok konferenciát tartottak, s ennek eredményeképpen a Központi Kulturális Intézet megkezdte a lengyel népművészet vizsgálatát. Ehhez kapcsolódik a varsói Népművészetkutató Intézet megalakítása 1946-ban. Az intézet feladata a népművészet minden oldalról történő tanulmányozása, a népművészet emlékeinek megőrzése és feltámasztása, a népművészet népszerűsítése kiadványok, kiállítások és előadások segítségével, továbbá a népművészeti tárgyak bevitelének előkészítése a tömegiparba.

Az Intézetben jelenleg a következő öt osztály működik: 1. folklór és népszokások, 2. népzene, 3. diszítóművészet, 4. táncutató, 5. népi festészet és faragás. Az Intézetnek önálló tudományos orgánuma van, a »Lengyel Népművészet« (Polska Sztuka Ludowa), mely havonta jelenik meg. Ebben az Intézet dolgozói bemutatják működésüket, foglalkoznak a népművészet egyes elvi problémáival, anyagot közölnek. A folyóiratnak jelentős hírvivata is van, mely állandóan beszámol a néprajzi gyűjtőmunkáról.

A népművészet tanulmányozása csak az Intézet megalakulásától kezdve vált rendszeressé. Elsősorban a gyűjtés területén mutatkozott hatalmas fellendülés. Már az első évben tanulmányozták a Krakkói-kerület és Alsó-Szilézia 150 pontját a különböző néprajzi intézmények káderei segítségével. Majd a következő években a lengyel népi építkezési emlékeiket kutatták fel és hatalmas anyagot gyűjtöttek össze. A központi és vidéki múzeumok, a Központi Kulturális Intézet és a Népművészetkutató Intézet az elmúlt ötvenes évek során hatalmas munkát végeztek a Demokratikus Lengyelország újjászületett népművészete tanulmányozása területén. Az összegyűjtött hatalmas anyag a népi alkotóerő felvirágzását bizonyítja. A háború utáni kiállításai megmutatták a népművészet mélyen osztályjellegű arculatát, mely a lengyel nép társadalomgazdasági életében gyökerezik. A hatalmas átalakulás, mely napjainkban a lengyel falu életében végbemegy, visszatükröződik a népművészetben is. Új témák jelentkeznek. A lengyel mesterek érdeklődésének központjában az újjászületett lengyel falu munkája áll s az a változás, mely a lengyel parasztság életében a népi demokratikus hatalom éveiben bekövetkezett. Megmutatkozik ez a fazekas munkákon, a hímzésben és a faragásban egyaránt, de különösen élesen szembeötlik a jellegzetesen lengyel népművészeti ágban a papírkivágásokban, amint azt 1950-ben a budapesti Lengyel Népművészeti Kiállításán magunknak is volt alkalmunk megállapítani.³

Az állam minden támogatást megad a lengyel népművészetnek a Központi Népi és Népművészeti Iparok Szövetségén keresztül: megfelelő anyaggal látja el a mestereket és állandó ellenőrzéssel segíti elő fejlődésüket.

1949-ben hatalmas jelentőségű népművészeti Fesztivált tartottak, mely elsősorban a lengyel népzene alkotásainak volt seregszemléje. Az ezt követő megbeszélésen W. Sokorski helyettes miniszter két olyan alapvető szempontra hívta fel a figyelmet, melynek segítségével a népművészetet tanulmányozni lehet: 1. a készítő és használó

osztályhelyzete, 2. a mai kor tükröződése a népművészet egyes ágaiban. Különösen hangsúlyozta az »új« jelentkezésének fontosságát a népművészetben, mely vissza-tükrözi azt a hatalmas gazdasági és társadalmi átalakulást, mely manapság Lengyelország életében végbemegy.

»Az elmúlt öt éves terv alatt a lengyel néprajz hatalmas munkát végzett. A népi demokratikus Lengyelország sikeres gazdasági és kulturális fejlődése és a szocializmus felé való haladása a lengyel etnográfusok elé igen komoly feladatokat állított. Elérkezett az az idő, amikor a lengyel néprajztudomány helyzetét az élenjáró marxista-leninista elmélet alapján kell megítélni. A lengyel néprajztudomány munkájának középpontjában a lengyel munkásosztály megújuló kultúrájának kutatását kell állítani.« (I. Kalojeva i. m. 191.)

Összeállította B. I.

Néprajzkutatók kongresszusa Krakkóban 1951. II. 17-19.

Azzal a ténnyel kapcsolatban, hogy a Lengyel Tudományos Kongresszust előkészítő munkák során a néprajzot a Bölcsészeti és Társadalomtudományi Alosztályba sorolták be, a Lengyel Néprajzi Társaság XXV. közgyűlése utasította a Végrehajtó Bizottságot, tegyen lépéseket a néprajznak a Történeti Alosztályba való átosztására. Miután a Lengyel Néprajzi Társaság akciója ebben a kérdésben elkésett, a néprajztudomány továbbra is a Bölcsészeti Alosztályban maradt. S mivel ebben a lengyel néprajz állapotát és eredményeit nem tárgyalták meg a társadalmi haladó eszmék perspektívájában, s a jövőre vonatkozóan javaslatokat sem terjesztettek elő, az alosztály egyik tagja: Gajek József professzor, azt az ajánlatot terjesztette elő az alosztály vezetőségének, szervezzenek a néprajzkutatók Krakkóban külön konferenciát, melynek a feladata a Lengyel Tudományos Kongresszusra való anyag előkészítése lenne.

A Kongresszust Krakkóban 1951. február 17–19-én, a következő napirenddel tartották meg:

1. A néprajzi irányvonalak meghatározása, anyag a Lengyel Tudományos Kongresszusra.

a) Néprajzi eredmények és helyzet kiértékelése 1939-ig.

b) Lengyel néprajzi eredmények az 1945–1950. években.

c) A Lengyel Néprajzi Társaság hat éves tudományterve és annak szerepe a tudományos élet perspektívájában.

d) Az anyagi kultúra történetének tanulmányozására vonatkozó problémák.

e) A néprajzi múzeumok szerepe.

2. A tanácskozások eredményeinek összegezése, továbbá javaslatok a közös munkák alapján.

Február 17-én a tanácskozást Dobrowolski K. professzor nyitotta meg. Ezután Gajek professzor ismertette a Bölcsészeti és Társadalomtudományi Alosztály eddigi működését, továbbá a néprajzkutatók kongresszusának célját és feladatát.

A sorrendben következő Moszynski professzor felolvasta referátumát, melyben a néprajz célját és tárgykörét ismertette. A vitában, melyben E. Frankowski, Gajek, Prüfferowa, Adamska, Seweryn, Zyglér, Dobrowolski, Moszynski, Baranowski és még többen vettek részt, számos problémát érintettek: ú. m. a néprajz főirányvonala, a történeti irányzat mérlegelése, a materialista irányzat és ágainak jellegzetességei, a dialektikus és történelmi materializmus kérdése a néprajzban, a néprajz és a szociológia viszonya, a néprajzkutatók és történészek együttműködésének kérdése, a szovjet példák és problémák: stadalitás, alap és felépítmény, a tudomány kapcsolata az étellel, a néprajz összeegyeztetése az új lengyel valóság követelményeivel és ennek jelentősége a tudományok terén.

A lengyel néprajz 1939-ig elért eredményeinek kiértékelését együttes munkával végezték el. E munka eredményeképpen egy bizottság, melyben Moszynski, Dobrowolski, Gajek, Adamska, Gajkova, Reinfuss, Kuzmicz professzorok vettek részt, — összefoglalta a lengyel néprajz eredményeit, kidolgozta annak rövid történeti vázlatát, és azt a Lengyel Tudományos Kongresszus irodájának küldött emlékirathoz csatolta.

A lengyel Néprajz 1945–1950. évi eredményeinek kiértékelését a következő néprajztudósok végezték: — a néprajzi múzeumok területén végzett munkák kiértékelését — Prüfferowa N., és Krajewska J.; a Lengyel Néptudományi Társaság által végzett munkák kiértékelését — Gajek professzor. Kuzmicz rámutatott a történelmi és dialektikai materializmus, mint a néprajzban kötelező módszer bevezetésének szükség-

gességére. Pietkiewicz hozzáfűzte, hogy a néprajztudósok a falut, a társadalmi rétegződést figyelmen kívül hagyva, mint monolitot kezelik.

Február 18-án, a délutáni tanácskozásokon megvitatták a tudományos élet átépítésének és Intézetek felállításának, valamint az anyagi kultúra története tanulmányozásának problémáit. Moszynski professzor hangsúlyozta a szovjet (Mikluho—Maklaj Intézet) példájára támaszkodó Néprajzi Intézet életrehívásának szükségességét. A néprajzi tanszék tevékenysége és az anyagi kultúra történetének tanulmányozása feletti vitában felszólaltak: dr. Klimaszewska, dr. Stelmaszewska, dr. Frankowska, prof. Antoniewicz, prof. Dobrowolski, prof. Moszynski, prof. Frankowski, dr. Waligorski, prof. Hensel, prof. Nosek és mások.

Február 19-én összegezték a kétnapi vita eredményeit, továbbá megbeszélték a jövőre vonatkozó terveket (a csatolt emlékirat II-ik pontját). A Bizottság által közösen kidolgozott tárgysorozat felolvasása és elfogadása után a tárgyalást bezárták.

Lud XXXIX (1948—1951), 624—625.

A bolgár néprajzi irodalom 1943-tól 1951-ig

A bolgár néprajz területén az 1943—51-es évek irodalmi termését vizsgálva, érdekes megállapításokat tehetünk.

1944. folyamán mennyiségi tekintetben szokatlan csökkenés áll be. Ez természetesen is tűnik, mert ebben az évben Bulgária élete csaknem teljesen a háború jegyében folyt, majdnem egészében hitlerista szövetségben. A bolgár tudományos élet két központja Szófia és Szkopje szüntelen légitámadás célpontjává vált. Erre az időre esett az országban a partizánmozgalom csúcspontja, melyhez tudományunk fiatal erői közül sokan csatlakoztak. Ezért, míg 1943-ban a néprajz mutatója 80 művet jelzett, 1944. folyamán csak 25-öt mutatott fel. A tudományos művek aránya a népszerűekéhez viszonyítva csaknem változatlanul a kiadványok 42%-a maradt.

1945-ben, a Hazafias Front uralmának első évében, mely a háborús pusztítások helyreállítása és a társadalmi építés új útján való elindulás éve, néprajzi irodalmunk gyarapodást mutat: 60 munkát. A tudományos művek aránya most a népszerűekéhez viszonyítva 55%. 1946-ban a termés majdnem megkétszereződik: 110 fölé emelkedik, s a népszerű írások jelentős túlsúlya mellett a tudományos munkák száma 35%-ot jelez. 1947-ben a kiadványok 135-re szaporodnak, a tudományos művek aránya azonban 25-re apad.

A megjelent munkák tudományos elmélyültségéről, ideológiai felkészültségéről és módszertani helyességéről alább lesz szó. A statisztikai kimutatás azonban arról tanúskodik, hogy hazánkban 1944. után új helyzet alakult ki a nép eredetét és kultúráját vizsgáló tudományok területén.

Ez a változás nem állt be azonnal 1944. után, hanem kb. három év múlva, országunk egész életében bekövetkezett fordulat évében; az eddig eltelt három év sok vonatkozásban az ország régi polgári viszonyai továbbélésének éve. A kormányba bejutott reakciós erők megakadályozták a valódi szocialista vezetés és tudományos élet kialakulását.

1948. után néprajzi intézményeink a Bolgár Tudományos Akadémia keretében egyesültek, s néprajztudományunk szovjet mintára alakult át a marxista-leninista elvek alapján. Az átalakulás korszakában a népszerű kiadványok háttérbe szorultak.

A háború utáni évek folyamán a tudományos munkák számának viszonylagos emelkedése nem annyira a hazai termelésnek köszönhető, mint inkább annak a körülménynek, hogy az 1945—46. években kiadják a bolgár irodalomban a szovjet etnografusok és történészek munkáit. Némelyiküké több kiadásban is megjelenik (pl. N. Sz. Gyerzsavin akadémikusé), s a bolgár termelés alacsony számmutatója mellett lényegesen megváltoztatják a százalékarányokat.

Az 1944. után nevelődött néprajzi káderek erejüket elsősorban tereptanulmányokra és múzeumi anyag gyűjtésére fordították. Erre kötelezte őket egyrészt az a körülmény, hogy a hagyományos életmód megváltozása beköszöntött, másrészt az a tény is, hogy a Néprajzi Múzeum az 1944. évi bombázások alkalmával óriási károkat szenvedett. 1949 felé ez az időszak is vége felé járt és a néprajzi munkálatok a tudományos alkotómunka szervezett, sokoldalú és tervszerű, szilárd marxista alapokra helyezett kiépítése

felé fordultak. E tevékenység gyümölcsei hamarosan napvilágra jutnak a Néprajzi Intézet kiadványaiban.

A bolgár néprajzi kiadványok alapján azt látjuk, hogy Bulgáriában a néprajzi érdeklődés majdnem kizárólag a hazai anyagra szorítkozik: az idegen országokról, népekről és kultúrákról szóló munkák száma rendkívül csekély.

Anyagukat tekintve, a kiadványokat a következő csoportokba sorolhatjuk:

I. *Elvi és általános kérdésekkel foglalkozó művek.* E munkák elvi ideológiai, módszertani problémákkal, általános néprajzi kérdésekkel foglalkoznak, illetőleg általános jellegűek, gyűjtemények, utirajzok és néprajzi vonatkozású emlékiratok.

A néprajz sajátos anyagának elvi ideológiai kérdéseit nem vizsgálták az áttekintés alá került időszakban. 1944. után azonban a bolgár néprajzudomány figyelemmel fordult J. V. Sztálinnak a nemzetiségi kérdéssel¹, valamint a nyelvtudománnyal² foglalkozó művei felé, melyek fordításban külön-külön és egyéb műveivel közös gyűjteményekben is megjelentek. Sztálin nyelvtudományi munkája számos helyen és több alkalommal megjelent a fontosabb napilapokban és folyóiratokban. Széleskörű ideológiai jelentőségük mellett e művek közvetlenül is vonatkozásban állnak néprajzi kérdésekkel, nemzetekre és nemzeti kultúrákra, valamint ezek jelentőségére vonatkozó kérdésekkel.

E csoportban különösen értékes *Ivan Hadzsizszki* fiatal bolgár szociológus háromkötetes munkája a bolgár nép életéről és lelkiségéről³, melyben a népeletet mélyrehatóan, marxista szempontból értékeli, elsősorban a mult századi és a századeleji gazdasági élet, a termelés alapján. A mult hagyományainak megfelelően, tárgyalt időszakunkban nagy számban láttak napvilágot *települési monográfiák*, melyekben a történelem, a népelet és a gazdaság szempontjai jelentős helyet kapnak. E monográfiák legtöbbje azonban a pusztán szakmai tárgyaláson nem halad túl, s nem fedi fel a dialektikus materializmus törvényeinek érvényesülését a hazai kultúra fejlődésében. Ezekhez tartozik *D. Konstantinov* munkája Zseravna faluról,⁴ *P. T. Karapetkové* Szlaveino faluról (Szmolen mellett)⁵ és *R. Angelova* tanulmánya a Szamokov melletti Raduil faluról.⁶ E művek értékes forások, sőt az utóbbi munka rendszeres néprajzi tanulmány is egyben. — Viszonylag jelentősebbek marxista szempontból *I. Penkov* emberföldrajzi monográfiái Vazovgrádról (régi nevén Szopot)⁷ és Dragicevo környékéről,⁸ mely Szófiától nyugatra, nem messze fekszik. A bennük lévő adatok és magyarázatok gazdasági szempontból helytállóak. — Egyes vidékek régi népeletének tanulmányozására igen értékesek a régi utinaplókat tárgyaló munkák, mint *M. Mikolová* Szófiára⁹ és *D. P. Dimitrové* Luigi Marsigliera (XVII—XVIII. század) vonatkozólag.¹⁰ Bár az utóbbi szerző célja Marsigli régészeti megfigyeléseinek bemutatása, mégis rámutat a leírt vidékek néprajzának fontos adataira is. A legdélibb bolgár vidékek néprajzi jellegének a multban és jelenben való bemutatására — a hitleristák veresége utáni években sok Nyugat-Tráciára vonatkozó néprajzi munka jelent meg: E vonatkozásban említésre méltó egy kisebb francia

¹ Сталин И. В.: Марксизмът и националноколониалният въпрос. Сборник от избрани статии и речи. Издателство на Българската комунистическа партия. (София) 1950. 8°, 356 с.

² Сталин И. В.: Относно марксизма в езикознанието. Издателство на Българската комунистическа партия. София, 1950. 16°, 55 с.

³ Хаджийски Иван: Бит и душевност на нашия народ. Том I. Второ издание. (София) Хемус (1945.) М. 8°, XIV + 166 с.

⁴ Константинов Данаил: Жеравна в миналото и до днешно време. Историко-битов преглед. Издава Читалище «Единство», с. Жеравна. 1948, 8°, 512 с. = 1 портрет + 1 карта.

⁵ Карпетков Петко Т.: Славейно (Смоленско). Издава Славейновската благотворителна дружба «Благодетел». Пловдив 1948 г. М. 8°, 539 + V с.

⁶ Ангелова Р.: Село Радуил, Самоковско. Народопис и говор. ИССФ. VIII—IX (1948), с. 131—410.

⁷ Пенков Игн.: Стопанско-географска характеристика на Вазовград, родният град на Иван Вазов. СБИВ. (1950), с. 217—267.

⁸ Пенков Игн.: Стопанско-географска характеристика на района Драгичево.

⁹ Миколова Малена: Сведения за град София през XVIII в. ИСИФФ. II (1943), с. 41—103.

¹⁰ Димитров Д. П.: Археологическите изследвания на проф. Луиджи Марсили из българските земи в края на XVII век. ГСУ. ифф. XLIII (1947), 62 с.

nyelvű, igen hiteles adatokon alapuló összefoglalás.¹¹ Ide tartozik még N. Vrancsev író műve a rodopei mohamedán bolgárokról.¹² Az 55 év előtti Szófia tágas képét adja a társadalmi élet, erkölcsök és az anyagi kultúra érdekes jellemző mozzanataival G. Kanazirski-Verin »Szófia 50 évvel ezelőtt« című könyve.¹³

A többi általános és elvi jellegű mű nagyobb része többé-kevésbé népszerű. Említésre méltók a társadalmi formák jellemzését megkísérlő cikkek, mint A. K. Belov cikksorozata a rabszolgarendszerről,¹⁴ Topalové az ősközösségről¹⁵ és Hr. Ju. Todorov¹⁶ munkája. O. Vaszilev a Nagy Októberi Forradalomnak a bolgár népeletre való hatásával foglalkozott.¹⁷ — A szocialista kultúra nemzeti formájának problémáját Bulgáriában szinte csak az építészet terén érintették, A. Obretenov¹⁸ és N. Popov¹⁹ és mások munkái.

A népek nemzeti önrendelkezésének marxi-lenini-sztálini eszméjével kapcsolatban a macedónok függetlenségéről több cikk jelent meg főleg a »Macedón gondolat« folyóirat hasábjain Elinszki²⁰, Hr. Kalajdzsiev²¹, V. Markovszki²² tollából.

A babonákra és általában a folklórkutatásra vonatkozólag marxista útmutatásokat tartalmaznak Ivan Szergejev²³ és J. M. Szokolov²⁴ oroszból fordított cikkei.

1946. évben tett bulgáriai látogatásuk alkalmával a bolgár néprajzról és a Néprajzi Múzeumról szerzett benyomásait az orosz etnografusok és régészek az orosz akadémiai kiadványok rövid beszámolóiban közzölték. (L. Sz. A. Tokarjev²⁵, A. V. Arcichovszkij²⁶, P. N. Tretjakov²⁷ és P. G. Bogatirov²⁸.)

A II. csoport az etnogenetikai vizsgálatokkal, az etnikai csoportokkal, demográfiaiával és történeti néprajzzal foglalkozó munkákat egyesíti. Tisztán etnogenetikai

¹¹ Vakarelski Christo: Caractère ethnographique de la Thrace Occidentale. Institut Scientifique auprès de l'Organisation de Thrace. Sofia, 1946. 16°, 27 p.

¹² Вранчев Николай: Българи мохамедани (помаци). Издава Българското народоучно дружество. Библиотека »Български народ« 2. София, 1948. 16°, 63 с.

¹³ Каназирски-Верин Г.: София преди 50 години. Предговор от Минко Генов. София, 1947. М. 8°, 202 с.

¹⁴ Белов А. К.: Робовладелческият строй. За курсисти преподаватели. Преведе Ан. Беливанова. Издателство на Българската работническа партия (комунисти). София, 1947. 161, 72 с. (Популярно изложение според Ф. Енгелс и Вл. Ленин).

¹⁵ Топалов проф.: Първобитният общинен строй. в. Учителска борба III, бр. 57 (9) 27. II. 1947.

¹⁶ Тодоров Хр. Ю.: Културноисторически студии. ГСУ-юф. XL. (1945), 121 с.

¹⁷ Василев Орлин: Влияние на Великата октомврийска революция върху душевността и бита на българския народ. Изк. III. (1947), кн. 8°, с. 755—758.

¹⁸ Обретенков архит. Ал.: Към изграждане на наша национална по форма социалистическа архитектура. ИИГА I (1951), с. 16—50.

¹⁹ Попов архит. Николай: Изказване (по националното архитектурно наследство). ИИГА. I (1951), кн. 1, с. 59—63.

²⁰ Елински: Националният въпрос на Балканите. ММ. I (1946), 9—10, с. 454—460.

²¹ Калайджиев Хр.: За нацията и националния въпрос. ММ. I (1946), кн. 9—10, с. 372—379.

²² Марковски П.: Македонската култура, М. М. (1945), кн. 3—4, с. 134—143.

²³ Сергеев Ив.: Наука и суеверие. Преведе от руски Ив. Георгиев. II издание (София, 1946). 16°, 32 с.

²⁴ Соколов Ю. М.: Фолклорът и неговото значение. Прев. Г. К. НПрос. II (1946), кн. 10, с. 422—426.

²⁵ Токарев. С. А.: Этнографические наблюдения в Балканских странах (в Болгарии и Югославии) (1946). СЭ. 1946. кн. 2, с. 200—210.

²⁶ Арциховский А. В.: Археологическая поездка на Балканы. Вопросы истории (Москва) 1946, кн. 10, с. 100—107.

²⁷ Третьяков П. Н.: Балканская археолого-этнографическая экспедиция. Известия Академии наук СССР, Москва. Серия истории и философии, т. III, № 3, с. 20—24.

²⁸ Богатиров П. Г.: Проблемы за изучване на народния театър у славяните. САЕСС. (1947), с. 154—167.

kérdések fejtegetésével csupán a bolgárokkal és a gagauzokkal kapcsolatban találkozzunk *P. Mutafcsiev*²⁹ és *N. Sz. Gyerzsavin*³⁰ általánosabb történettudományi munkáiban. Utóbbi a bolgár népiség kialakulásának merész magyarázatát adja, jelentéktelen nemszláv elem feltételezésével. Ezt a problémát tárgyalja *Al. Burmov*³¹ cikke, valamint *Iv. Dujcsev*,³² aki elszánt üldözője a bolgár fasiszta-hun etnogenezis-elméletnek. *D. Krándzsalov* egész sor népszerű és tudományos cikket írt ezzel a témával kapcsolatban.³³ A gagauzok eredetének kérdését külön, illetőleg több történelmi problémával együtt érintette Északkelet-Bulgáriával kapcsolatban *P. Mutafcsiev*.³⁴ A bolgár etnikai csoportok részleges etnogenetikai problémáját képviseli az ú. n. »sop«-ok, Szófia környékének s a töle nyugatra eső vidék lakosságának eredetével foglalkozó kérdés, melyet már régebben is vizsgáltak. Ebben az időben *J. Zahariev* csupán összefoglalja a régebbi megállapításokat és jelentéktelen újabb adatokat hoz fel azok bizonyítására.³⁵

A bolgár lakosság etnikai csoportokba foglalása *Hr. Vakarelszki* tanulmányában nyer alapos néprajzi kutatásokra támaszkodó indokolást.³⁶ E vonatkozásban értékes *An. Szp. Razbojnikov* munkája is Nyugat-Trácia népi arculatáról, tele sokoldalú néprajzi és demográfiai anyaggal.³⁷

A demográfia területén *L. Dinev* munkáin kívül, melyek Bulgária népsűrűségét³⁸ és a Dunai-Bulgáriában történt áttelepülési mozgalmakat vizsgálják.³⁹ csak jelentéktelen dolgozatok láttak napvilágot.

A Hazafias Front uralmának első éveiben, amikor a szláv gondolat teljes súlyával győzedelmeskedett a hitlerista eszmén, a bolgárságra és a bolgárlakta területekre vonatkozólag szláv szemszögből írt történelmi és néprajzi munkák jelentek meg. Az első időkben szovjet írók idevonatkozó művei láttak napvilágot bolgár fordításban: *N. Sz. Gyerzsavin* munkája a szlávtság évszázados harcairól a német ség ellen;⁴⁰ a bolgárok és

²⁹ Mutafcsiev Petar: Die angeblichen Einwanderungen von Seldschuk-Türken in die Dobrudscha im XIII. Jahrhundert. СпБАН. I, XVI. (1943), с. 1—130+1 карта.

³⁰ Державин акад. Н. С.: История Болгарии. I. Происхождение болгарского народа и образование первого болгарского государства на Балканском полуострове. Издательство Академии Наук СССР. Москва—Ленинград.

³¹ Бурмов Ал.: Завинсимото население в България през XIII—XIV в. ИПр. III (1947), кн. 3, с. 257—263.

³² Дуйчев Ив.: Славяни и първобългари. ИИБИ, 1951, кн. 1—2, с. 190—216.

³³ Крънджалов Д.: Как доказаха фашистите, че българският народ бил от хунски произход. Перли из нашата хуноманска литература. в. Учителска борба III, бр. 55 (8), 20. II. 1947.; Хуни ли сме ние българите? УПр. XLIII (1944), кн. 5—10. с. 347—358.; Хуни ли сме ние българите? София. Камара на народната култура. Научно-популярна библиотека. Кн. 9. 16°, 64 с.

³⁴ Мутафчиев Петър: Добруджа. Сборник от статии. Том IV. Под редакцията на проф. д-р Д. Крънджалов. Хемус. (Съчинения на проф. Петър Мутафчиев. Том четвърти. София, Книгоиздателство Хемус А. Д.) 1947. 8°, 360 с.

³⁵ Захариев Й.: Още нещо за шопите. (Принос към въпроса за произхода на името »шоп«). ИБДр. XIX—XX (1944), с. 142—160.

³⁶ Вакарелски Хр.: Групи на българската народност от бълг. гледище. ИБДр. X (1943), с. 236—261.

³⁷ Разбойников Ан. Сп.: Народностният образ на неокупираната област от Западна Тракия. ИБДр. X (1943), с. 199—234.; Народностният образ на източния дял от Западна Тракия. София, 1944. М. 8°, 128 с.

³⁸ Динев Л.: Гъстотата на населението в България. ГПр. II (1948), кн. 4—5, с. 33—38.

³⁹ Динев Л.: Преселнически движения в Дунавска България. УПр. XI. VI. (1947), кн. 3, 221—234.

⁴⁰ Державин акад. Н. С.: Вековната борба на славяните с немските завоеватели. Преведе от руски Йоно Митев. Военна библиотека 3 (125). София, 1945. М. 81, 144 с.

oroszok törzsi kapcsolatairól,⁴¹ a szlávokról az ókorban,⁴² és ide tartozik A. V. Arcichovszkij műve a szlávok középkori kulturális egységéről.⁴³ Ilyen jellegű Dimitar Angelov cikke is a bizánci krónikák szlávokra vonatkozó adatairól.⁴⁴

A marxista módszer alkalmazásával egyes történelmi tanulmányok egyben néprajziaknak is tekinthetők, minthogy közelebből érintve a mult szociális struktúráját, közvetlenebbül foglalkoznak a népi életmóddal. Így V. Velceev tanulmánya Bulgária X. századi szociális struktúrájáról.⁴⁵ A. Burmové a XIII. századi függő viszonyban élő lakosságról⁴⁶ és D. Angelov munkája a középkori Bulgária földbirtokviszonyainak kérdéséről.⁴⁷ A bolgár föld szlávok előtti történetéről szóló munkák közül, melyekben sok néprajzi vonatkozást találunk, nagyon értékesek az ókori íróktól összegyűjtött szemelvények. »Források Trácia és Macedónia régi történetéről és földrajzáról»⁴⁸ c. kollektív munka az alapvető okiratok jelentős gyűjteménye alapul szolgálhat a bolgárlakta területek jövődő tanulmányozására. Ilyen jellegű G. I. Kacarov munkája is, mely a Sztruma alsó folyása mentén fekvő területek régi történetével foglalkozik.⁴⁹ A népszerű művek közül említést érdemelnek P. Deliradevnek Bulgária történeti földrajzára vonatkozó munkái.⁵⁰

III. Viszonylag nagyon gyenge az irodalmi termelés az *antropológia és karakterológia* terén. Ide tartozik K. Pelkanov néhány munkája, mely sok vonatkozásban a népet és a folklór gazdag megfigyelésein alapul.⁵¹ Többéves, meglehetősen idealista módszerű megfigyelések összegezését adja *Szt. Kuszturkov* politikus és pedagógus könyve a bolgárok lélektanáról.⁵² A koponyatan terén egyetlen munka hagyta el a sajtót dr. Sz. Vatevnek a bulgáriai koponyákról szóló műve.⁵³

IV. Gyenge az *onomasztikai* irodalom termelése is. Szinte kizárólag apróbb adalékokkal rendelkezünk a toponimiai munkákból. Fontosabbak a Statisztikai Főigazgatóság kiadványai: Bulgária lakott helyeinek jegyzékei,⁵⁴ továbbá V. N. Trajkov széleskörű munkája Trácia és Macedónia görög uralom alatti helyneveiről⁵⁵ és *An. Szp.*

⁴¹ Державин акад. Н. С.: Племенные и культурные связи болгарского и русского народов. Издательство Академии Наук СССР, Москва—Ленинград, 1944. 8°, 88 с.

⁴² Державин акад. Н. С.: Славяне в древности. Культурно-исторический очерк. Академия Наук СССР. Научно-популярная серия. Издательство Академии наук СССР. (Москва, 1945). 8°, 215 с.

⁴³ Арциховский А. В.: За средновековното културно единство на славяните. СAECC. (1947), с. 111—119.; Культурное единство Славян в средние века. СЭ. 1946, кн. I, с. 84—90.

⁴⁴ Ангелов Д.: Сведения за славяните у византийски писатели Прокопий, Псевдомаврикий, Теофилакт Симокат. ИПр. II (1945), кн. 2, с. 240—244.

⁴⁵ Велчев В.: Социалната структура на България през X век, според беседата на презвитер Козма. ИПр. I (1945), кн. 2—3, с. 138—155.

⁴⁶ I. 31. jegyzet.

⁴⁷ Ангелов Д.: Към въпроса за поземелните отношения в средновековната балканска държава. ИПр. I (1945), кн. 4, с. 285—298.

⁴⁸ Извори за старата история и география на Тракия и Македония. Избраха и преведоха: Г. И. Кацаров, Д. Дечев, В. Бешевлиев, Б. Геров, Г. Михайлов, Хр. М. Данов, Ив. Венедиков, Д. П. Димитров, Р. Гандева, Зл. Ракева. Второ разширено издание. Българска академия на науките. София, Печатница на БАН, 1949. 4°, 487 с.+1 карта.

⁴⁹ Кацаров Г. И.: Към старата история на Долнострумската област. ГББИ I (1948), с. 16—22.

⁵⁰ Делирадев П.: Страници от историческата география на България. Ботевград-Орхание. ГББИ I (1948), с. 49—57.

⁵¹ Петканов К.: Селската душа. БПр. II (1947), кн. I. 1, с. 11—16.; Характерные черты болгарина. София, България, 1945. (Министерство информации и искусств). 16I, 23 с.

⁵² Костурков Ст.: Върху психологията на българина. София, 1949. Издание на »Народна книга«. М. 8°, VI + 236 с.

⁵³ Ватев д-р С.: Измярване на черепи в България. СББАН. XXXV (1945), с. 355—478.

⁵⁴ Списък на населените места (в България). София, Държавна печатница, (Главна Дирекция на статистиката). 1945. 4°, (2)+103+(3) с.

⁵⁵ Трайков Веселин Н.: Населените места в Тракия и Македония под гръцка власт. Стари и нови названия. София, 1946. Печатница при Щаба на войската. 8°, 123 с.+1 карта.

Razbojnikov munkája Nyugat-Trácia helyneveiről⁵⁶. Analitikus és etimológiai tanulmányozásnak veti alá egész Bulgária települési és földrajzi elnevezéseit V. Mikov,⁵⁷ valamint K. M. Kuev a népköltészet »Romanija« elnevezését.⁵⁸ Érdekesek még B. Kitanov adalékai a macedóniai és délbulgáriai népi növénynevekre vonatkozólag.⁵⁹

V. Jelentékegyen megnőtt az érdeklődés a nép *anyag* kultúrája iránt. A népszerű írások vannak itt is túlsúlyban. Alapvető történeti elemzések a földműves eszközökről⁶⁰ és a bolgár pamutfonó guzsalyokról való⁶¹ monográfiák Hr. Vakarelszkitől, valamint P. N. Tretjakov általános megállapításai Északkelet-Bulgária egyes néprajzi objektumairól.⁶² Viszonylag élenkebb érdeklődés mutatkozik a viselet iránt, mind a szakemberek, mind a nem szakemberek részéről. Sok apróbb tanulmány, cikk foglalkozik vele. Említésre legméltóbb M. Veleva (= Todorova)⁶³ és Ivan Koev⁶⁴ viselet-tanulmányai Banszkból és Razgradból. A bolgár népi ruhák teljes leírását, jellemzését és rendszerezését Hr. Vakarelszki adta vezérkönyveiben, ahol kísérletet tett a szláv viseletek jellemzésére is⁶⁵. A bolgár néprajz szép kiadványainak egyike volt az utóbbi évek folyamán a bolgár népviseletek és varráások (hímzések) albuma, mely M. Veleva, N. Tuzsuzova és V. Naszlednikova főiskolákon használt tankönyve a viselet történetéről⁶⁶, valamint K. M. Kuev⁶⁷ és Tasesa-Naszlednikova⁶⁸ munkái.

A viselet után legtöbb figyelemre a népi építészetet méltatták. Az építészet kérdésével szinte kizárólag a Bolgár Tudományos Akadémia és az Állami Műegyetem körül működő építész-csoportok foglalkoznak. Komoly, szakszerű munka T. Zlatev építész monográfiája⁶⁹. P. Kalcsev tanulmánya a rodopei házról,⁷⁰ Hr. Peev munkája a

⁵⁶ Разбойников Ан. Сп.: Земеписните имена в Западна Тракия и българското ѝ население. БП I (1946), кн. 6, с. 70—76.

⁵⁷ Миков В.: Произход и значение на имената на нашите градове, села, реки, планини и места. София, 1943, 8°, 313 с.

⁵⁸ Кув д-р. К. М.: Областното име Романия или Романия в народната ни песен и историята. ЕЛ I (1946), кн. 5, с. 22—30.

⁵⁹ Китанов Б.: Народни имена на растения из източна Македония. СпБАН. ЪXVIII, пр. м. кл. 4 (1943), с. 83—107.

⁶⁰ Вакарелски Хр. и Иванов Д.: Из веществената култура на българите: 6. Вили, 7. Зъбачи-гребла, 8. Гребла дъски. ИНЕМ. XIV (1943), с. 94—128.

⁶¹ Вакарелски Хр.: Ручные прялки в Болгарии. Folia Ethnographica (Budapest) II (1950), кн. 2, 113—119.

⁶² Третъяков П. Н.: Восточнославянские черты в быту придунайских болгар. СЭ, 1948, кн. 2, с. 170—183.

⁶³ (Велева М. =) Тодорова М.: Разложка носия. БН. I (1942), кн. 2, 8—18.

⁶⁴ Коев Иван: Облекло и жилища на старото българско население в Разградско. ИССФ. VIII—IX (1948), с. 47—130 + 8 цветни таблици.

⁶⁵ Вакарелски Хр. и Иванов Д.: Български носии сега и в миналото. С 153 рисунки, 12 таблици на кройки и 2 етнографически карти, от които едната е цветна. От —. София, Печатница Кехлибаров, 1942. 8°, 175 с.

⁶⁶ Велева Мария—Тузсузова Нева—Наследникова Венера Български народни носии и шевици. Съставила: Мария Велева. Рисунки на носии: Нева: Тузсузова, Венера Наследникова. Художествено оформяване: Георги Атанасов. Държавно издателство »Наука и изкуство«. София, 1950. Fol., 32. + 60 табл. цветни рисунки + 20 цветни фототаблици.

⁶⁷ Миятев К.: Българският сукман. Принос към историята на народното облекло. СпБАН. LXXI (1950), с. 219—264.

⁶⁸ Тасева-Наследникова Венера: История на облеклото. Университетска литература. Държавно издателство »Наука и изкуство«. София, 1950. Литографско-машинописно издание. 8°, 471 с.

⁶⁹ Златев Тодор: Българска битова архитектура. Книга I. Държавна политехника, № 41. София, 1948. 8°, 259 с.

⁷⁰ Калчев архит. Панайот: Родопската къща. Архит. I (1946), кн. 2, с. 16—23+1 цветна таблица.

plovdivi házakról⁷¹. *A. Sztoicskov* a koprivsticai házat vette vizsgálat tárgyává.⁷² Sok esetben az építészeti problémákon kívül mélyrehatóan tárgyalják a társadalmi élet, erkölcsök és az anyagi kultúra érdekes jellemző mozzanatait. Ilyen pl. *G. Kanazirszki-Verin* »Szófia 50 évvel ezelőtt« c. könyve.

A többi általános és elvi jellegű mű nagyobbik része többé-kevésbé népszerű. A társadalmi formák jellemzését adja *A. K. Belov*. Az építményben vagy annak részleteiben megnyilvánuló művészi elgondolást és kivitelezést (kapuk, ablakok ércveretei stb.) tanulmányozzák *B. Sztojanov*⁷³ és *Hr. Peev*.

A népi anyagi kultúra egyéb részlegeiben szintén csupán apró, sokszor műkedvelő jellegű adalékokról lehet szólni. Említést érdemel *G. P. Ajanov* munkája a szénégetésről,⁷⁴ *G. Gorov* tanulmánya a kosárfonásról,⁷⁵ *P. Detev* a Marica-folyó halászatáról,⁷⁶ *N. Iv. Csuskov* a rojtkészítésről,⁷⁷ a népszerű munkák közül *Sz. Rajnov* cikke a bolgár népi kerámiáról⁷⁸ és *E. Peteva* munkája.⁷⁹

VI. *A szociális kultúrára* vonatkozó irodalom bőséges. Nagy része népszerű munka, vagy kisebb adalékokat közöl. — Első helyen állnak a szokások, s közülük is az ünnepi szokások. E tárgykörben *M. Arnaudov* gyűjteményes műve második kiadásán kívül⁸⁰ megjelent *Hr. Vakarelszki* kis népszerű gyűjteménye »Bolgár ünnepi szokások«⁸¹ címén. Az adalékok közül mint adatközlés érdemel említést az ohridai (Macedónia) esküvői szokások leírása *Hr. Vakarelszkitől*.⁸² Analitikus jellegűek *Hr. Vakarelszki* tanulmányai a halálról való népi felfogásról és a temetési szokásokról,⁸³ *dr. E. M. Saranov* munkája a tűztáncról.⁸⁴ A hiedelmek, szokások és a népelet régi elemeinek vizsgálatával foglalkozik *G. I. Kacarov*,⁸⁵ az új elemek párhuzamait, illetőleg régi megfelelőit elemzi több munkájában.⁸⁶

1944. szeptember 9. óta a marxista történészek és szociológusok mind nagyobb sora foglalkozik a multbeli társadalmi viszonyokkal, s ad adalékokat a történeti nép-

⁷¹ *Peev Ch. D.*: Alte Häuser in Plovdiv. Schriften zur Kunstgeschichte Süd-europas. Hgg. im Auftrage des Archäologischen Instituts des Deutschen Reiches v. Friedrich Gerke. Bd. II. f. Kupferberg Verlag. Berlin, 1943. 4°, 44 l + 9 Zeichn. + 10 Entwürfe + 46 Bildertafeln.

⁷² Стоичков Асен: Джоголановата къща в Копривщица. Архит. I (1946), кн. 3, с. 12—16.

⁷³ Стоянов Борислав: Ковано желязо. Архит. I (1946), кн. 2, с. 24.

⁷⁴ Аянов П. П.: Въглищарство в Странджа. БН. I (1942), кн. 2, с. 26—33.

⁷⁵ Детев П.: Риболовство в р. Марица край Свиленград. БН. I (1941) кн. 1, с. 14—19.

⁷⁶ Горов Г.: Кошничарство в Хасекията. БН. I (1941), кн. 1, с. 19—26.

⁷⁷ Чушков Н. Ив.: Тревненските казаси. ИНЕМ. XIV (1943), с. 167—177.; Художествени тавани от тревненските майстори. БН. I (1942), кн. 2, с. 81—85.

⁷⁸ Райнов проф. Ст.: Нашата народна керамика. Худ. I (1949), кн. 1, с. 93—99.

⁷⁹ Петева-Филова Е.: Огнища. ИНЕМ. XIV (1943), с. 178—192. (Csak néhány bulgáriai kályhaformát tárgyal.)

⁸⁰ Арnaudов М.: Български народни празници. Обичаи, вярвания, песни и забави през цялата година. Хемус, 1943. (Второ преработено издание на »Български народни обичаи« от 1918 г.). 8°, 164 с.

⁸¹ Вакарелски Хр.: Българските празнични обичаи. № 18. Войнишка библиотека. София. 16°, 132 с.

⁸² Вакарелски Хр.: Обичаи при засяване. БН. I (1941), кн. 1, с. 40—43.; Сватбени обичаи в с. Рамне, Охридско. ММ. I (1946), кн. 5—6, с. 245—256.

⁸³ Вакарелски Хр.: Смъртта като фактор. (Фолклорен анализ). ГББИ I (1948).

⁸⁴ Шаранков д-р Ем.: Нестинарство. Същност и прояви. Психофизиологичен поглед върху огнеходството. София, 1947. 8°, 255 с.

⁸⁵ Кацаров Г. И.: Етнографски успоредици. СпБАН. LXXI, 1950, с. 147—160.

⁸⁶ Кацаров Г. И.: Обредът поднасяне на чаша. ИБАИ. XV (1946), с. 166—167.; Покровителство на животните в древността. Пром. VII (1942—1943), кн. 2, с. 33—34.

rajzkutatáshoz. A legjelentősebbek *M. Dimitrov*-tól⁸⁷ illetőleg a nemzeti megújulás korára vonatkozólag *Zs. Natant*-tól⁸⁸ megjelent munkák: értékes utóbbinak a szlávok nemzeti szervezeteiről írt cikke is.⁸⁹ *K. Tebizov* a bolgár földműves család jogviszonyaival foglalkozik.⁹⁰

VII. A szóbeli alkotóművészet, mint mindig, az irodalmi érdeklődés középpontjában áll. Itt találjuk a legtöbb népszerű művet; a dilettantizmus gyakran felülkerekedik. Az elsőbbség a népdaloknak jut mind a fejtegetésekben, magyarázatokban, történeti interpretációkban, mind a feljegyzésekben. Gyakoriak a motívum- és változatcsoportokból összeállított gyűjtemények, melyek célja a népdal tematikájának megismertetése. Utóbbiak közül legfontosabb *M. Arnaudov*,⁹¹ *G. Keremidcsiev*,⁹² *D. Oszinin*⁹³ gyűjteményei, s *Vicso Il. Boncov* énekes műsor készletéből⁹⁴ összeállított kis kiadvány. Mindezek tulajdonképpen egyszerű antológiák jobban vagy kevésbé sikerült bevezetővel. Élesen elkülönül tőlük *B. Angelov* és *Hr. Vakarelcski* gyűjteménye »A bolgár népi lyra«⁹⁵, melyben minden dalt széleskörű irodalmi és variáns jegyzetek követnek, s a kiválasztott anyag tudományosan felhasználható. Mint népdalkiadvány első ízben jelent meg *G. Popivanov* gyűjteménye a Szófia-környéki és Botevgrad-környéki anyaggal,⁹⁶ *Sz. Vatev* gyűjteménye Szófia-környéki dalokkal, s *Hr. Vakarelcski* kisebb közleménye is ide sorakozik egy macedóniai trubadúrról.⁹⁷ Nagyjelentőségű a *Miladinov testvérek* bolgár népdalgyűjteményének harmadik kiadása *M. Arnaudov* szerkesztésében.⁹⁸

Több idegennyelvű gyűjtemény jelent meg azzal a céllal, hogy a külfölddel megismertesse a bolgár népköltészetet: *Болгарская народная поэзия*. (Moszkva, 1944)⁹⁹ *E. M. Minkov*: Bulgarian Folksongs. (Sofia, 1945)¹⁰⁰ *J. Kazaska*: Chansons populaires bulgares (Sofia, 1945)¹⁰¹

Az egyes motívumok tanulmányozását, a bolgár népköltészet marxista-leninista módszerű vizsgálatának elveit adja a »Bolgár irodalom. Alapkérdések« c. kiadvány.¹⁰²

⁸⁷ Димитров Мих.: Народните маси в България през епохата на Възраждането. — Начало на българската демокрация. ФМ. III (1947), кн. 2, с. 56—65.

⁸⁸ Натан Жак: Класи и класови отношения в епохата на българското възраждане. ИПр. I (1945), кн. 1, с. 34—48.

⁸⁹ Натаи Жак: Родовият строй у славяните. ИПр. III (1946), кн. 1, с. 24—34.

⁹⁰ Телбизов Карол: Земеделското семейство. Опит за правноисторическо и сравнително догматично изследване на българското земеделско семейство. Варна. Държавен университет Св. Кирил Славянобългарски. 1946. 8°, V + 95 с.

⁹¹ Арnaudов М.: Български народни песни. Отбор и характеристика от — Кн. I. (София.) Хемус (1947). М. 8°, 172 с.

⁹² Керемидчиев Генчо: Български народни песни. Лирика и епос. Избрал и подредил — (София.) Български писател, (1948.) 16°, 212 с.

⁹³ Осинин Димитър: Заплакала е гората. Народни хайдушки песни. Избрал и подредил — София, 1947. 8°, 144 с.

⁹⁴ Бончов Вичо Ил.: Израсло дърво високо. Народни песни. Записал и редактирал Димитър Н. Осинин. Български писател. (София, 1950) М. 8°, 216 с.

⁹⁵ Ангелов Божан и Вакарелски Христо: Книга на народната лирика. От седенките и хората до семейните радости и неволи. С предговор, показали и речник. Съставили — София, 1946. 8, 462. с.

⁹⁶ Попиванов Георги: Народни песни и приказки от Софийско и Ботевградско. Под редакцията на Проф. Ст. Романски. София, Сб. XL (1949), IV. XIII+584 с.

⁹⁷ Вакарелски Хр.: За един трубадур на Македония. ММ. I (1945), кн. 9—10, с. 412—423.

⁹⁸ Миладинови Братя: Български народни песни. Под редакцията на Проф. М. Арnaudов. Издава Министерството на народното просвещение. София. Държавна печатница. 1942. Г. 8°, LXXXII + VIII + 571 с. + 2 портрета.

⁹⁹ Болгарская народная поэзия.: Перевод с болгарского. ОГИЗ, Москва, 1944. 16°, 136 с.

¹⁰⁰ Minkoff E.: Marriage. Bulgarian Folksongs. Sofia (Ministry of Propaganda). 1945. 8°, 88 с.

¹⁰¹ Kazaska J.: Chansons populaires bulgares. Sofia. (Ministère de la propagande). 1945. 8°, 86 с.

¹⁰² Българска литература. Основни въпроси. София 1947. Сборен труд от Г. Веселинов, Д. Иванов, М. Иванов, К. Генов, Л. Нисолов и С. Русакиев.

mely 1947-ben *G. Veszelinov, D. Ivanov, M. Ivanov, K. Genov, L. Nicolov* és *Sz. Ruzsaki* közös munkájaként jelent meg. Hozzá csatlakozik *G. Keremidcsiev* szerkesztésében a »Bolgár népi alkotások« c. munka.¹⁰³ A bolgár népi talányokat és a partizán népdalokat *Sz. Georgieva* tanulmányozta,¹⁰⁴ az aratódalokkal *N. I. Krancov* foglalkozik.¹⁰⁵ Különösen értékes ideológiai szempontból *V. Szokolova* szovjet folklorista kritikája.¹⁰⁶

Történelmi hősi énekekkel foglalkozik *N. Sz. Gyerzszavin* Krali Markórol és *Ilja Muromec*ről írt tanulmánya, mely bolgár fordításban is megjelent.¹⁰⁷ *Bödey József* a török-magyar háborúk visszatükröződését nyomozza a bolgár népdalokban.¹⁰⁸ Érdekes *G. Stadtmüller* cikke a bolgár népiségről a népdal tükrében.¹⁰⁹ Történeti szempontból fontosak a bolgár folklorisztika számára *J. Páta* vizsgálatai *Jan Gebauer* bolgár népdal-fordításairól.¹¹⁰ Itt kell megemlíteni *Cv. Vranszka* munkáját is *Fr. Cselakovszkiról* és a szláv népi alkotóművészetéről.¹¹¹ ●

Hriszto Botev népi költő és forradalmár halálának százéves évfordulója alkalmával egész sor munka jelent meg a népdal kérdéseivel kapcsolatban is. Legjelentősebbek közülük *Hr. Vakarelszkitől*¹¹² és *Ivan Burintól*¹¹³ származnak.

A szóbeli népi alkotóművészet többi ágát még mindig nem merítették ki eléggé. Néhány kisebb népmese-, közmondás- és talánygyűjteményen kívül, melyek *M. Arnaudov*¹¹⁴ és *G. Keremidcsiev*¹¹⁵ szerkesztésében jelentek meg, más jelentősebbet nem említhetünk. Fejlődő irányzatot mutat a zenei folklór tudományos feldolgozása. Alapvető vizsgálódásokról tanúskodik a bolgár népi zene ritmusára és taktusára *A. Mocev*,¹¹⁶ a bolgár népdal melodikus és harmonikus alapjaira vonatkozólag *A. Karasztojánov*,¹¹⁷ a pentatonikára *R. D. Kacarova-Kukudova*,¹¹⁸ ugyancsak tőle a gyermekdalokra és gyermekjátékokra, *Ir. Kamburov*nak pedig a Botev-dalokra vonatkozó tanulmánya.¹¹⁹

¹⁰³ Българско народно творчество. Под редакцията на Г. Керемидчиев. София, 1950. 8°, 288 с

¹⁰⁴ Георгиева Стефана: Българските народни гатанки. ЕЛ. V (1950), кн. 2, с. 151—161.

¹⁰⁵ Кравцов Н. И.: Песни жнецов в болгарском народном творчестве XIX века. СЭ. 1951, кн. 4, с. 77—100. (Студия).

¹⁰⁶ Соколова В.: Вопросы народного поэтического творчества в болгарской печати. СЭ. 1950, кн. 3, с. 226, 233.

¹⁰⁷ Державин Н. С.: Кралевич Марко и Илья Муромец. Палеонтологический очерк. СпБАН. LXX (1945), с. 213—233.

¹⁰⁸ Bödey J.: Les échos des guerres turco-hongroises dans la poésie populaire bulgare. Revue d'histoire comparée. XXV (1947), Nouv. série, tome V, n° 1., с. 56—68.

¹⁰⁹ Stadtmüller G.: Das bulgarische Volkstum im Spiegel seiner Volksdichtung. Bulgarien, Jahrbuch der D. V. Gesellschaft in Berlin, 1942. с. 12—46.

¹¹⁰ Пата Йосиф: Ческите преводи на българските народни песни из сборника на братя Миладинови от Ян Гебауер. (Превел д-р Ст. Стойков). СпБАН. LXX (1945), с. 95—109.

¹¹¹ Вранска д-р Цв.: Фр. Л. Челаковски и славянското народно творчество с особен оглед към старинните народни песни и пословици. ГСУ-ифф. XLI (1945), 95 с.

¹¹² Вакарелски Хр.: Христо Ботев в българското народно творчество. СбХрБ. (1949), с. 451—475.

¹¹³ Бурин Ив.: Ботев за народната песен. Лист »Христо Ботев«, 2. VI. 1946 г., с. 5.

¹¹⁴ Арnaudов М.: Български народни приказки. Отбор и характеристика — Хемус, София (1943). М. 81, 192 с.

¹¹⁵ Керемидчиев Генчо: Български народни приказки. Избрал и подреди — Български писател (София, 1948.) М. 8°, 152 с.

¹¹⁶ Моцев Александър Д.: Ритъм и такт в българската народна музика. Българска академия на науките. Трудове на Института за музика. Книга I. София, издание на Българската академия на науките. (1949), Г. 8°, 368 с.

¹¹⁷ Карастоянов проф. Асен: Мелодични и хармонични основи на българската народа песен от — Част I. София. Издание на Българската академия на науките 1950. (Българска академия на науките, Институт за музика.) 8°, 151 с.

¹¹⁸ Kacarova-Kukudova R.: Három bolgár nemzedék népdalénekesnői. Emlékkönyv Kodály Zoltán hatvanadik születésnapjára. Szerkesztette Gunda Béla. Budapest, 1943, 8°, с. 235—244.

¹¹⁹ Камбуров Ив.: Мелодиите на Ботевите песни. СбХрБ. (1949), с. 476—508.

A népi táncvizsgálattal csupán 1945. óta foglalkoznak rendszeresen. Sz. Dzszudzev leíró jellemzést ad a bolgár népi táncról, tárgyalja ezenkívül a bolgár tánc történetét és művelődéstörténeti vonatkozásait.¹²⁰ B. Conev első ízben közöl kottaleírást számos bolgár népi körtáncról és »rászenicá-ról«¹²¹. Ide sorolható Cv. Szerbezova-Lukova kis népi körtáncgyűjteménye¹²² és R. D. Kacarova-Kukudova rövid táncmonográfiája, mely angol nyelven Londonban jelent meg.¹²³

VIII. A népi díszítőművészet tanulmányozása nem kielégítő. Kevés az ilyen tárgyú cikk és anyagközlés, mintha megelégednének a díszítőművészetek legszebb példányainak összegyűjtésével s elraktározásával. Legtöbb publikáció eddig a fémből készült ékszerekre vonatkozik, de ezek mind régebbiek. Viszonylag jobb a helyzet az egyházi faragásokat illetően. A. Vaszilev művei főleg macedóniai ikonosztázokkal foglalkoznak.¹²⁴ Munkái közül kiválik az az album, mely a szkopiei szveti Szpáz templom ikonosztázának fafaragásait mutatja be.¹²⁵ Értékes, s első a maga nemében B. Kolev cikke a bolgár házfestészeti díszítéséről¹²⁶. A népművészetek terén egyik legrepresentatívabb mű Ivan Koev munkája a bolgár kivarró ornamentikáról: e munkának azonban komoly módszertani fogyatékosságai vannak s nem mutatja be teljes egészében a bolgár népi hímzéseket.

IX. A bolgár néprajz történetét és szervezetét tárgyaló művek inkább egyes laikus és szak-etnográfusok életrajzi és bibliográfiai adatait ismertetik. Legalaposabb közülük Hr. Vakarelszki munkája Sz. L. Kosztovról¹²⁷ és T. Primo könyve a Rodopi-hegység szerepéről a mai bolgár irodalomban.¹²⁸ Átfogóbb értekezések a bolgár néprajz köréből M. Arnaudovnak¹²⁹ és Hr. Vakarelszkiének¹³⁰ a Lud (Lublin) folyóiratban megjelent közleményei és A. Venedikov¹³¹ és D. Popov¹³² cikkei.

Külön figyelmet érdemelnek a néprajzi kutatást elősegítő útmutatók, melyek mint önálló kiadványok jelentek meg, vagy mint kisebb cikkek ifjúsági folyóiratokban. Ilyen a széleskörű »Tájékoztató-kérdőív a néprajzi anyag gyűjtésére« Hr. Vakarelszkitől¹³³

¹²⁰ Дзуджев проф. д-р. Стоян: Болгарска народна хореография. С няколко примера из македонския фолклор. Издание на Министерството, на народното просвещение. София (1945). 8°, 461+(1) с.

¹²¹ Цонев Борис: Болгарски народни хора и ръченици. Том I. София, 1950. 4°, 380 с.

¹²² Сербезова-Лукова Цв.: Сборник от избрани български хора. София. Държавно издателство на Министерството на народното просвещение. 1945, 4°, 44 с.

¹²³ Katsarova Raina: Dances of Bulgaria. Published under the auspices of the Royal Academy of dancing and the Ling physical education association. London. Max Parrish & Company (First published in 1951. Translated by Margo Hadji Misheva, illustrated by Pamela Woods. After drawings by Eugenia Ilieva Lepartsova assistant editor Ivone Moysse). 40 l. 4 színes rajz.

¹²⁴ Василев Асен: Няколко неизвестни иконописци от Македония. ММ. (1945), кн. 3—4, с. 158—169.

¹²⁵ Василев Асен: Тетевенските църкви. Юбилейно издание за 100 годишнината на църквата Всех Светих 1846—1946. София, 8°, 1948. 60 с.

¹²⁶ Колев Борис Ст.: Живописната украса в българската къща. Архит. I (1946), кн. с. 8—17+1 цв. таблица.

¹²⁷ Вакарелски Хр.: Ст. Л. Костов. ИНЕМ. XIV. (1943), с. 1—14.

¹²⁸ Примо Тасо: Родопа в нашата литература, Библиотека Родопска мисъл. Книга девета. София, 1947. М. 8°, 237 с.

¹²⁹ Арnaudов М.: Болгарската народоука и задачите на Българското народоучно дружество. БН. I (1941), кн. 1, с. 3—8.

¹³⁰ Wakarelski Christo: Etnografia bulgarska. Lud. Lublin, T. XXXVI, 1946, с. 405—407.

¹³¹ Вenedиков Асен: Българска народоука. Серд. VII (1944), кн. 3—4, с. 13—32.

¹³² Попов Д.: Дейността на Българското народоучно дружество за годините 1942—1946. БН. II (1947), кн. 1, с. 59—69.

¹³³ Вакарелски Хр.: Въпросник-упътване за събиране на етнографски материали. София, 1946. Държавно издателство при Министерството на народното просвещение. 8, 163 с.

»Útmutató a néprajzi anyag gyűjtésére« szintén *Hr. Vakarelszkitől*.¹³⁴ Ezenkívül *N. Popovnak* a népi építészeti emlékek lefényképezésére vonatkozó útmutatóját kell még megemlítenünk.¹³⁵

X. *Külföldi országok és népek a bolgár néprajzban* témakörben népszerű és tudományos munkák egyaránt szerepelnek, bár túlsúly a népszerűeké. A bolgárlakta területeken élt régebbi népek életmódjára és kultúrájára vonatkozólag folytatott régészeti vizsgálatok eredményeit összefoglaló tudományos jellegű munkák között megemlítjük *G. Bataklijev* »Rövid antik antológiá«-ját.¹³⁶ Tengertüli országokban tett utazásokról számol be *H. A. Bernacik* »Déli tengereken«¹³⁷ c. munkája és *K. Kunin* műve Magelánról.¹³⁸ A szlávágról szóló etnogenetikai művek közé tartozik *N. Sz. Gyerzssavin* munkája az orosz népről.¹³⁹ Az orosz tündérmesével foglalkozik *O. I. Szolovjeva* cikke,¹⁴⁰ a szovjet néprajz kritikai áttekintését adja *Sz. A. Tokarjev*.¹⁴¹

Az utóbbi kilenc év folyamán a bolgár néprajz nem foglalkozott egyéb szláv néppel. Találunk azonban a bolgárnyelvű néprajzi irodalomban értékes informatív jellegű cikkeket és nemszláv népekre vonatkozólag, így a magyarokra *Vargha Lászlótól* és *Szendrey Ákostól*. Fontos *Dimítár Krándzsalovnak* a Kárpátvidéket érintő cikke is.¹⁴²

A bolgár néprajzi bibliográfiai munkák ebben az időszakban pusztán *Hr. Vakarelszki* összefoglalóira szorítkoznak.¹⁴³ Általánosabb bibliográfiai jegyzékekben is találunk alosztályokat, melyek bolgár néprajzi művekre utalnak. Ilyen *K. Ankovának* és *E. Dimítrovának* a bolgár-szláv filológiáról¹⁴⁴ és *Petár Mijatevnek* a bolgár kérdések magyar bibliográfiájáról szóló munkája.¹⁴⁵

Hriszto Vakarelszki (Szófia)

¹³⁴ Вакарелски Хр.: Насоки за събиране етнографски материали. София, 1945. 81, 16 с.

¹³⁵ Попов архит. Николай: Заснемане на архитектурни и градоустройствени обекти от нашето национално наследство. НИГА. I (1951), кн. I, с. 102—108.

¹³⁶ Батаклиев Г.: Кратка антична митология. С 63 изображения. София. Издателство Българска книга, 1945. М. 8°, 152 с. + 63 табл.

¹³⁷ Бернацик Х. А.: Из южните морета. Репортажи и пътеписи от островите на Великия океан. Преведе от оригинала Петър Спасов. (София, 1946. Библиотека Земи и народи год. I, кн. 1.) М. 81, 244 с.

¹³⁸ Кунин К.: Магелан. Преведе Иван Симеонов. Издателство Ив. Куюмджиев. София [1945.] М. 8°, 248 с.

¹³⁹ Державин акад. Н. С.: Произход на руския народ, великоруски, украински, белоруски. Преведе от руски Николай Николаев. София, (Славянин, 1945.) 8°, 143 с.

¹⁴⁰ Соловьева О. И.: Руската вълшебна приказка. Превела А. Цанова. УПр. XLV. (1946), кн. 3—4 с. 227—240.

¹⁴¹ Токарев С. А.: Задачи и постижения в миналото и сега. САСС. (1947), с. 120—155.

¹⁴² Крънджалов Д.: По въпроса за румънските влияния особено в Карпатите. ИБИД. XIX—XX (1944), с. 74—120.

¹⁴³ *Vakarelski Chr.*: Die bulgarische Volkskunde in den Jahren 1928—1939. Zeitschrift für slawische Philologie. Berlin-Leipzig. XVII (1941), 2. 383—420; XVIII (1942), 1. 163—193; 2. (1942) 434—452.

¹⁴⁴ Анкова Кети и Димитрова Елена: Библиография на съчиненията по славянска филология в българския печат от 1931 до 1942 год. ИССФ. VIII—IX (1948), с. 607—795.

¹⁴⁵ Миятев П.: Маджарска библиография по български въпроси. ИБАН. XIV (1943), с. 295—310.

KÖNYVSZEMLE

Kodály Zoltán: A magyar népzene. 3. kiadás

A példatárt szerkesztette Vargyas Lajos.

Zeneműkiadó. VIII. 307 l. és XII képtábla. Budapest, 1952.

A magyar népzene-tudomány körébe vágó új, nagy kiadványok (A Magyar Népzene Tára I., Kodály—Gyulai: Arany János Népdalgyűjteménye, Bartha—Kiss: Ötödfélszáz Énekek, Kodály-Emlékkönyv) mellett fontosságban éppen nem szorul háttérbe Kodály *Magyar Népzenejének* példatáros kiadása. Kodály tanulmánya először 1937-ben jelent meg (a Magyarság Néprajza IV. kötetében), de csak mintegy 100 dallamot közölt, különben Bartók Béla—Kodály Zoltán: *Erdélyi Magyar Népdalainak* (Bp., 1923., 150 dall., német, francia és angol bevezetéssel is), Bartók Béla *Magyar Népdalainak* (Bp., 1924., 320 dall., német és angol kiadásban is) és Bartók Béla *Népzeneink és a szomszéd népek népzeneje* c. tanulmányának (Bp., 1934., 127 dall., német és francia kiadásban is) példatárára utalt. A magyar közönség dicséretére válik, hogy a tanulmányból 10.000 példány fogyott el, de annál inkább sajnálnivaló, hogy az olvasók nagyrésze nem tudta kellő haszonnal forgatni, mert Bartók Magyar Népdala a 30-as évek végén már alig volt kapható a könyvpiacra; ugyanez állt 1945. óta az Erdélyi Magyar Népdalokra is. Az 1930 óta rohamosan terjedő népszerű kiadványok a maguk kb. 1000 dallamával természetesen nem szolgálhattak tudományos példatár gyanánt. A jelen formában a mű végre a magyar népdal teljesen szemléltető összefoglalását adja.

Kodály tanulmányának (I—78. l. és XII képtábla) fő jellegzetessége az összehasonlító történeti szemlélet. A magyar népzene-gyűjtés történetén kezdve az egyes dallamtípusok vagy egyenesen dallamok genealógiájáig az egész tanulmányon végighúzódik az a törekvés, hogy az olvasót az összefüggések sorozataival segítse áttekintő, összefoglaló tudáshoz, sőt: hogy végül magát az olvasót is odaállítsa utolsó láncszemnek, és így a magyar értelmiség kötelező valóságnak érezze a népzenehez és annak sokszázados életéhez való kapcsolatát. (Ez a pedagógiai vonás Kodálynak úgyszólván minden írásában megmutatkozik.) A beható formai elemzés az ilyen módszernek szükséges előfeltétele, erős oldala a tanulmánynak is. Különösen részletes az elemző munka a rokon-népekhez fűződő dallamcsoportokban.

A tanulmány kilenc fejezetre oszlik. Az első (I—8. l.) a magyar néphagyományt tárgyalja, mely a zenei írásbeliség hiánya miatt még a XIX. század végén is a népzenei élet főforrása és — tegyük hozzá — frissességének biztosítója is. Itt kap helyet a magyar népdalgyűjtés rövid története is. »A népzene ősrétegei c. 2. fejezet (8—24. l.), ha támaszpontok hiányában nem is mutathatja meg, milyen volt az »ősmagyar« dallam, a kvintváltó pentaton dallamok csoportját másfélezer év távolságára vetíti a mari (cseremiszi) nép stílusa mellé és ezzel különösen valószínűvé teszi, hogy »a magyarság ma legszélső idehajlott ága a nagy ázsiai zenekultúra évezredes fájának, mely Kinától Közép-Ázsián át a Fekete-tengerig lakó különböző népek lelkében gyökeredzik«. Ez a főtétel természetesen nem ellenkezik másirányú, ugyancsak a történelmiség határát súroló stílusok hatásának kimutatásával (pl. a pszalmódiáé: 26. l.).

A 3. fejezet (24—34. l.) »a mai népzenei köznyelvet mutatja be (a 3000 dallamnyi magyar dalkincsnek kb. harmadrésze). Ez a külföldre is áthangzó csoport Kodály aprólékos vizsgálatai nyomán úgy jelenik meg, mint a régi stílusok szerves folytatása: nyugati kapcsolatainak és az újabb népies műdal hatásának ellenére szervezte a régivel rokon, hangkészlete, hétfokú hangsorai alól jellemzően kiütöközik a pentaton alap, bár előadásmódja határozottan szegényebb a réginél.

Két önálló stíluscsoport: a gyermekdal és regösének (4. fejezet), továbbá a sirató (5. fejezet) bemutatása után (34—42. l.) a Népi kölcsönhatások c. rövid, Bartók fentebb

jelzett tanulmányára támaszkodó fejezet vezet át az európai és hazai műzene nyomait kimutató 7. részhez (44–56. l.). Ez a középkortól a XVIII. századig minden stílus hatását érdekes és meglepő példákon tárja elénk. A XIX. század műzenéjének kapcsolatai a tanulmány szűk keretei miatt csak a nagy dallamkiadás során kerülhetnek tárgyalásra.

Bár »a magyar nem különösen hangszerkedvelő nép«, a hangszeres zenét tárgyaló 8. fejezet (56–57. l.) semmivel sem marad tanulságokban a többi mögött; a nép formálórejének, a környező népek kapcsolatainak és a műzene hatásainak ugyanolyan fontos példáival szolgál, mint azok.

Az ennyire sokrétű anyag tárgyalása során mindvégig kísér bennünket az a tanulság, melyet a befejező 9. fejezet külön is kiemel: »Az elemekre bontott dalkincs... egy és oszthatatlan. Mert lényegében: életfunkció... A hagyomány formái változhatnak, de lényege ugyanaz marad, amíg él a nép, amelynek lelkét kifejezi. S eljön az idő, mikor a művelt réteg a néptől átvett hagyományt új, művészi formába öntve újra átadhatja a nemzeti közösségnek, a nemzetté vált népeknek.« — Kodály tanulmánya. mint zenéje is, a legszebb példaadás erre a törlesztésre.

A jegyzetes részt (69–78. l.) Vargyas Lajos példatárával most már egészen más szemmel nézheti az olvasó. A szerkesztő nehéz problémát oldott meg: minden fejezethez jellemző, reprezentáns (»szép«) és még hozzá sok példával is kellett szolgálnia, a variálás folyamatát tanulságos és világos dallampéldákon érzékeltetnie. Teljes dícséret munkájának: nemcsak hogy megfelelt a fenti igényeknek, de ezenfelül sok »új«, az előző gyűjteményekben eddig fel nem használt dallamot is tudott közölni. Különösen a variánsok összeállítására szolgál az olvasó öröme. Megjegyzésekkel az egyes dallamokkal kapcsolatban nem fukarkodik; az olvasót állandóan a tanulmányra irányítja.

A példatár nem hozza külön csoportban a siratókat és a regéséseket, mert azokról a tanulmány behatóan, elegendő példa felsorolásával foglalkozik. Egyedül a gyermekjátékokból jutott kevés példa bemutatásra, nyilván a megjelent gyermekjátékkötetre való tekintettel. A külföldi olvasónak nem ártana mutatni belőlük, hasonlóképpen néhány műdal-típus ismertetése sem.

A dallamok sorrendje igen helyesen a tanulmány beosztását követi: mutatóiban lehetőleg külön is utal annak fejezeteire és jegyzeteire. Három mutatója: a 2. sz. sorvégzők szerinti, a 3. sz. szótagszám és ritmus szerinti és a 4. sz. betűrendes szövegmutató pillanatok alatt a keresett dallamhoz segít. Tiszteletreméltó, nagy munka van bennük. Az első mutató (típusok, eredet szerinti) megkísérli az egész anyag történeti rendbe sorolását; érthetően nehéz, bizonyos ismétléseket kikerülni nem engedő feladat.

A Magyar Népzene idegennyelvű kiadásai remélhetőleg nem sokáig váratnak magukra. A jelen kiadás már fogytán is van: jele annak, hogy az olvasók legnépszerűbb könyvei közé tartozik.

Rajeczky Benjámín

Vargyas Lajos: A magyar vers ritmusa.

Budapest, Akadémiai Kiadó, 1952. 263 l.

Ritka könyvnek adatik meg az az érdeklődés, mely ezt a művet fogadta. Mindenki érezte, hogy Horváth János két verstanai munkája után (A magyar vers, 1948. és Rendszeres magyar verstan, 1951.) az Akadémiai Könyvkiadó csak olyan munkának adhat nyilvánosságot ennyire rövid időn belül, melynek új és fontos mondanivalói vannak. Az a vita, mely röviddel a megjelenés után az Akadémia zsűfolt nagytermében lezajlott, nemcsak ezt az érzést erősítette, hanem egyben örvéndetes jele volt az erősödő irodalmi érdeklődésnek is.

A könyv zárószava (228–230.) a következőkben adja meg a szerző *célját*: ... a magyar ritmus leíró és elméleti meghatározása ... a magyar ritmus mibenlétének kérdésére keresi a magyarázatot, olyan magyarázatot, mely a jelenségeknek lehető legszélesebb körére érvényes, azaz a magyar ritmus legfőbb törvényeit keresi. E törvények legfőbb meghatározóját egy eddig figyelemre nem méltott, egészen új jelenésben, a nyelvi kiegyenlítésben találja meg, mely a nyelvi gondolati egységeiben (szólám) játszódik le s azokat időben hasonlóná teszi... Főfeladata: meghatározni a nyelvi kiegyenlítésben alapuló magyar ütemrendszert s különféle megvalósulási lehetőségeit... Ebből a célból a verstörténet és formatörténet olyan kérdéseit is kell tárgyalnia, melyek megadják a ritmusjelenségek áttekintő képét a verstörténet különböző időpontjain anélkül, hogy a vers- és formatörténet egészére kiterjeszkednék. Következésképpen a szerző szembe fordul a magyar vers hangsúlyos ütemes felfogásával, meg

akarja szabadítani a ritmikát az eddigi merev sémáktól (mint pl. a zenei fogantatású ritmus és a ritmusképlet útján kölcsönzött hangsúly) és egész régi költészetünknek (különösen Zrinyinek) helyes értelmezését akarja lehetővé tenni...

Az ilyen irányú munka *indítékait* a bevezetés adja meg (5–6.): a szerző a népies, nemzeti formájú költészet lebecsülését látja annak »könnyed, dalszerű«, »népies jelleget hangsúlyozó« — minősítésében és ezért a magyar verset, akár nemzeti formájú, akár jambusvers, olyan ritmikus analízis tárgyává akarja tenni, amely a régiek új megvilágításával esetleg új utakat mutathat a gyakorlatnak, olyan utakat, melyeken népköltészet, népies vers és műköltészet, modern vers egy új magyar ritmika segítségével találkozhatnak.

A szerző hangsúlyozza, hogy műve nem régi eredményék összefoglalása, hanem új kutatás és újnak mondható akkor is, amikor népzenei, nyelvészeti, irodalomtörténeti és verstani eredményeket összefog, mert ilyen összeegyeztetés eddig még nem történt (6–7.).

A bevezetés hátralevő része (7–12.) röviden sorra veszi az eddigi verstani kutatásokat és véleményeket: Arany János, Arany László, Gábor Ignác és — mint csoportképviselő — Horváth János elméletét, azzal az eredménnyel, hogy vagy nem teljesek, vagy nem következetesek és világosak. A zavar okát abban látja, hogy a népzene kutatás eredményeit nem vonták bele eléggé a vizsgálatba. Ezért a következő fejezetek tisztázzák a szövegritmus és dallamritmus viszonyát a régi stílusú népdalokon kezdve a legújabbakig és így megállapítva mai ritmusérzékünk törvényszerűségeit (s ezáltal újabb verseink ritmusának kérdéseit is), rátérnek a versek elemzésére.

Ez a II–IX. fejezet bizonyító eljárásának anyaga. Ebből két fejezet jut a szorosabbban vett népzenei vizsgálatokra. Ezeket bővebben kell ismertetnünk.

A II., Népdal-vers c. fejezet (13–67.) az egyik fő-vitaponttal kezd: vajjon a dallam azt a szerepet játssza-e a versritmus kialakításában, amit neki tulajdonítanak? Először a dallam-ráuhúzás jelenségével felel: egy 8-as vers négyféle dallamának négyféle, 4/4-es, 6/2-es, 2/4/2-es és 4/2/2-es osztásából, az ezekben négyféleképpen feltűnedező ritmikai-prozódiai hibákból arra a következtetésre jut, hogy egy népdal dallamából nem lehet megoldani a szöveg ritmusát, mert nem lehet a priori eldönteni, melyik alakítja a másikat: a dallam-e, vagy a szöveg? Ezért a *teljes népzene* vizsgálatára van szükség: az általános jelenségek, a kivételek és a teljesen hiányzó tényezők kimutatására.

Először a *kötetlen ritmusú* népdal-típusokat veszi egyenként sorba. 1. A parlando-rubato (régii szabadritmusú) dalok ritmusban a szöveghez igazodnak. Ennek igazolására Kodály 36 strófás Kőmíves Kelemen lejegyzését használja fel, szóhangsúly, metszetek és szótaghosszúság szerint vizsgálva a példát. Az eredmény: rubatoban a szóhangsúly meglehetősen észrevehető; a dallamritmus a szöveg tagolódását követi (minden egyes hatos sor önálló szintaktikai egység, 4/2, vagy 3/3-as szótagbeosztással); a hosszú szótag inkább túri a rövid ejtést, mint a rövid a nyújtást, és a ritmus legélesebben érzi a természeténél fogva rövid és természeténél fogva hosszú szótag egymás mellé állítását. Tehát parlando előadásban a szótaghosszúság és a mondattani tagolás érvényesül. 2. A szövegtől függetlenebb rubato-dallamok ritmusát két nyolcas példán mutatja be (4/4 és 6/2-es osztás). Következtetése: típusról lévén szó, feltehető, hogy az egyes szövegeket születésükkor már eleve ilyen ritmusra gondolták el (megjegyezve, hogy feltűnően sok a szövegekben a metszethiba). 3. A »recitáló formák«-ban az aszimmetrikus 12-esekről megállapítja, hogy nem jöhetnek számításba a felező 12-esek kialakításánál. Viszont a népi recitáló 12-esek és a 8-asok összehasonlítása feltűnően kiemeli az előbbieket metszethibái hibátlanóságát az utóbbiak rovására (bár számbelileg több a 8-as példa). Valószínűnek tartja, hogy a 12-esek két 6-os sorból fejlődtek, míg a 8-as önmagában teljes egység. 4. A sirató a magyar népzene egyetlen valóban-kötetlen dallama; benne egészen a szöveg kívánalmi alakítják a dallamot (viszont a ritmus még a vers felé fejlődő próza ritmusa).

A *kötött dal*fajta áttekintése: 1. a régi stílusú táncdalokkal kezdődik. Feltűnő kapcsolódásuk egy-egy szótagszám-csoporthoz (minden 7-es, sok 9-es és 10-es, kevesebb 11-es, végül a 8-asok jellegzetes dudánóta-csoportja). A középkor inkább bonyolultabb strófaszervezeteket, mint ütemfajtaikat hagyományozott. 2. Az új, feszes ritmusú stílus dallamai ritmus szempontjából a legfontosabbak, mert régi gyökerekből táplálkozó zenei stílus, mely a mai ritmusérzékre a legfőbb útbaigazítást adja. Vizsgálati anyagul a szerző ájfalusi gyűjtése szolgál, mint válogatás nélküli, teljes egység, mely arányosan képviseli az egész új népzenei anyagot. Az áttekintő táblázat azt mutatja, hogy az új stílus ritmustagolásában a szótagok négyesével oszlanak ütemekbe; az utolsó ütembe kerülő maradék 2, 3 ritkán 1, de sohasem 4 szótag. »Az új népdal minden más osztást inkább alkalmaz, mint az állítólagos 4/4-es alapsémát... A népdal tapasztalatai alapján tehát

arra a következtetésre kell jutnunk, hogy az »ösi nyolcas« feltevése alighanem tévedés. A feszes ritmusú dallamok szöveg- és ritmusaprózása a pontozott ritmus elmosódására vezet: a feszes ritmusú új dal visszakanyarodik a recitáló 12-es ritmusvázához. A szótag-hosszúság szerepével kapcsolatban Csokonai Daphnis hajnalkor c. versével bizonyítja, hogy valami dallamnak bármily mesteri követése sem ad szükségszerűen szövegritmust is.

A népzene vizsgálatának összefoglalásához bevezetőképpen a rokonnépek eddig ismert dallamainak vizsgálata következik. Ezek dallamösszevetésekre elegendők, de ritmikai szempontból még megbízhatatlanok, bár sok azonos vagy hasonló ritmusképletet mutat a mieinkkel. Szigorúan véve csak a recitáló formák és a sirató volnának a legősibb réteg képviselői, ezek pedig a szövegnek alárendelt dallam típusai (a gyermekdalokra nem lehet hivatkozni az indogermán réteg világos elkülönítéséig). Mindezek alátámasztják az eddigi következtetéseket: az egész népzene, minden korszakban azt mutatja, hogy a szöveg ritmusa hat a zenére; a dallamban fogant vers tehát nem jelentheti azt, hogy a nyelvi ritmus a zenétől örökli törvényszerűségeit, hanem csak annyit, hogy egy-egy dalszöveg a zenére gondolva születik, a zene-adta lehetőségek között, de a nyelv törvényei szerint... az egyezések nyelv és zene ritmusa között nem lehetnek a szövegben zenei hatások, hanem fordítva: nyelvi hatások a zenében.

A fejezet vége irodalmi példákon kíséri végig a nyelvi tendenciáknak bizonyult ritmusjelenségeket. A vizsgálat eredménye az, hogy az ütem kialakításának főcsköze a mondattani szólamokra való tagozódás; ezek a szólamok nem is annyira a hangsúly által különülnek el egymástól, mint inkább alig észrevehető, finom szünetek által. A szóhangsúlynak nincs is szerepe az ütemben, legfeljebb a szólamhangsúlynak van. Az ütemalakulás mélyén inkább valami tempójelenség rejlik (a 4-es határ után a szó vége lassul). A szótaghosszúság a magyar ütemes versben ugyan nem ütemalkotó tényező, de hatással van a szólamtagolódásra. Tehát a magyar ritmus keletkezésének alapja az, hogy az ütemek a beszéd szólamaiból alakulnak ki bizonyos időbeli határokon belül.

A III. fejezet (Kanásztánc) külön foglalkozik egy táncdallam-csoporttal, mert annak szótagszáma nem kötött és ehhez képest ritmusa is állandó változást mutat. A szerző ide csoportosítja mindazokat a dallamokat, melyekben a változó szótagszám és — ha csak egyes soronként is — a kanásztánc-ritmus jelentkezik, különösen az új 14-eseket, melyeknek egy-egy eltérő szótagszámú soruk is van. A népdalvers történeti alakulása szempontjából különös figyelmet szentel egy csoport rokonnépi táncdallamnak és a magyar gyermekjátékdallamok jórészének, melyekben ugyancsak a kanásztánc-dallam jellegzetes ritmikai és építkezési elveit találja meg (olyan váltakozást, ahol ugyanazon dallamrész ismételtetésére énekelnek, hol 4, hol 3, 2 stb. szótagot és különösen, ahol valami kerekébb dallamrészből alakul ki ilyen forma). Felhívja a figyelmet az ugyanazon motívumon belül való aprózásra, melynek útján a kanásztánc-sor még a kötetlen énekes-ritmusos »beszéd«-félében is könnyen kialakul. Így kerül a típus körébe a regős-ének is. A gyermekdallal és a regősénnel már olyan primitív forma korába érünk, melyben a mai sorfajta kialakulása előtt valami kötetlen, szabadon váltakozó énekfajta élt a magyarság körében; innen belső fejlődés útján alakultak ki a kötött sorfajták. 13-as és 14-es irodalomtörténeti példák mutatják be a kanásztánc-ritmus elterjedését.

E két alapvető népzenei fejezet után négy fejezet vezet végig az irodalomtörténeten és részletes verselemzéseket ad, melyeket már nem ismertethetünk ilyen bőségesen, lehetőleg a szerző szövegéhez ragaszkodva, ahogyan megérdemelnék. Meg kell elégednünk a témák és a velük kapcsolatos ritmikai tételek jelzésével.

A középkori magyar vers c. IV. fejezetben a Mária-siralom, a königsbergi töredék, a Szt. László-ének, a Szabács viadala, a Pannónia megvételéről és a Néhai való jó Mátyás királyról szóló ének elemzésén van a főhangsúly. Vargyas úgy látja, hogy a *Mária-siralom* szövegritmusát a dallamtól független nyelvi erők határozzák meg még akkor is, amikor a dallaminta után igazodik. Jellemző rá a szótagszám nagy szabadsága; egyébként ugyanarra a rendszerre épül fel, amire mai verseink. A *Szent László-éneket* a legregibb eredeti magyar versnek tartja (mint azt már ilyen című dolgozatában kifejtette). Erősen szembehelyezkedve Horváth János »sapphikus« értelmezésével, oda következtet, hogy nemcsak a Szent László-ének, hanem latin eredetije is szabadütemű vers. A *Szabács viadalára*, mivel minden szempontból gyenge vers, csak ritmizálási kísérletet ad. A *Pannónia megvételében* nem az ősi nyolcas bizonyítékát, hanem inkább olyan szabadütemű verset lát, amely a nyolcas mag körül kezd kikristályosodni. A *Mátyás király-énekekben* is inkább szabadütemű ritmust hall. Több rövidebb verspélda és töredék után a 8-asokban írt 305 soros »Szent Bernáld doktor imádsága« és a 4074 soros »Alexandriai szent Katalin legendája« ritmusával a romlás és terjedelmes részek összezavarodása

miatt nem foglalkozik, amúgy is kétségben lévén, vajjon tiszta sorokat alkottak-e ezek a versek. Ebből a körülményből és a 12-esek ritkaságából következtetve, nagyon valószínűnek tartja, hogy a középkorban még nem alakultak ki a mai kötött szótagszámú sorfajták. A legrégebb emlékekben »a mai népdal ütemfajtái kötetlen váltakozásban kerülnek alkalmazásba s az állandóan változó szótagszám folytonos hullámvázában tartja a ritmust. Az ütemek maguk azonban itt is a szólamból alakulnak, mint a mai magyar versben«.

A XVI–XVII. századi énekverset tárgyaló V. fejezet megállapítja a kötött szótagszámú vers megjelenését (felező 12-es, 11-es, kanásztánc, Balassi-strófa és az 5/5/5/6 változatai) és a dallamráhúzás általános gyakorlatát. Bővebben foglalkozik Tinódi históriás 12-esével, melyet Kodály vizsgálatai világítottak meg, továbbá a fönt utolsónak jelzett ritmuscsoporttal, melynek hírtelen kivirágzása valami reformáció előtti középeurópai énekkincs lecsapódása; ennek aránylag gyér mai népzenei maradványait a ritmusmódosulásukra rámutatva felsorolja. A versek dallami indulásának ellenére megállapítja, hogy ha »az énekes előadás zenei követelményei eltérnek a szöveg-ritmus törvényeitől, ott dallam nélkül hibát érzünk, tehát nem tudta az ének ritmusa ráerőltetni a dallam nélküli versre a maga beosztását«. Tehát »az énekvers legjellemzőbb korszakában is azt a tanulságot vonhatjuk le . . . , hogy a dallam nem alakíthat ki nemzeti ritmuselvet, csak ezen belül adhat ösztönzést a lehetséges kombinációkra«.

Zrínyi oly sokat vitatott verselését Vargyas a teljes első ének végigelemzésével világítja meg (VI. fejezet). Szerinte Zrínyi nem dallamot követett, mert fölé nőtt a nóta-utaló XVI–XVII. századnak. »Ő modern, európai jelenség volt kortársai között s ez tette lehetővé egyúttal azt is, hogy felélessze a középkori, szabadütemű verset, természetesen korának műköltői megkötöttségével: állandó szótagszám keretei között.«

A következő fejezet (A mértékes vers) már átvezet a modern vers ritmikai problémáiba. Abból az ellentmondásos jelenségből indul ki, hogy bár a magyar nyelv a klasszikus időmértékes verset valóságos időmértékkel, szótagjai hosszúságával tudja kialakítani és ezáltal sok európai nyelvvel szemben fölényben van, a jambus mégis annyira ellenkezik a magyar nyelv természetével, hogy szinte lehetetlen rá magyaros esésű dalmot szerezni; a klasszikus versszakokra viszont annál inkább. A jelenség nyitja az, hogy az utóbbiakban állandó nekifutások és lelassítások váltakoznak a soron belül, különböző szótagszámú sorrészekkel. A monoton jambus ezt a váltakozást nem engedi meg. Hogyan lehetséges mégis, hogy a jambus a modern magyar vers fő formája? Úgy, hogy költőink, magasabb igényű verselést keresve, a jambust választották ugyan, de szabadabb formában, a magyar nyelv lejtését követve. Ez a törekvés Adynál érte el tetőpontját, aki »állandóan és következetesen szabad magyar ütemet írt jambus ürügén . . . Nála a szabadon kezelt jambus közel jutott az ösztönös (ilyen értelemben »ösi«) magyar ritmushoz s ennek a visszatérésnek ezidőszert az ő verse a legtökéletesebb példája.

Az új magyar irodalom művelőinek ragaszkodása a jambushoz nem volt tehát idegen-utánzás, vagy csupán hiábavaló művészkedés. Felszabadította költőinket a korabeli magyar vers túl egyszerű, táncoló és merev formája alól és lassan visszavitte a szabadabb, súlyosabb és művészebb magyar ritmushoz«.

Az eddigi részletes vizsgálatokat két fejezetnyi áttekintés és összefoglalás követi, melyben Vargyas ritmusrendszerének formulázására és nyelvészeti alátámasztására kerül sor.

A magyar ritmus nyelvi magyarázata c. fejezet a verstörténeti típusoknak arra a közös sajátosságára mutat rá, hogy »bennük rövidebb részek váltakoznak hosszabbakkal s ezek a különböző terjedelmű szakaszok a beszéd szintaktikai egységeiből alakulnak ki, időben pedig »kiegyenlítődnek«: egyenlő hosszúaknak tűnnek fel előttünk a lassítás-zapórázás következtében . . . Az idegen formák is csak akkor hatnak igazán természetesnek, ha a költő úgy kezeli őket, vagy maguktól lehetővé teszik, hogy ilyen kiegyenlítő szintaktikai egységek alakuljanak ki bennük . . . Úgy látszik tehát, hogy ebben a váltakozásban kell keresnünk a magyar ritmusrendszer alapját.« A kiegyenlítés jelenlétének »sajátos esete volna a ritmus: ha olyan mondatokat alkotunk, melyeknek tagolódása és a tagok kiegyenlítődése bizonyos határon belül marad és olyan részeket alkot, amelyek arányosan hatnak ránk.«

Ennek a jelenségnek nyelvészeti alátámasztását Meyer és Gombocz műszeres méréseiből kapjuk meg, melyek szerint »minden szótagot annál rövidebben ejtünk ki, mennél több szótag következik utána. Vagyis mennél hosszabb a szó, annál nagyobb gyorsasággal ejtjük ki . . .« A szerző szerint »feltehető, hogy az a törvényszerűség, amely a szórövidülésre vonatkozó mérésekben napvilágra került, általánosabb érvényű és a szólamokra is vonatkozik . . . Gondoljunk arra, hogy magunk is végzünk mindennapi

beszédünkben hasonló »stilizálást«, mikor indulatosabb beszédben kitágítjuk a szólam-határt mondathatárrá, nagyobb lendülettel egész mondatot fogunk össze olyan fonetika-i egységre, amelyben máskor csak szólamot szoktunk. « A következőkben a szótaghosszúság, szóhangsúly, hanglejtés és mondattani párhuzamosság jelenségeit veti össze ezzel a nyelvi magyarázattal, megállapítva, hogy az azokra vonatkozó megfigyelések nem ellenkeznek vele. Bizonyos, hogy a magyar ritmus alapjaként kiemelt jelenség »többszörösen összetett és kompromisszumos« valami. A magyar tapasztalatok alapján körülbelül ez lesz a versritmus meghatározása: »a ritmus stilizált nyelvi jelenség időegyenlőség benyomásának keltésére; olyan nyelvi jelenség stilizálása, mely leginkább alkalmas időegyenlőség érzékeltetésére az illető nyelvben.«

Az idegen (nyugat- és keleteurópai, külön a rokonnépi) ritmusrendszerek itt következő áttekintése »meggyőz bennünket arról, hogy a magyar ritmus alapjául felvett kiegyenlítés csak egyes nyelvekben válhatott ritmusalkító tényezővé, mégpedig a magyarban és valószínűleg a rokon finn-ugor és török nyelvekben.«

A sorok kifejlődése és kölcsönhatása c. fejezet az építkezés törvényszerűségeit keresi. Legalább 2 ütem a kiindulási egység (a gyermekdalok ismételt soraiiban, mint azt a Magyar Népzene Tára I. kötete is hangsúlyozza), de már a gyermekdal is egy feltűnő tapasztalattal szolgál: »van vers azonos ritmusú sorok ismétlődése nélkül is«. A versfejlődés új, fokozatos megszorítások jelentkezésével jár: először azonos ütemszám, később kötött szótagszám, tehát haladás a stilizálódás, a mind erősebb zenei kötöttség felé, egészen Gyöngyösi irodalmi népdalformájáig. Vargyas nagyon valószínűnek tartja, hogy a népköltészetben ugyanez a folyamat játszódott le, mert a lényege szerint kötött ütemű, feszes ritmusú új stílus csak a XIX. század utóján jutott uralomra, mint két századdal későbbi követése a Gyöngyösivel befejeződő irodalmi változásnak. »A feszes ritmusú új népdal ugyanis zenei vetülete az új magyar versnek.« A műköltészet tovább ment és elvből alkalmaz nem egyforma sorokból álló, hanem eltéréseket, váltakozásokat. ellentéteket művészien felhasználó képleteket, »melyek a művészi munka lényegéhez tartoznak, mint a költői ritmus lényeges összetevői... minden művészi magyar vers mélyén újra ott találjuk a régi, váltakozó, nyelvünk legmélyéről fakadó ritmust, mely ösztönösen feltör. mihelyt a költő szabadon alakítja, hangulata szerint hajlítja a ritmus-sémát.«

Recenzióink értékelő részének nem lehet feladata a gazdag könyv minden részletének, még nem is minden részletének latolgatása. Az indításnak, sokban vitaanyagnak készült művet ezért inkább ismertetnünk kellett; az értékelés nem annyira mi-re, mint inkább a miként-re vonatkozhatik.

A könyv legerősebb oldala minden olvasó számára az a belső melegség, mely minden oldalát élte, az az el nem mondott főtétel: a magyar ritmus sokkal gazdagabb, mint gondoltuk; a magyar versekben sokkal több légység, szín, változatosság, ábrázoló-képesség, hév van, mint amennyit előadóink, színészeink megmutattak; a népdal és a modern vers sokkal inkább egymás rokona, mint hittük. Analízis, kritika, új szempontú áttekintés, hipotézis: végeredményben csak egyért van: »új utakat mutatni a gyakorlatnak«. (A könyv mellé Vargyas versmondását is hallani kellene: az sokszor jóval többet mondana a szövegnél.) Ezért lett a könyv élő munka, nem adathalmaz, nem hideg számítás. Meglehet, hogy olvasás közben állandóan vitatkozni kell a szerzővel, de nem lehet unatkozva letenni. Ha a könyv ugyancsak ki nem mondott főcélja az volt, hogy a költőt és esztétikust valami új magyar vers felé izgassa, melyben minden ősi monumentalitás és erő, minden még ismeretlen szín és finomság meglegyen, akkor a könyv jó.

Ha a mű értékét a felvetett problémákkal mérjük, ugyancsak elismeréssel kell róla szólnunk. Nemcsak az az értéke, hogy minden idevágó és megoldásra váró feladat világosan vagy egyenesen kiélezve áll elénk, hanem különösen az, hogy összefüggésük, sokszor szinte szorongató összebogozódásuk válik az olvasó élményévé.

Csak akkor csalódunk, amikor a tudományos munkára kötelező szigorú módszeres eljárást keressük. Nem a szubjektív elem fel-felbukkanására gondolunk (pl. a versritmizálásokban, aminek lehetőségét a szerző is megengedi), hanem az egész könyvön végighúzó — hogy a szerző kifejezőmódjával éljünk — tempótlanásra: egy-egy új gondolat nekiszalasztására nem a kötelező szélesedés és lassulás, hanem újabb nekifuttatás következik, vagyis a szerző abba a hibába esik, amit a régi versritmikában hibáztat: túlhangsúlyozza a saját amúgy is érdekes és gondolkoztató sémáit. Mit veszettek volna Vargyas tételei, ha ilyen formában jelentkeznék: tegyük fel, hogy: 1. a hangsúlynak nincsen akkora szerepe a ritmusalkotásban; 2. a 8-as 4/4-es és a 12-es

felező, azon belül 4/2-es formája nem kizárólagos; 3. a szólam- és az ütemegyenlőség-gondolat még következetesebb kidolgozást nyer; 4. a 2-es, 3-as és 5-ös osztások az európai középkori gyakorlatból a magyarba is beszivárogtak; 5. a nyelvi kiegyenlítődség jelensége a szólamokra is érvényes; 6. a népi felmondás és a népi dallam ritmusának viszonyát jobban szemügyre vesszük: vajjon verstörténetünk vitás darabjait nem tudnánk-e meglepően közös nevezőn vizsgálni modern verseinkkel? Nem lehetne-e ennek kapcsán közelebb férkőzni ahhoz a sürgető kérdéshez: mi a magyar a magyar versben? Ha igen: érdemes a fenti kérdéseket részletes népzenei és nyelvészeti vizsgálat tárgyává tenni. A magunk kísérletei egyelőre ezt és ezt az eredményt mutatják. — Úgy gondoljuk, hogy a problémák ilyen módszerű kezelése egyáltalán nem vette volna el azok frissességét, eredetiségét. Viszont kiküszöbölte volna: 1. a feltételes premisszák ütközését a kategorikus konkluziókkal.

A 15., 27., 30., 48., 65., 119., 135., 143., 186., 215. lapon formulázott tételek hangjából nem is gondolnánk, hogy pl. a hanglemezvizsgálatok, a rokonnépek dalainak vagy a szókiegyenlítődség kísérleteinek ismerete mennyire szerény és feltételes alap a következtetések végleges rendszeréhez képest. Hogy egy-egy példára rámutassunk: a 19. l. szerint a szóhangsúly még meglehetősen észrevehető, az 50. lapon a »szóhangsúlynak szerepe nincs«, pedig sehol sem olvassuk, hogy akár a népi versmondást, akár a népzenei lemezeket a hangsúly szempontjából megvizsgálták volna. Az »ösi nyolcas« kérdéseiben: hallunk a régi 7-es és 8-as táncdallamokról, de minden további vizsgálat vagy megállapítás nélkül; nincs szó pl. a Fehér Lászlóról, melynek 50 dallamáról már Vikár érdemesnek tartott beszélni félévszázaddal ezelőtt; sokvariánsos és kéznél levő balladák (Molnár Anna, Kádár Kata, Három árva, Szép Ilona), a Sz. Nd. valami 40 db 8-as példája, vagy pl. az F. 98. és 101. sz. lemezek könnyen elérhető dallamai semmi vizsgálatban nem részesültek; a »Szent Bernárd doktor imádsága« 305 soráról annyit hallunk, hogy a költői nyelvet és a jól folyó 8-asokat romlások zavargják, az »Alexandriai szent Katalin«-ról pedig majdnem csak annyit, hogy 4074 sorában a nyolcas ütem egyhangú; nincs megemlítve, hogy középkori himuszaink jó kétharmad része 8-asokban zengett a magyar fülekbe már a XI. századtól kezdve: mindezek után nem kielégítő annak említése, hogy még sok hanglemezfelvételt kellene megvizsgálni, ahogyan nem kielégítő enyhítés ebben a mondatban: »A népdal tapasztalatai alapján tehát arra a következtetésre kell jutnunk, hogy az »ösi nyolcas« feltevése alighanem tévedés« az »alighanem«-szó.

2. Nem volna az a benyomásunk, hogy a szerző olykor kitér némely jelenség tárgyalása elől, ha az a rendszert zavarja. A 25. lapon felsorolt régi táncdallamok, a 45–46. lapon említett rokonnépi példák megfelelő ritmusai, a 47. lapon kiemelt merev zenei képlettel bíró táncdallamok és gyermekjátékdallamok, a 81–82. lapon általános európaiak feltüntetett vágáns-ritmus a fentiekhez hasonló módon nem részesülnek figyelemben, vagy túlrövid elintézészt nyernek, pedig pl. a 80. és 82–84. lapon a rendszer alátámasztása céljából helyet és időt ad a rokonnépi és gyermekdallamoknak.

3. Nem értelmeznél annyira mereven és kielezve ellenfeleinek véleményét. Különösen feltűnő ez a dallamfogantatású ritmus kérdésében. A 43., 48., 97., 146. és részben a 223. l. beállításai nem egészen objektív: sem Arany, sem Horváth János, sem más nem értelmezte a tételt úgy, hogy bármely *idegen* sőt egyenesen *magyartalan* dallam kölcsönözhet tartós ritmust a szövegnek. Erre azzal válaszolni, hogy az idegenség kérdésében éppen a szöveg a döntő, ugyancsak merev magatartás jele. Azon lehet ugyan vitatkozni, hogy az ú. n. természetes szövegritmus alapjelenségeiben nyelvi vagy zenei tény-e; de semmiesetre sem oly éles ítéletre méltó, ha valaki a ritmus-sémák kapcsán zenei fogantatásról beszél, majdnem teljesen elyelt a valami értelemben, ahogyan azt a szerző a 48. lapon maga is megformulázta.¹

4. A könyv felépítését nem zavarná a sok újra meg újra visszatérő összefoglalás, ill. egyes tételek állandó hangsúlyozása és megtámasztása még egy újabb példával (44. l., utána még a rokonnépi dallamok; a 49–67. l. irodalmi példái után a kanásztánc-fejezet egészen idegenül hat; a kanásztánc együvé kívánczik a népdalvers-fejezettel; ha a kiegyenlítődség fejezete az utolsó fejezet elejéül együvé fogva a népdalvers mögé kerül, az irodalmi sor az utolsó fejezet végéül együtt sokkal egységesebb futamú a könyv végéig).

Mindez nem csökkenti a részletkutatások sok érdekes és érdemes eredményét (szótaghosszság és -rövidség kérdése; ritmustagozódás az új magyar népdalban;

¹ A 18. lapon zavart keltően különbözteti meg a hangsúlyt a zenei jelenségektől. Hasonlóan zavart keltő a 192. l. alján a szólamhosszság jelzése (v. ö. különösen a 223. l.-on az »örökkévalóság«-szóval kapcsolatban).

a sorvégi szélesítés; szótagszám-szabadság; a versritmizálások legnagyobb része). Sőt remélhetőleg hamarosan érezhető lesz ösztönző hatása éppen azokon a területeken, ahol érdemleges kutatás még nem történt (népi szövegritmus, szólamok és mondatok zenéje, aprózás, hangsúly).

A könyvvel kapcsolatos viták és a róla szóló kritikák remélhetőleg oda hatnak, hogy a szerző nem másoknak engedi át a felvetett kérdések alapos vizsgálatát, hanem saját maga veszi kézbe az önmaga által is jelzett feladatokat. Legjobban köti őt erre az az előszóbeli kijelentése, hogy népzenei vizsgálatokkal alapozza meg a verstani tárgyalást. Az eddigi népzenei kutatások nagyon tanulságosak, de korántsem elegendők. Bizunk benne, hogy folytatásuk Vargyas kedves gondja marad.

Rajeczky Benjamin

Arany János népdalgyűjteménye

Közézetesi Kodály Zoltán és Gyulai Ágost
Akadémiai Kiadó. — Budapest, 1952.

Aki a múlt század népdalkiadványait tanulmányozza, Bartalus köteteiben számos dalnál ezt a megjegyzést olvashatja: »Arany János után«, másutt »Arany János szerzeménye«. A hetedik kötetben meg is jegyzi Bartalus: »Arany János után csaknem száz népdalt dolgoztam fel. Mit jelent pontosan az »Arany János után« kifejezés? Erre is feleletet kapunk ebben a kiadványban, mely közreadja a költő kéziratos gyűjteményét.

»Régi Népdalok, melyeket Népdalgyűjteményem számára Arany János gyermekkori emlékeiből sajátkezűleg írt le hangjegyekkel — írta Bartalus a kéziratra. Az elkészülés ideje vitás, a 70-es évek elejére tehető. A jelen kiadvány az eredeti kézirat fényképmásolatát közli. A költő kézírásának már közismert gyöngybetűi felett, határozott, világosan olvasható kótafejek láthatók. Arany három csoportra osztja gyűjteményét: I. Népdalok és rokon (Erdélyitől kölesönzött németes kifejezés), 103 dal; II. Társasdalok többnyire idegen dallamra, 38 dal; III. Kántáló dallamok és gyermek réják, 8 dal.

E dalokat nem másoktól gyűjtötte Arany, hanem saját tudását vetette papírosra, igaz, egy »maga csinálománya« is belejutott. Nem másolta zenés gyűjteményekből, hanem hallása után tanulta, a maga orejéből szedte kótába dalait. Már ifjú korában is nagy hajlama volt a zenére. Mint debreceni diák, saját szorgalmából tanult meg kótát olvasni. Színész társait énekszerepekre tanította. Szalontán a kántust vezette. Kisújszálláson zongorával barátkozott, majd öreg korában gitározott (»Lamburás öregúr«). Zenei érdeklődése azonban nem terjedt e dalokon túl. Lejegyzéseinek helyessége és pontossága a korabeli, többnyire műkedvelő, gyűjtők közül kiválik. Különösen az ütemek belső ritmusának részletezése árul el sok finom megfigyelést.

Az I. csoport népdaljai a legkülönbözőbb stílusrétegekhez tartoznak. »Feltűnő, hogy ötfokú egyetlenegy sincs köztük. Nem bukkantunk ilyenre Szalontán az 1916-17 évi gyűjtés alkalmával sem.« (MNGy XIV. — Bár a 26. sz. »Nagy fenn repül hattyumadár« és a 37. sz. »Édesanyám is volt nekem« kezdetű dalok az ősi réteghez tartoznak. Ide utalnak e dalok variánsai is, Kodály—Vargyas MNZ Pt. 16. és 121. számú példái, Bartók, ill. Vargyas gyűjtéséből.) A régi stílusú dalok feltűnő hiányát Kodály Nagyszalonta aránylag új településével, lakosainak nemesi öntudatával és fejlett iskolájával magyarázza. Az I. csoport anyaga rokon az 1830. körül megjelent gyűjteményekkel (Mindszenty, Tóth István, Almási), de kapcsolódik a régebbi debreceni és sárospataki diákhagyományokhoz is. (V. ö. Pálóczi Horváth Ádám gyűjteményével.) Ez a megállapítás nemcsak a dallamokra, hanem a szövegekre is vonatkozik. Van néhány olyan dal is az I. csoportban, melyeknek egyetlen forrása Arany gyűjteménye.

A II. csoport egyik legbővebb lelőhelye a biedermeier németes dalstílusának. Különösen értékessé teszi, hogy nálunk e kor zenéje még teljesen feltáratlan. E németes dalokat megtanulni divat volt, amely helyenként a parasztságot is elkapta. A nemzet művelődni vágyó része újdonság után kapott: a német vidéki kispolgár ízléséhez közelített. Csak sokára, az idegen hatások lassú feldolgozása után következhetett a népből fakadó magyar kultúrának kora.

A III. csoport igen szegény. Nem valószínű, hogy a szalontai gyermekek ilyen kevés játékot tudtak. Talán csak a gyermek Arany nem igen vett részt bennük.

Kodály a gyűjtemény jelentőségéről szólva megállapítja, hogy az »valóságos zenei önéletrajz. Nem ismeri teljesen Aranyt, aki e gyűjteményt nem ismeri«,

»... kezünkbe adta vele verselésének titkát«. Tudjuk, hogy nála zenei fogantatású a vers. »De ez nem lett volna elég. Ilyen verselésig csak az a költő jut el, aki a ritmus zenei részének legapróbb elemeit is tudatossá tudja tenni magában, a kótairás útján.« Kodály tanulmányából megtudjuk, hogy Bartalus hét kötetében 92-szer van »Arany János után« jelzés, de valóban a kéziratból csak 42 származik. A többi Aranynak tulajdonított népdal, javarészt Limbay Elemér Magyár Daltárából (Győr 1879—88) való. Kodály összeveti a Bartalustól kiadott dalokat a kézirattal. Pontosan megjelöli, hogy dallamban, ritmusban és hangnemben hol és milyen mértékben változtatott azokon Bartalus. Különösen szembetűnők a ritmikai rontások.

Ha a dallamokhoz fűzött jegyzeteket végiglapozzuk, nem tudjuk eldönteni, mit bánuljunk inkább, azt a végtelen szorgalommal összegyűjtött gazdag adاتمennyiséget, amely minden egyes dallam forrását és eddig ismert előfordulási helyét, azoknak eltéréseit, műzenei és népzenei variánsait közli; vagy azt a tudományos elmeelt amely egy-egy gondolattal rávilágít a dallamok összefüggéseire, változásaira, és megállapítja mind a műdalok, mind pedig a népdalok jellegzetességeit. Az aprólékos, mindenre kiterjedő elemzés, és az azokból leszűrt tanulságok közelebb visznek a nagy probléma megoldásához: hogyan tudjuk a népdalt a műdaltól megkülönböztetni, továbbá milyen stílusrétegek vannak a műdalokon belül. E jegyzetek mintaképpül szolgálhatnak az elkövetkezendő tudományos kiadványokhoz, s egyszersmind forrásanyagul a műdalkutatók számára. A jegyzeteket táblázatok egészítik ki. A dalok ezekben hangnem, sorvégző, szótagszám, hangterjedelem szerint vannak csoportosítva.

Gyulai Ágost tanulmányában felhívja figyelmünket arra, hogy Arany a szövegek tekintetében nem törekedett teljességre, csak a dallamok épsége és hűsége volt fontos előtte. Ezt azzal magyarázza, hogy a költő, zenész barátjának, Bartalusnak szánta a kéziratot. Érdekes adalékot nyújt Arany gyűjteménye arra nézve, hogy a nép hamarosan ajkára vette, népdalokká avatta népies költőink szövegeit. Így a népdalok között Kisfaludy Károlytól, Vitkoviestől, Csokonaitól, Czuczortól, Tompától, Petőfitől stb. találunk verseket. Aránylag sok az Aranytól feljegyzett dalok közt a népballadákban való töredék.

Részletes jegyzeteket fűz Gyulai Ágost a dalok szövegeihez. Megtaláljuk minden egyes dal szövegének előfordulási helyeit a különféle gyűjteményekben — ha meg volt állapítható — a szerzőt vagy a forrást. Közli a szövegbeli eltéréseket, variánsokat, az esetleg hiányzó többi versszakot. Mindezek a kimerítően alapos adatközlések a jegyzeteket összeállító évtizedes munkájának gazdag gyümölcse.

A Függelékben Arany János népköltési szövegeköléseit, népdalidézeteit és utalásait találjuk Gyulai Ágost összeállításában, majd a költő 19 saját szerzésű dallamát Kodály Zoltán közzétételében. Részletes és gazdag bibliográfia egészíti ki a kiadványt, a jegyzetekben előforduló dalgyűjtemények és egyéb művek, forrásmunkák felsorolásával.

Bírálat mondása, a jegyzetekbe belekerülhetett esetleges pontatlanságok, apró tévedések helyreigazítása, nem lehet ismertetésünk célja. De talán annyit megjegyezhetünk, hogy e nagyjelentőségű kiadvány tanulmányozóját egy körülmény zavarja: a kezelés nehézsége. Általában szereti az olvasó, ha az egy dologról való ismeretek egy helyen vannak. A kiadványban, sajnos, külön van a kézirat fényképmásolata, külön a szövegek nyomtatása (a dallamok nem is szerepelnek nyomtatásban, csak fényképekben), másutt a dallamok és másutt a szövegek jegyzete. Az olvasó számára kényelmesebb beosztás lett volna, ha minden egyes dallam nyomtatott dallama és szövege után rögtön következnek a dallamhoz és szöveghez fűzött jegyzet. Ez esetben még a közös források felsorolásával járó ismételtetések is maguktól elmaradtak volna.

E körülmény természetesen nem von le semmit a kiadvány értékéből és jelentőségéből. A múlt század zenei köztudatának keresztmetszete, a kor legnagyobb költőjének emlékezete és ismeretei alapján, mind a magyar irodalom, mind pedig a magyar zenetörténet nevezetes emléke, melynek ilyen szép kiállítású kiadása most, a felszabadulás utáni időkben, valósulhatott csak meg. Ennek, ilyen tudományos felkészültségű kiadásával, a M. T. Akadémia egyrészt régi tartozását rófta le, másrészt követendő mintát adott az elkövetkezendő, hasonló tárgyú kiadványok számára.

Avasi Béla

Pálóczi Horváth Ádám: Ötödfélszáz Énekek (1813.)

Sajtó alá rendezte Bartha Dénes és Kiss József.

(Akadémiai Kiadó, 1953. 925 l.)

E kiadvány közrebecsátását felesleges lenne külön indokolni: mindenki, aki az elmúlt félszázad alatt magyar zenetörténeti vagy népzenei kérdésekkel foglalkozott, jól tudja, hogy Pálóczi Horváth Ádám gyűjteménye egyike legfontosabb forrásműveinknek. Valóban jogosan írhatta e kéziratral kapcsolatban Horváth János már 1927-ben, hogy »nagy szégyenünk, hogy legalább az a része, mely nem az ő csinálmánya, hanem »másé«, végeredményben a népé, a magyarságé: mind a mai napig nincs önálló kiadványban közzétéve!» (*A magyar irodalmi népiesség története Napudítól Petőfiig.* 88. l.)

Pálóczi Horváth kéziratának történetét részletesen adja e kiadvány 22–39. lapjain; az itt közöltekhöz csupán annyit jegyeznénk meg, hogy a kéziratot — Viszota Gyula szerint — Vörösmarty és Toldy Ferenc ajánlatára 1835-ben (és nem 1834-ben) szerezte meg a Magyar Tudós Társaság »a kiadandó népdalgyűjtemény számára szolgáló segédforrásnak«. (*Az Akadémia és a népdalgyűjtés.* Akad. Értes. 1911., 118. l.) Az értékes gyűjtemény felhasználására — miként ezt Bartha D. is írja — sokáig nem került sor. Elsőnek Thaly Kálmán merített belőle *Régi magyar vitézi énekek és elegyes dalok* c. műve 2 kötetében (Pest, 1864) 15 szöveget — 2 variánstól eltekintve. 1869-ben pedig Bartalus István — a magyar zeneírók közül elsőnek — közölt e gyűjteményből 33 (és az ú. n. töredékből 12) dallamot *Magyar Orpheus* c. kiadványában, persze legtöbbször helytelen megfejtéssel. Bartalus nyomában Káldy Gyula, Fabó Bertalan, Molnár Géza, Csiky János hivatkoznak e kézíratra (Molnár Géza — de 14 esetben Fabó B. is — Bartalus »megfejtés«-eit vette át). 1907-ben a Herrmann Antal és Major J. Gyula által szerkesztett, viszontagságos életű *Magyar Zenetudomány* c. folyóirat 1–2. száma megkezdte P. Horváth gyűjteményének — az ú. n. brassói kéziratnak (1814) — hangjegyes függelékét fotocinkografikus másolatban közzétenni; befejezésre csupán az 1911. márciusában (!) kiadott 3. számban kerülhetett sor (az 1–2. számban a függelék I–XVI. lapjai jelentek meg, a 3. számban a XVII–XXVIII. lapok). Jegyezzük itt fel, hogy a klisék (ha jól emlékezem) 1500 koronás számláját Eötvös Károly írónk fedezte. Bartha Dénesnek igaza van, midőn azt írta e kiadvány bevezetésében, hogy a Magyar Zenetudomány példányai ma már ritkaság-számba mennek: e sorok írójának a faksimile-kiadásból két (jegyzetekkel ellátott) példánya volt — az egyik éppen Bartha Dénesnél pusztult el az elmúlt háború idején, a másik egy zenetörténeti óra során tűnt el 1946. tavaszán. Azóta a Magyar Zenetudománynak csupán az 1–2. számához lehetett hozzáférni. De eltűntek a faksimile-kiadásnak sokáig a Néprajzi Múzeumban őrzött kliséi is.

Bartha Dénes nagy feladatra vállalkozott akkor, amikor hozzáfogott P. Horváth kéziratának sajtó alá rendezéséhez. El kell ismernünk, hogy igen nagy anyagot vizsgált át, hasonlított össze aránylag rövid idő alatt. És ha e kiadvány mégsem lett teljesen mintaszerűvé: annak okát éppen a gyors munkában kell keresnünk. Mielőtt rátérnénk a gyűjtemény anyagának részletes (számoként való) átvizsgálására, a kiadásra vonatkozó négy megjegyzésünket szeretnők előljáróban leszögezni. 1. Alig hisszük, hogy helyes volt a dallami és szövegi jegyzeteket külön-külön közölni; sok esetben talán éppen ezért nem lehetett a jegyzeteket kellőképpen egybehangolni: Bartha sok esetben (igen helyesen) idézi Thaly K. szöveg-kiadványait, viszont Kiss J. idézi Molnár I. és Kern A. *Daloskertjét* (egyébként ugyanez a hibája a legutóbb kiadott Kodály–Gyulai Á.-féle Arany-népdalkiadványnak is). 2. Értelmetlennék látszanak a 98–102. lapon közötti táblázat rovataiban (*sorvégzők, felépítés*) a különféle megjegyzések, mint pl. »műdal«, »idegen dallam«, »templomi«. Egyébként sem hisszük, hogy Ilmari Krohn rendszere e kiadványnál fenntartás nélkül elfogadható lenne. Legalább is e rendszer mechanikus alkalmazása — úgy látszik — könnyen tévútra vezetheti a kutatót. 3. Bartha Dénes a 41. lapon felemlíti az 1813-as kézirat 45. hatvonalas rendszerben és 1. hétvonalas rendszerben lejegyzett dallamát. Mégis: ha felütjük a kiadvány bármelyik 6 (vagy 7) vonalas dallamát, azt találjuk, hogy a szerkesztő — anélkül, hogy eljárását alaposan megindokolta volna — a vonalak számát mindenütt ötre redukálta. Talán mondanunk sem kell, hogy az egyetlen követhető példa az a kiadói eljárás lett volna, amellyel Szabolcsi Bence Tinódi dallamait tette közzé 1929-ben (a dallamok faksimileszerű kiadása). És ne a szerkesztő döntse el, hanem az olvasó, hogy P. Horváth rombus- vagy köralakú kótát akart-e lejegyezni. 4. Véleményünk szerint az »Énekes Poesis« c. kézirat, melyet — J. H. G. — [= Kazinczy Ferenc?] által közölt önéletrajzában említ P. Horváth Ádám (Tud. Gyűjt. 1822. II. k. 71. l.: 16. sz.) csakis az »Ötödfélszáz Énekek« c. gyűjteménye

lehet: ezt u. i. önéletrajzához fűzött jegyzékében külön nem jelzi. P. Horváth 1815. aug. 18-i, Fodor Gerzsonhoz intézett levelének függelékében (»halálom-után-ra hagyatandók között») csupán az »Ó és Új az az 450 régebb és újabb Énekek ki magam munkája, ki másé«-kézirátát említi — tehát nem az »Énekes Poesis«-t. (Lásd Hoffer Endre közlését az Abafi-féle Figyelő 1876. évi I. k. 48. lapján.)

Bírálatunkban a gyűjtemény 84 számára térünk ki. Valamennyi számot részletes vizsgálat alá venni: ez talán egyértelmű lenne a jegyzetanyag újbóli sajtó alá rendezésével. A továbbiakban a kötet dallam- illetve szövegszámaihoz fűzzük megjegyzéseinket.

1. Feleslegesnek látszik a vonalrendszer feletti pontozott ritmus jelzése (nem is valószínű, hogy e dallamot így énekelték volna). Ha már a jegyzet 4. sorában említi Bartha D. a dallam moll-olvasását: helyén való lett volna Bartalus nevét itt megemlíteni. Bartha által jelzett »hangszeres-változat«-ot nem találok eléggé találónak; mindenesetre helyes lett volna a hivatkozott verbunkost — Kodály »Galántai táncok« c. művének főtémáját — közölni (a szóban forgó gyűjtemény pontos címe: *25 Originelle Ungarische Nationaltänze für das Clavier Ates Heft* — a »No. 612.« pedig nem lemezszáma a verbunkos-kiadványnak: ebben a füzetben ez a szám [bécsi, grabeni házszám!] nem is található; a füzet lemezszáma: 1744. és ebből 1810—11-et vélném a kiadvány megjelenési évének: tehát nem »1800 körül«-ről való). Bartay András idézett népdalkiadványának 1. füzeté 1833. novemberében jelent meg. A Kiss J. szövegi jegyzetében hiányzik az utalás a Holmi IV. darabjára (XXVII. : itt »ad notam«-ként olvasható a kezdősor).

2. A Limbay-gyűjtemény évszámai a forrásjegyzékben: »1879—«, ill. »1880—88«; helyesebben: 1879—87, ill. 1879—88 (a *Dalalbum* és a *Daltár* első füzetéi 1879-ből valók). Nagy Zoltán idézett gyűjteménye (*Magyar táncdallamok*) 1881. végén vagy 1882. legelején jelent meg. Miért nem jelezte Bartha D., hogy a dallam-összevetés a Nagy Z-féle gyűjtemény 76. számára vonatkozik? (A gyűjtemény 115 számból áll!) Ez a szám a füzet borítólapján így szerepel: »A faluban a leányok, (népdal) Székely Imre után.« Viszont Székely Imre idézett *18-ik magyar ábrándja* 1869. végén vagy 1870. elején jelent meg — tehát ezt a kiadványt kellett volna előbb idézni. Tisza Aladár (Langer Viktor) idézett füzeté nyilván 1873-ból való. — P. Horváth dallamát a zárlatok hasonlósága ellenére sem vetném össze a hivatkozott kiadványok »Mig azt mondják a faluban a lányok« kezdetű népies műdalával. (I. : (b) 3 — (b) III — (b) 3; II. : b3 — bIII — bIII.)

11. Nem vagyok meggyőződve annak helgességéről, hogy e dal címét a főszövegben megváltoztatták a kiadók (*Tárogató* helyett *Rákóczi Ferencre*): a 91. lapon közöltekre a kötet tanulmányozója alig emlékezhetik s mindenesetre megzavarja, ha a 36. és 37. l. közötti fénykép-másolaton *Tárogató* címet olvas! E dallamot közölte Csiky János is, *Rákóczi siralma* c. cikkében, *Zeneközlöny*, 1904. márc. 3. (II. évf: 11. sz.) L. még (kétségtelenül Bartalus nyomán) Fabó B. *A kuruc-világ dala és muzsikája* c. cikkében (a Pesti Népló Rákóczi-albuma [1907] 33. l.) — A hivatkozott 1814-i Rákóczi-nótavariánst (a lipcsei Allg. Mus. Zeitung nyomán) nem csupán a Muzsika 1929. évi 3. füzetében tettem közzé, hanem A Zene 1925. febr. 27-i számában is: a *Nagyszalontai gyűjtés* Kodály-gyűjtötte dallamairól írt ismertetésemben. Egyébként feldolgozta e dallamot (bár önkényesen megváltoztatva) Bartalus közlése nyomán Liszt Ferenc 1884-i Magyar király-dalában.

27. A *Szászburger* eredeti dallamát megőrizte egy (címlap- és évszám-nélküli) jászói kéziratos füzet az alábbi alakban:

A kéziratot 1931. telén találtam a jászói templom kórusán; a benne előforduló Verseggy-dallam (»Móta megnyilt lány eszem . . .«)¹ kétségtelenné teszi, hogy 1806–1807 utáni időkből származhat e lejegyzés.

29. Az »Ihren Schäfer (v. Hirten) zu erwarten« kezdetű dalt sehol sem találtam Mozart neve alatt (v. ö. G. W. Fink: *Musikalischer Hausschatz der Deutschen*. Leipzig, 1843. 13. l.); nem említi az apokrif Mozart-dalok között A. Einstein sem (a Köchel-féle jegyzék 1937-i kiadásában). Az *Almanach der deutschen Musen* (1772) csupán az ismeretlen eredetű szöveget közölte, a dallamot nem (v. ö. M. Friedländer: *Das deutsche Lied im 18. Jahrhundert*. Stuttgart u. Berlin, 1902. II. k. 347. l.) — Csokonai »Békaegérhartz«-ának hivatkozott dallamát (»Míg elkezdeném énekem« kezdettel) nem tekinteném e dallam variánsának — mindenesetre helyesebb lett volna (hozzászólások céljából) ezt is közzétenni. (Lásd e dallamot — 1810-es évszámmal[?] — Molnár Imre és Kern Aurél közlésében, a *Magyarság* 1926. jan. 3-i számában.)

34. Kétségesnek tartom, hogy a »Fuss kozák a vár fokára« kezdetű verset valóban P. Horváth Á. írta volna. Valószínűbbnek látszik, hogy ezt a verset valamiféle ponyvanyomtatványból vette át. Megtalálható a kilenc versszakból álló szöveg az 1821. körül kiadott *Bonapárte Napoleon volt frantzia császár életének leírása, születésétől fogva haláláig* c. füzetkékben — az 1805. év eseményeinek verses leírásánál. Az énekszöveget az alábbi verssorok vezetik be:

»De az Oroszok is Auszterlitz táján,
Szomorún tántzoltak Kozákok nótáján.
Mert Benningszen vezér a' tsatát elveszté,
Ez ált' megmaradott népét elijeszté.
A' víg Marschból osztán ilyen Aria lett:
A' mint a' szerentse melly nagy változást tett.
Fuss Kozák a' várfokára!« . . .

¹ E dallamot l. P. Horváth gyűjteménye 233. (ill. 88.) számaként.

37. 1940-i Liszt-dolgozatomban (*Liszt Ferenc és a magyar zenetörténet*) nem említettem, hogy e dallam egyik variánsa (Kodály Z. lejegyzésében) előfordul Lisztnél is. de akkor ezt még nem ismertem. Most, midőn Bartha D. e variánst is közzétette, különösnek tartom, hogy hiányzik e közismert Liszt-dallamra való utalás: lásd a *Magyar Dallok* (rapszódia-előtanulmányok) II. számának 4. dallamaként és a 6. magyar rapszódia szintén 4. dallamaként (ez utóbbi azonos a 3., zenekarra írt rapszódiával). A Magyar Dallok itt hivatkozott (4.) füzeté 1840-ben jelent meg, a 6. magyar rapszódia 1853-ban. Ugyane dallam megtalálható G. A. Osborne ír zeneszerző *Fantaisie Hongroise c.* (1850. körül megjelent) zongoraművében is. — A szöveg változatát (13×4 sor) l. »Frantzia Márs« címen abban (az 1820-as évekből való?) győri »Énekek Gyűjteménye« c. kéziratban, melynek dalszövegeit Jenei Ferenc tette közé a Győri Szemle 1941—43-i évfolyamaiban: 52. sz., v. ö. Győri Szemle, 1942 149—151. l. kny. 1943 32—34. l.; Jenei P. Horváth nevét említi. P. Horváth Á. szövegét — a szerző nevével — közölte Kecskeméthy Csapó Dániel *Nemzeti dalok és marsok c.* füzetkájében (Pest, 1847. 74—75., l. még u. o. travesztált alakban is — P. H. Á. neve nélkül — »Francia mars« címen és »Már siess hazámba vissza vert seregem. Nékem ez a' muszka klíma nem, nem egem« kezdettel, a 71—73. lapon; ugyanezt a travesztált szöveget l. *Hatszáz magyar nemzeti dal c.* kötetben is [IV. kiad., é. n. 1896. k.? 595—596.: »Napoleon indulója« címen]; a travesztált 1. 2. sort idézte D'Artagnan [gr. Vay S.] is. *Régi magyar társasélet c.* műve I. kötetében, Bpest, 1900. 341. l.)

38. Ez a szöveg is megtalálható — P. Horváth neve nélkül — Kecskeméthy Csapó D. idézett (1847-i) füzetkájében (68—69. l., »Viszmar« címen — P. Horváthnál: »Haza-mars, a győri futás utána). — »Bartalus: 101 magyar népdal: helytelen csupán Bartalus nevével idézni, mikor annak külső címlapján B. neve nem is szerepel («101 nép és magyar dal, melyeknek nagyobb részét énekli Füredi M.«, belül: »101 magyar népdal énekre és zongorára alkalmazta Bartalus István«), tehát így kellene idézni: Füredi—Bartalus (Füredi—Bognár-féle gyűjt. példájára).

45. és 46. E két szöveg is megtalálható — P. Horváth nevének jelzése nélkül — Kecskeméthy Csapó D. i. füzetében (64—65. l. 3 versszak és 61—62. l. 3 verssz.).

48. Közölte Molnár Imre és Kern Aurél is, a Magyarország 1925. nov. 22-i számában.

56. »Palatinus verbunk tánc«: kétségtelenül volt egy ilyen, Bihari nevétől független táncdallamunk is; nyilván ezt a dallamot jegyezte fel Ruzsicskay György (Kazinczy Ferenc egykori fogolytársa): »Ich habe unter andern in Balassagyarmath auch einige ungarische Stücke aufgesetzt worunter *Palatinusnak a nótája* sehr schön ist« — írja 1804. jún. 2-án Prágából Kazinczynek (*Kaz. Lev. XXII. k. 77. l.*). És nyilván e dallamra céloz Csokonai is a *Dorottya* (1799) II. könyvében:

Rá rándítja Izsák pengő muzsikáját,
'S a' Palatinusnak elkezdi nótáját.

59. E dallamnak az ú. n. Czinka (és nem Cinka) Panna-nótához való kapcsolatát nem találok eléggé bizonyíthatónak: nem minden, harmadik sorában 2-vel végződő dallamot tekinthetünk »azonos«-nak. (A Czinka Panna-nótára vonatkozóan l. *Népdal és verbunkos c.* dolgozatomat az 1953-i Kodály-émlékkönyvben.)

65. A »Freut euch des Lebens« kezdetű dal 1793-ban jelent meg először H. G. Nägelineél, de hogy a dallamot valóban ő írta-e: ez talán még ma sem bizonyítható (v. ö. M. Friedländer idézett művével, II. 373—793. l.). E számmal hiányzik az utalás — az Irodalomtört. Közl. 1938. 68. l. után — a Győri Szemle 1941-i évfolyamára (207. l.) Jenei F. e közleményét l. 37. sz. alatt idézve (kny. 1943. 16. l.) Jenei F. P. Horváth nevét említi.

67. Gr. Széchenyi Lajosnak, Sz. István bátyjának további három szerzeményét (másolt szölamokban) 1934. óta az Orsz. Széchenyi Könyvtár zenei osztálya őrzi. — Fáy Andrásnak idézett műdala megjelent a költő *Friss bokréta c.* kötetének (1818) mellékleteként, Tóth István kéziratában pedig 2 helyen is megtalálható (a 40. lapon is, v. ö. *Fáy András és a magyar zenetörténet c.* dolgozattal, 1934.). — A szöveget l. Toldy F. *A magyar költészet kézikönyve a mohácsi vésztől a legújabb idők c.* műve I. kötetében is, Pest, 1855. 554—555. h., »Édes bánat« címmel.

70. Toldy F. e szöveget is közölte (»Paraszt dal«-ként) i. művében (553—554. h.). L. még (Dalos László közlésében) — XVIII. századi népdalként — a Napkelet 1860. szept. 16-i (38.) számában is.

71. Itt is helyénvaló lett volna — összehasonlítás céljából — a verbunkosdallamot közölni. Én a hasonlatosságot nem találok feltűnőnek (mindössze a 9—12. ütem látszik egyezőnek: b-b-b-b/ b-d-b-g/ g-g-g-g/ g-b-g-esz/ = P. Horváth dallamának 3. és 4. sorával). Egyébként az idézett (bécsi) táncfüzetnél ki kellett volna tenni, hogy »1.-tes Heft«; e füzet 1807-ben jelenhetett meg. A B-dur tánc száma: 16. (és nem 17.) — ez nyilván sajtóhiba.

75. Valószínűleg Bartalus I. közlése nyomán feldolgozta (zongorára?) Király—König Péter *Thema con variazioni* c. művében (1920., v. ö. Lugosi D.: *A zeneművelés Szegeden*. 1929. 12. 1.).

80. (A »Zöld erdőben, sík mezőben« kezd. dalt — Bartalus nyomán — I. Molnár I. és Kern A. közlésében is a *Magyarság* 1925. nov. 1-i számában, valamint a *Daloskert* c. gyűjteményükben is, 1927. 22. 1. Ezt a szöveget elsősorban a Hasznos Mulatságok 1819. II. f. e. 41. száma közölte, »Közép Dalla« címen.)

82. Tóth István kéziratát, Kún. L. kiadványát is idéztem már *Népdal és verbunkos* c. dolgozatomban (I. a Kodály-émlékkönyvben, 1953.). De ha itt hivatkozhatott Bartha D. (az emlékkönyv egyik szerkesztője) e dolgozatra, vajjon miért mulasztotta el a hivatkozást az 59. és 233. (ill. 88.) számoknál? — (Molnár I. és Kern A. közzétették e dalt már a *Magyarság* 1925. júl. 26-i számában is.)

85. Nem értem: miért szerepel Molnár I. és Kern A. *Daloskert* c. gyűjteménye a szövegi jegyzetek között? (Vonatkozik e kérdés az előbbi számra is.) Egyébként e feldolgozás megjelent már a *Magyarság* 1926. febr. 14-i számában is (1805-ös évszám-mal[?]) — Bartay András i. népdalkiadványának II. füzeté valóban 1834-ben jelent meg, a kérdőjel tehát törlendő.

87. Közölte Molnár I. és Kern A. a *Magyarság* 1925. dec. 13-i számában.

88. *Lásd a 82. számhoz fűzött megjegyzésemet!* Versegly F. dallamát — e számmal kapcsolatban — idéztem már *Újabb adatok Versegly Ferenc költői és zeneszerzői működéséhez* c. dolgozatomban, Irod.-tört. Közl. 1924. 48. 1. — itt hivatkoztam Mátray Gábor 1852. jún. 19-i akadémiai felolvasására (ezt Bartha D. nem idézi), valamint Szini Károly gyűjteményére is. De megtalálható e dallam — »Itt maradnék véletlek« kezdetű szöveggel — Jókai Mór *A bolondok grófja* c. »énekes böhörsége«-ában (Jókai e színművét a Nép-színház mutatta be 1887. dec. 30-án; szövegét I. J. műveinek nemzeti kiadásában: 39. k., 1895. 186. 1. E színmű dalait Herczenberger István adta ki 1888. februárjában: I. az 1. sz. dalt.)

99. E dallam zárlatai nem V-V-3, hanem 5-5-3: a 3. és 4. sorban a felfelé való szeptim-ugrás helyett nyilván a lefelé irányuló szekund-lépés lenne a helyesebb. Így már nem tartoznék a »mélyjárású, idegenes módra magasan záró műdaltípus«-ba. (Vargyas Lajos figyelmeztetése.)

100. E dallam ritmizálásának kulcsát megadja Volly István vitnyédi feljegyzése (»bölcöske«, I. Volly I.: *Népi játékok*. II. Bp. 1938., 75. 1.)

Poco parlando. (♩=cca 164.)

Vitnyéd, Sopron m. 1937.
Horváth P. és Volly I. gyűjti

Bet-le-hem vá-ros-ban, Rongyos is - tál - ló-ban Ma szü-le - tett
Egy szűznek mé-hé-ből, Drá-ga szent vé - ré-ből Meg-vál-tónk lett.

Kit an-gyal hir-de-tett, Pász-tor-nak je-len-tett, Ki ó - tet
i - mád-ni És di-cső - i - te-ni Mél-tó - vá lett.

(Vargyas Lajos szíves közlése.)

101. E dallamot is közölte Molnár I. és Kern A. a *Magyarság* 1925. aug. 30-i számában.

104. A szlovák anyagra való hivatkozásnál kimaradt a Slov. Spevy I. kötetének (1880.) 160. számára való utalás ; e dallamnál nem csupán az »utótag« mutat fel egyezést :

I - llo diev-ča ži - to žat zem-ské - mu pá - no - vi;
je - mu sa za - zda - ly je - ho bie - le no - hy.

Mátray G. idézett hangszeres változatát (szintén D-durban) közölte Ozoray Gyula (álnév?) zongorára írt *Három huszár csárdásának* 2. számában («Rajta»: Fris No. 1.; megjelent — a 9-es lemezszámból és a címlap rajzából következtetve — még 1848. folyamán a Rózsavölgyi-cég kiadásában : újabb kutatásaim szerint e cég már a szabadságharc folyamán fennállhatott). — Róthkrepf (Mátray) G. *Hunnia* c. gyűjteményének 2. füzeté (adataim szerint) 1829-ben (és nem 1828-ban) jelent meg. P. Horváth e dallamát is közölte Molnár I. és Kern A. a Magyarországon (az 1927. jan. 9-i számban).

109. Bodoki Zalán [= Szénfy Gusztáv zeneszerző] tette közzé *Egy műutazás* c. cikksorozatának 1. számában (Zenészeti Lapok, 1864. ápr. 7.) azt a 23 számból álló nótalistát, mely egy vándorszínész éneke nyomán (Gyöngyösi) feljegyzett dalok kezdősorait tartalmazta. Ennek 3. dala : »A ciklopsnak egy szemete«.

115. A Magyar Museum második negyedének évszáma helvesen : 1789 (és nem 1790).

119. E dallamot is l. Molnár I. és Kern A. közlésében. a Magyarországon 1925. júl. 26-i számában.

126. Rejőd Alpár »gyulafehérvári szerkesztő« adott közre a Magyarország c. napilap 1910. május 15-i számában *Antik kották* címen »egy szásrégeni, 1608-tól vezetett magyar kéziratú napló« nyomán kilenc dalszöveget ; e közlemény szerint a szövegek »dallama ódon kottairással van a naplóba jegyezve«. Hogy mi lett e rejtélyes kézirat sorsa : nem tudjuk. (Magáról a cikk írójáról is hiányoznak a közelebbi adatok ; csupán azt tudjuk, hogy a harmadik orsz. zenei kongresszuson : 1910. okt. 12-én szándékozott »a magyar zenei emlékek és múzeumuk« címen felolvasást tartani, v. ö. a Zenelap 1911. márc. 25-i számával.) E közlemény 9. dalszövege : »Ha velem szóltál volna« (19 sor). — E dallamot — P. Horváth nyomán s »Szerelmi kettős« címen — feldolgozta : Csiky János (megjelent a *Virágénekek* c. füzetében, é. n. [1910. k.] 3. sz.). — Kramer Imre (*A magyarországi német népdal* c. mű szerzője) azonos Keszi Imrével.

129. L. Molnár I. és Kern A. közlésében, a Magyarországon 1925. szept. 13-i számában. (Moll-értelmezésben. önkényes dallami és szövegi változtatásokkal.) L. e dallamot a 138. sz. alatt is.

132. E dallamot is l. Molnár I. és Kern A. közlésében. a Magyarországon 1927. jan. 9-i számában.

134. Kezemben volt *Öt igen-igen szép világi dallos. avagy nótás énekek* c. ponyva-nyomtatvány (nyomtatott ebben az Esztendőben). Ez a füzetke korábbi (1790 körüli?) kiadványnak látszik. Ennek 1. dalszövege : »Mi légyen a' Házasság« (itt is 24 versszak).

138. L. Molnár I. és Kern A. közlésében, a Magyarországon 1925. aug. 30-i számában. (Dur-értelmezésben.) V. ö. a 129. sz. dallammal.

139. L. Molnár I. és Kern A. közlésében, a Magyarországon 1925. aug. 2-i számában. («XVII. század«-i dalként [!]).

144. »Fogy az élet, s nemsokára« (Kazinczy Ferenc verse) : dallamát lásd Színi K. 1865-i gyűjteményében is («Életem fogy« kezdettel, 74. sz.). Említi Bodoki Zalán (Szénfy G.) is a 109. sz. alatt idézett nótalistáján (8. sz.).

149. Megjegyezzük, hogy Orbán József *A sárospataki énekek története* c. művében : (1882) négy olyan dalt is említ, amely megtalálható P. Horváth A. gyűjteményében : ezek a következők : »Szép hajnal, emeld fel földünk felett« (210b.), »Im koporsód ajtajánál« (209.), »Szomorú csillagzat! mely bús sugárokkal« (207.) és e dal : »Semeimből árvízmódra folynak alá könnyeim« (149.), »igen régi dal« — írja Orbán J., i. m. 52. l.). Ez utóbbi számnál (149.) meg kell jegyeznem, hogy a Magyar Museum idézett (IV.) negyede (364-365. l.) — adataim szerint — 1789-ben jelent meg.

163. Doppler : D. Károly!

169.: v. ö. a 82. sz. dallammal. *Népdal és verbunkos* c. dolgozatomban ezzel a szöveggel (»Ariomnak ki született vak vala«) közöltem a dallamot, tehát itt is kellett volna talán utalni rá.

180. A P. Horváth által említett Nikolaides alighanem azonos azzal a Nicolaides pesti orrossal, akit hegedű-»hangmívész«-ként említ Krüchten József a Tudományos Gyűjtemény 1819. évi 5. kötetében (117. l.), de aki már 1810. körül is Pesten tartózkodott, valamelyik br. Orczy házióroszaként (v. ö. a lipcei Allgemeine Musikalische Zeitung 1810. márc. 14-i számában közölt pesti tudósítással).

198. Miként az összehasonlításból kitéjük: Kodály Zoltán e dallamot 1934-i (vegyeskar) feldolgozásában három helyen megváltoztatta.

203. A szöveget — »A Holdhoz« címmel — l. a 37. sz. alatt idézett győri »Énekek Gyűjteménye« c. kéziratban: 2. sz., v. ö. Győri Szemle, 1941 155-156. l. kny. 4-5. l. (Jenei P. Horváth nevét említi.)

205. Közreadta (XVII. századi dalként [!]) Molnár I. és Kern A., a Magyarország 1925. aug. 2-i számában, majd (helyesbítve: »XVIII. sz.« jelzéssel) a *Dalokkert* 23. számaként. (Ugyanitt említve Csiky János feldolgozása is.) — Kossovits (v. Koschovitz): a kassai zeneszerző nevét így látjuk leírva szerzeményeinek címlapjain (tehát nem Kossovich).

207. A Magyar Museum első negyedének évszáma csupán 1788. — L. még a 149. számnál közölt megjegyzést.

(209.: l. a 149. számnál közölt megjegyzést.)

210/a. Gr. Fáy István idézett kiadványának 5. füzeté 1860 körül jelent meg: itt látott e dallam (szöveg nélkül) első ízben — tévesen — Lavotta János szerzeményeként napvilágot (»L. első szerelme« címen).

(210/b: l. a 149. számnál közölt megjegyzést.)

211. és 212. E dalszövegek is megtalálhatók Toldy F. idézett magyar kiadványában (l. k. 556. »Csatadal« címen és 555. h. »Buzdítás a harcra« c.).

223. Szövegét l. a most feldolgozás alatt álló *Dalok* c. (1835. körüli) kéziratban.

230. (Szunyogh Lórándné nótáskönyve 1900-ban jelent meg.)

233. (L. a 88. sz. dallamot.) E szöveget is l. a fentebb idézett *Dalok* c. (1835. körüli) kéziratban, P. Horváth neve nélkül. A szövegnek 5 (!) versszakból álló változatát — »Társasági Dall« címen — l. a 37. sz. alatt idézett győri »Énekek Gyűjteménye« c. kéziratban: 43. sz., v. ö. Győri Szemle, 1942 144-145. l. kny. 27-28. l. (Jenei F. említi P. Horváth nevét, de nem jelzi, hogy a »Hogy sokáig éljete« kezdetű 5. versszak P. Horváth *Hol-mi* c. versgyűjteményének I. kötetében nem található!) A győri kézirat forrása kétségtelenül a Hasznos Mulatságok 1825. I. füzete 5. száma volt: itt P. Horváth e verse — V.-betűvel jelezve (?) — szintén »Társasági Dall« címen jelent meg (33-35. l.) s itt is 5 versszakból áll. Rummy Károly György is kétségtelenül a Hasznos Mulatságok szövegét küldte el John Bowringnak *Poetry of the Magyars*. London, 1830 218-220. l., »Comfort« címmel.) P. Horváth verseket közölte Toldy F. i. magyar kiadványában, »Vidulás« címen (l. k., 553. h.). E dalt — Molnár I. és Kern, A. közlésében — l. a Magyarország 1925. szept. 27-i számában is.

235. Kunszentmiklósi sapkatánc (nem kun verbung!). Dallamát helytelenül közölte Hegyi Ferenc *Pálóczi Horváth Adám* c. művében (Debrecen, 1939. 88. l.)

237. E dallamnak az idézett két verbunkossal (különösen a másodikkal) való kapcsolatát nem találom eléggé meggyőző erejűnek. Az idézett bécsi verbunkos-füzet (mint már a 71. számnál jeleztem) 1807-ben jelenhetett meg.

240. A HOL-MI I. kötetében (1788. 218. l.) teljes cím: »Egy érthetetlen Ének Straszburger Nótára. V. ö. a 27. sz. dallamával! Vajjon e szöveg valóban P. Horváthé lenne? Alig hinném. Megtaláltam — P. Horváth neve nélkül — a SZÜZ LEÁNYOK' DALLAJI c., 1790-i ponyvanyomtatványban (»Egy mulató Ének, melynek se Füle, se Farka« címmel; a teljes szöveg hat versszakra osztva).

246. Említi Kazinczy Ferenc *Énekek* c. (évszám nélküli) nótalistáján (29.); közölte Váczy József az Irod.-tört. Közlemények 1932. évi 88. lapján. (E lista anyja egyik levelének hátlapján áll: K. Józsefné Bossányi Zsuzsanna 1812-ben húnyt el, tehát e jegyzék ezt megelőzően készülhetett.) A szöveg 1-2. sorát »A deáknak a temploma« kezdettel l. Toldy László *Dalok és szavaltok* c. 1862-i kéziratában (I. 100). valamint — »A betyárnak a temploma a pince« kezdettel — lásd Limbay E. *Magyar daltárában*: II. k., 313. 3. sz.

248. Zongorára feldolgozta Wachtel (Vági) Aurél; l. az Apollo 1877. évi 20. számában (4.) Wachtel — bár nem jelzi — e dallamot Bartalus I. *Magyar Orpheus* c. gyűjteményéből (1869) vette. (A szöveg 1. és 7. versszakát közölte Szávay Gyula *Győr város monografiája* c. művében, 1896. 285. l.) Meg kell jegyeznünk, hogy e szám

is mutatja: mennyire nincsenek e kiadványban a dallami és szövegi jegyzetek összehangolva. Bartha D. azt írja, hogy az 1709-es évszámot Káldy Gyula adta találmásra hozzá — viszont Kiss J. helyesen jelzi, hogy az 1706-os évszám Thalytól ered (az 1709-es dátum természetesen az 1706-osnak sajtóhibás elferdítése: Káldy Gy. 1892 ápr. 22-i előadásának műsorán e dal még 1706-os évszámmal szerepelt!)

251. Értelmetlennek tűnik éppen ennél a köztudatba mélyen beleygőkeresztett dallamnál a triolás megfejtés. (Lásd Kodálynál is: *Iskolai énekkönyvtéményében*, II. k.: 549. sz.) L. még e dallamot (nyilván Bartalus nyomán, de az 5. ütemben egy sajtóhibával) Fabó B. *A kuruc-világ dala és muzsikája* c. dolgozatában (a P. Napló Rákóczi-albuma [1907] 125. l.) Egyébként helytelen Thaly *Adalékok* c. művének közölt lapszáma (nem »384. l.«, hanem: II. k. 92-93. l.) Az nem bizonyítható, hogy Thaly K. a »Patyolat a kuruc« kezd. szöveget Bartalus *Magyar Orpheus* c. gyűjteményéből vette (l. a 837. lapon) Thaly K. jól ismerte P. Horváth gyűjteményét Bartalus 1869-i közlései előtt is (l. pl. a 205. számot!)

252. sz. A »Zöld erdők harmatját« kezdetű dalnak a (Kiss Lajos által 1927-ben közlött) »Majd meglásd, majd meglásd« kezd. »csárdás«-dallammal való összevetését alaptalannak tartom. Ez afféle zenei alopex-Fuchs etimológia lenne. Vig Rudolf »népi dallamváltozat«-át nem tudom komolyabban venni, mint Lajtha László »Te vagy a legény Tyúkody pajtás«-dallamfeljegyzését — éppen Tyukodról (Ethn. XLVII. (1936), 111—114. l.), vagy a »Sebes víz a Garam« kezdetű dalt. Halmos László 1933-i gyűjtéséből (l. Bárdos Lajos *Gyöngyvirág* c. népdalfüzetében, 1952. 48. sz.): valószínű, hogy e dallamok (ill. vesszorok) Thaly és Káldy kiadványai révén váltak népszerűkké. — Dézsi Lajos és Eckhardt Sándor közléseihez kiegészítésként jelzem, hogy a »Böldogtalan vagyok, mert kínaim nagyok« kezdetű dal szövege megtalálható a 240. számnál idézett *Szűz leányok' dallaji* c. 1790-i ponyvanyomtatványban (2. sz. — itt is, miként az 1770-i kiadásban, kilenc versszak, jelentéktelen ortográfiai eltérésekkel; az »Őszi harmat után« itt is a 2. versszak.) — E dalt lásd Csiky János idézett *Virágénekek* c. füzetében (6. sz. e megjegyzéssel: »Balassa Bálint verse és hihetőleg dallama is« [!]), valamint Molnár I. és Kern A. közlésében, a *Magyarság* 1926. május 9-i számában (»Zöld erdő harmatát« kezdettel [!]).

253. Itt is feleslegesnek tűnik a triolás megfejtés (v. ö. a Színi-közölte dallammal!). E dal 2. felét — »Gyere be rozsám gyere be« kezdettel — lásd a Fürdői—Bartalus-féle gyűjteményben (1861. 33. sz.). Az egész dalt l. Jókainak — a 88. sz. alatt idézett — *A bolondok grófja* c. (1887-i) énekes bohóságában (l. az i. Herczenberger-féle kiadvány 12. számát). L. még Molnár I. és Kern A. közlésében, a *Magyarság* 1925. okt. 18-i számában.

254. E dallamot is feldolgozta (zongorára) Wachtel Aurél — kétségtelenül Bartalus I. M. *Orpheus* c. gyűjteménye nyomán (l. az Apollo 1877. évi 20. számában, l.) — E dallam kapcsolata Silberknoll J. említett dalával erőltetettnek látszik. (Egyébként S. J. dala Tudományos Gyűjtemény 1824. évi 3. dalmellékletként jelent meg, nem pedig 3. számaként: ezek a mellékletek a T. Gy. köteteiből legtöbbszörre hiányoznak!)

256. E makaroni-szöveg változatát l. a 37. sz. alatt idézett győri »Énekek Gyűjteménye« c. kéziratban: 35. sz., v. ö. Győri Szemle, 1943 52. l., kny. 1943 23. l.

258. A Bartók-feljegyezte variánst l. már a gyűjtő feldolgozásában is: *15 magyar parasztdal* (zongorára, 1920., 14. sz.). — Szövegét »Összegyültek, összegyültek a kunsági lányok« kezdettel l. Vikár Béla *A magyar népköltés remekei* c. gyűjteményében is, 1907, II. k., 238—239. l.

262., 290. és 375. Az »Állj meg Rózsám egy szóra« kezdetű dalszöveget lásd HAT SZÉP VILÁGI ÚJ ÉNEKEK c. ponyvanyomtatványban (é. n., 1790. k.?, 6. sz.). E szöveg 2. versszaka:

Gyere-be te friss legény,
Együnk ketten derejét,
Hát a' Gazda mit egyék,
Egyék korpa-tziberét.

(V. ö. a 262. szám szövegével.)

Ugyane szöveg 3. és 4. versszaka:

Imhol jön már a' nagy tél.
A' kis Asszony mivel él,
Tormát reszel úgy el-él,
Az'is pedig ha ki-kél.

Majd el-jön a' meleg nyár.
A' kis Asszony mibe jár,
Nints kantussa, de nagy kár.
Már-is pedig kérót vár.

(V. ö. a 290. szám szövegével.)

Az 5. (utolsó) versszak :

Hej Gubáné! Gubáné!
Enyim vagy nem a' másé,
Nem a' Turi Gulyásé,
Sem a' zsiros Kanászé.

(V. ö. a 375. szám szövegével.)

265. E dallamot is feldolgozta (zongorára) Wachtel Aurél — nyilván Bartalus nyomán. Lásd az Apollo 1877. évi 20. számában, 3.

266. E szöveget is l. Vikár B. *A magy. népkölt. remekei* c. gyűjteményében, I. k. : 202. l.

270. E dallamnak Verseggy Ferenc »Krisztinka« c. dalához való kapcsolatára már rámutattam 1925-i Verseggy-dolgozatomban. (Irod.-tört. Közl. 1925. 263. l.) Bartók Béla e dallamot nyilván Bartalus I. közlése alapján dolgozta fel (moll-olvasásban).

275. E dallam további változatai : 1. »Óh gyönyörű Kanaháné« (Bartay A. : *Ered. népd.* I. f. 5.), 2. »Ó én szegény kis madár« (Kodály—Vargyas : 288. sz.) és 3. »Huszárgyerek, huszárgyerek szereti a táncot« (*Kossuth verbunkja*, Lajtha L. feljegyzése). — A *Garabonciás diák* zeneszerzője nem Pályi Ede, hanem Pály Elek, a színész (ezt a nevet Kodály Z. is hasonló elírással említette Arany János népdalaihoz írt jegyzeteiben. 70. l.). — Ezt a szöveget szintén közölte Rejöd Alpár a 126. sz. alatt idézett cikkében (az állítólagos szászrégeni napló nyomán) »Ha valaki gavallér, én meg vagyok dáma« kezdettel (9 sor).

277. Az tévedés, hogy Káldy Gyula a »Nosza hajdú, firse varjú« kezdetű szöveget Thaly K. *Vitézi énekek* c. gyűjteményéből vette : e vers Thalynek *Adalékok* c. műve II. kötetéből való, 95—99. l. (a Szentsei-daloskönyvből). Fabó B. e dallamot (»Nosza hajdú« kezd. szöveggel) közölte *A kuruc-világ dala és muzsikája* c. dolgozatában is (a P. Napló Rákóczi-albuma [1907] 125. és 128. l.!) L. e dallamot — nyilván Fabó nyomán — Bevilacqua Borsody Béla és Kazacsay Tibor *Magyar Gaudeamus* c. füzetében is, 1932. 32—33. l.

279. A »Mariskám, Mariskám, eszem a szemedet« kezd. dallal való rokonságát erőltetettnek tartom. — A Thaly-közölte szöveget lásd Ferenczi Zoltán *A régi magyar költészet* c. kiadványa I. kötetében is (1904, 360—361. l.). A Káldy-féle kiadványban található 1685—1695-ös évszámok Thalytól erodnek! — Molnár I. és Kern A. közlésték e dalt már a Magyararság 1925. aug. 15-i számában is (XVII. századi dalként! a *Daloskertben* ugyanígy).

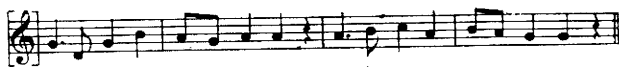
(290. : lásd 262. szám alatt!)

292. Meg lehetett volna jegyezni, hogy Bartalus István két hangnyi eltéréssel közölte Verseggy Ferenc *Rikóti Mátyásának* (1804) »Sirhatsz te is Kormos« kezdetű dalát (Rikóti vária«-ját). — Megjegyezzük, hogy P. Horváth e dallamát (Sztankó Béla átírásában) közölte a Herrmann A.-szerkesztette *Ethnologische Mitteilungen* 1887. évi I. száma (az akadémiai kézirat nyomán, csupán az I. versszakkal).

299. E dallamot is feldolgozta (zongorára) Wachtel Aurél — Bartalus I. nyomán (I. az Apollo 1877. évi 20. számában, 2.)

300. (A 292. sz. dallam variánsa.) Ezt is közölte (Sztankó B. átírásában) az *Ethn. Mitteilungen aus Ungarn* 1887. évi I. száma (az I. versszakkal). A szöveg első három sora előfordul Dugonics András *Gyöngyösy* c., 1770-ben Vácott előadásra került iskoladramájában (v. ö. Kolozsvári János : *Magyar piarista iskoladramák*. Pécs, 1938. 21. l.). Miért nincs a két dal (Kebelembe búvék... és Amott kerekedik...) összefüggése közelebről megvilágítva?? (V. ö. Kálmány: *Koszorúk* II. 62. l. A Kebelembe búvék... szövegét — Horváth Ádám nyomán — l. MNGy. I. 189—190 l.

304. E dallam változatának látszik az alábbi, Szeberényi Lajos által fogytékosan feljegyzett karácsonyi ének:

Ka-rá-csony-nak éj-sza-ká-ján Az Úr Jé-zus ne-ve-nap-ján.

(V. ö. Szeberényi L.: *A középkori mysteriumok s ezek nyomai hazai népköltészetünkben*. A Kisfaludy-Társaság évlapjai, IV. k. 1870. 243. l.)

343. E dallam nem csupán a 299. számúval vehető össze, hanem a 393. számúval is (az 1. és 2. sor fordított sorrendben!). V. ö. egyébként a 99. sz. 1. sorával is! (Vargyas Lajos figyelmeztetése.)

344. A szöveg első sorát l. a *Pannonhalmi énekeskönyv* 47. számában. — A Czinka Panna-nóta eredetére vonatkozóan l. az 59. sz. alatt idézett dolgozatomat!

347. (Molnár I. és Kern A. a »Szól a kakas már« kezdetű dalt közzétették már a *Magyarság* 1925. júl. 19-i számában is, XVI. századi dalként!)

370. E dallam záratai nem 5-1-6, hanem 4-VII-5. (Vargyas Lajos figyelmeztetése.) E dalt közölte Molnár I. és Kern A. a *Magyarság* 1926. május 23-i számában.

374. E dallamot a »Héj, héj, mit tegyek« kezdetűvel Vargyas Lajos vetette össze (Ethn., 1947 295—296. l.) L. Csiky János feldolgozásában (*Virágénekek*, 2. sz.) Molnár I. és Kern A. a *Magyarság* 1925. okt. 11-i számában is közölte (itt még XVII. századi dalként [!]).

375. (Lásd a 262. számnál!)

390. Az ország különböző részeiből (Erdélyt kivéve) hat változatát őrzi a Néprajzi Múzeum zenei osztálya (fonográf-hengeren). Széchenyi István idézett dalfelsősorlását l. naplóinak Zichy Antal-féle kiadásában is (1884. 17. l.) — idéztem már 1928-i Bihari-tanulmányomban (11. l.).

406. Patkó J. dallamát — Gáti nyomán — közölte már Elemy Sándor is, a *Zenészet*i Lapok 1862. jún. 26-i számában (Kotsi Patkó János — Szinnyei szerint — 1771. aug. 15-én született; Ferenczi Z., ill. a *Zenei Lexikon* 1763-as adata nyilván téves.)¹

*

Végül még egy megjegyzés: azt hisszük, érdekelte volna az olvasót, hogy P. Horváthnak — e gyűjteményén kívül — milyen közvetlen zenei kapcsolatai lehettek — erről a kiadvány bevezetésében nem sok szó esik. Idevonatkozó jegyzeteim a háború alatt elpusztultak s így e sorok írásakor mindössze egyetlen, adalékra emlékeztem. 1816. márc. 5-én írja (Pusztá-Keresztúrról) Kazinczy Ferencnek: ... »akkor tomborámat (klavikordium) veregetem harmonice, mint Deák korunkban szoktunk énekelni, három hangra, de tsak fél kézzel, mintegy fél óráig«. (*Kazinczy F. levelezése*, XIV. k., 16. l.) Zempléni Árpád P. Horváth-cikkében is (Vasárnapi Újság, 1906. szept. 30.), ezt a két mondatot találjuk, minden közelebbi forrás megjelölése nélkül: »Valószínű, hogy leginkább zongorán komponált. Saját szavai szerint: simplex Marothianus clavicordiumához ült és csendesen, fél kézzel, harmonice veregette.« (Ez utóbbi mondat nyilván Garda Samu Horváth-életrajzából származik, 1890. 121. l.) De talán akadt volna egyéb, hasonló adat is.

*

Beszámolónk végére érve, hangsúlyoznunk kell, hogy közléseinkkel korántsem akarjuk Barthá Dénés munkáját leértékelni, hiszen jól tudjuk, hogy P. Horváth 450 dalának agnoszkálása milyen széleskörű forráskutatásokat igényelt — viszont azt is tudjuk, hogy az utánunk következő kutatók talán még évtizedek múlva is újabb és újabb adalékokkal fogják gyarapítani P. Horváth dallamainak irodalmát. Az azonban kétségtelen, hogy a magyar zenetörténeti irodalom egy fontos és nélkülözhetetlen kiadvánnyal gyarapodott.

Major Ervin

¹E bírálat korrektúrája alkalmával észrevett további hibák javításai: a 49. lapon, az 1. sz. jegyzetben *Rikó i Mátyás* (»Rikóthy« helyett), a 2. sz. jegyzetben 1928 (»1908« h.); a 73. lapon: Bartay András *Erede i nép-dal-k* c. kiadványának évszámait jeleztük (l. az 1. és 85. számhoz fűzött megjegyzéseinket) — Róthkrepi (Mátray) Gábor *Pannó ia, Flóa* és *Hunnia* c. füzeteteit 1825—27-es s (a két utóbbi sorozatot) talán 1829-es évszámmal említém — a *Hunnia* 1847-es évszáma nyilván sajtóhiba. (73. l.) A címjegyzék szerint (905. l.) a »Nosza hajdú« kezd. szövegre vonatkozóan a 248. sz. jegyzetben is olvashatunk: ez is nyilvánvalóan tévedés.

Emlékkönyv Kodály Zoltán 70. születésnapjára

Szerkesztette Szabolcsi Bence és Bartha Dénes
Akadémiai Kiadó, Budapest, 1953.

Legnagyobb élő zeneszerzőnk és zenetudósunk köszöntésére készült ez a könyv. Zenei életünk valóságos seregszemléje, amelyben a népzene és zenetörténet legjobbjai számolnak be kutatásaik legújabb eredményeiről. De nemcsak a zenetudomány, hanem az irodalom, a történelem és a néprajz területén dolgozó tudósok tanulmányai is szerepelnek ebben a kiadványban.

Az első rész Kodály Zoltán művészeti és tudományos jelentőségét méltatja. A szovjet zenetudomány nevében Hrennyikov, Saporin és Molesanov küldik üdvözlőket Kodály Zoltánnak: »A Szovjetunió zenei társadalma Kodályt a nép művészeként tiszteli, igazi haladó zeneszerzőnek ismeri el, akinek minden törekvését áthatja az egyszerű ember, az igazság és a béke iránti szeretet.«

A nép megéri Kodály életművében a hatalmas egyéniséget, a költői képzelőerőt, az átfogó teremtőkészséget, a nagy tanítómestert, a magyar zenekultúra legnagyobb élő reprezentánsát, — állapítja meg Szabó Ferenc. Zenéjének tösgyökeres magyarságában dolgozó népünk önmagára ismer. Munkásságának építő és ösztönző ereje hathatós támogatást ad tanítványainak szocialista zenekultúránk megteremtésében.

Tóth Aladár Kodály kórusművészetének költői világról értekezik. Kodály énekari művei elsősorban a magyarsághoz szólnak, de tudja, hogy egy nép minél mélyebben tud belátni saját lelkébe, annál többet lát magában az emberiből, annál többet adhat az emberiségnek. Gyermekkorusaiban a lelkében élő »örök gyermeket« szólaltatta meg. Tóth Aladár minden egyes szerzemény elemzésében annak eszmei világát, lírai hevét próbálja szavakba foglalni. »Kodály és a magyar zenei művelődés« című fejezetében Kodály tudományos érdeklődését történelmi típusúnak határozza meg. Írásainak stílusát, »bizonyos paraszti és egyúttal klasszikus lakonizmus, a mondanivalónak szinte közmondásszerűen tömör, világos, de élettellejesen zamatos, rövid mondatokban való megfogalmazása« jellemzi.

A nagy zeneköltőnek a magyar zenetudományban elfoglalt előkelő helyéről ír Vargyas Lajos: »Egymást kiegészítő egységbe olvad nála a zenetudós kutatómunkája a zeneszerző alkotó munkájával és a nevelő, a kultúrpolitikus tevékenységével.« Vikár kezdeményezése nyomán megkezdte Bartókkal a magyar népzene kincseinek feltárását, amelyből az új magyar zene és egy új tudomány, a magyar népzene-kutatás született. A tanulmány méltatja Kodály gyűjtő és népdal lejegyző munkásságát. Ő ismerte fel elsőnek a hagyomány zenetörténeti jelentőségét, ő vetette meg a magyar zenetudomány alapját.

Szabolcsi Bence rövid cikkében költői stílusban ad feleletet arra a kérdésre: hogyan pótolta Kodály munkássága a magyar zenei fejlődés elveszített, elszalasztott évszázadait.

Az első részt Kodály Zoltán zenei és irodalmi műveinek jegyzéke zárja be, amelyet Szöllősy András állított össze Molnár Antal, Bartók János és Sonkoly István hasonló jegyzékei nyomán.

A kötetben négy olyan tanulmányt találunk, amelyben nincs, vagy csak igen kevés a zenei vonatkozású rész. Ortutay Gyula Az »európai« ballada kérdéséhez címmel a ballada meghatározásának, keletkezésének és elterjedtségének problémájával foglalkozik. Eddig a ballada meghatározási kísérletei a legtöbb esetben általánosítók, vagy a műfajnak csak egy-egy csoportjára voltak igazak. A szovjet kutatók feltárták az irodalmi és népi balladák közti kapcsolatokat, a népi epikus költészet konkrét társadalmi és történelmi hátterét és gazdagon elemzik az egymásra következő történelmi rétegeket. A fejtegetések során megállapítást nyer, hogy a ballada Európában keletkezett, alakja a feudálisizmus megszilárdulásának kezdeti szakaszán kezdett kifermődni, virágzását pedig annak csúspontján éri el.

Végyvári vitézek gúnyversét közli Eckhardt Sándor. A költemény 1573-ban keletkezett, valamelyik magyar katona írhatta, a selmecbányai városi polgárok ellen. A német helyesírással fennmaradt szöveg az első, nem énekelt, szabadritmusú magyar vers. Többnyire páros rímű, de rímtelen és páratlan pótsorok is előfordulnak benne.

A magyar vígjáték kezdete a feudális hősi eszmény megingásával van kapcsolatban. Kardos Tibor megállapítása szerint ennek gyökerei már Mátyás idejébe nyúlnak vissza, kinek udvarában a népi alakoskodások, trufák éppúgy helyet kaptak, mint Plautus komédiái. Nem kevésbé fontos azonban a középkori minisztériumjátékok és hitvitázó drámák hatása sem. Sztáray Mihály tett első kísérletet arra, hogy a vallásos

színjáték szerkezetét felhasználva, a nép érdekeit népi alakokkal és népi nyelven vigye színre. A Választói-komédia szerzője tanul tőle, de már eljut az irodalmi realizmus céltudatos, művészi alkalmazásához. A XVI. század vigjátékirodalmának legeredetibb alkotása a »Comoedia Balassi Menyhárt árultatásáról...«, amelyben a humanista szerző a »vádoló nevetés« segítségével ingatta meg a feudalizmus úri eszményét. A magyar színjáték elvilágiasodási folyamata ezzel befejeződött: az elvont teológiai színjátékok helyébe a nép érdekeit képviselő, politikai színmű lépett.

»Az elveszett alkotmány« Arany Jánosról ír Horváth János. 1845-ben, a Kisfaludy-társaság vígeposz pályázatára írta Arany ezt a szatirikus művét, amelyben a költő józansága és erkölcsi nemessége élesen bírálja a konok maradiságot, a politikai jellemtelenséget, az erőszakos meggyőzést, álnokságot, stb. A korai Arany mű jellegzetes mozzanatait tárja elénk Horváth János kritikai szemmel és sokoldalú szemlélettel.

A kötet nagyobbik részét népzenei, zenetörténeti és zeneelméleti értekezések, fejtegetések, ismertetések alkotják. Harmincöt témakör, amelyek csak itt-ott találkoznak egymással. Nézzük először a népzeneből kiinduló tanulmányokat. Elsőnek Bartók Béla, 1943-ban, a Musical America folyóiratban közölt »Népdalkutatás« című cikkének magyar fordítását kell elolvasnunk. Az általa és Kodálytól született zeneművészetről megállapítja, hogy az nem »folklorista iránzat«, hanem új zenei szellem kialakulása, földből sarjadzott zenei erők alapján. Népdalgyűjtő munkájáról kijelenti, hogy az nem volt fáradságos és lemondással, áldozattal járó munka, hanem életének legszebb része, amelyet nem adna oda semmi másért.

Várnai Péter, a Szeged melletti Tápé községben gyűjtötte Péczely Attilával az 1821-i makói árvíz históriás énekét. Szövegét annak idején egy parasztember szerezte. Dallama a »Virágok vetélkedése« egyik variánsa. A cikk írója szerint, e dallamtípus minden megjelenésekor epikus, balladai szöveghez fűződik.

Napjaink népzene gyűjtéséről számol be Domonkos Pál Péter, a Népművészeti Intézet munkájáról írva. Az Intézet a legmodernebb gyűjtési elvekre támaszkodott, mikor egy-egy helyre gyűjtőbrigádokat, (néprajzos, nyelvész, zenész, koreográfus, filmes, stb.) küldött ki. Széleskörű népművelő munkát végez népzene-, népi tánc-, népi játékok-, és gyermekjátékgyűjtők számára rendezett tanfolyamain. Tudományos alapossággal készíti táj-típus katalógusát, számba veszi az eddig felgyűjtött anyagot s ezáltal nagy segítséget ad a gyűjtőknek. A felgyűjtött anyagból dallam és szövegkatasztert készít, amelyből messzemenő történelmi és társadalmi következtetéseket lehet levonni. Az intézet gyűjtőmunkája az 1952. évben mintegy 4000 népdalt eredményezett. Beszámolóját néhány mintaszerűen kidolgozott példával végzi.

Kertész Gyula a népdalgyűjtés gépi felvételének krónikáját írja le, a fonográfól a magnetofonig.

Az eddig ismertett tanulmányok a népzene világából, problematikájából indulnak ki. A következőkben azokat az írásokat ismertetjük, amelyek elsősorban a magyar zenetörténetet érintik, bár sok közülük erős kapcsolatot tart a népzenevel.

Pais Dezső »Árpád- és Anjoukori mulattatóink« c. tanulmányából közöl néhány szakaszt. Foglalkozik a jocular szó és szinonimáinak jelentéseivel. A korabeli birtokadományozó levelek neveinek etimológiai magyarázatából következtet azok viselőinek tevékenységeire. A középkori magyar zenetörténettel foglalkozók számára nélkülözhetetlen e pár oldal.

A vagánsdalok és a kanásznóta rokonságát bizonyítja Szabolcsi Bence néhány meggyőző példával. Ezek a képletetek mind versfaj, mind pedig szótagszám tekintetében meglehetősen nagy variabilitást mutatnak. Általában a vagáns forma rendkívül simulékony vegyületeiben, Szabolcsi példáiiban a jonicus-mazurka ritmikával párosult. Feltehető, hogy szorgos kutatás a magyar anyag számos típusát hozza majd kapcsolatba ezzel az egész európai zenét megtermékenyítő középkori formával.

Rajeczky Benjamin új adatokat közöl a gregorián magyarországi variánsairól, a magyar nyelvű gregoriánról és ezeknek népénekeinkkel való összefüggéséről. A tisztán szöveges kiadású Kájoni-kancionálé dallamait gyűjtve (a Tolnába, Baranyába telepített csángók között) a magyarított gregorián számos példájával találkozott. Szabolcsi és Rajeczky meglátásai a középkori európai zenének a magyar népdalra való hatására vonatkoznak. Csak az európai zeneirodalom és a magyar népzene alapos ismerete vezethette őket tudományos eredményeikhez. Ez is bizonyítja azt, hogy a két tudományág, a zenetörténet és a népzene nem képzelhető el egymás nélkül.

Balassa Bálint egyik nevezetes verse »egy Siciliana nótára« készült. Az olasz vers és zenetörténet ezt a képletet csak a későbbi időkből ismeri. Szabolcsi Bence szerint az olasz népzene ad útbaigazítást e kérdésben: azok a régies dallamok ugyanis, amelyeket a mai Szicília népétől gyűjtöttek, jelentékeny részükben valóban a siciliano-típust képviselik.

Cs. Tóth Kálmán halottas énekeskönyveink dallamanyagát vizsgálja. Ezek a dallamok a régi magyar dallamkincs legnépibb és legmagyarabb rétegéhez tartoznak. Egy részük stílusrokonságban áll a történelmi énekekkel. Másokban megfigyelhető a nyugati jövevénydallamok felszívódása. Fejtegetéseit gazdagon illusztrálja példákkal és filológiai utalásokkal.

Pálóczy Horváth Ádám népdalfeljegyzéseinek ritmuskérdéséről ír Bartha Dénes. A dallamok helyes ritmikai értelmezése komoly feladatok elé állítja a kutatót. Pálóczy ugyanis csak kétféle kottát használ, de azok értékének viszonyát sem jelöli meg. Ütemeket nem, csak sorokat jelez. A XIX. századi kiadók szerint Pálóczy ritmizálása szeszélyes és tervszerűtlen. Bartha Dénes megállapítja, hogy a ritmizálás valóban nagyon változatos, de nem jobban, mint az élő néphagyomány. A ritmizálás helyes megfejtését a modern népzenei kiadványokra támaszkodva végzi el.

Kodály Zoltán felismerte azt a tényt, hogy csak akkor beszélhetünk általános nemzeti zenekultúráról, ha a magyar népdal már a kisgyermek lelki kincsévé válik. »Óvodás korban a magyarság tudatalatti elemeinek beültetése, lassú kifejlesztése a feladatunk.« Vajjon száz évvel ezelőtt mit énekeltek óvodásaink? E kérdésre ad feleletet Prahács Margit tanulmánya. Az első magyar kottás gyermekkönyv Bezeredy Amália »Flóri könyve« 1840-ből. Életrajzát olvasva megszerettük ezt a széleslátókörű, európai műveltségű, tragikus sorsú fiatalasszonyt, akinek nagyjából németes dallamai közé beleszűrik egy-egy népi gyermekjátékdal motívuma. Az első gyermekkönyv, amely szorosabban kapcsolódik népi hagyományokhoz, Lukács Pál »Kis Lant«-ja, 1846-ból. Az ötvenes években Gáspár János verses »csemegéi« tovább gyarapítják óvodánk népi gyermekköltészeti és zenei anyagát. A század második felében a német Fröbel rendszer azonban jóidőre kiszorította ezt a kis magyar szellemet is óvodáinkból. Az élvezetes stílusú, alapos felkészültségű tanulmány igen értékes kultúrtörténeti dokumentum.

Kodály a verbunkos történeti eredetét vizsgálva azt írja, »hogy a XVIII. században a magyar tánczene szöveges dalok megzenésítéséből állott.« Major Ervin tizenöt szemelvényen mutatja be a hangszeres anyag kapcsolatát a nép- és diákdalokkal. E párhuzamok többségében a szöveges dal elsőbbsége nyilvánvaló. Rendkívül gazdag és részletes adat-anyaggal kísért első közlései és dallam-összetevései értékes forrásanyagot szolgáltatnak a XIX. század elejének magyar dallam- és zenetörténetéhez.

Bónis Ferenc 1820-as évekből való magyar táncgyűjteményt ismertet, amelyet a keszthelyi Helikon-könyvtárban talált meg. A 65 zongoraletérből álló gyűjtemény Csermák, Kossovits, Ruzitska Ignác és ismeretlen szerzők műveit tartalmazza.

Szent-Györgyi István kéziratosszövegének anyagát közli Székely András. A 39 dallam a diákos énekestílus hanyatló periódusából való (XIX. sz. eleje).

Magyar zenetörténeti adatainkat bővíti a következő három életrajzi vonatkozású írás.

Barna István »Ungarischer Simplicissimus« c. cikkében megemlíti, hogy H. J. Moser német zenetudós kutatásai szerint Daniel Speer sziléziai német vándormuzsikus volt az Ungarischer Simplicissimus és a Türkischer Eulenspiegel c. kalandorregények szerzője.

Népdalkutatás elvi kérdéseivel foglalkozik Molnár Antal. Kifejti, hogy a népdal meghatározásának ellentmondásait a szocializmus kora fel fogja oldani és egyben a népdal helyes szemléletére is fog vezetni. Sürgetőnek tartja egy nemzetközi kongresszus összehívását, amely a népdaljegyzés és csoportosítás közös szempontjait állapítaná meg, különben az összegyűjtött anyag az összehasonlítás bonyolultsága miatt nem szolgálhatja a tudomány haladását.

A népi többszólamúságot foglalja rendszerbe Beljajev szovjet népzene-tudós. Vizsgálata kiterjed mind a vokális, mind pedig a hangszeres anyagra. A többszólamúság legfontosabb formái: a) burdon két és háromszólamúság, amelyben egy vagy két fekvőszólam van; b) párhuzamos két és háromszólamúság (legtöbbször kvartt és kvint hangközben ill. tercépítkezésű hármashangzatban); c) szabad többszólamúság, amely kísérelőszólamos, imitációs vagy homofon (mindegyik szólam egyidejűleg mozog); d) előbbieket keveréke. Az egyes csoportokat mintegy 30 meggyőző dallampélda világítja meg. E példák túlnyomó többségét az orosz népzeneből meríti. A nagy felkészültséggel megírt cikk a főbb típusok pontos meghatározásával áttekinthető képet ad a népi többszólamúság fajtáiról és egyben segítséget új alcsoportok rendszerezésére.

A népzene intonációjáról ír Lajtha László »Egy „hamis” zenekar« címen. A múzeumban tudatosan játszanak hamisan, hogy szebbé tegyék a darabot. Az intonálás az intenzívebb kifejezés érdekében torzul. A népzene egyik másfajta hamisság utánozhatatlan báját kölcsönöz. Ezeknek a különös hangoknak lejegyzése komoly gondot okoz. Népi

zenekaraink kíséretében nem a harmónia, hanem a ritmus játssza a főszerepet. Három táncdarab tudományos lejegyzését közli, a körispataki (Udvarhely megye) népi zenekar előadása nyomán. — Ligeti György hasonló problémákat fejteget egy aradmegyei előadás együttes játékának alapján. Megfigyeli a hangszereket, a játékmódot, a darabok formáját, hangnemét, és a kíséret harmónia-rendszerét, és levonja az ezekből eredő tanulságokat. Elsősorban a diszsonanciakezelés módja érdekes, amely sok részletében megegyezik a körispataki zenekarával. Szükséges volna minél több népi zenekar anyagának felgyűjtése, lejegyzése és kiadása. Ha majd nagy anyag áll rendelkezésünkre, sokkal biztosabb következtetésekre juthatunk a magyar hangszeres többszólamúság terén. Az első meglátások Lajtha László nevéhez fűződnek, aki rendszeresen foglalkozik népi hangszeres anyag gyűjtésével és lejegyzésével. Ezek a meglátások új távlatokat nyitnak meg és a tennivalók egész sorát tűzik ki célul. Ligeti György kísérlete bizonyos vonalon eredményeket mutat, helyenként azonban csak ténymegállapításokra szorítkozik.

Népdalaink hangnemi rendszerezését kíséri meg Járdányi Pál. Ötfokú és hét-fokú dallamaink között igen nehéz éles határt vonni, ezért a finalist teszi csoportosításának alapjául. Négy alapvető csoportja: I. la-végű (egy és kétrendszerű), II. do-, III. mi-, és IV. szo-végű dallamtípus. A gyakorlatban e dallamtípusok keveredéseivel is találkozunk, amit a következő csoportokban körvonalaz: a) a két rendszer keveredése a la-végű típuson belül, b) la- és szo-típus keveredése, c) la- és mi-típus keveredése és d) bonyolultabb hangnem-típusok. Rendszerezését még nem tekintti teljesnek és véglegesnek. Mindenesetre leszögezhetjük, hogy a népdalainkra erőszakolt modális hangnemek helyébe sikerült Járdányi Pálnak olyan hangnem-rendszerezést alkotnia, amely egyrészt nem jut ellentétbe népdalaink formai szerkezetével, másrészt, a szolmizációs szótágok használatával, könnyen áttekinthető és a hangnem lényegébe vágó meghatározást ad.

Hangnemi problémákról ír Bartók János is »Az ötfokúság formái népzeneinkben« címmel. Számottevő új eredményre azonban nem jut. Szabolcsi Bence az új kínai népdalgyűjtemények anyagából közöl 22 dallamot. Ezek között a vártnál több rokontípust találunk. Az ősi típusú népdalaink szerkezeti és hangnemi sajátosságaira egyre több fény derül majd, ha nagyobb számmal jelennek meg közép- és keletázsiai népdalkiadványok. Ránki György 15 indokínai dallamot közöl, amelyet 1939-ben Párizsban jegyzett le hanglemezről. Ezeknek a magyar népzenevel nincs kapcsolatuk; stílusuk a délázsiai zenéhez fűződik.

Összehasonlító népzene-tudományunk új útjára lép Vargyas Lajos, amikor a magyar népzene ugor rétegét kutatja. Szabolcsi nyomán eddig csak a magyar siratóének bizonyos egyezéseiről tudtunk a vogul-osztyák hősi énekekkel. Vargyas kiterjeszti vizsgálatát olyan dallamtípusokra is, amelyek a siratójellegű recitálás emlékeit őrzik dallamvonalukban és a 2. fokú kadencia valamelyik formáját. (2, 1, 2 ; 5, 4, 2, stb.) Ilyenek pl. az ABCD formájú parlando dallamaink egy része, melyek jellegben közel állnak az ősi stílushoz, noha nem ötfokúak. Másrészt AA_k BB_k felépítésű táncdalaink között is akad jónéhány. A következők lépés, megvizsgálni azokat a dallamainkat, amelyek a fenti típusok variánsainak tekinthetők. Ezekből arra következtet vissza, hogy a siratóban fennmaradt obi-ugor dallamstílus valaha egyéb dallamkategóriákban is élhetett és ebből különböző hosszúságú dalok szakadtak ki és alakultak strófikus dalokká. Az összehasonlításul szolgáló ugor anyag azonban olyan kevés, hogy azokban e sokágú feltevésekre igazoló példákat nem sokat találhatunk. Mindenesetre Vargyasnak népdalaink alapos ismeretén álló fejtegetéseit hipotézisének valószínűségét igazolják.

Kerényi György regös énekeinkkel foglalkozik tanulmányában. Vizsgálódásai szerint annak refrénje nem egy közös mag (»Haj, regő rejtem«) különféle bővülése, hanem a legteljesebb szöveg (»Rétt ökor régi törvény, haj regő rejtem, azt is megengedte az a nagy Üristen!«) különféle csonkulása az egyes vidékek szerint. Ez a teljes refrén a regölés területének középpontjában, Vas és Zala megye találkozásánál található. Ugyanez a terület őrzi a regölés főmotívumát, a do-szo kvintlépést. E területtől távolodva kopik a refrén és változik a dallam is.

Egyik legérdekesebb gyermekjátékunkról, a Lengyel László-játékról ír Kiss Lajos. Az összes eddig gyűjtött változatot vizsgálva részletes szövegszerkezeti, játékcselekményi és zenei összehasonlítást végez. A játék nevét I. László királyunktól nyerhette, kit ugyanis az Erdi-kódex is Lengyel Lászlónak nevez. A szövegben szereplő pogány mitikus mozzanatok a játék igen régi eredetét bizonyítják. Feltűnő, hogy a sok pompás szövegváltozat és játékleírás mellett a dallamanyag kevésbé gazdag.

Az első magyar zenei konzervatórium (Kolozsvár, 1819-től) életéről és annak felvirágoztatójáról, Ruzitska Györgyről emlékezik meg cikkében Ruzitska Lajos.

Révész Imre Liszt Ferenc és a forradalmi lelkületű francia abbé Lamennais kapcsolatait vázolja. Megemlíti, hogy a nagy zeneszerző néhány művét (Heroide Funebre, Lyon, egy férfikar) és egyházelenes cikkeit Lamennais hatására írta.

A zenei formatan és a népzene kapcsolatait pedagógiai célból elemzi Gárdonyi Zoltán. Olyan formatani tanításmenetet állít fel, amely népdal példákön szemléltethető. Ennek eredményeképpen remélhető, hogy egyfelől a formatani kérdések könyebben érthetővé válnak, másrészt pedig a népdal elemzése szélesebb alapot nyer.

Vavrincez Béla az aszimmetrikus ritmusokat kutatja, népzenében és műzenében egyaránt, igyekszik bennük rendszert megállapítani, csoportosítja őket. Megvizsgálja földrajzi elterjedtségüket, és térképvázlatot rajzol belőlük. Célja kettős, egyrészt a népzene-kutatók felé a hasonló jelenségek kutatását szorgalmazza, másfelől a zeneszerzők érdeklődését kívánja felhívni e népi jellegzetességre.

Érdekes problémát vet fel Bárdos Lajos, amikor a hangszeres műzenében vokális alapelemekre figyelmeztet. Elemzéseci Bach: c-moll passacagliájára és Beethoven első szonátáira terjednek ki. A jambikus versformák, különösen a jambikus trimeter hagytaak erősen nyomót a hangszeres művek témáinak metrum, ritmus, dallam, frazeálás sőt harmónia szerkezetében is.

A zenei ornamentika néhány kérdését tárgyalja Hammerschlag János. Megállapítása szerint abban, hogy valamely zeneművet milyen korba tartozónak érzünk, első-sorban a harmóniai hangzás dönt. Így a kb. 1500—1650-ig tartó kor ornamentikája konzónáns jellegű, míg 1650-től a XVIII. sz. végéig diszónáló ékesítéseket használtak. Mellékletként közöl néhány nagyon meggyőző példát az ornamentika helyes kidolgozására.

Szabolcsi Bence két kéziratós fuvolaszonátáról való beszámolója izelítőt ad a XVIII. sz.-i Olaszország fejlett fúvószeneti gyakorlatából.

Egy felújított Haydn-operáról, L'Infedelta delusa (Aki hűtlen, pórul jár) című-ről ír Vécsey Jenő. Zenetörténészeink érdeklődéséből Haydn operakompozíciói eddig eléggé kiestek. A magyar zenetörténészek feladata lenne Haydn ilyenirányú munkásságának részletes feltárása, hisz ezeket az operákat itt, Magyarországon írta és mutatta be Haydn. A tanulmányban megtaláljuk az opera részletes ismertetését, keletkezésének körülményeit és zenei elemzését.

Maróthy János »A középkori tömegzene alkalmi és formái« cikkét előtanulmányul szánja egy olyan munkának, amely fokozatosan feltárná a tömegek alkotó-tevékenységét a multban és a jelenben. A cikk tárgyát a Jongleurok művészete és a kialakuló városi élet közösségi zenéje képezi.

Az Emlékkönyv tanulmányai híven mutatják azokat a témákat, problémákat, amelyek a mai zenei kutatók érdeklődésének középpontjában állnak. Ezek a tárgykörök igen szétágazók. Bartók és Kodály munkássága megalapozta a magyar zenetudomány két fő ágát: a népzenei és zenetörténeti kutatást. Az ő nyomukba lép az új magyar zenetudós gárda, mely tanulmányaival felsorakozik az Emlékkönyv lapjain. E tanulmányok jellege különböző. Egyesek új szempontokkal gazdagítják a teljes látókört, mások részletfinomságokra mutatnak rá. Ismét mások szorgalmasan gyűjtött adatokat közölnek, összehasonlításokat végeznek. Van, aki elméleti síkon mozog, van aki gyakorlati módon dolgozik. Mindez arra mutat, hogy sokrétű, élő zenetudományi munka folyik, amelynek hű keresztmetszetét kaphatjuk ebben a könyvben. A Zenetudományi Tanulmányok I. felírás a könyv élén remélni engedi, hogy hamarosan kezünkbe vehetjük a Zenetudományi Tanulmányok további kötetét is.

A szerkesztők nagy munkát végeztek, amikor ilyen szép számban mozgósították tudósainkat. Örvedetes, hogy bátor kezdeményezéssel, szép számban helyet adtak fiatal zenetudósjelöltjeinknek is. Ezek közül Ligeti György és Vavrincez Béla írásait kell külön kiemelnünk. A széles témakört átfogó cikkek egymásutánjában azonban valamilyen rendszert kellett volna vinniök, mert ilyent, sajnos nem találtunk.

Avasi Béla

Ormánysági szótár.

Kiss Géza szótári hagyatékából szerkesztette Keresztes Kálmán
Akadémiai Kiadó. 611 l. + 181 rajz + XII fényképtábla. — Budapest 1952.

Kiss Géza kákicsi református pap az alsópapságnak ahhoz a nagyon vékony rétegehez tartozott, mely tudományos felkészültséggel vizsgálta a faluja népének kultúráját, életmódját és nyelvét egyaránt. »Ormányság« c. kötete éppen úgy, mint az »Ormánysági

Szótár» is, minden romantikus túlzásától és egyházi szemléletétől eltekintve, fontos forrásgyűjteménye a magyar néprajztudománynak. A hivatása által adódó korlátokat átlépni ugyan soha sem tudta, mégis munkássága a haladás ügyét kívánta szolgálni. Gyűjtő és feldolgozó munkája nem önmagáért való passzív vagy unaloműzés volt, hanem annak biztos tudata, hogy hatalmas értékeket megmentve, ezzel az egész nemzet művelődését, előrehaladását segíti. Maga írja szótáráról: »Boldog lennék, ha írók, tanárok, művelt magyar emberek, diákok, egyszerű emberek is kezükbe vennék valaha« (XLI). Kiss Géza tudta azt, hogy szótárának legnagyobb része történeti anyag, mely egy letűnt korszak nyelvjárásának, néprajzának megrajzolására alkalmas, de ugyanakkor érzi, hogy olyan értékeket is talált, melyet a jövő kultúrájába bele lehet és bele kell építeni, ezért foglalkoztatja: »Mi az, amit nem szabad hagyni meghalni belőle, amit bele kell építeni a holnap irodalmi köznyelvébe?« (u. o.). A munka a felszabadulás előtt nem jelenhetett meg, csak népi demokráciánk könyvkiadó politikája tette lehetővé, hogy ez a nagy munka Kiss Géza halála után öt évvel megjelenhetett.

Kiss Géza halálával elrúvult szótári hagyatékának gondozását *Keresztes Kálmán* vette át. Ehhez a munkához keresve sem lehetett volna alkalmasabb szakembert találni, mert *Keresztes Kálmán* Kákíacson született, ahol Kiss Géza gyűjtésének zömét végezte. »Szüleim itt éltek, s magam is ezt a nyelvjárást beszéltem. Tízéves koromig állandóan, de később is huzamosabb időkön keresztül tartózkodtam szülőfalumban. Ezenfelül aktívan érdeklődtem a nyelvjárás iránt. Gyűjtőtevéseket végeztem ezen a területen. Kezdetben Kiss Géza buzdítására, mint műkedvelő, később a nyelvjárás kutatás alapismereit birtokában. Gyűjteményemnek egy részét Kiss Gézának is rendelkezésére bocsátottam, amit ő készülő szótárába felvető« (VIII).

A szótár mintájának Csúry Bálint: Szamosháti Szótárát tekinti és beosztásában is ezt követi. Maga Kiss Géza írja bevezetőjében szótáráról: »Talán hozzá sem fogtam volna, ha első könyvem megjelenése után Csúry Bálint rá nem kényszerít megírására s Mészöly Gedeon állandó meleg szeretete nincs mögöttem« (XLII). Éppen ezért Kiss Géza néprajzi érdeklődésén túl, abból, hogy a magyar nyelvtudománynak azok a képviselői voltak példaképei és tanácsadói, akik a néprajzi anyag iránt komolyan érdeklődtek, következik, hogy az Ormánysági Szótár a néprajzi adatoknak rendkívül gazdag tárháza és talán még a Szamosháti Szótárnál is nélkülözhetlenebb forrása a néprajztudománynak. Ezzel az igénnyel maga a szótár szerkesztője, *Keresztes Kálmán* is fellép: »Célom az volt, hogy mind nyelvi, mind néprajzi szempontból megbízható és jól kezelhető szótárt adjak a magyar tájnyelv és néprajz kérdései iránt érdeklődőknek és a magyar nyelvtudomány területén dolgozó szakembereknek, figyelembe véve a tájnyelvi anyagnak immár hagyományokon, illetve közmegegyezésen alapuló közlésmódját« (VIII). Mindez feljogosít bennünket arra, hogy a munka néprajzi anyagának értékét teljes mértékben felismerve, éppen néprajzi szempontból néhány fogyatékosagra felhívjuk a figyelmet.

Az Ormánysági Szótár a néprajz fogalmát helytelenül, elsősorban a hiedelmek, szokások területére korlátozza s ebben minden kritika nélkül követi Csúry Bálint Szamosháti Szótárát. Mindez szervesen következik abból, hogy sem az előkészítés munkájában, sem a lektorálásban néprajzi szakember nem vett részt. A néprajz fogalmának leszűkítését nem menti az, hogy a szerkesztő a tárgyak esetén nem látta szükségesnek az elkülönítés végrehajtását (XV). Így furesa kettősség adódik a szótár anyagában pl. a *rostának* a gazdasági életben való használata nem néprajz, de ugyanezen címszónak hiedelem-anyaga már a néprajz körébe utalódik. A *sárteknő* (borító, puplika) használata ugyancsak nem szerepel a néprajzi feljegyzések között, pedig többek közt ezzel a tárggyal is elsősorban a néprajz foglalkozott. A *szénhez* fűződő babonákat «Nr.» jelzéssel látta el a szerkesztő a szótárban, ugyanakkor pl. a *szénégető* nem kap ilyen megkülönböztető jelzést. Ilyen fogyatékoságot minden lapról szép számmal felemlíthetünk. Ez a hiba azonban lényegében formai, mert aki valamelyest is ismeri a néprajz tárgykörét, az akkor is meg fogja találni a néprajzi anyagot, ha az nincs külön megjelölve. Mindenesetre olyan munkáknál, melyben több tudományág képviselve van, elengedhetetlenül szükséges az illető tudományág szakembereinek bevonása, hogy az ilyen bántó fogyatékoságokat a jövőben elkerüljük.

Az egyes tárgyak meghatározásában bizonyos pontatlanság tapasztalható, mely igen jelentős mértékben ugyancsak abból következik, hogy megfelelő szakembert a szótár szerkesztője és lektorai nem vontak be a munkába. *Tölgyfavóró* »tölgyfából készült épületalkatrész«, nem hiszem, hogy megfelelő s további nyelvészeti és néprajzi kutatásoknak alapot nyújtó meghatározás lehet még akkor is, ha hosszas keresgélés után kideríthetjük róla, hogy a *koszorúfával* azonos. *Ekefej* »az eke része«, de amikor az *eke* címszónál megnézzük lényegében ott sem tudjuk meg, hogy mi is az voltaképpen, hanem csak azt,

hogy mihez van erősítve és mi van ahhoz erősítve: »a göröndőhöz két csavarösszög erősíti. Erre van rászelve a *kormány*«. Ilyen hibája a szótárnak aránylag kevés, de még fokozottabb gondossággal ezeket is el lehetett volna kerülni.

A szerkesztő komoly munkát végzett azon a téren, hogy egyes szavak használatát, használatának gyakoriságát, az új és ritka szavakat feltüntesse. Nem egy esetben utal arra, hogy a kérdéses szó az öregek vagy fiatalok nyelvében fordul-e elő. Mindez bizonyos lehetőségeket nyújt arra, hogy a nyelvjárás szótári anyagát, néprajzi anyagát ne mint megkövesedett, változhatatlan adattömeget tekintsük, hanem meglássuk benne a változást, a fejlődés folyamatát. Itt is vannak azonban olyan jelenségek, kifejezések, melyeknek régi vagy új voltára fel kellett volna hívni a szerkesztőnek a figyelmet. Pl. *röpíke* szónál jelezni lehetett volna, hogy ez már az újabb időkben keletkezett, a fiataloknál tarka, korosaknál fehér (Ormányság 104). *Töltőgető* »kapásnövények feltöltésére használt eke«, olyan régi típusú töltőgető ekét mutat be, mely minden bizonnyal csak kisebb mértékben lehet meg, és lehetett meg az utóbbi évtizedben az Ormányság falvaiban. Igen helyes lett volna tehát, ott, ahol erre lehetőség nyílt, az egyes eszközök régebbi és újabb voltára fokozott mértékben rámutatni.

Az anyagi kultúra legjellegzetesebb eszközeit jól sikerült, világos és könnyen megérthető rajzok szemléltetik, természetesen itt még a rajzok számát tetszés szerint lehetett volna növelni, és ezzel nőtt volna az egyes címszavak néprajzi értéke is. A táblák fényképeiről azonban kevés kivétellel nem sok jót mondhatunk. A homályos, éleetlen fényképek, semmiképpen sem emelik a rendkívül reprezentatív kötet külső megjelenését. Mindenesetre megérdemelte volna a kötet, hogy a nem nagy számú fényképet szakember készítse el.

Mindent összefoglalva az Ormánysági Szótár, még Kiss Géza Ormányság c. munkája után is tömérdek új néprajzi anyagot hozott, s ha a szótár szerkesztője sok esetben nem is követte a néprajzi szempontokat — bár ezt az elsődleges nyelvészeti szempontok érintetlenül hagyásával is megtehetné — a rendkívül gazdag és változatos néprajzi anyag így is hozzáférhető mind a kutató, mind az érdeklődő számára. Tudjuk azt, hogy a szerkesztőnek már csaknem teljesen kész szótári anyaggal kellett dolgoznia, de ennek ellenére megemlítenédnek tartottuk fenti észrevételeinket, hogy ezzel elősegítsük a jövőben kiadásra kerülő hasonló jellegű művek előkészítésének munkáját.

A gondos nyomdai és szerkesztői munkával készült impozáns kötet egész könyvkiadásunknak dísz. Kimeríthetetlenül gazdag anyagát pedig mindenki haszonnal forgathatja, aki a magyar nyelv, a magyar nép története iránt érdeklődik. Az Ormánysági Szótár hatása és elterjedtsége azonban sokkal nagyobb volna, ha annak árát az Akadémiai Könyvkiadó nem állapította volna meg olyan magasan.

Balassa Iván

Dégh. Linda: A szabadságharc népköltészete

Akadémiai Kiadó, Budapest, 1952. 206 l.

Az 1848–49-es szabadságharc dalait — számos kisebb gyűjtemény közzététele után — eddig még senki sem foglalta össze. A korábbi, idevonatkozó kiadványok, mint amilyen pl. (*Hangok a múltból*) (összeszedte és kiadta két magyar honfi; Lipcse, 1851) Aldor Imre: *A forradalom költészete* (Pest, 1867), Léczfalvi Bodor László: *A riadó* (Kolozsvár, 1868), Botond*: *A szabadság lantja* (Kolozsvár, 1868), Zsilinszky Mihály: *Kossuth a magyar nép szívében és költészetében* (Pest, 1868), Hentaller Lajos: *A szabadságharc dalai* (Bpest, 1895) c. antológiái, aránylag igen kevés népdalszöveget tartalmaznak — meglehetősen tudománytalan közléssel, forrásokra való hivatkozások nélkül. E kötet összeállítója a korábbi antológiákhoz képest jelentős anyag — 202 dal és 55 visszaemlékezés — közzétételével igyekszik összefoglaló képet adni a szabadságharc népköltészetéről s ezt a képet bevezető tanulmánnyal és bő jegyzetekkel is kiegészíti.

A tanulmányban a történelmi háttér rajzolása, a népköltészet politikai jelentőségének fejtegetése ismeretterjesztő célokat szolgál. Tudományos igényű viszont a népköltészet fogalmának kiterjesztéséről szóló rész. Ennek összefoglalásaként írja a szerző a 26. lapon: »Népköltészetnek kell tekintenünk minden olyan költői alkotást, amelyet tömegek magukévé tettek, maguk igényei szerint alakítottak, széles rétegekben elterjesztettek.« Ez a helyes elv igazolja a kötetben szereplő, néptől gyűjtött, műköltői eredetű anyagot; de éppen ennek a meghatározásnak alapján nagyon is vitatható a korabeli, vagy közel egykorú

* Mint utólag rájöttem, azonos Léczfalvi Bodor Lászlóval.

újságokból, nyomtatványokból vett műdalok közlése, amelyeknek hosszabb időn át tartó hagyományát, elterjedését sem régi népköltési gyűjteményeink nem igazolják, sem az új, nagyszabású 48-as gyűjtés.

Sajnos, a gyűjteményben nemcsak ez az elvi álláspont kifogásolható; közlései, adatai egyéb szempontból is alig felelnek meg a tudományos követelményeknek.

Mindenekelőtt helytelen volt a dalokat 21 — teljesen megbízhatatlan, ellenőrizhetetlen — időrendi csoportba sorolni. Például: milyen alapon kerül az I. szám (kortesmondóka 1847-ből) »1848 március-április« alá? És vajjon mi indokolja a 7. számnak (»Kossuth Lajos a miniszter, Isten után ő a vezér«, 1947-i gyűjtésből) ugyane csoportba való beosztását? Ugyanígy semmi sem bizonyítja, hogy ekkor keletkezett volna a 8. sz. (»Él a magyar, ál' Buda még« kezd.) dal, melyet e kiadvány összeállítója Kálmány Lajos nyomán tett közzé (*Szeged népe*, III. k., 1891, 45.) — eléggé pontatlanul (Istvány helyett István, ügyeinket helyett ügyeinket, még helyett míg stb.; az »1880-as évekből«: ez a dátum nem olvasható Kálmánynál). És miképpen datálható a 9. sz. (»Most nyílik a szelid rózsza bimbója« kezd.) dal »1848 júniusától« jelzéssel, mikor a jegyzetben azt olvassuk, hogy e dalszöveg — Vass Mihály állítólag 1880 körüli daloskönyvéből — legkorábbi változata »1848-ban a Nemzetőr október 26-i számában jelent meg! (Ez utóbbit — összehasonlítás céljából is — helyénvaló lett volna közölni.) Eszerint már a III. csoportba tartoznék, melynek aléime: »1848 szeptember, annál inkább, mert itt is szerepelnek verbuválásra, honvédségbe való belépésről szóló dalok. Egyáltalán téves a honvédség toborzását egy időrendi csoporthoz kötni. A II. csoportban szereplő, ilyen témájú szövegek bármelyike keletkezhetett az egész szabadságharc folyamán. Ugyancsak indokolatlanul került időrendi csoportjába a 47., 48., 52., 53., 69. sz. (A III—XI. csoport bármelyikébe kerülhetek volna.)

Windischgrätzet emlegető nóták (71., 72., 74., 75. sz.) éppúgy kerülhetek volna a VIII. csoportba is (»Tavaszi hadjárat«). Egyszerűen németet, vagy Ferenc Jóskát, Kossuthot emlegető harci dalok hol a »Tavaszi hadjárat«, hol a »Nyári hadjárat« c. csoportba kerültek, különösebb időbeli fogódzó híján. (76., 77., 82., 85., 94., 96., 97. sz. 98. sz. »Lipót« (-vár) emlegetése alapján a VII. csoportba való.)

Végül ugyanígy indokolatlan volt a II. csoportban (»1848 júniusától«) közölni a 10. számú (»Nem kerestek engemet kötéllel« kezd.) dalt is — »Ugocsa megye, 1850—1880 közt« — megjegyzéssel, Abafi—Aigner Lajosra hivatkozással. És itt merül fel először konkrétan az a kérdés, amit már említettünk, hogy vajjon népdalnak tekinthető-e egy olyan két versszakos dal, melynek első szakasza — egyetlen szó megváltoztatásával¹ — Arany Jánostól ered, s a másik egy hozzátapadt, különálló nótaszöveg? Szerintem semmi esetre sem, minthogy az Arany-versszak hosszabb népi életéről nincs néprajzi feljegyzésünk Abafi—Aigner adatán kívül. Az sem felel meg a tényeknek, hogy Arany János Nemzetőr-dalának »különösen az itt szereplő« második versszaka (»Nem kerestek engemet kötéllel«) »vált népszerűvé«; kétségtelen, hogy az 1848-as irodalomban legtöbbet éppen az első versszakot emlegetik (»Süvegemem nemzeti szín rózsá«); v. ö. Hegyesi Márton: *Bihar vármegye 1848—49-ben*. Nagyvárad, 1885. 79.: 1—2. versszak — Sikor József: *Egy honvédtizedes története*. Az 1868-i *Honvédvilág* c. mű I. kötetében, 161.: itt csupán az első versszak, »Kalapomon nemzeti szín rózsá« kezdettel — Márki Sándor: *Arany János szalontai éveiből*. Irodalomtörténet, 1917, 130. Rozvány György közlése nyomán: az 1—2 sor. És ugyane dal jegyzetéhez még két helyreigazítást kell közölni: 1. Arany nem »8 hetet töltött a nagyszalontai nemzetőrökkel együtt az aradi táborban«, hanem csupán két hetet — akkor sem az »aradi táborban«, hanem a Halász-utcában lakott egy szerbnél (v. ö. Voinovich Géza: *Arany János életrajza*. I. k., 225—227., lásd még Arany költeményeinek Voinovich-féle kiadását is, I. k. 417.) 2. Arany János költeményének *egykorú* dallamát nem Erkel Ferenc szerzette, hanem Fónagy (Fónyad?) József szalontai honvédhadnagy, v. ö. Márki S. idézett dolgozatával, 130.; ezt Arany maga kótázta le: lásd népdalgyűjteményét (Kodály Zoltán és Gyulai Ágost kiadásában, 1952.) I. 87. sz. — Erkel Ferenc idézett megzenésítése 1880-ban bemutatott *Névtelen hősök* c. operájából való!

Az első olvasásra szembeszökő ilyen hibák után e kiadvány további közléseit, jegyzeteit nagyobb figyelemmel kell olvasni.

A 11., 12. és 13. számú daloknak a szabadságharchoz való kapcsolata — nézetem szerint — nem bizonyítható. A 12. sz. forrása: Mathia Károly 1948-i kis füzete, népszerűsítő kiadvány — ebből idézni, mint látni fogjuk, nem lett volna szabad. A 13. sz. Kálmány Lajos *Koszorúk az Alföld vad virágaiból* c. gyűjteményének II. (1878-i) kötetéből

* Szülőanyám helyett: Szülőföldem.

való, de akkor miért szerepel »1875 körül«-i dalként? (Utóvégre 1878 is »1875 körül« van!) És miért lenne szabadságharci eredetű a 15. és 16. számú dal is? A 15. sz. Kálmány L. *Szeged népe* c. művének III. (1891-i) kötetéből ered: érthető, hogy e gyűjteményben »1880-as évekből« jelzéssel szerepel; a 16. sz. a MNGy (1872-i) I. kötetéből származik: következésképpen itt »1870 körüli« dalként szerepel. Úgy látszik: e kötet kiadója minden egyes dalt évhez, sőt hónaphoz szeretne kötni. Ez pedig meglehetősen tudománytalan — Thaly Kálmán és Káldy Gyula »módszereire« emlékeztető — eljárás.

A 18/a sz. dalszöveg Kriza János gyűjteményéből való (elmenyünk helyett elmenyünk-et ír a kötet összeállítója, elmenyen helyett pedig elmegyen-t) — de miért szerepel az »1850-es évek« dátumként, mikor a Vadrózsák I. kötete már *1843-ban* (!) készen állott a kinyomtatásra? (V. ö. a *Der Ungar* 1843. aug. 5-i számával.) A 19. sz. dalszöveg — önkényesen modernizált írásmóddal — ismét Kálmány L. idézett 1891-i kötetéből származik; nem értjük, hogy a 19. és 36. sz. dalszövegek — éppen Székács Pálnak Dégh L. által hivatkozott versével kapcsolatban — miért nem szerepelnek egymás mellett? Egyébként — a 36. szám jegyzetében — Székács »József« keresztnévvel is szerepel, holott kétségtelenül Sz. Pálnak hívták, v. ö. Áldor I. és Botond idézett kiadványaival, 194—195., ill. 113—114. Székács Pál »Honvéd-dal« c. versének két dallamát is ismerjük; az egyik Bartalusnál található (*Magyar népdalok*. II. k. 1875. 132. sz.), a másik Káldy Gy. gyűjteményében (*A szabadságharc dalai és indulói*, 12. sz. — e kiadvány megjelenési évszáma helyesen: 1895; itt a szöveg Székács neve nélkül közölve.) Mathia K. a dallamot — bár forrást nem jelez — Bartalus I. nyomán közölte s úgy látszik: ő keresztelte el Székácsot Józsefnek (43. sz.).

A 20., 21. és 22. sz. szövegeket sem merném a szabadságharc korára datálni. Érdemes azonban összehasonlítani, hogy miképpen közölte a 21. számú dalszöveget Kálmány Lajos és milyen következtetetlenül modernizálta Dégh L.:

(Kálmány Lajosnál:)

Talpra vitéz magyarok,
Ész szívvel harcojjatok!
Kiki maga hazájé'
A magyar szabacsságó'.

(Dégh L.-nál:)

Talpra, vitéz magyarok;
Egy szívvel harcoljatok!
Ki-ki maga hazájé
A magyar szabadságért.

(1880 körül.)

Kálmány Lajos idézett kötete 1891-ben jelent meg — honnan ered az »1880 körül«-i dátum?

28. sz.: e szöveget lásd már Kálmánynál is (Koszorúk. I. k. 131., a Kossuth-nóta első versszakaként közölve). A második sorban »Feleségem«: nyilván sajtóhiba.

29. sz.: *csupán a dallam származik a bács megyei Gombosról*; a Mathia K. által *adaptált* (!) szöveg eredete a közlés előtt persze kinyomozandó lett volna! (Ezért állítottam a 12. számnál — az összeállító 1952. aug. 26-i szóbeli és írásbeli közlésére támaszkodva —, hogy Mathia K. füzetét »forrásmű«-ként felhasználni nem szabad.)

30. és 31. sz.: a Kossuth-nóta korai változatai. Itt kell megjegyezni, hogy a szövegek alatti zárójeles évszámok egyszer az éneklés idejére, másszor az idézett forrásra utalnak: pl. »1850-es évek« (18/a számnál), »1860-as évek« (18/b számnál), »1870 körül« (a 16. sz.-nál) az éneklésre vonatkoznak, viszont a 31. számnál az »1896« Káldy Gyula idézett kiadványát jelentené (ez, mint jeleztük, 1895-ből való).

32. sz.: miért szerepel »1860 körül«-jelzéssel, mikor a MNGy id. I. kötete 1872-ben jelent meg? Különben is, miként a MNGy jegyzete is írja, az első versszak megtalálható Erdélyinél: *Népdalok és mondák*. I. Pest, 1846. 204. (»Az alföldön csikós vagyok« kezd. dal harmadik versszakaként.)

33. sz.: azt hiszem, e dalszöveg közlése is indokolatlan. (»1900 körül«? A MNGy VI. kötete 1905-ből való.)

36. sz.: miért nincsen itt utalás a 19. számra?

37. sz.: e dalszöveg 1848-as eredetét is nehéz lenne bizonyítani. A 37. sz. szöveg első versszakát párhuzamosan közlöm a Kálmány L. által publikált dallal: itt is megfigyelhető a kötet összeállítójának »lelkiismeretessége«!

(Kálmány Lajosnál :)

Fehérvári fő kapitá'
 Aszt írta levélbe':
 Három ezer magyar gyerek
 Kél' a regémén'be.

(Dégh L.-nál :)

Fehérvári főkapitány
 Azt írta levélbe :
 Háromezer magyar gyerek
 Kell a regementbe.

43. sz. : e dalszöveg 1848-as eredete is felette kétes. »Régebbi toborzódal 48-as változata« : ezt az állítást bizonyítani kellett volna!

45. sz. : e dalszöveg forrását tévesen jelölte meg Dégh L. : e szöveget u. i. nem Bartalus népdalgűjteménye I. kötetének 73. lapja nyomán közölte, hanem szintén Mathia K. (már az eddigiekben is kellőképpen »értékelt«) 1948-i füzetéből! (L. ennek 6. számát.) A dallamot Mathia K. valóban Bartalus I. gyűjteményéből vette, Bartalus azonban »Megüzentem a rózsámnak csütörtökön estére« kezd. szöveggel tette közzé (I. k. : 74. sz., az I. kiadás 58. s a II. kiadás 56. lapján). Hogy honnan vette Mathia K. a »Kossuth Lajos, Kossuth Lajos azt írta a levélbe« kezd. szöveget : azt e sorok írásakor nem tudtam megállapítani (nyilván valamelyik népszerűítő kiadványból). Ezek után világos, hogy a szöveg datálása (»1870 körül«) légből kapott.

E számmal a »Nemzetország és honvédség« c. II. szakasz végére értünk. Azt hiszem, felesleges lenne az egész kiadványt hasonló részletességgel ellenőrizni. Bírálóink hátralevő részében már csak találmorra ragadunk ki egy-egy adalékot Dégh L. gyűjteményéből — hiszen úgy látszik : mindegyik számhoz lehetne valamiféle megjegyzést fűzni.

50. sz. : a jegyzetben a Bartók-gűjtötte dallamra való hivatkozás felesleges (ennek szabadságharci vonatkozása nincsen).

51. sz. : a jegyzetben idézett R. S. (helyesebben : -R. -S.)-jegyű cikkirő, akire egyébként a legutóbb Ortutay Gyula is hivatkozott (Ethn. 1952. 290.) Dömötör Jánossal, Arany János tanítványával azonos (Dömötör Sándor 1930-i közlése).

55. sz. : e számot Káldy Gy. gyűjteményéből vette az antológia összeállítója, de akkor miért változtatta meg önkényesen a Káldy-közölte szöveget?

(Káldy Gy. :)

Rácok, rácok, szerviánok,
 Nem értek ti egy petákot,
 Lám a magyar száz pengót ér,
 Panganétos puskával mén
 A rácokra.

(Dégh L. :)

Rácok, rácok, szerviányok,
 Nem értek ti egy petákot!
 Mert a magyar aranyat ér,
 Panganétos puskával mén.
 Puskával mén!

(Változtatásokat találunk e szöveg 2. és 4. versszakaszaiban is.)

56. sz. : Kálmány L. szövege (*Szeged népe*. III. 49. l.) — erősen modernizálva s a harmadik versszak elhagyva.

57. sz. : hibás közlés (Káldy Gy. gyűjteménye nyomán, 14. sz.). A 2. versszak 1. sora : az 1. versszak 4. sora (!) — viszont hiányzik a 2. versszak 1. sora : »Az induló közelget«. A szöveg egyébként megtalálható Hentaller L. id. kiadványában is (51–52. l.) Viszont a dallamot — bár más, nem szabadságharci vonatkozású szöveggel (»A kassai piacon, piacon, piacon« kezd.). — Színi Károly közölte először (*A magyar nép dalai és dallamai*. Pest, 1865. 174. sz.).

62. sz. : a jegyzetben meg kellett volna említeni, hogy az eredeti dalszövegben 1846-ról van szó! (V. ö. Kodály—Vargyas: 180. sz.)

69. sz. : az »Ezör esztendeje annak« kezd. dalszövegnek Kálmány L. az idézett helyen (*Szeged népe*. III. k. 45–46. l.) két változatát is közölte (7. és 8. sz.). A közölt (8. sz.) szöveg is tartalmaz változtatásokat (Ezör helyett »Ezer«, kitiltani, kiirtani helyett »kiirtani, kiirtani«, letakarja h. »betakarja«, Még h. »Míg« stb.). A hivatkozott — Káldy Gy. gyűjteményében levő — dallamot csekély eltéréssel (s »Elbúsulom én magamat« kezd. szöveggel) tudtommal Színi Károly közölte először. (*A magyar nép dalai*, 1865. 54. sz.) De Káldyt megelőzve tette közzé Bartalus I. is, népdalgűjteménye I. kötetében (1873. 121. sz.). Megtalálható — kétségtelenül Bartalus nyomán — Fabó Bertalan *A magyar népdal zenei fejlődése* c. művében is (Bpest, 1908. 321–322); Bartalusnál (valamint Fabónál) »Ezer esztendeje annak« kezd. szöveggel szerepel e dallam.

73. sz.: a jegyzet értelmetlen, hiszen csupán a MNGy idézett I. kötetének szövege ered Karcsaról — a dallam természetesen csupán Káldy gyűjteményében található (12. sz.: eredetileg az »Országos hadi nemzetőr a nevem« kezd. — Székács Pál-féle — szöveggel, lásd a 19. számnál idézve). Egyébként miért maradt ki a MNGy idézett helyén olvasható (»Monda meg hát magyarul, hogy mit akar« kezd.) 3. versszak? E szöveget lásd Hentaller L. id. kiadványában is: 126–127.

77. sz.: a közölt szövegnek csupán az 1. és 2. versszaka származik az udvarhely-megyei Lövétéről — a 3. és 4. versszakot (az utóbbit Kossuth nevével) Mathia K. »pótolta.« Szabadságharci vonatkozása tehát e szövegnek sincsen!

97. sz.: a szöveget lásd Káldy Gy. gyűjteménye 32. (és nem 33.) számaként, Hentallernél (1895. 141) — mindkét helyen szintén 4 versszak; *Hatszáz magyar nemzeti dal* (IV. kiad. 1896. k. ? 4391.), Endrődi Sándor: *Magyar népdalok* (1906. 122.) — e két helyen csupán az 1–3. versszakok közölve. Káldy kiadványa 32. számának zeneszerzője: Egressy Béni; ez u. is a »Mi füstölög ott a síkon távolba?« kezdetű dal dallama.

106–107. sz.: »dallammal: Szeged népe II. 49. lap, 18. sz.« — a »dallam« nyilván a fonográfhengerre vonatkozik!

110. sz.: e szöveg dallama már Káldy Gy. előtt is közölve (Mátraynál: *Magy. népd.* I. k. 1. f. 1852. 2. sz. »Pesttől fogva Debrecenig a vasút« kezd., Szininél, 1865. 56. sz. »Széna, széna, széna terem a réten, a réten« kezd.)

114. sz.: Kálmány L. (Szeged népe. III. 50.) nyomán, szintén erősen »átírva« — a 2. versszak 1. sorából kimaradt: *fehér*, és nem *készkenődöt*, hanem: *készkenőmet* (»fehér készkenőmet«).

119. sz.: Thaly Kálmán eredetileg nem Egressy B. Klapka-indulójához írta gyorsan népszerűvé vált versét: azt valójában Bognár Ignác alkalmazta Egressy B. közismert dallama alá (1861-ben).

122. sz.: a dal szövegét az idézett 1875-i ponyvanyomtatványnál korábban is fel lehet lelpi: Vahot Imre és Gánóczy, Flóris *Honvédek könyve* I. kötetében, Pest, 1861, 149–50. (Itt csupán 8 versszak, de a 4. — »Nagy Sándor, derék vitéz, hős. tábornokunk...« — Dégh L. e kiadványában nem szerepel.)

132. sz.: rá kellett volna arra mutatni, hogy Káldy Gy. és Volly I. más-más dallamot tettek közzé (Káldynál szintén 9 versszak, Vollynál csupán 3).

144. sz.: e dalt megtaláljuk Bartalusnál is, lásd népdalgyűjteménye V. kötetét (1895), 25. sz. (Bátkáról), szintén négy versszakkal.

146. sz.: a MNGy I. kötetének idézett helye 292. l. (és nem 192. l.: ez nyilván sajtóhiba). De honnan ered az »1859 körül«-i dátum?

176. sz.: Kiss Lajosnál (*Régi népdalok Hódmezővásárhelyről*. 71. sz.) csupán a 2. versszak 1–2. sora található (»Zöld ág, buzogány! Húzd rá te cigány«).

Befejezésül az egyik kép-melléklethez szeretnék néhány megjegyzést fűzni. A 14. számú alatt ez a cím olvasható: »Ujoncok és szabadságosok bevonultatása 1859–60-ban«. Fellapozom tehát a Magyarország és a Nagyvilág 1867-i évfolyamát (ahonnan e kép származik); a kép címe itt: »Magyar ujoncok és szabadságosok« s az 512. lapon csupán annyit olvashatunk a képhez fűzött magyarázatban, hogy »a menet közepén néhány 1859. évbéli huszár« — honnan ered tehát a két helyen is közölt s az egész képre vonatkoztatott »1859–60-as évszám? A Magyarorsz. és a Nagyvilág kis közleményében egyébként a képen látható »markos fiu«-ról azt olvassuk, hogy »önként állott be a toborzók szavára. Aki huszár nem lehet, mennyországba nem mehet«. Persze ez nem illik a könyv idevonatkozó magyarázatához: »1859–1860-ban csak katonaság igénybevitelével lehetett biztosítani az ujoncok bevonulását« (205. l.).

Dégh L. gyűjteménye a tudományos követelményeknek tehát nem felel meg, de megbízhatatlansága miatt népszerűsítő célokra sem alkalmas. Így a szabadságharc népköltészetének összefoglalása továbbra is a magyar irodalomtörténet, folklóre (és tegyük hozzá: a magyar zenetörténet) elintézetlen problémái közé tartozik.

Major Ervin

Zsirai Miklós: A modern nyelvtudomány magyar úttörői

I. Sajnovics és Gyarmathi.

Akadémiai Kiadó. Budapest, 1952.

A reformáció korában kezdték a külföldi és hazai nyelvtanírók a bibliai bábeli nyelvzavar legendája alapján hirdetni, hogy a világ összes nyelvei a héber nyelvből származnak, s így természetesen a magyar nyelv is. Azonban külföldön már a finnugor

népek rokonságának gondolata is felmerül. Így Aeneas Sylvius Piccolomini *Cosmographia* című, 1458-ban elkészült, de csak 1503-ban megjelent művében egy veronai szerzetes elbeszélése alapján írja, hogy a magyarok rokonai az Ázsiában lakó juguroknak. Erről a híradásról nálunk tudomás veszt Turóczi és Bonfini, de a hivatalos tudósok már ekkor berzenkednek a lealázó származás ellen. A finn-magyar rokonságra azonban már a XVII. században rábukkantak, így a magyar Tröstler János (1666), Fogel Márton hamburgi polihisztor és Stirehielm György svéd irodalomtudós (1671). Az utóbbi az észten kívül már lapp és magyar szóegyezéseket is közöl. A nagy német filozófus, Leibniz mondta ki először, hogy a népek eredetének kutatásában a nyelvek összehasonlításához kell a tudománynak folyamodnia, s ő nagy levelezést folytatott kora utazóival, követjeivel és hittérítőivel az egyes nyelvek primitív szóképzésének gyűjtése céljából. A holland Witsen Miklós manysi, permi és szamojéd nyelvű Miatyánk fordítást küldött Leibniznek és 1705-ben megjelent *Noord en Oost Tartarye* című hatalmas könyvében sok adatot közöl a cári Oroszországban élő urali és altaji népek ismeretéhez. Leibniz másik munkatársa, Eckhart, a finn, észet, lív, lapp, chanti és szamojéd nyelv rokonságát állapította meg. A svéd király Perzsiába küldött követétől, a holland Fabritiustól pedig arról értesült, hogy a mordvinok is rokonai a finneknek, s már ekkor kifejezte azt a véleményét, hogy Európa és Ázsia északi részén hajdan a finnekkel rokon néptörzsek laktak.

Strahlenberg svéd kapitány, aki 1709-ben orosz fogságba esett, tanulmányozta először a helyszínen a Kelet-Európában és Szibériában lakó sok kis nép nyelvét, történetét, néprajzát, és szorgalmasan összegyűjtötte, amit Kelet-Oroszország és Szibéria földjéről, népeiről, nyelveiről az ottani irodalomban talált. Kiszabadulása után, 1730-ban jelent meg »Das Nord- und Ostliche Teil von Europa und Asia« című nagy munkája, amelyben már egy osztályba sorolja a felső-magyar vagy székely, a finn, a manysi, a mordvin, a mari, a permi, az udmurt, a chanti, az észet és a lív nyelvet.

Nálunk általában elutasították Strahlenberg tanítását, de voltak hívei is, így Huszti András történet- és jogtudós, aki »Ó- és Ujj Dácia« című, valószínűleg 1735–36 körül készült, de csak 1791-ben megjelent munkájában már azt is kimondja, hogy legközelebbi rokonaink a manysik és a chanti. Hasonlóképpen vélekedett Halmágyi István történetíró és Torkos József. A további kutatásokban legnagyobb érdemei vannak Fischer János Eberhard orosz akadémikusnak, kinek legfontosabb munkái: *Sibirische Geschichte* I. II. (1768) és *De origine Ungrorum*. Az utóbbi mű 1756-ban készült, de csak 1770-ben adta ki Schlözer Lajos Ágost német történetíró. Szibériai Szótára kéziratban maradt, manysi és chanti részét szintén Schlözer adta ki *Allgemeine Nordische Geschichte* című nagyszabású összefoglaló munkájában. E két tudósnak köszönhetjük Észak-Európa és Szibéria levéltári, forráskritikai és helyszíni tanulmányokon alapuló történeti, régészeti, földrajzi, néprajzi és nyelvészeti ismertetését.

Az európai tudományosság magyar kutatóktól várta a finnugor népek nyelvének alapos tanulmányozását és a nyelvrokonság kétségtelen bizonyítékait. A keleti eredet hívei azonban merően elutasították az előkelő származással hivalkodó felfogással ellenkező rokonság gondolatát, de egy véletlen esemény mégis magyar tudósoknak tette lehetővé, hogy közvetlen kapcsolatba kerülhessen egyik, bár éppen legtávolabbi rokon-népünkkel, a lappokkal. Ez a véletlen esemény egy csillagászati esemény volt 1769 júniusában és a megfigyelés céljára a norvégiai Vardö szigetén külön csillagvizsgáló állomást építettek és rendeztek be. Ezen részt vett a magyar származású Hell Miksa, európai híru csillagász is. Ő magával vitte a szintén magyar Sajnovics János csillagászt, de nemcsak azért, hogy munkájában segítségére legyen, hanem azért is, hogy a helyszínen tanulmányozza a lappok nyelvét s igazolja a magyar és lapp nyelv kapcsolatát, amelyről már sokat hallott. Ki kell tehát emelnünk Hell Miksának nagy érdemét Sajnovics munkájában, annál is inkább, mert ő, bár az idegen környezetben elfelejtette anyanyelvét, mégis magyarnak érezte magát, szeretettel emlegette mindig szülőhazáját, állandóan érdeklődött magyar történeti problémák iránt, s a magyar-lapp rokonság kérdése is foglalkoztatta. Eppen ezért vette maga mellé útítársul a magyarul tökéletesen tudó Sajnovicsot. A lapp nyelv tanulmányozására Sajnovicsnak bőségesen volt ideje, mert már október 11-én megérkeztek Vardö szigetére, s így több, mint hét hónapjuk volt a várt csillagászati esemény bekövetkezéséig. Hellnek köszönhetjük, hogy az ügy iránt való lelkesedésével, a kutatásra való buzdításával, gyakorlati tanácsaival megnyerte Sajnovicsot a lapp nyelv tanulmányozására. Hell folyton buzdította a munkára, munkája közben állandóan meglátogatta, sőt segítette is a lapp szótárak tanulmányozásában. Már előzőleg érintkeztek lappológusokkal, sőt lappokkal is, Vardö szigetén aztán igazán nyílt alkalom nemcsak nyelvük, hanem életük tanulmányozására is. Hell egyik levelében elragadtatással írta: »Ki hitte volna, hogy mi ugyanazon apától született testvéreinket

találjuk majd meg a lapp nemzetben. Magyarok ők, a mi testvéreink, a mi magyar nyelvünket beszélők, a mi magyar ruhánkat viselik, a mi régi őseink erkölce és élete szerint élnek, egyszóval testvéreink.»

Sajnovics megfigyelései eleinte inkább néprajzi vonatkozásúak voltak. A néprajzok figyelmét éppen azért felhívjuk Sajnovics naplójának tanulmányozására, melyben a lappok gazdasági és családi életére, viseletére, lakásviszonyaikra, rénszarvastenyésztésükre, lelkivilágukra, ősi hitükre, szokásaikra vonatkozó megfigyeléseit jegyezte föl. A finnországi Mauersundban sokat tanult egy karjalai származású lapp misszionáriustól, de Leed norvég-lapp nyelvtana és szótára is rendelkezésére állt. Koppenhágában megint Hell erélyes kívánságára látott hozzá a magyar-lapp rokonság kérdésének kidolgozásához, s itt már hozzájutott a teljes tudományos szakirodalomhoz.

Ekkor már a Dán Tudományos Akadémia tagjai közé választotta őket, első külföldi tagokul, sőt Sajnovicsot a trondhjemi Tudós Társaság is. Meghívások, fényes ünnepek, értekezletek várták őket, amelyeken Hell csillagászati és természettudományi eredményeiről, Sajnovics pedig a magyar-lapp nyelvrokonság kérdéséről számolt be. Ők voltak az első magyar tudósok, akiknek tudományos érdemeit a külföld elismerte, s akik a magyar névnek, a magyar tudománynak külföldön elismerést szereztek.

Sajnovics 1770 januárjában a dán Akadémia elé terjesztette és még abban az évben Koppenhágában nyomtatásban is megjelentette munkáját »Demonstratio. Idioma Ungarorum et Lapponum idem esse« (Bizonyítása annak, hogy a magyarok és a lappok nyelve azonos.) Kisebbsé módosításokkal a még abban az évben Nagyszombatban is megjelent, sőt dán nyelvre is lefordították.

Sajnovics igazi érdeme, hogy elsősorban nem a szövegezésre alapítja a nyelvrokonság bizonyítékait, hanem a nyelvtani egyezésekre, mert a nyelvtani rendszer minden nyelvben sokkal állandóbb, mint a szókészlet.

Sajnovics művének érdemeit külföldön, különösen a skandináv országokban és Németországban azonnal fölismerték, itthon azonban vegyes érzelmekkel fogadták a lapp rokonság bizonyítását. Csak Pray György történettudós hajolt meg a bizonyítékok előtt, mások továbbra is a keleti rokonságot vallották és hirdették, sőt írónk egy része még gyűnyölődött a »halzsírevő lappok«-ra. Külföldi tudósok azonban megbotránkoztak ezen a tudománytalanságon és súlyosan elítélték. A német Schlözer egyenesen azt követeli a magyar tudósoktól, hogy keressék fel a többi rokon népeket, hogy nyelvük összevetésével felderíthessék a magyarság őstörténetét és Kelet-Európa és Nyugat-Ázsiai multját. Ezeknek a személyeskedésig menő rágalomnak lett azután a következménye, hogy Sajnovics lemondott további nyelvtudományi terveiről, s visszavonult csillagászat tanulmányaihoz.

Azonban nemsokára megint akadt egy magyar tudós, aki folytatta Sajnovics művét, s bár nem volt alkalma közelebbről megismerni Oroszországban élő nyelvrokonainkat, a rendelkezésére álló gyér anyag alapján mégis véglegesen eldöntötte a finnugor rokonság kérdését s éppoly becsületet szerzett külföldön a magyar tudományosságának, mint Hell Miksa és Sajnovics János. Ez a tudós Gyarmathi Sámuel volt, aki szintén nem nyelvésznek indult, hanem orvosi pályára készült, bár a nyelvtudomány kérdései iránt állandóan érdeklődött. Első műve az 1794-ben megjelent kétkötetes »Okoskodva tanító Magyar Nyelvmester«. Ekkor még ő is a keleti nyelvrokonság híve volt. A következő évben azonban Göttingába kerül, a haladó szellemű tudomány gócpontjába, ahol akkor sok magyar diák tanult. Útközben melegen érdeklődött a gazdasági élet, a fejlődő gyárripar, a termelő módszerek és a népművelődés modern intézményei iránt, elmaradt hazájára, gyarmati helyzetére gondolva. Göttingában katalogizálja a német könyvtárakban található magyar történeti vonatkozású műveket, kéziratokat, megismerkedik az egyetem tanáraival, s magával a nagy hírű Schlözerral, aki bebizonyította, hogy a magyar nyelv a finnugor nyelveszalád tagja. Hozzáát a Sajnovics munkája óta megjelent irodalom feldolgozásához. Schlözer Gyarmathinak kötelességévé teszi, hogy megmentsa a magyar tudományosság hírnevét a keleti rokonságot hirdetőkkal szemben. Rendelkezésére bocsátja könyvtárát, még a ritkaságzámba menő szakmunkákat is odakölcsonzi. E helyen meg kell még emlékeznünk a híres cseh szlávistáról, Dobrowskyról, aki Svéd- és Oroszországból hazatérve a Magyar Hírmondóban közzétett levelében azt írja, hogy tanulmányútján nagy hasznát vette volna, ha magyarul értett volna, mert megismerkedve a Szentpétervárott szolgáló finn lányokkal, azonnal világos lett előtte a két nyelv rokonsága, s azt tanácsolta, hogy valamelyik magyar tudós menjen ki Finnországba a finn nyelv tanulmányozására, s különösen lépjen érintkezésbe a finn nemzeti tudományok megalapítójával, Porthannal, aki éppen akkor dolgozott nagy finn szótárán. Porthan maga is érdeklődéssel kísérte a finnugor rokonság ügyét, Sajnovics

munkáját értékes finn adatokkal egészítette ki, járt Göttingában, tanult magyarul, levelezett magyar tudósokkal, Gyarmathival is. A jénai Büttner is hatással volt Gyarmathira. Ez a lelkes tudós már teljesen tisztában volt a finnugor nyelvek egymáshoz való viszonyával, s az összes finnugor nyelvek rokonsági sorrendjét megállapította.

1798-ban készült el Gyarmathi nagy jelentőségű műve, az *Affinitas Lingvae Hungaricae cum Lingvis Fennicae Originis grammaticae demonstrata* (Grammatikai bizonyítása a magyar és a finnugor eredetű nyelvek rokonságának), s a latin nyelven írt munka a következő évben már meg is jelent Göttingában.

Gyarmathinak is főképp lapp, finn és észti adatok álltak rendelkezésére, úgy hogy munkájának első két része külön tárgyalja a magyarnak ezzel a három nyelvvel való rokonságát, s csak a harmadik rész foglalkozik a többi finnugor nyelv sovány anyagával. Ő is nemcsak szóegyeztetéssel bizonyítja a nyelvünknek a többi finnugor nyelvvel való rokonságát, hanem az alaktani egyezéseken kívül mondatnyi és szemléleti rokonságra is utal. Műve függelékeiben a magyar nyelv török és szláv elemeit is tárgyalja, s megállapítja, hogy a kultúrshavak csak átvételek lehetnek, bizonyító erejük csak a primitív élet szókészletének lehet. Az *Affinitas* jelentősége abban rejlik, hogy a szókészleti és alaktani egyezésekkel való rokonítást az egész finnugorságra kiterjesztette, megállapította gyér anyag ellenére is nyelvünk legközelebbi rokonságát a manysi és a chanti nyelvvel. Azt is érezte, hogy az Oroszországban élő kis rokonnépek nyelvét a helyszínen kellene tanulmányozni, s maga is gondolt erre: oroszul kezdett tanulni Schlözer tanácsára az orosz cárnak ajánlotta munkáját. A tervből azonban semmi se lett, de azt is érdemének kell felrónunk, hogy támogatta a fiatal Körösi Csoma Sándort tudományos terveiben, göttingai tanulmánya és keleti útja megvalósítására anyagi segítséget igyekezett szerezni.

Gyarmathi munkásságát, különösen a latin nyelven írt *Affinitast*, a külföld tudósai jobban ismerték és többre becsülték, mint itthon. Napilapokban, tudományos folyóiratokban számolnak be eredményeiről, leveleznek vele, tudományos társaságok tagjaik közé választják, és így Sajnovicssal együtt dicsőséget szerzett a magyar tudományosságunknak. Elismerték, a nyelvtudomány történetének írói is, hogy amint Révai Miklós a nyelvtörténeti módszert, úgy Sajnovics és Gyarmathi az összehasonlító módszer alkalmazása terén megelőzte a nagy német nyelvtudósokat.

A magyar közönség élvezettel olvashatja Zsirai Miklós kis munkáját, s dicséretére nem mondhatunk mást, mint hogy idegen nyelveken is ki kell adni, hogy ma is vegyék tudomásul külföldön: a magyarság kivette részét a tudományos igazságok felderítéséből.

Beke Ödön

Bírálat a Magyar Néprajzi Múzeum által benyújtott munkáról*

1. **Bodrogi Tibor**: Kolonizáció és vallásos mozgalmak Melanéziában

2. **Bodrogi Tibor**: Jabim dobok a Biró-gyűjteményben

Bodrogi Tibor két munkája közül rendkívül nagy érdeklődésre tarthat számot az a kutatása, amelyet a melanéziai vallásos mozgalmaknak szentelt. A szerző Gorkij műveiből vett idézettel kezdi munkáját. Nagyon ügyesen választja meg az idézetet: Gorkijnak az imperialista gyarmatosítókra vonatkozó megvető szavai nagyon megegyeznek az egész munka tartalmával.

A szerző tanulmányát azzal kezdi, hogy rámutat arra, hogy Melanézia különböző helyein a bennszülött lakosság sok mozgalmat folytatott a gyarmatosítók ellen az utolsó 60 évben, s ugyanekkor mindezek a mozgalmak vallásos színezetűek voltak. 1893-tól kezdve szüntelenül tartottak a mozgalmak, s éles imperialistaellenes jellegük volt.

* A Szovjet Tudományos Akadémia Mikluho-Maklaj Néprajzi Intézete 1951-ben pályázatot hirdetett óceániai néprajzi vonatkozású munkákra. Erre a Mikluho-Maklajról elnevezett pályázatra — bár szovjet állampolgárok részére írták ki — a nagy orosz tudós emléke iránti kegyelemből pályázaton kívül a Néprajzi Múzeum elküldte Bodrogi Tibor fentebb megírt két dolgozatát. Noha a két dolgozat a pályázaton nem vett részt, N. A. Butyinov és D. A. Oolderogge elvtársak megírták, s bírálatukat a Szovjet Tudományos Akadémia eljuttatta az Országos Néprajzi Múzeumhoz. E bírálattal a szovjet elvtársak ismét jelentős segítséget nyújtottak tudományunk fejlődéséhez. B. D. Grekov elvtárs akadémikus levelének alább idézett részében hozzájárult a két bírálatnak az Ethnographiában való közzétételéhez.

Институт этнографии АН СССР, сотрудниками которого является т. т. Д. А. Ольдерогге и Н. А. Бутинов не возражает против публикации рецензии в Вашем этнографическом журнале.
Академик-Секретарь акад. Б. Д. Греков.

A szerző adatokat hoz az 1914-es saibai mozgalomról, az 1919-es wailalairól, az 1923-as mozgalomról az Új-Hebridákon és az 1928-as új-guineai mozgalomról. 1931-től kezdve évente megismétlődnek a felkelések egészen 1936-ig. Az utolsó mozgalom, mellyel a szerző adatai végződnek, 1939-ben folyt le. Mint már mondtuk, a mozgalmaknak kifejezetten imperialistaellenes, pontosabban gyarmatosítóellenes jellegük volt, de vallásos mozgalom képét öltötték fel. Sok közülük messzianisztikus jellegű vágyakkal volt kapcsolatos: Melanézia kiéhezett népei csodára vártak; hogy hajók a tengerről életmet fognak hozni, hogy táplálják az éhezőket, az elnyomókat ki fogják űzni, és be fog következni az igazság uralma. Így pl. 1928-ban az újguineaiak Krisztus visszatérését várták, 1914-ben pedig az új-hebridaiak őseik Kánaánból való visszatérését várták és Szidniiből rizzsel megrakott hajókat.

A gyarmati népek története tele van ilyen mozgalmak példáival. Néhányra ezek közül a szerző is rámutat egy jegyzetében, munkája végén. Ezeket az utalásokat jelentékenyen ki lehetne egészíteni. Például ilyen jellegű volt a különböző próféták jelentkezése Észak-Amerika indiánjai között a mult század közepén. Ugyancsak ilyen jellege volt az afrikai népek mozgalmainak a XX. század első felében (Kibangi, Kitavala és sok más). Ezek a vallásos mozgalmak nem mind egyenértékűek. Így pl. a melanéziai mozgalmaknak sokkal ösztönösebb, sokkal kevésbé öntudatos jellegük van, mint az afrikai népek közt folyó vallásos mozgalmaknak.

A gyarmati mozgalmak tanulmányozása — bár ezeknek vallásos mezük van, igen fontos a gyarmati népek történetének megértéséhez és a szerző helyesen tette, hogy ezzel a hálás témával foglalkozott.

A szerző kimutatja, hogyan viszonyulnak a polgári etnografusok mindezekhez a felkelésekhez és vallásos mozgalmakhoz, Haddontól kezdve egészen Williamsig és Nevermannig. A szerző, midőn felsorolja nézetüket, megjegyzi, hogy mindezek a szerzők elmulasztják megemlíteni a gyarmati elnyomást. A mozgalmak okait vagy a primitív ember sajátos lélektanában keresték, vagy pedig abban, hogy a melanéziaiak nem értették meg a keresztény tanítást, »de politikai vágyakkal egyesítették.«

A szerző mikor ezeknek a néprajzkutatóknak véleményét áttekintette, nem számolt azzal, hogy az az értékelés, amelyet ezek a felkeléseknek adtak, attól az időponttól függ, amelyben ez vagy az a kutató dolgozott, továbbá személyes helyzetüktől. Másképp kellett volna értékelni pl. Williamsot, midőn az ő véleményeit fejti ki a szerző, mint például Haddont és más néprajzkutatókat. Élesebben kellett volna kifejezni a saját véleményét ezzel a »tisztviselő etnográfussal« szemben, aki azt tűzte ki maga elé feladatul, hogy hű szolgálja legyen a gyarmatosító uralomnak. Élesen kellett volna megítélni viszonyát a melanéziaiakhoz, midőn úgy beszél róluk, mint örültekről, gyülekezetükről pedig mint valami gyűlésről a bolondokházában. Nem lett volna szabad annyira epikusán előadni szavait midőn így beszél: »Elrendeltem, hogy szétkeressék őket (azaz a melanéziaiakat), minthogy viselkedésükkel megsértették a bennszülöttekről hozott rendelkezéseket«. Sokkal élesebb szavakat kellett volna találni, amelyhez például szolgálhatott volna a szerző által választott mottó, ahol Gorkij szavaiban szenvedélyesség hangzik az elnyomott gyarmati népek védelmében.

Miután a szerző rámutatott arra, hogy a polgári etnografusok munkáiban ilyen vagy amolyan fókig megállapítható a gyarmati elnyomás elhallgatása, áttér azoknak az okoknak áttekintésére, amelyek véleménye szerint előidézték mindezeket a mozgalmakat. Hat okra mutat rá:

1. Egyenes rablás és erőszak.
2. A gyarmatosítók által elterjesztett betegség jelentkezése, amelyek következtében egész vidékek lakossága kihalt.
3. Munkaerők kiharcolása Ausztráliába és Óceánia szigeteire.
4. A kényszermunka bevezetése, a fejadó és így tovább, amely a bennszülött lakosságot az élet minden területén a gyarmatosítóktól függő helyzetbe hozta.
5. A gyarmati adminisztráció rendje, amelyet a törzsfők kihasználnak, mint annak ágensei.
6. A faji elnyomás.

Ily módon a szerző problémáinak áttekintését teljesen helyes, szilárd tudományos alapra helyezi.

Midőn a szerző ezeket az okokat áttekinti, helyesen mutat rá arra, hogy Melanéziában végbement a korábbi közösségi-rokonsági, vérségi rend széthullásának folyamata, a különböző törzsek különállásának megsemmisítése, ami a nyelv területén is maga után vonta, mint a szerző mondja »a nyelvjárások megszüntetését«. Rámutat arra, hogy ezeknek a változásoknak eredményeképpen megszűnt a különböző területek korábbi elkülönülése és kialakult a szigeteknek, mint egészeknek a fogalma. A szerző

tárgyalásában megcáfolja a kérdés polgári beállítását az ú. n. kulturális érintkezésről, amely jellemző a funkcionalizmus álláspontjára. A szerző továbbá helyesen mutat rá arra, hogy meghatározott időpont és meghatározott feltételek szükségszerűen hozzák létre ezeket a mozgalmakat, mint ő mondja a »vallás területén«, s csak később vehetik fel az osztályharc jellegét. Midőn erről szól a szerző, párhuzamokat keres a távoli multban. Emlékeztet azoknak a mozgalmaknak sajátosságaira, amelyek a kereszténység megjelenésének idejében folytak; és Kautskyra hivatkozva ír a mozgalmak vallásos formájáról, az osztály-formába való átmenetről. De az olvasóban az a benyomás támadhat, hogy két formáról van szó a társadalmi mozgalom két egymást követő állomásáról (279. lap.).

Bizonyos esetekben a szerző, talán nem teljes tudatosan, pontatlanságot követ el, ami helytelen következtetésekhez vezethet. Kétségtelenül sok társadalmi mozgalomnak van vallásos színeze a legkülönbözőbb történelmi korszakokban. A kezdődő kereszténység korának társadalmi mozgalmain kívül egész sor társadalmi mozgalmat lehet említeni, amely ilyen vagy olyan vallásos mozgalom külszíné alatt folyt le.

Ilyen pl. a donatisták felkelése és később a haridszitáké Észak-Afrika történetében, ilyen jellegű volt a középkor sok társadalmi mozgalma, amelyeket a németországi parasztháborúk zárnak le az újkor kezdetén. A közelkelet népeinek története tele van olyan felkelésekkel, amelyek a különböző mahdik, azaz megváltók vezetésével folytak. Sajnos a kutatók mostanáig sokkal több figyelmet fordítottak e felkelések formáinak tanulmányozására és magyarázták aszerint, hogy milyen dogmák nevében, vagy milyen szokások védelmében álltak ki a reformátorok. A felkelések valódi okát nem ritkán máig is alig kutatták. A legutolsó ilyen felkelés a szudáni mahdié volt a mult század 80-as éveiben.

Mindezeknek a felkeléseknek a legkülönbözőbb céljaik voltak, a legkülönbözőbb körülmények hívták életre, és nem lehet őket összehasonlítani anélkül, hogy mindegyiket részletes vizsgálatnak ne vessük alá.

Régóta ismeretes, hogy az analógiák a történelmi kutatásban nagy veszélyt jelentenek, ha nem pontosak. Az adott esetben a kereszténység analógiája csak nagyon óvatosan alkalmazható. A történelmi körülmények mindkét korszakban teljesen mások. A római és szíriai rabszolgák, akik felkelést terveztek a rabszolgotartók ellen, csak igen ködös elképzelésekkel rendelkeztek munkájuk céljáról és feladatairól. Más körülmények közt folyik a gyarmati népek harca napjainkban. A jelenkor termelési viszonyainak egész jellege élesen különbözik azoktól a feltételektől, amelyekben a kereszténység terjeszkedése folyt. Akkor a rabszolgotartó termelési mód széthullásából éppen születőben volt a feudalizmus. A melanéziaiak a gyarmaturalom feltételei közt élnek és az imperializmus ellen folytatnak harcot a kapitalizmus általános válsága közben, az imperializmus összeroppanásának kezdetén, és új társadalmi formák megerősödése idején. A melanéziaiak harcukban nincsenek egyedül, kiszélesedik és erősödik az elnyomott gyarmati népek harca elnyomóikkal szemben. Gyarmatok népei harcukban támaszt találnak a világvárosok dolgozó osztályában, a győzelmes szocializmus és a népi demokráciák országainak dolgozóiban. Róma idejében nem volt szervezett dolgozó osztály, most pedig a harc az elnyomó gyarmatosítókkal egészen más formák közt folyik. A dolgozó osztály megszervezése, ime ez az a fegyver, amely — amint Lenin rámutatott — a proletariatus erejét képezi.

Kétségtelen, hogy az első felkelések Melanéziában teljesen szervezetlenek voltak, de a szerző semmit sem beszél ösztönös jellegükről, midőn áttekinti őket. Egyébként pedig meg kellett volna mondania, hogy minden parasztmozgalomnak ösztönös jellege van. Sztálin elvtárs a német íróval, Emil Ludwiggal folytatott beszélgetésében felfedi a parasztmozgalom ösztönös jellegét. Mindezen mozgalmak szervezetlen jellege mindig sikertelenségre ítélte őket. Általában az egész kérdés helyes és mélyebb megértésére a szerzőnek meg kellett volna ismerkednie Sztálin munkáival általában és a nemzeti-gyarmati kérdéssel részleteiben, akkor tisztán állt volna előtte, hogy a gyarmati kérdés lényegében csak egy része az általános parasztkérdésnek. Akkor a szerzőnek lehetősége lett volna másképp megvilágítani azt a viszonyt, ami ösztönös felkelések és a szervezett munkásosztály tudatosan vezetett harca közt van.

Ebben a munkában valamivel több figyelmet kellett volna szentelni az ösközöségi rend széthullása kérdésének. Beszélni kellett volna a melanéziai munkásosztály megjelenéséről, vagy legalább is a mezőgazdasági proletariátusról. A szerző tudja a munkásmozgalom jelentőségét az egész nemzeti felszabadító harcban, erről tanúskodik munkájának VI-ik, utolsó fejezete, ahol a munkások imperialista-ellenes mozgalmáról beszél és azt kapcsolatba állítja azokkal a nemzeti felszabadító mozgalmakkal, amelyek Délkelet-Ázsia országaiban folynak. De itt sem elég szabatos. Nem kellett volna pl. meg-

említenie a munkásmozgalmi fejezetben az Új-Hannover szigetiiek naiv próbálkozásait ősi szigeteik visszavásárlására 5.000 sillingért. Itt mindössze naiv illúzióval állunk szemben, amelynek nem lehet semmi kapcsolata a dolgozó osztály szervezett harcával.

A munkában van néhány pontatlanság. Így pl. nem szabad azt a kifejezést használni: »Szociális egyensúly« (279. lap), nem teljesen pontos kifejezés az »egyes és közvetett gyarmati elnyomás«, csak »egyes vagy közvetett kormányzati rendszerről« kell beszélni. A 269. lapon helytelenül mondja, hogy »a bennszülöttek osztálygyűlölete« a fejlődésnek ezen a fokán »faji gyűlöletben« fejeződik ki. Helyesebben úgy kellett volna mondania, hogy faji megkülönböztetés politikája, amelyet a gyarmatosítók a bennszülöttekkel szemben folytatnak, gyakran olyan körülményeket hoz létre, amelyekben a gyarmatosítókkal való harc különböző formái ösztönös mozgalmak esetén a féhérekkel való általános harc formáját öltik magukra. Nem kell használni a »primitív kommunizmus« kifejezést (272–277. old.). Jobb ösközösségi szervezetről beszélni, hogy ne adjunk lehetőséget a félreértésre.

Néha a polgári iskola hatásának nyomai jelentkeznek a szerzőnél. Így pl. nagyon kétséges az az állítása, hogy a melanéziaiak tudatára jellemző az irracionális és a logika hiánya (273.). Itt a szerző akaratlanul is Levy—Bruhl és követői elméletének tett engedményt. Ezek a nézetek, meg kell mondani, szigorú értékelést kaptak a szovjet tudományban.

Mégis egészében a munka nagy érdeklődésre tart számot. Nyilvánvaló a szerzőnek az a törekvése, hogy marxista szempontból oldja meg a kérdést. A szerző ismeri Engels műveit, idézi Leninnek »Imperializmus, mint a kapitalizmus legfelsőbb foka« c. munkáját, és utal a szovjet tudósok munkáira. Az egész kutatás átgondolt, érdekesen van felépítve és helyes irányban tart. Az általam kimutatott pontatlanságokat ki kell javítani, de ezt könnyen meg lehet tenni, lényeges átdolgozás nélkül.

A munka megérdemli, hogy orosz nyelven kiadják.

Bodrogi Tibor második munkája a Biró-gyűjteményből való dobok leírásának van szentelve, ez a munka alapos, műzeológiai jellegű leírás. Nyomon kövültekintően készült és megfelel a tudomány követelményeinek.

prof. Olderogge

Bodrogi Tibor (Magyarország) két cikkéről

A »Jabim dobok Biró gyűjteményében« (Folia Ethn. 1, 1949. No 2–4, 205–222. 9 rajzzal és 22 fényképpel) c. cikk az Új-Guineai Huon-öböl pápua dobjainak leírását tartalmazza, amelyeket a XX. sz. elején gyűjtött a magyar zoológus és etnográfus, Biró Lajos.

Biró Lajos gyűjteményét, amelyet Budapesten a Néprajzi Múzeum őriz, már publikálták, azonban korántsem teljes egészében, többek között a pápua dobok nem szerepelnek a kiadványban. A cikk értéke éppen abban áll, hogy megismerteti az olvasókat a gyűjteménynek ezzel a részével is. A szerző Biró feltevéseit és következtetéseit »teljes egészükben« igyekszik visszaadni, bár feltételezi, hogy azok nem mindenben helyesek. A cikk leíró jellegű. A szerző leírja a dobok formáját, készítésük folyamatát (érdekes, hogy készítésükkor a pápuák már a XX. sz. elején nemcsak a kő-, hanem a vaseszközöket is használták). Részletesen leírja a dobok faragott díszítéseit és osztályozza azokat. A cikkben tárgyalt anyag a specialisták érdeklődésére számot tarthat.

A »gyarmatosítás és vallásos mozgalmak Melanéziában« (Acta Ethn. 2, 1952 No 1–4, 259–292) c. cikk elméleti jellegű. A cikk a magyar etnografusoknak arról a törekvéséről tanúskodik, hogy nézőpontjukat összhangba állítsák az egyedüli tudományos elmélet, a marxizmus-leninizmus elméletének tételeivel, és azokról a nehézségekről is, amelyek a helyes úton előttünk állnak, és amelyek a régi világnézet még teljesen ki nem küszöbölt örökségével kapcsolatosak.

Ismeretes, hogy a gyarmati »vallásos« mozgalmaknak a mai burzsoa néprajzosok nagy figyelmet szentelnek. A mozgalmak indítóokai gazdaságiak és társadalmiak, — bár maguk a mozgalmak felléphetnek vallásos köntösben is. A burzsoa etnografusok, miután a mozgalmakat »vallásosoknak« kiáltották ki, igyekeznek eltitkolni azok igazi indítóokait. Ily módon már maga a kérdésfeltevés is az ő reakciós álláspontjukról beszél.

A szerző a »vallásos« mozgalmak kérdését a társadalomról alkotott marxista-leninista tudományos nézet fényében veti fel és így igyekszik azokat megoldani, a szerző

ezzel a burzsoa etnográfusok reakciós nézőpontja ellen fordul. Igyekszik leleplezni ezeket a nézőpontokat, azonban — és ezt az első szóra meg kell jegyeznünk, — ugyancsak a kérdés feltevésének a keretei között. Hogy ez hogy sikerült neki, azt azonban még meg fogjuk látni.

A cikk hat fejezetre oszlik. Az első fejezetben a szerző felsorolja az utolsó 60 év melanéziai »vallásos« mozgalmaira vonatkozó tényeket. Itt öt csupán azok a mozgalmak érdeklők, amelyekben nyilvánvaló a kereszténység hatása, és amelyek a gyarmatosítók ellen irányulnak (260). A szerző hangsúlyozza, hogy e mozgalmak többsége azt a feladatot tűzte maga elé, hogy bennszülött kormányzatot állítson fel (266), tehát politikai jelleggel bír, de ennek ellenére a burzsoa források nyomán a szerző vallásosaknak nevezi a mozgalmakat. Az események ismertetésében észrevehető a szerzőnek a burzsoa forrásoktól való erős függése. Például e mozgalmaknak a gyarmati hatalomtól való elnyomása tényét, a gyarmatosítók zsargonját használva »a rend helyreállításának« nevezi (262). A tényleges adatok ismertetésében a szerző anélkül, hogy saját maga észrevenné, néha azoknak az álláspontjára helyezkedik, akikkel szembeszáll.

A 2. fejezetben röviden leírja a melanéziai »vallásos« mozgalmak tanulmányozásának történetét. Itt megemlíti Haddont, Williamst, Eckertet, Nevermann, Mairt. Sajnos a szerző nem leplezi le teljes mértékben e tudósok reakciós nézőpontjait. Nem tesz megfelelő ellenvetéseket véleményükre. Higgadtan ír arról, hogy Williams a pápuák »vallásos« mozgalmainak egyikét »értelmetlen örültségnek« nevezte. A szerző azt írja, Williams »a mozgalmaknak csak pszichológiai magyarázatát adta« (267). Ez nem magyarázat, amit Williams adott, hanem az elnyomónak az elnyomott fölött való gúnyolódása! Maga a szerző megjegyzi, hogy Williams nemcsak etnográfus, hanem a gyarmati adminisztráció kiszolgálója is. Ehhez pótlásul hozzáfűzhető, hogy a mai burzsoa néprajzban »csak etnográfus« nincs, valamennyien — ilyen vagy olyan mértékben a gyarmati adminisztrációt és a gyarmati kormányzatot szolgálják, kisebb vagy nagyobb mértékben igazolják a népek leigázását, elnyomását. A szerző véleménye szerint az »örültség« kifejezést később »sokkal megfelelőbb kifejezéssel« helyettesítették (ugyanott). Ebből következik, hogy az »örültség« szintén megfelelő, de kevésbé. Hasonló kérdéseket nem szabad higgadtan kezelni, mint a szerző teszi, csak a könyörtelen leleplező kritika biztosíthatja az ilyen tények helyes értékelését, csak az biztosíthatja magyarázatukban a tárgyilagosságot.

Nem adja a szerző Haddon, Eckert, Nevermann, Mair nézőpontjának megfelelő kritikáját sem. Véleménye szerint ezeknek a szerzőknek a nézőpontjai még helyesek is voltak, de nem eléggé mélyek. »Bár nem tudták a tényeket módszeresen és pontosan kifejteni, fejtegetésükből kiténik, hogy e mozgalmak a gyarmatosítás következtében létrejött változások következményei voltak.« (268). Ez azonban még nem magyarázat, hanem csupán a tény megállapítása. Még azt is meg kell néznünk, hogyan tállalják ezt aényt a polgári néprajzosok. Itt a szerző anélkül, hogy észrevenné, ismét az ő álláspontjukra helyezkedik. Eckert nézőpontjait »az eddig legjobb elemzésnek« tartja. (267). Többek közt Eckert mindent »a kultúra érintkezéshez« vezet: volt helyi »kultúra«, az csaknem teljesen elpusztult; van európai kultúra« és ezekben a körülményekben, a »két világ« között az őslakók »alkalomadtán« új kulturális jelenségeket« fejlesztenek ki; többek között »vallásos« mozgalmakat.

Eckert analízise sehogy sem nevezhető »jobbnek«.

Itt kultúrákról egyáltalán nincs szó. A vaslapát és a vasbalta önmagában véve nem jelent kultúrát. Az adott esetben hasznos Marx szavaira gondolni, amiket a géppel és annak kapitalista felhasználásával kapcsolatban mond.

A dolog lényege egyáltalában nem »a kultúra érintkezésében«, hanem az őslakosság jogtalan, elnyomott, elviselhetetlen helyzetében van. És ez az indítóoka annak is, hogy a gyarmatok őslakói harcban szállnak a gyarmatosítók ellen.

Nem akarjuk azt mondani, hogy a szerző nem érti ezt. A 3. fejezetben beszél az őslakók gazdasági és politikai elnyomásáról, a kényszermunkáról az adókról, a gyarmati tisztviselők önkényeskedéséről, az őslakosságra vonatkozó faji megkülönböztetésről (269—272). A szerző közeledik az európai »kultúra« gyarmatokon játszott szerepének helyes megértéséhez, amikor aláhúzza: »A vas azonban a gyarmatosítók és a kereskedők kezében van és a bennszülöttek függő helyzete gazdasági téren mind teljesebbé válik.« (271). Azoknak a nézeteknek a súlya azonban, amelyek igen széles területen elterjedtek a polgári néprajzban, még mindig ránehezedik a szerzőre. Csatlakozik azoknak a véleményéhez, akik azt állítják, hogy a »bennszülöttek« nem viselik el a »civilizációt«, ahogy ő írja: »a civilizáció elterjedése elkerülhetetlenül a földgolyó bennszülött népeinek kihalásához vezet« (272) és itt rokonszenvvel idézi egy másik szerző szavait, aki azt írta: »A fehérek sohasem válnak vadakká, a vadak pedig fehérekké és a gyengébb

fajok természetesen lefelé hanyatlanak. Az egész végtelen Csendes-óceánon ez mutatkozik természetes törvénynek» (288). A szerzőnek vissza kellett volna emlékeznie arra, hogy ugyanabban az időben, amikor ezeket a szavakat leírták (1884-ben) és még korábban a »fehére« gyarmatosítók állatias módon megsemmisítették a Csendes-óceán szigeteinek őslakóit, gyűjtötték a megölt ausztráliai bennszülöttek füleit, üzérkedtek a maorik tetovált fejeivel, jutalmat fizettek az amerikai indiánok skalpjaiért. »Vissza kell emlékezni arra — írja Preuss — hogy ez olyan korszak volt, amikor nemcsak a bennszülött, hanem még a fehér kultúrára is kevés figyelmet fordítottak.« Mi áll ezek mögött a szavak mögött: »A fehérek sohasem válnak vadakká?« Ez arcátlan hazugság, amire nem fordít figyelmet még az imperializmus olyan hétpróbás védelmezője sem, mint amilyen Preuss is volt.

Hogy feledkezhetik meg erről a szerző, ha ismereteselek előtte N. N. Mikluho-Maklaj levelei, aki a bennszülöttek védelmezője, ahogy azt maga írta a »fehér vademberekről.«? Hogy lehet erről megfeledkezni, amikor a mai »fehér vademberek Koreában, Malájföldön, Egyiptomban, Tuniszbán stb. folytatják sötét üzelmeiket? Hogy tud erről megfeledkezni a magyar szerző, aki a gyarmati rendszer ellen lép fel, amikor az ausztráliai szerző, aki a földgolyó másik végén annak védelmében lép fel, azt írja, hogy erre »emlékezni kell«?

A 4. fejezetben a szerző megkísérli megvilágítani a gyarmati »vallásos« mozgalmak indítóokait. Meg kell mondani, hogy itt a szerző nem követi nyomon azt a világos különbséget, ami a kapitalista társadalomban az osztályharc és a gyarmatokon a nemzeti-felszabadító mozgalmak között mutatkozik meg. Ezeket a mozgalmakat azért is nevezik nemzeti-felszabadítóknak, mert az egész nép, annak minden osztálya — bizonyos mértékig még a jelentős nemzeti burzsoázia is — harcra száll az imperializmus ellen, egységes frontot alkotva. Ezeknek a mozgalmaknak a folyamatában az osztályharc feladatai csak olyan mértékben valósulnak meg, amilyen mértékben a mozgalmak sikeréhez szükségesek (pl. a jelentős nemzeti burzsoázia ismert mértékű elszigetelése stb.).

Melanéziában, mint ismeretes, nincsenek »fehér vagyontalanok«, itt az európaiak kizárólag az uralkodó, elnyomó réteget képezik. Éppen ezért teljesen érthető a melanéziaiak gyűlölete a külföldi elnyomók iránt. Ez nem osztálygyűlölet, hanem nemzeti, az elnyomott nép gyűlölete az elnyomó iránt és az az is marad, semmiképpen sem alakul át osztályivá, hanem annál inkább fajivá.

Éppen ezért téved a szerző akkor, amikor azt állítja, hogy a melanéziaiak helytelenül fogják fel a gyarmatosítást, aminek következtében (a bennszülött) »osztálygyűlölete a fejlődéseknek ennek a fokán faji gyűlöletté alakul át« (269). Téved azért, mert az osztályharcot a nemzeti-felszabadító mozgalmakkal azonosítja.

A szerzőnek a »vallásos« mozgalmak okaira vonatkozó álláspontja, ami e téves tételből következik, így foglalható össze: A gyarmatosítók elpusztították az ősi bennszülött kultúrát, azonban még nem alakították át a bennszülötteket munkásosztállyá. Ennek eredményeképpen a bennszülöttek a két világ között maradtak, öntudatuk még nem a munkásosztály öntudata, még nem tudják folytatni az osztályharcot, annál kevésbbé, mert — ahogy a szerző megjegyzi — az öntudat elmarad az életmódtól (273). Ők azonban mindezek ellenére meg akarnak szabadulni a gyarmati elnyomástól és nem látnak más kiutat a »vallásos-mágikuson« kívül. »A körülmények következtében a megoldás csupán vallásos lehetett« (272). Ez az álláspont megokolásának szenteli az egész 4. fejezetet. Az 5. fejezetben a szerző kitér a korai kereszténység történetére, azzal a céllal, hogy megmutassa az akkori vallásos mozgalmak és a mai gyarmati »vallásos« mozgalmak analóg jellegét. Az utolsó, a 6. fejezetben a szerző azt állítja, hogy amilyen mértékben az őslakosság mindinkább munkásosztállyá válik, olyan mértékben válik öntudata is a munkásosztály öntudatává és boldogságát nem az égben, hanem a földön kezdi keresni. A »vallásos« mozgalmak átadják helyüket a sztrájkoknak és az osztályharc többi formáinak.

Ily módon, miután feladatát szándékosan csupán a »vallásos« mozgalmak tanulmányozására szűkítette, miután megkísérelte a polgári etnografusokkal megvívni a harcot — nem a tulajdonképeni értelemben, hanem a kérdés feltevésében — a szerző téves következtetésre jut. Nevezetesen, hogy a multban minden gyarmati mozgalom állítólag csak »vallásos« volt és lehetett. A tények határozottan ellentmondanak ennek az állításnak. A gyarmati népek gyarmatosítók elleni harcának tanulmányozása arról beszél, hogy kezdetben ez a harc ösztönös, elszigetelt, a törzsi válaszfalaktól gyengített volt, most pedig szervezetté, általánossá vált. Ez azonban mindig nemzeti-felszabadító harc volt harc a boldogságért a földön, nem pedig az égben.

Miután nem alkalmazza elegendő mértékben a marxizmus-leninizmus¹ elméletét, a szerző feltételezi, hogy a nemzeti-felszabadító harc és az osztályharc keveredett. Ezzel

kapcsolatban arra a helytelen következtetésre jut, hogy kezdetben a nemzeti felszabadító harcnak faji harc formája volt, most pedig az osztályharc formáját veszi fel. Ez teljesen téves. A melanéziaiak harca az angolok, a franciák és a többi gyarmatosító ellen, ez fontos nemzeti felszabadító harc, harc a nemzeti függetlenségért. És ezt a harcot nem szabad összekeverni az osztályharcral, a munkásosztálynak a tőke elleni harcával.

A szerző helyes úton jár amikor a »vallásos« mozgalmakat a marxista-leninista elmélet világával igyekszik megmagyarázni. Azonban mint ismeretes, a helyes úton is el lehet követni a hibákat. A szerző tévedése magából a témaválasztásból adódott, leszűkítette látóhatárát, s ez megzavarta azt, hogy teljes mértékben értékeljen bizonyos tényeket (pl. az olyan tény fontosságát, mint a törzsi válaszfalak megsemmisülése). A szerző ebben csak azt látja, hogy ez »hatásosan segítette a különböző vallásos mozgalmak elterjedését« (278.), más tényeket pedig általában figyelmen kívül hagyott. A másik tévedés onnan ered, hogy a szerző nem tesz különbséget a kapitalista társadalom osztályharcra és a gyarmati nemzeti-felszabadító mozgalom között. És végül a harmadik abban áll, hogy a szerző túlságosan hiszékenyen viselkedik a reakciós polgári tudósok véleménye iránt, sőt időnként az ő álláspontjukra is helyezkedik.

1952. VI. 10.

N. A. Butyinov

T. A. ЖДАНКО: ОЧЕРКИ ИСТОРИЧЕСКОЙ ЭТНОГРАФИИ КАРАКАЛПАКОВ.

Родоплеменная структура и расселение в XIX-начале XX века. Труды Института этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая АН СССР, Новая серия, т. IX.

T. A. Zsdanko: A karakalpakok történeti néprajzának vázlatai

Nemzetségi-törzsi felépítésük és XIX.—XX. század eleji letelepedésük.

Egy olyan nép nemzetségi-törzsi felépítésére vonatkozó kérdéskomplexus vizsgálata, amelynek története a legrégebb időkől kezdve egészen a XVIII. századig törzsszövetségek egyesülésének és széthullásának szakadatlan folyamatában zajlott le, amelynek hatalma a bonyolult és kölcsönös gazdasági és politikai tényezők hatására majd megnövekedett, majd elenyészett, természetesen nemcsak hatalmas anyag megvizsgálását, hanem a kutatás sajátos módszerének a kidolgozását is megköveteli.

T. A. Zsdanko a kutató kérdéseknek megfelelően leírja a karakalpakok nemzetségi-törzsi rendszerét, közli a nemzetségek számára valamint az Amu-Darja alsó folyása mentén elterülő településeikre vonatkozó alapvető adatokat, sőt történeti-néprajzi elemzésüket is adja, összehasonlítja a karakalpak nemzetségek felépítését a többi török népek nemzetségi szerkezetével, megvilágítja egyrészt a karakalpak etnogenezis alapvető mozzanatait, másrészt pedig feltárja az egyes karakalpak csoportok Hórezmbe való áttelepülése előtti és utáni történetét. Szerzőnk munkájának beosztása a következő: bevezetés; a karakalpakok történetével kapcsolatos irodalmi és történeti forrásanyag felsorolása; I. fejezet: »Hórezm karakalpakjainak nemzetségi-törzsi rendszere a XIX. század végén és a XX. század elején«, II. fejezet: »A karakalpakok nemzetségi-törzsi rendszere mint társadalmi rendszerük tanulmányozásának a forrása«, III. fejezet: »A karakalpakoknak az Amu-Darja deltájában történő letelepedése történetéhez«. A könyv nagyszámú mellékletet tartalmaz: gondosan készített térképeket, táblázatokat, amelyek jól illusztrálják az egyes fejezeteket.

T. A. Zsdankonak a karakalpakok nemzetségi szerkezetének az alakulására vonatkozó kutatásai túllépik a karakalpak nép kialakulásának és megszilárdulásának szűkebb kereteit, mert ezek a vizsgálatok nemcsak a karakalpakok, hanem Közép-Ázsia többi népeinek története és néprajza szempontjából is szerfelett tanulságosak. Egyúttal a szerző által feltárt és felhasználható adatok meghatározzák a karakalpak nép fejlődésének történeti távlatait, sőt a karakalpakok gazdasági rendszere, kultúrája és művészete alakulásának megértéséhez is forrásul szolgálhatnak.

Az első fejezetben, amelyben a XIX. század végére kialakuló nemzetségi-törzsi rendszert írja le s amelyben a karakalpak törzsek, nemzetségek és nemzetségi alosztályok jegyzékét állítja össze, a nemzetségek korábban is ismert nomenklatúráját gyűjtőmunkája alapján jelentős mértékben kiegészíti: a nemzetségek jegyzékét új elnevezésekkel egészíti ki, s ami ennél is fontosabb, pontosan meghatározza az egyes nemzetségek egymás közötti kölcsönös kapcsolatának szerkezetét, nagyszámú megfigyelése alapján pedig felállítja a nemzetségek tagozódásának és az azoknál sokkal nagyobb nemzetségi egyesülésekbe és törzsekbe való tömörülésének törvényszerűségeit.

Ily módon a karakalpak nemzeti felépítés T. A. Zsdanko által felállított vázlata a lehető legteljesebb és legtökéletesebb. Jelentősek ebben a fejezetben az exogámiát és az exogámiának a nemzeti-törzsi rendszerrel való kapcsolatát ismertető adatok is, mivel ezek objektív kritériumok a nemzeti kapcsolatok és a nemzetségek közötti kölcsönös viszonyok számára.

A második fejezetben szerzőnk a karakalpak nemzetségek rendszerének elméleti megalapozását és e rendszer történeti-néprajzi elemzését adja, nevezetesen ama török népek nemzeti rendszerével való történeti összehasonlítása alapján, amelyek etnikailag és történetileg közel állottak a karakalpakokhoz. Meggyőző és hihető szerzőnknek a karakalpak nemzetségek duális tagozódására vonatkozó hipotézise, amit más népek nemzeti szervezeteire vonatkozó parhuzamokkal bizonyít. Kidolgozza és rendszerbe foglalja az egymással házassági viszonyba lépő nemzetségek tagjai közötti rokoni viszonyok nomenklatúráját, s felveti bizonyos karakalpak nemzetségeknek egyes mongol nemzetségektől való közös eredetének a kérdését. Meggyőző az a szerző által idézett anyag, ami a mongolok megfelelő nemzeti szervezeteire vonatkozik. T. A. Zsdanko bizonyos nemzeti-nevek megfejtését is adja, így összekapcsolja a karakalpak *Kongrat* és a mongol *Ongirad* nemzeti nevet. Az *On-tort-uru* elnevezést, amit az eddigi kutatás »Tizenegy nemzeti-nek magyarázott, szerzőnk »Igazi négy nemzeti-nek« értelmezi.

Éles kritikával használja fel T. A. Zsdanko a nemzeti szervezetre vonatkozó legkülönbözőbb anyagot, amit a különböző legendák és az adatközlőktől származó történeti adatok összegezése alapján sikerült összeállítania. Az előbbieket, amelyek vezető szerepet játszanak, sikeresen illusztrálja és támasztja alá néprajzi adatokkal.

A harmadik fejezetben a karakalpakok történetét vázolja szerzőnk a XVII. századtól az 1873-as orosz hódításig, vagyis annak a korszaknak a történetét, amikor az Amu-Darja deltájában letelepedtek. T. A. Zsdanko a taskenti és a turtukuli irattárakban gyűjtött anyag alapján modern szempontok szerint és eddig nem közölt történeti dokumentumok alapján világítja meg a karakalpak történelem e korszakát. Az alaptéma szabta szűk keretek miatt a karakalpakok gyarmati korszakára vonatkozó megállapításai összefoglaló jellegűek csupán, bár az idevágó hatalmas anyaggyűjtés kétségtelenné teszi, hogy szerzőnknek ezt a fejezetet is módjában lett volna részletesebben kidolgozni.

Bár a karakalpakok nemzeti-törzsi szerkezetének és történeti vázlatának kérdése valóban szorosan összefügg, a két probléma — kérdéskomplexusának nagysága miatt — mégis két önálló tanulmányt követel.

T. A. Zsdanko könyve kiemelkedik a nomád népek kultúráját vizsgáló munkák közül s a szerzőről teljes joggal mondja N. A. Baszszakov — T. A. Zsdanko könyvének szovjet bírálója, — hogy a történeti forrásokhoz való viszonya és a jelenben gyűjtött, de a múlt eseményeire vonatkozó néprajzi anyag általa történő helyes felhasználása következtében figyelmes kutatót, az új, a szovjet iskola történelem-néprajzját kell látnunk benne.

Diószegi Vilmos

А. Ф. АНИСИМОВ: КУЛЬТ МЕДВЕДЯ У ЗВЕНКОВ И ПРОБЛЕМА ЭВОЛЮЦИИ ТОГЕМИЧЕСКИХ ВЕРОВАНИЙ

Вопросы истории религии и атеизма. 303—323. Москва 1950.

A. F. Anisimov: Az evenkik medvekultusza és a totemisztikus hiedelmek fejlődésének kérdése

A medvekultusznak a szibériai népek közötti széles elterjedése a kutatók egész sorát készítette arra, hogy ezt az anyagot bizonyos történeti-genetikai síkban általánosítsák. N. Haruzin,¹ például a hantik (osztjások) és a manszik (yogulok) medvekultuszának összehasonlító tanulmányozása révén annak totemisztikus vonásait, G. N. Potanyin² és N. Jadrincev³ a kultusz bizonyos elemeinek a samanizmussal való kapcsolatát, L. Ja.

1. Н. Н. Харузин: Медвежья присяга и тотемические основы культа медведя у осяков и вогулов. Этнографическое обозрение. 1898, № 3, 1—36; № 4, 1—37.

2. Г. Н. Потанин: Эрке. Культ сына неба в Северной Азии. Томск 1916.

3. Н. М. Ядринцев: О культе медведя преимущественно у северных инородцев. Этнографическое обозрение, 1890, № 101-13.

Sternberg⁴ a nivhek (giljások) és a nanik (orocok, megfelelő anyagát vizsgálva a nemzeti szervezettel és a nemzetségek régi matrioniális viszonyaival való kapcsolatát világítja meg. V. G. Borogaz-Tan⁵, aki az összehasonlító néprajz síkján vizsgálta a meghaló és újra elevenedő állatról szóló mítoszt, arra az eredményre jut, hogy e kultusz forrásai az állatok újraeledésének mágikus szokásához vezetnek, a paleolit korszakhoz s a mai medvekultusz világosan kifejezett totemisztikus vonásaival sajátos átfarmálás az ősi mágikus szokás totemisztikus és animisztikus ideológiájának formájában, V. Petrov⁶ pedig a kétségtelen matriarchális-nemzetségi vonások meglétét mutatja ki ebben a kultuszban.

A. F. Anyiszimov jelen cikkében csak a tulajdonképpeni evenki (tungúz) anyagra szorítkozik s vizsgálódása tárgyául e kultuszszertartás egyetlen, azonban központi részét, a megölt medve felett végzett szertartást választja, amelyet a közös nemzetségi vallásos ceremónia jellemzett s ami a nemzetség minden egyes tagja számára kötelező volt; ez a szertartás a vallástörténész számára lehetővé teszi azt, hogy nyomon kövesse azoknak a fontos mozzanatoknak a sorát, amelyek az ősvallás keletkezésére vonatkoznak.

Szerzőnk 1929—1931. között a Podkamennaja-Tunguszka mentén élő evenkiknél (tungúzoknál) végzett helyszíni gyűjtései alapján leírja a megölt medve felett végzett szertartásokat, majd a néprajzi irodalom alapján rámutat arra, hogy mindezek a mozzanatok megtalálhatók a többi mandzsu-tungúzoknál, sőt bizonyos más szibériai népeknél is: a nivheknél (giljásoknál), az ajnuknál, a hantiknál (osztjásoknál) és mansziknál (voguloknál) is.

E szertartások jellegének és forrásainak vizsgálatakor szembetűnő ezeknek a totemisztikus kultusszal mutatkozó szoros kapcsolata; szembetűnő az állat tisztelete és a medvéről, mint az emberek őseről szóló mesék, valamint a medve-hős csodás születését elbeszélő mítoszok kapcsolata. — A medvéről mint totem-állatról, mint egyik vagy másik embercsoport totem-őseről való hagyomány színterében el volt terjedve egész Észak-Ázsiában; a medvéről szóló mítoszok e ciklusához csatlakoznak a medve-férj állatról szóló mesék is. A medvéről mint totem-állatról, mint totem-apáról, mint az emberek bizonyos csoportjának őseről való meggyőződésnek megfelelnek a szibériai népek nyelvén használatos medve-elnevezések is. Pl. az evenkiknél a himmedve »nagyapa«, a nőstény medve »nagyanya«, a jakutoknál »vérszerinti nagyapa«, »dédapa« stb.

Hasonlóképpen világosan megmutatkoznak a totemisztikus források a medve húsának elfogyasztásával és tetemének eltemetésével kapcsolatos szertartásokban is: az előbbi a totemállat megevésének totemisztikus szertartásaira emlékeztet, az utóbbi, a medve csontjainak eltemetése pedig az ember eltemetésének jellegét viselte magán. S az értelmük szerint ehhez közelálló elképzelések és szertartások csaknem valamennyi szibériai népnél ismeretesek voltak.

Szerzőnk szerint nemcsak a szertartások alapját alkotja a totemisztikus kultusz, hanem a medve előtt végzett bocsánat-kérvő szertartásokat, valamint a medve lelkének becsapását célzó kísérleteket is, sőt a medvével kapcsolatos tabu-szavakat is.

E totemisztikus jellemvonások magyarázzák meg a medveszertartásban oly élesen megnyilvánuló nemzetségi jellegét. Ha a medve nem közönséges vad, hanem totem-állat, totem-ős, úgy a felette végzett szertartás lényegében az állat nemzetségi ünnep-lése s így magán kell viselnie az össznemzetségi vallásos szertartások jellegét is. S ez egy sor mozzanatban meg is nyilvánul: a medve megölése minden egyes alkalommal tömeg-méretű vallásos szertartások és nemzetségi ünnepek okául szolgál; a megölt medve lényegében nem a medvét megölő vadászt illeti meg, hanem azt a nemzetséget, amelyik a megfelelő szertartásokat rendezi felette; a megölt medve felett végzett s világosan totemisztikus vonásokat mutató szertartások tömegjellegűek s a nemzetség minden egyes tagja számára kötelező; a megölt medvét a nemzetség valamennyi tagja közösen fogyasztja el; ez a szent nemzetségi közös lakoma jellegét viseli magán; végül: a nemzetség joga a megölt medvére.

Azonban: bár e szertartások törzsi jellegűek, az ünnep rendezése pedig nemzeti ügy, egy más nemzetség, a sógornemzetség képviselői mégis résztvesznek abban,

4. Л. Я. Штернберг: Гиляки, ороци, гольды, негидальцы, айны. Статьи и материалы. Хабаровск 1933. 74.

5. В. Г. Богораз-Тан: Миф об умирающем и воскресающем звере. Художественный фольклор, № I, 74.

6. В. Петров: Опыт стадийного анализа «охотничьих игрищ». Этнография 1934, № 4, 143.

sőt sajátos szerepet játszanak a ceremóniák lebonyolításában. Anyiszimov a megoldást a mandzsú-tungúz népek csoportos házasságának ortodox formájában: a kétoldali unokatestvéri házasságban látja. Sőt szerzőnk szerint a szertartás és mítosz forrásainak éppen ez a második koordinátája: az első a totemisztikus jellegre, a második pedig a totemisztikus alapnak az anyajogú nemzetséggel való stadiális kapcsolatára utal.

A medveünnep tehát a leírások szerint apajogú nemzetségi, a benne résztvevő személyek és azok szerepének jellege szerint pedig anyajogú nemzetségi. Szerzőnk szerint az előbbi az utóbbi szétbomlásának és széthullásának eredménye, ez a szétbomlás pedig az új vallásos nézetek megjelenésének következménye; ez pedig a régi anyajogú nemzetség szétbomlásának és az apajogú nemzetség megerősödésének a kifejeződése s ennek következményeként: a régi totemisztikus hiedelmek szétbomlásáé.

Az evenki medvekultusz, mint nemzetségi totem-szertartás, az anyajogú nemzetség korszakában alakult ki. Formája szerint patriarchális-nemzetségi, a benne résztvevő személyek jellege szerint pedig matriarchális-nemzetségi. Az anyajogú nemzetségből az apajogúba való átmenet létrehozta a medvéhez való viszony kettősségét, ami a medvekultusz egészére jellemző. A medveünnep az anyajogú nemzetségről az apajogúba való áttérés mértéke szerint fokozatosan távolodik a nemzetség határaitól s nemzetségi kultuszból nemzetségszűzivé válik, majd pedig köztörzsi ünneppé. A medve-totem köztörzsi totemistenséggé, majd pedig nemzetségszűzi és törzsközi felső istenséggé nő, a vele kapcsolatos kultusz pedig a matriarchális nemzetségből átalakul patriarchális nemzetséggé, később nemzetségszűzivé, köztörzsi, sőt törzsközi is.

Diószegi Vilmos

Jahrluch des Museums für Völkerkunde zu Leipzig. 1926/1951

Band X. 80. 87 l. Leipzig, 1952.

A Museum für Völkerkunde zu Leipzig huszonhat évnyi szünetelés után újból megjelenő Évkönyve egyik jele a Német Demokratikus Köztársaságban újonnan meginduló néprajzi munkának. Az Évkönyv részint a múzeum 1926—1952. közötti történetével foglalkozik, részint pedig néhány múzeumi anyagközléssel az eddigi tárgypublicációk sorát folytatja.

A múzeum történetének legsivárabb időszaka az 1930—1945. közötti évekre esik. A harmincas évek általános gazdasági válsága a múzeumot fenntartó hatóságokat arra kényszerítette, hogy a múzeum ellátmányát és személyzetét a minimumra csökkentésük. Ettől az időtől kezdve a múzeum további fejlődése megakadt; megszűntek a korábbi nagy expedíciók s a tárgy-gyűjtés is a legkisebbre korlátozódott. Az anyagi megszorításokat a nemzeti szocializmus tudománypolitikája még súlyosbította. A múzeum célkitűzésének megfelelően a világ összes népével foglalkozott s a német etnikumot az egyéb etnikumok körébe helyezve ismertette meg a látogatókkal. A nemzeti szocializmus sovinszta tudomány- és fajelmélete a múzeumot korlátozta az idegen népekre vonatkozó anyag gyűjtésében s egyoldalúan csak a saját etnikuma vizsgálatára kényszerítette. E tudományelméleti és múzeumpolitikai megszorításokon túl a második világháború a nehézségek újabb időszakát jelentette, amennyiben közvetlenül a múzeum léte, tárgyi anyaga került veszélybe. Két (szövegszerű) bombatámadás 1943. októberében és decemberében a múzeum épületét kitégette és elcsomagolatlan anyagának egy részét megsemmisítette.

A múzeum történetében 1945-tel új korszak, az újjáépítés korszaka kezdődött meg. Első feladatként a múzeum épületének részleges helyreállítása indult meg; ezt az anyag revidálására, újrarendezésére követte. A revidálás alapján megállapították a károkat; a 164.778 tárgyból álló gyűjteményből a háborús események 30.000 darabot semmisítették meg. Az újjáépítéssel és anyagrevízióval kapcsolatosan megindult a tárgygyűjtés és a kiállításrendezés munkája is. 1945 és 1951 között a múzeum 1200 tárggyal gyarapodott és 1948-tól 9 kiállítást rendezett, elsősorban afrikai és keletázsiai anyagából. Legutolsó kiállítását 1951-ben készítette »Korea, Land und Leute« címmel. E kiállítások kivétel nélkül időlegesek s vagy a múzeum már újjáépített szárnyában vagy városi középületekben voltak elhelyezve. Jelenleg a múzeum újjáépítése olyan stádiumban van, hogy 1953. folyamán részleges állandó kiállítás megnyitása várható. Az utóbbi évek során a múzeum személyzete is megnövekedett, így 1952-ben dr. Hans Damm, az ismert óceánista vette át az óceániai osztály irányításának munkáját.

Az Évkönyv második fele — mint említettük — anyagismertetésekkel áll. Dr. Siegbert Hummel, a múzeum igazgatója »Zur Frage der Aufstellung buddhistischer Bildwerke Zentral- und Ostasiens« címmel írt tanulmányában a buddhista művészet egyes alkotásait és azok múzeumi bemutatásának problémáit ismerteti; »Eine lamais-tische Seidenstrickerei im Museum für Völkerkunde, Leipzig« című kis tanulmányában — egy színes táblával illusztrálva — tibeti aranybrokáttal montírozott selyem temp-lomi zászlót mutat be. Dr. Theo Körner egy kisebb posthumus munkával szerepel, »Eine datierte japanische Ji-zo Statue im Leipziger Museum für Völkerkunde«, mely a szobor bemutatása mellett az annak hátlapján lévő szöveget is megfejt s megkíséri a szobor vallástörténeti hátterének a felderítését is. Dr. Eduard Erkes »Der Pfau in der Religion und Folklore« címmel elsősorban kínai és japán anyagon mutatja be a páva vallási és néprajzi vonatkozásait. A legalaposabb tanulmány dr. Hans Dammé, aki »Sakrale Holzfiguren von den nordwest-polinesischen Randinseln« címmel a múzeum nyugat-polinéziai szobrait mutatja be. Damm a szobrok stílusából kiindulva kísérletet tesz arra is, hogy megállapítsa a szobrok kultúrtörténeti helyzetét és ezen keresztül Nyugat-Polinézia településtörténetének néhány homályos kérdését tisztázza.

Mindegyik tanulmányt képek illusztrálják.

Az Évkönyv — sajnos — csak kevésbé elégíti ki azt az érdeklődésünket, amellyel az 1951. utáni évek német néprajztudománya felé tekintünk. Az Évkönyv múzeumtörténeti részének óvatos megfogalmazásából nem tűnik ki sehol sem, hogy a múzeum életében 1945. óta bekövetkezett változások milyen tényezők hatásaként jöttek létre. Míg Krause az 1926—1949. közötti évek múzeumtörténeténél a múzeum munkáját befolyásoló szervek és személyek bőséges felsorolását adja, addig Hummel adósunk marad a múzeumot jelenleg fenntartó szervek ismertetésével s munkájában egyetlen szóval sem érinti azt a tudománypolitikai változást, amelynek 1945. óta a Német Demokratikus Köztársaságban is végbe kellett mennie. Ugyanezt a tartózkodást, ezt a politikamentességet láthatjuk a kiállítások rendezésében is, s talán egyedül a »Korea, Land und Leute« jelenthet némi közeledést korunk múzeumpolitikai törekvéseihez.

Ugyanakkor kétségtelen, hogy a múzeumnak az utóbbi években jelentős támogatásokat kellett kapnia, akár az állam, akár a város részéről. Nemcsak az épület újjáépítésének megindult munkálatai, hanem a leltározási, katalogizálási és kiállítási munkák arányai is ezt mutatják. 1945. óta több mint 130.000 tárgyat leltároztak és katalogizáltak, rendbe rakták a 25.000 munkából álló könyvtárat, a 39.527 pozitívvel, 12.338 diapozitívvel és 16.761 negatívvel rendelkező fényképanyagot s előkészületeket tettek állandó kiállítás megnyitására.

Mindenestre örömmel üdvözljük a lipesei múzeumot munkájának ebben a fázisában és reméljük, hogy legközelebbi kiadványaik már a német néprajztudomány tudományelméleti és múzeumpolitikai kérdéseiről is beszámolnak.

Bodrogi Tibor

A. R. Radcliffe-Brown and D. Forde: African Systems of Kinship and Marriage.
Published for the International African Institute by the Oxford University Press
1950. 339. l. London — New York — Toronto

Bármilyen módszerrel is közeledjünk a primitív társadalomszervezetekhez s bármelyik oldalról is törekedjünk e szervezetek életének egyes jelenségeit megérteni és megmagyarázni, alapproblémaként az egyes társadalmi alakulatok legbelső magját képező rokonsági szervezetek lényegének, lételvének ismerete jelentkezik. E rokonsági szervezetek képezik azt az alapot, amelyen a különféle társadalmi intézmények nagy tömegeket is magukban foglaló építményei emelkednek. A primitív élet egész területét át- meg átszövik a rokonság egyéntől egyénig, egyéntől csoportig húzódó szálai. Ezek a szálak, ezek a leszámazáson és házasságon alapuló személyi viszonyok azok, amelyek a primitív társadalom számos sajátos jellegzetességének értelmét és magyarázatát megadják.

Olyan viszonyok, kapcsolatok ezek, amelyeknek az ember születése, majd házassága révén válik részesevé s amelyekben szerepét, magatartását, jogait és kötelességeit neme, generációja s a rokonsági szervezet struktúrájában elfoglalt helye határozza meg.

Speciális előírások és normák határozzák meg jogait és kötelességeit; a hagyomány aprólékosan előírja magatartásának különféle formáit e kapcsolatok összes lényeges esetében.

A rokonsági szervezet az egyént a multtal, a jellel és a jövővel köti össze. A mult a halott ősökkel való leszármazási kapcsolatot jelenti s a hagyományok kötő erejét; a jelen mindezt az élet állandóan változó szükségleteivel s újabb s újabb kapcsolatok létrehozásával egészíti ki; a jövő képe pedig az utána következő generációban mutatkozik meg, melynek átörökíti saját multját és jelenét. Az egyén növekedése során végigmegy az évek skáláján s minden újabb időszak a kapcsolatok megváltozását, eltűnését s újak kialakulását jelenti számára. Gyermekeiből apa lesz, majd nagyapa; legényből házastárs s mindezek az állapotváltozások a rokonsági szervezetben betöltött helyének, jogainak s kötelességeinek állandó alakulását jelentik számára, egészen addig, míg maga is be nem lép az ősök sorába.

A primitív társadalom alapvető jellegzetességei a rokonsági viszonyoknak ebből a változóságából, e kapcsolatoknak sorsot alakító mivoltából következnek. Azon a fokón, amelyen a területi elv még nem haladta túl a vérségit, ahol még nincsenek olyan intézmények, amelyek racionális előre látással meghatározzák az egyéneknek s a belőlük összetevődő csoportoknak az életútját s a társadalomban betöltött helyzetét, ott ezek a diadikus személyi kapcsolatok döntő jelentőségűek s vizsgálatuk a társadalmi élet részeinek és egészének a megismeréséhez feltétlenül szükséges.

Ezt a munkát kívánja elvégezni az itt ismertendő munka is. Célja az, hogy analitikusan megvizsgáljon néhány jellegzetes afrikai rokonsági intézményt s hogy az analízis segítségével megismert egyes jelenségeket összehasonlító vizsgálatnak vessen alá. Az előbbi feladatot több, Afrika egyes területeinek társadalmi viszonyaiban specialista etnográfus végezte el; a belőlük, valamint más ismert analízisekből eredő általános elvi megállapítások leszűrésére pedig Radcliffe-Brown vállalkozott terjedelmes bevezetőjében.

Szerzőnk kiindulásként az etnográfia általános kutatási módszerét törekszik tisztázni, de itt is elsősorban a társadalomkutatás követelményeire van tekintettel. Nézete szerint »ha azt kérdezzük, hogy valamely társadalom miért rendelkezik ilyen vagy olyan társadalmi intézményekkel . . . akkor kérdésünkre a feleletet csak a történelemtől várhatjuk«. Sajnos, primitív társadalmaknál ez az út nem bizonyul járhatóknak. Ha e társadalmaknak van is történetük, ezt felderíteni csak kivételes esetekben sikerül, s a kapott válasz akkor is igen kevésbé kielégítő. A kutatásnak így más módszertani elvekre s tekintettel kell lennie.

A Radcliffe-Brown által javasolt vizsgálati módszer az analízis és az összehasonlítás együttes alkalmazásán alapszik. Az analízis a társadalom egyes tényezőit határozza meg, s felfedi e tényezők egymáshoz való viszonyát, egymással való összefüggését a társadalom egészén belül. Ezen a módon egyes társadalmakat, egyes jelenségeket ismerhetünk meg, általános érvényű megállapításokat azonban nem tehetünk. Ehhez az összehasonlítás segít el bennünket, amely feltárja az egyezéseket és a különbözőségeket. Ez a feltárás mutatja meg számunkra a működési elvet, s ez ad általánosan érvényes törvényszerűségeket. Mind az analízisnél, mind az összehasonlításnál szem előtt kell azonban tartanunk, hogy önmagukban, összekapcsoló szálaiktól elszakítva még az egyes tényezők szerepét sem ismerhetjük meg. Az egész ismeretéhez az egyes ismerete, az egyes ismeretéhez pedig az egész ismerete szükséges.

A módszertani alapelvek lerögzítése után Radcliffe-Brown tisztázza a rokonsági szervezetek s a házasság vizsgálatánál adódó fogalmakat. A rokonsági viszony szerinte nem biológiai jellegű, hanem elsősorban társadalmi, annak ellenére, hogy legnagyobb részt leszármazási kapcsolatokon alapszik. E leszármazási kapcsolatok közül a családon belüliek a legfontosabbak. Ez az az alapkör, amelyből kiindulva a rokonsági szervezet összetett formációit, a nagycsaládot, a poliginián és poliandrián alapuló családot, a rokonsági ágat, a clant stb. megismerhetjük. A családból ágazódnak el a rokonsági szervezet bonyolult szálai, melyek az egyént más egyénekkel s egyének csoportjaival kapcsolják össze. A rokonság köre kitágul s nagyszámú embert foglal magába. Ez a tény az, ami a rokonság struktúráját meghatározza. A személytől személyig terjedő kapcsolatok abban az esetben, ha e kapcsolatoknak nagyszámú egyénre kell vonatkoznok, intézményesen meghatározott és szabályozott jellegűek lesznek. A struktúra nem más, mint embereknek intézményesen meghatározott és szabályozott kapcsolata, mely állandósulva valamely építmény vázához hasonlóan a társadalom-szerkezet jellegét, formáját megadja. Ennek a struktúrának — mely politikai, gazdasági és vallási intézményeket, kapcsolatokat is magában foglal — alapja a rokonsági szervezet. Ez a rokonsági szervezet nem más

mint bizonyos elvek szerint csoportosított, egymással leszármazási kapcsolatban álló egyének összessége, akik között a szervezetben elfoglalt helyüknek megfelelően meghatározott viszonyok alakulnak ki. A rokonsági szervezetek közötti különbséget az a mód adja meg, ahogyan e csoportokat kialakítják s a kialakításnak ez a formája a rokonsági szervezet belső, külön struktúráját képezi. Ennek alapja nem más, mint a szervezetet alkotó egyének közötti viszony, amely bizonyos elvek szerint egyesülő csoportokat alkot. Viágosan láthatjuk ezt a klasszifikáló rokonsági szervezeteknél. A terminológia itt a tényleges kapcsolatok tükröződéseként azonos kifejezéssel jelöl meg bizonyos olyan rokonokat, akik a rokonsági struktúra különböző lépcsőin helyezkednek el. Egy-egy rokonsági kifejezés így nem csupán egy, hanem számos rokoni helyzetet jelöl, de a jelölés azonossága arra mutat, hogy e különböző viszonyulású rokonok csoportja s az őket megnevező egyén közötti viszony azonos. Így, amikor a klasszifikáló rokonsági terminológia az apa generációjához tartozó összes férfi azonos kifejezéssel jelöli, az azt mutatja, hogy a megnevező egyén s az apa generációjában levő férfiak viszonya azonos s nincs különbség apa és nagybácsi vagy tavolabbi rokon között. A generációs elv és a sibling (testvér) elv mutatósítja meg az olyan klasszifikáló terminológiák esetében, amikor valaki anyja összes testvérét az anyának megfelelő kifejezéssel jelöli, függetlenül attól, hogy férfiakról vagy nőkről van-e szó. A rokoni ág elve jut azokban az esetekben kifejezésre, amikor azonos névvel jelölöm az apát, az apa nővérét, az apa nővérének fiát és leányát, ezeknek gyermekeit s velük együtt a nagypapa nővérének az unokáit, bármelyik nemhez is tartozzanak.

A rokonsági terminológia tehát bizonyos rendezési elveket tükröz s ezek a rendezési elvek megfelelnek azoknak a tényleges viszonyoknak, amelyek a mindennapi életben az egymással rokonságban levő egyének között kialakultak. Ennek a tételnek az igazolása során Radcliffe-Brown behatóan foglalkozik a társadalmi életnek idevonatkozó megnyilvánulásával, s érinti a clan, a duális rendszer, az anyajog és apajog stb. különböző eseteit s a velük kapcsolatos intézményesített, valamint diaukus viszonyokat.

Mindezen kapcsolatok alakulása s újjarendeződése terén igen jelentős az a társadalmi aktus, amely két rokonságot a házasság aktusa révén egymással kapcsolatba hoz. A házasság jelentőségét a rokonsági szervezet szempontjából alapvetően az a tény határozza meg, hogy nem csupán két egyén lép meghatározott viszonyba egymással, hanem e két egyénen keresztül azok rokonsága is egymáshoz kapcsolódik. Ennek a ténynek a fontossága abban is kifejezésre jut, hogy a házasság elsősorban nem szexuális viszony létesítésére jön létre, hanem ezen tuimenoen egy új alapegység alakítását célozza. A házasság s rajta keresztül a két rokonság összekapcsolódása határozza meg a gyermekek helyzetét a rokonsági szervezetben. A gyermek társadalmi kapcsolataira tehát a házasság révén tesz szert s e társadalmi kapcsolat kialakításának fontosságát mutatják a házasságkötés körüli jogi, gazdasági, vallási eljárások is.

Az ifjú pár és gyermekeik tenát két különálló rokonságot kötnek össze, vagy ha a házastársak között kereséi kapcsolat van, mint a kereszt-unokatestvér házasság esetében, akkor az a már meglevő köteléket erősíti meg. A házasság a hitvesek s rokonaik részére újabb viszonyok létrejöttét jelenti, s ezek a rokoni viszonyok újabb jogokban és kötelességekben, újabb magatartásformákban stb. jutnak kifejezésre. A házasság tovább erősítheti pl. a levirátus és a sororátus intézményén keresztül az egyszer már létrejött közösséget; ezek az új kapcsolatok, viszonyok mutatkoznak meg olyan szokásokban is, mint amilyen az elkerülés, a gúnyolódás bizonyos rokonok között stb. A házasság strukturális újjarendeződést is jelent, ugyanúgy, mint a születés, a halál és az avatás, s jelentőségét ez is növeli.

Végezetül — foglalja össze Radcliffe-Brown — meg kell állapítanunk, hogy a rokonsági rendszerek megertéséhez a társadalmi struktúrának s az egyének egymás közötti viszonyainak megismerése útján jutunk el. A rokonsági szervezetek fejlődés eredményei, s különböző formákban részint alapvető társadalmi törvényszerűségek, részint helyileg meghatározott etnikai jellegzetességek mutatkoznak meg. A struktúrában néhány lényeges rendezési elv nyilvánul meg, s a helyi fejlődés dönti el, hogy ezek közül melyiket alkalmaznak. A struktúrák és a bennük megmutatózó elvek azonban csak szinkronikus vizsgálattal nem ismerhetők meg. A rokonsági kapcsolatok természetét, a társadalmat összetartó erőket csak akkor értjük meg, ha azokat változásukban vizsgáljuk. A primitív társadalomszervezetek körében ma végemenő változások így a tudományos megismerés gazdag lehetőségeit biztosítják számunkra.

* * *

Radcliffe-Brown tanulmánya az angol társadalmi etnográfia egyik újabb irányzatának, a strukturális irányzatnak az álláspontját rögzíti le a rokonsági szervezetek

és a házasság területén. Világosan leszűrhető belőle az a változás, amely Malinowski halála után a társadalmi s kulturális etnográfia terén végbement, s így egyike azoknak az antifunkcionalista irányzatoknak, amelyek már az utóbbi években számos korrekciót végeztek a funkcionális módszer területén. Radcliffe-Brownék s velük együtt a neofunkcionalista irányzatot követő több más, főleg ausztráliai etnográfus munkáiban az egyoldalúság azonban szembetűnő. Ha a történetiség s az összefüggésben történő ábrázolás terén fel is számolták a Malinowski-iskola hagyományait, a funkció merev értelmezése még mindig kísért, s a társadalmi kapcsolatok meghatározásában a magatartás-módok jutnak elsődleges szerephez. Egyoldalú beállítottságukat mutatja az a tény is, hogy a gazdasági élet és a társadalomszervezet egymással való kapcsolatainak kutatása csak kevés szerephez jut munkáikban s Radcliffe-Brown jelen tanulmányából is hiányzik a rokonsági szervezet gazdasági alapjainak, gazdasági vetületeinek ismertetése. Azok a viszonyok, amelyekről szerzőnk beszél, túlságosan pszichikai természetűek s mögöttük meg kell látnunk azokat a kötelékeket is, amelyekkel e viszonyok a mindennapi élet valóságához kötődnek.

Sajnos, Radcliffe-Brown — érthető okokból — nem tér ki a gyarmatosítás okozta változások ismertetésére és értékelésére, s így nem tudjuk lemérni, hogy az utóbbi 20—30 év intenzív gyarmatosítása mennyiben alakította át a rokonsági intézményeket és mennyiben befolyásolta az egyén és közösség viszonyát. (Mint tudjuk, a modern gyarmatpolitika egyik irányzata tudatosan a bennszülött intézmények bomlasztására, a társadalom atomizálására és a bennszülöttek individualizálására törekedett.) Pedig a kérdés vizsgálatá terén már vannak előtűdományok; Marx pl. az indiai brit uralomról írt munkájában vázolja az indiai faluközösség szétbomlási folyamatát, elemzi ennek okait és megmutatja a társadalomfejlődés új irányait.

A munkát így elsősorban pozitív anyag ismertetése alapján kell értékelnünk, bár nem felejtkezhetünk el arról sem, hogy az anyag megismerésének a módja, az ábrázolás mikéntje nagy mértékben függ azoktól az elvi megállapításoktól is, amelyek a kiindulásnál a terepen dolgozót befolyásolják. Újnak és figyelemreméltónak kell azonban tartanunk szerzőnk nézetét a rokonsági rendszerek rendezésének elvéről és az ezt az elvet meghatározó személyi kapcsolatokról még akkor is, ha véleményünk szerint e személyi kapcsolatok megismerésénél Radcliffe-Brownnál tovább kell haladnunk.

Bodrogi Tibor

G. Peel: *Isles of the Torres Strait*

An Australian Responsibility. 139 lap. Sydney, 1947. 8°.

Peel munkája mind tartalma, mind pedig célkitűzése miatt az átlagosnál több figyelmet érdemel. Az Ausztrália és Új-Guinea közötti, Torresról elnevezett tengerszoros szigetéről még nem rendelkezünk olyan munkával, amely az etnográfiai ábrázoláson túlmenően lerögzítette volna a fehérekkel való érintkezés kezdete óta bekövetkezett jelentős változásokat is. Peel elsősorban erre törekszik és a külső változási tényezők elemzésének segítségével lehetővé válik, hogy Óceániának ebben a részében is világosan lássuk a változás általános törvényszerűségeit.

E közvetlenül aktuális és lényegesen tudományos szemponton túlmenően Peel könyve egy politikai akciósor megindításához szolgáltat adatokat. Munkája így túlnő az egyszerű változásvizsgálat és a szociológiai elemzés keretein és a gyarmattartó országok proletáriátusának a gyarmati népekkel szemben fennálló feladatát igyekszik — Ausztráliában első és kezdeti lépésként — megtenni. (Engels írja egyik Kautskyhoz intézett levelében: »A csupán meghódított, de bennszülöttektől lakott országokat — Indiát, Algériát, a holland, portugál és spanyol birtokban lévőket — a proletáriátusnak egyidőre át kell majd vennie és a lehető leggyorsabban eljuttatnia az önállósághoz«. — Világos, hogy ezt a feladatot a győztes proletáriátus csak akkor tudja elvégezni, ha ismeri ezeket a területeket s az ottlakó népek társadalmát, kultúráját.) Ezt a célt Peel könyvének előszavában vázolja is. Mint írja — »...egy Torres-szigeti bennszülött, aki akkoriban első-kormányosként szolgált egy kis amerikai hajón... eljött a sydneyi kommunista párt-szervezet irodájába, ahol dolgozom. »Azért jöttem, hogy megkérjem Önt: tegyen valamit a népemért...« — mondta. »Nincs senki a kommunistákon kívül, aki valamit is tenne a népemre nehezéd sok baj és szomorúság megszüntetésére.« E kívánságnak kívánt eleget tenni Peel, amikor könyvét megírta és ezen túlmenően a munkásmozgalom figyelmét kívánta fokozottabb mértékben ráterelni erre a kérdésre. »Remélem — írja — hogy ez a kis könyvecske Queensland munkásmozgalma eljövendő harcainak kiindulópontja lesz és — elsősorban — arra fogja ösztönözni a queenslandi munkásmozgalmat, hogy tegyen valamit ezért a kevésbé ismert területért és az ott élő népért... Azaz írásom

egyedüli célja az, hogy — akcióba kezdjünk. Felmerült az az ellenvetés, hogy érdemes-e alig 4000 emberért harcot indítani. *Peel* erre azt válaszolja, hogy a Torres-szigeteken lakók »ausztráliaiak és így Ausztrália és az ausztráliai munkásmozgalom közvetlen demokratikus felelősséggel tartozik sorsuk iránt. Ausztráliát a szomszédos gyarmati népek milliói a Pacifikumban a jövőben nemesak aszerint fogják megítélni, hogyan viselkedett velük, más országoka lattvalóival szemben, hanem aszerint is, hogy milyen magatartást tanúsított a saját területein belül élő elnyomott népekkel szemben«. Ugyanakkor az itt mutatkozó kérdések feltárása nagymértékben hozzásegít ahhoz, hogy Új-Guinea gyarmati népeinek a problémáit is megoldhatók legyenek.

A munka a földrajzi tájékoztatás és a felfedezéstörténet ismertetése után az érintkezés előtti időszak néprajzi vázlatát adja. Ennél a résznél a szerző az útleírások adatain kívül elsősorban a cambridgei expedíció századvégi eredményeire támaszkodik. (Reports of the Cambridge Anthropological Expedition to Torres Straits. Vol. 1—6. 1903—1935.) Ezek a fejezetek lényegében újat nem tartalmaznak; azt a munkát, ami a Torres-szigeteken még elvégezhető volt ezen a téren, *Haddon, Rivers, C. G. Seligmann, Ray* és más ismertnevű etnográfusok befejezték. Annál érdekesebbek azok a részek, amelyek a változás tényezőinek történeti elemzését adják.

A változás első periódusa a Torres-szigeteken a 18. század végétől a 19. század közepéig tartott. Ezt a korszakot *Peel* a »fehér martalócok« korának nevezi. Gyöngyhalászok, kereskedők, kalandorok kóboroltak a szigeteken, rabolták, gyilkolták és fosztogatták a lakosságot kényük és kedvük szerint.

Komolyabb változás csak a második időszak során — a 19. század második felében következett be. Ezek az évtizedek a misszionárius hódítás fénykorához tartoznak. Alig néhány év elteltével az egyes szigeteken letelepedett misszionáriusok és polinéz segítők az egész lakosságot áttértették a kereszténység oldalára és a hittérítő-állomások kiterjesztésével a század végére az egész szigetesoport kereszténnyé lett. E gyors vallásváltozásnak az oka egyes misszionáriusok kétségtelenül figyelemreméltó egyéni képességei mellett abban rejlett, hogy a misszionárius-lakta szigetek bizonyos mértékig védve voltak a »fehér martalócok« támadásaitól, ezenkívül pedig a lelkesek mögött ott állott valamelyik európai állam fegyveres hatalma. A misszionáriusok itt is, mint más szigeteken, a gyarmatosítás előfutáraként szerepeltek. (Mint a London Missionary Society egyik röpirata megjegyzi: »Elmondhatjuk, hogy az első és legfontosabb szolgálat, amit a misszionáriusok a brit expanzió érdekében tettek, az volt, hogy megbékéltették ezeket a népeket.»)

A harmadik periódus az 1900-as évekkel kezdődik. Ekkor a már 1862. óta megindult közigazgatási szervező munka megerősödött és lehetővé vált, hogy az egész szigetesoport a queenslandi kormányzat hatékony ellenőrzése alá kerüljön. Mindez a bennszülöttek helyzetében bizonyos javulást eredményezett, mivel biztosította a törvény uralmát a szigeteken. Időközben megszűnt a lakosság depopulációja is; akik túlélték a 19. századi nagy pusztító járványokat, biztosították az immunitást a további generációk számára. Ezzel a stabilizálódó folyamattal párhuzamosan azonban megkezdődött a queenslandi tőke behatolása is a szigetekre. A kagyló-, gyöngy-, dugong-, teknősbéka-halászat teljesen kicsúszott a bennszülöttek kezéből; a halászati jogot nagy társaságok kaparintták a kezükbe és a halászterületek hajdani birtokosai bérmunkásokká lettek. Ez a lakosság koncentrációjával járt együtt; megszűnt a nemzeti földtulajdon, a vérségi kötelékeken alapuló társadalom szétbomlott, helyébe területi egységként a halásztelep lépett.

A Thursday-szigeti központ körüli telepeken ezzel egyidejűleg a kulturális hanyatlás is megkezdődött. Az európai ízlésű ruházat felvétele volt az első lépés az idegen kultúra elsajátítása felé, ezt az idegen táncok, énekek követték, anélkül azonban, hogy a kultúra tartalmát a bennszülött megértette volna. Ma a Torres-szigeti bennszülött a nagy ausztráliai társaságok bérmunkása; bére alacsony és a megélhetésre sem elegendő. Egyformán érzi a gyarmati és a kapitalista elnyomást, a faji megkülönböztetést és az idegen kultúra káros hatásait. Egy körüli kultúrájú népnek az életébe erőszakkal betört egy olyan civilizáció, mely a fejlettebb fokon álló nép etikai feladatát nem valósította meg és az elmaradtak felemelése helyett a bennszülötteket berrabszolgává tette.

Ez a rövid vázlat is mutatja, hogy *Peel* munkája a néprajz és ugyanakkor a munkásmozgalom számára is komoly mondanivalókat tartalmaz. Nem csodálhatjuk tehát, hogy az ausztráliai ethnográfia legkomolyabb orgánuma sem ment el szó nélkül a pártmunkás *Peel* könyve mellett, hanem a Torres-szigeti szakértő, R. M. *Berndt* tollából közöl róla kimerítő ismertetést. (Oceánia, 1949, XIX/2, 197 k.) Az ismertetés szempontja a tudományos mellett politikai. Mint *Berndt* írja, »a kommunisták szemei Ausztráliában,

a Torres-szigeteken és másutt a bennszülött népek irányába fordultak». Elismeri, hogy a Torres-szigeteken és másutt a viszonyok olyanok, hogy azokon feltétlenül változtatni kell s felveti azt a kérdést, hogy ezeket a változásokat elérheti-e egy olyan harcos politikai szervezet, mint a Kommunista Párt. A könyvet komoly figyelmeztetésnek látja a néprajzosok és antropológusok számára, mondván, hogy »még nagyobb érdeklődést kell tanúsítani a nép kívánságai és szükségletei iránt. Ha elfelejtkezünk a Torres-szigetek jelenlegi helyzetéről, mások (pl. a Kommunista Párt) készek arra, hogy az itt található hibákat a maguk hasznára fordítsák».

Peel könyvének e pozitív értékelése mellett nem szabad hallgatnunk hibáiról sem. E hibák részben a gyarmatosítás előtti korszak társadalmi állapotának kiértékelésére vonatkoznak. *Peel* itt teljesen a Morgan-féle periodizációt követi, a csoportházasság és a páros-család viszonyát ma már elavult nézőpontok szerint magyarázza. Kevésbé valószínűsíthető magyarázata arról is, hogy a Torres-szigeteken a skéma szerinti matriarchátussal ellentétben miért találunk patriarchális rokonsági szervezetet. Kisebb hibákat látunk olyan helyeken is, ahol *Peel* mindenáron politikai mondanivalót kíván hozzáfűzni a szöveghez. Így pl., amikor a menstruációval kapcsolatos hiedelmeket tárgyalja, jegyzetben megemlíti, hogy ezek a hiedelmek éppoly értelmetlenek, mint amikor egyes tudatlan emberek az ausztráliai kommunisták számának növekedését »Moszkva aranyai« tudják be. Ennek a két dolognak ilyen összekapcsolása az agitáció helytelen értelmezését mutatja.

Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy *Peel* munkája értékes hozzájárulás a Torres-szigetek irodalmához. Főleg a változás periódusaira vonatkozó megállapításai, amelyek önálló kutatómunkán alapulnak, értékesek, s hasznosan egészítik ki az óceániai kultúra-változás eddigi eredményeit. Ugyancsak jelentős a munka politikai célzatú hatása is: a bennszülöttek helyzetének kendőzetlen bemutatásával, a változás irányainak felmérésével rádöbben a olvasót arra, hogy a gyarmattartó államok egyszerű dolgozója is felelőséggel tartozik az elnyomott gyarmati népek iránt; hogy »az a nép, amely másokat elnyom, maga sem lehet szabad«. Végül pedig komoly segítségül szolgál az Ausztráliai Kommunista Pártnak helyes gyarmati politikája kialakításában, amint ez a könyvhöz függetlenül csatolt minimális és maximális programtervezetből is kiténik.

A magunk részéről helyesnek tartanánk, ha *Peel* munkája *Wolton* könyvéhez hasonlóan (»Merre tart Dél-Afrika« Budapest, 1951.) magyar fordításban is megjelenne. Alapvető tudományos szempontjaival mind politikai, mind néprajzi irodalmunknak értékes nyeresége lenne.

Bodrogi Tibor

ETHNOGRAPHIA

A MAGYAR NÉPRAJZI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

A folyóirat célja a néprajztudomány elvi kérdéseinek tárgyalása; a magyar, a szomszédos és a magyarral rokon népek néprajzára vonatkozó kutatások és eredmények közlése. Az Ethnographiában megjelenő cikkekhez orosz, francia, angol, német nyelvű tartalmi kivonatot csatolunk.

Kéziratok, ismertetési példányok és a szerkesztőséggel kapcsolatos levelezések a szerkesztőség címére (Budapest, VIII., Könyves Kálmán-körút 40.) küldendők. Minden egyéb, a Magyar Néprajzi Társaságot érdeklő levelezés a Társaság titkári hivatalához (ugyanott) címzendő.

A folyóirat (és 1949-től megjelent évfolyamai) megrendelhető a **Posta Központi Hírlapirodnál** (Budapest, V., József-nádor-tér 1. Csekkzámlaszám: 61.256.). Évi előfizetési díj 24 forint. Egy évfolyam ára megjelenés után 3) forint.

Az **Ethnographia** 1949. előtt megjelent évfolyamaira a **Magyar Néprajzi Társaság titkársága** (Budapest, VIII., Könyves Kálmán-körút 40., Távb.: 138—058, 331—142. Csekkzámlaszám: 3019.) ad felvilágosítást.

A kiadásért felelős: Mestyán János

Műszaki felelős: Tóth Ferenc

A kézirat beérkezett: 1953 VIII. 1 — Terjedelem: 41 1/2 (A/5) iv. — Példányszám: 650 — Ábra: 169

Akadémiai nyomda, V., Gerlóczy-u. 2. — 25645/53 — Felelős vezető: ifj. Puskás Ferenc

ETHNOGRAPHIA

ЖУРНАЛ ВЕНГЕРСКОГО ЭТНОГРАФИЧЕСКОГО ОБЩЕСТВА
REVUE DE LA SOCIÉTÉ D'ETHNOGRAPHIE HONGROISE
REVIEW OF THE HUNGARIAN ETHNOGRAPHICAL SOCIETY

Главный редактор — Rédacteur en chef:

ORTUTAY GYULA

Редакционная комиссия — Membres de la rédaction:

GUNDA BÉLA, TÁLASI ISTVÁN, VARGYAS LAJOS

Редактор — Rédacteur:

BALASSA IVÁN

Budapest, VIII., Könyves Kálmán-körút 40.

VOL: LXIV.

1953.

I—4

В настоящем журнале обсуждаются принципиальные вопросы этнографии, публикуются результаты исследований в области этнографии венгерского народа, соседних и родственных с венгерским народами. Об опубликованном в Этнографии статьям приложены резюме на русском, французском, английском и немецком языках.

Рукописи, рецензии и письма в редакцию посылаются в адрес редакции: Будапешт, VIII., Ул. Кеньвеш Кальман д. № 40. Переписка, касающаяся Венгерского этнографического общества, направляется в секретариат общества (там же).

Абонемент: Предприятие по внешней торговле книг и журналов «Kultúra» Будапешт, VI. ул. Сталина, д. № 21. (г. ч. № 45-790-057-50-032) или заграничные представительства. Подписная цена: 24.— форинтов в г.

Le programme du présent périodique comprend la discussion des questions relatives à l'ethnographie, ainsi que la publication des résultats des recherches ethnographiques concernant le peuple hongrois et les peuples voisins ou apparentés. Les articles publiés dans cette Revue sont suivis de résumés en langue russe, française, anglaise ou allemande.

On est prié de bien vouloir adresser les manuscrits et les ouvrages devant faire l'objet d'un compte-rendu, ainsi que toute correspondance concernant la rédaction, à la rédaction de l'Ethnographia (Musée d'Ethnographie, Budapest, Könyves Kálmán-körút 40.). Le courrier de la Société d'Ethnographie Hongroise, les réclamations éventuelles et les ouvrages d'échange sont à adresser au Secrétariat de cette même société.

Abonnements: Entreprise du Commerce Extérieur des Livres et Journaux «Kultúra» (Budapest, VI., Sztálin-út 21. Compte courant № 45-790-057-50-032) ou à l'étranger chez tous les représentants ou dépositaires. Le prix de l'abonnement est de 24.— forints par an.

This Review treats of and comments upon major problems of Ethnology and brings discussion on the research work with special regard to the Hungarian, the neighbouring, and kindred peoples. The articles published contain extracts in Russian, French, English or German.

Manuscripts, reviewer's copies and letters to the editor should be sent to the following address: Ethnographia, Ethnographical Museum, 40. Könyves Kálmán-körút, Budapest, VIII., Correspondence concerning the publishers or the Hungarian Ethnographical Society should be mailed to the Secretary of that Society, address as above.

Subscription orders to be placed with: «Kultúra» Commercial Undertaking for the Export of Books and Journals, 21. Sztálin-út, Budapest, VI. (A. c. № 45-790-057-50-032), or with their representatives abroad.

Ára: 30,— Ft

Évi előfizetés: 24,— Ft